

**XXII МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ**

**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

ВИПУСК 22

28 лютого 2017 р.

м. Переяслав-Хмельницький

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»
28 лютого 2017 року

Збірник наукових праць

Переяслав-Хмельницький – 2017

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 22. – 577 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Рик С.М. – кандидат філософських наук, доцент, проректор з наукової роботи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Скляренко О.Б. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземної філології і методики навчання

Коцур В.В. – кандидат політичних наук, голова Ради молодих учених університету

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук, заступник голови Ради молодих учених університету

Гайдаєнко І.В. – кандидат історичних наук, секретар Ради молодих учених університету

©Рада молодих учених університету

©ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

БИОЛОГИЧНИ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 616.12-008.331

Азим Байкулов, Коракул Советов, Шохрух Мансуров
(Самарканд, Узбекистан)

ПОКАЗАТЕЛИ СИСТЕМЫ ГЕМОСТАЗА У ЖИВОТНЫХ
В ДИНАМИКЕ МЕТАБОЛИЧЕСКОГО СИНДРОМА

Повышенная склонность к агрегации кровяных пластинок у больных с МС обуславливает высокую частоту сосудистых катастроф различных локализаций, является ключевым событием в развитии острых коронарных синдромов, таких как ИБС, нередко заканчивающийся фатальным исходом. Однако ранние особенности нарушения функционального состояния тромбоцитов в кровяном русле у больных с МС и методы их коррекции разработаны недостаточно.

Ключевые слова: *метаболический синдром, артериальное давление, ишемическая болезнь сердца, сахарный диабет, сердечно-сосудистые заболевания.*

Raised aptitude to aggregations of the platelets beside sick with MS conditions the radio frequency angular catastrophes different localization, is a key event in development sharp coronal syndrome such as CS, quite often finishing died by upshot. However early particularities of the breach of the functional condition thrombosis's in blood riverbed beside sick with MS and methods to their correction is designed it is not enough.

Keywords: *metabolic syndrome, arterial pressure, sciatica disease heart, sugar diabetes, heartily-angular diseases.*

Многочисленные исследования подтвердили наличие тесных взаимосвязей между ожирением, АГ, нарушением толерантности к глюкозе (НТГ) и СД, а также гиперлипидемией и ИБС. Для больных с висцеральным ожирением характерно сочетание гиперинсулинемии, повышения аполипопротеина В (апо В) и фракции мелких плотных частиц ЛПНП, которое выделяют под названием атерогенной метаболической триады. Маркерами этой триады являются окружность талии 90см и уровень триглицеридов 2,3 ммоль/л. Однако, поскольку определение уровня инсулина в учреждениях первичного звена здравоохранения не является общепринятым, методы выявления сочетания компонентов МС и подходов к его коррекции вполне отвечают целям профилактики ИБС, которая является самой частой причиной инвалидизации и смертности. Несмотря на то, что каждое из проявлений МС давно известно, целостного восприятия и отношения к ним до сих пор нет. Не всегда наблюдается одновременная клиническая манифестация всех компонентов МС, отсюда и трудности в диагностике и проведении профилактических мероприятий. Метаболический синдром представляет собой комплекс многих сцепленных на биохимическом и физиологическом уровне факторов, обуславливающих чрезвычайно высокий суммарный риск развития ИБС и других заболеваний, связанных с атеросклерозом. Три его обязательных маркера – абдоминальное ожирение, артериальная гипертензия, гиперлипидемия – в подавляющем большинстве случаев сопряжены с наличием инсулинорезистентности тканей. Хроническое, часто бессимптомное, течение является общей чертой всех составляющих метаболического синдрома. И гипергликемия, и повышенное АД, и тем более, дислипидемия могут практически не беспокоить больного в течение длительного времени, в то время как без контроля и адекватного лечения последствия этих нарушений поистине разрушительны. Не исключено, что нарушения углеводного и жирового обмена при МС могут сопровождаться сдвигами в тромбоцитарном звене гемостаза, способствуя развитию внутрисосудистого тромбообразования. Большинство

исследователей развитие их связывают с активацией тромбоцитарного звена гемостаза. Повышенная склонность к агрегации кровяных пластинок у больных с МС обуславливает высокую частоту сосудистых катастроф различных локализаций, является ключевым событием в развитии острых коронарных синдромов, таких как ИБС, нередко заканчивающийся фетальным исходом. Однако ранние особенности нарушения функционального состояния тромбоцитов в кровяном русле у больных с МС и методы их коррекции разработаны недостаточно.

Среди направленных на очищение желудочно-кишечного тракта, крови и лимфы препаратов – хитозан относится к разряду самых эффективных. Кроме того, хитозан очень эффективен при борьбе с сильными отравлениями, в том числе химическими, алкогольными, в выведении радионуклидов, в борьбе с образованием и развитием злокачественных опухолей. Он является функциональным продуктом оздоровительного свойства: затормаживает процессы старения, усиливает иммунитет, является хорошим средством профилактики. В последние годы на основе хитазана получены производные хитазана с металлами, с активной серной и аскорбиновой кислотами, наноструктурированный хитазан. На модели гиперхолестеринемии установлены гипополипидемические, гипохолестеринемические, а также антиагрегантные свойства аскорбата хитазана. В связи с этим представляет интерес оценить эффективность антикоагулянтного действия аскорбата и сульфата, а также его наноструктурных производных хитозана на модели экспериментального метаболического синдрома.

Цель исследования в сравнительном аспекте изучить антикоагулянтную активность различных производных хитазана при экспериментальном метаболическом синдроме.

Материалы и методы. Для решения поставленных задач проведены эксперименты на 24 кроликах породы Шиншилла с исходной массой 2,0-2,5 кг, у которых воспроизводили модель МС, содержащихся на стандартном режиме питания. Экспериментальные животные содержались в тесных клетках, с целью создания гиподинамии. В поилке животных находился 5% раствор сахарного песка, а в корм ежедневно смешивали кристаллический ХС в дозе 250 мг/кг массы тела, подкожно через день вводили инсулин в дозе 0,1 ед. / 100 г. О развитии метаболического синдрома судили по ИМТ, объему живота, дислипидемии, гипергликемии и уровню инсулина в крови.

Через 20 дней от начала эксперимента кролики были разделены на 4 группы по 6 особей и вводили различные производные хитозана перорально в дозе 0,5 мл/кг: 1-ая – сульфатированный хитозан, 2-ая – наноструктурированный сульфатированный хитозан; 3-ая – аскорбат хитозан; 4-ая – наноструктурированный аскорбат хитозан ежедневно в течении 40 дней. Действие препаратов исследовано в динамике: через 20, 30 и 40 сутки от начала лечения. Полученные результаты сравнивали показателями интактной группы.

Изменения системы гемостаза начинается с повреждения эндотелия сосудов, механизмы развития которых различные. Важнейший механизм – повреждение эндотелия за счет измененной структуры ЛПНП. В ходе перекисного окисления липидов в ЛПНП изменяется не только структура самих липидов, но и нарушается структура апопротеинов. Окисленные ЛПНП захватываются макрофагами через сквенджер – рецепторы. Макрофаги перегружаются холестерином и превращаются в «пенистые клетки», которые проникают в субэндотелиальное пространство. Это приводит к образованию жировых полосок в стенке кровеносных сосудов. На этой стадии эндотелий сосудов может сохранять свою структуру. При увеличении «пенистых клеток» происходит повреждение эндотелия сосудов. В норме клетки эндотелия секретируют простагландин I₂, который ингибирует агрегацию тромбоцитов. При повреждении клеток эндотелия тромбоциты активируются. Во-первых, тромбоциты секретируют тромбоксан A₂, который стимулирует агрегацию тромбоцитов, что может привести к образованию тромба в области атеросклеротической бляшки; во-вторых, они начинают продуцировать пептид – тромбоцитарный фактор роста, стимулирующий пролиферацию гладкомышечной клетки (ГМК). ГМК мигрируют из медиального слоя во

внутренний слой артериальной стенки и способствуют росту бляшки. Далее происходит прорастание бляшки фиброзной тканью; клетки под фиброзной оболочкой некротизируются, а холестерол откладывается в межклеточном пространстве. В области бляшки часто образуются тромбы, перекрывающие просвет сосуда, что приводит к острому нарушению кровообращения в соответствующем участке ткани и развитию инфаркта. Чаще всего атеросклеротические бляшки развиваются в артериях миокарда, поэтому наиболее распространенное заболевание, развивающееся в результате атеросклероза, – инфаркт миокарда.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Антонов А.М., Халфен Э.Ш. О патогенезе атеросклероза // В кн.: Проблемы кардиологии и нефрологии. – Казань, 1973. – С.93.
2. Вихерт А.М., Розина В.Н. Морфология ранних стадий атеросклероза // Арх. патол. – 1983. – №6. – С. 3.
3. Лямина Н.П. Экстрасистолическая аритмия, вызванная эмоциональным стрессом: диагностика, лечение // Автореф ... докт. мед наук. – Санкт-Петербург, 1998.
4. Крыжановский Г.Н. Детерминантные структуры в патологии нервной системы. Генераторные механизмы нейропатологического синдрома. – М., 1980.
5. Кузьмин А.И., Сапрыгина Т.А., Вахляев В.Д. и др. Влияние ишемии миокарда на обмен адениловых нуклеотидов // Кардиология. – 1984. – №6. – С.24.

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

УДК 911.3

Анастасія Мазурова
(Харків, Україна)

ПОЗИЦІОНУВАННЯ МІСТА ХАРКОВА СЕРЕД НАЙБІЛЬШИХ МІСТ УКРАЇНИ

У статті розглянуто положення міста Харкова серед найбільших міст України населення за показником якості життя. Проаналізовано основні складові показника якості життя за даними ресурсу Numbeo. Виявлено позитивні та негативні сфери життєдіяльності міста.

Ключові слова: *якість життя, ресурс Numbeo, місто Харків, позиція міста, найбільші міста України.*

The article deals with Kharkiv's position among the largest Ukrainian cities by index of life quality are considered. The main components of an life quality indicator by Numbeo resource are analysed. Positive and negative spheres of city activity are revealed.

Key words: *life quality, Numero resource, Kharkiv, city position, Ukrainian largest cities.*

Харків є сучасним промисловим, науковим, торговельним і культурним центром України та транспортно-логістичним вузлом Північно-Східної Європи. Географічне положення забезпечує місту і всьому регіону значні можливості для розвитку міжнародного співробітництва та зовнішньо-економічної діяльності, тому що місто знаходиться у вигідному положенні щодо Європи та Азії. Місто має вагоме значення для економіки країни, концентрації його економічних, фінансових, наукових, інвестиційних, інноваційних і трудових ресурсів.

В останні роки у зв'язку з розширенням міжнародної співпраці, поселенням процесів глобалізації стає помітним бум на розробку своєрідних рейтингів, за допомогою яких можна визначити місце того, чи іншого об'єкту в системі. Предметом рейтингів становляться країни, регіони, міста тощо. Одним із способів визначення місця Харкова у міжнародній та національній системі є аналіз рейтингів, які були складені різними закордонними та вітчизняними джерелами. Одним з найпопулярніших ресурсів, який займається розробкою рейтингів та оцінкою багатьох сфер життєдіяльності міста є ресурс Numbeo [1]. Вказаний ресурс пропонує актуальну інформацію щодо індексування якості життя в конкретній країні чи місті.

Метою даної статті є визначення позиції міста Харкова серед найкрупніших міст України за індексом якості життя та його складовими. Окрім індексу якості життя пропонуються наступні індекси: вартість життя (cost of living), житло (housing indicators), охорона здоров'я (health care), транспорт (traffic), злочинність (crime) і забруднення навколишнього середовища (pollution). Показник якості життя, за версією розробників проекту, складається з ряду наступних складових, які позитивно або негативно впливають на ситуацію у місті: індекс купівельної спроможності, індекс безпеки, індекс охорони здоров'я, індекс клімату, індекс вартості життя, індекс ціни нерухомості у відношенні до доходів населення, індекс транспорту та індекс забруднення оточуючого середовища. Індекс якості життя вимірюється в діапазоні від 1 до 200 ум.од.

Пропонуємо проаналізувати показники якості життя та її складових та скласти рейтинг найбільших п'яти міст України за чисельністю населення та за якими є доступною актуальна статистична інформація. Серед визначених міст: Київ, Харків, Одеса, Львів та Дніпро.

Лідируючу позицію за показником якості життя займає саме місто Харків з показником 94,07 ум.од., надалі розташовані Львів з показником 91,97 ум.од.; Київ, Одеса та Дніпро з показником у діапазоні від 87 до 88 ум.од (рис. 1).

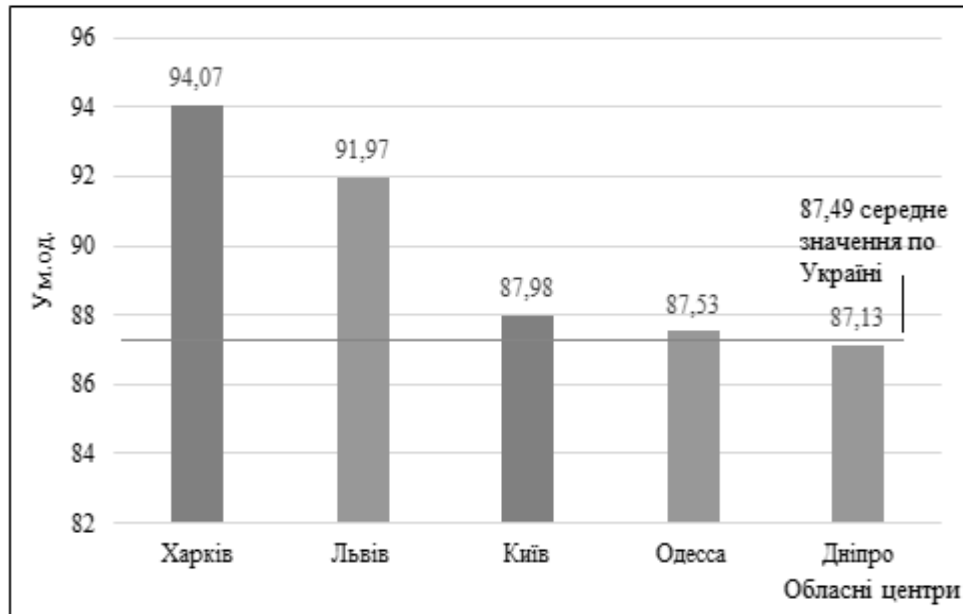

Рис. 1. Ранжування деяких обласних центрів України за показником якості життя на січень 2017 р.
(побудовано автором за даними [1])

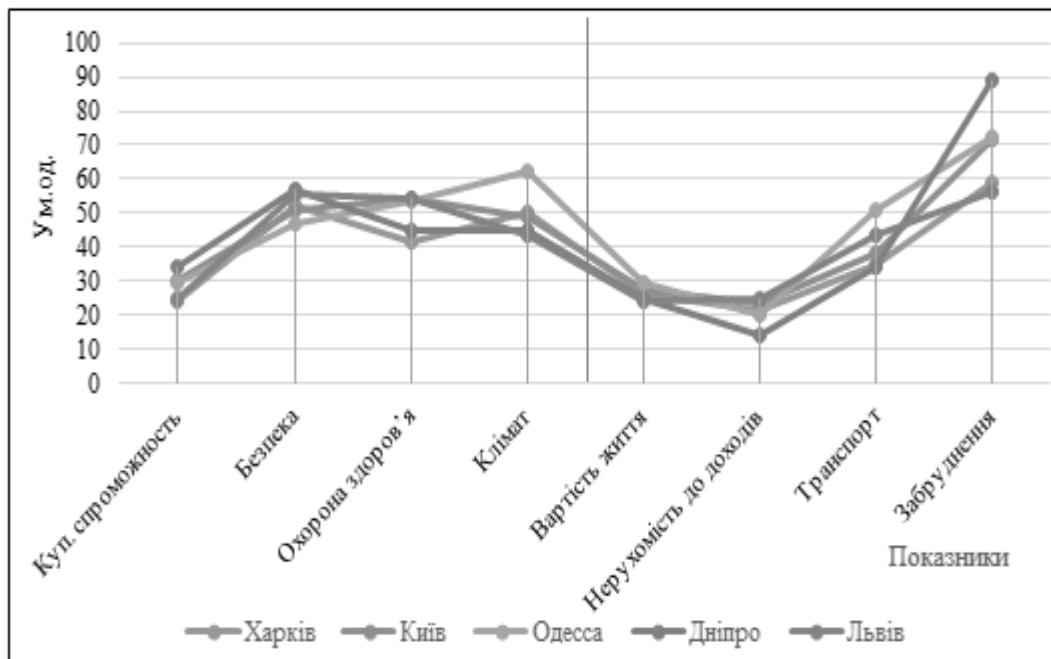

Рис. 2. Розподіл найбільших міст України за складовими показника якості життя на січень 2017 р. (побудовано автором за даними [1])

Аналізуючи результати рейтингу, можемо зазначити, що Харків займає лідируючі позиції за якістю життя через середню вартість життя, зашурженість транспортом серед вказаних міст та найнижчу ступінь забрудненості оточуючого середовища (рис. 2, табл. 1). Другу позицію займає місто Львів з показником якості життя у 94,97 ум.од. Серед позитивних сфер життєдіяльності у Львові виділяємо високий рівень безпеки та охорони здоров'я, низький рівень вартості життя та забруднення оточуючого середовища.

Таблиця 1

Місце Харкова серед обласних центрів України
(побудовано автором за даними [1])

<i>Індекс/місто</i>		<i>Харків</i>	<i>Львів</i>	<i>Київ</i>	<i>Одеса</i>	<i>Дніпро</i>
Позитивні індекси (чим більше, тим краще)	Індекс купівельної спроможності	23,85	24,48	29,14	34,06	32,68
	Індекс безпеки	52,16	55,64	46,78	56,89	54,25
	Індекс охорони здоров'я	41,76	54,34	53,37	45,08	43,16
	Індекс клімату	49,93	43,68	62,16	44,84	44,84
Негативні індекси (чим нижче, тим краще)	Індекс вартості життя	25,80	24,03	29,47	24,78	25,23
	Індекс ціни нерухомості у відношенні до доходів населення	21,15	24,93	20,39	13,72	12,92
	Індекс транспорту	34,89	43,59	51,22	34,22	36,30
	Індекс забруднення оточуючого середовища	59,20	56,53	72,07	89,39	90,82
<i>Індекс якості життя</i>		<i>94,07</i>	<i>91,97</i>	<i>87,98</i>	<i>87,53</i>	<i>87,13</i>

Найнижчі результати за якістю життя характерні для Дніпра через низький рівень охорони здоров'я, погану кліматичну ситуацію та високий показник забрудненості.

Можна зробити висновок, що безперечно місто Харків займає найвищу позицію у рейтингу серед найбільших міст України, які пов'язані з якістю життя населення. Гірша ситуація спостерігається у галузі фінансів, а саме купівельній спроможності громадян, безпеці населення, тобто криміногенній ситуації у місті. При досить високому рівні міського благоустрою, підвищену увагу потрібно звернути саме на залучення інвесторів, розвиток та підтримку підприємницької діяльності, зокрема роздрібного товарообігу та надання послуг населенню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Numbeo. Quality of Life [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.numbeo.com/quality-of-life/in/Dnipropetrovsk>

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

УДК 62:574

Алина Бойко, Петр Саньков
(Днепр, Украина)

ПРОБЛЕМА МУСОРНЫХ СВАЛОК И ПУТИ УТИЛИЗАЦИИ МУСОРА

Катастрофическая проблема мусорных свалок и переработки отходов в Украине существует уже давно. В Украине в качестве вторичных ресурсов используется лишь около 5% твердых бытовых отходов – остальное вывозится на полигоны. На сегодняшний день необходимо решить проблему с утилизацией отходов в Украине, а также нужно включить соответствующие финансово-экономические механизмы стимулирования мусоропереработки.

Ключевые слова: экология, переработка отходов, мусорные свалки, полигоны, бытовые отходы, переработка и утилизация мусора, мусороперерабатывающая отрасль.

Catastrophic problem of landfills and waste treatment in Ukraine has been around for a long time. In Ukraine as a secondary resource is used only about 5% of municipal solid waste - the rest is transported to landfills. To date, it is necessary to solve the problem with the disposal of waste in Ukraine, as well as the need to include the relevant financial -economic incentive mechanisms from waste.

Keywords: ecology, recycling, landfill, waste, recycling and disposal of garbage, waste recycling industry.

Катастрофическая проблема мусорных свалок и переработки отходов в Украине существует уже давно. Более 160 тыс. гектаров земли, которую можно было бы использовать для сельскохозяйственных нужд, переданы под полигоны для мусора. На огромной территории хранится около 35 млрд. тонн отходов.

Каждый год в стране возникает около 12 тыс. незаконных мусорных свалок, так как существующих на сегодняшний день подконтрольных полигонов недостаточно.

Полностью безопасных полигонов вообще не существует. Даже построенные по всем строительным нормам полигоны представляют собой опасность. В то же время на мусоросжигательных заводах действует 7-8 ступеней очистки газов, контролируется количество выбросов в атмосферу.

Экологи делятся неутешительной статистикой: в Украине в качестве вторичных ресурсов используется лишь около 5% твердых бытовых отходов – остальное вывозится на полигоны.

Киев, как крупнейший город Украины, производит рекордные объемы отходов – более 1 млн тонн ежегодно. Из-за отсутствия перерабатывающих мощностей столичный мусор вывозится на мусорные свалки. В первую очередь это полигон №5 (с. Подгорцы, Обуховский район, Киевская область), созданный еще в 1986 году, – на него приходится свыше 50% всех отходов Киева. Это достаточно проблемный, экологический объект национального масштаба. В этом году заработало новое оборудование, которое очищает фильтрат, а также на полигоне работает система дегазации.

Киеву остро необходимы новые мусоросжигательные заводы (рис. 1)

Рис. 1. Киев нуждается в еще двух мусоросжигательных заводах

В Киеве 25% мусора сжигается на заводе "Энергия", а всего 5% перерабатывается как вторсырье, остальные 70% вывозятся на мусорные свалки.

При этом появление таких объектов – это исключительно вопрос инвестиций. Эксперты подчеркивают, что за счет городского бюджета построить новые заводы никак не получится.

Минимальная цена строительства мусороперерабатывающего завода составляет 10-50 млн евро, мусоросжигательного – 300 млн евро.

На сегодняшний день мусороперерабатывающий бизнес в Украине прибыльным и привлекательным для инвесторов назвать нельзя.

Что касается Украины в целом, то эксперты уточняют, что мусоросжигательных заводов в Украине насчитывается только два: в Киеве (завод "Энергия") и экспериментальный завод в городе Люботин, который работает на специфических отходах от ПАО "Укрзализныця". Также в Харькове есть две передвижные мусоросжигательные установки.

А вот мусороперерабатывающих заводов в Украине, по словам эколога Александра Игнатенко, вообще нет. То, что многие украинцы принимают за мусороперерабатывающие заводы, является всего лишь сортировочными линиями. Таких по Украине насчитывается более двух десятков.

Проблему мусорных свалок в Украине позволит решить система раздельного сбора мусора (рис. 2)

Рис. 2. Проблему мусорных свалок в Украине позволит решить система раздельного сбора мусора (visti.pl.ua)

Только 78% украинцев охвачены системой централизованного вывоза бытовых отходов. Особенно эта проблема актуальна в сельской местности. Одним из решений этой проблемы может стать увеличение тарифов на вывоз бытовых отходов. Сейчас в среднем каждый украинец платит 10 грн/мес за вывоз и утилизацию мусора.

Экологи обращают внимание на проблему несанкционированных мусорных свалок. По данным Минрегиона, каждый год в Украине фиксируется 30 тыс. неподконтрольных свалок разных размеров.

Если сравнивать в этом вопросе Украину с другими европейскими странами, то ответственности за несанкционированный вывоз мусора у нас практически нет. К примеру, в Италии, за выброшенный на тротуар мусор могут оштрафовать на 154 евро, в Латвии – 100 долларов, Грузии – 28 долларов. В Украине – это 50 или 100 грн.

Утилизация отходов в Украине. Необходима государственная программа, нужно включить соответствующие финансово-экономические механизмы стимулирования мусоропереработки. Мусора – хватает (рис. 3).

Рис. 3. Мусорные свалки в Украине грозят накрыть собой всю страну (www.vsluh.ru)

Пока украинцы не начнут уделять проблеме утилизации мусора должное внимание, решить ее вряд ли удастся.

Для того чтобы снизить капитальные затраты, нужно оснастить завод отечественным оборудованием. Но не менее важно выбрать рациональную технологическую схему, которая позволила бы совместить работу завода с ТЭЦ или котельной и тем самым повысить экономичность переработки отходов. Специалисты подсчитали, что для городов с населением 500-600 тысяч человек оптимальным будет завод производительностью 120-150 тысяч тонн бытовых отходов в год, а наиболее экономичным способом использования энергии – отпуск тепла.

Примером – мусоросжигательный завод в Тракторозаводском районе Челябинска, который будет работать в единой системе с городской ТЭЦ-2. Его технологическая схема достаточно проста: вода с ТЭЦ поступает на завод, где в котлоагрегатах вырабатывается пар. Оттуда одна его часть через общий коллектор с ТЭЦ подается потребителям, другая – на технологические нужды мусоросжигательного завода. Себестоимость переработки отходов значительно ниже, чем при автономной схеме.

Отходы поступают на переработку без какой-либо предварительной подготовки. Приемный бункер, рассчитанный на трехсуточный запас отходов, обслуживается двумя мостовыми грейферными кранами грузоподъемностью по 10 тонн. С помощью многочелюстных захватов – грейферов ТБО перемешиваются и из них удаляются крупногабаритные предметы. Затем отходы попадают в топку мусоросжигательного котла. Для его растопки и стабилизации горения влажных отходов используются четыре газовые

горелки. Одновременно с отходами в топку подают негашеную известь-пыленку. Она связывает вредные примеси (HCl , HF и SO_2) в дымовых газах. На подвижной решетке начинается процесс подсушивания отходов горячим воздухом и потоком тепла из топки. Продвигаясь дальше, отходы воспламеняются и интенсивно горят. Вращающиеся валки под колосниковой решеткой помогают интенсивной шуровке (ворошению) отходов и одновременно перемещают их из одной температурной зоны в другую, включая зону максимальных температур ($950\text{--}1000^\circ\text{C}$). В конце топочной камеры остатки отходов догорают и остывает шлак, который потом сбрасывается в устройство выгрузки. Далее на входе в котел-утилизатор, в так называемой зоне дожигания, поток газов интенсивно перемешивается с воздухом, в результате дожигается токсичный оксид углерода. Процесс горения отходов регулируется и контролируется с центрального диспетчерского пульта, оснащенного компьютером. Газы проходят по котлу-утилизатору при температуре $850\text{--}1000^\circ\text{C}$ в течение 2 секунд. За это время успевают разложиться почти все наиболее токсичные вещества (диоксины и фураны). Далее дымовые газы попадают в циклоны (сепараторы), затем в роторный фильтр, а оттуда зола и продукты газоочистки поступают в систему золоудаления. Такая многоступенчатая система очистки дымовых газов дает хорошие результаты - концентрация вредных веществ на выходе из дымовой трубы не превышает нормативов зарубежных установок.

Шлак, зола и продукты газоочистки направляются в бункеры-накопители, но предварительно шлак очищается на магнитном сепараторе от металла. Отделенный металл пакетируется на прессе и идет во "Вторчермет", а зола и продукты газоочистки специальным транспортом направляются на переработку. Шлак грузится на самосвалы и вывозится на предприятия строительной индустрии. Там из него делают шлакоблоки или используют на строительстве дорог.

Мусоросжигательный завод, построенный в 1997 году в немецком городе Вюрте, не случайно называют предприятием XXI века. На нем впервые в промышленном масштабе использована комбинированная технология немецкой фирмы «Сименс». Практически безотходный и экологически чистый процесс проходит в две стадии: сначала отходы подвергаются воздействию сравнительно низких температур (до 400°C), а затем происходит их высокотемпературное сжигание (1300°C). В результате полностью сгорает до 90% отходов, а оставшиеся 10%, так называемый твердый остаток, превращаются в материалы, пригодные для использования без какой-либо дополнительной переработки: цветные (немагнитные) металлы, в основном алюминий, магнитные металлы – сталь и чугун, камни, стекло, керамику и гранулированный шлак. Только 0,3% первоначального объема отходов нужно утилизировать на мусорных полигонах. Выделяемые при сжигании отходов дымовые газы проходят через многоступенчатую систему газоочистки и содержат гораздо меньше вредных веществ, чем предусмотрено самыми строгими европейскими нормами, а тепло перерабатывается в электрическую энергию или идет на нужды теплоснабжения.

В интервью газете «День» 3 февраля 2017 года мэр города Днепр – Борис Филатов сказал: «...Я честно говорю, что мало верю в мусоросжигательный завод, хотя мы ведем переговоры с японской компанией и есть предложения китайских инвесторов. Сейчас как минимум мы хотим ввести в эксплуатацию в 2017 году сортировочные линии, которые мы установим на полигоне. И эти линии будут мусор разбирать на фракции... ...Сейчас мы консультируемся с компаниями, которые хотят добывать там газ...» [6]. Где добывать газ? Что за компании? Мы уже ранее слышали о переговорах с шведской фирмой в сентябре 2015 года о строительстве завода по переработке мусора. В сообщении пресс-службы Днепропетровской ОГА [7] было указано что: «...Инвестиционный центр при Днепропетровской ОГА уже предложил для три площадки. Планируется, что предприятие появится в области через три года и обеспечит работой 200 человек...». Остался год с небольшим. Подождем!

Выводы. Рассмотренная проблема утилизации мусора во всем мире весьма актуальна. Мусор – это одновременно и проблема и большие деньги. В этой связи хочется получить ответ на вопрос: а как обстоят дела с этим решением в нашем родном городе Днепр? Сколько еще нужно лет для решения этой проблемы? И как она будет решаться: на стадиях переговоров, или на стадии реальных действий?

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Матросов А. С. Проблемы санитарной очистки города Москвы // Известия Академии промышленной экологии. – 1997. – №1.
2. Эскин Н. Б., Тугов А. Н., Изюмов М. А. Разработка и анализ различных технологий сжигания бытовых отходов. Сборник. – Москва: ВТИ, 1996.
3. Мусор – проблема физико-химическая // Наука и жизнь. – 1978. – №7.
4. Нужное из ненужного // Наука и жизнь. – 1986. – №7.
5. Экологический бумеранг // Наука и жизнь. – 1996. – №5.
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://dnpr.com.ua/content/gorodskoy-golova-dnepra-o-rabochih-budnyah-i-proektah-2017>.
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://delo.ua/ukraine/shvedy-postrojat-v-dnepropetrovske-zavod-po-pererabotke-musora-v-303879/> © delo.ua

УДК 502.211;502.22:(006.032)

*Александр Костарев, Лаура Байтлесова, Берик Шабакоев
(Уральск, Казахстан)*

БИОСФЕРА, ТЕХНОСФЕРА И СТАНДАРТЫ ИСО

Комплекс международных стандартов ИСО 14000 «Система управления охраной окружающей среды» закладывает основы новых принципов взаимоотношений природы и человека. Они позволяют организации любого профиля провести комплексную проверку своей деятельности с целью определения ее воздействия на окружающую среду.

Ключевые слова: биосфера, техносфера, стандарты ИСО.

Complex of international standards ISO 14000 «Management system of environment protection» is a base of new principle of antibiotics and social life of people. They allow any profile of organization to lead complex checking up of own activity with the aim of determination its influence to the environment.

Kew words: liosphere, technosphere, standards ISO.

В двадцатых годах минувшего столетия Владимиром Ивановичем Вернадским было разработано представление о биосфере как глобальной единой системе Земли, где весь основной ход геохимических и энергетических превращений определяется жизнью. До него большинство процессов, меняющих в течение геологического времени лик нашей планеты, рассматривали как чисто физические, химические или физико-химические явления. В.И.Вернадский впервые создал учение о геологической роли живых организмов, показав, что деятельность живых существ является главным фактором преобразования земной коры.

По В.И. Вернадскому, *биосфера* – это оболочка Земли, обусловленная прошлой или современной деятельностью живых организмов. Поэтому для краткости биосферу называют просто сферой жизни. Биосфера охватывает часть атмосферы, гидросферу и верхнюю часть литосферы. Можно еще сказать, что к биосфере относятся те области, где была раньше или существует сейчас какая-то форма жизни.

Самое загадочное на Земле – это жизнь в различных ее проявлениях и формах существования. Условно верхняя граница жизни в атмосфере ограничивается озоновым слоем Земли на высоте 25–27 км. Споры бактерий и грибов, обнаружены до высоты 20–22 км. Однако микроорганизмы обнаружены в хвостах комет, а космонавты перед возвращением на Землю тщательно очищаются от возможных микроскопических космических пришельцев.

Нижняя граница жизни в литосфере определяется условно 10–15 км, но везде, куда человеку удалось заглянуть с помощью бура, практически всюду обнаруживались следы жизни.

Нет почти ни одного элемента таблицы Д.И. Менделеева, который не включался бы в живое вещество. Вернадский назвал живые организмы механизмами превращения энергии.

Вся гидросфера является ареной жизни в самых экзотических ее формах.

Живые организмы могут существовать в широком диапазоне химических условий среды. Первые живые существа Земли жили в бескислородной атмосфере.

Биосфера существует на нашей планете около 4 млрд. лет. Венцом развития биосферы стал человек, назвавший себя разумный - *Homo sapiens*. Вначале человек жил в согласии с природой, брал у нее столько, сколько нужно для жизни. Причем общение человека с природой осуществлялось при помощи мускульных усилий самого человека и прирученных животных. Но эволюция, изредка подталкиваемая революциями, мало-помалу делала свое дело.

Человек ставил себе на службу все новые и новые виды энергии и создавал механизмы, машины, которые облегчали ему существование. Сначала человек освоил силу пара, изобрел паровой котел, затем научился получать электричество, строить электростанции. На земле стали появляться заводы, фабрики, транспортные системы и многие другие технические объекты. Этот искусственно созданный технический мир стали называть *техносферой*.

Техносфера находится в явном противоречии с законами жизни на Земле. Чтобы функционировали ее объекты, расходуются природные ресурсы, загрязняются воздух и вода отходами производства, идет объективное разрушение окружающей среды.

На конференции ООН по экологии, проходившей в 1992 году в Рио-де-Жанейро прозвучали страшные вести. 13% всей мировой суши уже деградировало в результате «деятельности» человека. Ежегодно с лица земли исчезает 16 млн. га лесов, что грозит всеобщим кислородным голоданием. Продолжается разрушение озонового слоя, защищающего нас от космических лучей. Результат – рост числа онкологических заболеваний.

Человечество все больше волнует проблема безопасности развития техносферы. Жесткая необходимость принятия неотложных мер для повышения экологической безопасности дала мощный стимул для разработки принципов стандартизации и сертификации объектов окружающей среды. Опыт промышленно развитых стран показывает, что экологическая сертификация развивается не только как сертификация продукции по соответствующим параметрам, но и как сертификация всех объектов связанных с воздействием на окружающую среду и рациональным природопользованием.

Комплекс международных стандартов ИСО 14000 «Система управления охраной окружающей среды» закладывает основы новых принципов взаимоотношений природы и человека. С 1995 года создается нормативная база для проведения экологической сертификации производств, технологических процессов и экологического аудита.

Эти международные стандарты позволяют организации любого профиля провести комплексную проверку своей деятельности с целью определения ее воздействия на окружающую среду, начиная с оценки сырья, продолжив оценкой производства и доставкой готовой продукции потребителю и кончая оценкой утилизации этой продукции после ее использования.

Некоторые достижения науки и техники последнего времени показывают, что

реализация человеком ноосферного вектора своего развития может быть реализована через электронные средства общения, когда на базе компьютера создается информационное или экранное общество.

Конечной стадией развития электронной культуры будет техническое воспроизведение сознания, которое уже реализуется на практике созданием «виртуальной реальности» и расширением пространственных границ того общества, которое получило название «Глобалтех». Это общество уже связано не с географическими, государственными, социально-этическими или религиозными границами, а представляет собой явление планетарного и Космического масштаба. Футурологи считают, что модель расселения глобалтеха – не город с его множеством экологических проблем, а огромные анклавы из металла, бетона, электроники, обеспечивающие сравнительно свободный обмен информацией на основе компьютерной техники и высокий уровень экологичности «машин для жизни».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Вернадский В.И. Биосфера. Различные издания.
2. Киянский В.В., Графкин А.В., Киянская О.В., Рысбеков М.А. Система управления охраной окружающей среды по ИСО 14000 в системах и диаграммах. – Уральск, 2000. – 134 с.
3. Киянский В.В., Графкин А.В., Жигалина Г.М., Тё М.Г., Закарина Р.Б., Киянский С.В., Тлеулиев Б.Д. Управление охраной окружающей среды по ИСО 14001:2004 и интегрирование систем менеджмента. Под редакцией профессора В.В. Киянского – Уральск: ТОО «Полиграфсервис». 2005. – 240 с.
4. Костарев А.С. Концепции современного естествознания: Учебное пособие. – Уральск: ЗКГУ, 2007. – 141 с.
5. Русак О.Н., Зайцева В.К. Беседы о безопасности жизнедеятельности: Учебное пособие. ЛТА. – СПб., 1994. – 97 с.

УДК 504

Марія Мельничук
(Київ, Україна)

ВПЛИВ ВІДКРИТОГО ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН НА ҐРУНТОВИЙ ПОКРИВ

Розглянуто вплив на ґрунтовий покрив видобування корисних копалин відкритим способом. Наведена характеристика порушень ґрунтового покриву гірничодобувною промисловістю України. Обґрунтовані можливі методи поліпшення екологічної ситуації.

Ключові слова: корисні копалини, відкрите добування, кар'єр, відвали, ґрунтовий покрив,

The effect on soil mining open pit. The characteristic disturbances of soil mining industry of Ukraine. Reasonably possible methods for improving the environmental situation.

Keywords: minerals, open mining, quarry, piles, soil.

Видобування корисних копалин відкритим способом призводить до істотного погіршення екологічної ситуації як на видобувних підприємствах, так і на навколишніх територіях. Порушення гідрологічного режиму на одних територіях призводить до втрат підґрунтових вод на інших, а також до підтоплення та заболочення ґрунтів і підґрунтя. Під час обвіювання вітром териконів і відвалів розкривних порід повітря забруднюється пилом та газами. Водяні потоки зносять пухкі породи в гідрографічну мережу. При цьому

забруднюються балкові й річкові долини, замулюються ставки, ріки, озера, гине риба. Техногенне руйнування ґрунтового покриву зменшує площі орних земель. В зв'язку з даними негативними наслідками ми вважаємо дану тему досить актуальною.

Проведений аналіз джерел показує, що будь-яке будівництво виводить із сільськогосподарського та лісового користування певну частину земель. З різким зростанням урбанізації великі площі сільськогосподарських угідь відводять під міське та промислове будівництво. Порушується будова ґрунту і при спорудженні різних комунікацій – газо-, нафто-, водопроводів, ліній електропередач.

Видобування корисних копалин відкритим способом потребує менших витрат, ніж шахтним. Тому частка добування відкритим способом уже становить 40–45% загального, глибини кар'єрів перевищують 100–150 м, а в Кривому Розі – 700-800 метрів[1, с.15 – 18].

При видобуванні корисних копалин відкритим способом повністю знищуються ґрунтовий покрив, культурна і природна рослинність, а на зміну їм приходить "місячний ландшафт" – конусоподібні відвали, нерідко з токсичних порід, на яких нічого не росте. З цих конусів вітер здіймає хмари пилу, забруднюючи довкілля: поля, населені пункти, промислові підприємства. Відвали легко піддаються водній ерозії, забруднюючи водойми.

Для врегулювання питань подальшого використання земель, порушених гірничорудною промисловістю, розроблено їх класифікацію, що базується на систематизації форм порушення поверхні, походженні порушень, складі порід, віці відвалів, ступені їх зростання.

Л. В. Єстеревська (1977) дала оцінку видів порушень у ґрунтовому покриві при добуванні корисних копалин (табл. 1).

Розвідування корисних копалин зумовлює забруднення ґрунтів сольовими глинистими розчинами, які використовують під час буріння свердловин. Ґрунти при цьому засолюються і зазнають осолонцювання. Але найнебезпечніше забруднення відбувається тоді, коли із свердловини фонтанують газ, нафта чи засолені підґрунтові води [1, с. 15–18].

Підземне видобування корисних копалин супроводжується створенням териконів і териконників, в які складають пусту породу. Під них відводять значні площі родючих ґрунтів. Водна та вітрова ерозії зміщують з них дрібнозем, нерідко забруднюючи навколишню територію токсичним пилом. Терикони вугільних шахт самозагоряються і роками забруднюють повітря отруйними газами. Осідання вироблених штреків спричинює провали на поверхні ґрунту, що вилучають дану площу з сільськогосподарського використання. Але найбільше порушується ґрунт при видобуванні корисних копалин відкритим способом. У такому разі під відвали йдуть великі площі сільгоспугідь [2, с. 125–128].

Таблиця 1

Характеристика порушень ґрунтового покриву гірничодобувною промисловістю України

Чинник	Вид порушення	Ступінь порушення
Розвідування корисних копалин	Фрагментарні порушення біогеоценозів (часткове порушення ґрунтів та рослинності, різноманітні, в тому числі й хімічні забруднення)	Фрагментарний
Підземне видобування корисних копалин	Створення акумулятивних (терикони) і денудаційних (провальних) форм техногенного рельєфу. Часткове порушення рослинного і ґрунтового покривів. Зниження рівня підземних вод, зменшення їхнього дебіту. Розвиток ерозії, отруєння атмосфери газами. Загальне зменшення площ під сільськогосподарськими та лісовими угіддями.	Частковий але значний (місцями до повного)

Видобування корисних копалин відкритим способом	Повне знищення культурних і природних ландшафтів. Висушування території. виникнення значних площ із техногенним акумулятивним (відвали) та денудаційним (виїмки) рельєфом. Розвиток ерозії. Винесення на земну поверхню фітотоксичних порід, що забруднюють прилеглі поля.	Повний
Будівництво лінійних комунікацій і споруд (трубопроводи, дороги, ЛЕП)	Повне або часткове за протяжністю порушення біогеоценозного вкриття. лінійне руйнування рельєфу	Повний
Переробка корисних копалин	Поява великих акумулятивних форм техногенного рельєфу (відвали, гідро відвали, шламонагромаджувачі). Perezволоження, заболочення та отруєння довкілля	Повний

Одним із негативних видів технологічного процесу видобування гірських порід є утворення відвалів. Відвал – гірничо-технічна споруда, яка призначена для тимчасового або постійного розміщення розкривних порід, некондиційної мінеральної сировини [3, с. 201–208].

Відвали бувають зовнішніми та внутрішніми. Зовнішні відвали формують поза рудними розробками. Ними можна нарощувати дороги, утворювати з них терикони, що займають значну площу й отруюють довкілля. Найдоцільніше використовувати під зовнішні відвали яри, балки та інші знижені форми рельєфу, які слід засипати до брівки, а згодом, після осідання, їх рекультивують під сільськогосподарські угіддя. Внутрішні відвали утворюються тоді, коли пуста порода переміщується на вже вироблені ділянки родовища. Це найбільш економний із погляду втрати сільськогосподарських угідь метод відкритого видобування корисних копалин. Проте для створення розрізної траншеї все-таки необхідно формувати зовнішні відвали [1, с. 12–15].

Наймасштабніше видобування корисних копалин у Криворізькому та Камиш-Бургунському залізорудних басейнах України, в Придніпровському кам'яновугільному та Нікопольському марганцевому басейнах. У Криворізькому басейні вже вироблені кар'єри на глибину 500 м і більше, велика кількість зовнішніх відвалів загрожує й забруднює територію родовища.

Відкрита розробка родовищ корисних копалин передбачає зняття гумусового родючого шару ґрунту, складування його з подальшим використанням для рекультивації. Під час роботи великокішчевих екскаваторів відвали мають дуже складний рельєф у вигляді системи паралельних гребенів чи конусів з перепадом відміток 10–15 м. Для розрівнювання таких відвалів потрібно виконувати значний об'єм робіт (до 20 тис. м³/га). Для скорочення обсягу планувальних робіт слід зменшувати ширину відвальної західки при відсипанні відвалів паралельними гребенями або застосовувати технологію віялоподібного відсипання відвалів[2, с. 125].

Залежно від способу переміщення розкривних робіт відвали можуть бути автотранспортними, скреперними, екскаваторними і гідровідвалами. Найбільш вирівняними є автотранспортні та скреперні відвали, а також гідровідвали при наміванні породи. Найскладніші для подальшого використання екскаваторні відвали. Тому в процесі обробітку відвалів є потреба у грубому плануванні, яке проводять із точністю 1–2 м, та тонкому (з точністю 20–30 см), яке проводять через 1–2 роки після відсипання відвалів.

Найінтенсивніше осідають відвали в перші два роки, а їх повне осідання триває 15–20 років [1, с. 12–22].

При добуванні корисних копалин відкритим способом повністю знищуються ґрунтовий покрив, культурна і природна рослинність, а на зміну їм приходить "місячний ландшафт" – конусоподібні відвали, нерідко з токсичних порід. Отже, одним із шляхів подолання існуючої проблеми може бути складування відходів виробництва у відпрацьовані відвали, що значно зменшить площу земель зайнятих під зберігання відходів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ржевский В. В. Открытые горные работы / В. В. Ржевский. – М.: Недра, 1985. – 509 с.
2. Ушаков К. З. Безопасность ведения горных работ и горноспасательное дело / К. З. Ушаков. – М.: «Академия горных наук», 1999. – 457 с.
3. Ржевский В. В. Процессы открытых горных работ / В. В. Ржевский. – М.: Недра, 1978. – 544 с.

УДК 504

Марія Мельничук
(Київ, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ХІМІЧНОЇ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ ПІД ЧАС АНАЕРОБНОЇ ОБРОБКИ БІОМАСИ

У роботі розглянуто технологію отримання біогазу. Було вивчено методи інтенсифікації процесу анаеробного зброджування біомаси. Наведено схеми, графіки та таблиці, які відображають даний процес. Вибрано найбільш ефективний метод підвищення швидкості анаеробного бродіння.

Ключові слова: біоенергетика, анаеробна обробка біомаси, біореактор, дезінтеграція, хімічна дезінтеграція.

This article considers the technology for producing biogas. Was studied the methods of process intensification of anaerobic digestion of biomass. The diagrams, graphs and tables that reflect the process. The most effective method of increasing the rate of anaerobic fermentation.

Key words: bioenergy, anaerobic treatment of biomass, bioreactor, decomposition, chemical disintegration.

«Україна – сплячий гігант з європейської біоенергетики!» – Саме так охарактеризував Україну під час свого вступного слова К. Канте, співголова XI міжнародної конференції «Енергія з біомаси».

Потенціал біоенергетики становить 60% відновлювальних джерел енергії в Україні. Найбільш значними запасами біомаси в Україні є: солома, гній, вторинні відходи, деревина [1, с. 357].

Використання біогазової установки дозволяє в найкоротші терміни позбуватися від гною різних видів, переробляти залишки рослин і якісно утилізувати органічні відходи бойні і птахофабрики. Переробка відходів – це в першу чергу система очищення, яка при цьому сама себе окупає і ще приносить прибуток. А саме, дає одночасно: газ, електрику, тепло, паливо для автомобілів, біодобрива [2].

Отримання біогазу здійснюється шляхом анаеробного зброджування біомаси, яке забезпечується спеціальними бактеріями. Крім біогазу в реакторі осідає тверда фракція – органічні добрива, які потім можуть бути використані на полях. Також з реактора отримують

рідкі добрива – після виділення газу. І рідкі і тверді добрива є концентрованими, і активно використовуються у сільському господарстві [3].

Метанове зброджування представляє собою процес розкладання органічних, сполук до кінцевих продуктів, в основному метану та вуглецю, у результаті життєдіяльності складного комплексу мікроорганізмів у анаеробних умовах. При оптимальних умовах ці гази можуть утворюватися у кількості приблизно рівній 90–95% біологічно розкладених сполук. Відповідно 5–10% речовини, використовуються на відтворення бактеріальних клітин. Біогаз отримують шляхом метанового бродіння (анаеробного – без доступу повітря) біомаси органічного походження. Хімічний склад біогазу складається з метану CH_4 60–80%, вуглекислого газу CO_2 18–35% та не більш 2–5 % інших хімічних сполук[4, с. 50].

Для опису роботи лінії по переробці біомаси тваринного і рослинного походження розглянемо технологічний процес переробки біомаси на підприємствах АПК. На рис. 1 зображено принципову схему порівняно простої установки [5, с. 49].

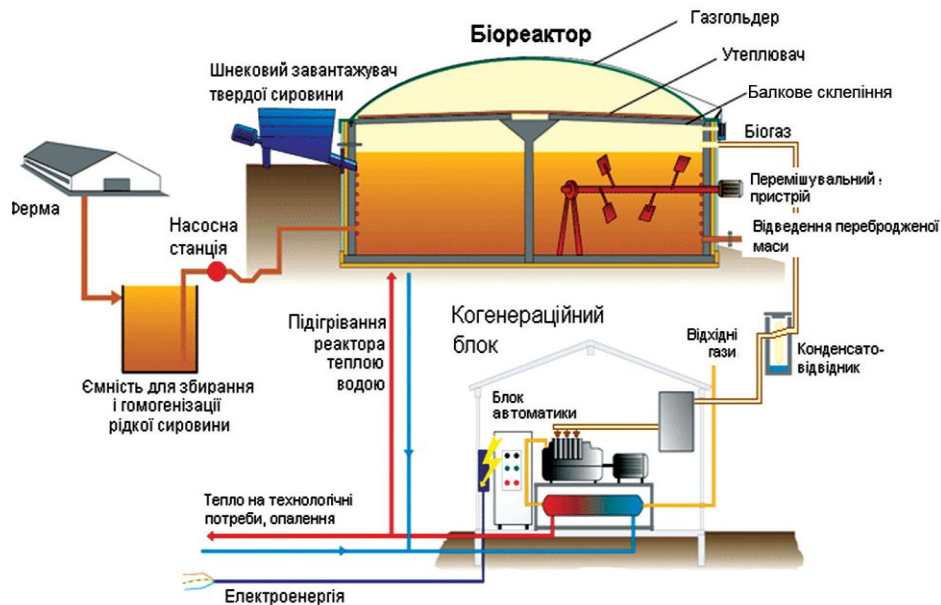

Рис. 1. Структурна схема лінії з переробки гною

Головними чинниками, які впливають на процес – є хімічний склад субстрату, його стан, температура у реакторі, вологість, час зброджування та інші [4, с. 51].

Основними способами інтенсифікації технології біоенергетичної утилізації відходів являються підвищення температури зброджування і ефективності перемішування осаду у метантенку, перехід його неперервного завантаження та розвантаження, двох та багатоступінчатого зброджування, при якому друга і наступні ступені використовуються для відділення надлишкової кількості води та зменшення обсягу об'ємного осаду, підвищення концентрації відходів та біомаси мікроорганізмів у метантенку, а також технології механічної, фізичної та хімічної дезінтеграції [1, с. 358].

Кількісний вихід біогазу в процесі анаеробного зброджування в двох різних температурних режимах виявився приблизно рівним. До переваг термофільного процесу зброджування відносяться: підвищена швидкість розкладання сировини і, отже, більш високий вихід біогазу, а також практично повне знищення хвороботворних бактерій, що містяться в сировині. Недоліками термофільного розкладання є: велика кількість енергії, необхідний на підігрів сировини в реакторі, чутливість процесу зброджування до мінімальних змін температури і більш низька якість продукту [6, с. 137].

Проведення метанового зброджування в термофільних умовах впливають на швидкість реакцій, що протікають на стадії гідролізу, тим самим, сприяючи підвищенню концентрації летких жирних кислот, що утворюються з мулу, що призводить до збільшення виробництва біогазу [7, с. 228].

Значні резерви інтенсифікації процесів отримання біогазу приховані в застосуванні різного роду конструктивно-технологічних методів інтенсифікації процесу анаеробного зброджування. Перемішування в процесі анаеробного зброджування збільшує площу зіткнення метан-генеруючих бактерій з органічною масою, що збільшує продуктивність установки по біогазу [8, с. 132].

Головними цілями перемішування є: вивільнення виробленого біогазу; перемішування свіжого субстрату і популяції бактерій (щеплення); запобігання формування кірки і осаду; запобігання утворенню ділянок різної температури всередині реактора; забезпечення рівномірного розподілу популяції бактерій; запобігання формування порожнин і скупчень, що зменшують ефективну площу реактора. До недоліків методу перемішування можна віднести: високу енергоємність; значний знос обладнання; складність ремонту; зниження ефективності роботи із-за можливості замулювання і наявності волокнистих матеріалів; недостатнє руйнування плаваючої кірки при певних умовах; ненадійність герметизації апарату з-за наявності вузла ущільнення валу мішалки і, як наслідок, підвищена вибухонебезпечність [6, с. 137].

В основі методу хімічної дезінтеграції лежать різного роду пошкодження міжмолекулярного та хімічного зв'язку між структурними елементами. У якості реагентів використовують нейтральні солі, органічні сполуки та інші речовини [9, с. 96].

Недоліками поширеного у світовій практиці процесу отримання біогазу шляхом анаеробного зброджування біомаси являються тривалість і нестабільність процесу. Внаслідок цього розробка каталізаторів по отриманню біогазу стає актуальною. В якості каталізаторів цього процесу ми було запропоновано комплекси заліза, іммобілізовані на гумінову кислоту. Дослідження кінетики виділення газу в результаті анаеробного зброджування біомаси проводили на легованій установці з інтенсивним перемішуванням. Газ, що виділився проаналізували хроматографічно на газовому хроматографі НР 5890 серії ПС з маселективним детектором НР5972. В табл. 1 зіставлені результати анаеробного зброджування гнойового субстрату у присутності відповідно каталізатора і без нього. Режим зброджування мезофільний, $t=40\text{ }^{\circ}\text{C}$. Концентрація гною в субстраті 13-17 %, середня концентрація – 15 %. Каталізатор – 1 % від маси зброджуваного субстрату. Середнє значення біогазу, мл [4, с. 52].

Таблиця 1.

Вплив каталізатора на вихід біогазу при анаеробному зброджуванні гнойового субстрату

Час проходження зброджування, доба	Вихід біогазу			
	Без каталізатора		Із використанням каталізатора	
	мл	%	Мл	%
5	511,25	3,76	489,0	3,59
10	1036,25	7,62	1268,0	9,32
15	2015,0	14,82	3482,0	25,59
20	4157,5	30,60	6560,0	48,21
25	7562,5	55,66	9590,0	70,48
30	10587,5	77,92	11624,0	85,43
35	12500,0	92,13	12788,0	93,98
40	13445,0	99,02	13500,0	99,22
42	13587,5	100,0	13606,0	100

За даними експериментальних досліджень, було побудовано порівняльний графік інтенсивності виділення біогазу за умови використання каталізаторів та без них (рис.2).

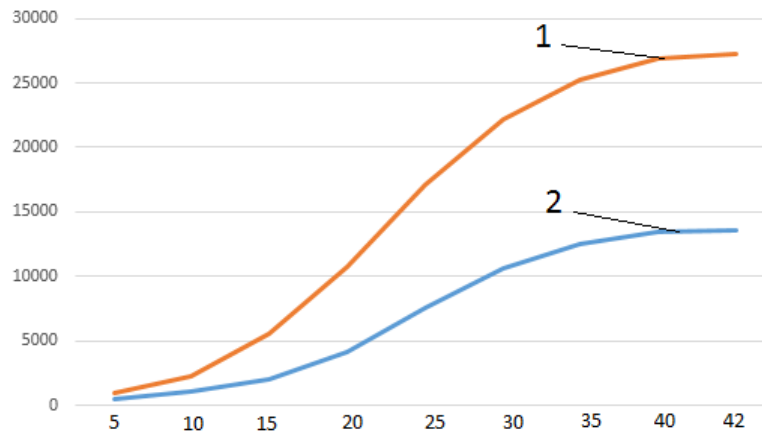

Рис. 2. Вплив каталізатора на вихід біогазу при анаеробному зброджуванні гнойового субстрату: 1 – об'єм біогазу, за умови використання каталізатора; 2 – без каталізатора.

Дослідами було встановлено, що зі збільшенням концентрації гуматів швидкість виходу біогазу збільшується. Але загальний сумарний обсяг виходу біогазу з гнойового субстрату при різних концентраціях залишається практично однаковим [10, с. 243].

Використання біогазових установок є перспективним напрямком нових технологій з утилізації та переробки джерел забруднення навколишнього середовища. За даними експериментальних досліджень можна сказати, що використання хімічних методів дезінтеграції сприяє підвищенню інтенсивності виділення біогазу. В свою чергу, дані методи мають високу ефективність, характеризуються досить низькою собівартістю та, у порівнянні з іншими способами, мають незначні недоліки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ополинский, И. О. Интенсификация биоэнергетической трансформации биомассы в биогаз с использованием химической деструкции / И. О. Ополинский, А. О. Дичко // Промышленная экология : сборник трудов Международной научно-технической конференции, 27-28 октября 2015 г. – Минск : БНТУ, 2015. – С. 357-360.
2. Биогазовая установка на биоотходах [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://transgaz-holding.ru/biogazovaya_ustanovka_na.
3. Альтернативная энергетика России [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://altenergiya.ru/bio/biogazovaya-ustanovka-svoimi-rukami.html>.
4. Куценко Ю. М. Аналіз основних чинників анаеробного метанового збродження для отримання біогазу / Ю. М. Куценко, В. М. Коломицев // ТДАТУ – 2013. – №11. – С. 49–55.
5. Сидоров Ю. І. Сучасні біогазові технології / Ю. І. Сидоров // Національний університет «Львівська політехніка». – 2013. – №1. – С. 46–61.
6. Трахунова И. А. Повышение эффективности анаэробной переработки органических отходов в метантенке с гидравлическим перемешиванием на основе численного эксперимента: дис. канд. с.-г. наук : 05.20.01 / Трахунова И. А. – Казань, 2014. – С. 137.
7. Iwona Zawieja. Efektywność generowania lotnych kwasów tłuszczowych podczas mezofilowej i termofilowej fermentacji metanowej osadów nadmiernych / Iwona Zawieja, Lidia Wolny, Marta Próba. – 2016. – №48. – С. 226–232.
8. Шакиров Л. В. Влияние основных рабочих параметров процесса анаэробного сбраживания на количественный выход биогаза / Л. В. Шакиров, С. М. Найман, Р. Р. Шарипов. // Кузбасский национальный технический университет. – 2015. – С. 136 – 140.
9. Шапхаев Э. Г. Основы биотехнологии / Э. Г. Шапхаев, В. Ж. Цыренко, Е. И. Чебурина. – Улан-Удэ: ВСГТУ, 2005. – С. 96.
10. Каирбеков Ж. К. Каталитическое анаэробное сбраживание биомассы / [Ж.К. Каирбеков, В. С. Емельянова, Т. Н. Шакиева та ін.]. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2013. – №10. – С. 243.

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ОРГАНІЧНИХ ВІДХОДІВ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

У роботі розглянуто основні поняття, характеристики та шляхи утворення органічних відходів. Проаналізовано вплив органічних відходів на стан навколишнього середовища.

Ключові слова: органічні речовини, органічні відходи, біогаз, забруднення навколишнього середовища.

This article consider the basic concepts, characteristics and ways of formation of organic waste. Was determined the influence of organic waste on the environment.

Keywords: organic matter, organic waste, biogas, pollution.

Життя і діяльність людини нерозривно пов'язана з використанням органічних речовин, якими багата природа. Це можуть бути продукти харчування, корм для тварин, будівельні матеріали та інші речовини, що мають органічне походження. Після використання органічної продукції залишаються відповідні відходи, які слід правильно утилізувати і переробляти [1].

Проблема накопичення будь-яких відходів полягає у необхідності їх утилізації за малий термін з найменшими економічними та енергетичними затратами та найменшим екологічним впливом.

Проблемам раціонального природокористування й управління органічними відходами виробництва присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема Бадер Б., Бойлс Д., Соуфер С., Долінський А.А., Дубровін В.О., Гелетуха Г.Г., Ткаченко С.Й., Ісаченко В.П., Михеев М., Галицейський Б.М. та ін. [2, с. 106].

Органічні продукти природного походження розкладаються досить швидко: послід тварин перетворюється в цінне добриво вже за 10 днів. Дрібні рослинні залишки – опале листя, плоди, насіння, висохла трава – поступово перегнивають і повністю перетворюються в гумус протягом місяця, в крайньому випадку на наступний рік. Тому краще все це органічне «багатство» не спалювати на весні або восени, а використати з користю для свого саду або клумби. Для розкладання великих гілок потрібно значно більше часу – до 10 років. Перш ніж кинути на землю шкірку від банана, слід добре подумати: адже термін її розкладання може досягати півроку. Залишки їжі будуть перероблені бактеріями, що викликають гниття за пару тижнів. Буде потрібно близько 3 років, щоб одяг, виготовлений з бавовни, віскози, льону повністю піддався розкладанню. Вироби з натуральної шерсті піддаються руйнуванню мікроорганізмами за більш короткий термін – близько року. Паперові відходи розкладаються в різні терміни: звичайний автобусний квиток зникає за місяць, газети і книги – за 2 роки, а оброблений воском папір – не менше ніж за 5.

Розкладання органічних відходів нерозривно пов'язане з утворенням біогазу. Біогаз – узагальнена назва горючої газової суміші, що одержується при природному розкладанні речовини органічного походження в результаті анаеробного мікробіологічного процесу (метанового бродіння) [3, с. 50].

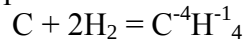
Одним з найбільших джерел утворення органічних відходів є сільськогосподарські ферми В Україні наразі немає жорстких вимог до того, як ферми будуть утилізувати органічні відходи. Гній або послід, що утворюється у великих кількостях у результаті діяльності таких підприємств може накопичуватися та зберігатися у спеціальних сховищах (з можливим подальшим компостуванням, або вельмикультивуванням частини фракції при розділенні на фракції), піддаватися анаеробній біологічній обробці для одержання біогазу, фізико-хімічній або механіко-біологічній обробці.

На практиці, на більшості ферм використовується саме варіант накопичення та зберігання відходів – гній та послід накопичуються та зберігаються деякий час у лагунах (переважно відкритого типу. Після цього гній або послід вносяться на поля як органічне добриво. Таке поводження з відходами не є екологічною проблемою, якщо ферма мала або середня і обсяги утворення відходів невеликі, дотримані правила безпеки поводження з відходами та режим внесення відходів у ґрунти. За таких умов органічні відходи є цінним органічним добривом.

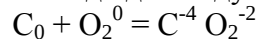
Проблеми виникають, коли порушуються правила поводження з відходами і коли такий метод застосовується на великих промислових фермах. Промислові ферми мають поголів'я у сотні тисяч голів тварин або мільйони голів птахів на рік і, відповідно, тисячі кубічних метрів відходів, які збирають у лагуни та зберігають від декількох місяців до року перед винесенням на поля. В Україні близько 50 % тваринницьких ферм – промислові.

Природне утворення біогазу супроводжується виділенням певних речовин. Біогаз на 50 – 75 % складається з метану, містить 25 – 50 % вуглекислого газу, 0 – 10 % азоту, 0 – 1 % водню, 0 – 3 % сірководню, 0 – 2 % кисню. Отже, біогаз – аналог природного газу, різниця лише в його походженні.

У процесі життєдіяльності, при відсутності кисню, мікроорганізми використовують вуглецевмісні органічні речовини і утворюють метан:

В цьому процесі в якості донора електронів мікроорганізми використовують, як правило, вуглець органічних сполук, окислюючи його до діоксиду вуглецю CO_2 :

При цьому органічні речовини із твердого чи рідкого стану переходять у газоподібну фазу. Крім того, з діоксиду вуглецю CO_2 і водню H_2 утворюється додаткова кількість метану CH_4 і води H_2O [4, с. 157].

При зберіганні тисяч метрів кубічних відходів у лагунах можливе незаплановане витікання гноївки у навколишнє середовище через розгерметизацію лагун, змив, перевищення лімітів наповнення лагун. Крім того, гній або послід можуть вноситися у ґрунт із частотою та в обсягах, що перевищують норму. При понаднормовому внесенні у ґрунт, потраплянні до підземних та поверхневих вод, гній та послід є забрудниками.

Гній або послід багатий на азот, фосфор та інші поживні речовини, які при потраплянні у воду роблять її непридатною для питного водопостачання, завдають шкоди водно-болотним угіддям та водним екосистемам. Зокрема, перенасичення поживних речовин у воді спричиняє евтрофікацію – надлишок азоту, фосфору та інших поживних речовин, починають активно рости та розмножуватися водорості, відбувається «цвітіння» водоростей, які використовують кисень у воді. За відсутності кисню гине риба та інші мешканці водойм.

Через просочування азоту, фосфору та інших речовин із органічних відходів до підземних вод відбувається забруднення горизонтів питного водопостачання. У США 1998 року було проведено дослідження 1600 свердловин, розташованих поблизу промислової ферми, та виявлено, що 34% із них забруднено нітратами, а у 10% свердловин рівень нітратів перевищує стандарт для питної води.

При наднормованому внесенні гною та посліду в ґрунт відбувається перенасичення ґрунту поживними речовинами. Накопичення надлишку поживних речовин та важких металів призводить до зменшення родючості ґрунтів та скорочення кількості земель, придатних для сільського господарства. У деяких азійських країнах близько чверті загальної площі сільгоспугідь потерпає від надлишкового внесення поживних речовин. Близько половини надлишкового внесення фосфору відбувається через промислове тваринництво. Гній та послід також містять патогени, бактерії, стійкі до антибіотиків, і тому можуть стати причиною поширенням хвороб. Близько половини всіх антибіотиків у світі використовуються саме в тваринництві для запобігання хворобам.

Надмірне використання антибіотиків на фермах призводить до виникнення та поширення вірусів та бактерій, стійких до антибіотиків. Через гній або послід вони потрапляють до навколишнього середовища і спричиняють захворювання тварин та людей. Наприклад, у відходах промислових ферм може міститися метицелін-резистентний стафілокок – смертельно небезпечна бактерія, стійка до антибіотиків. Метицелін-резистентний стафілокок є збудником таких захворювань, як сепсис, пневмонія.

При зберіганні у лагунах відкритого типу або внесенні на поля у великій кількості місцеве населення, що проживає поряд з промисловими фермами, потерпає від неприємного специфічного запаху. В Україні такі складові запаху, як метилмеркаптан, диметиламін, диметилсульфід не нормуються. Нормуються лише основні сполуки, такі, як метан, аміак, діоксид азоту, але існуючі межі санітарно-захисних зон зазвичай недостатні, щоб запобігти експозиції місцевого населення до запаху, який спричинює зниження самопочуття, імунітету, алергічні реакції, респіраторні захворювання.

Окрім неприємного запаху, що розповсюджується на кілометри, викиди від промислових ферм є шкідливими для довкілля та спричиняють і зміну клімату. Відповідно до оцінок Всесвітньої організації з продовольства та сільського господарства, тваринництво відповідає за 18 % від усіх викидів парникових газів людства. Гниття органічних відходів спричиняє викиди 7 % загального обсягу від викидів закису азоту, який є одним із найнебезпечніших парникових газів.

Промислове тваринництво є одним із основних джерел викидів аміаку. Викиди аміаку небезпечні, оскільки аміак може викликати закиснення ґрунтів та евтрофікацію. На додаток до цього, аміак є передвісником вторинних PM_{2.5} та PM₁₀ в атмосфері, які мають негативний вплив на здоров'я населення. Аміак також є непрямим джерелом оксиду азоту, потенційного парникового газу.

Враховуючи проблеми утворення органічних відходів, поводження з ними вимагає жорсткого регулювання, особливо для промислових ферм. Наприклад, у країнах Європейського Союзу Директива 2010/75/ЄС щодо промислових забрудників регулює екологічні вимоги для ферм потужністю більше 40 000 курей, 2000 свиней та 750 свиноматок. Вимоги, які висувають перед промисловими фермами щодо поводження з органічними відходами та запобігання забрудненню унеможливають збір та накопичення відходів у відкритих лагунах в обсягах, характерних для України. Тому підприємства шукають альтернативні шляхи утилізації. За цих умов найбільш доцільна анаеробна переробка відходів тваринництва (окремо або в поєднанні з іншими субстратами) може розглядатися як найкраща з наявних технологій, адже переробка відходів тваринництва на біогазових заводах дає змогу частково зменшити екологічні проблеми та має суттєві економічні переваги у вигляді децентралізованого виробництва відновлюваної енергії [5, с. 9].

Життєдіяльність людей, тварин, рослин а також аграрних підприємств нерозривно пов'язана з утворенням органічних відходів. Розкладання органічних відходів на полігонах а також лагунах супроводжується утворенням біогазу. Утворення біогазу супроводжується виділенням аміаку, сірководню, кисню, водню та азоту. Виділення цих та інші речовин має безпосередній вплив на ґрунти, водне середовище, атмосферу. Наднормативні концентрації перерахованих речовин спричиняють руйнування водних екосистем, погіршують стан здоров'я населення а також сприяють парниковому ефекту. В роботі наведено статистичні дані щодо обсягів утворення органічних відходів в межах Києва, України та інших держав. Для можливості повного аналізу впливу органічних відходів на навколишнє середовище пропонується складання прогнозованих графіків на основі постійного збору статистичної інформації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Органічні сполуки [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org>
2. Шаповал О. С. Аналіз сучасних методів поводження з органічними відходами м'ясопереробної промисловості України / О. С. Шаповал, В. С. Бахарев // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – №5.
3. Сендецький В. М. Переробка органічних відходів у біогумус методом вермикультивування / В. М. Сендецький. // Подільський державний аграрно-технічний університет. – 2009. – №1. – С. 50–55.
4. Ковальчук О. В. Дослідження розкладу органічних відходів з одержанням біогазу та добрив / О. В. Ковальчук, Г. М. Зінченко // Науково-технічний збірник «Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві». – 2009. – №2. – С. 157.
5. Марцинкевич В. Поводження з відходами тваринництва: переваги технології анаеробного зброджування / В. Марцинкевич, Н. Коломієць. – 2015. – С. 21.

УДК 504.062

Ольга Петренко
(Київ, Україна)

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ ПІСЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ОБРОБКИ ОСАДІВ НА БОРТНИЦЬКІЙ СТАНЦІЇ АЕРАЦІЇ

Розглянуто проблеми забруднення навколишнього середовища від надмірної наповненості мулових полів, розташованих поблизу населених пунктів. Проаналізовано план модернізації процесу обробки осадів на Бортницькій станції аерації, що ґрунтується на переході від перекачування мулу до його утилізації шляхом спалювання мулово-мазутної суміші з отриманням додаткових обсягів тепла.

Ключові слова: забруднення навколишнього середовища, мулові поля, модернізація, план реконструкції, спалювання, утворення додаткових обсягів тепла.

Consider the problems of environmental pollution from excessive fullness sludge fields near settlements. The analysis plan of modernization of processing sludge on Bortnicheskoy WWTP that based on the transition from sludge pumping his disposal by burning sludge-fuel mixture to obtain additional amounts of heat.

Keywords: pollution, sludge fields, modernization, reconstruction plan, combustion, the formation of additional amounts of heat.

Одним з головних джерел забруднення навколишнього середовища на будь-якій станції аерації є мулові поля, які межують із землями природних ландшафтів. Мулові поля використовуються для обезводнення мулового осаду, який утворюється в технологічному процесі очищення міських каналізаційних стоків.

Щоденно на мулові поля для подальшого природного осушення з Бортницької станції аерації потрапляє близько 1200 – 1600 м³ мулової води, що в середньому відповідає 500 тис. м³ утвореного мулу на рік. На полях загальною площею 272 га накопичилося понад 10 млн. м³ осаду і щодня його кількість зростає. Постійне накопичення мулової води призводить до токсичного ефекту ґрунту та підземних вод такими елементами як Ag, Cd, Hg, Sn, Cr, Cu, Pb, Zn та іншими, більшість з яких належать до I та II класів небезпеки.

В попередні роки дана ситуація розрішувалася шляхом використання мулу в сільському господарстві в якості добрив, але через високий вміст токсичних елементів та через наявність патогенних мікроорганізмів, що може негативно впливати на якість продукції такий спосіб

утилізації мулу був заборонений. Заповненість існуючих мулових полів та відсутність постійних шляхів їх утилізації сприяє пошуку нових альтернативних еколого-економічних варіантів, що є ключовим моментом в умовах сучасної євроінтеграції нашої країни [1, с. 583].

Існуючий на сьогоднішній день спосіб обробки осаду на Бортницькій станції передбачає наступну послідовність дій. Вода потрапляє в грабельне відділення для механічної очистки від крупногабаритних решток, проходить пісколовки та через лоток Паршалья, де відбувається технологічний контроль та облік стічної води, потрапляє в первинні відстійники. Після очищення в первинних відстійниках стічна вода проходить процес біологічної очистки мулом в аеротенках звідки прямує на вторинні відстійники після яких очищена вода скидається в річку Дніпро, а мул, що осів поступає до резервуарів цеху обробки осадів. Залишковий мул цеху обробки осаду перекачується на мулові поля де відбувається природне зневоднення [2].

Японське агентство міжнародного співробітництва (JICA), що допомагає більше ніж 150 країнам світу в вирішенні проблем екологічного, технологічного та виробничого характеру пропонує змінити схему утилізації мулу на станції. На сьогоднішній день японський досвід поводження з мулом передбачає реалізацію наступних шляхів вирішення проблеми мулових полів (рис. 1).

Перспективи утилізації відпрацьованого мулу

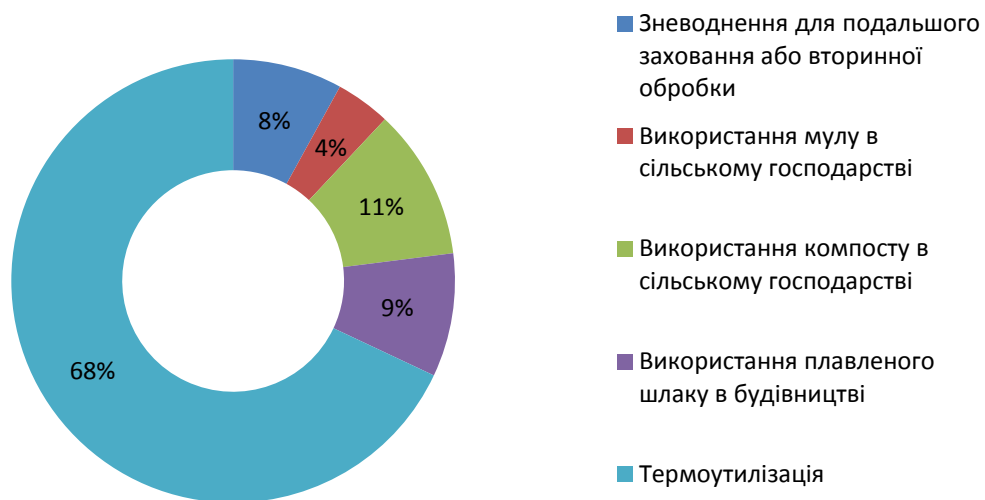

Рис. 1. Перспективи утилізації відпрацьованого мулу

На ряду з іншими методами утилізації відпрацьованого мулу термоутилізація є найбільш ефективним методом боротьби з муловими полями. Цей метод передбачає повне знищення 68 % осушеного мулу шляхом спалювання його на електростанції нового типу. Такі заходи позбавляють необхідності повторного перезакоронення і складування мулу, а також дозволяють підприємству заощадити кошти за рахунок виробництва на ТЕС додаткових обсягів тепла та енергії, що підуть на задоволення енергетичних потреб підприємства [3, с. 208].

Прогнозована кількість тепла отримана на електростанції в результаті спалювання мулу складатиме 4,9 Гкал/год і відповідно 1,5 Мвт/год електроенергії.

Розрахункова вартість відповідно до тарифів ПАТ «Київенерго» за тепло складатиме:

$$C = 1384,56 \cdot 4,9 = 6784 \text{ грн/год, що становить } 59\,427\,840 \text{ грн/рік.}$$

Розрахункова вартість відповідно до тарифів ПАТ «Київенерго» за електроенергію відповідно становитиме [4]:

$$C = 1500 \cdot 1,71 = 2565 \text{ грн/год, що становить } 22\,469\,400 \text{ грн/рік.}$$

Додатково виробленні обсяги тепла та електроенергії можуть бути використані на потреби підприємства для опалення приміщень в зимовий час та задоволення санітарно-гігієнічних потреб, або перепродані сусіднім споживачам.

Такий спосіб поводження з відпрацьованим мулом не може бути єдиним в проблемі утилізації мулу. Його ефективність зумовлена залученням й інших методів – зневоднення для подальшого заховання, часткове використання в сільському господарстві, використання у виробництві будівельних матеріалів. Синхронізоване використання перерахованих методів дозволяє зробити процес утилізації мулу екологічно чистим та економічно вигідним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Розробка робочої документації з проекту модернізації Бортницької станції аерації. – К., 2016. – (1). – (1). – С. 764.
2. Стан реалізації проекту реконструкції споруд очистки стічних каналізаційних вод [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: <http://vodokanal.kiev.ua/files/prezent>.
3. Січкарь С. Реконструкція споруд очистки стічних каналізаційних вод і будівництва технологічної лінії по обробці та утилізації осадів / С. Січкарь – К., 2013. – (Книга 2). – С. 518.
4. Київенерго. Тарифи [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: <http://kyivenergo.ua>.

УДК 579.695;628.3;546.39

Світлана Тетеріна, Альона Дехтяренко
(Київ, Україна)

АНАММОХ БАКТЕРІЙ ТА ЇХ КОНГЛАМЕРАТИ ЯК ПЕРСПЕКТИВА В ГАЛУЗІ БІОЛОГІЧНОГО ОЧИЩЕННЯ ВОДИ

Розглянуто проблему забруднення водних об'єктів, та показано необхідність пошуку альтернативних, економічно-вигідних способів очищення води від сполук азоту. Запропоновано анаммох-процес як перспективну технологію, та наведена коротка характеристика анаммокс-бактерій та конгломератів що вони утворюють.

Ключові слова: анаммокс, біологічне очищення води, екобіотехнологія, анаеробне окиснення амонію, анаммокс гранули.

The problem of water pollution, and shows the need to find alternative, cost-effective way of cleaning water of nitrogen compounds. Proposed anammox-process as promising technology, and given it brief description of anammox-bacterias and conglomerates which are made.

Keywords: anammox, biological water purification, ecobiotechnology, anaerobic ammonium oxidation, anammox granules.

Проблема забруднення водних об'єктів та їх охорона є одним з першочергових завдань з екологічної безпеки не тільки в Україні, але й в багатьох інших країнах світу. Основним джерелом забруднення водойм є скиди недостатньо очищених стічних вод. Критичний стан галузі очищення стічних вод в Україні погіршує стан природних водних екосистем. Це, в свою чергу, загрожує життю та здоров'ю населення, а також негативно впливає на флору, фауну та довкілля загалом [1].

Враховуючи сучасний стан економіки, нашій державі потрібні нові технології в галузі водоочищення, котрі потребують мінімальних капітальних та поточних витрат, є надійними та ефективними.

При вирішенні проблем очищення стоків особливої уваги заслуговують біотехнологічні способи їх обробки. Очищення з використанням мікроорганізмів є основою ззовні простого,

але насправді високоорганізованого процесу біологічного перетворення забруднювальних органічних речовин токсично-промислових чи побутових стічних вод на нетоксичні продукти, а стічні води, відповідно, на екологічно безпечні та біологічно повноцінні [2–4].

У зв'язку з тим, що останніми роками значно збільшилася концентрація сполук азоту як у побутових, так і у промислових стоках (у 2007 р, разом із стічними водами у Канівське водосховище потрапило 2227 т амонійного азоту та 8448 т нітратів і нітритів) – постає питання пошуку нових методів очищення води саме від даних сполук [3].

Зокрема, особливу увагу слід звернути на дослідження *anammox* (anaerobic ammonium oxidation) процесу, що є одним з останніх відкриттів, що стосуються мікробного азотного циклу і полягає в анаеробному окисненні амонію з використанням нітриту як первинного акцептора електронів. В решті увесь процес зводиться до наступного перетворення: $\text{NH}_4^+ + \text{NO}_2^- \rightarrow \text{N}_2 + 2\text{H}_2\text{O}$. Анамокс є сучасною альтернативою традиційним процесам звільнення води від неорганічних сполук азоту – нітрифікації й денітрифікації [2, 4].

На сьогодні вже відомо як мінімум три види бактерій, що забезпечують *anammox*-процес: *Brocadia*, *Kuenenia* і *Scalindua*. За високою ефективністю культивування та впровадження у *anammox*-технологію виділяють наступні мікроорганізми: *B. anammoxidans*, *B. fulgida*, *K. stuttgartiensis*, *S. brodae*, *S. sorokinii*, *S. wagneri*, *S. Profunda* [4, 5].

Культивування такого типу бактерій можливе на середовищах з надзвичайно низькими концентраціями розчинних сполук, використовувати додаткові органічні сполуки (метанол, ацетат тощо) непотрібно, завдяки чому цей метод економить 100% необхідного синтетичного вуглецевого джерела а також ~ 50 % необхідного кисню; в загальному зменшення експлуатаційних витрат досягає 90%, порівняно з традиційними методами [3].

Що стосується швидкості приросту біомаси *anammox*-бактерій, то вона є надзвичайно малою і виступає суттєвим недоліком даного процесу. Так, при накопиченні біомаси мова йде не про десятки годин, а про десятки й навіть сотні діб. Однак останніми роками достатньо активно ведеться пошук модифікованих середовищ та умов культивування за яких час культивування суттєво зменшується [3, 7].

Слід також зазначити про одну важливу особливість, - дані бактерії здатні до грануляції, утворюють конгломерати червоного та персиково-помаранчевого кольору (рис. 1.), котрі можуть перетворюватися у різного розміру гранули а також великі анамокс кластери [5, 6, 8]. Біомаса являє собою сукупність цих гранул і кластерів.

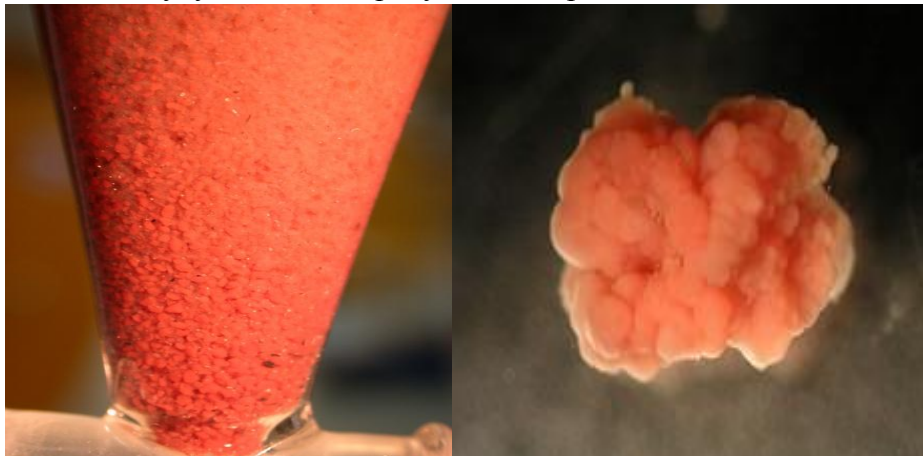

Рис.1. Вигляд колоній *B. anammoxidans*: а – анамокс гранули у біореакторах, б – типова колонія *B. anammoxidans* [7, 9].

Колір гранул, в свою чергу пропорційно залежить від активності бактерій, може змінюватися від червонуватого до блідо-червоного або навіть чорного. Зокрема, за тривалої нестачі субстрату гранули змінюють свій колір на чорний у зв'язку зі зменшенням кількості гема с (залізовмісної простетичної групи, що входить до складу білка). У середині гранул наявні газові кишені та газові кармани, завдяки яким останні характеризуються плавучістю

[8]. Саме гранули відіграють важливу роль у видаленні азоту у анамокс реакторах, їх пориста структура сприяє поширенню по субстрату, а також виділенню азоту [7].

Анамокс бактерії залишаються єдиними відомими організмами, які в анаеробних умовах окислюють амоній і відновлюють нітрит з виділенням азоту; завдяки цій властивості вони вже знайшли своє застосування, та в той же час лишаються перспективним напрямом у галузі екобіотехнології. Залучення *anammox*-технології для очищення стоків, в масштабах країни, може значно поліпшити екологічну ситуацію та допомогти запобігти екологічному лиху у природних водних екосистемах. Для можливості впровадження даної технології необхідно приймати до уваги особливості що стосуються біомаси анамокс бактерій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Швед О. М., Новіков В. П. Біотехнологія очищення побутових стічних вод невеликих населених пунктів у біоінженерних ставках / О. М. Швед, В. П. Новіков. // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Хімія, технологія речовин та їх застосування: збірник наукових праць. – 2015. – № 812. – С. 239–244.
2. Швед О.М., Видринська О.К., Червецова В.Г. Нові підходи до біологічного очищення стічних вод міста Львова / О. М. Швед, О.Т. Видринська, В. Г. Червецова, З.В. Губрій, В.П. Новіков // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Хімія, технологія речовин та їх застосування : збірник наукових праць. – 2012. – № 726. – С. 145–152.
3. Шевченко О.О., Іванова І.М. Застосування біотехнологій для підвищення надійності очистки стічних вод від біогенних елементів // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Математичне моделювання в техніці та технологіях. – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – №37 (1010). – С. 215–222.
4. Шандрович В. Т., Мальований М. С., Мальований А. М. Ефективність процесу *anammox* для очищення стічних вод від азотовмісних сполук // Екологічна безпека. – 2014. – Вип. 2. – С. 114–118.
5. Саблій Л.А. Фізико-хімічне та біологічне очищення висококонцентрованих стічних вод: монографія / Л. А. Саблій. – Рівне: НУВГП, 2013. – 291 с.
6. Schmid M., Walsh K., Webb R., Rijpstra W. I, Hill T. *Candidatus Scalindua wagneri* sp. nov. two new species of anaerobic ammonium oxidizing bacteria // System. Appl. Microbiol. – 2003. – №26. – P. 529–538.
7. Towards the improvement of start-up and operation of Anammox reactors // Tesis Doctorales Grupo de Ingeniería Ambiental y Bioprocesos. – Santiago de Compostela. – Junio de 2010. – 264 p.
8. Mohammad Ali, Li-Yuan Chai, Chong-Jian Tang, et al. The Increasing Interest of ANAMMOX Research in China: Bacteria, Process Development, and Application // BioMed Research International. – 2013. – doi.org/10.1155/2013/134914
9. Demon® – Overview [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.essdemon.com/en/demon/deammonification>

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

УДК 351.85:796.5 (477)

Катерина Родненко
(Харків, Україна)

**ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
ДЛЯ АКТИВІЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МЕЖАХ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У статті охарактеризовані історико-культурні заповідники Харківської області та особливості їх залучення у сферу туризму. Визначені можливості та перспективи використання інформаційних технологій для популяризації історико-культурних заповідників та розвитку туристичної діяльності в їх межах.

Ключові слова: історико-культурні заповідники, історико-культурні туристичні ресурси, історико-культурна спадщина, картографування історико-культурних заповідників, геоінформаційне картографування.

The article described historical and cultural reserves in Kharkiv region and the features of their involvement. Opportunities and prospects of using information technologies to promote historical and cultural reserves and develop tourism within them have been determined.

Key words: historical and cultural reserves, historical and cultural tourism resources, historical and cultural heritage, mapping of historical and cultural reserves, GIS mapping.

Сучасні історико-культурні заповідники (ІКЗ) створюються для забезпечення збереження, відновлення, вивчення і публічного представлення цілісних територіальних комплексів культурної і природної спадщини, матеріальних і духовних цінностей в їх традиційному історичному (культурному і природному) середовищі. Їх особлива цінність полягає в тому, що вони являють собою місця концентрації пам'яток природної та історико-культурної спадщини різних видів та типів. У віданні ІКЗ перебувають не тільки музейні предмети і колекції, але і нерухомі об'єкти культурної спадщини, а також навколишня територія. Вони є комплексними за своїми функціями установами, які покликані зберігати в недоторканності не тільки архітектурні, археологічні або меморіальні пам'ятники, але і власне історичну територію, в тому числі унікальні культурні та природні ландшафти, історичні міські та сільські поселення, уклад життя населення, що проживає на історичних територіях [3, 4].

Нині в Україні функціонує понад 60 історико-культурних заповідників державної та комунальної власності, які володіють значним туристичним потенціалом та активно залучаються у сферу туризму (рис. 1) [1]. За роки незалежності мережа історико-культурних заповідників України значно зросла та розширилася.

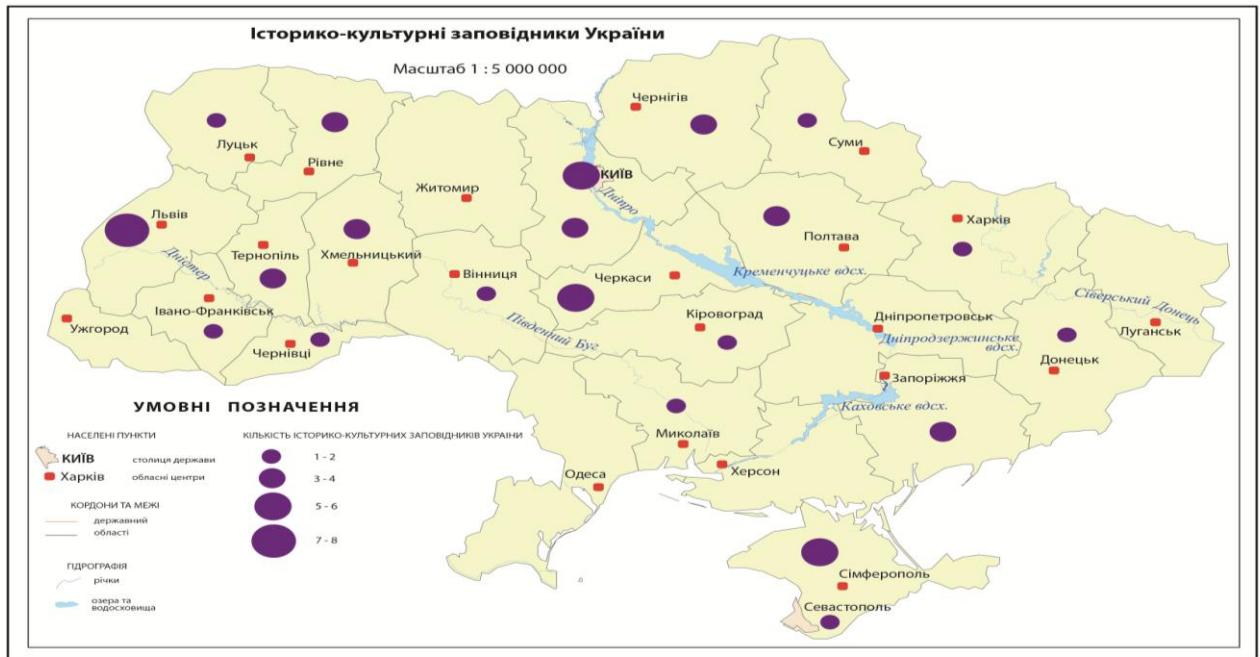

Рис.1. Історико-культурні заповідники України

Харківська область не відрізняється значної кількістю історико-культурних заповідників у порівнянні з іншими регіонами України. В області функціонує два історико-культурні заповідники: Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» (с. Верхній Салтів, Вовчанський район) та Чугуївський історико-культурний заповідник ім. І. Рєпіна (м. Чугуїв, Чугуївський район). Історико-культурна цінність та близькість до обласного центру сприяли їх включенню до основних туристичних маршрутів області. Зокрема, художньо-меморіальний музей імені І. Рєпіна є одним з об'єктів «Золотого кільця Слобожанщини», що рекомендований Туристсько-інформаційним центром Харківської області, а історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» включений до трьох маршрутів, розроблених директором музею Письменюк Л. А. «Таємниці Сіверського Дінця (Салтівська культура)», «Легенди Вовчанщини» та «Вовчанщина – перлина Слобожанщини» та ряду інших туристичних маршрутів області [2].

Залучення історико-культурних заповідників в сферу туризму визначається їх привабливістю, що формується завдяки атрактивності наявних пам'яток, стану їх збереженості, рівню розвитку інфраструктури на території заповідника та його транспортної доступності. Історико-культурні заповідники володіють унікальними ресурсами (історико-культурними пам'ятками, мальовничими ландшафтами, ексклюзивними музейними експонатами і т.д.), тому важливо не тільки зберегти, а й ефективно використовувати наявні цінності. Так, в умовах активного впровадження інформаційних технологій в усі сфери діяльності, історико-культурні заповідники потребують інноваційних підходів для привертання уваги сучасних туристів. Для цього пропонується ряд заходів, спрямованих на активізацію туристичної діяльності в межах історико-культурних заповідників Харківської області та їх популяризацію: розробка інформаційно-картографічного забезпечення (картографічних творів та буклетів з відображенням маршрутів, доповнених ілюстраціями головних і цікавих місць включених до них, а також з короткою інформацією, що буде викликати зацікавленість у туристів), залучення технологій доповненої реальності, зокрема, впровадження QR-кодів та мобільних додатків з довідковою інформацією про заповідники, поширення онлайн-бронювання екскурсій, створення функції «віртуальних подорожей» на сайтах заповідників тощо.

Удосконалення функціонування територій історико-культурних заповідників неможливе без створення належного картографічного забезпечення. На сьогодні не існує картографічних

творів, які б задовольнили вимоги різних груп користувачів та відображали усі аспекти діяльності ІКЗ. Так, пропонується проводити картографічний моніторинг ІКЗ двох видів: по-перше, динаміки функціонування історико-культурних заповідників, по-друге, впливу ІКЗ на прилеглі території і соціогеосистеми (на економічну ефективність, розвиток туристичної діяльності регіону тощо). Унаочнення інформації про історико-культурні заповідники необхідно проводити у статистичному і динамічному аспектах, що передбачає створення базових картографічних творів (атласів, серій карт, окремих карт) і оперативних інтерактивних карт, які створюються з широким залученням сучасних геоінформаційних технологій та ґрунтуються на розробці ГІС різних типів (конкретного історико-культурного заповідника і ГІС історико-культурної спадщини регіону в цілому).

Протягом останніх років на кафедрі фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ведеться активна робота з дослідження об'єктів спадщини, започатковано картографування історико-культурної спадщини Харківської області, зокрема, розробка системи картографічних творів (атласів, серій карт та окремих карт різних територіальних рівнів). Проектування картографічних творів історико-культурних заповідників ґрунтується на аналізі літератури з даного питання, вивченні закордонного та вітчизняного досвіду, а також на власних експериментальних дослідженнях та розроблених рекомендаціях щодо створення системи регіональних картографічних творів природної та історико-культурної спадщини (на прикладі Харківської області) [5].

Картографування ІКЗ, є невід'ємною складовою у сфері туризму та управління цінними територіями, де зберігається весь культурно-історичний та природний комплекс спадщини. Найбільшою мірою воно орієнтоване на забезпечення державних, регіональних та місцевих програм і проектів туристичної та природоохоронної спрямованості. Актуальність практичного застосування картографування у створенні та функціонуванні територій ІКЗ підсилюється можливістю використання геоінформаційних систем. Перевагами саме такого шляху є оперативність створення карт, робота із базою даних, додаткові можливості аналізу інформації і, звичайно, сучасність даного напрямку.

Укладання карт супроводжується польовими експедиційними маршрутними дослідженнями з проведенням фотозйомки, застосуванням точних методів позиціонування історико-культурних пам'яток в межах території заповідника. Результатом такої роботи є інвентаризаційні карти, що в майбутньому слугуватимуть базою для проектування оціночних та рекомендаційних карт, а також першоджерелом для розробки ГІС.

Підходи до створення і методика розробки картографічних творів історико-культурних заповідників може бути використана при укладанні подібних картографічних творів, а тематичний зміст – для вирішення питань управління територіями історико-культурних заповідників, оцінки потенціалу їх розвитку, оперативного та перспективного планування, для отримання довідкової інформації у туристичній і навчальній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар Ю. О. Історико-культурні заповідники як форма збереження національної спадщини / Ю. О. Бондар, Т. І. Шовкопляс // Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». Ч. 2. – К. : Рідний край, 1995. – С. 485-487.
2. Офіційний сайт Туристсько-інформаційного центру Харківської області. – Режим доступу : <http://tic.kh.ua/>
3. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 250/95 // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 25. – ст. 191.
4. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8.06.2000 р. №1805 – III // Відомості Верховної Ради. – 2000. – №39. – ст. 333; Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 5. – ст. 114.
5. Шпурік К. В. Картографування природної та історико-культурної спадщини в рамках регіональної програми розвитку культури і туризму / К. В. Шпурік // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Геологія – Географія – Екологія. – 2014. – Вип. 40. – № 1098. – С. 125-131.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

УДК 351.82:338.23

Андрій Лаврешов
(Маріуполь, Україна)

**ФІСКАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

У статті розглядаються можливі варіанти реалізації макроекономічного регулювання в нерівноважних системах; механізм поширення фіскального впливу, підвищення ефективності фіскального регулювання через вдосконалення інституційного середовища. Розробка економічної теорії в даному напрямку дозволить вибудувати фіскальні пріоритети, реалізувати комплекс інтересів держави в економіці, підвищити результативність фіскального регулювання на рівні, як національної економіки, так і її підсистем.

Ключові слова: фіскальне регулювання, трансформаційні економічні системи, міжбюджетне регулювання, фінансові стабілізатори.

The article discusses possible options for the macroeconomic regulation implementation in nonequilibrium systems; fiscal impact distribution mechanism, fiscal control effectiveness through the institutional environment improvement. Economic theory development in this direction will help to build fiscal priorities, implement a set of state interests in the economy, the fiscal control effectiveness improvement at the level of both national economy and its subsystems.

Keywords: fiscal adjustment, transformation economies, interbudgetary regulation, financial regulators.

Фіскальне регулювання в розвинених країнах при проходженні певних етапів зрілості ринкових відносин демонструє послідовність і зміст етапів застосування форм фіскального регулювання.

В цілому фіскальне регулювання в післявоєнний період ХХ століття в країнах з еволюційно неоднорідною економікою і рівноважним типом режиму функціонування характеризується наступною зміною форм:

1. Політика пасивного антициклічного фіскального регулювання: опора на автоматично вбудовані фінансові стабілізатори при мінімальному дискреційному доповненні.

2. Фіскальний активізм, що характеризується дискреційним варіюванням дефіцитної бюджетної позиції за рахунок змін податків і соціальних витрат для зниження безробіття і збільшення темпів економічного зростання.

3. Помірне і поступове регулювання сукупного попиту, що отримало назву політики «бюджетного градуалізму». Циклічне повернення пріоритетності автоматично вбудованих фінансових стабілізаторів, пом'якшення та зменшення сфери дискреційних заходів.

4. Політика використання на рівноправних засадах дискреції і бюджетних стабілізаторів держави, повернення фіскального регулювання в арсенал першочергових інструментів макроекономічної стабілізації.

Аналіз послідовності використання організаційних форм фіскального регулювання розвиненими країнами дозволив зробити висновок про існування загальної тенденції, яка сформульована як посилення ролі автоматичних стабілізаторів, як найменш піддані суб'єктивним помилкам і більш співзвучні механізму саморегулювання ринку. Чітко проявляється і інший процес. Незалежно від територіально-державного устрою (унітарні або федеративні держави) все більше уваги приділяється відпрацюванню механізму міжбюджетного регулювання, пріоритетними в якому також є автоматичні форми.

Зазначені висновки не можуть бути абсолютно екстрапольовані на трансформаційні системи. Але ідентичність економічного базису у вигляді ринкового фундаменту сучасних систем, їх неоднорідна природа визначають з великою ймовірністю повторення загальної тенденції, відповідно служать керівництвом до дій держави.

Для країн, що здійснюють трансформаційні реформи, виявлення закономірностей в застосуванні тих чи інших форм фіскального регулювання важко в силу відмінностей стартових умов і технології реформування.

Аналіз процесу фіскального регулювання в Україні на етапі 1995-2015 років дозволив автору класифікувати дії уряду в макроекономічних координатах. Останні двадцять років перетворень в Україні характеризувалися іншою послідовністю застосування форм фіскального регулювання, яка може бути визначена, як перманентне впровадження політики «консерватизму» і опори на ринкове саморегулювання економіки. Процеси становлення децентралізованої економіки і політика ринкової експансії витіснили фіскальне регулювання з механізму збереження системної стійкості. Спонтанність, стихійність і невизначеність курсу в бюджетній сфері, скорочення попиту з боку державного сектора викликали зменшення сукупного попиту на ВНП; збільшили кумулятивне падіння попиту з боку недержавного сектора. Періодично повторювані в циклічному режимі спроби активізму в вигляді посилення або ослаблення централізованого впливу з використанням коштів державного бюджету співвідносилися з періодами політичних виборів і були мало пов'язані з економічними реаліями і потребами трансформаційних реформ.

Аналіз рішень, нормативно-правових дій уряду України, який здійснює трансформаційні реформи, дозволив автору зробити наступні висновки.

По-перше, в Україні, на наш погляд, дискреційна фіскальна політика представлена в унікальному негативному варіанті, що не зустрічається в економічній історії розвинених країн. Це проявлялося в навмисному скороченні функцій звичайного уряду і перегляді програм урядових витрат. Негативна дискреція, спрямована на стиск соціальних витрат з метою вивільнення коштів на обслуговування боргу, змінювалася позитивним активізмом (соціалізацією витрат) в періоди виборів. Зміна напрямків не пов'язана з кон'юктурою параметрів економіки.

По-друге, в умовах багаторівневої організаційної структури держави, фіскальні дії центральної влади по відношенню до окремих регіонів нерідко мають негативну спрямованість (негативні фіскальні потоки), що створює деформуючий ефект загального регулюючого впливу.

По-третє, в неоднорідній економіці для забезпечення тонкої настройки в умовах територіальної диференціації механізм фіскального регулювання повинен включати фінансові стабілізатори, і дискреційні заходи з боку децентралізованих органів влади.

По-четверте, гетерогенна природа неоднорідності економіки України вимагала активних заходів міжбюджетного регулювання, але формально їх реалізація почалася з 1994 року і до сих пір має слабе значення. Слід додати, що проблема комбінування форм міжбюджетного регулювання (формульних програм і дискреційної фінансової допомоги) до сих пір не має теоретичного обґрунтування.

По-п'яте, весь період постсоціалістичного руху відрізняється слабким використанням автоматичних вбудованих бюджетних стабілізаторів. Безумовно, можливості стабілізаторів як інструменту фіскального регулювання в умовах катастрофічного стиснення сукупного попиту і трансформаційного спаду є мало ефективними.

Зазначені процеси, на погляд автора, пояснюються не стільки трансформаційними умовами, скільки теоретичною невизначеністю змісту фіскального регулювання в умовах України. У підсумку відсутність у країни економічного імунітету на екзогенні «шоки» пояснюється, за інших рівних умов, теоретичною невизначеністю щодо необхідних заходів, необхідної послідовності етапів в застосуванні організаційних форм фіскального регулювання, оптимального набору інструментів.

Результативність фіскального регулювання залежить не тільки від обліку загальних закономірностей його організації, але і прийнятої технології регулювання. Послідовність дій, поєднання інструментів, використання програмних або непрограмних заходів залежить від характеру і кількісних характеристик незбалансованості, а в довгостроковому вимірі від сформованої амплітуди коливань.

Теорія фіскального регулювання в її сучасному варіанті орієнтована на системи, які можуть бути класифіковані як такі, що функціонують в режимі рівноваги. Для таких країн мета фіскального регулювання полягає в досягненні прогнозованих макроекономічних параметрів і зміцненні вбудованих елементів, що стабілізують систему. Зазначена мета реалізується за допомогою: 1) підвищення ефективності ринкового механізму як ініціюючого негативний зворотний зв'язок, що сприяє відновленню рівноваги; 2) включення автоматичних вбудованих фінансових стабілізаторів в конструкцію макроекономічного регулювання державою економіки; 3) використання дискреційних акцій в ситуаціях наближення амплітуди коливань до кордонів коридору стабільності; 4) розробки адекватних інституційних форм [1, с. 22].

У стабільно нерівноважних системах технологія фіскальних дій держави відрізняється від стандартних схем конвенційної економічної теорії. Існуючі дослідження на стику міждисциплінарних підходів (наприклад, синергетики, соціогенетики та інших) розкривають нові горизонти в розробці алгоритму розвитку державного регулювання в нерівноважних системах.

Звернемо увагу на специфічні моменти, які є важливими для процесу фіскального регулювання з урахуванням неоднорідності сучасних економічних систем.

По-перше, зовнішній вплив в нерівноважних системах концентрується в резонансних зонах, які представляють собою сукупність особливо чутливих до даного впливу процесів і явищ. Екзогенний або ендогенний імпульс резонує з тими секторами, галузями, регіонами, де спостерігається узгодженість природи імпульсу з внутрішніми властивостями цих зон. Накопичення кількісних змін в резонансних зонах до певного періоду не виходить за критичну область, зберігається колишній порядок суспільного відтворення. Досягнення критичної маси супроводжується ефектом біфуркації в резонансних зонах. Отже, регулювання в умовах нерівноваги вимагає ідентифікації резонансних зон, що реагують на фіскальну активність держави.

По-друге, посилення нерівноваги викликається кумулятивною дією петлі позитивного зворотного зв'язку, яка пов'язана з дією в резонансних зонах каталізаторів (компонентів, які підсилюють і стимулюють певні процеси). Паралельно відбувається агрегування і угруповання елементів, з яких буде вибудовуватися інший економічний порядок. У реалізації фіскального регулювання повинні бути враховані фактори і обмеження кумулятивних процесів, що дозволить своєчасно блокувати коливання на обраному державою напрямку розвитку.

По-третє, при біфуркації змінюється структура економічної системи. Чим більше вихідний розрив між параметрами попиту і пропозиції, «глибше» нерівновага, тим більш чисельні варіанти вибору можливих шляхів розвитку системи. Фіскальне регулювання має включати механізми, що обмежують варіативність розгалуження розвитку, з метою пом'якшення витрат біфуркації. Особлива роль в цьому процесі належить інституційному механізму, який, з одного боку, визначає рамки взаємодій і обмежує спектр можливих напрямків руху, з іншого боку, забезпечує фіксацію організаційно-правової форми нового порядку в економіці [2, с. 340].

В цілому, фіскальне регулювання в нерівноважних системах приймає селективний характер, об'єктом впливу повинні бути резонансні зони.

Україна і постсоціалістичні країни мають вагомі аргументи, що дозволяють вважати режим їх функціонування стабільно нерівноважним, що вимагає виходу на нові рубежі теоретичних знань для країн, що здійснюють системні перетворення.

Механізм регулювання в нерівноважному середовищі заснований на визначальній ролі механізму самоорганізації. Це означає, що при переході від хаосу до порядку не варто «нав'язувати» організаційну та інституційну структуру. Блокування потенціалу самоорганізації не виключає подальшої індукції проблем на мікрорівні, а, отже, подальшої дестабілізації макросистеми. В результаті відбудеться злам спочатку заданої траєкторії розвитку. На наш погляд, саме так фіскальне регулювання реалізується в Україні в останні двадцять років. В цьому випадку хаос і біфуркація провокуються як зовнішніми ринковими процесами, так і діями керівників органів (держави) і тягнуть систему в нестійкий стан або сприяють її деградації.

Реалізація фіскального регулювання в трансформаційній економіці відбувається на основі наступних принципових моментів: 1) ідентифікації резонансних зон регіонів для створення умов розвитку в бажаному напрямку; 2) визначенні факторів-каталізаторів, сили їх кумулятивного впливу, вибору інструментів, що зменшують коливання кумулятивного і мультиплікативного ефекту; 3) дозованому впливі на резонансні зони при збереженні основного механізму (самоорганізації і природного відбору); 4) своєчасне введення макроекономічних інститутів і оформленні економічного порядку нової структури (правил, каналів, алгоритмів).

Таким чином, фіскальне регулювання в економіці викликає необхідність універсального і диференційованого фіскального впливу, використання податково-бюджетного (багаторівневого) і міжбюджетного регулювання, централізовані дій. Нерівноважний режим економіки вимагає особливої уваги до збереження механізму самоорганізації, отже, перемикає акценти в регулюванні на бюджетні стабілізатори.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Податкова політика України: стан, проблеми та перспективи [Текст] : монографія / П. В. Мельник, Л. Л. Тарангул, З. С. Варналій [та ін.] ; за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2008. – 675 с
2. Цап І. Проблеми та перспективи фіскальної політики в Україні / І. Цап // Ефективність державного управління : [зб. наук. пр.]. – 2013. – Вип. 35. – С. 339–345.

ЕКОНОМІКА / ЕКОНОМИКА

УДК 658:631.15:634.1

Олександр Гринчак, Людмила Длугоборська, Любов Михайлишина
(Умань, Україна)

**ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ПЛОДОЯГІДНОЇ ГАЛУЗІ**

Запропоновано формування стратегії забезпечення конкурентоспроможності підприємств-виробників плодоягідної продукції на основі збалансованої системи показників. Побудовано стратегічну карту забезпечення конкурентоспроможності з визначенням ключових показників результативності для досягнення конкурентного статусу. Розглянуто можливі шляхи реалізації запропонованої стратегії на регіональному рівні.

Ключові слова: конкурентоспроможність, стратегія, збалансована система показників, собівартість, якість, маркетинг.

Forming of strategies to ensure the competitiveness of manufacturers fruits and berries based on balanced scorecard is suggested. The map of strategy to ensure the competitiveness of the definition of key performance indicators to achieve the competitive status is constructed. The possible ways of Implementation of the proposed strategy at regional level are consider.

Key words: competitiveness, strategy, Balanced Scorecard, cost, quality, marketing.

Конкурентоспроможність підприємств-виробників плодоягідної продукції є проявом їхніх конкурентних переваг за повним спектром управлінських задач і виражається через ієрархію факторів розвитку, а саме: ресурсів, стратегії та управління. Підвищення конкурентоспроможності таких підприємств на регіональному рівні зводиться до трансформації існуючого ринкового статусу підприємства у стратегічно конкурентний статус в процесі створення умов для удосконалення інноваційних процесів та оптимізації ресурсної бази господарства.

Формування стратегії забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі передбачає оцінку усіх рівнів ринку (як з боку споживача, так і з боку продавця та безпосередньо виробника), оскільки конкурентоспроможний товарний ринок характеризується не лише рентабельною роботою його суб'єктів, а й повним задоволенням платоспроможного споживацького попиту на продукцію високої якості, що вироблена з дотриманням вимог технологічного процесу.

Конкурентоспроможність підприємств-виробників плодів та ягід залежить від дії внутрішніх і зовнішніх факторів. Отже, стратегія забезпечення конкурентоспроможності являє собою інтегральну модель, побудовану за принципами об'єктно-ієрархічного підходу.

Основною метою моделі є виявлення резервів підвищення конкурентоспроможності підприємства шляхом оцінки відповідних індикаторів та їх взаємозв'язків, що дозволяє виявити невикористані можливості, потенціал збільшення конкурентоспроможності.

До системи показників конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі було включено фактори, виділені у 5 груп: цінові індикатори; індикатори виробничо-технологічного та організаційно-економічного характеру; ринкові індикатори; нецінові індикатори; індикатори впливу зовнішнього середовища. В якості результативного фактора, що акумулює в собі параметри виробництва і реалізації конкурентоспроможної продукції використано рівень рентабельності виробництва та реалізації плодів та ягід.

За результатами інтегральної оцінки зазначених груп індикаторів конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі Черкаської області, проведеної на основі даних їхньої статистичної звітності, аналітичних матеріалів Державного агентства України і експертних оцінок було виявлено:

- задовільний рівень цінової конкурентоспроможності (значення інтегрального показника – 0,707);
- недостатній рівень ефективності виробництва та реалізації продукції (значення інтегральних показників II-IV групи індикаторів відповідно – 0,637; 0,583; 0,555);
- високий рівень політично-економічної нестабільності (значення інтегрального показника – 0,382).

Вагові коефіцієнти сукупного впливу індикаторів на конкурентоспроможність плодоягідної галузі, розраховані за методом парних порівнянь на основі багатомірного шкалювання експертних оцінок, характеризують значимість кожної окремої групи індикаторів. Так, визначальний вплив на конкурентоспроможність підприємств галузі мають цінові фактори (26,1%) і фактори, обумовлені виробничо-технологічними та організаційно-економічними особливостями (22,3%). Рівень значимості маркетингових важелів, нецінових факторів і впливу зовнішнього середовища становлять відповідно 19,8; 17,3 і 14,5%.

Комплексна оцінка конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі Черкаської області в такому разі оцінюється у 59,3%. Тобто, резерв невикористаних можливостей становить 40,7%.

Основним напрямом підвищення конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі є можливість в сучасних умовах вільної і чесної конкуренції виробляти плоди та ягоди, що відповідає запитам внутрішнього і зовнішнього ринків, одночасно забезпечуючи придатну ціну товару.

Стратегію забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі доцільно формувати за складовими BSC (*Balanced Scorecard* – збалансована система показників за Д. Нортон і Р. Капланом [63]), яка являє собою модель об'єднання стратегією нематеріальних активів і процесів створення вартості за допомогою ланцюга причинно-наслідкових зв'язків.

Розробка системи цілей і показників забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі потребує аналізу вимог зацікавлених осіб: споживачів, виробників плодів та ягід і держави (табл. 1).

Таблиця 1

Аналіз вимог зацікавлених сторін при формуванні BSC стратегії забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі*

Об'єкт	Сільськогосподарське підприємство-виробник плодів та ягід	
Зацікавлена особа	Ступінь впливу	Вимоги
Споживач	+10	1. Отримання високоякісної продукції за помірними цінами
Власник, керівництво підприємства	+10	1. Забезпечення стійкого розвитку бізнесу 2. Збільшення обсягів продажу, розширення ринків збуту 3. Зниження витрат 4. Підвищення якості та продуктивності
Персонал підприємства	+7	1. Підвищення заробітної плати 2. Забезпечення соціальної захищеності
Держава	+4	1. Забезпечення продовольчої безпеки країни 2. Збільшення державного бюджету через експорт плодів та ягід

При визначенні вимог зацікавлених сторін виявлено, що вимоги споживача і власника, керівництва підприємства пересікаються і спрямовані на зниження витрат при зростанні якості продукції. Не зважаючи на високий рівень впливу персоналу підприємства на виробництво конкурентоспроможної продукції, ціллю керівництва не може бути підвищення їхньої заробітної плати та забезпечення соціальної захищеності. У такому випадку доцільним є компроміс: прозорість оплати праці та залежність її від результатів (пересікається з вимогою власника, керівництва підприємства про підвищення продуктивності праці).

Показники досягнення поставлених цілей та шляхи їх реалізації зведено у стратегічну карту забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодючої галузі з визначенням ключових показників результативності (рис. 1).

У структурі BSC домінуючим елементом є перспектива «Фінанси», оскільки саме в ній оцінюється ефективність обраної стратегії. Відповідно до побудованої стратегічної карти досягнення стратегічно конкурентного статусу можливе за двома шляхами – мінімізації витрат на виробництво плодів і ягід та максимізації приросту доходів від реалізації продукції й виявлення джерел збільшення прибутку. Відповідно до концепції економічної доданої вартості, вартість підприємства визначається дисконтованою величиною майбутніх грошових потоків; додаткова вартість виникає, коли рентабельність активів підприємства перевищує середньозважені витрати на капітал, і, відповідно вартість підприємства збільшується, у протилежному випадку – зменшується. За побудованою картою згідно перспективи «Фінанси» підприємство має дві альтернативи: або отримувати прибутки у довгостроковому періоді часу, що передбачає відповідні витрати, або спрямовуватися на показники поточної ефективності, що дозволить отримувати доходи в короткостроковому періоді, проте не забезпечить конкурентних переваг у майбутньому.

Рис. 1. Стратегічна карта забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодючої галузі

Перспектива «Клієнти» характеризує реакцію зовнішнього середовища на здатність підприємства задовольняти потреби споживачів для досягнення поставлених фінансових показників: задоволення споживача якістю продукції, збереження та розширення кола споживачів. Цілі клієнтської перспективи (стратегії управління клієнтами та задоволення їх потреб) сполучені причинно-наслідковими зв'язками із цілями перспективи «Фінанси» (досягнення конкурентних переваг підприємства на ринку та забезпечення високих фінансових результатів діяльності).

В свою чергу, досягнення цілей клієнтської перспективи забезпечується відповідною якістю бізнес-процесів, стратегії досягнення якої описуються у перспективі «Процеси», де виділені процеси «Управління персоналом», «Управління якістю», «Управління витратами», «Управління збутом», «Управління клієнтами». Основними стратегіями тут є формування та надання споживачам певної споживчої цінності, оптимізація процесів та мінімізація витрат.

Перспектива «Навчання і розвиток» характеризує спроможність підприємства забезпечувати ефективність пріоритетних бізнес-процесів складовими ресурсного потенціалу

– трудовими, технічними, організаційним, інформаційними. Основними стратегіями цієї перспективи є кваліфікований і мотивований персонал та впровадження інновацій.

Таким чином, в умовах сучасного ринку пріоритетними напрямами є: 1) зниження собівартості; 2) підвищення якості; 3) агресивність маркетингу.

Можливі шляхи реалізації запропонованої стратегії на регіональному рівні наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Можливі шляхи реалізації стратегії забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі на регіональному рівні

Напрямок	Можливий шлях розв'язання
Зниження собівартості 1) оптимізація цінової політики на вхідні ресурси 2) оптимізація технологій	інтеграція з: 1) постачальницькими організаціями 2) науковими установами
Підвищення якості 1) впровадження прогресивних технологій і суворе їх дотримання 2) ефективне використання ресурсів 3) впровадження нових сортів тощо 4) ефективне інформаційно-дорадче забезпечення	1) впровадження системи управління якістю 2) інтеграція з: науковими установами навчальними закладами постачальницькими організаціями
Агресивний маркетинг 1) наявність реальної товарної політики 2) активна і цілеспрямована система стимульованого впливу на споживача і збутовиків 3) якість збутової мережі та можливість ефективно переміщувати продукцію і концентрувати її в заданих обсягах і асортименті в конкретних проміжних (склади) і кінцевих (роздрібні магазини) точках в обумовлені строки 4) раціональне розміщення складів і збутових точок	1) створення регіональних плодоягідних компаній 2) формування відповідної організаційної структури і структури управління

Основними шляхами реалізації запропонованої стратегії забезпечення конкурентоспроможності підприємств плодоягідної галузі на регіональному рівні є інтеграція сільськогосподарських підприємств-виробників плодів та ягід з організаціями-постачальниками матеріально-технічних ресурсів і послуг та науково-навчальними установами, формування регіональних плодоягідних компаній з участю держаних установ. Моделлю, що дозволяє реалізувати таку інтеграцію з метою оптимізації наявних виробничих, економічних та соціальних ресурсів, є кластерна модель виробництва і реалізації продукції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Каплан Р. С. Организация, ориентированная на стратегию. Как в новой бизнес-среде преуспевают организации, применяющие сбалансированную систему показателей / Роберт С. Каплан, П. Дейвид Нортон ; пер. с англ. – М. : Олимп-Бизнес, 2004. – 416 с.
- Лейберт Т. Построение системы сбалансированных показателей на основе финансового анализа с учетом отраслевых особенностей компании / Т. Лейберт // Экономика и управление. – 2015. – №5. – С. 19-27.
- Лощина И. В. Сбалансированная система показателей как инструмент разработки стратегии [Электронный ресурс] / И. В. Лощина // ВУТЕ/Россия. – 2007. – №9. – Доступ к ресурсу : <http://www.bytemag.ru/articles/detail.php?ID=6893>
- Мельник Ю. М. Проблеми застосування збалансованої системи показників на вітчизняних підприємствах / Ю. М. Мельник, О. С. Савченко // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 1. – С. 192-203.

Marina Coban
(Chișinău, Moldova)

ASPECTE ALE AFACERILOR ÎN ȚĂRILE UNIUNII EUROPENE ÎN ECONOMIA DIGITALĂ

În articol sunt expuse unele dificultăți ale afacerilor în calea dezvoltării piețelor electronice în cadrul țărilor Uniunii Europene: dificultăți de impozitare, vamale și de transport, diferențe între țări în cadrul juridic, fragmentare în sectorul industrial, dificultăți ale micilor întreprinderi, strategii de marketing insuficient adecvate, diferențe de cultură și limbă. De asemenea, sunt definite prioritățile de activitate pentru înlăturarea barierelor în dezvoltarea piețelor digitale.

Cuvinte cheie: economie digitală, dificultăți, piețe electronice, priorități

The article exposed some difficulties of businesses to the development of electronic markets in European Union countries: difficulties of taxation, of customs and transport, differences between countries in the legal framework, fragmentation in the industry, difficulties of small businesses, insufficient appropriate marketing strategies, differences in culture and language. The article also defined priorities for activity to remove barriers in the development of digital markets.

Keywords: digital economy, difficulties, electronic markets, priorities

Impactul tehnologiilor informaționale și de comunicare asupra afacerilor este foarte puternic. Utilizarea intensivă a tehnologiilor informaționale de către întreprinderi conduce la creșterea veniturilor acestora și la crearea locurilor de muncă. Studiile realizate de Boston Consulting Group estimează că digitalizarea produselor și a serviciilor va genera anual în Europa venituri suplimentare de peste 110 miliarde EUR pentru industrie, în următorii cinci ani [3, p.3].

Economia digitală ar putea conduce la creșterea PIB-ului UE cu 4% până în anul 2020 [5, p. 34] (figura 1).

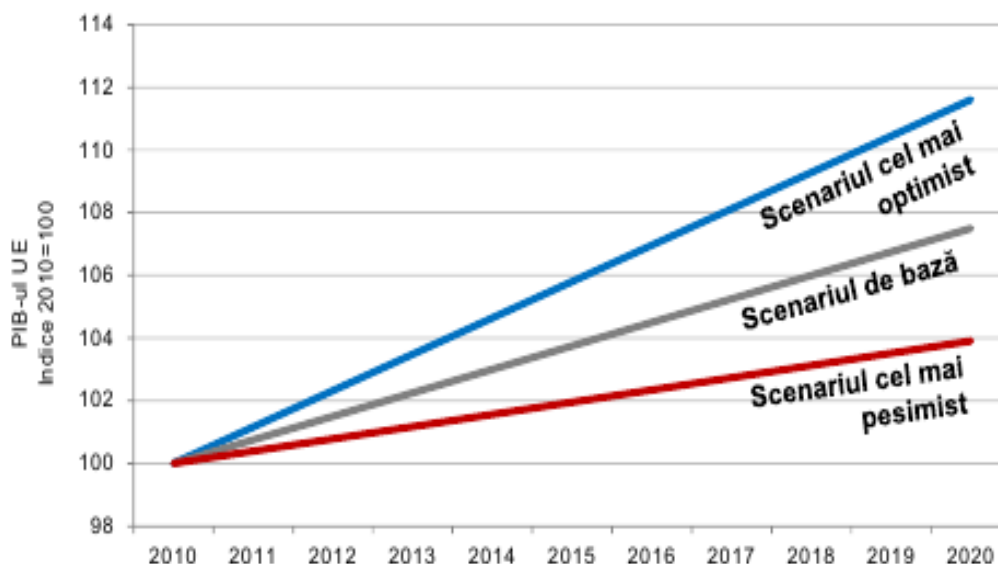

Figura 1. Creșterea PIB-ului generată de economia digitală în UE

Sursa: *The Economic Impact of The European Digital Single Market*. [online]. Disponibil: <https://www.copenhageneconomics.com/>

Utilizarea tehnologiei informației și comunicațiilor dă șanse afacerilor de a cuceri foarte ușor noi piețe, de a scădea prețul cu vânzarea și distribuția produselor. Afacerile on-line pot fi foarte profitabile, de aceea este necesar de a menține și de a dezvolta aceste afaceri.

Firmele care realizează afaceri on-line obțin avantaje considerabile [1, p.34]:

- atragerea de noi clienți;
- extinderea piețelor de afaceri de la nivel local la nivel național sau chiar mondial;
- apariția de noi oportunități de afaceri la nivel global;
- îmbunătățirea satisfacției clienților;
- dobândirea loialității clienților;
- înțelegerea cât mai bună a comportamentului comparatorilor;
- dezvoltarea unor produse care se adresează unor categorii specializate de clienți.

Cea mai mare pondere a întreprinderile din UE care fac vânzări on-line se observă în Suedia, Danemarca, Republica Cehă (figura 2).

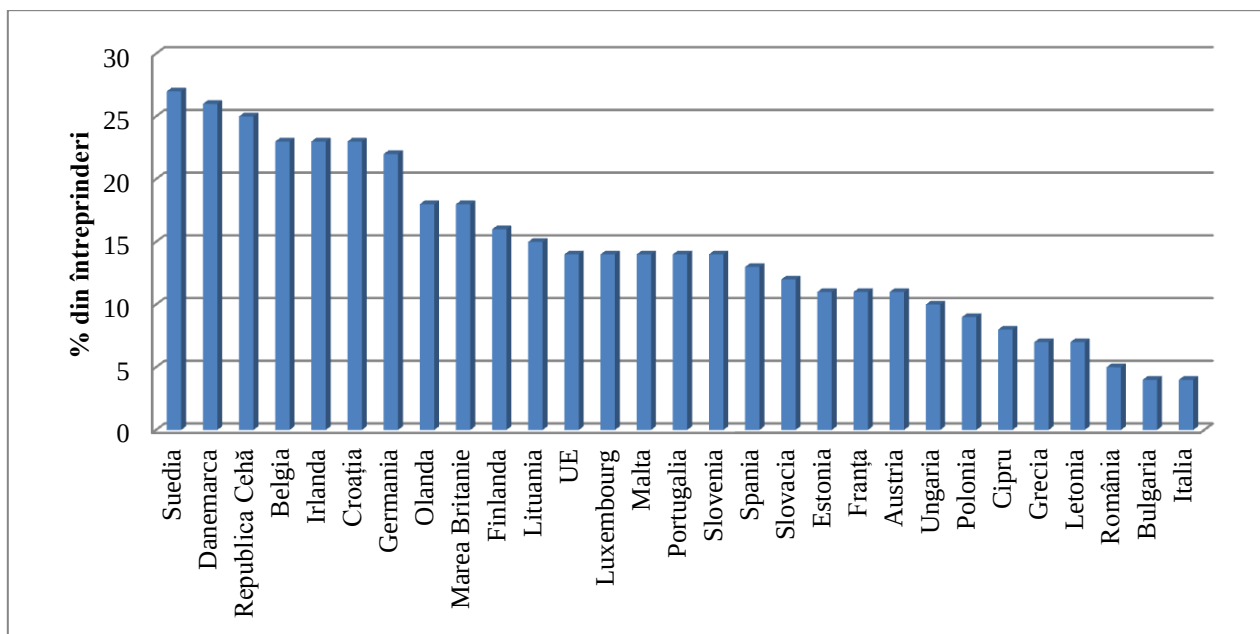

Figura 2. Ponderea întreprinderilor din UE care fac vânzări on-line

Sursa: Digital Single Market [online]. Disponibil: <https://ec.europa.eu/digital-single-market>

Numărul întreprinderilor mari ce realizează afaceri on-line este în jur de 30% din totalul întreprinderilor, pe când ponderea întreprinderilor mici este în jur de 10 % (figura 3).

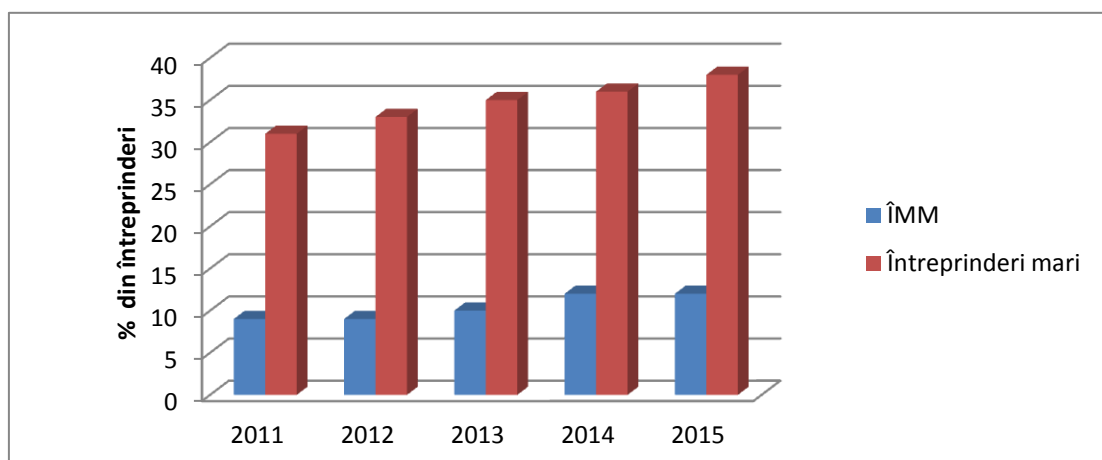

Figura 3. Ponderea ÎMM și al întreprinderilor mari care fac vânzări on-line

Sursa: Digital Single Market [online]. Disponibil: <https://ec.europa.eu/digital-single-market>

Pentru întreprinderile mici și mijlocii vânzările on-line reprezintă o oportunitate de a-și extinde activitățile în afara hotarelor naționale, însă presupune mai multe provocări cum ar fi: costuri mai ridicate din cauza diferențelor existente la nivelul sistemelor de impozitare și al dreptului contractual, taxe mai mari de livrare transfrontalieră, restricții din partea furnizorilor în privința tranzacțiilor transfrontaliere.

Factorii de decizie din diferite state recunosc rolul important al tehnologiilor digitale în economie și fac eforturi pentru a stimula antreprenoriatul digital. Cu toate acestea, în ciuda acestor eforturi, există încă multe bariere și provocări care pot sta în calea afacerilor în era digitală. Înțelegerea și anticiparea acestor bariere și provocări este importantă la stabilirea politicii pentru antreprenoriatul digital.

În calea dezvoltării antreprenoriatului digital sunt anumite dificultăți de impozitare, vamale, de transport, ce țin de cadrul juridic, de fragmentarea în industrie, de particularitățile micilor întreprinderi, de strategii de marketing insuficient adecvate, de diferența de cultură, limbă, practica comercială.

Dificultăți de impozitare, vamale și de transport. De regulă, profiturile erau impozitate în țara în care se desfășurau fizic activitățile, care coincideau cu reședința clientului. Odată cu trecerea la comerțul online, sunt necesare noi abordări pentru evitarea lacunelor în domeniul impozitării. În 2015 în țările UE a început activitatea Ghișeul unic TVA pentru serviciile online care oferă un instrument simplu de utilizat de către întreprinderi și care garantează plata TVA-ului în locul de reședință al clientului. Țările UE contribuie în mod activ la activitatea OCDE cu privire la erodarea bazei impozabile, transferul profiturilor și la elaborarea soluțiilor pentru economia digitală. Comisia Europeană a elaborat un Plan de acțiune împotriva fraudei și a evaziunii fiscale, care include inițiative pentru economia digitală. Este vorba de baza fiscală comună a societăților și de directivele privind impozitul pe profit.

Un alt obstacol în comerțul electronic este cel legat de distribuția globală a bunurilor și serviciilor și anume la dificultatea de a livra, expedia loturile mai mici. Există dificultăți ale transportului internațional și datorită fragmentării logisticilor între țări.

Cadru juridic. Diferențele între țări în cadrul juridic constituie o altă barieră pentru comerțului electronic. Deja sunt realizări semnificative în adaptarea cadrului legal la realitatea comerțului electronic. Cu toate acestea, legile vizează o singură țară și nu pot fi aplicate în mai multe țări. Adesea dificultățile în comerțul electronic global sunt create de diferențele în sistemele legislative în activitatea comercială. Inițiativa e-Europe a UE are scopul de a ridica la nivel global cadrul național și regional, de a compatibiliza mijloacele de arbitraj a litigiilor și disputelor, ce va contribui la accelerarea fluxurilor de bunuri și servicii între țări cu costuri relativ reduse.

Fragmentare în industrie. O altă barieră în crearea piețelor electronice globale este fragmentarea în sectorul industrial. În țările în care industria este divizată în multe firme mici, poate fi dificil de atins economia de scară necesară creării unei piețe electronice globale. Cea mai potrivită soluție este crearea unor rețele de afaceri (network business) în care se creează un sistem viabil între întreprinderile mari și cele mici.

Particularitățile micilor întreprinderi. Micile întreprinderi întâmpină unele dificultăți în cadrul piețelor electronice globale. În primul rând, acestea se referă la volumul relativ scăzut al resurselor de capital și personal, lipsa de vizibilitate a mărcilor de fabricație. În cazul IMM-urilor, este necesară utilizarea strategiilor de genul parteneriatelor strategice, a aranjamentelor privind împărțirea segmentelor de piață ca, a franchisingului, concentrarea asupra unor nișe de piață, cooperarea cu alte firme mici în vederea promovării exporturilor. În calitate de participanți individuali la piețele electronice, întreprinderile mici pot întâmpina mari dificultăți deoarece, la etapele inițiale ale unor astfel de piețe electronice, va crește mai degrabă transparența prețurilor decât transparența caracteristicilor produselor în general - calitate, termen de livrare, nivelul serviciilor.

Strategii de marketing insuficient adecvate. Companiile care vor să participe la comerțul electronic global trebuie să depășească obstacolele din mediile lor de afaceri și să-și soluționeze principalele probleme interne. Este necesar de a utiliza anumite strategii de marketing orientate către o piață globală a produsului cu un suport lingvistic multiplu. Cele mai mari obstacolele sunt de natură operațională,

cum ar fi organizarea livrării globale. Vânzările online necesită soluționarea problemelor ce țin de expediere, de diferențele de impozitare și vamale.

Diferență de cultură și limbă. Diferența de cultură și limbă continuă să rămână un obstacol semnificativ al globalizării piețelor electronice. Aceasta se referă atât la cultura afacerilor cât și la activitatea comercială. Dezvoltarea comerțului electronic scoate în evidență și alte probleme ale pieței cum ar fi:

- schimbările în structura industriilor globale;
- impactul comerțului electronic asupra competitivității globale;
- rolul guvernelor în sprijinirea și reglementarea comerțului electronic;
- modele globale de afaceri în comerțul electronic;
- tipurile de piețe electronice globale.

În scopul încurajării antreprenorilor care fac vânzări online Comisia Europeană a definit cinci priorități pentru a înlătura barierele în dezvoltarea serviciilor digitale [3, p.2]:

- elaborarea unui cadru juridic pentru facilitarea ofertelor transfrontaliere de produse și servicii online;
- combaterea abuzurilor și soluționarea litigiilor într-un mod mai eficient;
- asigurarea unor sisteme de plată și de livrare fiabile și eficiente;
- consolidarea informării operatorilor și a protecției consumatorilor;
- implementarea unor rețele de mare viteză și a unor soluții tehnologice avansate.

Funcționarea eficientă a pieței unice digitale necesită plăți electronice. Costul, ușurința și siguranța efectuării unei plăți online reprezintă factori-cheie în luarea deciziei de a face cumpărături online. Plata prin mijloacele electronice contribuie la prevenirea fraudei și a evaziunii fiscale. Totuși, piața plăților online din țările Uniunii Europene rămâne încă costisitoare. Potrivit estimărilor Băncii Centrale Europene, costurile sociale și private ale plăților efectuate în UE sunt echivalente cu 1,2% din PIB sau cu 156 de miliarde EUR pe an [4, p.6].

Deci, digitalizarea afacerilor are multe fațete. Tehnologiile digitale perturbă afacerile existente și deschide noi oportunități. Viitorul afacerilor în țările din UE în era digitală va depinde atât de progresul digital cât și de climatul de afaceri. Este important de a lansa campanii de sensibilizare cu privire la antreprenoriatul digital, de a promova punctele naționale de contact unic de instrumente financiare existente etc. Dezvoltarea afacerilor va fi puternic influențată atât de alegerile persoanelor fizice cât și a celor juridice care utilizează tehnologiile digitale. Accelerarea procesului de transformare a afacerilor prin utilizarea tehnologiilor digitale e posibilă doar prin înlăturarea anumitor obstacole, prin utilizarea mai multor instrumente, pârghii și oportunități.

BIBLIOGRAFIE

1. Ghilic-Micu, B. Afacerile în economia digitală. Informatica Economica. 2002, nr. 3(23).
2. Digital Single Market [online]. Disponibil: <https://ec.europa.eu/digital-single-market>.
3. Provocările Europei privind economia digitală [online]. Disponibil: <https://ec.europa.eu/europe2020/pdf/20131010/>.
4. Schmiedel, H., Kostova, G.L., Ruttenberg, W. The Social And Private Costs Of Retail Payment Instruments: A European Perspective. European Central Bank, 2012.
5. The Economic Impact of The European Digital Single Market. European Police Centre, Final Report, March 2010 [online]. Disponibil: <https://www.copenhageneconomics.com/>.

УДК 336.648.8

Дилора Кувандикова
(Ташкент, Узбекистан)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОЗДОРОВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ

В этой статье было изучено финансовое положение и стратегии компаний, а также было дано заключение и предложения.

Ключевые слова: экономика, финансовый анализ, предприятия, анализ.

In this article it has been learnt financial situation and strategies of the companies as well as it has been given summary and recommendations.

Keywords: economy, financial analyze, enterprise, analyze.

В настоящее время процесс системы перехода от плановой экономики к социально-экономическим отношениям основанным на рыночные отношения; требуется полное обновление науки экономического анализа, соответствующей по смыслу и содержанию на рыночные отношения. Сейчас отчетную политику предприятия государство не назначает. В условиях рыночных отношений эту задачу предприятие решает самостоятельно.

В нынешнее время к экономическому анализу предусматривается с точки зрения собственника и трудового коллектива, а не с точки зрения государства и высших организаций.

Если раньше экономический анализ в основном был направлен на анализы выполнения плана, то теперь направлен на эффективную работу с прибылью, обеспечением увеличения имущества собственника.

Эти объективные процессы решают финансовый анализ деятельности производства предприятия, основанного на рыночные отношения, развивать, исследуя теоретические, методические и организационные проблемы.

«Как и раньше, основная задача состоит в углублении рыночно-экономических реформ». Эти слова нашего президента касаются к одной из основных наук – науки финансового анализа, к развитию системы рыночных отношений, углублению существующих методов.

Переходя на рыночные отношения в стране строится многоукладная рыночная экономика, расширяя внешнеэкономические связи, вносятся доходы зарубежных стран.

Узбекистан, как самостоятельный субъект вступает в мировую рыночную экономику.

Это положение требует в зарубежных странах формирование рыночных отношений, создание опыта рыночной экономики изучая пути повышения эффективности рыночной экономики, исходя из национальных экономических особенностей.

Применение управления в предприятиях, подходящих рыночным отношениям, а так же финансовую систему.

При этом большое значение имеет анализирование, подходящие на развитие рыночно-экономических условий, финансовое положение предприятий и организаций.

В условиях рыночной экономики финансовые положения предприятий, быстро изменяющийся, чувствительный на внешние и внутренние факторы динамический показатель.

Это в свою очередь повышает роль анализирования финансового положения предприятия. Говоря по-другому, в управлении предприятия экономическую эффективность или высокое эффективное производство и финансовых результатов невозможно достичь без анализа финансовых положений предприятия.

В экономических сетях развивается система управления, а так же уделяется больше внимания роли и значению финансового анализа в экономике страны. Это подтвердят слова

нашего президента: «Критически оценивая, сегодняшнюю инфраструктуру экономики, насколько подходит она к рыночным механизмам, нужно определить какие сети и отрасли не развиваются по уровню требований».

Анализ финансовых положений предприятий, выразив метод оценивания в традиционных понятиях, дает возможность прогнозировать финансовые положения предприятия по отчету бухгалтерии. Это реализуется через финансовый анализ.

Цель финансового анализа состоит из оценивания и экономического диагностирования финансового положения. Через отчеты предприятий в прошлом, результаты достигнутого вовремя анализа и достигающих в будущем финансовые результаты. В некоторых литературах источниках финансовый анализ читается, во многих случаях, управлением финансовых доходов предприятия или механизмом оценивания, уровнем их использования.

По нашему мнению финансовый анализ в предприятиях служит не только управлению финансовыми доходами, он также должен быть индикатором деятельности хозяйства. Основным критерием успешного управления производством предприятия, деятельности хозяйства и доходов предприятия является анализ его финансового положения.

Финансовое положение предприятия выражается формированием финансовых доходов и совокупностью показателей, выражающих процесс использования. В рыночной экономике финансовые положения предприятий показывают результат деятельности его производства.

Финансовое положение предприятия выражает совокупность показателей, существующих по видам финансовых ресурсов, уровень конкуренции, возможность управления способностью выполнения в кризисное время экономических обязанностей перед государством и другими хозяйственными субъектами. Только финансовый анализ дает возможность через определения сильных и слабых сторон финансового положения, предприятия его управления или вывести его из сложных финансовых ситуаций. Именно поэтому в изменяющейся рыночной экономике от каждого менеджера требуется прочно знать технологию проведения финансового анализа предприятия, делать нужные выводы, разрабатывать пути и методы улучшения финансового положения предприятия и владеть способностью представлять их руководителю предприятия.

В настоящее время практика проведения деятельности хозяйства показывает, что анализ финансового положения в предприятиях приобретает большое значение в развитии системы управления. Основываясь на результаты финансового анализа в предприятии принятые оперативных, стратегических и управленческих решений является объективной надобностью введения изменений в деятельность предприятия. Известно, что повышение эффективности производства предприятия в конечном результате является одной из важных элементов улучшения финансового положения предприятия, повышения уровня рентабельности. Основные пути развития рентабельности повысить объем производства, повышение или понижение цен продаж продукции и оптимизация расходов производства.

Но и первый, и второй путь реализуются через рынок. Поэтому, фактор, приводящий расходы на малый уровень, должен быть реальнее. В производстве для определения ресурсов понижения расходов, своеобразие этого производства исследование особенности формирования в производстве продукции, анализ состава расходов необходимо определить ресурсов понижения.

По нашему мнению, при развитии методики финансового анализа, в процессе проведения финансового анализа в целях повышения практических возможностей, нужно обратить внимание на следующие факторы:

1. При финансовом анализе отчетов и отчетной системы, брать во внимание переводы их на международные стандарты, потому что эти дела обогащают финансовый анализ источников информации и изменяют состав используемых показателей.

2. Пока в стране развиваются рыночные отношения, развивается конкуренция между предприятиями. Проведение финансового анализа предприятия, превращаясь в постоянный и

повторяючийся процес, должен давать сведения о финансовом положении предприятия, о его месте на рынке, об уровне конкурентоспособности.

3. Конечно, основная цель финансового анализа состоит из улучшения финансовой деятельности предприятия и финансовый анализ всегда должен оканчиваться необходимыми рекомендациями, и должен являться источником основных сведений принятия управленческих решений.

В период формирования рыночных отношений обновляется система управления в экономике, предприятия и организации. Финансовый анализ должен превратиться основным фактором и оружием в развитии системы управления предприятия.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Павлова Л.Н. Финансы предприятия. – М.: «Финансы», «ЮНИТИ», 2010.
2. Панков Д.А. Современные методы анализа финансового положения. – Минск: ООО «Профит», 2009.
3. Кравченко Л.И. Анализ финансового состояния предприятия. – Минск: ПКФ «Экаунт», 2008.

УДК 336.145

*Ірина Малоок
(Дніпро, Україна)*

ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ БЮДЖЕТНОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Вказано мету бюджетної децентралізації в Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020». Визначено переваги, ризики та напрями покращення децентралізації бюджетної системи.

Ключові слова: децентралізація, органи місцевої влади, місцевий бюджет, фінансові ресурси, державна підтримка.

The article shows the aim of fiscal decentralization in the Sustainable Development Strategy «Ukraine – 2020». We determined the benefits, risks and directions of improvement fiscal decentralization.

Key words: decentralization, local governments, local budget, financial resources, government support.

Процеси щодо децентралізації бюджетної системи в Україні набирають обертів: створення умов для ефективного функціонування місцевих органів влади, забезпечення соціально-економічного розвитку територій, підвищення якості та рівня надання послуг громадянам потребує зміцнення бази місцевих бюджетів [7, с. 743].

Крім того, в Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» децентралізацію проголошено однією з першочергових реформ задля забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудови ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізації у повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування [5].

Децентралізація являє собою процес передачі повноважень (функцій, компетентності, відповідальності) та відповідних фінансових ресурсів від центральних органів влади до місцевих з метою оптимізації та підвищення ефективності управління суспільно важливими справами, найповнішої реалізації регіональних та місцевих інтересів та потреб [7, с. 743].

Децентралізація сприяє підвищенню результативності роботи як місцевих, так і центральних органів влади: коли відповідальність за надання послуг і забезпечення інфраструктури децентралізована, місцеві органи можуть краще оцінювати співвідношення витрат і доходів, оперативніше реагувати на потреби населення в рамках бюджетних

обмежень; щодо центральних органів влади, децентралізація звільняє їх від вирішення завдань місцевого характеру та дозволяє сконцентрувати увагу та зусилля на стратегічних напрямках розвитку країни [4, с. 264].

Бюджетна децентралізація передбачає стимулювання регіонів до фінансової автономії, пошуку додаткових власних ресурсів, активізації внутрішнього потенціалу розвитку; дозволяє балансувати потреби та можливості регіонів [1, с. 256].

Також у межах бюджетної децентралізації досягається ефект соціальної відповідальності, оскільки громадяни обирають пріоритетні послуги в межах чітко визначеного бюджету, який формується за рахунок сплачених ними податків і зборів [8, с. 66].

Таким чином, перевагами бюджетної децентралізації є:

- можливість збереження макроекономічної стабільності;
- можливість забезпечення певного рівня інвестиційної активності;
- забезпечення надання певного рівня суспільних послуг та раціональне використання бюджетних коштів;
- наближеність місцевих органів влади до населення та формування ефективних каналів комунікацій;
- посилення відповідальності органів місцевого самоврядування перед громадою (зниження корупції);
- зростання горизонтальної та вертикальної бюджетної конкуренції;
- забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування в прийнятті рішень;
- стимулювання органів місцевого самоврядування до нарощування власного бюджетного потенціалу [1, с. 255].

Для забезпечення виконання своїх завдань органи місцевої влади повинні володіти достатнім обсягом фінансових ресурсів, необхідних для покриття витрат.

Надходження власних ресурсів до загального фонду місцевих бюджетів у 2016 р. зросли в 1,5 разів або на 48,5 млрд. грн. (+49,3%) порівняно з 2015 р. та склали 147 млрд. грн.

За 2016 рік місцеві бюджети одержали з державного бюджету базову дотацію у сумі 4,7 млрд. грн., освітню субвенцію – 44,5 млрд. грн., медичну субвенцію – 44,4 млрд. грн., субвенцію на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад – 1,0 млрд. грн.

З місцевих бюджетів перераховано до державного бюджету реверсну дотацію у сумі 3,1 млрд. грн.

На 2017 рік передбачена державна підтримка у вигляді Державного фонду регіонального розвитку у сумі 3,5 млрд. грн. та субвенції на соціально-економічний розвиток територій – 4,0 млрд. грн [2].

У кінцевому результаті бюджетна децентралізація повинна привести до забезпечення стійкої дохідної бази місцевих бюджетів, підвищення ступеня їх фінансової спроможності, прозорості та ефективності використання бюджетних коштів, а, отже, нарощення фінансового потенціалу території; активізації інвестиційної та підприємницької діяльності; результативного вирішення питань соціального та економічного розвитку регіонів [3, 6].

Окрім явних переваг при реалізації бюджетної децентралізації існують чималі ризики:

- домінування локальних інтересів над регіональними чи загальнонаціональними (надмірна децентралізація бюджетної системи ускладнює перерозподіл доходів, оскільки державна та місцева влада в питаннях реалізації бюджетної політики можуть мати різні пріоритети);
- поглиблення диференціації у рівнях розвитку регіонів;
- мінімізація ефективності контролю центральної влади за бюджетним процесом на місцевому рівні;
- зростання рівня корупції при обмеженні політичної конкуренції на місцевому рівні;

- зростання витрат на надання суспільних послуг для невеликих територій у випадку поширення «ефекту масштабу» (необхідно чітко розуміти: яким повинен бути мінімальний розмір адміністративно-територіальної одиниці щоб співвідношення ціна/якість суспільної послуги було оптимальним, а соціально-економічний ефект – максимальним).
- при реалізації місцевих соціальних трансфертів можливе виникнення ефекту «гонки на виживання»;
- обмеженість коштів місцевих бюджетів, низька спроможність громад щодо залучення фінансових ресурсів (особливо на рівні сіл, селищ і міст районного значення);
- низька кваліфікація управлінського апарату органів місцевого самоврядування [1, с. 255].

Ключовими напрямками покращення подальшої бюджетної децентралізації мають бути:

- чіткий вплив місцевих органів влади на ставки податкових і неподаткових надходжень, які формуються на відповідній адміністративно-територіальній одиниці;
- закріплення бюджетних послуг за рівнем влади, який є максимально наближеним до кінцевого споживача і який зможе постійно контролювати стан надання таких послуг;
- відміна обов'язкового вилучення коштів з місцевих бюджетів у разі перевиконання дохідної частини (перевиконання доцільно спрямовувати на фінансування короткострокових програм розвитку або нагальних потреб території) [6, с. 33].

Отже, Україна одним з векторів для забезпечення розвитку регіонів країни обрала бюджетну децентралізацію, яка є чинником раціонального використання та розподілу бюджетних коштів. При реалізації цієї реформи необхідно зважувати всі переваги та ризики, котрі залежать від національних особливостей розвитку. Децентралізація повинна привести до того, що в місцевих бюджетах акумулюватиметься достатньо фінансових ресурсів для виконання в повній мірі органами місцевого самоврядування покладених на них обов'язків та функцій, створення сприятливого клімату для активізації місцевого підприємництва, забезпечення фінансової безпеки та добробуту громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк, Г. В. Переваги та ризики бюджетної децентралізації: теоретико-методологічні аспекти [текст] / Г. В. Возняк // Проблеми економіки. – 2015. – №2. – С. 253-257.
2. Децентралізація: виконання доходів місцевих бюджетів за 2016 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://decentralization.gov.ua/pics/attachments/MinReg_FEB-2017-mini_\(1\).pdf](http://decentralization.gov.ua/pics/attachments/MinReg_FEB-2017-mini_(1).pdf). – Назва з екрану.
3. Нечипоренко, А. В. Теоретичні аспекти бюджетної децентралізації місцевого самоврядування в Україні [текст] / А. В. Нечипоренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2016 – № 6. – С. 122-125. – (Міжнародні економічні відносини та світове господарство).
4. Попова, М. Ф. Децентралізація влади як механізм розвитку громад [текст] / М. Ф. Попова. – 2015. – №54. – С. 258-264.
5. Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс] : Указ Президента України, Стратегія від 12.01.2015 № 5/2015. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. – Назва з екрану.
6. Рябоконь О.О. Соціально-економічний розвиток України в умовах бюджетної децентралізації економіки [текст] / О. О. Рябоконь // Агросвіт. – 2016. – № 3. – С. 29-33.
7. Сергієнко, Л. К. Бюджетна децентралізація – шлях до фінансового забезпечення місцевого самоврядування [текст] / Л. К. Сергієнко // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. № 7. – С. 743-746.
8. Трещов, М. Децентралізація як засіб ресурсної самодостатності територіальних громад: теоретичний аспект [текст] / М. Трещов // Теорія та історія державного управління. – 2015. – № 5 (25). – С. 60-69.

УДК 658.33

Наталья Мандра, Ольга Лактионова
(Мариуполь, Украина)

ЦЕНТР УСЛУГ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСАМИ И СТРАХОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО БИЗНЕСА

Исследованы причины неудовлетворительных финансовых показателей деятельности МП Украины – непропорционально трудоемкое исполнение процедур бухгалтерского учета, налоговых обязательств, управления финансами и страхования. Предложено создавать центры исполнения финансовых услуг на бюджетной основе для МП Украины.

Ключевые слова: малое предпринимательство, финансовое управления, государственное регулирование, страхование.

The reasons for the unsatisfactory financial performance of the MP of Ukraine – a disproportionately time-consuming execution of accounting procedures, tax liabilities, finance and insurance. It is proposed to create a performance of the financial services centers on a budgetary basis for the development of MP Ukraine.

Keywords: small business, financial management, government regulation, insurance.

Государственное управление развитием малого предпринимательства (МП) осуществляется в соответствии: с Законом Украины «О предпринимательстве», с Законом Украины «О государственной поддержке малого предпринимательства» и другими нормативами. МП в развитых странах является ведущей силой в преодолении негативных процессов в экономике, способствует развитию отечественных производителей, формирует условия для обеспечения занятости населения, предотвращает безработицу, создает новые рабочие места. Вес малого и среднего бизнеса в экономике в странах Евросоюза – 60%, в США – 44%. Доля МП в общей численности занятых в Великобритании и Германии около 50%, Италии – более 70%, в Японии – почти 80%.

Для анализа деятельности показателей МП Украины исследовалось одно из основных направлений экономической деятельности – «Промышленность». Доля субъектов МП экономической деятельности «Промышленность» от общего показателя составляет достаточно значительную величину – 86%-88% (табл.1). Однако, численность субъектов МП имеет тенденцию к уменьшению.

Таблица 1.

Количество субъектов МП экономической деятельности "Промышленность" Украины

Годы	Субъекты малого предпринимательства		Из них микро-предприятия	
	Единиц субъектов МП, тыс.	в % от общего показателя направления «Промышленность»	Единиц, тыс.	в % от общего показателя направления «Промышленность»
2010	41373	86,5	30775	643,3
2011	41074	86,5	30248	63,7
2012	37144	85,7	26373	60,8
2013	43179	87,9	32582	66,3
2014	37107	88,0	28263	67,0
2015	37640	88,4	29015	68,2

Доля численности работающих на МП составляет 11,1%-12,2%, в т.ч. доля численности работающих на микро-предприятиях составляет 3,6% от общей численности работающих на

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

всех предприятиях экономической деятельности "Промышленность"(табл.2.). Наблюдается тенденция уменьшения численности работающих на субъектах МП.

Таблица 2

Численность работающих на МП экономической деятельности "Промышленность" Украины

Годы	Субъекты малого предпринимательства		Из них на микро-предприятиях	
	тыс. чел.	в % от общего показателя направления «Промышленность»	тыс. чел.	в % от общего показателя направления «Промышленность»
2010	360,5	11,7	91,7	3,0
2011	345,0	11,3	88,0	2,9
2012	335,4	11,1	86,6	2,9
2013	345,0	11,8	92,0	3,1
2014	286,6	11,8	81,9	3,4
2015	275,6	12,2	81,9	3,6

Доля затрат на персонал МП составляет 5,3%-6,3% от общего показателя направления «Промышленность», в т.ч. на персонал микро-предприятий -1,1%-1,5% (табл.3.).

Таблица 3.

Затраты на персонал МП экономической деятельности "Промышленность" Украины

Годы	Субъекты малого предпринимательства		из них на микро-предприятия	
	млн.грн.	в % от общего показателя направления «Промышленность»	млн.грн.	в % от общего показателя направления «Промышленность»
2010	5868,6	4,8	1420,3	1,2
2011	7839,9	5,3	1920,2	1,3
2012	8841,0	5,2	1833,2	1,1
2013	9748,2	5,5	2441,4	1,4
2014	8810,3	5,6	1947,1	1,2
2015	10652,8	6,3	2591,2	1,5

Не смотря на значительную долю количества субъектов МП, отчисления во внебюджетные фонды составляют незначительную долю 5,1% - 6,3 % от общего показателя экономической деятельности "Промышленность"(табл.4.).

Таблица 4.

Отчисления во внебюджетные фонды субъектами МП экономической деятельности "Промышленность" Украины

Годы	Субъекты малого предпринимательства		Из них микро-предприятия	
	млн.грн.	в % от общего показателя направления «Промышленность»	млн.грн.	в % от общего показателя направления «Промышленность»
2010	1495,8	4,4	359,7	1,1
2011	2062,8	5,1	513,3	1,3
2012	2334,2	5,0	482,4	1,0
2013	2603,3	5,4	655,4	1,3
2014	2357,1	5,5	517,7	1,2
2015	2796,7	6,5	691,2	1,6

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Увеличение непокрытого убытка субъектов МП сообщает, что деятельность субъектов не является прибыльной (табл.5.).

Таблица 5.

Нераспределенная прибыль и «неоплаченный» капитал МП экономической деятельности
"Промышленность" Украины

Годы	Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток), тыс.грн.		«Неоплаченный» капитал, тыс. грн.	
	МП	из них микро- предприятия	МП	из них микро- предприятия
2013	-23797,3	-14031,4	4473,1	2304,1
2014	-31825,2	-16309,0	14420,8	2633,8
2015	-49947,3	-15543,6	14808,4	3395,0

Объем реализованной продукции (товаров, услуг) субъектов МП является незначительным (4,2%-6,3%), в т.ч. микро-предприятий 0,9%-1,4% (табл.6.).

Таблица 6.

Объем реализованной продукции МП экономической деятель-ности
"Промышленность" Украины

Роки	Малые предприятия		Из них микро-предприятия	
	млн.грн	в % от общего показателя направления «Промышленность»	млн.грн	в % от общего показателя направления «Промышленность»
2010	54082,5	4,6	12302,8	1,1
2011	62275,4	4,2	13794,1	0,9
2012	71170,1	4,8	14511,2	1,0
2013	77113,0	5,2	17254,8	1,2
2014	82160,5	5,3	17153,0	1,1
2015	118140,8	6,3	26864,7	1,4

Таблица 7.

Финансовый результат МП экономической деятельности "Промышленность" Украины

Роки	Малые предприятия				
	финансовый результат (сальдо)	Предприятия, которые получили прибыль		Предприятия, которые получили убыток	
		в % к общему количеству предприятий	финансовый результат	в % к общему количеству предприятий	финансовый результат
2010	-876,9	58,8	2902,6	41,2	3779,5
2011	-579,3	63,0	3628,3	37,0	4207,6
2012	-1536,2	62,4	3506,2	37,6	5042,4
2013	-3430,0	63,6	4051,1	36,4	7481,1
2014	-12008,0	64,1	4563,4	35,9	16571,4
2015	-6449,4	73,8	8085,5	26,2	14534,9

Финансовый результат деятельности МП за период 2010-2015гг. имеет отрицательное сальдо. Не смотря на то, что доля МП, которые получили прибыль за период 2010-2015 гг. увеличивается, а доля МП, которые получили убыток уменьшается, величина убытка деятельности МП увеличивается (табл.7.).

Таблица 8.

Финансовый результат микро-предприятий экономической деятельности
"Промышленность" Украины

Роки	Микро-предприятия, в составе МП				
	финансовый результат (сальдо)	Предприятия, которые получили прибыль		Предприятия, которые получили убыток	
		в % к общему количеству предприятий	финансовый результат	в % к общему количеству предприятий	финансовый результат
2010	-872,1	59,7	703,5	40,3	1575,6
2011	-599,7	63,5	928,6	36,5	1528,3
2012	-1037,7	62,4	890,3	37,6	1928,0
2013	-2877,5	63,8	1111,2	36,2	3988,7
2014	-5198,5	64,3	1200,7	35,7	6399,2
2015	-1948,9	73,2	2148,2	26,8	4097,1

Финансовый результат субъектов микро-предприятий, которые входят в состав МП, за период 2010-2015 гг. отрицательный, что сообщает о неэффективности деятельности как МП, так и микро-предприятий (табл.8.).

Финансовая деятельность МП, в т.ч. микро-предприятий является неэффективной, что подтверждается низкой рентабельностью деятельности предприятий (табл.9.).

Таблица 9.

Рентабельность деятельности промышленных предприятий Украины

Роки	Уровень рентабельности (убыточности) операционной деятельности предприятий				Уровень рентабельности(убыточности) всей деятельности предприятий			
	Крупные	Средние	Малые	Из них микро-	Крупные	Средние	Малые	Из них микро-
2011	5,7	2,7	1,6	-0,4	2,7	0,0	-1,7	-4,3
2012	3,9	2,6	0,7	-2,6	0,6	-0,3	-2,8	-6,9
2013	4,1	1,8	-1,7	-10,2	0,5	-0,9	-4,5	-13,6
2014	5,0	-2,5	-7,3	-17,7	-8,3	-10,7	-11,9	-20,6
2015	1,2	0,6	-0,5	-2,9	-8,7	-6,4	-5,1	-6,4

Показатели деятельности малых предприятий, в т.ч. микро-предприятий (табл.1-9), являются не удовлетворительными, экономическая, в т.ч. финансовая деятельность предприятий осуществляется неэффективно, не смотря на принятие законодательных документов, направленных по стимулирование деятельности малого предпринимательства

Одной из причин такого «катастрофического» положения малого бизнеса в стране и не только направления «Промышленность», являются затраты на исполнение обязательных бухгалтерских и налоговых процедур субъектами МП. В международной практике временные затраты на исполнение налоговых обязательств являются одним из показателей, характеризующих эффективность налоговой системы страны. Затраты времени на исполнение обязательных налоговых процедур распределили следующим образом: ведение налогового учета -45%; подготовка налоговых накладных-28%; подготовка отчетности-12%; оплата налогов и сборов-5%; анализ налогового законодательства-10%[2]. Согласно исследованиям Международной компании PwC в рейтинге Paying Taxes 2016 г. Украина заняла 107 место среди стран мира. Отмечается, что ближайшими соседями Украины в списке Paying Taxes -2016 оказались такие «не совсем развитые страны» как Ганна и Фиджи – 106-е и 108-е места соответственно [1]. Что касается географических соседей, то Беларусь заняла 63 место, Румыния - 55 место, Россия - 47 место, Молдова- 78, Польша смогла выйти в ТОП-100 и занять 95 место. Украина согласно рейтинговому международному агентству «Fitch», заняв 107 место оказалась на позиции «ССС»/ «преддефолт».

Не каждый субъект малого предпринимательства Украины сможет финансировать затраты на: оплату рабочего времени специалистов финансовой службы, покупку и

сопровождение программного обеспечения, регистраторов расчетных операций, приобретение электронных изданий, оплату семинаров по изменению налогового и бухгалтерского законодательства, услуги аудиторов, юристов, консультантов по управлению финансами. Согласно исследованиям Всемирного банка и Международной финансовой корпорации (IFC) [1], финансовые затраты на исполнение налогового законодательства в Украине достигают непропорционально большого удельного веса – 8% годового дохода субъектов малого предпринимательства. Отечественные экономисты сравнивают такую финансовую нагрузку на исполнение налогового законодательства как еще один налог на деятельность субъектов МП, не сравнимую с 0,03% расходов от годового дохода крупного бизнеса. Это ухудшает финансовые показатели деятельности субъектов МП (сальдированного финансового результата, чистой прибыли, уровня рентабельности), способствует уменьшению количества зарегистрированных субъектов МП и численности работающих и соответственно отчислений в бюджетные фонды, препятствует созданию новых рабочих мест. Трудоемкое для исполнения финансовое законодательство в Украине не способствует привлечению инвестиций, не поощряет самостоятельную занятость населения, «провоцирует» безработицу и способствует «обнищанию» трудоспособного населения Украины. Одним из направлений совершенствования государственного стимулирования деятельности субъектов МП может быть создание инфраструктуры-«центров-аутсорсеров» для оказания финансовых услуг, в т.ч. услуг страхования, в конкретных регионах, как это осуществлялось в депрессивных регионах Индии, Бразилии, Турции, Китая, где эти услуги оказывались в первые годы деятельности субъектов МП на бюджетной основе.

Вывод. Показано, что деятельность субъектов МП Украины является неэффективной. Исполнение процедур бухгалтерского, налогового учета, управления финансами и страхования являются непропорционально трудоемкими и затратными для «дохода» субъектов МП. Предложено передать некоторые финансовые функции на исполнение центрам - специализированным фирмам – аутсорсерам, которые оказывают финансовые услуги для клиентов, в т.ч. страхования, за небольшую плату или на бюджетной основе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Отчет Paying Taxes 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pwc.ru/en/tax-consulting-services/publications/paying-taxes-2017.html>
2. Музыченко О., Налогообложение малого бизнеса в Украине. III Европейский Конгресс малых и средних предприятий Польша, Катовице, 2013 8 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dkrp.gov.ua/files/d0429690ac.pdf>

УДК 330+65

*Бахтиёр Маъмуров, Журабек Сайфиев, Жахонгир Солижонов
(Ташкент, Узбекистан)*

ИННОВАЦИОННАЯ ЛОГИСТИКА В ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В этой статье было изучено инновационную логистику в перерабатывающей промышленности, а также было дано заключение и предложения.

Ключевые слова: инновация, логистика, инновационная логистика, конкуренция, компания, бизнес, управление.

In this article it has been learnt innovation logistics in the recycling industry and it has been produced summary as well as recommendations.

Keywords: innovation, logistics, innovation logistics, competition, company, business, management.

Одним из важных факторов повышения конкурентоспособности перерабатывающих предприятий является логистическое управление с учетом современных требований бизнес – структур. Как свидетельствует мировой опыт, лидерство в конкурентной борьбе за рынки сбыта сегодня завоевывает тот, кто умело пользуется разработками и рекомендациями логистики.

Рассматривая управление материальными и связанные с ними информационными и финансовыми потоками, мы считаем, что постоянное повышение уровня управления будет являться задачей инновационной логистики. Инновационная логистика – это наиболее актуальная составляющая логистики, которая занимается изучением возможности и реальным внедрением инноваций в организацию текущего и стратегического управления потоковыми процессами путем их оптимизации.

Современная практика предлагает ряд инновационных технологических методов, повышающих эффективность сбытовых каналов. Среди них, на наш взгляд, наибольшее значение имеют следующие:

- оптимизация логистики упаковочных операций (выбор возвратных или утилизируемых материалов, кооперация с транспортными службами; переход на стандартные контейнеры);
- упрощение коммуникаций и переход к методам электронной коммерции;
- развитие и расширение сервисных услуг для заказчиков;
- внедрение прямых онлайн-каналов взаимодействия с заказчиками (веб-сайты для заказчиков, специальные форумы и консалтинговые службы);
- переход к схемам электронного бизнеса.

Внедрение и использование логистических технологий в перерабатывающей промышленности, позволят: создать единую систему учета и контроля за формированием и движением продукта; автоматизировать процессы учета и контроля финансового и информационного потоков; сократить время и улучшить обслуживание потребителей; сократить численность обслуживающего персонала, уменьшить объем документации и сократить число ошибок в ней. Анализ тенденций развития мировой экономики показал, что одним из важнейших факторов повышения конкурентоспособности современных рыночных структур является логистическое управление с учетом современных требований бизнес-структур.

К ключевым логистическим функциям относятся: поддержание качества готовой продукции и сервиса, управление материальными, финансовыми и информационными ресурсами для обеспечения качественной разработки продукта, управление процедурами заказов, поддержка производственных процедур, ценообразование, информационно-компьютерная поддержка.

Стратегия логистики предприятия – есть система управленческих действий и принципов принятия решений, обеспечивающих долгосрочный рост и развитие методов, форм, инструментов, процессов и субъектов логистического обслуживания в процессе движения потоков предприятия, направленных как на удовлетворение потребностей потребителей, так и на оптимизацию соотношения «ресурсы – время – прибыль» исходя из действующих целей бизнеса. Стратегическое управление сервисной логистикой включает планирование стратегии логистического обслуживания в процессе функционирования перерабатывающего предприятия, его организации, анализа, контроля и регулирования в условиях неопределенности и высокой степени изменчивости внешней среды.

Концепция логистизации потоковых процессов является основой повышения резервов эффективности перерабатывающих предприятий. Сущность и преимущества указанной концепции управления лучше всего проявляются при формировании логистических систем, логистических цепей и других логистических структур, создаваемых с целью оптимизации экономических потоков. Логистизация направлена не на разрушение существующей системы

управління. Напротив, она предполагает рационализацию и оптимизацию управления материальными, финансовыми и информационными потоками на корпоративном уровне. Результатом всего этого должно стать повышение уровня управляемости, мобильности ресурсного потенциала перерабатывающих предприятий, оптимизация и рационализация всех экономических потоков. Логистизация процесса управления потоками предприятия не отрицает, а, напротив, развивает такие виды обеспечения, как маркетинговое, организационное, правовое, которые остаются вполне самостоятельными в силу специфики функционирования перерабатывающих предприятий.

К числу субъективных факторов, оказывающих существенное влияние на формирование хозяйственных связей предприятий отрасли и обуславливающих необходимость их логистизации, следует отнести: высокую степень монополизации потоковых процессов отрасли; ярко выраженную специализацию предприятий отрасли, необходимость повышения инвестиционной привлекательности перерабатывающего сектора экономики страны; существующие условия конкуренции на отечественном и зарубежном рынках.

Повышение организационно-экономической устойчивости предприятий, АПК на рынке возможно при условии оптимального логистического менеджмента, что позволит устранить конфликты между функциональными подразделениями комплекса и обеспечить интегрированное взаимодействие с логистическими партнерами. Потенциал данной стратегии логистики позволит реализовать целевые установки АПК в рамках их миссии и с течением времени может стать фактором повышения конкурентоспособности перерабатывающих предприятий не только на внутреннем, но и на внешнем рынке.

Таким образом, можно сделать вывод, что стратегический ориентир в логистизации перерабатывающих предприятий представляет собой инновационный подход в управлении потоковыми процессами и носит системный характер, что непосредственно может оказывать благотворное действие на управление и контроллинг перерабатывающих предприятий в целом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И. А. «Создание 2015 году широких возможностей для развития частной собственности и частного предпринимательства путём осуществления коренных структурных преобразований в экономике страны, последовательного продолжения процессов модернизации и диверсификации – наша приоритетная задача» // Правда востока. – 17.01.2015. – №11.
2. Васильченко Н.Г. Современная система управления предприятием. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2003. – 243 с.
3. Старик Д.Е. Расчёты эффективности инвестиционных проектов: Учеб. пособие. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 2001. – 131 с.

УДК 657:658.27(045)

*Олена Передерєва
(Вінниця, Україна)*

АНАЛІЗ ОПЕРАЦІЙ З ОСНОВНИМИ ЗАСОБАМИ ПІДПРИЄМСТВА

В статті висвітлено економічну сутність, основні завдання та етапи аналізу основних засобів. Проаналізовано наявність, структуру та технічний стан основних засобів, визначено основні показники ефективності та резерви покращення їх використання на досліджуваному підприємстві.

Ключові слова: *основні засоби, об'єкт основних засобів, аналіз основних засобів, ефективність використання основних засобів, технічний стан основних засобів.*

The article deals with the economic substance of the basic tasks and steps of the analysis of fixed assets. We analyzed the existence, structure and condition of fixed assets, defined key performance indicators and reserves to improve their use of the investigated company.

Keywords: *fixed assets, object of fixed assets, analysis of fixed assets, efficiency of use of fixed assets, technical condition of fixed assets.*

Постановка проблеми. Одним із вагомих чинників, які впливають на фінансовий результат господарської діяльності є наявність основних засобів. Вони є важливими об'єктами аналізу та визначають майновий стан й економічний потенціал підприємства. Для забезпечення конкурентоспроможності важливим є технічний стан та ефективне використання основних засобів, а їх склад та структура зумовлюють можливості підприємства стосовно організації виробничого процесу. В процесі управління виробництвом велике значення приділяється саме основним засобам як головному елементу матеріально-технічної бази. Відповідно до цього важливим питанням є аналіз забезпеченості виробництва основними засобами, а також оцінка їх впливу на зростання обсягу та зниження собівартості продукції і, як наслідок, збільшення прибутку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу та ефективності використання основних засобів досліджувались в працях таких зарубіжних та вітчизняних вчених, як М.Д. Білика, Ф.Ф. Бутинця, А.М. Герасимовича, В.М. Іваненка, В.М. Мельника, В.О. Меца, В.Б. Моссаковського, Н.Ф. Огійчука, О.В. Павловської, В.Ф. Палія, В.М. Пархоменка, С.Ф. Покропивного, Н.А. Русака, Г.В. Савицької, Я.В. Соколова, Н.М. Федорчука, А.Д. Шеремета та інших.

Мета статті полягає в аналізі стану та ефективності використання основних засобів на досліджуваному підприємстві.

Виклад основного матеріалу. Провідну роль у діяльності всіх господарюючих суб'єктів займають основні засоби. Згідно П(С)БО 7 основні засоби (ОЗ) – це матеріальні активи, які підприємство/установа утримує з метою використання їх у процесі виробництва/діяльності або постачання товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких більше одного року (або операційного циклу, якщо він довший за рік) [6].

Основними завданнями аналізу основних засобів є:

– оцінка забезпеченості підприємства та його структурних підрозділів основними засобами – відповідність величини, складу і технічного рівня основних засобів потребам в них;

- технічний стан основних засобів;
- ступінь використання основних засобів і факторів, що впливають на його рівень;
- оцінка ступеня використання виробничої потужності та устаткування [2, с. 44].

Відповідно до цих завдань аналіз основних засобів проводиться за такими етапами:

- 1) аналіз складу, динаміки та структури основних засобів;
- 2) аналіз коефіцієнтів руху та технічного стану основних засобів;
- 3) аналіз ефективності використання основних засобів.

На першому етапі на основі складу основних засобів оцінюється їх структура – питома вага окремих груп у загальній вартості. Для проведення аналізу обрано дані ПрАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин». В табл. 1 наведені склад і динаміка основних засобів, куди включені лише ті групи, які є в наявності у досліджуваного підприємства.

Таблиця 1

Аналіз динаміки основних засобів ПрАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин» за 2013-2015 рр., тис. грн.

№ з/п	Групи основних засобів	2013р.	2014р.	2015р.	Відхилення 2015р. порівняно із 2013р.		Відхилення 2015р. порівняно із 2014р.	
					абс., тис. грн.	відн., %	абс., тис. грн.	відн., %
1	Земельні ділянки	910	910	958	48	5,27	48	5,27
2	Будинки, споруди та передавальні пристрої	1275	1275	1275	-	-	-	-
3	Машини та обладнання	4784	5677	5706	922	19,27	29	0,51
4	Транспортні засоби	578	994	994	416	71,97	-	-
5	Інструменти, прилади, інвентар (меблі)	128	126	126	-2	1,56	-	-
6	Малоцінні необоротні матеріальні активи	98	98	98	-	-	-	-
7	Інвентарна тара	20	20	20	-	-	-	-
8	Разом	7793	9100	9177	1384	17,76	77	0,85

Як видно з табл. 1, вартість будинків, споруд та передавальних пристроїв, малоцінних необоротних матеріальних активів та інвентарної тари протягом 2013-2015 рр. залишилась без змін. Вартість земельних ділянок збільшилась у 2015 р. на 48 тис. грн. або на 5,27 %. Вартість машин та обладнання у 2015 р. також збільшилась на 29 тис. грн. або на 0,51%. Зменшилась лише вартість інструментів, приладів, інвентарю (меблів) у 2015 р. порівняно з 2013 р. на 2 тис. грн. або на 1,56%. Загалом вартість основних засобів збільшилась на 77 тис. грн. або на 0,85%. Це є позитивним, оскільки свідчить про покращення виробничого потенціалу підприємства.

Щодо структури, то найбільшу питому вагу в 2013-2015 рр. займають машини та обладнання, становлячи відповідно 61,38, 62,39 та 62,18%, що є типовою ситуацією для виробничих підприємств. Найменшу питому вагу займають малоцінні необоротні матеріальні активи: 2013 р. – 1,26%, 2014 р. – 1,08%, 2015 р. – 1,07% та інвентарна тара 0,26%, 0,22% і 0,22% відповідно. Кожний вид основних засобів здійснює вплив на результати виробництва, тому від співвідношення між окремими елементами основних засобів, від зміни в структурі значною мірою залежать результати діяльності підприємства.

Другим етапом є аналіз коефіцієнтів руху та технічного стану основних засобів. Оцінка руху та технічного стану здійснюється на підставі коефіцієнтів оновлення, вибуття, приросту, зносу, придатності (табл. 2).

Таблиця 2

Показники руху та технічного стану основних засобів [1, с. 107].

Назва показника	Методика розрахунку	Характеристика
Коефіцієнт оновлення	$\frac{\text{Вартість введених ОЗ}}{\text{Вартість ОЗ на кінець періоду}}$	характеризує інтенсивність введення в дію нових основних засобів
Коефіцієнт вибуття	$\frac{\text{Вартість ОЗ, що вибули}}{\text{Вартість ОЗ на початок періоду}}$	показує рівень інтенсивності вибуття основних засобів зі сфери виробництва
Коефіцієнт приросту	$\frac{\text{Вартість приросту ОЗ}}{\text{Вартість ОЗ на початок періоду}}$	визначає рівень приросту основних засобів або окремих його груп за певний період

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Коефіцієнт зносу	$\frac{\text{Сума зносу ОЗ}}{\text{Первісна вартість ОЗ}}$	показує, яка частина вартості основних засобів перенесена на готову продукцію
Коефіцієнт придатності	$\frac{\text{Залишкова вартість ОЗ}}{\text{Первісна вартість ОЗ}}$	показує, яка частина основних засобів придатна для експлуатації в процесі здійснення господарської діяльності

Розрахунки показників руху та технічного стану основних засобів для ПрАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин» наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Аналіз руху та технічного стану основних засобів
ПрАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин» за 2013-2015 рр.

№ з/п	Показник	2013р.	2014р.	2015р.	Відхилення 2015р. порівняно із 2013р.		Відхилення 2015 р. порівняно із 2014 р.	
					абс.	відн., %	абс.	відн., %
1	Вартість основних засобів на початок року (тис. грн.)	7394	7793	9100	1706	23,07	1307	16,77
2	Вартість основних засобів, що надійшли (тис. грн.)	516	1440	77	-439	85,08	-1363	94,65
3	Вартість основних засобів, що вибули (тис. грн.)	117	133	-	-117	100	-133	100
4	Вартість основних засобів на кінець року	7793	9100	9177	1384	17,76	77	0,85
5	Сума зносу (тис. грн.)	4842	5118	5595	7531	15,55	477	9,32
6	Коефіцієнт оновлення основних засобів	0,066	0,158	0,008	-0,058	87,88	-0,15	94,94
7	Коефіцієнт вибуття основних засобів	0,016	0,017	-	-0,016	100	-0,017	100
8	Коефіцієнт приросту основних засобів	0,054	0,168	0,008	-0,046	85,19	-0,16	95,24
9	Коефіцієнт зносу	0,621	0,562	0,610	-0,011	1,77	0,048	8,54
10	Коефіцієнт придатності	0,379	0,438	0,390	0,011	2,91	-0,048	10,96

На основі даних розрахунків, можна сказати, що найбільший коефіцієнт оновлення був у 2014 р. – 0,158, що є позитивним для підприємства та свідчить про оновлення технічного складу обладнання ПрАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин». Збільшився коефіцієнт вибуття у 2014 р., проте у 2015 р. основні засоби не вибували. Коефіцієнт приросту є додатним, що свідчить про те, що оновлення основних засобів відбувається швидше ніж їх ліквідація та про покращання виробничого потенціалу і є результатом введення в експлуатацію нових об'єктів з метою розширення виробництва. Коефіцієнт зносу ОЗ коливається протягом аналізованого періоду, зокрема у 2015 р. він збільшився порівняно з 2014 р. на 0,048, що свідчить про зношення активної частини основних засобів. Коефіцієнт придатності у 2015 р. зменшився на 0,048, що означає зменшення частини ОЗ, яка придатна до експлуатації.

На третьому етапі здійснюють аналіз ефективності використання основних засобів. Ефективність застосування основних засобів характеризують такі показники, як фондоддача, фондомісткість, фондоозброєність (табл. 4).

Таблиця 4

Показники ефективності використання основних засобів [3, с. 77-78].

Назва показника	Методика розрахунку	Характеристика
Фондовіддача	$\frac{\text{Чистий дохід від реалізації продукції}}{\text{Середньорічна вартість ОЗ}}$	показує, скільки продукції одержує підприємство з кожної гривні, вкладеної в основні засоби
Фондомісткість	$\frac{\text{Середньорічна вартість ОЗ}}{\text{Чистий дохід від реалізації продукції}}$	показує, на яку суму потрібно придбати основні засоби підприємству для випуску необхідних обсягів продукції
Фондоозброєність	$\frac{\text{Середньорічна вартість ОЗ за період}}{\text{Середньооблікова кількість робітників}}$	характеризує ступінь технічної оснащеності праці
Рентабельність ОЗ	$\frac{\text{Валовий прибуток}}{\text{Вартість ОЗ за період}} * 100\%$	показує, скільки прибутку отримано на 1 грн. затрат

Розрахунок показників ефективності використання основних засобів на досліджуваному підприємстві наведено в табл. 5.

Таблиця 5

Аналіз ефективності використання основних засобів ПрАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин» за 2013-2015 рр.

№ з/п	Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	Відхилення 2015 р. порівняно із 2013 р.		Відхилення 2015 р. порівняно із 2014 р.	
					абс.	відн., %	абс.	відн., %
Вихідні дані								
1	Чистий дохід від реалізації продукції (тис. грн.)	10211	18518	22740	12529	122,70	4222	22,80
2	Собівартість продукції (тис. грн.)	8118	16543	19562	11444	140,97	3019	18,25
3	Середньорічна вартість основних засобів (тис. грн.)	7593,5	8446,5	9138,5	1545	20,35	692	8,19
4	Середньооблікова кількість робітників (чол.)	53	54	57	4	7,55	3	5,56
Розрахункові значення								
5	Фондовіддача	1,34	2,19	2,49	1,15	85,82	0,3	13,70
6	Фондомісткість	0,74	0,46	0,40	-0,34	45,95	-0,06	13,04
7	Фондоозброєність	143,27	156,42	160,32	17,05	11,90	3,9	2,49
8	Рівень рентабельності, %	0,27	0,22	0,35	0,08	29,63	0,13	59,09

Розрахувавши показники ефективності використання основних засобів, можемо стверджувати, що фондоозброєність та фондовіддача з кожним роком зростають. Зокрема найвищими ці показники є у 2015 р. і становлять відповідно 2,49 та 160,32. Підвищення фондовіддачі свідчить про більш ефективне використання основних засобів, а зростання

фондоозброєності – про підвищення продуктивності праці. Фондомісткість зменшується, що також є позитивним чинником, оскільки це свідчить про прискорення темпів виробництва та зменшення витрат на відтворення нових фондів, тобто відбувається зниження витрат виробництва. Найменша фондомісткість у 2015 р. – 0,40, що на 0,34 менше, ніж у 2013 р. та на 0,06 менше, ніж у 2014 р. Показник рівня рентабельності коливається протягом аналізованого періоду. Найвищий даний показник у 2015 р. – 0,35, що на 0,13 більше, ніж у 2014 р.

На основі проведеного аналізу основних засобів на ПрАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин» за 2013-2015 рр., можна сказати, що воно має стабільне фінансове становище. Підприємство активно оновлює свої основні засоби, що сприяє покращенню виробничого потенціалу. Зростає фондовіддача та фондоозброєність, що позитивно впливає на діяльність підприємства і збільшує його прибуток.

Вирішення завдання підвищення ефективності використання основних засобів і виробничих потужностей підприємства означає збільшення кількості продукції, підвищення її якості, зниження собівартості виробництва, зростання потенціалу [5, с. 7].

В цілому сукупність резервів покращення використання основних засобів можна поділити на три групи:

1. Технічне вдосконалення засобів праці, яке передбачає:
  - технічне переозброєння на базі комплексної автоматизації виробництва та впровадження гнучких виробничих систем;
  - заміну застарілої техніки, модернізацію обладнання;
  - механізацію допоміжних та обслуговуючих виробництв;
  - розвиток винахідництва та раціоналізаторства.
2. Збільшення тривалості роботи машин та обладнання за рахунок:
  - ліквідації незадіяного обладнання (здавання його в оренду, лізинг тощо);
  - скорочення строків ремонту і технічного обслуговування обладнання;
  - зниження простоїв.
3. Покращення організації та управління виробництвом, а саме:
  - впровадження наукової організації праці та виробництва;
  - покращення забезпечення матеріально-технічними ресурсами;
  - вдосконалення управління виробництвом на базі сучасної комп'ютерної техніки;
  - збільшення матеріальної зацікавленості працівників в підвищенні ефективності виробництва [4, с. 42].

Висновки. Основні засоби є важливим чинником будь-якого виробництва без яких неможливо уявити виробництво продукції (товарів, послуг). Раціональне та ефективне їх використання забезпечує стабільний економічний розвиток підприємств та прямо впливає на кінцеві результати діяльності підприємства. Саме тому зростає значення аналізу основних засобів як інформаційної бази розробки та прийняття управлінських рішень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобко Н.А. Особливості визначення показників ефективності використання основних засобів підприємства / Н.А. Бобко // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – № 6. – С. 105-110.
2. Грабовецький Б.Є. Фінансовий аналіз та звітність : навч. посіб. / Б.Є. Грабовецький, І.В. Шварц. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 281 с.
3. Дробишева О.О. Шляхи підвищення ефективності використання основних засобів на підприємстві / О.О. Дробишева, С.О. Вінченко // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – № 7. – С. 76-81.
4. Ларка М.І. Резерви підвищення ефективності використання основних засобів підприємства / М.І. Ларка, Д.О. Горжій // Вісник Національного технічного університету «ХП». Сер. : Технічний прогрес та ефективність виробництва. – 2013. – № 22. – С. 38-43.

5. Пальоха Т.М. Напрями підвищення ефективності основних засобів підприємства / Т.М. Пальоха // Управління розвитком : зб. наук. пр. / Харк. нац. екон. ун-т ім. Семена Кузнеця. – Харків : ХНЕУ, 2013. – № 11(151). – С. 5-7.

6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.

Науковий керівник – кандидат економічних наук, доцент В.В.Покин'єв

УДК 004

*Озод Раджабов, Жўрабек Сайфиев, Самариддин Мусирмонов
(Тошкент, Ўзбекистон)*

АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТ ШАКЛЛАНАЁТГАН ДАВРИДА ЭЛЕКТРОН ХИЗМАТЛАРИНИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ

*Ушбу мақолада ахборотлашган жамият шаклланаётган даврида электрон
хизматларнинг жорий этилиши келтирилган*

Калит сўзлар: ахборот, логистика, жамият, конкуренция, бошқарув

*The article presents implementation of e-services in the course of information society
development.*

Keywords: information, logistics, society, competition, management.

Давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида Ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш, Ахборот коммуникация технологиялари билан боғлиқ муаммолардан тўпланган тажриба, шаклланаётган тенденциялар, ушбу масалаларда мавжуд муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари нуктаи назаридан кўриб чиқиш билан баҳоланади. Ушбу асосий вазифалардан келиб чиққан ҳолда ривожланиш даражасини таҳлил этиш, юзага келган муаммоларни танқидий ўрганиш талаб этилади. давлат бошқарувида Ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш учун мамлакатда шаклланаётган ташкилий, ҳуқуқий ва моддий-техник шарт-шароитлар таҳлили зарур ахборот-коммуникация инфратузилмасини ривожлантиришнинг суратлари ва даражаси нуктаи назаридан давлат бошқарувида Ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш долзарб масала сифатида қаралади¹

Ахборот коммуникация технологиялари соҳасида иқтисодий ходисаларни бир-бирига боғлиқлигини, ўзаро ҳаракатларини, алоҳида юзага чиқишини ва бошқа томонларини ўрганмасдан туриб, уларнинг тузилиши, ҳаракати қонунлари, ўзига хос хусусиятларини ўрганиб бўлмайди. Бу эса муайян иқтисодий объектни муҳим белгиларга кўра бўлақларга бўлиб, сўнгра уларни умумийлигини таъминловчи жиҳатларини таҳлил ёрдамида аниқлаб тегишли хулосалар олишда ҳамда улардан амалиётда фойдаланишда жуда муҳимдир.

Ахборот коммуникация технологиялари соҳасини синтез усули таҳлил қилганимизда ҳар бир хизмат турини иқтисодиётимиз равнақи учун хизмат қиляётганини кўраимиз. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан ахборот коммуникация технологиялари соҳаси субъектларга ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ресурслардан самарали фойдаланиш, импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш фаолиятларини янада ривожлантириш ҳозирги куннинг устувор вазифаларидан деб белгилаб берилган. Ушбу

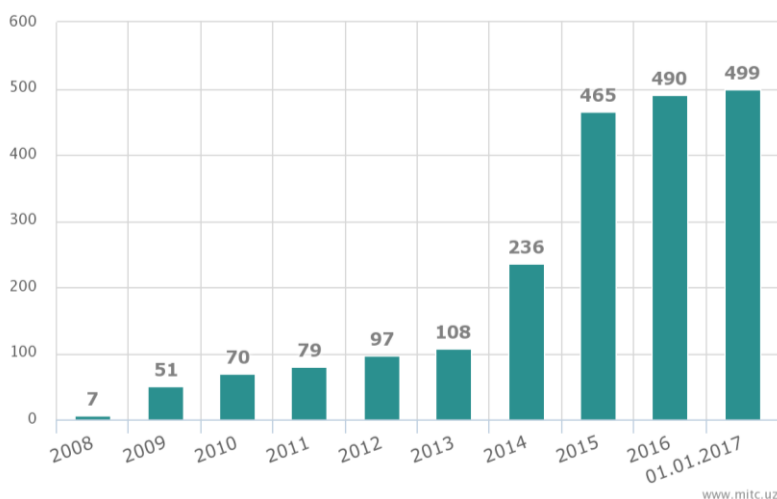
---

¹ Арипов А.Н. Ахборот-коммуникациялар соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш муаммолари. – Т.: Автореферат, 2004

¹ Амир Темур ўғитлари. – Т.: "Наврўз", 1992, 19-б.

² Ўша асар 18-19-бет

вазифаларнинг бажарилиши асосида ички бозор зарур махсулотлар билан таъминланади, ишлаб чиқаришга янги техника ва технологиялар киритилади, кўплаб янги иш жойлари ташкил этилади, маҳаллий ресурслардан фойдаланилади, иқтисодийга хорижий валюталар жалб этилади, пировардда ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ошади. Бунинг учун йирик харажат турларини талаб қилмайдиган, аммо сезиларли самара бера оладиган иқтисодий имконият ва салоҳиятлардан фойдаланиш зарур. Буларга иқтисодий-ташкилий, ижтимоий-руҳий, мавжуд моддий, молиявий, меҳнат омиллари ҳамда хорижий ҳамкорлар имкониятларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Имконият ва салоҳиятлардан фойдаланиш ишлаб чиқаришни бошқариш, яъни хўжалик механизмларини такомиллаштиришда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ахборот коммуникация технологиялари соҳасида ҳам бозор субъектлари яъни, ишлаб чиқарувчилар ёки харидорлар мавжуд таркиб топган тизимдаги талаб ва таклиф, пул муомаласи, рақобат ва шу каби томонларга мослашиб ўз фаолиятини амалга ошириши шарт. Бу эса уларнинг яшаб қолиш ёки ривожланишини таъминлайди. Акс ҳолда, улар ўзларининг олдига қўйган мақсадга эриша олмай бозор муносабатларида ўринларини йўқотадилар. Республикамизда ахборот тизимлари динамикасининг ўсиб бориши 2015- йилда жуда юқори натижаларни қайт этилганини кўрамиз. 2010- йилда 70 тани ташкил этган ахборот тизимлари 2015- йилда 6,6 марта ортганини кўрамиз. Ишлаб чиқилиши

1 -расм. Республикамизда ахборот тизимлари динамикаси.

ва жорий қилиниши лозим бўлган ахборот тизимларини яратиш ҳолати (тўлиқ ишлаб чиқилган ва ишлаб чиқиш жараёнида) вазирлик тизими бўйича 2014- йилда 84%ни ташкил этганлиги маълум бўлди.

Кенг полосали телекоммуникация хизматларидан фойдаланувчилар сонини ошириш бўйича амалга оширилаётган ишлар натижасида, умумий ўрнатилган портлар сони 722,9 мингтани, фойдаланилган портлар сони эса 468,0 мингтани ташкил этди (йил бошига нисбатан ўсиш мос равишда 13,3% ва 19,8% ни ташкил этди).

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони 2010 йил 26 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида монополиядан чиқиш ва рақобатни ривожлантириш қумитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, 1996 йил 15 май.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4191сонли Фармони, 2010 йил 26 февраль.

УДК 378.015.31:33(4/9)

Вікторія Сліпенко
(Умань, Україна)

СПОСОБИ ПІДТРИМКИ РОЗВИТКУ МОЛОДІЖНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті зазначено важливість підтримки розвитку молодіжного підприємництва як одного із пріоритетних завдань модернізації економіки країни. Проведено аналіз зарубіжного досвіду молодіжного підприємництва, виділені основні організації, що поділяються на такі групи: благодійні фонди, студентські бізнес-клуби на базі університету, національні та інтернаціональні бізнес-клуби, бізнес-кампуси, бізнес-інкубатори для студентів або молодих підприємців, молодіжні дискусійні клуби, консультаційні студентські організації.

Ключові слова: молодіжне підприємництво, благодійні фонди, студентські бізнес-клуби, бізнес-кампуси, бізнес-інкубатори.

The article is devoted to the importance of supporting the development of youth entrepreneurship as one of the priority tasks of economic modernization of the country. The analysis of foreign experience of youth entrepreneurship is identified the main organizations which are divided into the following groups: charities, student business clubs at the university, national and international business clubs and business campuses, business incubators for students or young entrepreneurs, youth discussion clubs, student consulting organization.

Key words: youth entrepreneurship, charities, student business clubs, business campuses, business incubators.

У наш час молодіжний бізнес відіграє головну роль у вирішенні соціально-економічних проблем, таких як створення нових робочих місць та скорочення рівня безробіття, підготовка кваліфікованих кадрів. Розширення можливостей і посилення впливу молодіжного підприємництва зумовлює необхідність використання його потенціалу. Молоде покоління є найбільш значущою ланкою в підприємницькому середовищі, адже саме сьогоднішня молодь, визначатиме обличчя нашої країни вже через 10 років, від розвитку сьогоднішнього молодіжного бізнесу будуть залежати темпи економічного зростання і розвитку нашої країни завтра.

Молодь – найактивніша частина суспільства, яка швидко реагує на будь-які зміни в житті, тому можна говорити про те, що вона має куди більший потенціал і здатність до підприємницької діяльності, ніж інші вікові групи. Молодіжне підприємництво – це дуже складний сектор, який вимагає особливо серйозної уваги з боку державних органів. Його правильно побудована, цілеспрямована підтримка забезпечить розвиток малого підприємництва що, в свою чергу, призведе до економічного зростання, до підвищення інвестиційної привабливості країни. Однак молодь стикається з величезними труднощами на шляху створення молодіжних підприємств. Ці проблеми пов'язані як з фінансовими труднощами в створенні підприємств, так і з недостатньою освіченістю молодих людей [2].

До них можна віднести високі податки та відсотки за кредити, відсутність початкового капіталу, обмеженість або відсутність економічних та виробничих зв'язків з огляду на нетривалість своєї діяльності і недостатність досвіду. Ці та інші проблеми вимагають обов'язкового їх вирішення шляхом державної підтримки молодіжного підприємництва. З огляду на недостатню інформованість молодих людей про існуючі методи підтримки молодіжного підприємництва існує необхідність у проведенні різних акцій, конкурсів, створення інформаційних баз в навчальних закладах. Всі ці заходи сприятимуть тому, що молоді люди перестануть сприймати підприємництво, як недоступну їм сферу діяльності [1].

Звернемося до досвіду зарубіжних країн і розглянемо механізми, що стимулюють розвиток студентського підприємництва. Для аналізу існуючих в світовій практиці форм підтримки студентського та молодіжного підприємництва було проведено кабінетне дослідження інтернет-ресурсів і були розглянуті некомерційні та комерційні організації, діяльність яких пов'язана з фінансуванням, інформаційною підтримкою і навчанням молодих підприємців. Умовно ці організації можна розділити на наступні групи:

1) Благодійні фонди. Першочерговим функцією таких фондів є часткове або повне фінансування стартап-проектів. Яскравим прикладом фонду підтримки молодіжного підприємництва є міжнародна організація “The Prince's Youth Business International” (YBI), заснована Принцом Уельським Чарльзом в Англії. Згідно зі звітом організації, за 2009 рік фондом було профінансовано 8530 стартап-проектів по всьому світу. Рада директорів фонду приймає рішення про фінансування проекту, а учасники цього проекту згодом надають раді директорів звітність про діяльність створеної організації. Фонд складається в основному з благодійних грантів і дотацій, детальний звіт про доходи та витрати фонду можна прочитати в додатку (Річний звіт YBI 2009). У тому ж документі міститься короткий опис національних підрозділів цієї організації.

2) Студентські бізнес-клуби на базі університету. Види діяльності: організація дискусійних клубів; проведення навчальних курсів, тренінгів; консультації в різних сферах менеджменту і бізнесу. Бізнес-клуби такого формату часто виступають в якості інформаційного майданчика для інвесторів. Це відрізняє їх від консультаційних студентських організацій. Періодично організовуються конкурси бізнес-планів, розроблених студентами – учасниками клубу. Найбільш успішні автори можуть розраховувати на фінансування своїх проектів венчурними інвесторами, також проводиться збір і надання інформації про студентські проекти для підприємців та інвесторів (комерційних структур, благодійних фондів і т.д.). Прикладами таких організацій можуть служити:

- Aalto Entrepreneurship Society and Aalto Venture Park, Фінляндія;
- Columbia Entrepreneurs Organization (CEO), США;
- GSB Entrepreneur Club, США;
- HBS Entrepreneurship Club, США;
- University of Wisconsin Entrepreneurship Association, США;
- Idelab, Швеція;
- GU Holding, Швеція.

3) Національні та інтернаціональні бізнес-клуби. Види діяльності ті ж, що і у попередніх. Головна відмінність полягає в тому, що доступ до інформації отримують не тільки студенти одного певного університету, але будь-які молоді підприємці. Прикладами таких організацій можуть бути:

- Asia-Pacific Student Entrepreneurship Society (ASES), Індія;
- National Association for Community College Entrepreneurship (NACCE), США;
- Student Entrepreneur Support Project (Asian Student Entrepreneur Support Fund), Японія;
- The Center for Entrepreneurship (CFE), США;
- The Youth Business Support Unit (YBSU) at Sharek Youth Forum, Палестина.

4) Бізнес-кампуси. Це академічні курси з розширеною практичною частиною, присвяченій розробці та реалізації бізнес-проектів. Приклади бізнес-кампусів: Hinman Campus Entrepreneurial Opportunities Program (Hinman CEOs), США; The Austin Entrepreneurship Program at Weatherford Residential College, США.

5) Бізнес-інкубатори для студентів або молодих підприємців (Student Business Incubators, SBI). Як правило, студентські бізнес-інкубатори (SBI) створюються на базі університетів (або інших освітніх установ), але також є безліч незалежних від університетів комерційних структур. Такі організації можуть пропонувати послуги студентам будь-якого університету. Варто відзначити, що комерційні бізнес-інкубатори співпрацюють з університетами, замовляючи дослідження і обмінюючись інформацією про перспективні студентські проекти,

які можуть претендувати на розміщення в бізнес-інкубаторі. Прикладів таких бізнес-інкубаторів в сучасному світі безліч, наприклад, деякі з них:

- Darebin Enterprise Centre Ltd (DECL), Австралія.
- Student Business Incubator Program of Asheville-Buncombe Technical Community College, США.
- SBI of University of Wisconsin-Madison, США.
- The Community Foundation of Western Massachusetts Student Business Incubator (SBI), США.
- Student Agencies eLab, США.
- Student entrepreneurship project, Швейцарія.
- SURE start Business Incubators, Шотландія.
- Oakland University's SmartZone Business Incubator (OU INC), США.
- The Entrepreneurship Cell of IIT Madras, Індія, та інші.

6) Молодіжні дискусійні клуби. Такі організації не мають на меті підтримку реалізації бізнес-проектів учасників, але створені для виховання підприємницької культури, для освіти молоді в сфері бізнесу. Традиційно вони займаються організацією студентських конференцій, бізнес-шкіл, семінарів за участю досвідчених бізнесменів. Однак вони не мають на меті фінансову або ж інформаційну підтримку молодіжних стартап-проектів. Як приклад можна вказати австралійський Business Student Club на базі Університету Квінсленда (University of Southern Queensland) і Collegiate Entrepreneurs 'Organization, США.

7) Консультаційні студентські організації. Це студентські спільноти, які, навпаки, створені саме для підтримки студентів, початківців реалізацію своїх бізнес-проектів. Вони допомагають молодим підприємцям у складанні бізнес-планів, консультують в фінансових, бухгалтерських, маркетингових питаннях. Варто зазначити, що такі організації і співтовариства надають інформаційну підтримку без фінансування стартапів. Як приклад можна вказати Student Business Services, створений на базі Університету Окленда (Oakland University), США, штат Мічиган [3].

Таким чином, на сьогоднішній день молодіжне підприємництво є одним із пріоритетних напрямків розвитку малого бізнесу. Створення сприятливих умов, що стимулюють молодь займатися підприємницькою діяльністю, розглядається в різних програмах загальнодержавного і регіонального рівня. Аналіз різних форм молодіжного підприємництва показує, що підтримка здійснюється в різних напрямках: фінансова, консалтингова, інформаційна, інфраструктурна, освітня. Серед найбільш поширених організацій можна виділити різні клуби, які об'єднують за інтересами молодіжну аудиторію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y., VandenBrandt, G. EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework / M. Bacigalupo, P. Kampylis, Y. Punie, G. VandenBrandt // Люксембург: Publication Office of the European Union. – 2016. – EUR 27939 EN; doi:10.2791/593884.
2. Carter, S., and Jones-Evans D. Enterprise and small business: Principles, practice and policy / S. Carter, D. Jones-Evans // Harlow: Pearson Education. – 2006. – 2nd ed. – 104 p.
3. Fayolle, A., Gailly, B. & Lassas-Clerc, N. Assessing the impact of entrepreneurship education programmes: a new methodology / A. Fayolle, B. Gailly, N. Lassas-Clerc // Journal of European Industrial Training. – 2006. – 720p.

УДК 332.2:338.432

*Ірина Ясінецька, Юрій Потанський, Наталія Гаврилянчик
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

ІННОВАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

У статті розглядається необхідність інноваційного розвитку сільського господарства та використання його ресурсів. Обґрунтовуються інноваційні стратегії управління землекористуванням на засадах ресурсозбереження та відтворення родючості ґрунтів.

Ключові слова: *інноваційні стратегії, земельно-ресурсний потенціал, аграрне виробництво, управління, удосконалення.*

The article deals with the need for innovation development of agriculture and the use of its resources. Substantiated innovative land use management strategies based on resource conservation and restoration of soil fertility.

Key words: *innovative strategies, land resource potential, agricultural production, management, improvement.*

Стратегія розвитку сільськогосподарського землекористування включає використання науково-технічних досягнень у сфері організації управління, техніки й технології та комплексний підхід до інноваційної діяльності. Важливе значення має розробка стратегій управління для забезпечення інноваційного розвитку аграрного землекористування. Під поняттям "інноваційна стратегія" розуміється комплекс нововведень, які змінюють традиційні, колишні форми мислення й діяльності. У сучасному розумінні інноваційний розвиток трактується як парадигма економічного, соціально-політичного, інформаційного розвитку, передумова інтеграції до постіндустріального, інформаційного суспільства. На початковому етапі формування інноваційної стратегії слід визначити її тип. Нині існує кілька типів стратегій, які відповідно й трактуються по-різному. Найпоширенішими з них є наступальна (активна), імітаційна і комбінована стратегії. Вони взаємопов'язані між собою, але послідовність їх застосування може бути різною.

За існуючими класифікаціями виділяється шість типів інноваційної стратегії розвитку сільськогосподарського землекористування: наступальна, захисна, імітаційна, залежна, традиційна, "за нагодою". Наступальна інноваційна стратегія охоплює активні НДДКР, орієнтовані на маркетинг, стратегію злиття та стратегію придбання. Захисна інноваційна стратегія передбачає реакцію на дії конкурентів і побічно на потреби й поведінку споживачів. Імітаційна інноваційна стратегія пов'язана з копіюванням технології виробництва агрофірм-піонерів і придбанням ліцензій на аналогічну діяльність. Залежна інноваційна стратегія характеризується тим, що інноваційні зміни у землекористуванні залежать від політики інших аграрних землекористувачів. "Залежні" підприємства не роблять самостійних спроб змінити своє виробництво. Традиційна інноваційна стратегія означає відсутність технологічних змін у підприємствах або галузях. У таких випадках закріплюються певні інноваційні форми на тривалий термін життєвого циклу. Традиційна стратегія уникає власне інноваційної поведінки. Інноваційна стратегія "за нагодою" пов'язана з використанням інформації та можливостей, які виникають у зовнішньому середовищі аграрного землекористування. Її характерною особливістю є відсутність власної науково-технічної діяльності. Такий тип стратегії називають ще "стратегією ніші". Конкурентні переваги товаровиробника залежать від обраної ним інноваційної стратегії та успішного втілення її у життя.

Л. Антонюк, А. Поручник, В. Савчук та інші вважають, що метою основної інноваційної стратегії України є створення умов для стійкого економічного зростання, виходу

інноваційної продукції на внутрішній та зовнішній ринки, заміщення імпортової продукції на внутрішньому ринку за рахунок високого технологічного рівня і конкурентоспроможності виробництва.

Відповідно до цієї мети, вони розрізняють такі інноваційні стратегії: стратегія "наращення", яка базується на використанні власного науково-технічного, виробничо-технологічного і земельного потенціалу. У процесі використання наукових результатів і виробничого потенціалу освоюються високі технології та зростає випуск конкурентоспроможної продукції при одночасному збереженні та відтворенні родючості ґрунтів.

Стратегія "запозичення" полягає в тому, що використовуючи інноваційний потенціал власної країни, освоюється випуск наукомісткої продукції високорозвинутих держав світу. Виробництво зростає з одночасним розвитком науково-технічного і промислового потенціалу, який спроможний самостійно проводити роботи протягом інноваційного циклу. Стратегія "переносу" передбачає використання зарубіжного науково-технічного й виробничого потенціалу в сільськогосподарському виробництві шляхом залучення прямих іноземних інвестицій та трансферу новітніх технологій.

Загальним елементом для кожної із зазначених стратегій є активізація інноваційної діяльності й досягнення нових економічних результатів. Різниця в стратегіях визначається співвідношенням результатів, що досягаються, і вихідними (фінансовими та матеріально-технічними) можливостями суб'єктів аграрного господарювання. Рекомендувати для широкого використання стратегію "переносу" стосовно умов України складно через обмежені виробничі ресурси, недостатність інвестицій, незадовільний стан національної матеріально-технічної бази сільського господарства.

У реальному секторі (аграрної економіки) може бути частково використана стратегія "запозичення", оскільки науково-технічний та кадровий потенціал галузі не втрачений. Раціональне сполучення державного сектора з підприємницьким в окремих випадках дає змогу ефективно використовувати основні елементи стратегії "запозичення", активізувати інноваційну діяльність, наростити обсяги виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. Такі ж умови й обмеження характерні для стратегії "наращування". Її можна успішно застосовувати в умовах значних площ землекористування великих сільськогосподарських підприємств – агрохолдингів.

Узагальнюючи сутність висвітлених інноваційних стратегій, слід зазначити, що інноваційна стратегія землекористування як складова загальної стратегії управління сільського господарства являє собою комплекс інноваційних заходів щодо визначення найважливіших напрямів, вибору пріоритетів ефективного розвитку сільського господарства та підвищення його конкурентоспроможності. У більшості випадків дана стратегія охоплює такі етапи: інноваційний задум, інноваційний проект, інноваційний план, що використовуються для одержання інформаційного забезпечення інноваційного процесу.

Інноваційну стратегію функціонування сільського господарства та землекористування слід розглядати як опору для всього кола питань і проблем, які мають розв'язувати товаровиробники. Ефективна інноваційна стратегія розвитку сільського господарства передбачає оцінювання всіх форм інноваційної діяльності, що мають прояв у нововведеннях різного типу. Проте на практиці дотриматися цього положення досить складно, оскільки інноваційний процес має охоплювати всі сторони господарської діяльності та входити до всіх видів соціально-економічної діяльності.

Інноваційна стратегія аграрного землекористування визначається такими найвагомішими складниками, як розміщення і структура земельних ресурсів, ринковими позиціями та загальногосподарською структурою виробництва (контрольована частка ринку, доступ до джерел фінансування й сировини, стан конкурентоспроможності). На початковому етапі розбудови інноваційної стратегії визначається термін формування стратегії, оскільки інновації потребують тривалого періоду часу, що, звичайно, позначається на всьому процесі

життєдіяльності. При цьому взаємозалежність інноваційної та інвестиційної стратегій настільки щільна й глибока, що ці процеси, направлені на єдину мету, і стають одним цілим. Дехто навіть схильний до думки, що інновація – це вкладення інвестиційного капіталу в нововведення. У всякому разі можна констатувати, що інвестиційні рішення – це невідокремлювана частина інноваційної стратегії будь-якого виду землекористування.

Ринкова економіка, якій притаманна гостра конкурентна боротьба, передбачає особливий підхід до інновацій. Маючи на меті підвищення ефективності використання земельних ресурсів, інновації відкривають широкі перспективи для розвитку сучасного підприємництва. Успішна інноваційна діяльність дає можливість галузі сільськогосподарського виробництва сформувати позитивний імідж, підвищити конкурентоспроможність, ефективніше використовувати наявні ресурси, збільшити прибуток. Розробка стратегії інноваційного розвитку забезпечує поступальний, пропорційний, ефективний розвиток землекористування, його еколого-економічну стійкість і безпеку.

При цьому, як показує досвід зарубіжних країн, стратегічне управління інноваціями в аграрному землекористуванні повинне зосереджувати свої зусилля на чотирьох пріоритетних напрямках:

- 1) формування новітньої техніко-технологічної бази, впровадження енерго- та ресурсозбереження, комплексної механізації та автоматизації виробництва й управління;
- 2) формування нового складу зайнятих, зокрема, шляхом підвищення кваліфікації і творчої активності працівників, а також інноваційне оновлення всіх сфер діяльності, напрямів організації виробництва та праці, методів та систем управління;
- 3) посилення спрямованості діючої системи мотивації праці на підтримку інноваційної діяльності й інноваційного клімату у галузі;
- 4) об'єктивне та достовірне оцінювання інноваційного рівня землекористування у сільському господарстві – визначення системи показників та критеріїв його соціально-економічного розвитку, ефективності розробок і впровадження у виробництво, реалізації науково-технічної політики.

При розробці інноваційної стратегії використання земель у сільському господарстві необхідно враховувати такі її особливості: стратегії суб'єктів аграрного господарювання перебувають під впливом змін у навколишньому природному середовищі. Вони можуть самі формувати ці зміни своїм активним впливом або реагувати на них (стратегія пристосування). Зміни навколишнього природного середовища можуть бути такими, що вже настали, чи такими, що лише очікуються. Стратегії дають змогу встановити, яким чином можна ввести в дію наявний земельний потенціал з урахуванням існуючих та очікуваних у майбутньому подій, щоб можна було ефективно задіяти всі можливості підприємства. Стратегії аграрного землекористування дають лише загальний напрям його розвитку, тому їх потрібно доповнювати заходами тактичного порядку.

Основним питанням технології розроблення інноваційної стратегії є прийняття стратегічних управлінських рішень на альтернативній основі. До об'єктивно необхідних компонентів такого підходу належать: параметри рішення, альтернативи рішення, цільова настанова. Якщо ці компоненти залишені поза увагою, то розроблення інноваційної політики у землекористуванні втрачає сенс. Отже, передумовою досягнення економічного успіху суб'єктами аграрного господарювання у процесі землекористування є розробка відповідної інноваційної стратегії, основою якої є новизна та поліпшення технологій виробництва, економічний ефект і соціальні результати впровадження інноваційних прийомів землеробства.

При цьому першочерговим завданням постає визначення пріоритетних напрямів розвитку галузі, забезпечення конкурентоспроможності продукції, підвищення ефективності виробництва. Побудова економічної стратегії інноваційного розвитку раціонального землекористування повинна забезпечити організаційні аспекти розробки, обґрунтування,

вибору оптимального варіанта інновацій, їх впровадження й підвищення економічної ефективності, конкурентні переваги, стабільність та інтенсивний тип розвитку аграрного виробництва.

Важливе значення в інноваційному стратегічному управлінні землекористуванням належить державній підтримці. Роль держави в регулюванні земельних відносин зводиться до наступних функцій: розпорядження єдиним державним земельним фондом; визначення основних положень землевпорядкування і землекористування; розробка перспективних планів раціонального використання земельних ресурсів України для забезпечення потреб сільськогосподарського виробництва та інших галузей економіки; затвердження планів загальнодержавних заходів меліорації земель, підвищення родючості ґрунтів, а також визначення основних положень охорони ґрунтів від ерозії, засолення та інших процесів. Важливе значення має державний контроль за використанням земель, встановлення єдиної системи і порядку ведення земельного кадастру, порядку складання щорічного земельного балансу.

Необхідно також підкреслити, що роль держави в регулюванні земельних відносин слід розглядати у взаємозв'язку чотирьох об'єктивно притаманних земельним відносинам аспектів: політико-психологічному, економічному, екологічному і правовому. Такий підхід надає можливість теоретично чітко розмежувати вплив політики, економіки, екології і права на формування і розвиток земельних відносин, а відповідно, і на використання та охорону земель.

Таким чином інноваційні стратегії використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва обґрунтовуються залежно від галузевих та регіональних особливостей його структури, стану, динамічних змін. Вони визначаються пріоритетами розвитку та фінансовими можливостями суб'єктів аграрного господарювання. Важливе значення має державна підтримка впровадження інновацій. У відповідності до вказаних чинників, визначаються складові, етапи, критерії та показники здійснення інноваційних стратегій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Новаковський Л. Я. Соціально-економічні проблеми сучасного землекористування / Л. Я. Новаковський, М. А. Олещенко. – К.: Урожай, 2007. – 276 с.
2. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами та реєстрація землі в Україні / А. М. Третяк. – К., 1998. – 224 с.
3. Ульяновченко О. В. Формування та використання ресурсного потенціалу в аграрній сфері: [монографія] / О. В. Ульяновченко. – Харків, 2006. – 357 с.

**ПОНЯТІЙНА МЕДІА ПРАВОВА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ
ФЕНОМЕНУ ІНФОРМАЦІЇ: ЗМІСТОВИЙ І ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТИ**

Проаналізовано понятійну репрезентацію феномену інформації у вітчизняному медіа законодавстві. Виокремлено її похідні концепти у структурно-функціональному аспекті комунікативних зв'язків ЗМІ.

Ключові слова: інформація, інформаційні відносини, мас-медіа, медіа право.

The article deals with the problem of phenomenon of information conceptual representation in the national media legislation. The author studies its derivative concepts in structural and functional aspects of communication connections of mass media.

Key words: information, information relations, mass media, media law.

Засадничими у конституюванні медіа права є якісні та структурно-функціональні характеристики *інформації* та *інформаційного обігу* – необхідних елементів інформаційного забезпечення суспільства, його взаємодії з іншими суспільними системами, орієнтації, самоуправління, управління. Зважаючи на вагомість проблеми інформації та її розлоге дискусивне висвітлення, зупинимось на визначеннях, важливих щодо мас-медіа комунікації та правового регулювання діяльності ЗМІ. Так, згідно введених до наукового обігу дефініцій, однією з основних ознак інформації є її *репрезентативність щодо дійсності та знань про неї*: «повідомлення про події, що відбуваються як у зовнішньому щодо системи середовищі, так і в самій системі» [11, с. 69], «позначення змісту, який надходить з зовнішнього світу у процесі нашого пристосування до нього і пристосування до нього наших почуттів» [2, с. 31], відображення поточних даних «про перемінні величини в деякій галузі діяльності», систематизованих відомостей щодо «основних причинних зв'язків, котрі містяться у знанні як понятті більш загального класу, по відношенню до якого інформація є підлеглою» [3, с. 72]; структурування унаслідок аналітико-синтетичної обробки «відомостей, даних, знань про різні явища, процеси, факти, що мають інтерес для конкретного суб'єкта суспільних відносин» [14, с. 271]. Корелятивною репрезентативності характеристикою інформації є *новизна повідомлення* «відносно того чи іншого об'єкта (предмета повідомлення)» [3, с. 71].

Суттєвим у пропонованому контексті є акцентування на *соціальності* інформації: за генезою, змістом, функціями, зв'язком з діяльністю «тих чи інших суб'єктів, соціальних спільнот <...> чи соціальних інститутів» [3, с. 71]. Важливим щодо соціальних комунікацій є визначення інформації як «знання, яке передається *від джерела до приймача* інформації» [3, с. 73], її здійснюваність в *інформаційно-комунікативній взаємодії*, у включенні до ширших соціокомунікативних систем; визнання її інтенційності, адресності, зорієнтованості на комунікативний результат [4, с. 30]. Істотною є *упорядкованість* інформації та її здатність чинити макросистемний структуруючий вплив [14, с. 276].

У Конституції України, положення якої становлять базовий рівень формування медіа права, поняття інформації та його похідні фігурують у контексті забезпечення невід'ємних прав і свобод людини (думки, переконань, вираження, слова), єдності та безпеки суспільства. Так, ст. 15 Конституції заборонено цензуру. У ст. 17 захист інформаційної безпеки України віднесено до найважливіших функцій держави. Ст. 34 кожному гарантовано право на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань; вільний збір, збереження, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Корелятивною заборонною нормою статті є обмеження здійснення означених прав в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Згідно ч. 2 ст. 50 Конституції України кожному гарантовано право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення й вказано на неприпустимість засекречення подібної інформації.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що в Основному Законі відображено норми і принципи щодо різних етапів обігу інформації на макро- і мікрорівнях суспільної структури, у кореспондентності інтересів людини, держави, суспільства, у контексті горизонтальних та вертикальних соціально-комунікативних зв'язків. Водночас, Конституція України не містить дефініції інформації як юридичного поняття та об'єкту правовідносин, що закономірно з огляду на її орієнтованість на формулювання норм-принципів, конкретизованих у галузевому законодавстві. Відсутнє в Основному Законі й гарантування права на одержання інформації, відмінне від закріпленого права на її збір.

Розвитком положень Конституції є нормативно-правові акти, у котрих поняття «інформація» вживається у понад 5000-х випадків, а його тлумачення, відрізняючись за сферами застосування законів, міститься у близько 200-т із них [12, с. 35].

Однією з перших репрезентацій правової дефініції «інформації» як документованих або публічно оголошених відомостей про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі, став Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 (ст. 1), котрим визначено загальні правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплено право особи на інформацію в усіх сферах суспільного та державного життя України, окреслено систему інформації, її джерела, статус учасників інформаційних відносин, урегульовано доступ до інформації та її охорону, гарантовано захист особи та суспільства від неправдивої інформації. У поточній редакції Закону від 01.01.2017 інформацію тлумачено як «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [8] (ч. 1 ст. 1), що не відображає її комунікативного змісту й звужує поняття.

Визначення інформації як об'єкта цивільних правовідносин містить Цивільний кодекс України. Зокрема у ч. 1 ст. 200 ЦКУ поняттям означено «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [13]. Закон України «Про телекомунікації» визначає інформацію як відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб (ч. 1 ст. 1).

Щодо діяльності мас-медіа поняття конкретизовано у ч. 1 ст. 22 Закону України «Про інформацію», де *масова інформація* тлумачена як така, що «поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб» [8]. Специфікацію дефініції щодо аудіовізуальних ЗМІ репрезентує Закон України «Про телебачення і радіомовлення». Зокрема у ч. 1 ст. 1 Закону зазначено, що аудіовізуальною інформацією є «будь-які сигнали, що сприймаються зоровими і слуховими рецепторами людини та ідентифікуються як повідомлення про події, факти, явища, процеси, відомості про осіб, а також коментарі (думки) про них, що передаються за допомогою зображень та звуків» [8].

Узагальнюючи, солідаризуємося з думкою фахівців, що наведені визначення не відображають сутності та соціальної значущості інформації, не окреслюють структури та мети інформаційного обігу, мають технологічний характер і застосовуються з метою спрощення та зручності подальшої побудови, розвитку і регламентації інформаційних відносин [6, с. 30].

Суттєво, що поняття інформації є базовим у дефініціях окремих видів ЗМІ, інформаційних агенств та правового статусу журналістів. Так, у ст. 6 Закону «Про друковані

засоби масової інформації (пресу) в Україні» діяльність друкованих засобів масової інформації визначена як «збирання, творення, редагування, підготовка *інформації* до друку та видання друкованих засобів масової інформації з метою її поширення серед читачів» [7]. У ст. 25 Закону журналістом редакції друкованого засобу масової інформації визнано творчого працівника, який професійно збирає, одержує, створює і займається підготовкою *інформації* для друкованого ЗМІ [7]. У ч. 1 ст. 1 Закону «Про телебачення і радіомовлення» зазначено, що аудіовізуальним (електронним) засобом масової інформації є організація, яка «надає для *масового приймання споживачами* аудіовізуальну *інформацію*, передану у вигляді електричних сигналів і прийняту за допомогою побутових електронних пристроїв», а телерадіожурналістом – штатний або позаштатний творчий працівник телерадіоорганізації, який «професійно збирає, одержує, створює і готує *інформацію* для розповсюдження» [10]. У ст. 5 Закону України «Про інформаційні агентства» діяльність останніх визначена як збирання, обробка, творення, зберігання, підготовка інформації до поширення, випуск та розповсюдження інформаційної продукції (ст. 5), а професійні функції журналіста інформаційного агентства ототожені зі збиранням, одержанням, створенням та підготовкою інформації для інформаційного агентства (ст. 21).

Змістоутворюючим поняття інформації постає у визначеннях *інформаційних відносин* (ст. 2 Закону України «Про інформацію»), *видів інформаційної діяльності* (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про інформацію»), *інформаційної продукції, інформаційної послуги* (ч. 1 ст. 23 Закону України «Про інформацію»), *потреб суб'єктів інформаційних відносин* (ч. 1 ст. 9, ч. 1 ст. 23 Закону України «Про інформацію»; ст. 26 Закону України «Про інформаційні агентства»; ч. 1 ст. 1 Закону України «Про суспільне телебачення і радіомовлення України»), «*інформаційно-комунікативних потреб суспільства*» [5]; *інформаційного продукту, державної інформаційної політики, національного інформаційного простору, інформаційної сфери, інформаційного суверенітету* [5], *інформаційної безпеки України* [9].

Отже, можемо зробити висновок, що попри недостатнє комунікативне наповнення правових визначень інформації, похідні від нього концепти відображають структурно-функціональні параметри мас-медійно-комунікативного простору, форми та засоби фіксації і трансляції інформації й з достатньою повнотою визначають права та обов'язки суб'єктів інформаційно-комунікативних відносин, зокрема ЗМІ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
2. Винер Н. Кибернетика / Н. Винер. – М. : Сов. радио, 1968. – 125 с.
3. Иванов В. Ф. Поняття «інформація» у різних науках / В. Ф. Иванов // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2000. – Т. 1. – С. 71–75.
4. Коган В. З. Теория информационного взаимодействия : философско-социологические очерки / В. З. Коган. – Новосибирск : Изд-во Новосибирск. ун-та, 1991. – С. 28–30.
5. Концепція національної інформаційної політики та інформаційної безпеки України : проект // Режим доступу: http://mir.gov.ua/done_img/d/30-project_08_06_15.pdf
6. Поперечнюк В. М. Визначення інформації та знань як категорій інтелектуалізації суспільства / В. М. Поперечнюк // Інформація і право. – 2015. – № 1 (13). – С. 27–37.
7. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-ХІІ, поточна редакція від 01.01.2017, підстава 1780-19 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
8. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ, поточна редакція від 01.01.2017, підстава 1774-19 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 650.

9. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
10. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 12.12.1993 р. №3205-IV, поточна редакція 01.01.2017, підстава 1663-19 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
11. Ровенский В., Уемов А., Уемова Е. Машина и мысль / В. Ровенский, А. Уемов, Е. Уемова. – М., 1960. – 268 с.
12. Савінова Н. А. Кримінально-правова політика та убезпечення інформаційного суспільства в Україні : монографія / Н. А. Савінова. – Харків : Право, 2013. – 292 с.
13. Цивільний кодекс України : Кодекс України, Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV, поточна редакція від 01.01.2016, підстава 1709-18 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
14. Цимбалюк В. С. Інформаційне право (основи теорії і практики) : монографія / В. С. Цимбалюк. – К. : Освіта України, 2010. – 388 с.

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА / СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА

Светлана Каримова, Мухсинбек Соткинбоев
(Фергана, Узбекистан)

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В ПОВЫШЕНИИ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье проводится анализ внедрения информационно-телекоммуникационных технологий в жизнь современного Узбекистана, их роль в повышении правовой культуры населения. Появление Единого портала интерактивных государственных услуг расширило возможности населения Узбекистана участвовать в жизни государства, посредством интернета.

Ключевые слова: *нормативная база; информационно-коммуникационные технологии; электронное правительство; единый портал интерактивных государственных услуг.*

The article analyses the implementation of information and telecommunication technologies in the life of modern Uzbekistan, their role in improving the legal literacy of the general public. The emergence of a single portal of interactive public services has expanded opportunities of the population of Uzbekistan to participate in public life, through the Internet.

Keywords: *the regulatory framework; information and communication technologies; Electronic Government; a single portal of interactive public services.*

Ещё двадцать лет назад основным источником информации в нашей стране были газеты, журналы, радио и телевидение. Люди и представить себе не могли, что можно получить любую информацию, в том числе и правовую, не выходя из своего дома. Ещё десять лет назад персональный компьютер у нас был достаточно большой редкостью, а использование интернета для получения необходимой информации вызывало некоторые затруднения. Сегодня мы воспринимаем информационно-коммуникационные технологии, как повседневность. Огромное количество информации люди получают через интернет. Конечно, основными пользователями глобальной сети являются молодые люди, пользующиеся социальными сетями, либо образовательными сайтами для получения необходимой информации. Но с каждым годом растёт число людей, пользующихся интернетом для получения интерактивных услуг. Важным программным документом в этом направлении служит постановление Президента нашей страны «О мерах по дальнейшему внедрению и развитию современных информационно-коммуникационных технологий» от 21 марта 2012 года.

Сегодня в Узбекистане во всех сферах активно развиваются и широко внедряются современные информационно-коммуникационные технологии. Это расширяет возможности людей для полной реализации своего потенциала и способствует достижению устойчивого экономического роста, повышению благосостояния народа, укреплению мира и стабильности.

Приняты и реализуются десятки нормативно-правовых документов, в частности, Закон «Об информатизации», постановления Президента страны «О мерах по дальнейшему внедрению и развитию современных информационно-коммуникационных технологий» от 21 марта 2012 года и Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности правительственного портала Республики Узбекистан в сети Интернет с учетом предоставления государственных услуг» от 30 декабря 2012 года, Комплексная программа развития Национальной информационно-коммуникационной системы Республики Узбекистан на 2013-2020 годы и другие. Одним из ярких практических результатов этого является тот факт, что с момента регистрации домена

«uz» 29 апреля 1995 года с каждым годом повышается число размещенных на нем веб-сайтов. Так, если в феврале 2010 года был зарегистрирован 10-тысячный веб-сайт в отечественном интернет-пространстве, то в сентябре нынешнего года их число уже превысило 18,3 тысячи. При этом активно развиваются интернет-СМИ, в настоящий момент информационно-аналитические услуги пользователям оказывают свыше 270 сетевых СМИ. По данным Национальной информационно-поисковой системы WWW.UZ, ежемесячная посещаемость веб-сайтов отечественных СМИ составляет более 820 тысячи пользователей, в среднем в месяц зафиксировано более 11 миллионов хитов (просмотров) веб-сайтов. С развитием интернет-СМИ изменилась роль массовой аудитории, которая постепенно переходит от статуса получателя информации к статусу соавтора и распространителя

Одним из значимых событий стал запуск Единого портала интерактивных государственных услуг, начавшего свою работу в сети интернет по адресу my.gov.uz 1 июля 2013 года. Запуск и последовательное развитие этого портала является ярким примером широкомасштабных преобразований в информационной сфере нашей страны, проводимых под руководством Президента Ислама Каримова.

Представители Госкомсвязи на пресс-конференции, посвящённой этому событию озвучили результаты работы за прошедший год. Так, за истекшее время к системе были подключены более 500 организаций государственного и хозяйственного управления, государственной власти на местах, включая районные и городские хокимияты. На Едином портале было запущено около 200 услуг, в частности, запись на прием к руководству госорганов, ознакомление с вакансиями с возможностью отправления резюме со стороны пользователей, подача заявления на получение биометрического паспорта, услуги для предпринимателей и многие другие.

За прошедший период в государственные организации через Единый портал пользователями было отправлено около 20 тысяч обращений, из них 85 процентов были рассмотрены и предоставлены ответы. Остальные 15 процентов находятся на стадии рассмотрения. Из общего количества обращений около 11 процентов получены от юридических лиц.

Следует отметить, что Единый портал интерактивных государственных услуг имеет собственный «call-center», воспользовавшись которым, можно направить заявления, жалобы и предложения в государственные органы страны. На сегодняшний день посредством «call-center» в госорганы было отправлено более 7500 обращений. [1]

Широкое внедрение ИКТ в деятельность судов служит сокращению сроков рассмотрения дел, усилению механизма судебного информирования сторон, совершенствованию процессов сбора, хранения и обработки данных касательно судебной деятельности. Эти возможности широко используются и в Высшем хозяйственном суде Республики Узбекистан. Важную роль при этом играет веб-сайт www.oxs.uz. Законом “О внесении изменений и дополнений, а также признании утратившими силу некоторых законодательных актов Республики Узбекистан” от 14 мая 2014 года внесены изменения и дополнения в Хозяйственно-процессуальный кодекс. Таким образом, законодательно закреплён порядок проведения заседаний суда в хозяйственных судах в режиме видеоконференцсвязи.

Не меньшее значение в повышении правовой культуры имеет создание веб-сайта www.lex.uz. – Национальной базы данных законодательства Республики Узбекистан. На сегодняшний день в базе этого сайта находится 32336 актов. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан (LexUz) – является бесплатной правовой информационной системой, которая позволяет обеспечить свободный доступ к нормативно-правовым и иным актам законодательства в электронном виде. Кроме того, служит для совершенствования системы правовой информатизации общества и повышения правовой культуры населения. Система поддерживается Министерством юстиции Республики Узбекистан.

Большинство действующих в настоящее время веб-сайтов – это медиа-структуры по формированию и распространению информации. В домене "Uz" около 30 тысяч веб-сайтов, из них 395 – функционируют в качестве интернет-СМИ. В настоящее время, когда с каждым годом увеличивается число пользователей всемирной глобальной сети, важное значение имеет совершенствование деятельности веб-сайтов в соответствии с духом времени.

Внедрение в жизнь норм Закона Республики Узбекистан "Об открытости деятельности органов государственной власти и управления" создало возможности для широкого предоставления населению информации через медиа-структуры, информационные источники государственных органов. [3]

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.gov.uz.
2. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.lex.uz/>
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.gov.uz/ru/news/view/9164>

СОЦІОЛОГІЯ / СОЦИОЛОГИЯ

УДК 37.013.42:37.018.1:364.632

Галина Бондаренко
(Умань, Україна)

НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

У статті звернено увагу на проблему насильства в сім'ї, зокрема на жорстоке поводження з дітьми. Визначено можливості захисту дітей, які потерпають від сімейного насилля.

Ключові слова: насильство, сім'я, діти, жорстоке поводження, захист.

Attention to the problem of domestic violence, including ill-treatment of children had drawn in the article. It was determined the possibility of protection of children affected by family violence.

Key words: violence, family, children, ill-treatment, protection.

Серед гострих питань сьогодення залишається проблема подолання домашнього насильства. Виступаючи загальносвітовою проблемою, попередження насильства у сфері сімейно-побутових відносин є актуальним і для України. Феномен насильства в сім'ї, його сутність, наслідки досліджували ряд науковців (І. Зверева, О. Кочемировська, К. Левченко, Н. Максимова, Ю. Онишко та ін.).

При цьому, вкрай складною темою, яка потребує особливої уваги, постає питання жорстокого поводження з дітьми.

Під категорію «жорстоке поводження з дітьми» підпадає будь-яке насильство по відношенню до дитини з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» виділяють чотири види насильства: *економічне* (умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я); *психологічне* (насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю); *сексуальне* (протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї); *фізичне* (умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності) [1, с. 282; 4].

Основні причини жорстокого поводження з дітьми носять психологічний та соціальний характер. Особливо це стосується фізичного і сексуального видів насильства, які найчастіше практикуються в сім'ях. Що стосується психологічних чинників, то варто зосередити увагу на схильності до насильства у кривдників. Соціальними причинами, які спровокували жорстоке ставлення до дітей, доцільно назвати бідність, безробіття, низький освітньо-культурний рівень.

Не зважаючи на те, який вид насильства превалює в сім'ї, основним, що «об'єднує» їх, є пагубний вплив на дитину. Насилля в дитинстві веде до негативних наслідків у подальшому житті. Так, діти, які зазнали хронічного насильства, не мають можливості безпечно виражати свої емоції. Ставши дорослими, такі особи відчують напади незрозумілої тривоги, депресії або гніву. Щоб придушити в собі ці тяжкі відчуття вони нерідко вдаються до алкоголю або наркотиків. Наслідки жорстокого поводження з дитиною отруюють усе майбутнє життя цієї дитини, впливають на майбутні відносини з іншими людьми, пригнічують почуття власної

гідності, і, на жаль, збільшують ризик насильства в сім'ї, яку створить така особа, коли стане дорослою.

Неприпустимість жорстокого поводження з дітьми юридично закріплена на міжнародному рівні. «Конвенції ООН про права дитини» зобов'язує вживати всіх можливих заходів щодо захисту дітей від будь-яких форм насильства. В українському ж законодавстві відповідальність за подібні дії передбачена безліччю галузей права: кримінальним, сімейним, адміністративним тощо [2; 3; 5].

Важливою умовою захисту дітей від насильства є створення гарячої лінії, так званого «телефону довіри». Однак, за статистикою, допущення жорстокого поводження з дітьми найбільш характерне для жителів невеликих населених пунктів, де вкрай рідко буває організований потрібний телефон довіри. У таких випадках оптимальним захистом дітей від насильства стає звернення до органів опіки та піклування, а також в інспекцію у справах неповнолітніх. Ініціатива звернення може виходити як від самої дитини, що страждає від жорстокого поводження, так і від будь-якої іншої особи, яка не байдужа до дитячої долі.

Профілактика жорстокого поводження з дітьми покладена на органи опіки та піклування. Для цього існують спеціально розроблені програми та інструкції, які містять такі заходи: виявлення неблагополучних сімей; проведення профілактичних бесід з батьками, що входять до групи ризику; контроль відвідування неповнолітніми освітніх установ, відповідних їх віку і розвитку; організація взаємодії з дільничними педіатрами та представниками освітніх установ; моніторинг заяв, які надходять в поліцію про зниклих неповнолітніх; сприяння в працевлаштуванні членів малозабезпечених сімей; організація лікування від алкогольної та наркотичної залежності членів сім'ї.

Один із першочергових обов'язків працівників органів опіки та піклування – проведення ретельної об'єктивної перевірки умов життя дитини, за результатами якої, в разі необхідності, може бути прийняте рішення про порушення кримінальної справи стосовно батьків або інших членів сім'ї за жорстоке поводження з дітьми та позбавлення батьківських прав.

Крім того, варто залучати медико-психологічні, соціальні, соціально-психологічні служби, висновки яких можуть стати основою для винесення рішень в напрямку захисту дітей, які потерпають від насилля в сім'ї.

Серед невирішених питань сучасності залишається проблема подолання домашнього насильства над дитиною. Не варто судити про окремих випадок насильства, потрібно дослідити ситуацію в сім'ї в цілому. Важливим кроком до подолання проблеми жорстокого поводження з дитиною має стати усвідомлення цієї проблеми, як суспільством в цілому, так і кожним окремих громадянам.

Підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що дане дослідження не претендує на повне висвітлення теми. Надалі перспективними темами є питання підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери щодо надання дитині, яка постраждала від насилля в сім'ї, медичної та психологічної допомоги; роль органів опіки та піклування як основного суб'єкта, що здійснює протидію жорстокому поводженню з дітьми в сім'ї та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-ге вид. / За заг. ред. проф. І. Д.Зверевої. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. – 536 с.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Затв. Законом Української РСР від 7 грудня 1985 р.: станом на 25 травня 2011 р. // ВВР. – 1985. – Додаток до № 51.
3. Кримінальний кодекс України: Затв. Законом України від 05 квіт. 2001 р. // ВВР. – 2001. – № 25.
4. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 листоп. 2001 р. // ВВР. – 2002. – № 10.
5. Сімейний кодекс України: Затв. Законом України від 10 січня 2002 р. // ВВР. – 2002. – № 21.

ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬКОВИЧ – ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ВОЛИНСЬКИЙ

У статті висвітлюється період правління Володимира Васильковича на території Волині. Розглянуто його політичну, економічну, соціальну та культурну діяльність на волинських землях, що продемонструвала дипломатичні та філософські знання і вміння князя.

Ключові слова: князь Володимир Василькович, Галицько-Волинський літопис, скрипторій, форпост, культурні осередки.

The article highlights the period of Vladimir Vasylykovich the territory of Volyn. We consider it political, economic, social and cultural activities in the volyn lands demonstrated diplomatic and philosophical knowledge and skills of the king.

Key words: King Vladimir Vasylykovich, Galych-Volyn chronicle, scriptorium, outpost, cultural centers.

В сучасній Україні відчутну роль в державотворчому процесі відіграють окремі державні діячі, тому питання про значення особистості в історії України набуває нині особливого звучання. Це обумовлює актуальність дослідження постаті волинського князя Володимира Васильковича, що був безумовно неординарним політиком та могутнім будівничим своєї землі.

Даний період та вказана проблема недостатньо досліджені в сучасній українській історіографії. Найбільш ґрунтовно період князювання Володимира описує Галицько-Волинський літопис, а зокрема друга його частина. Серед наукових досліджень можна виділити праці таких вчених, як: В.Пашуто [7], І.Крип'якевич [6], М.Котляр [4], П.Кралюк [5]. В історіографічному доробку також представлена велика кількість узагальнених праць з історії України, де дана тема висвітлена частково.

Метою даної наукової розвідки є з'ясування ролі особистості Володимира Васильковича в політичному, економічному та культурному житті Волинської землі другої половини XIII ст.

Народився князь Володимир орієнтовно в другій половині 40-х років XIII ст. Він був внуком творця Галицько-Волинської держави – Романа Мстиславича. Після смерті свого батька в 1269 р. зайняв престол у Володимирі й став правити землями Західної Волині [4, с. 156].

Волинський літописець так описує період князювання Володимира Васильковича: «Почав після нього (Василька) княжити син його Володимир, сяючи правдолюбством і братолюбством до своїх братів, і до бояр, і до простих людей» [1, с. 163].

Більша частина князювання Володимира Васильковича на Волині сплила в боротьбі з тяжкою недугою. При всьому тому він був і залишався до кінця своїх днів мудрим і розважливим державним діячем, тонким дипломатом і, коли в тому виникала потреба, мужнім воїном і полководцем [2, с. 213].

Серед істориків поширене твердження про «пасивну роль» Володимира Васильковича у політичному житті. Проте, джерела свідчать, що він проводив активну зовнішню політику, перебував у дружніх стосунках з іншими руськими князівствами та державами: Литвою, Польщею, Мазовією. Його міжнародна діяльність виглядає пасивною тому, що у зовнішніх відносинах він надавав перевагу дипломатичним переговорам і мирним засобам перед воєнними [6, с. 148].

Непростими були стосунки князя з татарами. Знаходячись, як і інші галицько-волинські князі, в залежності від ординців, він прагнув, наскільки це можливо, дистанціюватися від них. Водночас князь спробував можливість використати ординський чинник в корисних для своєї держави цілях. Тобто, він вирішував зовнішні справи не лише за допомогою переговорів, а й коли потрібно, міг вирушити з військом в похід [5, с. 110].

Неабиякою мудрістю відзначався Володимир у стосунках зі своїми найближчими родичами, синами Данила Галицького. Він проводив чесну політику, тому брати Лев і Мстислав поважали його.

Князь приділяв велику увагу укріпленню рубежів своєї держави. Вирішив неподалік Берестя «поставити город», який би служив оборонним форпостом. Так виросло місто Каменець з баштою-донжоном. З іменем Володимира Васильковича пов'язані перші згадки про Любомль і Кобрин. Чимало сказано в літописі про будівництво князем монастирів і церков, прикрашання їх іконами, дорогоцінним посудом і книжками, частину яких він переписував самотужки [4, с. 131].

Але, найбільше князь проявив свої здібності у сфері науки та культури. Недарма літописець пише про нього: «Він вмів ясно говорити про книжні справи, був книжник і великий філософ, якого не було перед ним у цілій землі й по ньому не буде» [1, с. 169].

Саме при дворі Володимира Васильковича був створений потужний осередок давньоукраїнської книжності, до складу якого входили скрипторій та бібліотека. Найвідомішими книгами, виданими скрипторієм Володимира є такі: Євангеліє четверне, Апостол, Апостол апракос, Паремії. Загалом бібліотека Володимира Васильковича нараховувала ніяк не менше півсотні книг, що могло на той час вважатися цілком пристойною величиною [8, с. 35].

У цьому плані він помітно відрізняється від більшості давньоруських князів, які основну увагу зосереджували на боротьбі за владу, військових походах, розширенні своїх земель та накопиченні багатств.

Всі ці факти дають підстави стверджувати про високий культурний рівень Волині за часів правління Володимира Васильковича. Основним культурним осередком виступало столичне місто Володимир. Тут існувала школа, яка готувала кваліфікованих книжників. Її навіть можна вважати школою вищого типу. Адже з її стін виходили люди, що добре знали християнську доктрину, порядок православного богослужіння, вміли працювати з церковними книгами, переписувати їх й здатні були створювати оригінальні тексти [5, с. 62].

Ймовірно, основна частина Галицько-Волинського літопису укладалася й редагувалася за часів правління Володимира Васильковича. Тому літописець прагнув ідеалізувати цього князя. Спеціально зобразив його як зразкового князя-християнина, який виявляє християнське благочестя: читає Священне писання, підтримує ченців та священнослужителів. Йому притаманні смирення, відсутність гордості, справедливність, милість до убогих – моральні якості, котрі цінувалися християнами. Навіть виникає думка, чи не приписав літописець Володимирі Васильовичу того, чого той не робив [4, с. 183].

Проте період князювання Володимира Васильковича був досить коротким. Все своє життя він провів у боротьбі з тяжкою хворобою, спочатку невідомою, а з 1285 року смертельним раковим захворюванням. В останні роки він дуже змарнів. Страшна хвороба прогресувала, і коли на початку наступного року князь Конрад II побачив Володимира, то, за словами волинського літописця, "гірко заплакав, бачачи його хворобу і страждання його прекрасного тіла" [1, с. 172].

До останнього подиху Володимир Василькович опікувався справами свого невеликого князівства, підтримував дипломатичні стосунки з сусідами. Помер Володимир Василькович у Любомлі 10 грудня 1288 р. [7, с. 184].

Волиняни дуже любили свого князя, особливо жителі стольного града, що день у день спостерігали творчу діяльність свого володаря. Тому щирою виглядає розповідь літописця про тужіння по государеві жителів Володимира: "І плакала над ним сила володимирців,

чоловіків і жінок, й дітей, іноземців і сурожців, новгородців; плакали жебраки й убогі, й черниці. Він був милостивим до неімущих» [1, с. 180].

На нашу думку, у особі князя Володимира Васильковича ми маємо правителя, який розумів потреби в розбудови держави, зміцненні її соціальних та релігійно-культурних структур. Не всі тогочасні можновладці, що володіли тоді нинішніми українськими землями, це усвідомлювали. Володимир Василькович у певному сенсі випередив свій час і дійсно може вважатися розумним князем, який не лише намагався пізнати сутність речей, а й втілювати своє знання в житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галицько-Волинський літопис / Упор. Р.Федорів. – Львів, 1994. – 255 с.
2. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. 3. – К., 1993. – 608 с.
3. Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // Записки НТШ. – №123. – Львів, 1995. – С. 123–128.
4. Котляр М. Життя і смерть Володимира Васильковича // Історія України в особах. – К., 1996.
5. Кралюк П. Філософ на троні // Волинь. – 2008. – № 10. – С. 59–126.
6. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 220 с.
7. Пашуто В. Г. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – 486 с.
8. Синюк С. Бібліотека Волинського Князя Володимира Васильковича // Вісник Книжної палати. – 2009. – № 1. – С. 35–37.

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент С.О.Візер

*Аліна Долинна
(Київ, Україна)*

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ З ТАТАРАМИ І ТУРКАМИ У ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ МАРТИНА ПАШКОВСЬКОГО

У статті висвітлюється літературна діяльність Мартина Пашковського – польсько-українського поета, історика та публіциста кінця XVI- початку XVII століть. Розглянуто творчий доробок Мартина Пашковського, зокрема праці на українську проблематику, що торкаються питання боротьби українських козаків з татарами та турками.

Ключові слова: *Мартин Пашковський, Україна, Річ Посполита, поет, козаки, татари, турки, боротьба.*

The article shows Martin Pashkovskyi's literary activity, who Polish and Ukrainian poet, historian and publicist in the end of XVI – early XVII centuries. It was looked Martin Pashkovskyi's creative achievement, in particular, writing about Ukrainian problems, that include the question about Ukrainian Cossack and Tatars and Turks fights.

Key words: *Martin Pashkovskyi, Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, the poet, Cossacks, Tatars, Turks, struggle.*

Мартин Пашковський був одним з тих, хто чи не найактивніше писав про українські проблеми кінця XVI – початку XVII ст., зокрема, про постійну татарсько-турецьку небезпеку та про необхідність налагодження системи оборони східних воєводств. Нині ми маємо дуже мало відомостей про нього, що і викликало наше зацікавлення. Творчість Мартина Пашковського і досі залишається не до кінця відкритою для вітчизняної історії, що і обумовлює актуальність даного дослідження. У даній статті проаналізовано матеріали

автора, які містять згадки про українські землі у складі Речі Посполитої, їх описи, пропозиції М. Пашковського щодо вирішення прикордонних проблем.

До творчості Пашковського зверталися такі дослідники: Валерій Шевчук [6], Володимир Пилипенко [5], Дмитро Вирський [1]. Про творчість М. Пашковського в Україні найкраще писав М. Возняк [2], а український філософ, письменник і публіцист Петро Кралюк назвав Пашковського першим “козацьким поетом” [3]. У Польщі цією постаттю наразі зацікавився Міхал Куран, філолог-полоніст з Лодзі [8].

Мета даної статті з'ясувати значення літературної творчості Мартин Пашковського, розкрити тему боротьби козаків з татарами і турками наприкінці XVI – на початку XVII ст. у творах письменника.

Початок XVII ст. для Речі Посполитої був багатий на політичних публіцистів. Головною причиною цього було бурхливе внутрішнє та зовнішнє політичне життя об'єднаної польсько-литовської держави. Війни короля Сигізмунда III зі Швецією за корону, походи на Московське царство, які розтягнулись на десятиліття, рокош Зебжидовського 1606-1609 р.р. проти короля, боротьба шляхти за розширення власних прав, постійна конфронтація з єзуїтами, військово-політичне протистояння з Кримським ханатом та Османською імперією у Північному Причорномор'ї – усе це знайшло відображення у політичній літературі початку XVII ст. [5, с. 11-17].

Зростання наприкінці другого - на початку третього десятиліть XVII ст. воєнної загрози для Речі Посполитої насамперед з боку Османської імперії спонукало польський уряд у своїх заходах протидії туркам робити ставку на збройні сили запорожців [6, с. 496-497]. Попри те, що козаки створювали для Речі Посполитої проблеми у відносинах з Туреччиною, ставлення до них на рубежі XVI-XVII ст. загалом було позитивним. Цікаво, що перші панегіричні писемні твори, в яких описуються звичаї козаків, зустрічаються не стільки в українській літературі, скільки в літературах «латинських» народів, зокрема в польській літературі.

Мартин Пашковський жив на рубежі XVI-XVII століть. Він походив з Краківського воєводства, дотримувався кальвіністського віросповідання. Це був шляхтич з дому Задора, що служив якийсь час у домах магнатів Плазів, Любомирських та інших [7, с. 233]. Незважаючи на малу кількість біографічних даних, Мартин Пашковський – відомий персонаж у польській історичній науці та літературі, чого не можна сказати про українську. До останнього часу про його творчість знало лише вузьке коло вітчизняних спеціалістів з історії літератури.

Мартин Пашковський був автором понад двох десятків творів, щоправда, більшість з них була за обсягом усього по кілька сторінок. Українська проблематика займала значну частину його творчості. Українськими справами Пашковський зацікавився на початку XVII ст. і 1608 року видав невеличкий вірш під назвою «Україна, терзана татарами, прикордонних панів і княжат із жалісним ляметом про порятунок просить», а 1618 року побачив світ інший твір аналогічного змісту: «Терзане Поділля просить прикордонних князів і панів про порятунок». Майже в кожному вірші чи публіцистичному творі того часу, який зачіпає українські проблеми, знаходимо описи татарських та турецьких погромів, яких зазнала Україна, і вірші Пашковського в цьому не виняток. Особливо реалістичний опис татарського погрому знаходимо в одному з пізніх віршів Пашковського «Знамениті битви ... 1620 року». Автор навіть запитує музу трагедії Мельпомену, чи зможе вона таке стерпіти, «адже настали тривога, грабунки, вбивства, яких не було давно... Важко описати ті жахи, жалістю наповнюється перо» [1, с. 336-339]. Реалістичність в описах кривавих сцен, яка просто вражає, була не лише ознакою жанру. Можливо, через такі криваві описи Пашковський намагався привернути увагу шляхти до ситуації у східних воєводствах Речі Посполитої і підштовхнути її до вирішення проблем польсько-татарського прикордоння.

Висвітлюючи українські проблеми початку XVII ст., Пашковський довгий час жодним словом не згадував про запорозьке козацтво. Складається враження, що він спеціально не хотів його помічати. На нашу думку, так воно і було, адже Пашковський писав вірші для магнатів, з чого і жив. Тому не варто було зайвий раз дражнити своїх благодійників,

згадуючи про козацтво, бо в очах магнатів це були злочинці та бунтарі. Але коли ігнорувати запорожців стало неможливо, автор продемонстрував власне позитивне ставлення до них [5, с. 11-12].

У вірші „Розмова козака запорозького з перським гінцем про справи військові поган з християнами” (1617 р.) він підтримав ідею створення польсько-перської коаліції проти Османської імперії і відвів ледь не головну роль у цій коаліції козакам.

Ще раз запорожців Пашковський згадує вже у вірші «Знамениті битви ... 1620 року». У вірші Пашковський описав поразку польського війська під Цецорою, татарський напад, який відбувся відразу після цього, та подав останні новини з України. Автор прозою розповів про козацькі напади на татарські та турецькі міста у відповідь на татарський погром. Згідно з Пашковським, запорожці (саме так він їх називає) спалили сім турецьких міст: Тягиню, Сороко (Soroke), Бендери, Кілію, Очаків, Мендере і Білгород, захопили скарб та звільнили християнських невільників. Автор просить Бога допомогти запорожцям у їх прагненні знищити Стамбул та всіх бусурман. „Свіжі новини з України” мають інше емоційне забарвлення, що особливо контрастує з трагічним пафосом усього вірша. Це коротке повідомлення про козацьку діяльність на морі і особливо заклик до Бога про допомогу козакам, показують справжнє, позитивне ставлення Пашковського до козацтва, в будь-якому разі, на кінець 1610-х років [5, с. 13].

Створюючи вірші на актуальні події військово-політичного життя Речі Посполитої, Пашковський пробував свої сили й у жанрі політичної публіцистики. Саме йому приписують авторство анонімної брошури „Трактат про наступальну війну...” (1613 р.), підписаної М. Простаком, шляхтичем з дому Задора. За оцінкою спеціалістів з історії польської військової думки, це була чергова пропозиція реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України. Але проект Пашковського якісно вирізнявся з-поміж аналогічних пропозицій сучасників перш за все своєю ґрунтовністю.

Мартин Пашковський був одним з багатьох авторів початку XVII ст., хто писав на антитурецькі теми. Історики розходяться в оцінці творчості письменника. На думку польських дослідників, його поезія не мала високої художньої якості, а публіцистика була більшою мірою вдалою переробкою вже відомих проектів реформування польського війська та створення прикордонної лінії оборони.

Українські ж дослідники не погоджуються з польськими колегами у такій характеристиці творчості Пашковського. Так, о. Ю. Мицик кілька разів називає Пашковського „відомим польським поетом і публіцистом” [4]. На нашу думку, для української історіографії творчість Пашковського цікава перш за все як історичне джерело, як свідчення настроїв частини польської шляхти. У своїх віршах автор закликав шляхту та центральну владу вирішити проблеми татарських нападів на українські воєводства Речі Посполитої, захистити її від нищення південними сусідами.

Отже, Мартин Пашковський – один із головних польських співців козащини початку XVII ст. У його творах велика увага приділена питанням нападів татар на українські землі, перебуванню в турецькому полоні українців, боротьбі козаків з татарами й турками. Пашковський говорив про необхідність об'єднання всіх сил українського пограниччя, щоб протистояти татарській загрозі. Тут мають об'єднатися як потужні магнати, князі, шляхтичі, так і прості козаки. Пашковський, ймовірно, добре орієнтувався в козацьких справах. Судячи з усього, мав контакти з козаками та їхніми ватажками. Звідси доволі об'єктивне зображення козацтва та його діянь. Хоча, можливо, поет у деяких моментах ідеалізував та міфологізував козацтво. В Пашковського козаки постають борцями проти мусульманського світу. У цьому сенсі – вони захисники християнства, точніше християнської Європи. Це воїни, серед яких зустрічаються шляхтичі й навіть князі [3].

Здійснивши аналіз творчості Мартина Пашковського, можна з впевненістю стверджувати, що постать поета й публіциста є досить цікавою для історії України, бо частину своїх творів він присвятив саме українському козацтву та проблемі оборони України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) – К., 2008.
2. Возняк М. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. – Львів, 1927.
3. Кралюк П. Перший «Козацький поет» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuye-filosofiyi-rozumu/pershyy-kozatsky-poet/>
4. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990.
5. Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 11-18.
6. Сас П. Витоки українського націотворення: Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010.
7. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К.: Либідь, 2004.
8. Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012.

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент С.О.Візер

Ольга Зборовська
(Київ, Україна)

СИСТЕМА СИМФОНІЇ МІЖ ЦЕРКВОЮ ТА ДЕРЖАВНОЮ ВЛАДОЮ РУСІ (X – XII СТ.)

У статті висвітлюються взаємовідносини світської та духовної влади в Руській державі. Виокремлено особливості руської системи взаємовідносин між державою та церквою.

Ключові слова: церква, союз, десятина, християнство, симфонія, цезаропанізм, співпраця.

The article shows the relationships between secular and spiritual power in the Russ. It was determined the features of the Russ's system of relationships between the state and the church.

Key words: church, union, tithe, Christianity, symphony, tsezaropapizm, cooperation.

Християнський Схід з початку історичного існування Христової церкви цілком позитивно ставиться до держави. У церковній правосвідомості в основу було покладено ідею союзу церкви та держави на благо людського спасіння та боротьби зі злом у всьому світі. Ідея такого об'єднання була розвинена ще в апостольських посланнях, незважаючи на переслідування християн, розп'ятті самого Христа.

Проблема симфонії церковної та світської влад традиційно привертала увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Насамперед, це праці Ф. Успенського, Ю. Кулаковського, О. Каждана, К. Хвостової, Є. Сильвестрової. Перш за все, науковців цікавила модель симфонії, що затвердилася у Візантії. Вчені підкреслюють, що система гармонії відносин між церквою та державою діяло вже у IV ст., коли церква перетворюється на союзника держави.

Метою даної статті є з'ясування особливостей відносин Руської держави з руською церквою та вплив цих інститутів один на одного.

Союз церкви та держави в ідеальному розумінні в церковному праві називається «системою симфоній» або ж гармонії, згоди між державою та церквою.

Очевидно, що симфонія у роздумах святих апостолів сприймалася як моральна наука християнства, як ідеал, до якого мали наблизитися люди [3, с. 47].

Християнство до 1054 року не поділялося окремо на католицизм і православ'я. Церква була одна – Христова. Тому й розвиток православної церкви йшов у контексті як Римської, так і Візантійської імперій, які одним із своїх головних завдань ставили налагодження гармонійності у стосунках із церквою. Світська влада мала підтримувати християнство та очікувала взаємної допомоги від релігії [2, с. 156].

Основні положення системи симфонії були чітко визначені ще у часи імператора Юстиніана I, котрий сформулював гармонію двох інститутів у такій формулі: «Єдина держава, єдиний закон і єдина Церква» [2, с. 158]. Така теза Юстиніана I визначала надзвичайні завдання політики імператора. За мету було поставлено створити універсальне суспільство з єдиною вірою, законодавством, формою власності, формою сім'ї, єдиними правами для вільних громадян. Тому однією з ідеологій середньовічного суспільства стала ідея союзу християнської церкви та християнської імперії. У ромеїв вона трансформувалася в теорію згоди – симфонічні відносини між церквою й імператором [4, с. 95-96]. Юстиніан усвідомлював позитивну місію церкви в боротьбі з гріховністю язичницької пізньоантичної спадщини [6, с. 4].

Симфонія передбачала рівноправні відносини і співробітництво між світською і духовною владою. Однак, на практиці така «одностайність» дотримувалася не завжди [4, с. 96], створюючи нову систему відносин – цезаропапізм [2, с. 156]. Траплялися імператори, які цілком підкоряли церкву, але бувало і навпаки [4, с. 96].

Проблема симфонії Візантійської імперії завжди посідала провідну роль у політичному плані. Це було зумовлено рядом чинників: впливом релігії на поведінку пересічного ромея, значенням церкви для легітимації існуючої політико-правової моделі, насамперед сакралізації імператорської влади, впливом церкви на систему державного управління загалом та на правосвідомість зокрема [6, с. 4].

У 988 р. князь Володимир охрестив Русь та затвердив християнство як офіційну релігію. Дана подія стала початком запровадження на Русі державно-церковних відносин, подібних до візантійських з нахилом до ідеї цезаропапізму [2, с. 156].

Католицькі історики трактували візантійську модель ідеології симфонії держави та церкви як цезаропапізм, який виступав єдиною системою відносин поміж двома інститутами. Насправді ж, цезаропапізм ніколи не був наукою грецької церкви, з якої у 1054 р. повстане православна. Цей принцип, як папо-цезаризм на Заході, був лише відступленням від апостольської та святоотецької ідеї церковно-державної симфонії, при якій «царство та священство єдині та згідні поміж собою» [3, с. 48].

Після схизми 1054 р. єдина церква остаточно розділилася на католицьку та православну, у яких по-різному склалися відносини між державою і церквою. Якщо католицька церква зберігала певну самостійність від держави, то грецька або ж православна церква потрапляла в особливі відносини з державною владою, стала знаряддям у її руках [2, с. 156].

Візантійський імператор вважав релігійні почуття свої підданих частиною суспільної сутності й володів необмеженою владою над церквою. Однак ці стосунки не перетворилися в антагоністичні, швидше утворився тісний внутрішній зв'язок ортодоксальної держави з ортодоксальною церквою, чиї інтереси доповнювались та переплітались. Взаємодія двох інститутів відбувалося без огляду на те, кому загрожувала небезпека: державі – з боку внутрішніх або зовнішніх ворогів, чи церкві – від різноманітних ересей. Отже, візантійський василевс був не тільки верховним суддею, воєначальником, єдиним законодавцем, але й оборонцем віри, обранцем самого Бога, символом християнського володарювання [1, с. 18-19].

Практика обожнення імператорів була логічним етапом розвитку ідеї сакральної влади. Виступаючи як втілювач божественної сутності, захисник православ'я, його канонічних

засад, православної держави, правитель намагався свої дії узгодити з відповідними релігійними вимогами, що панували в суспільстві. Окремі володарі до свого титулу додавали прикметник «святий», обґрунтовуючи це миропомазанням.

Зміна імператора зумовлювала видозмінення релігійної політики та внесенням змін до чинної системи церковно-канонічного права. Ці зміни та рівень їхньої протилежності попереднім зумовлювалися зовнішніми та внутрішніми чинниками. З іншого боку, Візантійська церква сприяла усуненню небажаних для неї імператорів, підбурюючи чиновників і війська, народ виступити проти [6, с. 2].

Константинопольський патріархат помітно впливав на ідеологічні засади функціонування державної влади. Зміна патріархів і перемога церковних угруповань, до яких примикали військово-службова знать, чиновники, торгівельна верхівка, тягли за собою певну зміну ідеології правління, основних напрямів внутрішньої політики і дипломатії. При цьому в храмах зображувались правителі, яким віряни мали демонструвати лояльність. З розвитком інститутів державного управління Візантійської імперії ускладнювалися взаємини держави з церквою як соціальним інститутом, порядок їхньої регламентації, нормативно-правове забезпечення та система церковно-канонічного права у цілому.

Церква виступала важливим як внутрішньополітичним, так і дипломатичним інструментом діяльності візантійського уряду, забезпечуючи розширення його сфери впливів. Це зумовлювало активну підтримку місіонерської діяльності з боку церкви, опіку Візантійської імперії над православною ойкуменою, кордони якої часто визначалися імператорами досить умовно [6, с. 2].

Однак, такі відносини не набули класичних ознак у Руській державі. Держава та церква мали взаємний вплив один на одного, надавали взаємодопомогу, дбали про авторитет серед народу та моральний вплив християнських ідеалів [2, с. 156-159]. Руська держава виступала ініціатором надання християнству офіційного статусу, згодом перетворившись на основний чинник запровадження нової релігії серед власного народу.

Однак, руські князі не були «цезаропапістами» [3, с. 47]. Державна влада зобов'язана була матеріально утримувати та оберігати владу церковну. Церква у свою чергу повинна була морально впливати на громадськість [5, с. 547].

Руська церква фінансувалася державою (десятина), отримувала певні привілеї, наділялася окремими державницькими функціями. Вона отримувала право розглядати судові справи, що безпосередньо стосувалися будь-яких справ церковного кліру та справи мирян щодо моралі та віри. Держава не втручалася в суто релігійні справи залишивши цю область церкві. Водночас історичні джерела свідчать про вплив держави на церковні справи [2, с. 158-159]. Наприклад, князі дозволяли собі з легкістю виганяти єпископів не тільки без усякого суду, але навіть і всупереч суду церковному. Наведені літописами приклади такого свавілля князів не дуже численні, але важливо, що літописці не тільки не засуджують князів за привласнення собі влади в церковних справах, але в деяких випадках і прямо схвалюють [5, с. 553].

В. Бондаренко та Б. Андрусишин у своїх дослідженнях підкреслюють, що організація руської церкви залежала від константинопольського патріарха, який до того ж призначав і київського митрополита. Впродовж кількох століть після офіційного затвердження християнства, Київська митрополія підпорядковувалася патріарху та й самому імператору, на що вказують у своїх дослідженнях вказані вище науковці. На підтвердження даної тези наводяться грамоти, котрі надавалися константинопольським патріархом руській церкві, вказуючи, що грамоти видавалися зі згоди або за прямою вказівкою правителя [2, с. 157].

І. Власовський вважає, що руська церква є найяскравішим прикладом застосування системи симфонії, союзу між державною та церковною владою для добробуту народу [3, с. 48]. Для регламентації подібних стосунків використовували збірник церковних канонів та правил, котрим користувалися в Візантійській імперії – «Номоканон». «Номоканон» послужив прикладом для розробки на його основі власних державних та церковних звичаїв, законів, враховуючи власну специфіку нового середовища функціонування церкви.

Прикладами місцевого церковного права є «церковні устави» князів Володимира та Ярослава, уставно-церковні грамоти удільних князів, котрі враховували особливості суспільного та державного устрою. Новоутворені правові документи ґрунтувалися на вже відомій нам системі гармонії [2, с. 158].

XII – перша половина XIII ст. стали часом постійних міжусобних війн між князями. Обов'язок церковної влади (митрополита і єпископів) полягав в тому, щоб запобігти та припинити міжусобиці, підтримувати і оновлювати між князями мир. Ієрархи періоду завжди порівнювали себе з миротворцями, й головне, що прагнули бути такими насправді, наскільки це було можливо. Для представників духовної влади неважливо було знати, правий чи неправий князь, який піднімав зброю. Їх турбота полягала тільки в тому, щоб запобігти кровопролиттю [5, с. 548].

Отже, питання гармонічного взаємовідношення між церквою та державою й сьогодні залишається актуальним. Система симфоній була тією концепцією, котру Руська держава запозичила від Візантійської імперії та намагалася на її основі виробити власну систему взаємовідносин між інститутами державної влади та церквою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 606 с.
2. Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини в українських землях період Київської Русі // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2012. – Вип. 18. – С. 155-162. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2012_18_26
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви – Репринтне видання: У 4 т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 294 с.
4. Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. – Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. – 880 с.
5. Голубинский Е. История русской церкви Т. 1: Период первый. Киевский или домонгольский. – М. : Императорское общество истории и древностей российских, 1901.
6. Омельчук В. В. Симфонія влад у політико-правовій моделі Візантійської імперії [Електронний ресурс] // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 312013. – № 3. – С. 14-19. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_3_5

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент С.О.Візер

Нодиржон Холмирзаев, Ахмаджон Умурзаков
(Фергана, Узбекистан)

АМИР ТЕМУРНИНГ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ ЖАРАЁНИДАГИ РОЛИ

Миллий ўзликни англаш жараёнида Амир Темурнинг роли, унинг фуқароларимизда миллий ифтихор туйғусини ривожлантиришидаги аҳамияти очиб берилган.

Таянч иборалар: *Миллий ўзлик, ифтихор, ўзликни англаш, ўғитлар, тарихни билиш.*

The role of Amir Temur in the process of national self-consciousness, revealed the importance of the development of its citizens' sense of national pride.

Key words: *National self-pride, self-consciousness, to learn lessons from history.*

Мамлакатимиз мустақилликни кўлга киритгач тарихимизни мафкуравий тўсиқларсиз ўрганишга ва тадқиқ этишга имкон яратилди. Тарихни билиш ва ўрганиш орқали миллий ўзликни англаш жараёнига эътибор қаратилди. Зеро мухтарам биринчи президентимиз И.Каримов айтганларидек ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади... ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас. Миллий ўзликни англаш буюк бобокалонларимиз тарихини мукамал ўрганиш билан айниқса аҳамиятлидир.

Айни пайтда миллий ўзликни англаш Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини янада демократлаштириш, авваламбор ҳар бир фуқаронинг ва бутун жамиятнинг олий мақсадларини ўзида мужассам этган миллий ғоя атрофида жипслаша олиши ўзини халқ, миллатнинг ажралмас қисми эканлигини англаб етишига ҳам боғлиқдир. Зеро буюк бобокалонимиз Амир Темур ўғитларида айтилганидек “Бирликсиз куч бўлмас”. Бинобарин, “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришдек улуғ иш аввало, ўзликни англамаган жойда амалга ошмайди. Миллат бирлигида инсонни ўзлигини англаш омили алоҳида ўринга эга. Мухтарам биринчи президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек: “Чинкам инсоний фазилатларга эга бўлган ёки эга бўлишга интилган одам демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади.

Ҳар бир тарихий давр кун тартибига қўйган бу мураккаб саволларга олим ва файласуфлар сиёсатчи ва давлат арбоблари ўз билим ва тажрибаси, ўзи мансуб бўлган давр нуқтаи назаридан жавоб излаган. Чунончи, буюк мутафаккир аждодларимиз Фаробий ва Ибн Сино каби алломаларнинг асарларини, Амир Темур ва Улуғбек каби буюк давлат арбобларининг сиёсий фаолиятини ва саволларга конкрет тарихий шароитдан келиб чиқиб берилган назарий ва амалий жавоблар сифатида қабул қилиш мумкин. Табиийки, тарихда улардан бошқа яна қанчадан-қанча мутафаккир ва арбоблар ҳам бу масалаларга муайян тарзда муносабат билдириб ўтган.

Глобаллашув ва ахборот асри бўлган бугунги даврда, албатта, халқлар ва мамлакатлар ўртасидаги алоқалар ниҳоятда кучайиб, бекиёс ранг-баранглик ва мураккаблик касб этмоқда. Бундай шароитда жамият тарққиётига таъсир кўрсатадиган янги омиллар пайдо бўла бошлади. Уларнинг барчасини теран англаб, таҳлил қилиб, амалий сиёсатда ҳисобга олиш Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашда, давр даъватларига тўла жавоб бера оладиган баркамол авлодни вояга етказишда, ҳеч шубҳасиз, миллий ва умумбашарий ўзликни англаш муҳим аҳамият касб этади. Айни шу жабҳада Амир Темур омили етакчи ўринга кўтарилади.

Қачон ва қайси давлатда жамият ҳаётининг устивор йўналишлари ҳисобга олинса, ўша жойда тараққиёт юз берган. Буюк бобомиз Амир Темур фаолиятида ҳам иқтисодиёт, ҳунармандчилик ва ободончилик билан бир қаторда адолатни қарор топтириш, дину диёнат, илм-фан, адабиёт ва санъатни ривжлантириш, хуллас маънавиятга, жумладан ўзликни англашга ҳам катта эътибор қаратилган.

Мустақилликка эришган илк кунларимиздан бошлаб юртимизда жамиятнинг моддий ва маънавий жиҳатдан уйғун ривожланишига, ёш авлоднинг баркамол бўлиб вояга етишига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу борада буюк аждодларимиз бошлаб берган анъаналар замон талаблари асосида давом эттирилмоқда ва моддий иқтисодий омиллар билан бир қаторда маънавий омиллар ҳам, жумладан, ўзликни англаш ҳам устивор аҳамият касб этмоқда. Бу борада Амир Темур фаолияти ва унинг амалга оширган ишлари бизга намуна вазифасини ўтамоқда. Шу билан бирга у билан фахрланиш ва ғурурланиш хиссинининг ортиб бораётганлиги ҳам бор ҳақиқат.

Ҳаёт ҳақиқати шуни кўрсатадики, инсон ижтимоий жиҳатдан фаол яратувчи бўлиши учун, ўзини тўлиқ англаши учун, миллий ўзликни амалга ошириш учун эркин ва ижодий фикрлайдиган, ташаббускор ва тадбиркор, замонавий билимларни пухта эгаллаган, ўз моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўғри англаб, тўғри қондира оладиган бўлмоғи лозим.

Давлат, жамият ҳаётий асосларга таянган бунёдкор ғояларга таянсагина маънавий жихатдан юксалади, тараққиётга эришади. Юртимизнинг узоқ ва ғоят мураккаб тарихи қайта-қайта исбот этган ҳақиқат бу. Биргина Амир Темур ва темурийлар даври тарихимиз бунинг ёрқин исботи бўла олади. “Инсонлик оламини қанотлари остинда олган” (Фитрат) Темурийлар салтанати бир неча асрлар мобайнида гуллаб яшнади, улўғ алломаларни дунёга келтирди, илм-фан, маданиятда етакчиликка эришади. Бунинг сабаби нимада эди? Жавоб битта: Амир Темур мамлакат ижтимоий-сиёсий бўҳрон исканжасига тушиб қолган, феодал тарқоқлик ва ўзаро нифоқ авж олган бир шароитда халқни ўз ғоялари атрофида бирлаштира олди. “Мен ўз салтанатимни дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим,-деган эди улўғ соҳибқирон,-Салтанатни бошқаришда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тузук асосида бажардим”.¹

Амир Темур наздидаги “тузук” бизнинг кундаги “миллий ғоя” мазмунида келаётганини англаш қийин эмас ва буюк бобокалонимиз фикрича: “Давлат агар дину ойин асосида қурилмас экан, бундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва таркиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса назарини олиб қочади. Ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди”.²

Тарихий хотира миллатга куч-қудрат бағишлайди, ҳаётнинг оғир синовларини муносиб енгиб ўтишга, ўзлигини сақлаб қолишга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам ўзга халқларни тобе этишган уринган босқинчилар халқни ана шу қудрат манбаидан айиришга, шаҳар ва тарихий обидалари, маданий ёдгорликлари ва аجدодларининг маънавий меросидан маҳрум этишга ҳаракат қилганлар.

Хулоса шуки, Амир Темур ёшларимизда миллий ифтихор ва ғурур тимсоли сифатида шаклланган экан, унинг миллий ўзликни англаш учун бажарган амалларини кўпроқ ўрганишимиз ва кенг жамоатчиликка етказиб беришимиз даркор. Бу билан биз ҳозирги шароитда халқимиз орасида миллий ўзликни англаш жараёнининг янада мустаҳкамланишига ўз хиссамизни қўшган бўламиз.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Амир Темур ўғитлари. – Т.: Наврўз, 1992.

---

¹ Амир Темур ўғитлари.-Т.:”Наврўз”, 1992, 19-б.

² Ўша асар 18-19-бет

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Мавжуда Мамажоновна, Умид Суннатуллаев
(Фергана, Узбекистан)

ШАХСНИНГ СОҒЛОМ ТУРМУШ СОҲАСИДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТИНИ
ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Шахснинг экологик маданиятини оширишда со-лом турмуш – ояларини ривожлантириш масаласи ёритилган.

Таянч сўзлар: Экологик маданият, тарбиявий таъсир, маиший турмуш, жамият ҳаёти.

Ecological culture of the person reflected in the healthy development of ideas.

Key words: Environmental Awareness, educational effect, household, the life of the community

Инсон кундалик ҳаётининг икки асосий соҳаси бўлиб, шахснинг умумий маданияти даражаси айти шу соҳаларда анча ошқора намоён бўлади. Айти маҳалда шу соҳалар жамият томонидан кўрсатилган тарбиявий таъсирга берилувчандир. Бу гаплар шахснинг экологик маданиятига ҳам тўла равишда тааллуқлидир.

Инсоннинг барча афзал томонлари ҳамда камчиликлари маиший турмуш соҳасида жуда аниқ кўринади. Бу ерда у ўзини юкори даражада эркин хис этади. Инсоннинг маиший турмуш фаолияти бошқа одамларнинг манфаатлари ҳамда ҳуқуқларини чеклай бошласа ва агар бу ҳодиса жиддий бўлса ва мунтазам такрорлансагина жамият бу фаолиятга арилишиши мумкин.

Бирок, бу жамоат институтлари инсоннинг маиший турмуш соҳасидаги экологик маданияти даражасини ошириш учун ҳеч нарса қила олмайди, дегани эмас. Сўнгги йилларда шаҳар экологик вазиятини яхшилаш борасида Фарғона шаҳрида жиддий ишлар амалга оширилди. Яқиндагина кўчалар ва ҳовлилар хонадонлардан чиқарилган ахлатга тўлиб ётар, уларни шаҳар ахлатхоналарига оилаб олиб кетилмасди. Бундай шароитда шаҳар ва туманлар маъмуриятининг ахлатхоналари «барпо» қилмаслик тўғрисида аҳолига қилган панд-насихатлари ҳамда қоидабузарларга маъмурий жазолар берилиши тўғрисидаги қаттиқ таҳдидлар ҳам фойда бермасди – ахлатни олиб чиқиб, қаёққадир «йўқотиш» зарур эди. Махсус ахлат тўпланадиган жойлар қурилиб, махсус контейнерлар қўйилгач, шаҳарда ахвол тубдан ўзгарди, ахлат махсус ажратилган жойларга олиб кетила бошланди. Одамлар ахлатни дуч келган жойга ташлашни дарҳол бас қилишди, натижада шаҳар экологик вазиятини жиддий ўзгаришига олиб келди.

Бу мисол, маиший турмуш соҳадаги экологик маданият бутун икир-чикири билан, аввало, маъмурият ва жамоат ташкилотларининг ғайратига боғлиқ эканлигидан далолат беради. Тўғри, бунда шахснинг умумий маданияти ҳам муайян рол ўйнайди, бироқ ақлли профессорлар ҳам чаласавод қора ишчилар ҳам кунда ахлатни кўчага ташлашарди. Элементар шароит яратилиши биланоқ улар бу ишга чек қўйишди.

Шахснинг турмушидаги экологик маданиятини ошириш – жамоатчилик иши: бир даҳада, бир маҳаллада маданий ривожланганлик даражаси турлича бўлган одамлар истиқомат қилиши мумкин. Шахс маданиятида атрофдагиларнинг доимий таъсирига дуч келмайдиган томонлари бўлса, экологик маданият улар жумласига кирмайди. Экологик тартибни сақлаб туриш бўйича кўп одамларнинг саъйи-ҳаракатини ёлғиз одам йўққа чиқариши мумкин. Экологик инқирозни бартараф этиш ҳар кимнинг ва ҳамманинг ғайрат-шижоатига боғлиқ, шунинг учун у умумбашарий мақом касб этади. Чунки бугунги кунга келиб, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотида кўра, касалликларнинг 80 фоизи экология туфайли келиб чиқмоқда.

Вужудга келиб қолган экологик вазиятда шу куннинг кишиси, илгари бўлмаганидек, ўзининг оламдаги ўрни, нафақат жамият билан, балки ўзи ҳаёт кечирадиган муҳит – табиий муҳит билан ҳамбарчас алоқаси тўғрисида чуқур фалсафий фикрлаши зарур. Акс холда омон қолиши дарғумон.

Жамиятга фалсафий ва илмий асосланган экологик сиёсат, инсон ва атроф муҳитнинг оқилона ўзаро муносабати сиёсати даркор. Бугун, масалан, республикаимиз катта ёшли аҳолисини нафас олиш овқат хазм қилиш системалари, қон ва қон ҳосил қиладиган аъзолар, нерв системаси ва сезги аъзолари, сийдик-жинсий системаси ва ҳоказо касалликлар билан оғриш даражаси юқорилиги кузатилмоқда. Шунинг учун бугунги кунда «Нафақат гигиеначиларнинг, балки иктисодий, ижтимоий, техника ва бошқа соҳалар мутахассисларининг ҳам барча билимларини инсоннинг популяция даражасидаги ўзаро муносабатларини қулай ва ноқулай кимёвий, физик, биологик ва ижтимоий омиллар мажмуини ҳисобга олган ҳолда ўрганиш учун бирлаштириш зарур. Уларнинг таъсирини ҳисобга олиш учун муҳитнинг ўзгаришини ҳамда аҳоли саломатлигининг аҳолини баҳолашни ўз ичига олувчи ишланган тизим талаб этилади».

Бирок, бунда тегишли жамоат институтлари, сўзсиз, асосий рол ўйнашлари даркор. Ташкилий ва маърифий соҳалар бунда зарур бўлган асосий ишларни бажаришлари лозим. Маиший турмуш соҳадаги экология ташкилий жихатдан маҳаллий жамоат ва давлат ташкилотлари – уй ва маҳалла қўмиталари, уй-жойдан фойдаланиш ташкилотлари, маиший хизмат соҳа муассасалари, тиббий муассасалар, туман ва шаҳар ҳокимиятлари фаолияти билан тўғридан-тўғри боғлиқ. Давлатнинг қонун чиқарувчилик ва бошқа меъёр ижодкорлиги билан боғлиқ фаолияти, оммавий ахборот воситалари фаолияти ҳам маиший турмуш экологияси ҳолатига табиий равишда таъсир кўрсатади.

Маҳаллий ҳокимият органлари фуқаролар турар жойларида экологик вазиятни яхшилаш борасида етарли даражада жиддий иш олиб боришмоқда. Бу иш кўп меҳнат билан бирга катта маблағ сарфини ҳам талаб этади. Юқорида айтганимиздек, бу соҳада кўз олдимизда жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Лекин бу ўзгаришлар асосан маъмурият куч-ғайрати туфайли рўй бермоқда ҳамда ўз яққол оқибатлари билан аҳолининг маиший турмуш соҳадаги экологик маданиятини оширишга таъсир кўрсатмоқда. Бу жихатдан республика маъмурий органлари олдида мамлакатимиз шаҳарларида ҳамда аҳоли пунктларида маиший чиқиндилардан фойдаланиш муаммоси турибди.

Шу билан бир қаторда аҳолининг ўзини атроф муҳитни яхшилаш борасида баҳоли қудрат иш қилишга фаол жалб этилса, фикримизча, янада кўпроқ ютуқларга эришган бўларди. Табиийки, гап мажбурий ишлар ҳақида кетмаяпти – демократик жамиятда бунга тасаввур ҳам этиб бўлмайди. Аҳолини бундай ишларга уларнинг манфаатдорлигини ошириш орқали жалб этиш мумкин. Бунда халқ анъаналари (хашар)дан фойдаланиш, мусобақалашув жихатларини (дахада, туманда энг тоза ховли номи учун танлов) киритиш мумкин.

Аҳоли фаоллигини қўшимча маблағ сарфламасдан рағбатлантириш мумкин. Масалан, ховлилар ва даҳаларни ободонлаштириш бўйича режадаги ишларни (болалар ва спорт майдончалари қуриш ва х.к.) бажаришда, иш навбатини белгилашда шундай танловлар натижаларига амал қилиш ҳамда бунга аҳолининг ўз маиший турмушини ободонлаштиришда фаол ва натижадор иштироки учун соврин сифатида эълон этиш мумкин. Бундай танловда ҳеч ким ютказмайди. Аҳолининг атроф муҳитнинг аҳолини бевосита яхшиловчи бундай экологик маданиятига самарали таъсир кўрсатади. Шахснинг газета ёки китобдан ўқиб билганлари эмас, балки ўзи бевосита қатнашган, аниқ натижа келтирган нарса учун маънавий маданиятидан мустаҳкам ўрин олади.

Бундай тадбирларни ташкил қилишда тарғибот ва маърифат ишлари катта рол ўйнайди. Бу иш ижодий натижа келтириши учун тизимли хусусиятга эга бўлиши лозим. Бунда оммавий ахборот воситалари асосий рол ўйнаши мумкин, чунки, уларнинг иши афкор оммани шакллантиришга белгиловчи таъсир кўрсатади.

Фаолият оммавий истеъмолчига йўналтирилган оммавий ахборот воситалари аҳолини фақат дунё микёсидагина эмас, балки, биринчи навбатда, маҳаллий экологик муаммолар тўғрисида ҳам кенг ва муттасил хабардор қилиб бориши лозим. Бугунги экологик вазиятни билишнинг аҳамияти одамлар учун об-хаво маълумотини билишдан кам эмас.

Соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги маълумотнинг оммавий ахборот воситаларида (масалан, АҚШда)ги тарғибот ва фаолиятни тизимли ва хатто, қўярда-қўймай олиб бориш аҳолини соғломлаштиришда яхши натижаларга эришишни кўрсатади. Соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш, аҳолини санитария маорифи билан ошно қилишни экологик вазиятни соғломлаштириш бўйича ҳар бир кишининг ғайрати аҳамиятини кўрсатадиган тарзда олиб бориши керак. Ижтимоий онгнинг экологик таркиби биринчи кунда ижтимоий жихатдан шундай аҳамият касб этмоқдаки, экологик хулқ-атвор меъёрлари ва қоидалари инсон кундалик ҳаётида амал қиладиган ахлоқий қоидалар ҳамда меъёрлар мақомини олиши зарур бўлиб қолмоқда.

Бундай ўзгаришга бутун жамоатчиликнинг куч-ғайрати билан – давлат ҳокимияти даражасида кўриладиган чоралардан тортиб киши хатти-харакатига қўшнилар томонидан бериладиган танбехлар воситасида эришиш мумкин. Маиший турмуш соҳада юзага келадиган экологик масалалар бўйича афкор омmani фаоллаштиришда барча жамоат институтлари: давлат, оммавий ахборот воситалари, ҳокимиятлар, маҳалла кўмиталари иштирок этиши лозим. Бунда кўчаларни доимий тозалашдан тортиб экологик ишга аҳоли кенг оммасини жалб этувчи компаниялар ўтказишгача бўлган ишнинг барча шакллари жамланиши керак. Бугунги кунда экология компаниячилиқ, доимий иш билан қўллаб-қувватлаб турилса, дуруст амалий натижа бериши мумкин бўлган соҳалардан биридир. Чунончи, уйни саранжом-саришта тутар эканмиз, уй тозалаш билан кам шуғулланамиз, таъмирлаш билан эса ундан-да кам шуғулланамиз. Бундай компанияларни ўтказиш катта амалий самара берибгина қолмай, балки тарбиявий таъсирга ҳам эга бўлади. Бунда одамлар биргаликда ихтиёрий ишлаш жараёнида хис этадиган рухий кўтаринкилик муҳим: жамоат боғида ёки кўчада битта дарахт узрли сабабсиз чопиб ташлаши эҳтимоли кам бўлади. Муҳими – бундай компаниялар чиндан ҳам ихтиёрий бўлиши, маъмурий кўрсатмалар эмас, афкор омма натижаси бўлиши зарур. Бунинг учун жамоатчилик фикрини туғдириш бўйича иш олиб бориш керак. Шахс экологик маданиятини ривожлантиришнинг ижтимоий омиллари орасида меҳнат жамоаси жуда муҳим рол ўйнайди, одамнинг ижтимоийлашувига ҳал этувчи таъсир кўрсатади.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (Ўқув-методик қўлланма). – Андижон, 2004.

ПОЛИТОЛОГІЯ / ПОЛИТОЛОГИЯ

УДК 338.23:553.982(73):(5-191.2)

Салима Омаиш
(Астана, Казахстан)

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АҚШ-ТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ
РЕТІНДЕ МҰНАЙДЫҢ РӨЛІ

КСРО тарағаннан кейін, батыстың компаниялары бірден Кавказ және Орталық Азия елдеріне бет бұрды. Олар Каспийді әлемдік мұнай өндірісінде аз дәрежеде зерттелген бірден-бір аймақ ретінде қарастырып, мүмкіндіктерін жоғарағы бағалады. Сондықтан, өз саясаттарын іске асыруға мүдделенді.

Кілттік сөздер: Орталық Азия, АҚШ, Қазақстан, мұнай, экономика.

After the Soviet collapse, Western companies rushed in Caucasian and Central Asian republics, appreciating the prospects of the Caspian Sea as one of the few underdeveloped areas of the world's oil and gas production. Therefore, they try to implement in these countries, their strategies in the energy sector, in accordance with their interests.

Keywords: Central Asia, Kazakhstan, USA, economy, oil.

Жылдар бойында АҚШ-тың экономикалық қызығушылықтарының бірі әлемдегі мұнайға қол жеткізу болып табылады. Орталық Азияда бұл ресурс Қазақстанда шоғырланған. Республикаға ОПЕК-тен тәуелсіз 95%-дан аса ортаазиялық мұнай тиісті. 2014-2015 жж. АҚШ-тың Энергетикалық ақпарат басқармасы және ВР корпорациясының сарапшыларымен дәлелденген ҚР-ның мұнай қорлары 3,9 млрд тоннаға бағаланды [1].

Батыс компаниялары КСРО ыдырығаннан кейін қайта пайда болған Кавказ және Ортаазиялық республикаларға көңіл аудара бастады, себебі, Каспийдің келешегін жоғары бағалай отырып, аз зерттелген мұнай өндіру аймағы екендігін түсінді. 1993-1994 жылдары олар Қазақстан (Тенгизшевройл) және Әзірбайжанмен Ғасыр келісімшарты деп аталатын алғашқы ірі келісімшарттарға қол қойды.

Аймаққа корпорациялардың жылжуын Б. Клинтонның әкімшілігі қолдады. АҚШ-тың үкметтік құрылымдары, баспасөз және эксперттік қауымдастық батыстың ТҰК коммерциялық мүддесін ынталандыра отырып, Парсы шығанағының ресурстарымен салыстыра Каспийдегі мұнай қорларын шоғырлануы туралы көтеріңкі болжамдар таратты [2]. Кейінірек, олар қажетті геологиялық зерттеулерінсіз жасалған болып, соңында нақтыланбады. Аймақта жұмыс істейтін компанияларға американдық және халықаралық қаржы институттардың, әсіресе, АҚШ-тың Экспортты-импортты банкі, Жеке батыс инвестициялардың американдық корпорациясы, ВБ және ЕҚДБ тәрпынан көмек ұсынылды.

Бұл қадамдарды Қазақстанның стратегиялық зерттеу институты (КИСИ), Ақ үй стратегиялық шикізатқа қолжеткізуді кеңейту үшін ғана емес, сонымен қатар Каспий мемлекеттерін Мәскеуден алыстату мақсаты деп болжамдап отыр [3].

Жаңа тәуелсіз мемлекеттердің ұйымдарында ірі батыс инвестициялардың уәделері арқылы Ресеймен кооперациялық байланыстарды үзу иллюзиясы пайда болды. Бұл, көбінесе, сол уақыттағы ортаазиялық элиталардың көңіл-күйімен сәйкес келеді, ол жерде Ресейден саяси ғана емес сонымен қатар экономикалық жағынан дербес болуға ұмтылысын байқауға болады. Сол себептен, америкалық корпорациялардың өндіру жобаларына кірісуін Қазақстан басшылығы ерекше қолдады. 1990 жылдары өзінің территориясында жұмыс жасау үшін Қазақстан батыс бизнесіне артықшылық берілген шарттар ұсынды.

Шетел капиталының Орта Азияда мұнай-газ саласына енуі штабты жемқорлық схемасына ұласты, оның ішінде республикалық биліктің жоғарғы эшалондарындағы

лауазымды тұлағаларды сатып алды. Сот қарауы және баспасөздің арқасында АҚШ азаматы Джеймс Гиффеннің есімі танымал бола бастады. Ол ҚР президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бұрынғы кеңесшісі. 1990 жылдары ол Қазақстан басшылығы мен американдық бизнес арасындағы аса ықпалды делдал еді, сондай-ақ қазақстандық мұнайдың басты көзі – Теңіз кен орнына батыс бақылауын орнатуға ат салысқан. 2003 жылы «Казахгейт» деп аталатын аты шулы істің шеңберінде ол АҚШ-та мұнай ресурстарына қолжеткізу үшін Қазақстанның президентіне және премьер-министріне арналған 84 млн. доллар пара беру айыбымен тұтқынға түсті [4]. 2010 жылы Д. Гиффен сотқа Н. Назарбаевпен жақындасып, банкир ОББ-ның тапсырмасын орындағандығы туралы құжаттарды көрсеткен соң толығымен ақталып шықты. Іс жабылғанымен де Қазақстан басшысына айтарлықтар зиянын тигізді.

ҚР-на американдық инвестициялардың нақты көлемі белгісіз болып отыр. АҚШ-тың және Қазақстанның ресми құрылымдары (Мемлекеттік департамент, АҚШ-тың Сауда өкілінің басқармасы, ҚР Ұлттық банкі, ҚР Экспорт және инвестиция бойынша ұлттық агенттігі) әр жылдары әр түрлі бағалар берді, 11-ден бастап 29 млрд. долларға дейін және одан да жоғары. Бұл әртекті сатистикалық әдістемесін пайдаланумен, офшорлы қаржы орталықтары арқылы есептелердің анық еместігімен, капиталдың үнемі қозғалысымен және басқа да себептермен түсіндіріледі. Ұлттық көздерден және халықаралық ұйымдардан келетін, мәліметтерді жалпылайтын, БҰҰ-ның сауда және даму конференциясы 2012 жылы АҚШ-тың Қазақстанға жиналған тікелей инвестицияның көлемін 11,75 млрд. долларға бағалады, ол Орталық Азияға американдық ТШИ-дың жуығымен 98% құрайды [5]. Chevron, ExxonMobil, ConocoPhillips секілді солтүстік-америкалық энергетикалық гиганттар Қазақстанның мұнай-газ секторына басқа мемлекеттерге және ОА барлық слаласына АҚШ-тың инвестициясын айтарлықтай көтеретін сома салды, ол Вашингтонның басымдылығын көрсетті.

Сонымен қатар Орталық Азияның «қара алтыны» Құрма Штаттар үшін бағалы табиғи ресурс ретінде түбегейлі стратегиялық мүддесі екен деп жормалдап, қателесудің қажеті жоқ.

Біріншіден, 1990 жылдары жоғарыда айтылған инвестиция сомалары аймақ масштабында балама болмады және жылдық айналымы бірнеше миллиард доллар болатын батыстың ірі ТҰК үшін сенімді болып көрінеді, қазақстандық жобалар көбінесе переферийлік сипатқа ие болады.

Екіншіден, ортаазиялық мұнай іс жүзінде АҚШ-тың өзінде пайдаланбайды. Жергілікті логистика жағдайы осындай, трансұлттық капитал оны сатуының арқасында қаражат табады, әсіресе, Еуропа нарғында. 2013 жылы Еуропаға ҚР-нан шикі мұнай экспортының 76%, ал Американдық континентке 4% жуығы тиеді [6]. «Сланц революция» АҚШ-қа жеткізілімді перспективсіз болып табылады. Қазақстанның соңғы жылдары 70 млн.т шеңберінен шықпаған экспорттық мүмкіндіктері шектеулі болды.

Соңында, Орталық Азиядағы мұнай алдыңғы болжамдарға қарағанда айтарлықтай аз болды, 2014 жылғы бағалау бойынша күтілген 15 %-дан, әлем қорынан 1,8-2 % болды [7]. Бұл аймақта мұнай өндіру экологияның осалдығы, пласт орналасуының қолайсыз жағдайы, Каспийге байланысты реттелмеген құқықтық мәселелер және т.б. сұрақтар қиындық тудыртады.

Жоғарыда аталған жағдайлар Каспий мұнайының американдықтар үшін шикізат ретінде құндылығын түсіреді, алайда аймақта әсерін сақтау үшін бұл мұнайды геосаяси күресте пайдалануды тоқтатпайды.

2000 жылдары американдық компаниялардың Қазақстанда жұмыстарын қиындатқан тағы бір фактор мұнай секторында өскен бәсекелестік болды. Ресей Каспий теңізінің құқықтық статусы бойынша келіссөздерді жандардырып, Иранмен бірге Батысқа мұнай мен газды жеткізу үшін теңіз түбіндегі құбыр желісінің төсемін бұғаттады. Саяси жағдай өзгерді: посткеңестік кеңістіктегі «түсті революция» және Қазақстанның басты тұлғаларының қатысуымен АҚШ пен Еуропадағы жемқорлық жанжалы да Астана мен Вашингтон

қатынасының алшақтауына алып келді. Қазақстан өзінің мұнай нарығын Қытайға ашты, онымен бірге сала бойынша «командалық» биіктен батыс концессионерлердің қызметтен кетуі бойынша қадамдарды үйлестірді. Нәтижесінде, 2011 жылдың басына АҚШ-тың қазақстандық мұнай өндірудегі үлесі 24% қысқарды, Қытайдікі – 22% артты, ал ҚР ҚазМұнайГаз ұлттық компаниясында 28% болды [8]. Соған қарамастан американдықтар мықты позиция ұстанып отыр. 2015 жылғы жағдай бойынша американдық ТҰК мемлекеттің барлық үш ірі өндіру жобаларында ұсынылған. Қазақстан мұнайының үштен бірге жуығын беретін Теңіз кен орнында оларға 75% (оның ішінде 50% Chevron және 25 % ExxonMobil) тиісті [9]. Өндірілетін сұйық көмірсутектің 16% Қарашығанақта [10], Қазақстандағы барлық батыс компаниялардың ішіндегі ең ірі мұнай өндіретін Chevron 18% қадағалайды [11]. 2005 жылдан бастап өнеркәсіптік мұнай өндіру кейінге қалдырылған және Астана өзінің энергетика келешегін байланыстыратын, қор бойынша бесінші орын алатын ең ірі Қашағанда (бағалауы – 1,7 млрд т) 16,8% ExxonMobil-ға тиісті [12].

АҚШ-тың тағы да бір ірі энергетикалық компаниясы – ConocoPhillips 2013 жылы өзгертілген конъюктура жағдайында, Қазақстандағы қатысуын тоқтатып, ҚР үкметінің делдалдығының арқасында Қашағанда Қытайдың CNPC компаниясына үлесін (8,4%) берді. Қазақстан билігі жағынан қысымының және акционерлер арасындағы шиеленісінің арқасында аталған қадамға итермелеген кен орнын зерттеудің техникалық қиындықтары (қалыпсыз қысым, күкірттің көп болуы, судың таяз болуы және т.б.) болды, оның ішінен жоба 2013 жылы графиктен 8 жылға ауытқыды, ал шығындар 41 млрд долларға дейін артты [13].

2014-2015 жж. батыс компанияларына инвестициялық жоспарларына маңызды өзгертулер енгізгені, мұнайдың жалпы әлемдік бағасының түсуіне алып келді, барреліне 100-110-нан, 40-50-ге дейін түсті. Теңіз немесе Қашағанда жүзеге асырылатын жобалар Қазақстанға жылына 80 млн тонна айналасында ауытқып жатқан мұнай өнімінің көлемін өсіруде үлкен секірісті жасауға мүмкіндік беру керек еді. Теңізді кеңейтуге кететін шығынның жоғарғы шегі 40 млрд көлемінде деп [14], ал Қашаған – 187 млрд долларға жетеді деп бағалануда [15]. Бағалық конъюктурадағы өзгертулер аталған жоспарларды тиімсіздікке және оларды белгісіз бір уақытқа макроэкономикалық жағдайын жақасартуға дейін ауысуына алып келді.

Американдық тарап үшін каспий аймағының географиялық тұйықталуы тағы бір мәселе болып табылады, яғни батыс нарығына шикізатты тасымалдау үшін Ресейдің құбыр желісін пайдалануға тура келеді. Оның шешімін Вашингтон, Ресейдің территориясын айналып өтіп, Каспий түбімен Кавказға құбыр желісін салуда деп көріп тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. BP Statistical Review of World Energy. 64th edition. 2015 // BP: website. 2015. June. P. 6. URL: <http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf>; Kazakhstan // U.S. Energy Information Administration: website. 2015. January 2014. P. 2. URL: http://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/countries_long/Kazakhstan/kazakhstan.pdf
2. Разумов Я. «Большая казахская нефть» – конец мечты? / Ярослав Разумов // ИА Рех: интернет-сайт. 2013. 20 сентября. URL: <http://www.iarex.ru/articles/41334.html>
3. Каспийский регион: актуальные проблемы развития (экспертный взгляд). 2013. – С. 49.
4. Тогузбаев К. «Казахгейт» в США похоронен, но может возродиться в Казахстане, говорят оппоненты / Казис Тогузбаев // Радио Азаттық: интернет-сайт. 2010. 23 ноября. URL: http://rus.azattyq.org/content/Kazakhgate_Final/2227139.html
5. Bilateral FDI Statistics. UNCTAD.

6. Kazakhstan // U.S. Energy Information Administration: website. 2015. January 14. P. 6. URL: http://www.eia.gov/beta/international/analysis_include/countries_long/Kazakhstan/kazakhstan.pdf
7. BP Statistical Review of World Energy. – 2015. – June. – P. 6.
8. Нагорный Ю. Две стороны казахстанской нефти / Юрий Нагорный // Литер. – 2011. – 24 мая. – №91 (1761).
9. Общая информация // Тенгизшевройл: интернет-сайт. 2015. 20 октября. URL: <http://www.tengizchevroil.com/ru/about/overview>
10. Карачаганакское нефтегазоконденсатное месторождение // TOO PSA: интернет-сайт. 2015. 28 октября. URL: <http://psa.kz/projects/210/>
11. Karachaganak Field Discovery // KPO: website. 2015. October 28. URL: <http://www.kpo.kz/en/about-kpo.html>
12. Северо-Каспийский проект // TOO PSA: интернет-сайт. 2015. 28 октября. URL: <http://psa.kz/projects/7/>
13. Kramer A. Kazakhstan Oil Field Begins Production After Years of Delay / Andrew E. Kramer // New York Times: website. 2013. September 11. URL: <http://www.nytimes.com/2013/09/12/business/global/kazakhstan-oil-field-starts-production-after-years-of-delay.html>
14. «Тенгизшевройл» притормозил будущее расширение // Курсив: интернет-сайт. 2015. 16 апреля. URL: http://www.kursiv.kz/news/kompanii/tengizchevroyl_pritormozil_budushchee_rasshirenije_854/
15. Бутырина Е. Миллиарды в инвестиционной корзине. Топ-3 самых дорогих нефтегазовых проектов, реализуемых и планируемых к выполнению в Казахстане в сегменте разведки и добычи / Елена Бутырина // Kazenergy. – 2013. – Декабрь. – № 06(61). – С. 20.

УДК 32:321

*Ігор Пелешук
(Львів, Україна)*

ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ РАНЬОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ У ПРОЦЕС ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Перший і головний інструмент кожної країни, політична система для вирішення конфліктів є політичні рішення. Але сучасна міжнародна ситуація показує, що процес прийняття рішень повинен бути розроблений відповідно до майбутніх і нинішніх загрозам.

Ключові слова: *система раннього попередження, політична система, процес прийняття рішень, безпеки, конфліктів, загрози.*

The first and main instrument of every country, political system to resolve conflicts is political decisions. But modern international situation shows that decision making process should be developed according to future and present threats.

Key words: *early warning system, political system, decision making process, security, conflict, threat.*

Глобалізація давній та довгий процес у якому відбувається об'єднання економік світу, розмивання кордонів між країнами, впровадження нових політичних принципів, які були б здатними регулювати суспільні відносини в цілому світі.

З кінця ХХ століття та початку ХХІ процес глобалізації став більш динамічнішим, залучаючи все більше число країн у цей процес. Тому результати та наслідки світової глобалізації відчувають по всьому світу.

Одним з результатів глобалізації варто відзначити формування такого явища як «інформаційне суспільство». Незважаючи на неоднозначне тлумачення даного явища та відмінне ставлення до вживання даного терміну, варта зазначити, що процес глобалізації створив сприятливі умови для створення масштабного інформаційного поля, яке має вплив на більшу частину населення планети. Формування такого інформаційного поля змінило значення та цінну інформації для суспільства, а відповідно і для політичних систем.

Звичайно ця зміна не відбулася б без розвитку технологій та їх стрімкого поширення у суспільстві. Через це інформація перетворилась у свого роду ресурс, джерело, яке допомагає людям у різних сферах їх життя. Тепер думка про те що людина протягом усього життя вчиться матеріалізувалась завдяки існуванню глобального інформаційного простору.

Результатом глобальної інформатизації суспільства стала поява такої концепції як «Internet of things», яка передбачає можливість інформаційного обміну між різними об'єктами вже без участі людини та позбавити її рутинних операцій, які забирають час, який можна використано більш практично. Таким чином для того, щоб керувати цілими процесами, які включатимуть у собі цілу низку предметів та речей, достатньо лише володіти необхідною вхідною інформацією, яка в подальшому визначатиме роботу всього процесу.

Окрім цього, результатом інформаційної глобалізації сформувалось таке поняття як «Big Data», яке являє собою безмежне джерело інформації, що постійно росте і розширяється, включаючи найрізноманітнішу інформацію. Масив цієї інформації настільки великий, що сформувались цілі наукові методики і погляди, щодо того яким чином опрацьовувати цю інформацію та як нею оперувати.

Отже, варта зауважити, що процес глобалізації окрім звичних сфер суспільного життя (економічна, політична, культурна, соціальна і т. д.) вплинув та певним чином сформував глобальний інформаційний простір, який на даний момент є недостатньо контрольованим та постійно збільшується та є вільним у доступі через що використовується усіма охочими.

Як наслідок у світі створюються сприятливі умови для розвитку та накопичення різноманітних загроз національній безпеці країн світу, які стає все важче попереджувати та відслідковувати.

Окрім цього стає все складніше контролювати внутрішню політичну ситуацію, оскільки завдяки інформаційним технологіям можливість похитнути політичну стабільність та змінити політичні настрої в суспільстві стало набагато простіше, разом з тим стало і складніше відслідковувати загальну політичну ситуацію, яка переважає у суспільстві.

Також, через процес глобалізації різні проблемні та кризові питання перейшли з розряду внутрішньо політичних на міжнародний рівень, через що політична система повинна бути спроможна реагувати на різні суспільні виклики як зовні так і з середини.

Щоб держава була спроможна відповідним чином реагувати на загрози, повинен бути налагоджений процес прийняття рішень, який є основним інструментом держави на шляху вирішення будь-яких питань. Саме ці рішення здатні швидко визначити основний напрямок та позицію, щодо тієї чи іншої ситуації. Для того, щоб рішення дозволяли вирішувати різноманітні проблеми повинен бути налагоджений ефективний процес прийняття рішень.

В сучасних умовах інформаційної глобалізації процес прийняття рішень став складнішим. Основною проблемою цьому є неспроможність на початкових етапах прийняття рішень зібрати та проаналізувати усю необхідну інформацію, яка дозволить краще розуміти ситуацію, що склалась та визначити основні пріоритети у вирішенні критичних питань.

Через відсутність такої можливості, ефективність прийнятих рішень буде дуже низькою, оскільки не будуть враховані усі можливі фактори, які в подальшому вплинуть на реалізацію прийнятого рішення.

Від так політична система нездатна швидко реагувати та передбачати можливі кризові ситуації, приймаючи необхідні рішення, які забезпечать розв'язання або уникнення можливих проблем, а через це відбувається трансформація різних латентних конфліктів та загострюються вже існуючі.

Сучасна геополітична-ситуація в світі є яскравим прикладом того, що процес прийняття рішень не відповідає вимогам сьогодення.

Військовий конфлікт в Україні показав повну не готовність політичного апарату країни до прийняття необхідних рішень в кризовій ситуації, а також і неспроможність світової спільноти реагувати на порушення міжнародного права. Зокрема, варта зазначити про повну відсутність механізму попередження кризових та конфліктних ситуацій.

Також, ситуація щодо громадянської війни в Сирії демонструє неспроможність провідних країн світу передбачати можливі сценарії розвитку подій, а відповідно приймати рішення на випередження таким чином, запобігаючи поглибленню конфлікту.

Наслідком таких прогалин та недопрацювань, у процесі прийняття рішень, стала імміграційна криза у Європі. Неефективні рішення світової спільноти, щодо розв'язання конфлікту у Сирії призвело до погіршення імміграційної ситуації та кризи у Європі.

Натомість це потягне за собою інші наслідки, які вже є загрозою для національної безпеки країн Європи, а через це і загрозою для усього світу.

Таким чином, варта зазначити, що незважаючи на активний процес глобалізації, який сприяє економічному та політичному росту країн, а також стимулює технічно-науковий розвиток, глобалізація так само розмиває кордони різним загрозам та конфліктам, які можуть зруйнувати політичну систему.

Через це потрібно акцентувати увагу на вдосконаленні процесу прийняття рішень та здатності попереджати, передбачати потенційні загрози, виявляти латентні конфлікти та прискорити процес вирішення вже існуючих конфліктів.

Одним з можливих способів модернізації процесу прийняття рішень є компонування різноманітних аналітичних методів у поєднанні із сучасними технологіями, а саме впровадження принципів Системи Раннього Попередження конфліктів.

Завдання системи раннього попередження є відстеження соціального клімату і виявлення потенційних ситуацій, які можуть трансформуватись у конфлікт. Це означає, що система раннього попередження повинна знайти «латентні конфлікти», які в майбутньому можуть стати конфліктом або кризою, який матиме руйнівний вплив на політичну систему.

Вся інформація, зібрана із суспільства, державних відомств та решти інформаційного поля повинні проходити через аналітичний фільтр, який буде обробляти всю інформацію і вибирати основні факти, події та ідеї.

Нейронна мережа буде грати роль цього аналітичного фільтра. Саме нейронна мережа повинна трансформувати і розвивати процес прийняття рішень. Ця система є основним інструментом обробки інформації. Він може обробляти величезну кількість інформації і розділяти її на різні категорії, визначаючи основну змістову лінію. Ця функція дозволить скоротити час для пошуку і аналізу інформації, що у свою чергу прискорить процес прийняття рішень.

Крім того, нейронна мережа має можливість самоосвіти і в процесі розвитку мережа зможе обробляти більше інформації і знаходити складніші зв'язки між фактами і подіями.

Після аналізу, нейронна мережа, формуватиме аналітичний звіт у якому будуть визначені основні інформаційні теми та їх зміст, таким чином визначаючи найбільш проблемні та загрозливі події, сфери чи ситуації.

Окрім цього вся інформація, яка буде оброблена нейронною мережею буде зберігатись у великих Базах Даних з метою повторного використання інформації. Через це процес прийняття рішень у сукупності із новими методами та накопиченою інформацією повинен ставати що раз швидшим.

Наступний елемент Системи Раннього Попередження є моделювання сценаріїв. Коли нейронна мережа сформувала виконала свою роботу, експерти на основі здобутої інформації моделюють можливі сценарії розвитку подій.

Використовуючи результати моделювання та створення сценаріїв, експерти формують перелік необхідних рішень, які можуть виявити конфлікти на ще на латентному рівні, запобігти їх трансформації та сприяти вирішенню вже існуючих конфліктів.

Таким чином, компонуючи вже існуючі аналітичні методи, та нові технології можна досягнути більш швидкого та ефективного процесу прийняття рішень. Система Раннього Попередження як елемент системи прийняття рішень є відповіддю на сучасний процес глобалізації, а особливо глобальної інформатизації, яка окрім переваг несе величезну загрозу світовій безпеці.

Принцип, який закладений у Систему Раннього Попередження дозволяє опрацьовувати величезні об'єми інформації за короткий час, а з часом доводячи цей процес до автоматизму. Окрім цього можливість створення сценаріїв дозволяє приймати рішення на довгострокову перспективу, що сприятиме творенню більш ґрунтовних та підготованих рішень, яких зараз не вистарчає, оскільки більшість рішень є ситуативними та розраховані на швидкий ефект, який зазвичай є короткотривалим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Arthur F. Bentley, *The Process of Government: A Study of Social Pressures*, Cambridge: Harvard University Press, 1967.
2. Brooks Tigner, NATO looking for joint ISR capabilities, *Janes journal*, 2016 <http://www.janes.com/article/62094/nato-looking-for-joint-isr-capabilities> [10.11.2016]
3. Bruce Hoffman, *Inside terrorism*, London, 1998.
4. Official webpage of NATO, Warsaw Summit Communiqué, 2016 year http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=en [10.11.2016]
5. Dahrendorf R. *Elemente der Theorie des sozialen Konflikts.*, Dahrendorf R. Gesellschaft und Freiheit München, 1965.
6. Lewis Coser., *The Functions of Social Conflict*, New York: The Free Press, 1956.
7. Official webpage of NATO, Statement by Defence Ministers on the declaration of the initial operational capability for Joint Intelligence, Surveillance, and Reconnaissance, 2016. http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_127831.htm?selectedLocale=en [10.11.2016]
8. Official webpage of NATO, Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance, 2016. http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_111830.htm [10.11.2016]
9. Official webpage of NCI Agency, Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance <https://www.ncia.nato.int/Our-Work/Pages/Joint-Intelligence-Surveillance-and-Reconnaissance.aspx> [10.11.2016]
10. Peleshchuk Ihor, COLLECTIVE instrument of conflict prevention, *Defense Express journal*, 2016. <http://defence-ua.com/index.php/statti/1376-jisr-kolektyvnyy-instrument-poperedzhennya-konfliktiv> [10.11.2016]
11. Sebastian Tomczak, The early warning system, *JFMS Journal of Management and Financial Science*, pp. 51, 2014. <http://kolegia.sgh.waw.pl/pl/KZiF/publikacje/Journal%20of%20Management%20and%20Financial%20Sciences%20JMFS/Documents/JFMS%2016.pdf> [10.11.2016]
12. Quantized Neural Networks: Training Neural Networks with Low Precision Weights and Activations, 2016 <https://arxiv.org/pdf/1609.07061.pdf> [10.11.2016]

АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ ВПРОДОВЖ ДРУГОГО ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ТЕРМІНУ БАРАКА ОБАМИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті досліджено американсько-російські відносини у період другого президентського терміну Б. Обами. Вивчено роль і місце України в політиці двох держав. Проаналізовано вплив подій в Україні після Революції Гідності на відносини США та РФ.

Ключові слова: США, РФ, Україна, американсько-російські відносини, Барак Обама, військова агресія РФ, анексія Криму, події на Донбасі.

In this article, we investigated the US-Russian relations during the second term of Barack Obama. We explored the role and place of Ukraine in the politics of both countries. We also analyzed influence of the events in Ukraine after the Revolution of Dignity on the US-Russia relations.

Key words: USA, Russia, Ukraine, US-Russian relations, Barack Obama, Russian military aggression, annexation of the Crimea, events in Donbas.

20 січня 2009 р. Б. Обама став президентом США. У спадок від Дж. Буша до Б. Обами перейшло багато невирішених зовнішньополітичних проблем, серед яких нейтралізація негативних наслідків компаній в Іраку та Афганістані, проблема Ірану, який упритул наблизився до створення ядерної зброї, загроза стабільності в Північній Кореї через смерть її лідера Кім Чин Іра, значна втрата позицій США у Латинській Америці, відсутність підтримки американських зовнішньополітичних ініціатив з боку європейських союзників, напруження у відносинах з РФ [20, с. 408]. Б. Обама ще до того, як був обраний президентом, неодноразово акцентував увагу на важливості міжнародної співпраці щодо врегулювання глобальних викликів і загроз. Тому перед новообраним президентом постало питання впровадження нових зовнішньополітичних завдань для розв'язання викликів, які існували на той момент.

У «Стратегії національної безпеки» від 2010 р. були чітко визначені нові напрямки, які істотно відрізнялися від пріоритетів попереднього президента Дж. Буша. У стратегії Б. Обами підкреслювалося, що у світі зростає кількість нових «центрів впливу», з якими США необхідно взаємодіяти. Серед цих центрів розглядалися Китай, Індонезія, РФ і регіональні «центри впливу» – Бразилія, Південна Африка, Саудівська Аравія, Нігерія, Кенія. Вашингтон переходив від стратегії «єдиної наддержави» в однополярному світі до стратегії забезпечення лідерства в поліцентричній системі міжнародних відносин [1, с. 191]. Нову політику Б. Обами почали називати «перезавантаженням» і багато експертів наголошували на тому, що основна відмінність зовнішньополітичної концепції – це перехід від політичного протистояння, активного втручання у світові процеси, превентивних дій до політики пошуку спільного займенника, спільної основи, зближення і взаєморозуміння всіх акторів міжнародних відносин з метою запобігання більш важливих викликів сучасних міжнародних відносин.

Уперше про необхідність «перезавантаження» американсько-російських взаємин сказав у своїй промові на конференції з безпеки в Мюнхені в лютому 2009 р. віце-президент США Дж. Байден. Зокрема, у промові віце-президента в Мюнхені йшлося не тільки про «натиснення кнопки перезавантаження», але й містилися ноти застереження в тому сенсі, що «кожна європейська країна має право на участь у союзах, право на вибір свого шляху, зокрема у зв'язку з розширенням НАТО» [4, с. 109]. Таким чином, США прагнули співпрацювати з Росією у сфері контролю за озброєннями, протистояння тероризму та інших

спільних питань, але водночас не визнавали офіційно російських сфер впливу в так званому «близькому зарубіжжі» (на пострадянському просторі).

На думку багатьох аналітиків, «перезавантаження» американсько-російських відносин мало надзвичайно суперечливий характер. Головним пунктом розбіжностей у цих відносинах з самого початку роботи демократичної адміністрації були проблема розміщення систем ПРО у Східній Європі та питання Ірану.

В російському експертному середовищі панувало переконання, що запровадження США політики «перезавантаження» пов'язане, насамперед, зі зростанням впливу РФ на світові процеси. На той час геополітичний проект РФ, як відродженої світової наддержави, знайшов своє втілення у низці концептуальних нормативно-правових актів: «Концепції зовнішньої політики РФ» [7], «Стратегії національної безпеки Росії до 2020 року» [17] та «Воєнній доктрині РФ» [2].

Важливою подією для розвитку відносин США і РФ на новому етапі став московський саміт – візит Б. Обама в Москву в липні 2009 р. У результаті російсько-американських переговорів на вищому рівні в Москві підписано спільну комюніке про розуміння з питання про подальші скорочення і обмеження СНО. Крім того, сторони підписали угоду між урядами двох країн «Про транзит озброєння, військової техніки, військового майна і персоналу через територію РФ у зв'язку з участю Збройних сил США в зусиллях із забезпечення безпеки, стабілізації та відновлення Ісламської Республіки Афганістан» [9].

Результатом переговорів у сфері контролю за озброєнням став підписаний президентами США і Росії 8 квітня 2010 р. у Празі договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, тобто в тій єдиній сфері, де зберігається з часів «холодної війни» паритет між двома країнами [4, с. 110].

На відміну від позиції РФ, нова «українська політика» США була досить стриманою і прагматичною.

По відношенню до України у 2009 р. зі сторони США можна було спостерігати дві лінії політики: декларативну і фактичну. Попри те, що США завжди заявляли, що не визнають пострадянський простір, в тому числі і Україну, сферами впливу Росії, фактично ніяких механізмів протидії поширенню російському впливові в регіоні американською адміністрацією передбачено не було. Дану політику «перезавантаження» багато експертів оцінюють як певний взаємообмін. Взамін на російську прихильність і підтримку у нагальних для США зовнішньополітичних проблемах і викликах, США дала так звану мовчазну згоду на російські прагнення щодо впливу на територію колишнього СРСР. В цій ситуації цілком зрозуміло, що пострадянський простір став приманкою, якою США залучили Росію на свою сторону у вирішенні більш важливих глобальних викликів і загроз.

Аналізуючи досвід політики «перезавантаження» 2009-2011 рр., можна стверджувати, що вона стала тимчасовим форматом взаємодії російської та американської сторін для покращення загальної тональності та вирішення тактичних завдань, важливих насамперед для США [15, с. 154-155].

Так, низка проблемних питань, що становили невід'ємну частину російсько-американського діалогу, а саме особливі інтереси РФ на пострадянському просторі, зокрема у Східній Європі та Центральній Азії, розширення НАТО (особливо щодо членства України та Грузії), розміщення елементів ПРО на території країн Східної Європи, зокрема Польщі та Чехії, фактично зникли з переговорного контексту на користь зближення позицій щодо ситуації на Близькому Сході, в Афганістані, ядерної програми КНДР тощо [15, с. 155-156].

Після 2010 р. здавалося, що США і РФ вдалося знайти прийнятну для двох сторін, а головне функціонуючу формулу в українському питанні. Проте до 2012 р. стало зрозуміло, що справжнього перезавантаження між США та РФ не станеться, відносини залишались напруженими.

У 2013 р. як теми розбіжностей між РФ і США виділяються ситуація в Сирії і КНДР, протиракетна оборона, «Закон Магнітського» [5] і «Закон Діми Яковлева» [6]. Надання

Росією притулку Е. Сноудену (його в США звинуватили в шпигунстві і оголосили в міжнародний розшук) в деяких американських колах було сприйняте як відкрита ворожа акція.

У спеціальній заяві Білого дому про скасування візиту Б. Обама у вересні 2013 р. в Москву на зустріч з В. Путіним зазначалася «відсутність за останні 12 місяців прогресу в таких питаннях, як протиракетна оборона і контроль над озброєннями, торгово-економічні відносини, проблеми глобальної безпеки, права людини і громадянське суспільство» [8].

Події 2013-2014 рр., які мали місце в нашій державі, заклали основу для згортання зовнішньополітичної стратегії «перезавантаження» і призвели врешті до краху того консенсусу між США та Росією щодо пострадянських територій і російського впливу на них. Слід зауважити, що російська сторона розглядала цей консенсус лише як передумову до більш глобального плану. Російське керівництво ніколи не приховувало своїх імперіалістичних планів і прагнення відновити вплив на пострадянському просторі. Відмова Україною від свого курсу на приєднання до НАТО, що стало реальністю в 2010 р., і майбутнє приєднання до Митного Союзу розглядались РФ як цілковите повернення України під вплив Москви.

Водночас 2013 р. для українців був своєрідним роком очікування підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Тому заяву уряду наприкінці листопада 2013 р. про відкладення підписання Угоди про асоціацію і ЗВТ український народ зустрів протестами, які переросли у Революцію Гідності, яка в кінці-кінців повалила режим В. Януковича

У даному контексті чітко простежується те, що США до початку Революції Гідності, зовсім не цікавилася справами в Україні. Більше того, уже у 2014 р. після початку агресії РФ проти України у формі окупації і анексії Криму, у Вашингтоні неофіційно почали звинувачувати ЄС у тому, що їх занадто активна політика щодо України викликала нову кризу. На думку Кремля активна присутність таких осіб як В. Нуланд у Києві у процесі Революції Гідності, а також перехоплені розмови у січні 2014 р., де американці обговорювали можливий склад уряду національної єдності, означало порушення саме американцями неформального консенсусу часів «перезавантаження». Більше того, антиурядовий переворот, як називають у Кремлі втечу В. Януковича, також розглядався у Москві як спроба США попередити посилення зв'язків між Україною і РФ [19].

Після анексії Криму і спроби реалізації проекту Новоросія як спроби Кремля отримати реальні гарантії попередження європейської і євроатлантичної інтеграції України сприймалися США як порушення РФ неформального консенсусу. Потрібно згадати тут про Будапештський меморандум, який мав би бути гарантом безпеки для України. Саме цим Меморандумом США, РФ, Велика Британія, а також Франція і Китай, як країни ядерного клубу надавали гарантії безпеки для України, яка втратила статус ядерної держави. Потрібно зауважити всю недосконалість ситуації, яка склалась навколо Меморандуму, адже він не був міжнародним договором і не був ратифікований парламентом жодної країни як це б мало бути відповідно до норм міжнародного права. Необхідно також зауважити, що РФ як один з головних гарантів безпеки України неодноразово порушувала норми Меморандуму, неодноразово чинився економічний тиск на Україну. Не можна не згадати газові (2006 і 2009 рр.) та торговельні (сирна війна 2012 р, експортна блокада України 2013 р., шоколадна війна 2013 р.) війни між Україною та РФ. Всі ці дії здійснювались з метою економічного і політичного тиску на керівництво України. При такій ситуації інші гарантії безпеки не приймали рішучих заходів, аби запобігти таким неправомірним і сумнівним діям Кремля. Не можна не згадати про посягання на о. Тузла восени 2003 р. і про навмисне затягування Росією питання щодо демаркації міждержавних кордонів. Винятком не стала зі сторони РФ агресія щодо України, яка почалась у 2014 р.

Так як заворушення поширилися на сході України навесні 2014 р., відносини між США і РФ погіршилися й надалі. Уряд США ввів штрафні санкції за діяльність РФ в Україні. Після оголошених президентом Б. Обамою санкцій в липні 2014 р., спрямованих проти великих

енергетичних, фінансових та оборонних підприємств, РФ заявила, що санкції серйозно пошкодують двосторонні зв'язки, змістивши їх до епохи 1980-х рр.. холодної війни [21]. Метою санкцій, які підтримали більшість країн світу, було припинення фінансування, озброєння та постачання РФ терористів на схід України.

Президент США Б. Обама у своїх промовах, зверненнях, інтерв'ю, де б він не був, завжди наголошував на важливості критичної ситуації, яка склалась в Україні і необхідності її врегулювання. Він неодноразово заявляв, що РФ та президент В. Путін несуть пряму відповідальність за дії сепаратистів на сході України та за анексований Крим. Це свідчило про цілковиту підтримку керівництва США України та повне засудження неправомірних дій РФ в Криму та на сході України.

Кінець 2014 р. побачив прохід в США Закону «Про підтримку свободи України» [23], спрямованого на позбавлення деяких російських державних фірм західного фінансування і технології, а також надання допомоги у розмірі 350 мільйонів доларів на озброєння і військової техніки Україні, і введення розпорядженням президента США ще одного раунду санкцій [24].

За умов, що склались на міжнародній арені, адміністрація Білого дому продовжувала реалізувати свою прагматичну і продуману політику, яка перш за все виходила з національних інтересів США. Основним завданням було попередження розростання масштабів конфлікту на сході України, попередження гібридної війни РФ проти країн НАТО, і недопущення прямого військового залучення США в російсько-український конфлікт. Попри те, що Вашингтон цілковито був на стороні офіційного Києва, надавав матеріальну допомогу, допомагав проводити навчання для українських військових, керівництво США не надіялось на постреволюційний Київ і не очікувало дива, як це було у випадку Помаранчевої революції і цілковитої її підтримки Дж. Бушем-молодшим. Американська адміністрація на чолі з Б. Обамою чітко розуміли, що керівництво України повинно через реальні реформи підтвердити свої прагнення стати частиною демократичного світу. Попри різнобічну підтримку українського керівництва, керівництво США, на випадок провалу реформ в Україні, почало закладати основи для неформального консенсусу з Росією. Мова іде про Мінськ-2, що більше відповідає інтересам Кремля, через інкорпорацію територій ДНР/ЛНР до складу України при фактичному збереженні контролю Кремля над ними, а, отже, і над усією Україною у питанні її зовнішньополітичної орієнтації.

З однієї сторони, американці як один з головних гарантів безпеки для України відповідно до Будапештського меморандуму, повинні були б надати допомогу у вигляді летальної зброї. Проте зважаючи на недосконалість Меморандуму, який фактично і не є міжнародним договором, США таки і не наважились на надання летальної зброї Україні. Проте, з другої сторони, саме США стали мотором санкцій проти РФ надавали найбільшу військову допомогу, а поряд з тим – значну економічну допомогу.

У червні 2015 р. ще більше підвищився градус напруженості між країнами, в зв'язку з планами США розмістити в Східній Європі танки, БТР, реактивну артилерію і інше важке озброєння. У Росії назвали цей крок найагресивнішим кроком з часів холодної війни [18]. 7 листопада 2015 р. міністр оборони США Е. Картер оголосив про заходи щодо стримування «російської агресії». У числі заходів, що плануються міністр назвав модернізацію ядерної зброї, розвиток безпілотної авіації і стратегічних бомбардувальників, розвиток систем лазерної зброї, а також нових систем озброєнь, деталі яких не уточнювалися [25]. У жовтні 2016 р. Директор Національної розвідки США Дж. Клеппер охарактеризував стан відносин між РФ і США як «дуже погані» і зазначив, що між країнами дуже багато розбіжностей – по Сирії і по Україні в першу чергу [3].

Протягом 2016 р. зі сторони президента США лунали лише позитивні сигнали підтримки Україні. Водночас Б. Обама неодноразово наголошував на тому, що у ХХІ столітті не варто вирішувати проблеми військовим шляхом і не потрібно погоджуватися на умови тих країн, які збираються напасти на США, або використовують приманки [13]. Вітаючи Україну з 25-

річчям президент США наголосив: «Хочу запевнити Вас, що США залишаються відданими своїм зобов'язанням бути поруч з Україною в той час, коли ви протистоїте російській агресії» [12].

Перед завершенням свого другого президентського терміну Б. Обама на прес-конференції зазначив, що РФ повинна бути учасником всіх рішень на світовій арені, а не частиною проблеми. «Проте поведінка РФ підриває усі міжнародні норми і міжнародні правила. І будь-хто, хто увійде в Білий дім має відчувати те саме. Бо міжнародні норми – це ті цінності, за які ми боремося і які ми захищаємо», – заявив президент США [14].

Виступаючи на Генасамблеї ООН у вересні 2016 р. Б. Обама наголошував, що РФ силою, яку демонструє в Україні та Сирії, намагається повернути собі втрачену славу. Також президент США заперечив будь-які зовнішні впливи на український Євромайдан зі сторони США.

Ще одним негативним моментом у відносинах РФ та США наприкінці перебування Б. Обами на посту президента було вже доведене втручання російською стороною в перебіг президентських виборів у США 2016 р. [11]. Проте росіяни не визнають даного втручання і ще й дивуються такій реакції американців. Росіяни глибоко переконані, що їй «демонізують» [16].

Аби ще раз підтвердити свою підтримку Україні, Б. Обама у грудні 2016 р. підписав Бюджет США 2017 р. на потреби національної оборони, де безпекова допомога для України збільшена до 350 мільйонів доларів на 2017 р. (порівняно з 2016 р. – 300 мільйонів доларів) [10].

Коментуючи хакерські атаки Росії під час виборів у США, глава держави зазначив, що Кремль також здійснював безпрецедентний тиск на американських дипломатів у Москві. Глава США звернувся до міжнародної спільноти з проханням об'єднати зусилля для протидії порушенню міжнародного законодавства Росією та її впливу на демократичні уряди. Саме такі події спонукали до прийняти рішення президента «Про дії у відповідь на російську навмисну кібер активність і домагання» 29 грудня 2016 р. [22]. А це в свою чергу призвело до закриття дипломатичних житлокомплексів у Меріленді і Нью-Йорку і висланню 35 російських дипломатичних працівників з території США.

Підсумовуючи вищенаписане, слід сказати, що Б. Обама на початку своєї президентської каденції стикнувся з багатьма невіришеними зовнішньополітичними проблемами (воєнні компанії США в Іраку та Афганістані, проблема Ірану, загроза стабільності в КНДР, втрата впливу США в Латинській Америці, напружені відносини з РФ). Тому, як ми вважаємо, було прийнято рішення змінити зовнішньополітичну стратегію протистояння на стратегію міжнародного співробітництва, кооперації з метою протидії глобальним викликам і загрозам. У цьому випадку США розглядали РФ як одного з ключових партнерів у вирішенні цих питань.

Наша держава у зовнішньополітичній стратегії США завжди розглядалась через призму відносин США-РФ. Досліджуючи американсько-російські відносини та український фактор у них, не слід применшувати роль та значення України для РФ. Адже РФ завжди відносила Україну до своєї сфери впливу. Для США Україна була важливою загалом, але для РФ американська адміністрація завжди відводила важливішу роль в своїй зовнішньополітичній стратегії як потенційному партнеру. Для США завжди були важливіші відносини з РФ з метою реалізації глобальних пріоритетів зовнішньої політики, ніж відносини з Україною. Тому відносини Україна-РФ для Кремля були завжди важливіші, ніж відносини Україна-США для Білого Дому.

Спочатку нова адміністрація Б.Обами не розглядала Україну в якості геополітичної противаги домінуванню РФ на пострадянському просторі. Взамін на російську прихильність і підтримку у нагальних для США зовнішньополітичних проблемах і викликах, США дала так звану мовчазну згоду на російські прагнення щодо впливу на територію колишнього СРСР. Низка проблемних питань, що становили невід'ємну частину російсько-

американського діалогу, а саме особливі інтереси РФ на пострадянському просторі, розміщення елементів ПРО на території країн Східної Європи, фактично зникли з переговорного контексту на користь зближення позицій щодо ситуації на Близькому Сході, в Афганістані, ядерної програми КНДР тощо.

Проте, вже до 2012 р. стало зрозуміло, що справжнього «перезавантаження» між США та РФ не відбудеться. А події 2013-2014 рр. в Україні лише підтвердили це і заклали основу для згортання зовнішньополітичної стратегії «перезавантаження». Лише в цей період українське питання ніби «появилось на радарі» Білого дому. Попри різні думки, критику і спекулювання, Вашингтон чітко дав зрозуміти, що США підтримує Україну і не визнає ні анексії Криму, ні того, що на сході України нібито йде громадянська війна. В цій ситуації Б. Обама неодноразово наголошував, що за ситуацію, яка склалась, відповідальність несе РФ і особисто В. Путін.

Існує багато думок експертів щодо ролі США в розв'язанні даного конфлікту. Деякі вважають, що президент Б. Обама надав достатню підтримку і допомогу Україні, аби впоратись із російською агресією, інші – думають навпаки. Перед тим, як критикувати президента Б. Обаму і звинувачувати його в недостатній рішучості, потрібно чітко зрозуміти, що надання летальної зброї для України автоматично стало б прямою участю і втягуванням в конфлікт РФ та України. Це, на нашу думку, було б нерозважливим рішенням. Адже США лише почала згортати свої військові компанії в інших точках світу, а пряме залучення до цього конфлікту повністю суперечило б пріоритетам адміністрації Б. Обами. І, безсумнівно, відкрите воєнне протистояння, плацдармом якого стала б українська територія, не потрібно було ані Україні, ані США, ані світовій спільноті.

США надала надзвичайно важливу підтримку на дипломатичному фронті, в реалізації економічних та політичних реформ, проводились спільні навчання військових США та України, неодноразово надавалась гуманітарна допомога. Тобто керівництво США надало максимальну підтримку, яка була можлива в даних умовах.

Хотілося б наголосити, що останніми роками можемо говорити про суттєве зростання ролі України для США. При цьому позиція Вашингтона за президентства Б. Обами по відношенню до України все-таки залишалась доволі стриманою, і попри проукраїнські заяви, попередній президент таки не вдався до рішучих кроків військового характеру, які б в РФ могли трактуватись як перехід чергової червоної лінії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Годлюк, А. М. Б. Обама: невинуваті надії? / А. М. Годлюк // Актуальні проблеми міжнародних відносин [Текст]: збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 102, Ч.1. – С.189-194.

ІНТЕРНЕТ-ДЖЕРЕЛА

2. Военная доктрина Российской Федерации. 5 февраля 2010 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/supplement/461>

3. Глава американской разведки назвал «основной принцип» внешней политики Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vz.ru/news/2016/10/25/840145.html>

4. Дорошко М. С. Вплив політики «перезавантаження» відносин США з Російською Федерацією на переструктурування пострадянського геополітичного простору [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58737/08-Doroshko.pdf?sequence=1>

5. Закон Магнитского [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%B8%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE

6. Закон Яковлева [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%B%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%

D0%BE%D1%82_28_%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%8F_2012_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%E2%84%96_272-%D0%A4%D0%97

7. Концепция внешней политики Российской Федерации. 15 июля 2008 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://kremlin.ru/acts/news/page/305>

8. Лебедев И. Об охлаждении отношений между Россией и США [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kommersant.ru/doc/2253803>

9. Обама в Москві: результати візиту [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/29876-obama-v-moskvi-rezultati-vizitu.htm>

10. Обама підписав оборонний бюджет США: Україні виділили \$350 млн допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/181672>

11. Обама пообіцяв відповісти Росії через кібератаки під час виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/181065>

12. Обама привітав Україну з Днем незалежності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/172376>

13. Обама: В 21 столітті США не вирішує проблеми військовим шляхом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/129499>

14. Обама: Поведінка Росії підриває усі міжнародні норми і правила [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/176451>

15. Орлик В. В. Проблеми російсько-американських відносин після «перезавантаження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/23-1436353927.pdf>

16. Рябков С. Российско-американские отношения после выборов: «Мы будем к новому старту готовы...» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1714>

17. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. 13 мая 2009 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kremlin.ru/supplement/424>

18. США перебросят в Европу сотни морпехов на случай российской угрозы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.com/r/%D1%81%D1%88%D0%B0-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8F%D1%82-%D0%B2-%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%83-%D1%81%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B8-%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%BF%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B2-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BB%D1%83%D1%87%D0%B0%D0%B9-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9-%D1%83%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%8B/a-18523152?maca=rus-yandex_new_politics_mm-9641-xml

19. Україна у зовнішній політиці адміністрації Барака Обами. – Режим доступу: <https://mikolabslsskov.wordpress.com/2015/11/06/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D1%83-%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%96%D0%B9-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96-%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81/>

20. Шамраєва В. М. Основи зовнішньополітичної концепції президента США Б. Обами [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Tpdu_2012_2_62

21. Russia warns new US sanctions will return ties to Cold War era [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20140729213119/http://www.russianews.net/index.php/sid/223870415/scat/723971d98160d438/ht/Russia-warns-new-US-sanctions-will-return-ties-to-Cold-War-era>

22. Statement by the President on actions in response to russian malicious cyber activity and harassment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2016/12/29/statement-president-actions-response-russian-malicious-cyber-activity>

23. Statement by the President on the Ukraine Freedom Support Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/12/18/statement-president-ukraine-freedom-support-act>

24. Ukraine crisis: Russia defies fresh Western sanctions [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/news/world-europe-30560941>

25. US military in new plans to deter Russian aggression [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.yahoo.com/news/us-adapting-operational-posture-deter-russian-aggression-213855606.html?ref=gs>

UDK 339.5:(510+5-191.2)

Shynar Tishtibekova
(Astana, Kazakhstan)

CHINA'S ENERGY STRATEGY IN CENTRAL ASIA

Central Asia is a neighbor region, rich in oil and natural gas reserves, which seems the most likely to play an important role in Chinese strategy to reduce its dependence on energy supplies from the Middle East. Therefore, this paper will try to assess China's energy strategy towards Central Asia, analyzing the following issues: China's interests in the region; its energy policy in Central Asia.

Keywords: *energy policy, energy strategy, cooperation, Central Asia, oil and gas sector, pipeline.*

In recent years, energy policy is considered by the Chinese leadership as one of the conditions for economic development stability. While China occupies such a high position on the energy consumption of the country's oil and gas sector, either now or in the future not be able to meet its domestic needs. Share of imports in the consumption structure of China's crude oil amounted to about 60% in 2015. During 2016 it increased to 65%, up 5 percentage points compared with the previous year. Such data are given by China National Petroleum Corporation (CNPC). High dynamics of energy consumption is forcing China to step up action to develop an effective strategy to ensure the security in the energy sector [1, p. 51].

China's energy policy provides not only the import of raw materials, but also active participation of the national capital in exploration and development of oil fields abroad. The declared policy of China "going out" (zou chu qu) encourages large Chinese state-owned companies to acquire assets and expand operations overseas in order to support supply of raw materials in the PRC. This policy of "going out", which is understood as participation in the development of overseas oil fields with the help of Chinese technology and capital, addressed primarily to Kazakhstan and other Central Asian countries, as they are rich in oil and gas resources, are friendly neighbors and have relative political stability.

The choice of these countries (Kazakhstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan) as priorities for capital investment is fully consistent with geostrategic interests and aspirations of China. Beijing believed that an active financial and economic policies, transformation of China into a major investor and trade partner of neighboring countries will help to create a favorable international environment and conditions for strengthening into them Chinese influence in the future [2, p. 129].

China's interests in Central Asia are determined by a number of factors. Firstly, Beijing aims to ensure political and social stability in Xinjiang Uygur autonomous region of China. As noted by

some Chinese experts, the government considers Central Asian region through the prism of the problems and prospects of development of Xinjiang. Secondly, Central Asia is reliable "strategic rear" for China. Thirdly, China considers the region's states serious potential suppliers of energy and an important market for Chinese goods, as well as takes into account the significance of the transit of Central Asian features (in Europe, the Middle and Near East, in the Caucasus region).

Main priority of the PRC's energy policy in Central Asia was Kazakhstan. China came into energy market of the republic after the signing in 1997 of an intergovernmental agreement on cooperation in oil and gas, as well as the general agreement between the Ministry of Energy and Mineral Resources of Kazakhstan and China National Petroleum Corporation (CNPC) on field development projects in Kazakhstan and oil pipeline construction from Kazakhstan to China.

Construction of the pipeline "Atasu - Alashankou" with length of 962.2 km was completed in December 2005. Its capacity is 10 million tons of oil a year with a further increase up to 20 mln. tons. Oil on it already comes to the border with China, and then by chinese oil pipeline goes to the refinery "Dushanzi" in Xinjiang. Source of Kazakh oil supplies is the Kumkol field (which producing 7 million tons per year) and the Aktobe region (annual oil production - 5 million tons). Oil is produced with participation of Chinese corporation CNPC.

Nowadays, Kazakhstan has 22 oil companies with Chinese participation: share of Chinese capital in 8 companies is 100%, in 1 company – 95% ("CNPC-Aktobemunay-gas"), and in another one – about 88% ("Lancaster Petroleum"), also 8 companies - 50% and above. China will continue to strengthen its position in the oil and gas sector of Kazakhstan and other Central Asian countries, but today Chinese corporations have licenses to develop oil and gas deposits of about 3 billion tons of oil and 2 trillion cubic meters of natural gas reserves in the region [3, p. 87].

In view of existing and planned Kazakh-Chinese projects in the energy sector, it can be assumed that competition between Chinese, Western and Russian companies present in Kazakhstan will increase. This factor may put Kazakhstan to a situation where have to choose a priority partner. For this reason, the policy of Kazakhstan on oil export routes development should be determined by a special, flexible approach that is seen in implementation of multi-vector directions principle of hydrocarbons export and maximal efficiency of using pipeline systems.

Another major pipeline project in Central Asia is laying a gas pipeline from Turkmenistan to China (via Uzbekistan and Kazakhstan). The agreement to build the pipeline and annual deliveries of 30 billion cubic meters of natural gas to China over 30 years was signed by Ashgabat and Beijing in 2006. In December 2009 was the launch of the gas pipeline "Central Asia – China". Its total length is about 7 thousand km (on the territory of Turkmenistan – 188 km, Uzbekistan – 525 kilometers, Kazakhstan – 1293 km).

At the same time together with the western section was completed the construction of the three branches of the gas pipeline in Xinjiang, due to which the administrative center of Xinjiang, Urumqi and several other areas of the Northern Xinjiang became the first Central Asian gas consumers. On the territory of China will be laid more than 4860 km pipeline. From Xinjiang crossing the entire country from west to east gas pipeline will extend to Guangzhou and Hong Kong.

In May 2011 in the XUAR via the gas pipeline connecting China and Central Asian countries received 10 billion cubic meters of Turkmen gas. In April 2012 for the supply of gas through this pipeline Uzbekistan joined the organization.

Chinese companies implement active cooperation with Uzbekistan. In 2005 China national oil and gas exploration and development corporation (CNODC) was signed an agreement to establish a joint venture to develop fields with difficult oil reserves in the Bukhara-Khiva region and carrying out exploration work in Ustyurt, Fergana and Bukhara-Khiva oil and gas regions. SNODC intends to invest more than 208 million dollars in exploration on condition of risky investments in Uzbekistan.

China National Oil - Gas Exploration- Development Corp., which is part of CNPC, established in Uzbekistan subsidiary with one hundred percent of Chinese capital CNPC Silk Road for

exploration in the oil and gas regions. In addition, "Uzbekneftegaz" signed with CNPC Memorandum of Understanding. On the basis of this document, was scheduled for creation of a joint venture for capital repair, assembly and production of oil and gas equipment, organization of production of drip irrigation systems [4].

On June 23-24, 2016 during the head of state summit in Tashkent China vowed to upgrade its relations with Uzbekistan to that of 'comprehensive strategic partnership' and celebrated the inauguration of the Qamchiq Tunnel, Central Asia's longest railway tunnel – a key Silk Road infrastructure project.

Uzbekistan is a valuable source of raw materials for China, notably uranium, natural gas and gold. More importantly, is the role Uzbekistan plays in connecting China with LNG suppliers further to the west. Uzbekistan is the linchpin in the Central Asia-China Pipeline: all three lines run through Uzbek territory, as will the fourth (Line D); currently under construction.

The three existing lines already supply 55 billion cubic meters of natural gas a year to China. This constitutes 20 percent of China's annual natural gas consumption. Already the largest LNG network in Central Asia, upon completion, Line D will add another 30 billion cubic meters to annual supply, further increasing China's dependence on trans-Uzbek pipelines [5].

An important role in ensuring the energy security of the PRC plays nuclear power development. As a main conditions of large-scale development of nuclear power is considered cost reduction construction of nuclear power plants, which requires the organization of self-construction of nuclear power plants, its own fuel production and construction of reactors. In 2005, China's State Council adopted the "Program of medium-term and long-term development of nuclear energy (2005-2020)" providing for an increase in installed nuclear power capacity to 40 million kW.

In accordance with this program, Chinese companies are stepping up cooperation with foreign suppliers, in particular Kazakhstan and Uzbekistan, which have high reserves of uranium ore by world standards. To a large extent the strengthening of cooperation in Central Asia and China will contribute to the efforts of the Chinese leadership to enhance the process of formation in Xinjiang a major corridor for energy imports, scarce resources and export of finished products.

Xinjiang today is the engine of the program for developing the western regions of China. The current program of the PRC Government on the development Xinjiang Uygur Autonomous Region is the largest in the history of the country. In its financing during the 12th five-year plan (2011-2015) allocated more than 2 trillion yuan (about 300 billion USD), which is more than 3 times more than in the past 30 years. In terms of socio-economic development of Xinjiang occupies a leading position among the western regions of the country, and for certain types of production may compete with other provinces of the PRC. On the background of Central Asian countries, Xinjiang is a region with developed economy: industrial goods account for 67% of its exports, GDP growth on average 8.5% per year [6, p. 67].

A new step in Chinese policy in the region is initiative to create the "Silk Road economic belt" which put forward by Beijing in 2015. The project worth about 46 billion dollars, according to which planned resources allocation to development of transport infrastructure in Central Asian region. The "Belt" have to unite China, Central Asia, South Asia and Europe by network of sea routes, railways and highways.

Within the framework of "Silk Road economic belt" is planned to create a transport corridor with length about 12 thousand km, which will pass from Shanghai through the territory of Kyrgyzstan, Uzbekistan, Kazakhstan, Russia and Belarus, and will end in Europe. Successful implementation of this project will allow China to receive annually about 50% of world GDP.

In implementation of China's energy policy in the region is possible to identify a number of problems. The first problem is the policy of Western countries, which are also interested in accessing their corporations to the region's energy resources. China's competitive advantage is that, it does not put forward any political or social conditions of cooperation, its interests are purely economic in nature. Secondly, the problem can be called balancing behavior of the Central Asian

states themselves, which in cooperation with outside forces trying to keep the possibility open of its foreign policy [3, p. 89].

The results of energy cooperation with China to Central Asian countries are investments and long-term loans, diversification of energy exports, as well as a close strategic relationship with major emerging economies and one of the most important actors in world politics. Do Central Asian states win from such cooperation? Long-term loans must be repaid by resources. Investments are invested primarily in the development of economic resource sectors. It is noteworthy that China does not provide investment (either direct or portfolio, or credit) in innovative high-tech projects outside the country, but on the contrary, attract foreign investment and technology into its economy.

To sum up, it should be noted the high efficiency of the Chinese leadership the entire spectrum of economic and policy instruments for the implementation of strategies for energy security of the country. Experience of the PRC's energy policy in Central Asia, in particular the strategic vision and planning for the long term, can be very useful not only for Central Asian countries themselves, but also to other States seeking to promote their interests in the region.

REFERENCES

1. Fan Tintin. Razvitie neftegazovogo sektora Kitaya / Fan Tintin// Aziya i Afrika segodnya. – 2012. – № 1. – S. 51-55.
2. Frolova I.Yu. Central'naya Aziya v energeticheskoy strategii KNR / I.Yu. Frolova // Central'naya Aziya: problemy i perspektivy (vzglyad iz Rossii i Kitaya). – M.: RISI, 2013. – S. 125-142.
3. Tofan A.V. Strategicheskie interesy SSHA, Rossii i Kitaya v Central'noj Azii na sovremennom etape / A.V. Tofan // Interaktivnaya nauka. – 2016. – № 10. – S. 86–90.
4. Gusev L.Yu. Energeticheskaya strategiya KNR / Centr voenno-politicheskikh issledovanij / <http://eurasian-defence.ru/?q=node/22960>
5. Jeremy Luedi. How uncertainty in Uzbekistan threatens China's energy security / Global risk insights / <http://oilprice.com/Geopolitics/Asia/How-Uncertainty-In-Uzbekistan-Threatens-Chinas-Energy-Security.html>
6. Bazhenova E. Sin'czyan v avangarde razvitiya zapadnyh rajonov KNR / E. Bazhenova // Problemy Dal'nego Vostoka. – 2011. – № 2. – S. 63-70.

*Нодиржон Холмирзаев
(Фергана, Узбекистан)*

МАЪНАВИЙ ТАҲДИД ЁХУД ИНТЕРНЕТ ТАРМОҒИНИНГ САЛБІЙ ТАЪСИРЛАРИ

Мақолада глобаллашув жараёни, унинг халқимиз ҳаётига таъсири ва ахборот коммуникацион технологиялари ҳамда интернетнинг салбий таъсирлари ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: *глобаллашув, интернет, порнография, депрессив ёшлар оқими, наркотиклар, танишувлар сайти, алдов, ишончсизлик;*

Article, the process of globalization and its impact on the life of the people and information and communication technologies and mention about the negative effects of the Internet.

Key words: *globalization, internet, pornography, the flow of the depressed youth, drugs, dating site, deceit, mistrust.*

Глобаллашув жараёнлари XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошларида бутун инсоният, ер юзидаги барча халқлар ва миллатлар тараққиёти, айниқса, ёш авлод учун мисли кўрилмаган имкониятлар яратиб берганини ҳеч ким инкор этолмайди. Авваламбор, фан ва

техниканинг илғор ютуклари, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан, интернет тизими барча чегараларни очиб бериб, ўзаро ҳамкорлик ва интеграция ривожига сўзсиз катта ҳисса қўшаётганига бугун барчамиз гувоҳ бўлмоқдамиз.

Лекин одамзот тафаккурининг юксак ва ёрқин намоёни бўлган бундай ютуқлар айна пайтда катта куч-қувват ва молиявий имкониятларга эга бўлган айрим сиёсий кучларнинг ғаразли ниятларини амалга оширишда мафкуравий қурол сифатида ишлатилаётганини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Одамларнинг, биринчи навбатда ёшларнинг онгу тафаккурини, маънавий оламини издан чиқаришга қаратилган бундай уринишларнинг асл моҳиятини, уларнинг узоқ ва давомли, салбий оқибатларини англаш ва бундай хавф-хатарларнинг олдини олиш бугунги кунда ўта муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Бундай салбий ҳолатларнинг кенгайиб, башариятнинг энг буюк бойлиги - маънавий-руҳий заҳираларига улкан хавф туғдираётгани яъни маънавий таҳдид ўтказаетганлиги кишини хавотирга солади.

Интернет - ўзига хос сунъий ахборот сайёрасидир. Мазкур сарҳади йўқ сайёранинг ўзига яраша об-ҳавоси, турфа хил “одамлари ва уларнинг маконлари” мавжуд. Интернет “кишилари” орасида маърифатпарварларни ҳам, “аборигенлар”ни ҳам учратиш мумкин. Лекин, энг эътиборлиси, ундаги “маконлар”-саҳифалар ичида “оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, инсон шаъни ва қадрини камситувчи зарарли ғояларни тарқатаётган, мафкуравий технологияларни тарғиб қилаётганлари ҳам афсуски йўқ эмас. Таъкидлаш жоизки ахборот тизими воситалари дунёни забт этиши учун маълум бир муддат керак бўлади. Тарихнинг гувоҳлик беришича, интернет тизимининг дунё аудиториясини жалб қилиш учун эса 4 йил кифоя қилди. Демак шундай экан интернет бугунги кун одамининг қизиқишлар доирасининг марказидир.

Чиндан ҳам айна кунга келиб интернет инсонларнинг маънавий ёки руҳий кийёфасини шакллантираётган энг оммабоп ва таъсирчан омилга айланган. Газета, радио, телевидение таъсири маълум бир аудиторияни қамраб олса, интернет орқали бир вақтнинг ўзида дунёнинг хоҳлаган қисмига, хусусан мамлакатимизга ҳам унинг салбий таъсирлари кириб бораётганини кўришимиз мумкин. Шу боис, юртбошимизнинг “Маънавий-маърифий тарғибот ишларининг таъсирчанлигини таъминлайдиган замонавий информацион ва компьютер технологияларини кенг жорий этиш, жамиятимизнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришга қаратилган самарали усул-услугларни ишлаб чиқиш, давлат ва жамоат ташкилотлари учун тегишли тавсия ва қўлланмаларни тайёрлаш бугунги кунда муҳим вазифамизга айланиб бораётганини чуқур тушуниб олишимиз зарур,” деган фикрлари айна кунда жуда аҳамиятлидир.

Эндиликда интернет тармоғи келтириб чиқарган ахборот хуружи ёки бошқача айтганда маънавий таҳдидлар эртага қандай оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлиги устида бош қотиришимиз даркор. Зеро, яқин-йироқ юртларда “оммавий маданият”нинг салбий таъсири сифатида оила институтининг дарз кетиши, ахлоқсизлик ва беҳаёликнинг авж олиши, ота-она ва фарзандлар ўртасида меҳр-оқибат йўқолиб бораётгани - буларнинг барчаси бизнинг кўзимизни очиши керак.

Бугунги кунда миллий маънавиятимиз ва менталитетимизга ёт бўлган турли унсурларнинг интернет тармоғида мавжудлиги ёшлар онги ва шуурини бузмайди деб ким қафолат бера олади. Шу боисдан вояга етмаганларни турли маънавий таҳдидлар ва информацион хуружлардан химоя қилишнинг долзарб масалаларини тадқиқ этиш орқали, ёшлар орасида, интернет тармоғида мавжуд ва миллий менталитетимизга ёт бўлган унсурлар яъни маънавий таҳдидлар ҳақида бир неча мисоллар келтириш йўли уларнинг моҳиятини очиб беришимиз ва ёшларда уларга қарши маънавий иммунитет ҳосил қилишимиз даркор. Жумладан интернет тармоғининг қуйида кўрсатилган салбий таъсирларига нисбатан мурасасиз жиддий кураш олиб бориш зарурдир. Улар;

- порнография;
- депрессив ёшлар оқими;

- наркотиклар;
- танишувлар сайти, алдов, ишончсизлик;
- секталар;
- экстремизм, иркчилик, фашизм ва бошқалар

Бу каби маънавий таҳдидлардан ҳеч қайси халқ, жумладан, Ўзбекистон халқи ҳам холи эмас. Ана шу ўринда табиий савол туғилади: шу каби мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун нима қилиш керак? Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида масаланинг ана шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратилган: “Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди”.²

Демак, инсоннинг маънавий таҳдидларга нисбатан хавфсизлигини таъминлаш учун фуқароларда ахборот олиш ва ундан фойдаланиш маданиятини шакллантиришимиз зарур. Муҳими, одамлар ахборотни тўғри идрок этишга тайёрланиши лозим. Шунингдек ёшларни интернет тармоғи келтириб чиқараётган маънавий таҳдидлардан ахборот экспансияси шароитида ҳимоялашнинг энг самарали таъсирчан воситаси бу – оммавий ахборот воситалари орқали ғоявий-мафкуравий тарғиботни тўғри йўлга қўйиш, ёшларни қизиқтирадиган мавзуларда профессионал даражада тайёрланган ахборотларини етказиш ва оммалаштиришдир. Ҳар бир ёшга мамлакат манфаатлари нуқтаи назаридан мамлакатда ҳамда дунёда кечаётган вазиятни тўғри таҳлил этиш ва баҳолашга кўмаклашиш учун шароит яратиш ҳам интернет тармоғи салбий оқибатларини бартараф этишда муҳим ўрин тутди.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (Ўқув-методик қўлланма). – Андижон, 2004.

---

² Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.:Маънавият.2008-Б.114.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 340.130.54

*Віталій Плисюк
(Минск, Беларусь)*

ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ КОДЕКС КАК ИСТОЧНИК ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Статья посвящена хозяйственному кодексу как единственному нормативному правовому акту, регулирующему отношения в сфере хозяйственного права. В статье рассматривается опыт регулирования хозяйственных правоотношений в зарубежных странах.

Ключевые слова: хозяйственное право, регулирование хозяйственных правоотношений, хозяйственное право в Беларуси, торговый кодекс, соотношение хозяйственного и гражданского права, предпринимательское право.

The article is devoted to the Commercial Code as the only normative legal act regulating relations in the sphere of commercial law. The article deals with the experience of regulation of economic relations in foreign countries.

Key words: Commercial law, regulation of economic relations, commercial law in Belarus, the Commercial Code, the ratio of economic and civil law, business law.

В начале 1990-ых годов Республика Беларусь начала свое становление как самостоятельное независимое государство. Вместе с новым государством формировалось и новое общество. Для регулирования складывающихся в нем отношений начала создаваться своя правовая база (за принятием Конституции Республики Беларусь следовали отвечающие складывающимся реалиям кодексы и законы).

Отказавшись от социалистического пути, в Республике Беларусь формировалась новая правовая система, входящая в романо-германскую правовую семью. Уже 13 октября 1990 г. Верховным советом Республики Беларусь было принято Постановление № 314-ХП «О переходе Республики Беларусь к рыночной экономике», Хозяйственный процессуальный кодекс Республики Беларусь от 5 июня 1991 г. (впоследствии заменен новым кодексом от 15 декабря 1998 г.). Кроме того, отношения в сфере хозяйственного права регулируются Гражданским кодексом, Банковским кодексом, Налоговым кодексом, указами Президента и постановлениями органов исполнительной власти. С 2001 по 2014 годы действовал Инвестиционный кодекс (заменен законами «Об инвестициях» и «О концессиях»). Однако остается неизменным тот факт, что хозяйственное право – это самостоятельная отрасль, регулирующая отношения, складывающиеся в процессе осуществления хозяйственной деятельности.

Для определения возможных путей дальнейшего развития стоит учитывать опыт и практику государств, четверть века назад находившихся в схожих условиях, что и Республика Беларусь.

В Российской Федерации наблюдается схожая ситуация. Хозяйственное право (получившее название предпринимательское право) регулируется не отдельным нормативным правовым актом. Тем не менее высказываются точки зрения относительно необходимости принятия Предпринимательского кодекса, противники которого утверждают, что дублирование положений Гражданского кодекса в Предпринимательском негативно повлияет на правовую стабильность. Так, Е.В. Болтошев считает, что «если Предпринимательский кодекс будет включать в себя те нормы, которые уже есть в Гражданском кодексе Российской Федерации, то это также угрожает правовой стабильности. Законы будут дублироваться и противоречить друг другу, что приведет к негативным последствиям, которые будут наиболее ощущаться в экономической жизни, так как от каждого слова в законе зависит судьба крупных финансовых интересов» [1, с.154]), а их совокупностью (кодексы, федеральные законы, постановления правительства и др.).

Иначе сложилась ситуация в Украине, которая, как известно, приняла в свое время Хозяйственный кодекс. Необходимо отметить, что принимался он не после Гражданского кодекса, а одновременно с ним (оба вступили в силу с 1 января 2004 года), что может свидетельствовать о том, что законодатель изначально разграничивал гражданское право и хозяйственное. На практике же получилось, что параллельное существование двух кодексов только усложнило правовую обстановку. В хозяйственном кодексе дублируются положения иных правовых актов, административные методы регулирования хозяйственных отношений не соответствуют современной ситуации, а некоторые процедуры необоснованно усложнены.

Одним из аргументов сторонников Хозяйственного кодекса является утверждение, что и в европейских государствах существуют торговые кодексы, с чем можно не согласиться, сравнив существующий Хозяйственный кодекс Украины с Кодексом торговых обществ (Kodeks spółek handlowych) Республики Польша. Названный кодекс существует наряду с Гражданским кодексом, где последним регулируются вещное право, обязательственное право, наследственное право. В свою очередь, Кодекс торговых обществ регулирует отношения, связанные с деятельностью товариществ (полные товарищества, партнерства, коммандитные товарищества, коммандитно-акционерные товарищества) и обществ (общества с ограниченной ответственностью и акционерные общества). Четко обозначив предмет регулирования, законодатель избежал регулирования одних и тех же отношений двумя кодексами одновременно (так, например, как и в Республике Беларусь, простое товарищество регулируется Гражданским кодексом). Далее, в Гражданском кодексе содержатся положения о коммерческой деятельности, которые ранее размещались в Торговом кодексе в редакции от 1934 г. (утратил силу в 2001 г.).

В то же время необходимо помнить об основополагающем отличии польского законодательства от белорусского, украинского и российского: несмотря на фактически соседское расположение, названные государства включены в разные экономические отношения и союзы. Республика Польша с 2004 года является членом Европейского союза, Республика Беларусь и Российская Федерация – с 2015 года членами Евразийского экономического союза, а Украина ни в одно из названных объединений в настоящий момент не входит.

Учитывая разную направленность ЕС и ЕАЭС (первый создавался для поддержания мира в Европе, второй – для развития национальных экономик и повышения уровня жизни стран-участниц), определенные экономические связи существуют как между членами ЕС и ЕАЭС, так и Украиной. Для более эффективного развития торговых отношений в соседствующих государствах должны быть четко налажены правовые методы и пути взаимодействия. Инвесторы и субъекты хозяйствования настороженно относятся к партнеру, который не может предложить единообразное правовое регулирование какого-либо экономического вопроса, что ставит под сомнение его надежность в экономических связях.

Таким образом, видится, что если Республике Беларусь и следует идти по пути создания Хозяйственного кодекса как единственного нормативного правового акта, регулирующего отношения между субъектами хозяйствования, то следует это делать опираясь как на мировой опыт, так и на опыт соседних государства. Необходимо также учитывать интересы возможных будущих партнеров национальных субъектов хозяйствования. Нельзя допустить, чтобы появляющиеся на белорусском рынке компании сталкивались с пережитками советского прошлого либо правовыми явлениями, неизвестными их правовым системам. Для достижения этих целей необходимо внимательнее относиться и к планированию экономической политики государства в целом, для реализации которой в дальнейшем будут приниматься соответствующие нормативные правовые акты. Стоит отметить, что отсутствие Хозяйственного кодекса не является препятствием для построения эффективных экономических отношений – препятствием является недостаточная урегулированность того или иного правового вопроса. Для разрешения ситуации не имеет принципиального значения, где будет закреплено соответствующее положение – в Гражданском кодексе или Хозяйственном.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Болтошев, Е.В. Предпринимательский кодекс РФ: за и против / Е. В. Болтошев. – М.: НОРМА, 2011. – 154 с.
2. Гражданский кодекс Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218-З, с изм. и доп. от 9 января 2017 г. № 14-З [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://etalonline.by/?type=text&regnum=НК9800218#load_text_none_1_. – Дата доступа: 25.02.2017.
3. Гражданский кодекс Украины: Закон Украины от 1 января 2004 г. № 435-IV, с изм. от 2 октября 2016 г. №1666-VIII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Дата доступа: 25.02.2017.
4. Хозяйственный кодекс Украины: Закон Украины от 1 января 2004 г. № 436-IV, с изм. от 8 декабря 2016 г. № 1670-VIII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>. – Дата доступа: 25.02.2017.
5. Кодекс торговых отношений Республики Польша: Закон Республики Польша от 15 сентября 2000 г. № 94 в ред. от 15 сентября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20000941037>. – Дата доступа: 25.02.2017.

Научный руководитель – кандидат юридических наук, доцент А.Ю.Ломако

УДК 347.91

*Анастасія Солтис
(Київ, Україна)*

ПРАВА СПОЖИВАЧІВ ПРИ ПРИДБАННІ ПРОДУКЦІЇ У КРЕДИТ

У статті автором проведений аналіз прав споживачів при придбанні продукції у кредит.

Ключові слова: право, захист прав споживачів, кредит.

In the article the author is carry out the analysis concepts of consumer rights in the credit relations.

Key words: law, consumer protection, credit.

Закон України «Про захист права споживачів» встановлює права споживача у разі придбання ним продукції у формі споживчого кредиту.

Відповідно до чинного законодавства споживач наділений цілим арсеналом прав, що входять до його цивільно-правового статусу.

Договір про надання споживчого кредиту укладається між кредитором та споживачем, відповідно до якого кредитор надає кошти (споживчий кредит) або бере зобов'язання надати їх споживачеві для придбання продукції у розмірі та на умовах, встановлених договором, а споживач зобов'язується повернути їх разом з нарахованими відсотками [1].

Перед укладенням договору про надання споживчого кредиту кредитор зобов'язаний повідомити споживача у письмовій формі про:

- 1) особу та місцезнаходження кредитора;
- 2) кредитні умови, зокрема:
  - а) мету, для якої споживчий кредит може бути витрачений;
  - б) форми його забезпечення;
  - в) наявні форми кредитування з коротким описом відмінностей між ними, в тому числі між зобов'язаннями споживача;
  - г) тип відсоткової ставки;
  - г) суму, на яку кредит може бути виданий;
  - д) орієнтовну сукупну вартість кредиту (в процентному значенні та грошовому виразі) з урахуванням відсоткової ставки за кредитом та вартості всіх послуг (реєстратора, нотаріуса,

страховика, оцінювача тощо), пов'язаних з одержанням кредиту та укладенням договору про надання споживчого кредиту;

- е) строк, на який кредит може бути одержаний;
- є) варіанти повернення кредиту, включаючи кількість платежів, їх частоту та обсяги;
- ж) можливість дострокового повернення кредиту та його умови;
- з) необхідність здійснення оцінки майна та, якщо така оцінка є необхідною, ким вона здійснюється;
- и) податковий режим сплати відсотків та про державні субсидії, на які споживач має право, або відомості про те, від кого споживач може одержати докладнішу інформацію;
- і) переваги та недоліки пропонованих схем кредитування.

Споживач не зобов'язаний сплачувати кредитодавцеві будь-які збори, відсотки або інші вартісні елементи кредиту, що не були зазначені у договорі [2, с. 67].

У договорі про надання споживчого кредиту зазначаються:

- 1) сума кредиту;
- 2) детальний розпис сукупної вартості кредиту для споживача (у процентному значенні та грошовому виразі) з урахуванням відсоткової ставки за кредитом та вартості всіх послуг (реєстратора, нотаріуса, страховика, оцінювача тощо), пов'язаних з одержанням, обслуговуванням, погашенням кредиту та укладенням договору про надання споживчого кредиту;
- 3) дата видачі кредиту або, якщо кредит видаватиметься частинами, дати і суми надання таких частин кредиту та інші умови надання кредиту;
- 4) право дострокового повернення кредиту;
- 5) річна відсоткова ставка за кредитом;
- 6) умови дострокового розірвання договору;
- 7) інші умови, визначені законодавством.

Забороняється у будь-який спосіб ускладнювати прочитання споживачем тексту детального розпису сукупної вартості споживчого кредиту. Споживач має право протягом чотирнадцяти календарних днів відкликати свою згоду на укладення договору про надання споживчого кредиту без пояснення причин [3, с. 60].

Споживач має право достроково повернути споживчий кредит при цьому суми відсотків за користування кредитом зменшуються. Споживач за погодженням із кредитодавцем має право на реструктуризацію заборгованості за договором споживчого кредитування, в тому числі нарахування відсотків таким чином, щоб частина щомісячних платежів з обслуговування кредитів не перевищувала 35 відсотків сукупного місячного доходу сім'ї. Кредитодавець зобов'язаний повідомити споживача про передачу третій стороні своїх прав за договором про надання споживчого кредиту.

Удосконалення системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг позитивно вплине на загальну економічну ситуацію в державі, оскільки відновлення довіри до фінансових установ сприятиме залучення до фінансового сектору заощаджень населення.

Інтереси споживачів повинні стати суттєвим елементом ефективної соціальної політики через забезпечення участі громадян у її формуванні на міжнародному, регіональному і національному рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 30. – Ст. 380 (із змінами).
- 2. Шлійко А. В. Організаційно-правові засади захисту прав споживачів: Навч. посібник / А. В. Шлійко. – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – 300 с.
- 3. Зверева О. В. Захист прав споживачів. Навч. посібник / О. В. Зверева. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент О.І.Бугера

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО / ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

УДК 784.1(477.81)«1920/1930»:06.07

Галина Горох
(Рівне, Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ
ТРАДИЦІЙ У ХОРОВОМУ МИСТЕЦТВІ РІВНЕНЩИНИ 1920–1930-Х РР.

Досліджено внесок товариства «Просвіта» у розвиток національних традицій хорового мистецтва на теренах сучасної Рівненщини у 1920–1930-х рр. Розглянуто історію заснування та діяльність провідних хорових колективів й проаналізовано їх репертуар.

Ключові слова: хорове мистецтво, народнопісенні традиції, товариство «Просвіта».

Analyzed the achievement of the "Prosvita" association in the development of the traditional choral art based on the modern art of the Rivne region territory in the 1920-1930s. Considered the the history of founding and activity of the leading choral collectives and was analyzed their repertoire.

Keywords: choral art, national songs traditions, association "Prosvita".

У створенні цілісної концепції розвитку вітчизняної культури важливого значення набуває дослідження тих її складових, які найбільш повно відображають ментальні особливості, естетичні й етичні пріоритети українського суспільства. Однією з них є хоровий спів – синтетичний культурний феномен, що належить і духовній, і художній культурі. Не випадково у перехідні, переломні періоди, супроводжувані зміною світоглядних домінант та соціальних практик, відображені в хорових текстах непроминальні змісти упереджують культурну ентропію, консолідують соціум, підкреслюють значущість традиції, формують позитивне ставлення до національних та загальнолюдських цінностей.

Актуальність теми обумовлюється також тим, що на сучасному етапі розвитку вітчизняного музикознавства, в умовах розбудови української державності дедалі більшого значення набуває хорознавча регіоналістика, у контексті якої національна музична культура осмислюється як емерджентна, органічна цілісність, заснована на гармонізації різнорідних регіональних традицій.

На сьогодні у культурознавчих та музикознавчих розвідках досліджено розвиток хорової культури різних регіонів України, однак хорова традиція Рівненщини й досі не отримала ґрунтового висвітлення.

Опираючись на тезу про внутрішній динамізм етнотрадиції та її провідну роль у культурі краю припускаємо, що еволюція регіональної хорової творчості та спадкоємність її етапів забезпечувались актуалізацією і введенням до сфери професійного музикування народнопісенного спадку, який у ті чи інші часові проміжки виявляв різні аспекти свого змісту й виконував не лише художні, а й світомоделюючі та соціально-консолідуючі функції.

Провідна роль у розвитку національно інспірованих хорових традицій належала товариству «Просвіта», офіційно зареєстрованому 7 червня 1920 року у Рівненському повітовому старостві [4, с. 10]. Незабаром просвітянські філії виникли у Межиричах, Дубні, Здолбунові, Острозі. Наприкінці 1920-х рр. рівненська та дубенська «Просвіти», кожна з яких мала понад 100 філій, стали найчисельнішими у Волинському воєводстві [8, с. 30].

Піднесення пісенної творчості було пріоритетним у діяльності об'єднання: самодіяльний хоровий спів продовжував традиції гуртового та церковного виконавства, слугував ознайомленню зі здобутками професійної музичної культури, сприяв підвищенню освітнього рівня українського населення.

Організація просвітянських хорів, переважно у сільських філіях, припадає на середину 1920-х рр. До колективів входило 20–25 чоловік, здебільшого молодого віку. Основу репертуару становили українські народні пісні, твори вітчизняних композиторів, зокрема на слова Т. Шевченка («Пливе човен, води повен», «Заповіт», «Рече та стогне Дніпр широкий», «Садок вишневий коло хати» тощо), урочистий піснеспів «Боже Великий» та національний гімн [8, с. 55]. Іноді хори виступали разом з драматичними гуртками, супроводжуючи театральну виставу.

У Рівненському і Дубенському повітах кожна третя філія мала свій хор [8, с. 78]. На Дубенщині кращими вважались Боремельський та Мокренський, перший з яких виступав в Дубні та Луцьку [4, с. 53]. Просвітянськими хорами сіл Пляшева, Тростянець, Грядки Дубенського повіту у 1920-х рр. керував Дмитро Товстой (1886–1940) – вчитель місцевої школи, випускник Луцької духовної семінарії [9, с. 328]. Просвітянський хор Острога очолював викладач приватної російської гімназії Микола Шугаєвський (1872–1927). Добре гармонізовані хори функціонували в Сарнах, містечку Бережниці Сарненського повіту та в с. Степань [4, с. 54, 58]. Популярністю серед українського населення користувався хор с. Коростятин (сьогодні – с. Малинівка Гошанського р-ну), очолюваний Антоном Нестеруком. Колектив складався з 60 чоловік і поділявся на три групи: власне хорову, драматичну та дитячу, якою опікувався о. Лукаш.

З Коростятинським хором конкурував Чудницький. Організований у 20-х рр. ХХ ст. вчителем Петром Герасимчуком з місцевої молоді, він співав на народних святах і в церкві українською мовою. Разом з просвітянським драматичним гуртком готував і показував вистави. У 1937 р. у складі зведеного хору Волині кілька кращих співаків с. Чудниця відвідали маєток президента Польщі Ігнація Мосьцицького. За спогадом старожилки, колишньої хористки Соломії Бондарець, виступали разом зі співочими об'єднаннями Галичини, Полісся, воєводств Польщі, кожне з яких репрезентувало пісенну культуру свого краю [5, с. 2]. З великим успіхом концертували у Кракові, Рівному, Гощі. Після того, як П. Герасимчук став священником, співаками опікувався дяк Максим Бенедюк. У тяжкій повоєнній добі хор очолив Григорій Шолодько, котрий у 1930-х рр. закінчив диригентські курси в Рівному. З-поміж викладачів запам'ятав племінника С. Петлюри, учителя української історії, у майбутньому – патріарха Української Церкви Мстислава.

Знанням серед мешканців Волині був хор березнівської «Просвіти» під орудою дяка Якимчука. Виступали на Шевченківських святах, на Великдень, на Різдво, зароблені кошти використовували на потреби товариства. Збереглися відомості про хори сіл Гориньград Перший, Тучин та Сухівці [4, с. 63, 73]. У с. Шубків чоловічим та мішаним хорами керував Микола Маленький. На концерті, присвяченому роковинам смерті С. Петлюри у театрі Зафрана (1931), співочий колектив Шубкова здобув першість серед хорів краю. Попри утиски польської влади, він проіснував до 1939 року [4, с. 75]. З-поміж аматорських колективів вирізнялись чоловічий хор залізничників ст. Здолбунів, з 1925 р. очолюваний О. Проданом [10, с. 372], хор с. Дермань під орудою Кушпановича та хор с. Здовбиця (засн. 1928 р.). Потужні співочі об'єднання функціонували в Хорові, Глинську, Городку та інших населених пунктах [7, с. 165]. Діяльність хорів Городка, Здовбиці та Здолбунова тривала до кінця ХХ ст.

Однією з форм презентації хорової творчості стали культурно-просвітницькі заходи, присвячені подіям української історії та діячам вітчизняної культури. Найбільшого значення набули Шевченківські академії, які поширились у найвіддаленіших куточках краю [8, с. 94]. Ушановуючи Кобзаря, здійснювали церковну відправу, читали реферати, декламували поезію, ставили вистави й виконували «Заповіт» – хором, за участі всіх присутніх. Особливо урочисто відзначали ювілеї «Просвіти». Так, з нагоди святкування 10-річчя рівненського товариства 21 листопада 1927 року в Народному домі відбувся концерт, на якому виступили хори сільських філій та Української гімназії.

Показово, що діяльність просвітянських співочих колективів набула не лише мистецького, а й світоглядного, соціально-консолідуючого та пропагандистського значення; зазнала відвертого тиску, переслідування активістів та керівників хорів. Найбільш драматичною подією в історії рівненської «Просвіти» став Шевченківський вечір 11 березня 1930 року в театрі Зафрана [1, с. 94]. У концерті брали участь викладачі та учні Української приватної гімназії, яка існувала під патронатом Товариства й зорієнтовувалась на його ідейну концепцію. Програма обіймала «Заповіт» у виконанні гімназійного хору; «Жалібний марш», «Реве і стогне» М. Лисенка; дуети з опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Думу на смерть Т.Г. Шевченка» у виконанні К. Місевича; хорові номери «По вулиці вітер віє» О. Ярославенка, «Мати-старчиха», «Пісня моя» Д. Січинського [3, арк. 9]. За спогадом викладача гімназії М. Гуцуляка, на подібних святкуваннях «був співаний тільки один український гімн, наприкінці концерту». Натомість «кураторія зажадала, щоб були відспівані учнівським хором обидва гімни, на початку український “Ще не вмерла...”, а при кінці польський “Єще Польска не згінела...”». Останнє обурило присутніх, всі «повставали зі своїх місць та заїнтонували могутнє “Ще не вмерла...”» [1, с. 94]. Наслідком стали арешти понад 200 учасників події та численні процеси у польських судах у Рівному.

Крім концертних програм, просвітянські хори долучалися до богослужінь, послуговуючись українізації православної церкви. У багатьох випадках філії «Просвіти» самі ініціювали створення церковних співочих об'єднань.

Важливим напрямом діяльності «Просвіти» стала професіоналізація хорового виконавства. Зокрема за ініціативи С. Козицького при Дубенському товаристві 1925 року започаткували місячні диригентські курси. 20–30 слухачів, відібраних з-поміж багатьох охочих, опановували теорію та практику керівництва хоровим колективом. У вересні 1925 р. для сприяння хоровій справі в Дубно прибув український композитор С. Людкевич. У 1926–1927 рр. диригентсько-режисерські курси були організовані рівненською «Просвітою» [4, с. 53, 78]. Наслідком їхньої діяльності стало підвищення виконавського рівня народних хорів, які у багатьох випадках не поступалися професійним.

Товариство інспірувало відвідини концертів, зокрема «Українського Наддніпрянського хору» під орудою Дмитра Котка, послухати який зібралось понад 500 чоловік [4, с. 15]. Крім Рівного, у жовтні 1928 року виступи відбулись у Дубні, Костополі, Здолбунові [2, арк. 3]. Програма включала канти, колядки, щедрівки, українські народні пісні, вітчизняну та зарубіжну хорову класику. До гастролей західноукраїнськими теренами репертуар поповнили твори Ф. Колесси, О. Нижанківського, Д. Січинського. За свідченням сучасників, хор не лише пропагував народнопісенні традиції, але й став «мандрівною школою хорового співу та диригування» [6], надихаючи на організацію сільських хорів «Просвіти».

Отже, попри утиски польської влади, зусиллями Товариства сформувалась генерація активістів культурно-просвітницької роботи, керівників хорів, танцювальних та інструментальних ансамблів. Численні аматорські співочі об'єднання, які упродовж десятиліття виникли на теренах краю, прислужилися збереженню української культури, пробуджували національну свідомість, розвивали естетичні смаки населення, пропагували народну пісню та твори вітчизняних композиторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцуляк М. Про близьке здалека. Рівненська Українська гімназія. 1923–1939 / М. Гуцуляк. – Ванкувер : б. в., 1976. – 234 с.
2. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. 46. Оп. 9, од. зб. 1075. – Арк. 3.
3. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 30. Оп. 18, од. зб. 1888. – Арк. 9. Заяви товариств і союзів про видачу їм дозволу на право проведення вечорів, зборів і дозвіл повітового староства по них, 5 січня 1930 – 5 січня 1931 р.

4. Державотворці. «Просвіта» Рівненщини на шляху до української України (1917–2007): зб. статей, матеріалів та документів, присвячених 140-річчю утворення Всеукраїнської «Просвіти» та 90-річчю «Просвіти» на Рівненщині. – Рівне : Видавець О. Зень, 2008. – 233 с.
5. Кардаш А. Співоча слава Чудниці / А. Кардаш // Рідний край. – 2007. – № 55/56. – 14 липня. – С. 2.
6. Котко Дмитро. Біографія // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.dudaryk.ua/ua/authors/~Kotko_Dmytro
7. Пономаренко М. І. Становлення та розвиток самодіяльного виконавства на Рівненщині до 1970 року (хорове та вокальне мистецтво) / М. І. Пономаренко // Повне збір. творів. – Т. 3. – Рівне : б. в., 2003. – С. 150–193.
8. Савчук Ю. Волинська «Просвіта» / Ю. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 154 с.
9. Столярчук Б. Митці Рівненщини : Енциклопедичний довідник / Б. Столярчук. – Рівне : Видавець О. Зень, 2011. – 385 с.
10. Столярчук Б. Традиції і постаті хорового співу Рівненщини / Б. Столярчук // Енергетика слова. – Рівне : б. в., 2012. – С. 371–376.

УДК 7(477.87)

*Гейза Дьерке
(Львів, Україна)*

ОБРАЗНО-СТИЛЬОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НЕОФОЛЬКЛОРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РР.

Досліджено образно-стильові трансформації неофольклорної концепції в образотворчому мистецтві Закарпаття другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. Розглянуто чинники збереження образно-пластичної своєрідності крайового живопису. Проаналізовано здобутки і втрати у творчості провідних закарпатських митців.

Ключові слова: неофольклоризм, модернізм, художня традиція, закарпатська школа живопису, соцреалізм.

Studied figurative style transformation neofolklor concept in art Transcarpathia second half of the 1940s - early 1950s. Factors saving image-edge originality plastic painting. Gains and losses are analyzed in the work leading Transcarpathian artists.

Keywords: neofolklor value, modernism, art tradition, Transcarpathian school of painting, socrealism.

Художнє життя повоєнного Закарпаття позначене різномірними, суперечливими тенденціями: розвитком мистецьких інституцій³ та боротьбою з «формалізмом»; насадженням «соцреалістичного» методу й збереженням традицій у «мікросередовищах професійного спілкування» (О. Гаврош) та досвіді старшого покоління закарпатських живописців; руйнуванням зв'язків з європейським культурним середовищем та репрезентацією художніх здобутків на республіканських і загальносоюзних теренах, творчою взаємодією з митцями Києва, Львова, Москви.

---

³ У 1946 р. було організовано обласне відділення Спілки художників УРСР за очільництвом А. Ерделі; у 1947 р. розпочала роботу Обласна картинна галерея; восени 1945 р. Ужгородське художнє училище здійснило перший набір

Оминаючи систематизовану науковцями подієву конкретику та розлогі дискусії з проблем «соцреалізму», зосередимося на образно-стильових трансформаціях крайового живопису та їх впливі на інтерпретацію етнотрадицій у творчості закарпатських майстрів.

Аналіз регіонального художнього процесу 1945–1955-го рр. дозволяє стверджувати, що притаманна йому «структурна напруженість» зумовлювалася «зіткненням» виробленої закарпатською школою та «соцреалістичної» образно-пластичних систем. На рівні естетичних пріоритетів протиріччя зводилося до антитези «поесису» та «мімесису» (О. Голубець [4, с. 44–46]; О. Петрова [10, с. 34–35]), у площині мистецьких стратегій – антагонізму незаангажованого формально-пластичного пошуку й радянської редакції академічно-передвижницьких приписів; у професійному самовизначенні – до несумісності вільної творчості з підпорядкуванням ідеологічним кліше; у художній прагматичності – до несполучності образної багатозначності, інтерпретативної відкритості з нав'язливою дидактикою, фабульністю й доступністю «мистецтва для народу», програмністю глядацького сприйняття.

Разючою різниця постає й у концептуалізації етнотрадицій: національно-ідентифікаційній, з відтворенням духовно-світоглядного підґрунтя крайової культури, заснованій на поліваріантному синтезі народномистецького та професійного художнього досвіду, підкреслено індивідуалізованій у творчості закарпатських живописців та узалежненій «спільними законами розвитку всього багатонаціонального мистецтва» [цит. за: 4, с. 50], «соцреалістичним» спектром засобів та тем.

Не випадково, з асиміляцією у радянський соціокультурний простір, під тиском вимог «правдивого, історично-конкретного зображення дійсності» [1, с. 81], у цілісній образно-пластичній парадигмі закарпатського мистецького осередку відбувся болісний злам. Притаманна регіональному живопису модерністична формотворчість розцінювалася як «стилізаторство» [3, с. 71; 12, с. 2], а корелятивні їй етнокультурні зацікавлення розглядалися осібно й прилаштовувалися до «соцреалістичних» засобів художньої виразності, установки «засобами мистецтва підтримувати оптимістичний настрій у народних масах» [5, с. 295] та ідеологічних тематичних кліше. Наслідком стали найразючіші в «ерделівській лінії» образотворення втрата достовірності, зв'язку між необхідною мірою узагальнення та життєвою правдивістю, натуралістична подача матеріалу або ж надмірна декоративність, збіднення пластичної мови, зниження «художньої якості у творах більшості митців» [2, с. 181; 3, с. 74].

Крім відзначених дослідниками спрощення та схематизації психологічного малюнку, колориту, композиції у творах А. Ерделі (Г. Островський) [9, с. 111]; конфлікту між декоративністю та пошуком поглибленого психологізму у портретах А. Коцки (Л. Попова, В. Цельтнер) [11, с. 136–137]; зниження унаслідок прагнення до «ілюзорної правдоподібності» художньої виразності полотен Ф. Манайла (В. Цельтнер) [13, с. 61]; спроб «оволодіти ходовим набором псевдореалістичного, епігонського живопису» (Г. Островський) [9, с. 132]; надмірної імпульсивності барв, побутовізму, звуження тематичного спектру (О. Гаврош) [3, с. 73] картин Е. Контратовича; театральності, умовності, етнографізму – окремих композицій Й. Бокшая (О. Гаврош) [3, с. 73], з-поміж втрат закарпатського малярства вкажемо на *руйнацію внутрішньодіалогічної моделі твору*, заснованої на кристалізації художнього образу на межі модерністичної та народномистецької образно-пластичних систем; редукцію зростлого на ґрунті язичницького світосприйняття, міфів, легенд, фольклору «схилення перед святостою природи і народу» (Е. Каллай) [7, с. 37], відмову від ірраціональності, драматизму, багатозначності, емоційної поліфонії; спрощення авторської інтонації, асоціативної образної мови, інтерпретативних практик глядацького сприйняття. У багатьох випадках простежується порушення зв'язку між знаковим та «прямим» рівнями зображення – основи взаємодії народного і професійного мистецтва, зближення їх декоративних засад.

Водночас потенціал самозбереження художньої традиції, притаманний їй як різновиду складноорганізованих культурних систем [6, с. 52], зумовив пошук рівноваги між досвідом школи, сформованими авторськими манерами та приписами доби [3, с. 70]. Своєрідними образно-пластичними «адапторами», єднальними ланками у цьому процесі постали етнокультурна тематика, актуалізована переважно у «трудовому» або ж святковому аспектах, художнє осмислення природи (А. Борецький «Вивіз лісу», «На лісопункті», 1952), візуалізація етномистецькими засобами колективного, «хорового» начала народного життя [2, с. 175], академічний вишкіл й реалістична спрямованість творчості окремих митців (Й. Бокшая, Г. Глюка). Не випадково, перші вагомі досягнення повоєнного закарпатського живопису належали художникам, для яких реалізм був суголосним індивідуальному обдаруванню вільно обраним методом (Й. Бокшай, Г. Глюк), а найповніший образно-стильовий синтез простежувався у портретних етнообразах, композиційних пейзажах-картинах та жанрових полотнах на теми праці і звичаєвості, традиційні у крайовому малярстві 1920–1930-х рр. У той же час ідеологічно заангажовані роботи на сюжети «возз'єднання з Радянською Україною» чи міфологізованої «орадянщеної» історії вирізняли оповідність, театральність, етнографізм (А. Борецький «Зустріч Радянської Армії на Закарпатській Україні», 1945, «Страта мармороських патріотів», 1946).

Важливим в оцінці змін в образотворчому мистецтві Закарпаття 1945–1955 рр. є розмежування самовідданого, почасти болісного творчого пошуку й прошарку «відкупних» офіційних робіт (О. Голубець) [4, с. 68]. У річці першого відбувалася поступова стабілізація традиції, повернення до властивої школі декоративної манери, асиміляція засобів народного мистецтва у реалістичне формотворення з виразною акцентуацією колористичних завдань. Натомість «замовні» твори, які у лабетах жорсткого ідеологічного тиску виконувало чимало закарпатських живописців, сформували інерційне, «ритуальне», «захисне» тло образотворення радянських десятиліть.

Певної «компенсованої цілісності» крайове малярство сягнуло у 1951–1956-му рр., коли було створено кращі твори закарпатського живопису повоєнного десятиліття – портрет «Артистки Закарпатського народного хору Клари Балог» (1951) А. Ерделі, «Великий Верх» (1951) Й. Бокшая, «На лісопункті» А. Борецького (1952), «Лісорубів» Г. Глюка (1954), «Верховинок» (1956) А. Коцки.

Збереженню та розвитку традицій сприяла спадкоємність досвіду в Ужгородському художньо-промисловому училищі, де у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. викладали А. Ерделі (до 1952 р.), Й. Бокшай (до 1951 р.), Ф. Манайло (до 1955 р.), А. Коцка (до 1950-го р.) – провідні закарпатські митці. У наступний період високий рівень фахової підготовки забезпечували «хоч і менш імениті, але високопрофесійні випускники художніх вузів Праги та Будапешта» [8, с. 50]: В. Берец, І. Гарапко, Ш. Петкі та ін. Неофольклорні зацікавлення молодії мистецької генерації підживлював доробок корифеїв, зокрема міжвоєнної доби.

Таким чином, у середині 1950-х рр. у закарпатському образотворчому мистецтві склалася динамічна, перехідна ситуація. На тлі зумовлених ідеологічним тиском художніх втрат, виокремлення офіційного, «відкупного» прошарку робіт й утвердження «подвійної моделі» творчого існування [4, с. 68], розпочалися стабілізація та регенерація традиції, пошук нових художніх рішень у творчості вихованців А. Ерделі, Ф. Манайла, Й. Бокшая, Е. Контратовича – П. Балли, В. Габди, Ю. Герца, Є. Кремницької, В. Микити, І. Ілька.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боров Ю. Социалистический реализм : взгляд современника и современный взгляд / Ю. Боров. – М. : АСТ Олимп, 2008. – 478 с.
2. Гаврош О. Історичний живопис Закарпаття II половини ХХ ст. / О. Гаврош // Науковий вісник ЗХІ. Матер. міжн. наук.-практ. конференції «Ерделівські читання» (Ужгород, 14–16 травня 2012 р.). – Ужгород : Гражда, 2013. – С. 169–181.

3. Гаврош О. І. Побутовий живопис Закарпаття повоєнного десятиліття : особливості трансформації жанру в умовах соціалістичного реалізму / О. І. Гаврош // Вісник ХДАДМ. – 2013. – № 1. – С. 70–74.
4. Голубець О. Між свободою та тоталітаризмом: монографія / О. Голубець. – Львів : Академічний експрес, 2001. – 172 с.
5. Історія українського мистецтва : у 5-ти тт. / [Голов. ред. Г. Скрипник, наук. ред. Т. Кара-Васильєва]. – Т. 5 : Мистецтво ХХ ст. – К. : НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2007. – 1048 с.
6. Каган М. С. Методологическая программа системно-синергетического исследования / М. С. Каган // Эстетика как философская наука. – СПб. : Петрополис, 1997. – С. 50–65.
7. Каллаи Э. Искусство и художники Карпатского края / Э. Каллаи // Огоньки. – Ужгород. – 1940. – декабрь. – С. 35–39.
8. Небесник І. І. Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті : історико-педагогічний аспект / І. І. Небесник. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – 166 с.
9. Островський Г. Образотворче мистецтво Закарпаття / Г. Островський. – К. : Мистецтво, 1974. – 200 с.
10. Петрова О. Соцреалізм у типологічній системі стилів. Зміна парадигми чи заміщення понять / О. Петрова // Мистецтвознавчі рефлексії : історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х років ХХ століття – початку ХХІ століття : зб. ст. – К. : Вид-во д-м «КМ Акад.», 2004. – С. 34–36.
11. Попова Л. И., Цельтнер В. П. Коцка Андрей Андреевич / Л. И. Попова, В. П. Цельтнер // Очерки о художниках Советской Украины. – М. : Сов. художник, 1980. – С. 128–143.
12. Розгромити охвістя космополітів на Закарпатті // Закарпатська правда. – 1949. – 23 бер. – С. 2.
13. Цельтнер В. Ф. Манайло / В. Цельтнер. – М. : Сов. художник, 1986. – 143 с.

УДК 930.85+745.51

Ольга Колотило
(Вижниця, Україна)

ХУДОЖНЄ РІЗЬБЛЕННЯ ДЕКОРАТИВНО-ВЖИТКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РІЗЬБИ ПО ДЕРЕВУ

Стаття описує розвиток одного з поширених народних промислів України, а саме, художньої обробки дерева в Карпатському регіоні. В статті описані ключові види роботи з деревом, їх різноманіття, різновиди технік виконання та матеріали, що використовуються для роботи з деревиною.

Ключові слова: художнє різьблення, обробка дерева, форми розвитку декоративно-вжиткового мистецтва, орнамент, візерунок.

The article describes development of one of widespread folk trades of Ukraine, namely, artistic treatment of tree in the region of Carpathians. In the articles described key types of work are with a tree, their variety, varieties technician of implementation and materials which are used for work with wood.

Keywords: artistic screw-thread, treatment of tree, form of development of decoratively-widely-used art, decorative pattern, pattern.

Велич карпатського краю підносить мудрість народну, яка оточує нас навколо. Коли побуваєш на Косівському, Кутському чи Яремчанському базарах, назавжди залишиться в душі глибокий спогад про чудові твори народних умільців: різьблені з дерева тарелі,

пудренички, зображення тварин (скульптурна різьба), побутові речі прикрашені різьбою, ворсисті ліжники, вишивані сорочки, рушники, як кольори райдуги виграють на сонці. А які чудові речі побуту прикрашені випалюванням! Де майстерно виготовлені бондарські вироби, цікавої форми, декоровані технікою випалювання.

У цьому краї митець з колиски і до глибокої старості. Відомі на весь світ, гуцульські вироби з дерева, овечої вовни, гончарні вироби, вишивка, прекрасний весільний та святковий одяг, гуцульські писанки (мініатюрний розпис на курячих або гусячих яйцях). Народ-творець ніколи не тратить своїх народних традицій у будівництві, у побуті, в одязі. У новостворених творах відчуваються народні традиції з якими вдало гармоніюють нові форми виробів[2,45].

Ще збереглися до наших часів нечисленні зразки об'ємної народної скульптури 18-19 століття. Головне зображення – розп'яття, фігури святих.

На початку 20 ст. на Україні вирізьблювали фігурні та прикрашені барельєфами вулики. Тематика зображень на них, мотиви декору були світськими і культовими.

У 18-19 ст. різьблення на Україні досягло найвищого рівня. Різьбленням оздоблювали деталі будівель – одвірки, сволоки, балки, калічники, піддашні дошки, горішні вікна. В інтер'єрі житла різьбленням прикрашали віконниці, одвірки, полички, мисники. Особливу увагу різьбярі приділяли сволоку, який займав більше місця в інтер'єрі. Часто його оздоблювали плосковіймчастим різьбленням з мотивами розеток, кіл, смужок, ламаних ліній, бокові частини іноді профілювали крученим орнаментом. Традиція оздоблення сволоків існує в народному будівництві досі. Майстри щедро оздоблювали різьбленням предмети побутового і господарського призначення. Скрині, столи, ліжка, миски, тарілки прикрашались орнаментальним різьбленням. Майстри-різьбярі оздоблювали різьбленням дерев'яні цвинтарні та придорожні хрести, що споруджувалися на роздоріжжях, перехрестях шляхів, коло церков і криниць.

До наших часів збереглися унікальні зразки різьблених виробів – чумацьких маж, саней, різного хатнього начиння, предметів домашнього вжитку.

Важливою галуззю художньої деревообробки в українців було виготовлення музичних інструментів: ударних, духовних, струнних. Народні музичні інструменти є одним із відгалужень традиційної культури і за своїм походженням, розвитком, стилістичними засадами пов'язані з народною обрядовістю і побутом українців.

Окремі види народних музичних інструментів побутували на певній території України, наприклад, бандура - переважно в Центральних районах і на півдні України, на Гуцульщині особливо шанували трембіту [2, с. 58].

Найдавніші пам'ятки народного мистецтва на території сучасної України, що зійшли до нас, належать до епохи палеоліту (20 тис. років до н.е.). Це вироби з кістки, оздоблені різними геометричними мотивами. Їх знайшли археологи під час розкопок Мезенської стоянки на Чернігівщині. Предметів із дерева із тих далеких часів не збереглося. Пізніше почала розвиватися кераміка, ткацтво, художня обробка кістки, а потім і дерева.

Розкопки скіфських поховань дають уявлення про різноманітність видів і технік художньої обробки деревини, які були у скіфів. В давнину скіфи користувались дерев'яним посудом. Археологічні розкопки скіфських поховань свідчать, що скіфи спілкувались з іншими народами, вміли обробляти дерево на високому художньому рівні. Вони оздоблювали дерев'яні похоронні лежа багатокольоровими породами дерева [2, с. 39].

У II ст. до н.е. сармати витіснили скіфів широко використовували колір у оформленні дерев'яних виробів. Скіфо-сарматський період і вплив античної культури грецьких міст Північного Причорномор'я сформували принцип художнього створення виробів, орнаментики, прийомів виконання та технік декорування. Поєднання реалізму з творчою фантазією, з підвищеною декоративністю, створення неповторної образної системи стали основою для творчої праці багатьох поколінь майстрів і утверджувались народною творчістю тривалий час.

Слов'яни вийшли на історичну арену на початку I тисячоліття до н.е. вони займали територію між Дністром і Віслою. В I - II ст. н.е. на землях середнього Придністров'я, як свідчать археологічні знахідки, розвивається культура, за назвою місця знахідки Зарубинецька [3, с. 49].

У дохристиянський період відображались також уявлення стародавніх майстрів про магічні сили Землі та природи. Символічно зображувались Сонце, Земля, Кінь. Всі ці зображення стали елементами орнаменту. Особливо поширений був і є геометричний орнамент із борозенок, ямок, штрихів. Уявлення про виникнення та побудову світу передавались у народній творчості у вигляді геометричних фігур-символів, зображень тварин і частин їхнього тіла – голови, ніг.

Літописець Нестор у X ст. зазначає наявність розвиненої дерев'яної скульптури, за його свідченням Київський князь Володимир поставив у княжому дворі Перуна дерев'яного. Після прийняття християнства на Русі (989 р.) дерев'яних ідолів топили у річках. З часом розвивались токарні роботи, довбання, різьблення. Це засвідчує знайдені залишки дерев'яних мисок із Райковецького городища на Житомирщині і в інших районах України [3, с. 68].

Токарні вироби прикрашали художнім розписом, що засвідчують зображення на мисці XII ст. із Києва. Майстри Русі працювали в різних стилях. У кожному регіоні художня обробка дерева мала стилістичні особливості. Вироби відрізнялися формами та прикрасами. На виробах зображали майстри фантастичних звірів, міфічних птиць.

Татаро-монгольська навала затримала розвиток ремесел, знищила численні їх досягнення. Центри ремесел переміщуються з Києва. Чернігова та інших міст Галицько-Волинської землі. Ця земля менше потерпіла від монгольської навали. Під час князювання Данила Галицького художні ремесла, у тому числі й деревообробка, досягають значного розвитку. В середині 13 ст. зароджуються міста Львів і Холм, будуються численні фортеці [2, с. 35].

Для художньої обробки дерева у 14-18 ст. характерні такі напрями: виготовлення побутових предметів, знарядь праці, засобів пересування в домашньому виробництві. Ремісничі цехи та мануфактури беруть участь у декоративному оформленні церков, предметів культу. Створюють набійні дошки для вибивання узорів на тканинах, пряникові дошки, меблі для різних верств населення.

На першому етапі 14 ст. перша половина 16 ст., коли з'являються специфічні ознаки українського мистецтва, художньої обробки дерева. Майстри виготовляють палаци, церкви, прикрашаючи пишним різьбленням. В орнаментиці з'являються мотиви листків аканто, квіток гранатово-виноградних лоз і грон, серед них зображають щасливих янголят.

Меблі цієї доби відрізняються гармонійністю античних пропорцій, прикрашаються пишним різьбленням, інколи розписом, накладними точеними профілями, використовують різні види дерева. Меблі складні за силуетом, масивні, надто декоровані різьбленням або інкрустацією. Стіни оббивають тканинами, двері роблять із цінних порід дерева – стелі прикрашають золоченими орнаментами.

В середині 18 ст. відповідно до стилю рококо меблі набувають більш полегшених форм. Основним елементом орнаменту є рокайль, інтер'єр облегується, стає просторішим внаслідок оббивки стін шовком світлих тонів. Інколи стіни фарбували у світлі тони, прикрашали ліпним орнаментом.

У творчості народних майстрів-меблярів переважали прості форми. Такою була потреба соціального замовника-селянина, міщанина. Часто кращі кріпосні майстри оформляли палаци і замки магнатів. Вони прикрашали будови тригранно-виїмчастим різьбленням, рельєфним різьбленням.

В 18-19 ст. остаточно формуються центри народного мистецтва – народні художні промисли. Після 1861 року народні промисли одержують подекуди новий творчий розвиток, їх центри: Полтавщина, Київщина, Гуцульщина, Поділля, Лемківщина де формується своя стилістика оформлення, характер орнаменту, прийоми виконання [2, с. 57].

В 90-х роках 20 ст. ученими дослідниками проводиться значна робота щодо вивчення народної творчості, відродження забутих або занедбаних ремесел.

Сучасні майстри, володіючи широким естетичним кругозором, достатньою професійною підготовкою, інтерпретують традиції народного мистецтва. Вони здатні розв'язувати творче завдання комплексно, створювати художню цілісність, робити композицію насиченішою, виразнішою. Це підтверджують виставки професійних художників-майстрів декоративно-ужиткового мистецтва. Експонати різноманітні за тематикою і призначенням. Одні з них мають ужитковий характер, а інші декоративний, але всі вони єдині, нерозривно зв'язані в аспекті народного і професійного мистецтва, сучасності і традицій.

Є різні види різьблення, що формувалися і вдосконалювалися століттями. Деякий час їх не можна було побачити, оскільки було заборонено в радянський період займатися творчо. В період незалежності цей вид мистецтва знову стає актуальним і робить новий виток у розвитку як традиційного так і сучасного різьблення по дереву. Це актуально, як ніколи. Люди повертаються від рутинного до вишуканого мистецтва, індивідуального.

Декоративно-ужиткове мистецтво – один з видів художньої діяльності, твори якого поєднують естетичні та практичні якості. Декоративне "прикрашування". Термін "ужиткове" увів В.Січинський. Ця назва загальноприйнята у всіх європейських мовах для означення тих галузей мистецтва, що залишаються поза архітектурою і малярством. Основне завдання мистецтва – зробити гарним предметне середовище людини [1, с. 34].

Краса творів декоративно-ужиткового мистецтва досягається завдяки декоративності. Декоративність – єдино можливий засіб вираження змісту та художньої образності, за технікою виконання (різьблення, ткацтво, розпис), за матеріалом (дерево, кераміка, текстиль).

Є три форми розвитку декоративно-ужиткового мистецтва.

1. Художня промисловість. Виробляє твори мистецтва, здійснює промислове тиражування художніх зразків.

2. Реміснича форма характерна для промислових художніх промислів. Все ґрунтується на ручній праці.

3. Самодіяльна творчість проявляється у ремісничій формі виготовлення художніх виробів і пов'язана з індивідуальною творчістю.

Вищою формою виявлення художньої майстерності у декоративно-ужитковому мистецтві є образ. Тільки справжнім твором мистецтва властивий цілісний художній образ.

При ознайомленні з виробом звертає на себе увагу його форма. Першим творцем краси є сама природа. Створюючи форми, на основі природних, майстер бере до уваги їх практичне використання, призначення, матеріальні можливості обробки та інструменти. Це все примушує видозмінювати форму так чи інакше [3, с. 28]. До зовнішнього вигляду форми належить: колір, пропорції, силуети. Текстура, фактура, пластичні особливості. Ці якості перебувають у взаємозв'язку і діють спільно.

Таким чином, національний характер деревообробки виявляється у тісному взаємозв'язку із загальнолюдськими цінностями. Для національних традицій характерні спадкоємність, постійний розвиток і пошук нових форм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. "Різьбярі Коломийщини" Обл. видав. "Галичина" / Каталог виставки, 1992.
2. Культура і побут населення України. – К.: «Либідь», 1991.
3. Соломченко О.Г. Гуцульське народне мистецтво і його майстри. Серія №1, №16. – К., 1959.
4. Бузан А.Ф. Різьба по дереву в Західних областях України. – К., 1960.

УЖГОРОДСЬКЕ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВЕ УЧИЛИЩЕ ЯК ОСЕРЕДОК ІНТЕГРАЦІЇ НАРОДНИХ ТРАДИЦІЙ У ПРОФЕСІЙНЕ ХУДОЖНЄ РІЗЬБЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Розглянуто значення Ужгородського художньо-промислового училища як осередку професіоналізації художньої обробки дерева на Закарпатті у другій половині ХХ ст. Акцентовано на значенні народних традицій у формуванні крайової художньо-різьбярської школи.

Ключові слова: художнє різьблення, народні традиції, Ужгородське художньо-промислове училище.

The article deals with the problem of the role of Uzhhorod Art and Crafts School as a center of art woodworking professionalization in Transcarpathian region in the second part of the twentieth century. The author emphasizes on the importance of folk traditions in regional art and carving school formation.

Keywords: art carving, folk traditions, Uzhgorod Arts and Crafts School.

Актуалізація традицій народного мистецтва – важливий чинник професійної художньої творчості, що увиразнює її національну самобутність, консолідує досвід поколінь, каталізує формотворчий пошук, визначає образно-пластичну структуру твору. Чимала роль їм належить у художній обробці дерева – одному з найдавніших видів декоративно-ужиткового мистецтва з «глибокими смисловими резонансами в колективній свідомості» [4, с. 78].

Особливого значення художнє різьблення набуло на Закарпатті – регіоні, багатому деревиною, з потужною системою народних промислів, образотворенням, збагаченим досягненнями народних майстрів. Упродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. у дереворізьбленні краю творче засвоєння народномистецького досвіду відобразилося у настінних панно, об'ємно-просторовій пластиці, декоративній скульптурі; у поєднанні з новаційними підходами до обробки матеріалу інспірувало появу творів сучасного образного звучання, орієнтованих на взаємодію з ландшафтним та архітектурним середовищем, музейний і виставковий простір. Характерною рисою крайового мистецького процесу стала авторська концептуалізація народномистецьких традицій у творчості професійних митців.

Важлива роль у розвитку художнього різьблення на Закарпатті належить Ужгородському художньо-промислому училищу, у другій половині ХХ ст. – єдиному у краї навчальному мистецькому закладі, з якого розпочало творчий шлях чимало майстрів.

Заснування УХПУ припало на повоєнні роки й збіглося з приєднанням регіону до УРСР. Однією з останніх постанов Народної Ради Закарпатської України стала ухвала від 26 червня 1946 р. «Про відкриття школи живопису, скульптури та школи народних ремесел». Згодом заклад набув статусу мистецького вишу, а з березня 1946 р. – Ужгородського державного художньо-промислового училища.

Ініціаторами його відкриття виступили відомі живописці, фундатори закарпатської художньої школи – А. Ерделі, Ф. Манайло, Й. Бокшай. Початково училище одержало суто мистецьке спрямування, а навчальний процес будувався за зразком європейських академій. Першим директором новоствореної інституції став А. Ерделі, викладачами – Й. Бокшай, Ф. Манайло, А. Борецький, І. Гарапко, Е. Контратович. Посаду майстра-інструктора відділу художньої обробки дерева обійняв В. Сvida. У 1947 р. училище очолив І. Гарапко, до педагогічного процесу долучилися А. Коцка, В. Берец, Ш. Петкі. Чимало годин відводилося на рисунок, живопис, пластичну анатомію, композицію [1, с. 11]. Рівень фахової підготовки

був доволі високим, а перші повоєнні випуски заклали підвалини крайового образотворчого мистецтва наступних десятиліть.

Попри те, що у 1951–1955 рр. більшість відомих митців полишили викладання й присвятилися творчості, колектив зберігав здобуте. Продовжували працювати хоч і менш відомі, однак кваліфіковані випускники європейських художніх вишів: В. Берец, І. Гарапко, Ш. Петкі. Непересічний внесок у формування традицій крайової освіти у галузі художнього різьблення здійснив В. Свида. У наступні десятиліття до викладання долучилися представники молодшої мистецької генерації: Е. Медвецька, П. Балла, В. Петрецький, І. Манайло, А. Дунчак, Й. Пал та ін.

Наприкінці 1940-х рр. училище було переведено з підпорядкування комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР до Львівського Раднаргоспу, а з грудня 1965 р. – до Міністерства місцевої промисловості УРСР. Згідно зі статутом від 14 січня 1949 р. заклад отримав назву Ужгородського державного училища прикладного мистецтва з підготовкою фахівців за кваліфікаціями художника-виконавця по обробці дерева та художника-виконавця з декоративного розпису [3, с. 48].

У 1950-х рр. випускники училища дедалі частіше продовжували освіту у мистецьких вишах, зокрема Львівському державному інституті прикладного і декоративного мистецтва, на відділенні художньої обробки дерева (В. Приходько та ін.).

У 1970-х рр. було встановлено зв'язки з мистецькими освітніми осередками Косова та Вишніці. Завдяки належному фінансуванню Міністерством місцевої промисловості УРСР покращилася матеріальна база. Станки та спеціальне обладнання поповнили майстерні, студенти проходили виробничу та технологічну практику на підприємствах місцевої промисловості України. Дипломні роботи експонувалися на виставках досягнень народного господарства у Києві. За три повоєнні десятиліття понад 600 випускників розпочали роботу художниками, майстрами-технологами, головними художниками підприємств місцевої промисловості в Ужгороді, Мукачеві, Іршаві, Хусті, Виноградіві, Берегові, інших областях України. Чимало вихованців училища працювали у художньо-виробничих майстернях Художфонду УРСР; викладали у загальноосвітніх школах, студіях, будинках культури [3, с. 51]; присвятилися творчій праці, отримали звання заслужених та народних, стали членами Спілки художників України.

Водночас, простежувалися негативні тенденції: розрив творчих зв'язків училища та СХУ, відмова від викладацької діяльності провідних митців, зорієнтованість на виготовлення масової сувенірної продукції, скорочення годин живопису та композиції до 2–4 на тиждень у другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр.

Новий етап історії закладу розпочався у 1993 р., коли наказом Міністерства освіти було створено перший в Україні мистецький навчальний комплекс у складі Львівського державного інституту декоративного і прикладного мистецтва, Львівського коледжу декоративного і прикладного мистецтва, Ужгородського училища прикладного мистецтва ім. А. Ерделі, Косівського училища прикладного мистецтва, Вишницького училища прикладного мистецтва та ін. Помітно збільшилася кількість годин рисунку, живопису, композиції, було введено факультативні заняття, розгорнуті курси з історії образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва. Випускники отримували диплом бакалавра образотворчого мистецтва та можливість продовжувати навчання на 5-му курсі Львівської національної академії мистецтв [3, с. 69]. З початку 1990-х рр. на відділенні художньої обробки дерева було розвинуто нове спрямування – виготовлення культових виробів (підсвічників, іконостасів, царських врат тощо).

У різні періоди діяльності училища значна увага надавалася народномистецькій спадщині. Початок поклали А. Ерделі, Й. Бокшай, Ф. Манайло, які ще у міжвоєнні роки поставили за мету створення заснованої на етнокультурних традиціях, орієнтованої на новітні течії у мистецтві крайової художньої школи. Усі вони глибоко розуміли народну культуру регіону, неодноразово бували у віддалених селах, замальовували предмети

народного побуту, колекціонували вироби народних майстрів. Особливо показова діяльність Ф. Манайла – неперевершеного знавця народних промислів, одного з фундаторів Музею народної архітектури та побуту [2, с. 50], чи не найяскравішого на Закарпатті виразника народного начала у станковому живописі.

Не випадково і в радянські часи, попри утиски національної культури, студенти долучалися до народномистецьких витоків у мікросередовищах неформального мистецького спілкування й у сприйнятті творів старшої генерації закарпатських майстрів.

Реновація етнокультурної домінанти навчального процесу припала на злам 1980–1990-х рр., коли до програм увійшли факультативні курси з історії культури та народного мистецтва краю, а чільне місце у тематиці дипломних робіт посіли обрядовість та звичаєвість Карпат («Вертеп», «Люльки», «Старовинна культова архітектура Закарпаття», «Предмети для молитви», «Герби міст Закарпаття» тощо [3, с. 66]).

За роки існування Ужгородського державного художньо-промислового училища (нині Ужгородський коледж мистецтв ім. А. Ерделі), завдяки талановитим митцям та педагогам – А. Ерделі, Ф. Манайлу, Й. Бокшаю, В. Свиді, І. Гарапку, І. Барничу, Й. Палу, М. Поповичу, І. Маслюку та, з його стін вийшли відомі закарпатські майстри скульптури та різьбярства: І. Бровді, Й. Пал, В. Товтин, В. Олашин, В. Сідак, М. Саніч, М. Белень, Б. Корж, П. Матл, Т. Руснак, В. Рубіш, В. Сопільняк, В. Роман, В. Щур, І. Ісак, І. Палаташ, С. Голінка, П. Ходанич, І. Сідун, В. Шип, О. Мешко та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балла П., Небесник І. Погляд в минуле і майбутнє / П. Балла, І. Небесник // Новини Закарпаття. – 1995. – № 22–23 (848–849). – 11 лютого. – С. 11.
2. Манайло-Приходько В. Народна традиція та пошук модерної національної форми у творчості Федора Манайла / В. Манайло-Приходько // Міжнар. наук.-практ. конф. «Ерделівські читання» : тези доповідей. Ужгород, 13–14 травня 2013 р. – Ужгород : Гражда, 2013. – С. 49–50.
3. Небесник І. І. Культурологія. Образотворче мистецтво і художня освіта Закарпаття (XX століття) : навч. посіб. / І. І. Небесник ; Закарпат. худож. ін-т. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2007. – 128 с.
4. Чегусова З. Українські провідні митці художньої обробки дерева (остання третина XX – початок XXI ст.) / З. Чегусова // Студії мистецтвознавчі. 2015. – Число 2. – С. 78–89.

УДК 7

*Еріка Микула
(Львів, Україна)*

ПРОБЛЕМА ОБРАЗНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У ХУДОЖНЬО-КРИТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ 1930-Х – ПОЧАТКУ 1940-Х РР.

Проаналізовано осмислення образно-стильових особливостей образотворчого мистецтва Підкарпатської Русі у художньо-критичних публікаціях 1930-х – поч. 1940-х рр. Розкрито зміст поглядів художніх критиків на творчість провідних підкарпатських митців. Окреслено значення міжвоєнного художньо-критичного доробку у дослідженні здобутків закарпатської школи живопису упродовж наступних десятиліть.

Ключові слова: *художня критика, образно-стильові особливості підкарпатського живопису, модернізм, народне мистецтво.*

The article deals with the problem of comprehension of fine art figurative and stylistic peculiarities of Transcarpathian Rus in reviews of art during 1930s – early 1940s. The author discovers the content of art critics' views on the work of leading transcarpathian artists. Also the importance of interwar reviews of art in the research of Transcarpathian School of painting achievements during the next decades was presented.

Key words: criticism of art, figurative and stylistic peculiarities of Transcarpathian painting, modernism, folk art.

Початки художньо-критичного осмислення образно-стильових особливостей підкарпатського живопису припадають на 1930-ті – початок 1940-х рр. – час становлення та розквіту крайової художньої школи. Сформоване на перехресті культурних впливів, сповнене віддзеркалень модерністичного та народномистецького досвіду, образотворче мистецтво Підкарпатської Русі оцінювалося у полілогічній системі координат, у подібності чи відмінності щодо детермінуючих художніх традицій.

Серед перших, присвячених регіональній образотворчості художньо-критичних публікацій – статті про А. Ерделі, найбільш відомого і шанованого підкарпато-руського митця («Біографічний словник діячів культури Чехословацької республіки» /1934/ за ред. проф. А. Доленскі, «Енциклопедія новітнього часу» за ред. С. Оскара /1934/ [6, с. 15]). Узагальненню крайових художніх процесів сприяло видання у Братиславі збірки оглядів культури, освіти, мистецтва Підкарпатської Русі (1936).

Одним із кроків на шляху поглибленого аналізу підкарпатського живопису стала розвідка Я. Затлоукала, з вказівкою на оригінальне осмислення модерністичних знахідок у творчості А. Ерделі та А. Коцки [10, с. 234–235]. Визнання національної самобутності та європейськості регіональної образотворчості присутнє й в інших нарисах автора (1938) [9].

Популяризації здобутків підкарпатських митців спричинилися виставки у Братиславі та Празі (1936, 1937), організовані Товариством діячів образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі. Події викликали жваві відгуки, вступну статтю до каталогу написав д-р В. Вагнер, один з кращих чеських художніх критиків проф. Штех визнав, що крайове малярство «розвивається своїм, цілком незалежним шляхом» [6, с. 16].

Узагальнюючи еволюцію регіонального образотворчого мистецтва упродовж десятиліття, знаний угорський художній критик Ернест Каллай (1940) відзначав, що «у художників карпатського краю назовні виступають незаперечні слов'янські прикмети, сильно відрізняючи їх від угорського сприйняття. Ніжніша, безмежна смиренність, зворушлива побожність, трепет перед святістю природи і народу і глибокий пронизливий жах від недосяжних почуттями видінь» [4, с. 37]. Водночас, автор наголошував на спільності угорських і карпатських живописців, наданні переваги емоційному над раціональним, кольоропису над рисунком («дати більше барв аніж рисунка, і бути більш чутливо-романтичним, аніж логічно-конструктивним – ось риса, якою художники карпатського краю споріднені з традиціями угорського мистецтва» [4, с. 37]).

Вагома роль в осмисленні підкарпатського живопису належала літератору, досліднику, журналісту Є. Недзельському (О. Ізворіну). Зокрема у відомій та неодноразово цитованій статті «Сучасні руські художники» (1941, 1942) критик вказував на самобутність підкарпатської малярської школи, очолюваної «руською трійцею» – А. Ерделі, Ф. Манайлом, Й. Бокшаєм, й відзначав, що «якщо б не було Ерделія з його “барбізонством”, Підкарпаття довгий час залишалося б у закутках мистецтва, представляючи собою все той самий “геоетнографізм”, хоч би й у новій формі. Якби не було Ерделі, не могли б ми в нинішній час говорити про свій *неповторний руський стиль...*» (курсив – Е.М.) [2, с. 264]. На думку автора, «до появи на художньому горизонті Підкарпаття» фундаторів крайового мистецького осередку, «ся територія була не вогнищем для маляра, а перехожим місцем. Витворюючи вогнище, організовуючи спілку художніх сил регіонального змісту, руська трійця здійснювала його не як пристанище для ремісників на замовлення і для локалпатріотів, у своїй посередності і дилетантизмі мріючих бути “консулами в провінції”,

але як маяк, кидаючий світло всім, шукаючим художніх доріг» [2, с. 272]. За переконанням автора, з формуванням регіонального малярського осередку, свій оригінальний формовираз, подібно до садів Версалю, дерев Булоні і гір Британії, котрі «у французьких експресіоністів дістали особливі форми рисунку», одержала й природа Карпат. «Це раніше її малювали чужою манерою, тепер вона повноправна в мистецтві і не потребує ніякого художнього посередництва» [2, с. 262]. Суттєвою видається думка про сприйняття «руським малярством» європейського художнього досвіду та його синтезі з народним мистецтвом краю [3, с. 402].

Змістовні судження щодо розвитку підкарпатського живопису у 1930-х – на поч. 1940-х рр. містять нариси Ф. Жаковця, В. Фіали, В. Средині (1940, 1941) [7].

Особливістю художнього процесу на Підкарпатті стала рефлексія професійного середовища над витоками, завданнями та естетичними пріоритетами крайової мистецької школи. У низці публікацій, зокрема у бесіді Я. Затлоукала з А. Ерделі, наголошувалося на зв'язку регіонального живопису з етнокультурою Верховини [10, с. 235]. У статті «Образотворче мистецтво на Підкарпатській Русі» (1936) Ф. Манайло стверджував, що до пошуків нових художніх рішень його спонукали сакральне мистецтво, побут, обрядовість, народні строї [5, с. 145]. Концептуалізацію модерністичних інспірацій регіональної образотворчості репрезентували публікації А. Ерделі (1936, 1941) [1; 8].

Принагідно зауважимо, що поєднання літературної та художньої діяльності залишилося відзнакою крайового мистецького процесу наступних десятиліть. Прагнення до теоретичного осмислення мистецької практики притаманне Закарпаттю й сьогодні (П. Балла /1993, 1995/, Л. Балла /1981, 1994/, Й. Бокшай /1973/, А. Кашшай /1963/, А. Коцка /1961, 1982/, Б. Кузьма /2007, 2009/, М. Приймич /2008, 2011/, В. Скакандій /1999/, М. Сирохман /2002, 2005, 2007, 2009, 2010, 2011/ та ін.).

Отже, можемо зробити висновок, що підсумками критичного осмислення регіонального художнього процесу у 1930-х – на поч. 1940-х рр. стали визнання самотності крайового живопису, його закоріненості у досвіді модернізму та народному мистецтві Карпат, утвердження цінності здобутків окремих митців. Прикметою доби вважаємо полілогізм теоретичного дискурсу, співвіднесення підкарпато-руської образотворчості з угорською, чеською та іншими художніми традиціями, визначення їх спорідненості та відмінності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ерделі Б. Унгварскъ художнь тижднь / Б. Ерделі // Зоря – Nanjal. – 1941. – Р. 1. – Ч. 1–2. – С. 168–176.
2. Изворинъ А. Сучаснь руськь художники / А. Изворинъ // Зоря – Najnal. – Р. II. – 1942. – Ч. 1–2. – С. 258–284.
3. Изворинъ А. Сучаснь руськь художники / А. Изворинъ // Зоря – Najnal. – 1943. – Р. III. – Ч. 3–4. – С. 387–415.
4. Каллаи Э. Искусство и художники Карпатского края / Э. Каллаи // Огоньки. – Ужгород. – 1940. – декабрь. – С. 35–39.
5. Манайловъ Ф. Изобразительное искусство на Подкарпатской Руси / Ф. Манайловъ // Подкарпатская Русь. 1919–1936. – Р. Н. Г. – Ужгород, 1936. – С. 144–146.
6. Небесник І. Адальберт Ерделі. Літературні твори / І. Небесник // Науковий вісник ЗХУ : матеріали міжнародної наук.-практ. конференції «Ерделівські читання» (Ужгород, 14–16 травня 2012 р.). – Вип. 3. – Ужгород : Гражда, 2013. – С. 15–33.
7. Срединъ Н. Современные угро-русские художники / Н. Срединъ // Народная школа : журнал Учительского Общества Карпатского края. – 1940/1941. – январь. – № 5. – 81 с.
8. Эрделі Б. Карпаторусская живопись / Б. Эрделі // Альманах общества Возрождение. – Прага, 1936. – С. 48–54.
9. Zatloukal J. Umeni Podkarpatske Rusi / J. Zatloukal. – Bratislava, 1938. – 116 s.
10. Zatloukal J. U vytvarniku na Podkarpatske Rusi / J. Zatloukal // Podkarpatska Rus. – Bratislava. – 1936. – S. 232–240.

ХОРОВІ КАНТИ І ПСАЛЬМИ У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ П.ДЕМУЦЬКОГО

У статті досліджується етнографічна діяльність Порфирія Демуцького, наукові розвідки якого вплинули на популяризацію народних пісень та використовувались провідними хоровими колективами України. Узагальнено результати наукових розвідок вчених, що займалися дослідженням творчої діяльності Порфирія Демуцького.

Ключові слова: Порфирій Демуцький, етнографічна діяльність, територіальний тип фольклорних досліджень

The article investigates ethnographical activity of Porfyriy Demutsky, whose scientific investigations influenced the popularization of folk songs and were used by the main choirs of Ukraine. The results of scientists' researches, which refer to the investigation of Porfyriy Demutsky's creative activity have been summarized in the article.

Keywords: Porfyriy Demutsky, ethnographical activity, territorial type of folklore studies.

Порфирій Демуцький (1860–1927) – видатний український фольклорист, композитор, диригент та засновник Охматівського сільського хору. Поєднуючи диригентську діяльність з фольклористичною, Порфирієм Демуцьким було зібрано, а також частково оброблено понад 700 [1, с. 178; 2, с. 22], за деякими даними понад 1000 [3, с. 185], народних пісень.

У своїй творчій діяльності Порфирій Демуцький віддавав належне кантам і псалмам, довівши їх до справжньої наукової праці. Спроби запису кантів відбуваються у часи студентства. Першим із лірницьких наспівів була мелодія канта „Марії Магдалині”. Згадуючи студентські роки Порфирій Демуцький зазначав: „Уже в ту пору, приїжджаючи додому на канікули, я пробував записувати пісні, які чув на селі, та особливо мене приваблювали лірницькі мелодії. Правда, давалося то з великим трудом: через те...що самі лірники неохотно допускали запис од них репертуару, котрий вони охороняли ревниво од чужої влади” [4].

Серед творчих напрацювань П. Демуцького у контексті дослідження лірницького репертуару виокремлюється праця: „Ліра і її мотиви” [5] (дана праця є унікальною науковою розвідкою, яка до сьогодення часу не має аналогів). У цілому, канти і псалми П. Демуцького детально досліджено О. Богдановою [6], на прикладі збірки „Ліра та її мотиви”, проте, збірки [7] та [8] цікаві тим що вони були презентовані саме для хорового виконання. Оскільки лірницькі канти і псалми були первинно одоголосними – у збірниках [7] та [8] більшою мірою, проявилась роль П. Демуцького як аранжувальника.

Згідно класифікації [6] кантово-хорова манера побутування духовних наспівів – кантів і псалмів на рівнях професійно-церковного, професійного й аматорського світського музикування, а також народопісенної традиції зумовила особливості фактурного викладу в лірницьких записах П. Демуцького:

Перший тип - класична кантова триголосна фактура (або 2-3 голосна ансамблева), додається, здебільшого, до творів книжкового походження чи творів із ознаками писемної традиції (наприклад, із „Богогласника”) або занотована від церковнослужителів: „від дячка”, „від батюшки”; Другий тип аранжування (з підправкою в народному стилі) – бурдонний супровід, що імітує звучання ліри. Проте він не відповідає теситурі цього інструменту і цілком пристосований до хорового складу. Мета цієї зміни була практично-артистична; Третій тип записів – монодичний виклад без аранжування, що найбільш відповідає автентичним лірницьким наспівам і залучається до мелодій декламаційно-речетативного складу [6].

Розглянемо канти і псалми із збірок [7] та [8]:

Перший тип. „Слава страстем Христовим „№ 1 псалма від лірника Микити (збірка [7]) відносяться до страсних псалм, де описується загибель Ісуса Христа. Триголосоий мішаний хор з рухом верхніх голосів паралельними терціями, а басу по акордових звуках головних функцій. Тридольний метр, квадратні побудови, акордовий виклад з незначними розспівами. Паралельна ладова змінність – а – moll – C – Dur. Діапазон мелодії в межах квінти. Вона „потовщена” терцевою второю. Бас більш розвинутий, діапазон в межах децими від „а” великої октави до „с” першої октави. Мелодична лінія плавна з застосуванням акордових та неакордових прохідних звуків. Вірогідно, що манера співу таких творів дещо відрізнялася від гуртового „вуличного”.

Кант „О, Пресв`ята Діво” № 2 (збірка [8]) відноситься до величальних кантів, оскільки у тексті прославляється Діва Марія. Віднесення даного номеру до канту цілком співпадає з практикою П. Демуцького щодо розподілу кантів та псалмів за характером звучання (Dur; moll). Відповідно Dur був більш характерний для кантів, а moll – для псалмів. Сам П. Демуцький зазначав: „Цікаво то, що канти, пострєні переважно „на весело”, дуже близькі до церковної музики; а псалми – більше „на жалоб”, і переходять в народні пісні” [4]. Даний кант з досить простою гармонізацією нагадує народне багатоголосся, що умовно називаємо „кантовим”, тобто два верхніх голоси рухаються паралельними терціями, а нижній – по акордовим звукам головних тризвуків ладу. В основі мелодичного та гармонічного розвитку – функціональна система мажоро–мінору. Початок та завершення речень можливі в унісон. Всі ці ознаки наявні в обробці канту. Ми відносимо його до першого типу, оскільки він повністю відповідає традиції викладення канту.

„Сирітка” № 3 (збірка [7]) відома тим, що традиційно входила до репертуару лірників. Це типові житійні псалма, де оспівується страждання. Цікава тим, що до хорового чотириголосся додається соло за вибором чи баритону, чи альта (ремарка „Recitativo dramatico”). Особливої експресивності надає звучанню підвищений четвертий ступінь у мінорі, характерний для жалісних пісень. П. Демуцький намагався передати речетативний, імпровізаційний розвиток мелодії, гармонізувавши два куплети, що чергуються: один з соло, а другий без. Таким чином композитором запропоновано 2 варіанти виконання, відповідно, у першому та другому типах.

Другий тип. Псалма № 1 „В славнім граді во Єрусалимі” (збірка [8]) розпочинається з сольного заспіву. Дана композиція відноситься до страсних псалм, оскільки оспівує смерть Ісуса Христа. З другої фрази вступає tutti. В способах розвитку мелодичних ліній верхніх голосів відчувається вплив підголоскового стилю: „відхід” та „повернення” до унісону у жіночих партіях, мелодизація з розспівами в басовій партії, натурально – ладові звороти в деяких каденціях (такти 4, 7).

Найяскравіше взаємопроникнення народного багатоголосся та „лірницького” стилю відобразилося у псалмі покладеній на біблійний сюжет „Всемірний потоп” № 2 (збірка [7]) від лірника Романа. Мелодія першої та другої фраз нагадує розповідну манеру виконання. Октавний унісон в першому такті переростає в гетерофонне двоголосся між партіями жіночих голосів та басу в наступних трьох тактах. Третя та четверта фрази є варіаційним повторенням з різною гармонізацією. У першому проведенні бас рухається в октаву з сопрано, альт в нижню терцію з сопрано (такти 5 – 6). В другому проведенні змінений бас – він дає гармонічну опору, співаючи основні тони функцій: III – IV – V – I (такти 7 – 8). Можна припустити переважання в цій обробці „вуличного” гуртового стилю за наявністю деяких ознак: фактура багатоголосся з октавним дублюванням партій або рухом паралельними терціями, теситура голосів (для жіночих голосів середня, для басу – висока, спів „на горлі”), широке дихання з ферматами на довгих звуках, характер розспівів (такти 5 – 7).

Псалма № 3 „А Бог Адама” (збірка [8]) має типову пальмову побудовою. Терцева втора у верхніх голосах, рух по акордових звуках у чоловічій партії.

Псалма „Страшний суд” № 4 (збірка [8]) відносяться до біблійних псалм, оскільки у тексті оспівується сюжет з Біблії. Обробка є цікавою застосуванням звукової колористики. У басовій партії імітується звучання ліри – органний пункт у вигляді октави з квінтовым заповненням на початку твору. На цьому фоні вступає дует в терцію в жіночих голосах. В оригінальному виконанні лірник співав октавою нижче та супроводжував мелодію терцевою второю на лірі. В підголосковому співі заспів також мав би звучати у тій же теситурі, проте ніяких вказівок щодо визначення октави в записах початку пісні немає. Провідна мелодія в партії альту дублюється октавою нижче басом (такти 4 – 5). Сопрано у верхньому регістрі нагадує фальцетний „тоньчик”. Повторення октавно – квінтового органного пункту в завершенні пісні створює репризну структуру. У нижніх голосах імітується звучання ліри з квінтовым заповненням і, одночасно, містить елементи з народної підголоскової поліфонії, а саме дублювання мелодії басовою партією. Дані псалма є дуже показовим для розуміння запису та обробки духовних псалм П. Демуцьким, у яких він поєднував два стильових спрямування.

„Радуйся, Маріє” № 4 (збірка [7]) відноситься до величальних кантів. Починається з унісону в сопрано та альтів, що характерно для гуртового підголоскового співу. Загальнохоровий унісон також зустрічається й посеред музичної побудови (такти № 7). Мелодична лінія „розцвічена” типовими розспівами у межах терції, особливо у каденції. Закінчується твір унісоном басової та альтової партії до якого додається терція у партії сопрано, що також зустрічається у традиції підголоскового співу. Цей зразок аранжування наводить на думку про манеру виконання більше наближену до „вуличної”.

„Різдвянні колядки” № 5 (збірка [8]) також відносяться до народної духовної музики, тому укладені П. Демуцьким у даний збірник. У гармонізації партія басу поєднує гармонічну опору з паралельним рухом, що на певних проміжках дублює одну з жіночих партій – відчутний вплив підголоскового співу. Таке поєднання характерне для другого типу, оскільки кантова традиція поєднана з народопісненими елементами. Дані колядки цікаві поєднанням двох тематичних спрямувань. З одного боку, ми бачимо елементи біблійного сюжету: „Нова радість стала, яка не була, над вертепом звизда ясна весь свить осіяла”. З іншого - елементи восхвалення Ісуса Христа: „Царіє, вдарте во струны, возыграйте, князи, во трубы! Хрыстос рождається славите, языци разумийте, яко с нами Богъ!”

Аналіз духовних творів, кантів, псалм П. Демуцького засвідчує наявність нерозривного зв'язку 2 традицій співу: народна пісня та духовна музика.

Про велику популярність лірницьких наспівів та їх широкий вжиток у музичній практиці свідчать хорові розкладки пісень, аналогічні відповідним зразкам лірницьких записів збірки П. Демуцького, які зустрічаємо у репертуарі Концерту українських кантів у м. Києві в 1916 році. У виконанні хору студентів університету Св. Володимира й хору слухачок ВЖК під керівництвом О. Кошиця також прозвучали канти у записах П. Демуцького [6]. Аранжування записів М. Лисенком свідчить про їх високу якість та художню цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козицький П. 50 років музично-етнографічної праці (Порфир Данилович Демуцький) / П. Козицький // П. Д. Демуцький „Ліра і її мотиви” Додатки. Біографічні матеріали. – Х.: Видавець Савчук О.О, 2012. – 308 с.
2. Яценко Л. П. Д. Демуцький: нарис про життя і творчість / Л. Яценко. – К. : Держ. видавництво образотв. мистецтва і муз. Літератури, 1957. – 42 с.
3. Грінченко М. П.Д.Демуцький: [некролог] / М.Грінченко // Червоний шлях. – 1927. – №7-8. – С 317-318. – Підпис Мик.Грінченко.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Ф. 50, опис 502. curriculum vitae

5. Демуцький П. Лира й її мотиви / збравъ в Кыйивщини П. Демуцький. – К.: Гл.кладъвъ кн. И магазинъ Леона Идзиковскаго (Нотопечатня и друкарня И. И. Чоклова), 1903. – 58 с.
6. Богданова О. Унікальні записи з репертуару українського традиційного лірництва / О. Богданова // Ліра і її мотиви. Додатки. Біографічні матеріали. – Х.: Видавець Савчук О.О., 2012. – 308 с.
7. Демуцький П. Другий десяток народніх український пісень з репертуара Охматівського хора П. Демуцького. К.: Типо-литогр. и нотопечатня „И. И. Чоклов”, [1917-1918]. – 7 с.
8. Демуцький П. Перший десяток народніх український пісень з репертуара Охматівського хора П. Демуцького. К.: Типо-литогр. и нотопечатня „И. И. Чоклов”, [1917-1918]. – 8 с.
9. Пиж’янова Н. В. Окремі аспекти духовної музики Порфирія Демуцького / Н. Пиж’янова // Народнознавчі зошити (серія мистецтвознавча). – Львів, 2016. – №.1. – С. 195-200.

СЕНСОРНОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В данной статье рассматриваются вопросы о сенсорном воспитании детей дошкольного возраста и внедрения их в учебно-воспитательный процесс.

This article discusses about the sensory education preschool children and their introduction in educational process.

«Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. 2020 жылға қарай Қазақстандағы 3-6 жас аралығындағы балаларды мектепке дейінгі біліммен 100 пайыз қамту жоспарлануда. Сондықтан оларға заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсыну маңызды» екендігін Қазақстан Республикасы Президенті Н.А.Назарбаев өз Жолдауында атап өтті [1].

Қоғамымызда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен еліміздің білім беру саласының әлемдік білім кеңістігіне өтуі білім беру саласында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға уақыт талабына сай өзгерістер енгізуді талап етіп отыр. Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселесі мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып отыр. Сондықтан мектепке дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеудің негізгі мақсаты – баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуы болып отыр. Жаңа заман баласы ертеңгі еліміздің болашағы. Жаңа заман баласын қалыптастырып, дамыту үшін, тұлғаның ішкі дүниесі мен оның қыр сырын анықтап, мүмкіншіліктері мен қабілетінің дамуына жағдай туғызу қажет. Білім берудің алғашқы деңгейлері балабақшадан басталмақ. Мақсаты-мектепке дейінгі білім балалардың білім алуына бірдей бастапқы мүмкіндіктерді қамтамасыз ету.

Кеңес дәуіріндегі педагогика сенсорлық тәрбие мәселелерінде Мария Монтессоридің сенсорлық тәрбие жүйесінде өз бейнесін тапқан позициядан принципіалды айырмашылығы бар позицияны ұстанады. Оның пайдаланған дидактикалық материалдар өзін-өзі бақылау принципіне сәйкес жасалған, мұның өзі балаларға педагогтың қатысуынсыз, өз бетімен шұғылдануына мүмкіндік береді.

Ресейлік ғалым Н.М.Щелованов нәресте кезеңді сенсорлық тәрбие берудің «алтын кезеңі» деп атап көрсеткен

Мектепке дейінгі педагогика тарихының әртүрлі даму кезеңдерінде бұл мәселе бойынша көптеген ғалымдар (Я.А.Коменский, Ф.Фребель, М.Монтессори, О.Декроли, Е.И.Тихеева және т.б.) балаларды заттардың қасиеттері мен ерекшеліктерін таныстыратын әртүрлі дидактикалық ойындар мен жаттығуларды жасады.

Ғалымдар А.В.Запорожец, А.П.Усова, Н.П.Сакулина, Л.А.Венгер, Н.Н.Поддъяков және т.б. жалпы сенсорлық тәрбие бойынша көптеген ой-пікірлерін айқындай отырып сенсорлық тәрбие жүйесінің қалыптасуына өз ықпалдарын тигізді.

Кеңес педагогикасы сенсорлық тәрбиені іс-әрекеттің әр түрі: бейнелеу, құрастыру, музыкалық-қимыл үдерісінде, балаларды қоршаған ортамен таныстырғанда жүзеге асыру керек деп есептейді. Мәселен, Е. И. Тихеева сезім органдарын жетілдіру жұмысын бала тілінің дамуымен, қоршаған заттар дүниесімен таныстырумен байланыстырды. Ол жасаған дидактикалық материалдар, ойындар (әсіресе табиғи материалдармен ойындар) да түсті көлемді, форманы ажырата білуге бағытталған, бірақ балаларды заттардың қасиетімен, сапасымен таныстыру ойын әрекеті үстінде жүргізіледі, оның өзі білім мен ұғымды жақсы игеруге көмектеседі [2].

Мектепке дейінгі балаларға сенсорлық тәрбие беру, заттардың формасын, түсін, көлемі мен басқа да ерекшеліктері мен қатынастарын зерттеуге бағытталған қабылдау әрекеттерінің нәтижесінде қалыптасқан кез-келген түсініктер, келешекте кейіп мәніне айналуы қажет. Бірақ бұл жеткіліксіз. Себебі, әртүрлі заттардың әртүрлі ерекшеліктерінің ішінен салыстыра отырып, ортақ белгілеріне сәйкес заттардың қасиеттерінің негізгілерін айқындай білуі керек.

Балаларға сенсорлық тәрбие беру мәселелерін зерттеумен көптеген ресейлік және шетелдік ғалымдар айналысқан. Соңғы кездері әдіскерлер өз назарларын көбірек шетелдік авторларға аударуда. Орыс ғалымдары А.П.Усова, А.В. Запорожец, А.Г. Рузская, Н.А. Ветлугина, Л.А. Венгер, В.П. Зинченко және т.б. осы сенсорлық тәрбие беру мәселеріне едәуір өз үлестерін қосты [2-5].

Ақыл-ой тәрбиесі әр заманда балаларға білім берудің негізгі құралы болып табылады. Білім алуға және ғылымға ұмтылыс халық санасының тереңнен әрдайым орын алады. Халық табиғат пен қоғам дамуының заңдылықтары бейнеленген ғылымның деректерін, түсініктерін және заңдарын мақсатты игерудің нәтижесі деп білд. Тек ақылды адам ғана терең білімдерді меңгере алатынын түсінді. Білімнің мәнін «Ақылдан қымбат байлық жоқ», «Ақылды сатып ала алмайсың», «Ақыл – тозбас киім, білім – сарқылмас бұлақ» деген халықтың даналық сөздерінен-ақ байқауға болады [6].

Белгілі ғалым А.Меңжанова мектепке дейінгі жастағы балалардың «ақыл-ой тәрбиесінің мақсаты – балаларды табиғат пен қоғамдық өмірдің сан қилы қарапайым құбылыстары жайлы біліммен қаруландыру, сезім мен қабылдау ерекшеліктерін жетілдіру арқылы ақыл-ой қабілетін (зейін, ой, ес, қиял, тез және дұрыс шешім қабылдау, тұжырымдау, игерген әдет пен дағдыны, білімді іс-әрекет үдерісінде туған міндеттерді шешуге пайдалана білу, өз еңбегінің сапасын, оның қорытындысын, ынта-ықыласын болжай алу) дамытуды қамтамасыз ету», - деп анықтаған [7].

Сенсорлық тәрбие ақыл-ой тәрбиесінің негізі болып табылады, ол баланың сезімдік тәжірибесінің дамуын және баюын қамтамасыз етеді, заттардың қасиеті мен сапасы туралы түсінігін қалыптастырады. **Сенсорлық тәрбие дегеніміз бұл түйсік пен қабылдаудың дұрыс бағытта дамуы. «Сенсор» сөзі латынның «Sensus» – «сезім», «түйсік», «қабылдау», «түйсіну қабілеті» деген сөздерінен шыққан [8].**

Дүниені тану түйсінуден, қабылдаудан басталады. Түйсігі мен қабылдауы мол адамның қоршаған дүние жайлы көзқарасы кең, жан-жақты келеді. Сөйтіп, баланың сенсорлық мәдениеті, оның түйсігі мен қабылдауының даму деңгейі ойдағыдай дамыған таным қызметінің алғы шарты болып табылады.

Педагогикалық сөздікте «сенсор» ұғымына

- 1) жеке рецептор;
- 2) рецепторлы мүше» деп атап көрсетілген.

Сенсорлық бейімделу- организмнің сыртқы ортаның әр түрлі жағдайына бейімделу қабілеттілігі.

Сенсорлық бөлік – орталық жүйке жүйесінің өрлеме нейрондардың ұштары болып табылатын бөлігі. Мыс.: көру аймағы, соматосенсорлық бөлік және т.б.

Сенсорлық ес – сезім органдарына түсетін ақпараттарды сенсорлық өңдеудің өнімдерін өте қысқа уақыт бойында есте ұстауды қамтамасыз ететін гипотезалық ес жүйкешесі [9].

Сенсорлық тәрбиеге екі ұғым кіреді: зер салып ойлау және ақыл –ой күштері.

Ойлау дегеніміз не? Ойлау деп – заттар мен құбылыстардың арасындағы табиғи байланыстарды және қатынастарды бейнелейтін психикалық процесті айтады. Ойлау – таным іс-әрекетіндегі күрделі үдеріс. Ол білмеуден білуге қарай бағытталған ой қозғалыстың адам миында бейнеленуі [10].

Ой – түйсіну, қабылдау, елестетуден алынған сезімдік деректердің адам миы арқылы өңделуі, мәнге айналуы. Ойлау – барлық адамдарға тән туынды түсінік. Жеке адам даму процесінде тәрбиеге қоятын міндеттерге сай жедел дамиды ойлаудың нақты жақтарын немесе түрлерін қалыптастырады. Тәрбиешінің міндеті ойлау түрлерінің мәнін терең түсінуі,

оларды тұтас педагогикалық процесте шебер қолдана білуі, балалардың ақыл- ой қабілетінің дамуын әсер ету тәсілдерін жете зерттеу қажет.

Енді әрбір ойлау түрлерінің тұлғаның даму үдерісінде алатын орны туралы сөз етейік.

Нақты логикалық ойлау - біздің затты тікелей қабылдауымыз. Мұны кейде *көрнекі ойлау* деп те атауға болады. Нақты *логикалық ойлау* балалардың ойлау және оқу процесінде, адамдардың еңбек іс- әрекетінде байқалады.

Сенсорлық даму және ойлау білігінің негізі ойлау операцияларын меңгеруде қажет етеді. Негізгі ойлау операцияларына ғылымда белгілі анализ, синтез, салыстыру, классификация жатады .

Анализ дегеніміз бүтінді бөліктерге ойша жіктеу немесе бүтіннің жеке қасиеттерін ойша бөлу болып табылады .

Синтез – заттың бөліктерін ойша үйлестіре біріктіру немесе құбылыстардың жеке жақтарын олардың белгілері мен қасиеттерін біріктіру. Анализ бен синтез біріне – бірі қарама- қайшы ойлау операциялары болғаны мен, олар бір- бірімен үздіксіз байланыста болады.

Белгілі бір сабақтастықта нақты белгілі немесе бірқатар белгілер бойынша олардың ұқсастықтарын немесе айырмашылықтарын анықтауды салыстыру деп аталады .

Салыстыру – жинақтаудың қажетті алғы шарты. Араларындағы ұқсастық немесе айырмашылыққа тәуелді заттар немесе құбылыстарды топтарға ажыратуды жіктеу (классификация) деп атайды.

Негізгі ойлау операцияларын тұтас педагогикалық процесте меңгере және нәтижелі қолдана білу тәрбиешінің шеберлігін, біліктілігін, білімдарлығын көрсетеді [11].

Сенсорлық тәрбиенің тағыда бір маңызды міндеті балалардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру болып табылады. Мұның негізінде әлем танымдылығын түсіну, табиғат пен қоғам дамуының заңдарын ұғыну. Жинақты етіп айтсақ, балалар барлық оқу іс-әрекетінде негізгі дүниетанымдық жұмысты бекітеді, баянды етуді талаптандырады. Ақыл–ой тәрбиесінің маңызды міндеті – ақыл–ой қызметінде, білімді үнемі молайтуға қажеттілікті дамыту. Ғылымның, техниканың және мәдениеттің қарқынды дамуы мен байланысты бұл міндет ерекше үлкен мәнге ие болып отыр. Оны шешпейінше талаптылық пен білуге құштарлықты дамыту, ауқымды ғылыми информациядан бағдар табуды қалыптастыру мүмкін емес .

Сенсорлық даму – бұл бала жасына, тәжірибесінің молаюы мен тәрбиелілік ықпалдарының әсеріне байланысты ойлау әрекетінде пайда болатын сан және сапалық өзгерістердің жиынтығы. Мектепке дейінгі шақта білімнің қорлануы шапшаң қарқынмен жүреді . Таным процестері жетіледі, бала сенсорлық әрекеттің қарапайым әдістерін меңгереді. Баланың сенсорлық дамуын қамтамасыз ету оның барлық кейінгі іс-әрекеті үшін зор маңызы бар. Сенсорлық дамыту әлеуметтік ортаның ықпалымен жүзеге асырылады. Ол айналадағылармен араласу барысында тілді қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланып, сонымен бірге қалыптасқан ұғымдар жүйесін игереді. Сенсорлық тәрбиені неғұрлым тиімді дамыту оқыту мен тәрбиелеу негізінде жүзеге асырылады. Қазіргі педагогика ғылыми ақыл-ой дамуының негізгі көрсеткіштері – білімдер жүйесін игеру, олардың қорын жинау, шығармашылық ойды дамыту және жаңа білімдер алуға танымдық қызмет әдістерін меңгереді деп есептейді .

Сенсорлық тәрбие –балалардың белсенді ойлау қызметінің дамуына ересектердің мақсатты ықпалы . Ол қоршаған дүние туралы түсінікке жеңіл білімдерді хабарлауы, оларды жүйелеп отыруды, танымдық мүдделерді зияткерлік дағдылар мен іскерлікті қалыптастыруды, танымдық қабілеттерді дамытуды қамтиды.

Сенсорлық тәрбие – адамның таным қабілетін дамытып, білім қорын игеруіне жол ашатын тәлім – тәрбиенің негізгі бір саласы. Сенсорлық тәрбие арқылы балалардың оқып білім алуына іс - әрекетін бағыттау – сана сезімінің дамуына, ғылыми негіздерін меңгеруіне

бағыт – бағдар бере отырып жеке тұлғаны қоғамның өркениетті даму бағытына сай жан – жақты тәрбиелеудің құрамды бөліктерінің бірі [12].

Сенсорлық тәрбие – тұлғаның жан-жақты дамуының негізі. Сенсорлық даму еңбек өнімділігін арттыруға, еңбектің шығармашылығына зор ықпал жасайды. Ең бастысы, ол ғылым мен техниканың, мәдениеттің жедел дамуының қайнар бұлағы екендігін үнемі есте ұстағанымыз жөн.

Қорыта айтқанда, Мәңгі еліміздің "Нұрлы жолында" елеулі өзгерістермен қатар еліміздің болашағы – бала тәрбиесі қашан да өзектілігін жоғалтпайды. Сондықтан «Мектепке дейінгі тәрбие және білім беру» мамандығының дәрежесі өсіп, тәрбиешілердің сенсорлық тәрбие беру жолында қажырлы жұмыстар атқарылатына сенімдіміз!

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президенті Н.Назарбаев. Қазақстан халқына жолдауы. 29.02.2013 ж.
2. Усова А. Обучение в детском саду. – М.: Просвещение, 1981. – 176 с.
3. Венгер Л.А., Мухина В.С. Сенсорное воспитание дошкольников // Дошкольное воспитание. – 2004. – №13. – С.424.
4. Дидактические игры и упражнения по сенсорному воспитанию дошкольников / Под ред. Л. А. Венгера. – М.: Просвещение, 2008. – С. 315.
5. Морозова О.Е., Тихеева И. Дошкольный возраст: сенсорное воспитание и воспитание // Дошкольное воспитание. – 1993. – №5. – С. 87.
6. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы: «Санат», 2001. – 320 б.
7. Меңжанова А., Исмагулова Г.И., Дайрабаев Е. Мектепке дейінгі педагогика. – А.: Мектеп, 1982.
8. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Астана: Фолиант, 2008. – 336 б.
9. Жұмабекова Ф. Мектепке дейінгі педагогика» оқу құралы. – Астана: Фолиант баспасы, 2008.
10. Жарықбаев Қ. Жантану негіздері. – А., 2002.
11. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – А., 2003.

*Тетяна Абрамян
(Слов'янськ, Україна)*

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ АКТИВНИХ ФОРМ РОБОТИ НА ЗАНЯТТЯХ З ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У статті дається аналіз проблеми щодо застосування активних форм роботи на заняттях з економічних дисциплін. Розкрито сутність ігрового методу навчання під час проведення аудиторних занять.

Ключові слова: методи навчання, способи активізації, дидактика, професійна освіта, ефективність, якість, відповідальність, творчо-пошукова діяльність, навчальна гра.

The article analyzes of problems of application of active forms of work in the classroom for economic subjects. The essence of the game method during the classes.

Keywords: teaching methods, methods of activation, didactics, professional education, efficiency, quality, responsibility, creative-search activity, educational game.

Ключовою проблемою у вирішенні завдання підвищення ефективності та якості професійної освіти є активізація навчання студентів. Її особлива значущість полягає в тому, що навчання спрямоване не тільки на сприйняття навчального матеріалу, але і на формування ставлення студента до самої пізнавальної діяльності. Перетворюючий характер

діяльності завжди пов'язаний з активністю суб'єкта. Знання, отримані в готовому вигляді, як правило, викликають труднощі студентів у їх застосуванні до пояснення спостережуваних явищ і вирішення конкретних завдань. Одним із суттєвих недоліків знань студентів залишається формалізм, який проявляється у відриві завчених ними теоретичних положень від умінь застосувати їх на практиці.

Довгий час найважливішою проблемою дидактики є способи активізації студентів на занятті. Які методи навчання необхідно застосовувати, щоб підвищити цю активність? Вирішення задачі підвищення ефективності навчального процесу вимагає наукового осмислення перевірених практикою умов і засобів активізації студентів.

В умовах гуманізації освіти існуюча теорія і технологія масового навчання повинна бути спрямована на формування сильної особистості, здатної жити і працювати в безперервно мінливому світі, здатною сміливо розробляти власну стратегію поведінки, здійснювати моральний вибір і нести за нього відповідальність, тобто особистість саморозвивається і самореалізовується.

У навчальному закладі особливе місце займають такі форми занять, які забезпечують активну участь на занятті кожного студента, підвищують авторитет знань та індивідуальну відповідальність студентів за результати навчальної праці. Ці завдання можна успішно вирішувати через технологію застосування активних форм навчання.

Активні методи навчання дозволяють використовувати всі рівні засвоєння знань: від відтворюючої діяльності через перетворюючу до головної мети – творчо-пошукової діяльності. Творчо-пошукова діяльність є ефективнішою, якщо їй передують відтворююча і перетворююча діяльність, у ході якої студенти засвоюють прийоми навчання.

Необхідність активного навчання полягає в тому, що за допомогою його форм, методів можна досить ефективно вирішувати цілий ряд ситуаційних завдань, які важко досягаються у традиційному навчанні:

- формувати не тільки пізнавальні, а й професійні мотиви та інтереси, виховувати системне мислення фахівця;

- вчити колективної розумової і практичної роботи, формувати соціальні уміння і навички взаємодії і спілкування, індивідуального і спільного прийняття рішень, виховувати відповідальне ставлення до справи, соціальних цінностей і установок як колективу, так і суспільства в цілому.

Активізацію можна визначити як постійний процес спонукання студентів до енергійного, цілеспрямованого навчання, подолання пасивності і стереотипної діяльності, спаду і застою в розумовій роботі. Головна мета активізації – формування активності студентів, підвищення якості навчально-виховного процесу.

У своїй педагогічній практиці я використовую різні шляхи активізації пізнавальної діяльності, основні серед них – різноманітність форм, методів, засобів навчання, вибір таких їх поєднань, які у виниклих ситуаціях стимулюють активність і самостійність студентів.

Найбільший активізуючий ефект на заняттях з економіки дають ситуації, в яких студенти самі повинні:

- відстоювати свою думку;
- брати участь в дискусіях та обговореннях;
- ставити питання своїм товаришам і викладачам;
- рецензувати відповіді товаришів;
- оцінювати відповіді та письмові роботи товаришів;
- пояснювати більш слабким студентам незрозумілі місця;
- самостійно вибирати посилене завдання;
- знаходити декілька варіантів можливого рішення пізнавальної задачі (проблеми);
- створювати ситуації самоперевірки, аналізу особистих пізнавальних і практичних дій;
- вирішувати пізнавальні завдання шляхом комплексного застосування відомих їм способів рішення.

Можна стверджувати, що нові технології самостійного навчання мають на увазі, перш за все підвищення активності студентів: істина, здобута шляхом власної напруги зусиль, має величезну пізнавальну цінність.

Звідси можна зробити висновок, що успіх навчання в кінцевому підсумку визначається ставленням студентів до навчання, їх прагнення до пізнання, усвідомленим і самостійним придбанням знань, умінь і навичок, їх активністю.

Активність як самостійної, так і колективної діяльності студентів можлива лише за наявності стимулів. Головною на початку активної діяльності повинна бути не вимушеність, а бажання студента вирішити проблему, пізнати що-небудь, довести.

Принципи активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, як і вибір методів навчання, повинні визначатися з урахуванням особливостей навчального процесу. Крім принципів і методів, існують також і фактори, які спонукають студентів до активності, їх можна назвати ще мотивами чи стимулами викладача, щоб активізувати діяльність студентів.

Фактори, які спонукають студентів до активності

У числі основних чинників, що спонукають студентів до активності, можна назвати наступні:

➤ професійний інтерес є головним мотивом активізації студентів. Даний фактор викладачеві необхідно враховувати вже при формуванні навчального матеріалу. Студент ніколи не стане вивчати конкретну ситуацію, якщо вона надумана і не відображає реальної дійсності. І навпаки, інтерес його різко зростає, якщо матеріал містить характерні проблеми, які йому доводиться зустрічати, а часом і вирішувати у повсякденному житті. Тут його пізнавальна активність буде обумовлена зацікавленістю в дослідженні даної проблеми, вивченням досвіду її рішення;

➤ творчий характер навчально-пізнавальної діяльності сам по собі є потужним стимулом до пізнання. Дослідницький характер навчально-пізнавальної діяльності дозволяє пробудити у студентів творчий інтерес, а це в свою чергу спонукає їх до активного самостійного і колективного пошуку нових знань;

➤ змагальність також є одним з головних збудників активної діяльності студента. Однак навчальний процес це може зводитися лише до змагання за кращі оцінки, це можуть бути й інші мотиви. Наприклад, нікому не хочеться «вдарити в бруд обличчям» перед своїми одногрупниками, кожен прагне показати себе з кращого боку (що він чогось вартий), продемонструвати глибину своїх знань і вмінь. Змагальність особливо проявляє себе на заняттях, які проводяться в ігровій формі;

➤ ігровий характер проведення занять включає в себе і чинник професійного інтересу, і фактор змагальності, але незалежно від цього являє собою ефективний мотиваційний процес розумової активності студента. Добре організоване ігрове заняття має містити «пружину» для саморозвитку. Будь-яка гра спонукає її учасника до дії.

На особливу увагу, в даному разі, заслуговують ігрові підходи до організації пізнавального процесу. Можна сказати, що саме від дидактично грамотно організованої і проведеної навчальної гри залежить успіх процесу виховання і навчання. СENS ігрового навчання лежить не просто в передаванні знань та вмінь, а і у виявленні ініціативи у кожного студента, формуванні творчого стилю діяльності і активної дієвої позиції.

Отже, ігрове навчання – це система взаємопов'язаних елементів, які являють собою комплекс виборчого залучення складових, де взаємодіяльність і взаємовідношення набувають характер взаємного сприяння компонентів, направлених на досягнення запланованого дидактичного результату.

Структурна модель ігрового навчання об'єднує в собі наступні складові:

- 1) суб'єкт педагогічної взаємодіяльності;
- 2) об'єкт педагогічної взаємодіяльності;
- 3) предмет їх спільної діяльності;
- 4) цілі навчання;

5) засоби ігрової комунікації.

Специфіка ігрового навчання полягає в тому, що воно містить в собі не тільки можливості відпрацювання структурних компонентів педагогічної діяльності, але і функціональних. Функціональні компоненти характеризують процесуальну сторону педагогічної діяльності. Ігрове навчання допомагає відпрацювати чотири функціональних компонента: презентативний, інтенсивний, коректуючий, діагностичний.

При реалізації ігрового навчання необхідно проводити заняття так, щоб було чітке уявлення про ці уміння і можливості їх відпрацювання при виконанні ігрових ролей.

Основою ігрового навчання можуть бути різноманітні види дидактичних та ділових ігор. В останній час в навчальній практиці широко використовуються імітаційно-навчальні ігри, які дозволяють студенту в ході ігрової діяльності отримувати та збагачувати власний досвід, програвати можливу виробничу ситуацію.

Відмінність навчальної гри від традиційних методів навчання полягає у тому, що у грі відтворюються основні закономірності руху професійної діяльності і професійного мислення на матеріалі навчальних, а не реальних, ситуацій, які динамічно змінюються спільними зусиллями учасників гри. Дослідження багатьох науковців підтверджують великі можливості дидактичної гри як методу активізації пізнавальної діяльності студентів, пізнання і реального засвоєння соціальної і предметної діяльності у процесі вирішення ігрової проблеми шляхом імітації, відтворення у ролях основних видів поведінки відповідно до правил гри на моделі професійної діяльності в умовних ситуаціях. Гру можна охарактеризувати з різних позицій: як діяльність, як процес, як метод навчання. У структуру гри як діяльності включаються: цілепокладання, планування, реалізація мети та аналіз результатів, у яких особистість реалізує себе як суб'єкт.

Структуру гри як процесу становлять:

- ролі, які виконують студенти;
- ігрові дії як засіб реалізації ролей;
- ігрове використання предметів;
- реальні стосунки між гравцями;
- сюжет – галузь дійсності, що відтворюється у грі.

Гра як метод навчання може виступати у різних варіантах: як самостійна технологія; як елемент іншої технології; як метод проведення однієї з форм навчальної діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчик І. М. Економіка підприємства – К.: Атіка, 2002. – 458 с.
2. Новітні технології навчання. Науково-методичний збірник. Спецвипуск. – Інтас, 2003.
3. Приймак Т.О. Економіка підприємств. – К.: МАУП, 1999. – 350 с.
4. Продіус Ю. М. Економіка підприємства. – Харків: ООО Одісей, 2004. – 620 с.
5. Освіта, технікуми, коледжі: Науково-методичний журнал // Нові технології – студентам. – 2007. – №2(17).
6. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Наук.-метод. посібник / О.І.Пометун, Л. В. Пироженко. – К.: А.С.К., 2006.
7. Технології інтерактивного навчання. Науково-методичний посібник. Укл. О.І.Олійник, В.Г.Кіншак, В.Л.Климова. За загальною ред. проф. Сипченка В.І. – Красноармійськ, 2006. – 44 с.
8. Чорная Н.М. Дидактические имитационно-моделирующие игры в современной школе и педагогике США // Диссертация на соискание степени канд. пед. наук. – К., 1989. – 169 с.

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ-ТӘСІЛДЕРІ

Модульдік оқыту технологиясының әдістерін көптеген ғалым-педагогтер зерттеп келеді. Л. Йовайша модульдік оқытудың мынадай әдістерін қарастырған:

- ақпараттық оқыту әдісі (әңгімелесу, топтық оқыту, демонстрациялау, –ақыл-кеңес, дәріс, емтихан).
- операциялық оқыту әдісі (алгоритм, зертханалық жаттығулар, өзара сын).
- ізденімпаздық оқыту әдісі (мәселені талдау, тыңда да ойлан,)
- шығармашылық диалог, іс-әрекет шытырманы, миға шабуыл).
- өздігінше оқу әдісі (тыңдау, оқу).

Ақпараттық оқыту әдісін мұғалім оқушыларға жаңа тақырыпты түсіндіргенде қолданады.

Операциялық оқыту әдісі оқушылардың дағдысы мен іс-әрекетін дамытуға арналады. Мысалы, «видеоконфронтация» әдісі өзіне басқа адамның көзімен қарауға үйретеді. Мұнда оқушылардың әрекеттері сырттай камераға түсіріліп, өздеріне қайталап көрсетіледі және өзінің талдауына жағдай жасайды.

Ізденімпаздық оқу әдісі оқушылардың белсенділігін, қабілетін дамытады. «Іскер себет» әдісіне оқушылар себеттен жеке-жеке тапсырма алып, жеке орындайды. Тапсырма орындалып болған соң оқушылар барлық сұрақтарды бірігіп талдайды.

Модульді оқыту технологиясы – оқытудың жоспарлаған нәтижесіне жетуге мәнді әрекеттер мен операциялар жүйесін бөлу жолымен жүргізілетін оқу процесін жүзеге асыруды айтады.

XXI ғасыр мұғалімдеріне қойылатын талаптар:

1. Жеке көзқарастары бар және оны қорғай білетін тұлға болуы керек.
2. Психологиялық-педагогикалық білімдерін жетілдіріп үйренумен қатар шебер қолдана білуі тиіс.
3. Білім негіздерін өз бетінше оқып үйренуге оқушыларды баулу.
4. Ұстаздың ұйымдастырушылық, құрылымдық, бейімділік, сараптамашылық қабілеттерімен қатар болып жатқан педагогикалық жағдайларды, құбылыстарды талдай білуі шарт.

Модульдік оқыту технологиясының мазмұны.

1. Модульдік оқыту технологиясының құрылымы.
2. Оқу модулінің кіріспе бөлімі.
3. Оқу модулінің диалогтік бөлімі.
4. Диалогтік бөлімді айқындаудың негізгі кезеңдері.
5. Диалогтік бөлімді құру қағидалары.
6. Танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастыруда оқушылардың білімділік дәрежесін есепке алу.
7. Шығармашылық және технология.
8. Оқу модулінің диалогтік бөлімінің ерекшеліктері.
9. Психологиялық атмосфера және оның диалогтік бөлімдегі ролі.
10. Диалогтік бөлім – оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру.
11. Ойын арқылы оқыту және ойындар.
12. Дискуссиялық формалар.
13. Ойын арқылы оқыту технологиясы.
14. Диалогтік бөлімде оқу еңбегінің нәтижелерін бағалаудың мәні мен мағынасы.
15. Оқушылардың іс-әрекетін бағалаудың оқу модуліндегі нұсқаулары.

16. Оқу еңбегінің нәтижелерін бағалау.

17. Оқу модульнің қорытындысы және бақылаудың басқа түрлері.

Оның мазмұны:

1. Оқыту мақсатын жалпы анықтау.

2. Оқыту мақсатын анықтаудан оны нақтылауға көшу.

3. Оқушылардың білімділік дәрежесін алдын-ала бағалау.

4. Оқыту тәртібінің жиынтығы (бұл кезеңде — кері байланыс негізінде оқытуды түзету орын алады).

5. Нәтижені бағалау.

Модульдік оқыту технологиясының құрылымы үш бөліктен тұрады

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Оқытудың жаңа технологиялары / Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық – техникалық университеті Кәсіптік білім Орал 2011 жыл.

2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004.

УДК 37:004

*Даулетхан Болысбаев, Молдир Бейсенбаева
(Шымкент, Казахстан)*

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ТВОРЧЕСКИХ КОМПОЗИЦИЯХ

Статья раскрывает вопросы развития творческой деятельности студентов в условиях информатизации образования. Использование компьютерных информационных технологий предполагается в качестве средства предоставления знаний и средства обучения, совершенствующих процесс преподавания, повышающих его эффективность и качество; в целях формирования культуры учебной деятельности; в качестве объекта изучения в рамках освоения декоративно-прикладного искусства. Рассматривается проблема сочетания традиционных форм обучения и новейших информационных технологий.

Ключевые слова: творческая деятельность, компьютерные информационные технологии, средства, творческая активность, декоративно-прикладное искусство.

The article considers the issues of developing students' creative activity under the conditions of informatization of education. The use of computer informational technologies is regarded as a means of knowledge representation, a teaching tool that improves teaching process and enhances its efficiency in order to create a culture of learning activities, and the object of arts and crafts studies. The author also tackles the problem of combining traditional and innovative forms of education.

Key words: creative activity, computer informational technology, tools, arts and crafts.

Проблема творческого развития личности поднималась на всех этапах развития общества, сегодня она достигла наибольшей актуальности, так как коллективный разум XXI в. возвысил человека над его индивидуальным опытом, открыл перед ним новые перспективы и горизонты самореализации.

В последние десятилетия с развитием и внедрением в учебный процесс компьютерных технологий стали выделять следующие задачи реализации творческого развития студентов:

– усложнять креативную (творческую) направленность учебного материала для способных студентов с учетом информационно-компьютерных технологий;

– вводить элемент индивидуального обучения как с отстающими, так и с проявляющими особые способности студентами;

- подбирать, разрабатывать и совершенствовать дидактический материал с учетом индивидуальных склонностей и способностей обучаемых, предоставляя на занятиях наборы заданий, включая электронные задания, а так же используя информационно-компьютерные технологии;

- выделять устойчивые когнитивные интересы внутри группы и привлекать обучаемых к определению общественно полезной и лично ценностной значимости выполняемых практических и теоретических заданий с использованием информационно-компьютерных технологий;

- создавать ситуацию гарантированного успеха и психологического комфорта на занятиях;

- создавать атмосферу сотрудничества и неформального общения студентов друг с другом и студентов с преподавателем. Развитие творческой активности студентов высшей школы является одной из важных задач педагогической теории и практики технологического образования и эстетического воспитания подготовки специалистов в условиях современных задач гуманизации образования [1].

Эффективным средством развития творческих качеств личности в рамках преемственной технологической образовательной системы является изучение декоративно-прикладного искусства. Реализация задач технологического образования и эстетического воспитания как ведущего из направлений всестороннего, гармоничного развития личности требует совершенствования системы эстетического воспитания студентов, должно быть направлено на развитие практически значимой деятельности учащихся, способствующей активному приобщению их к творчеству.

Использование компьютерных информационных технологий в процессе декоративно-прикладного творчества предполагается в качестве средства представления знаний и средства обучения, совершенствующих процесс преподавания, повышающих его эффективность и качество; в целях формирования культуры учебной деятельности; в качестве объекта изучения в рамках освоения курса декоративно-прикладного искусства.

С применением компьютерных технологий обучения стало осуществимым широкое использование графиков, рисунков, схем, диаграмм, чертежей, фотографий, а также использование творческих работ выполненных студентами на практических занятиях по декоративно-прикладному творчеству.

Компьютерные технологии являются средством, позволяющим существенно расширить творческий потенциал, повысить производительность в самом широком смысле слова, выполнять эстетически грамотные работы, повысить качество практических работ и при этом выйти за рамки традиционной модели изучения учебной дисциплины.

Так, для того чтобы найти и использовать необходимый материал в Интернете, необходимо осмыслить понятия и определить предметную область, без чего невозможно грамотно составить запрос на поиск информации. Однако, несмотря на преимущества компьютерных технологий, они еще не стали привычным средством обучения наравне с доской и мелом, а также декоративно-прикладными работами, выполняемыми на практических занятиях.

Опыт показывает, что чем чаще новые технологии используются в учебном процессе, тем легче они «приживаются», поскольку не требуется перестройки сознания преподавателя.

Преимуществами новых технологий являются удобство и наглядность изложения материала, легкость его перемещения, возможность быстро найти нужную информацию, показать изучаемый процесс или явление в динамике. Кроме того, они позволяют разгрузить преподавателей от определенной части работы по контролю и консультированию.

Некоторые темы, более легкие, пригодные для самостоятельного усвоения, требующие работы с дополнительными источниками информации, а также отдельные работы, связанные с выполнением поисковых, исследовательских задач творческого характера, могут изучаться без помощи преподавателей. Но заметим, что при электронном представлении лекционного

материала пропадают чисто эмоциональные моменты воздействия: мимика, жесты, интонация. Поэтому невозможно исключить преподавателя из учебного процесса. Требуется гибкое сочетание традиционных форм обучения с новейшими информационными технологиями.

Технологическая функция педагогического эксперимента по обеспечению формирования у студентов готовности к творческой самореализации в условиях информатизации образовательного пространства и образовательной среды обучения заключается в предоставлении им необходимых условий и средств для реализации этого процесса [2].

В последние годы компьютеризация вышла на новый уровень по применению в разных областях производств. Так, в изготовлении изделий декоративно-прикладного искусства студентами используется компьютерное оборудование (компьютерные швейные машины, электронные программы и др.).

Фактором, определяющим успешное применение современных информационных технологий, является работа самого педагога над научно-методическим обеспечением. Это требует решения вполне конкретных вопросов, таких, как:

- отбор содержания обучения в соответствии с дидактическими свойствами и возможностями средств информационных технологий обучения;
- прогноз возможного воздействия средств информационных технологий обучения на характер обучения;
- мышление и поведение участников образовательного процесса;
- выбор способов сочетания и интеграции средств информационных технологий обучения с традиционными средствами обучения;
- создание соответствующих дидактических условий обучения;
- формирование учебных групп, организация индивидуальных занятий и самостоятельной работы.

Использование средств информационных технологий играет важную роль в развитии умений творческой деятельности студентов, так как позволяет обеспечить оптимальную для каждого студента последовательность и скорость восприятия предлагаемого материала. Это возможность самостоятельной организации изучения теории и практики, разбора технологических процессов, методов решения различных задач, возможность самоконтроля качества приобретенных знаний, умений и навыков, а также способ привить навыки творческой деятельности [3].

Таким образом, использование информационных технологий обучения на занятиях по декоративно-прикладному творчеству помогает обеспечить тесное взаимодействие между преподавателем и обучаемым, развивает творческие способности и самореализацию обучаемых.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Барахсанова Е.А. Актуализация информационной основы деятельности в подготовке педагогических кадров / Е.А. Барахсанова, Д.А. Данилов // Наука и образование. – 2002. – №3. – 14 с.
2. Готовцева О.Г. Организационно-педагогическое обеспечение компьютеризированной образовательной деятельности в высшей школе // Аспирант и соискатель. – 2005. – № 2. – С.47-48.
3. Никитина Е.В. Педагогические условия формирования творческой деятельности студентов средствами дизайн-подхода: дисс. канд. пед. наук. Якутск, 2006. – С.142-143.

СУТНІСТЬ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті здійснено теоретичний аналіз естетичного виховання студентів. Відображено особливості виховання з урахуванням внутрішніх суперечностей студентського віку.

Ключові слова: естетичне виховання, студент, цінності, потреба.

The article is a theoretical analysis of aesthetic education of students. Features Displaying education based Internal contradictions college age.

Keywords: aesthetic education, student, values need.

Постановка проблеми. Естетичне виховання – одна з важливих і складних проблем усестороннього розвитку підростаючого покоління. Саме воно залучає людину до світу прекрасного, допомагає повніше відчувати, розуміти в навколишньому житті, цінувати витвори справжнього мистецтва.

Початок ХХІ ст. активізує процес естетичного виховання, що потребує принципово іншого підходу, врахування певних моментів, без яких неможлива повноцінна робота у цьому річищі. Передусім це пов'язано зі зміною парадигми, що відбувається на рівні свідомості сучасної молоді: суспільно-політичні катаклізми та їх похідні, тотальна модернізація і технологізація життя. Технологічна орієнтація, що відверто переважає у сучасному молодіжному середовищі, абсолютно природна (наслідки відео-революції, розвиток комп'ютерної графіки, феномен «віртуальної реальності»), але її гіпертрофування породжує небезпеку духовно-естетичного вакууму.

Сучасний етап розвитку людської спільноти характеризується глобальними трансформаціями у різних сферах життя. Суспільство звернуло увагу на ставлення до людини, усвідомивши потребу у гуманізації та гуманітаризації освіти. У центрі уваги – питання морально-естетичного виховання, які аналізуються у різноманітних освітніх документах та відповідно до них, метою естетичного виховання є формування естетичної культури окремих осіб і суспільства у цілому, формування естетичного мислення і свідомості, естетичних цінностей.

Проте у суспільній свідомості ще не склалося розуміння необхідності формування естетичної культури, інтегруючої у собі низку форм адаптації, гнучкості терпимості, вишуканості, такту та інших гармонізуючи суспільство факторів. Відтак, актуальним стає вивчення суті естетичного виховання студентської молоді, як особливої вікової групи, яка перебуває у часі змін та становлення стійких життєвих форм і принципів [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Вітчизняна методологічна база для дослідження естетичного виховання була створена такими вченими як В.Ф. Асмус, М.М. Бахтін, Ю.Б. Борєв, А.Я. Зись, М.С. Каган, А.Ф. Лосєв, В.І. Самохвалова, Л.Н. Столович, Г.П. Шевченко та ін.

У працях А.Покровської, О.Старовойтенко, В.Шадрікова, Г.Шевченко та ін. звертається увага на «формування естетичного начала як необхідного елементу усестороннього і гармонійного розвитку особистості».

Питанням сутності, цілям і завданням естетичного виховання у освітньому процесі присвячені праці І.Гончарова, Н.Дмітрієвої, А. Єфремова, Є. Квятковського, Н.Киященко, Д.Козлова, Б.Ліхачова та ін. Суттєвим доповненням у вирішенні загальних проблем

естетичного виховання стали праці Н.Гендіної, Т.Мальковської, В.Петрової, В.Туєва та ін. [2].

Психологічним аспектами естетичного виховання і розвитку особистості студента присвячені дослідження В.Андрєєва, Н.Блонського, А.Бодальова, Л.Виготського, Н.Гончаренко, Л.Закс, В.Кузнецова, Б.Сафронова, Б.Теплова, Б.Якобсона та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психолого-педагогічній літературі з проблем періодизації вікового розвитку (праці Е.Еріксона, Е.Шпрангер, І.Кона та ін.) простежуються різноманітні підходи до з'ясування меж, основних суперечностей та новоутворень студентського віку. Більшість дослідників обмежує студентський вік періодом від 18 до 23 років, який відповідає зрілій юності та початку ранньої дорослості.

Значний внесок у розробку теорії естетичного виховання зробив видатний український педагог-гуманіст В.О. Сухомлинський.

Педагогом були переосмислені та по-новому розглянуті проблеми естетичної свідомості, естетичного ставлення до дійсності, естетичного ідеалу, естетичного смаку, естетичних оцінок, естетики поведінки. Особливо важливим для осмислення сучасної теорії естетичного виховання особистості має його погляд на культуру почуттів, на розвиток емоційної сфери особистості. Педагог вважав, що інтелектуальний розвиток людини неможливий без почуттів, переживань, емоційно-естетичного ставлення до навколишніх і до самої себе. Заслужовують на увагу розроблені педагогом не лише теоретичні положення, але й методичні прийоми і механізми естетичного впливу на особистість (спілкування з природою, мистецтвом, красивими людьми, різнобічна творча художньо-естетична діяльність школярів, як фактор формування естетичного ставлення до світу, до людей і закріплення цього ставлення в естетиці поведінки) [3].

Педагог Б.Ліхачов, досліджуючи різні аспекти естетичного виховання, вбачав його сутність у формуванні і розвитку образного, емоційного сприйняття і відношення до явищ мистецтва і дійсності, здібності до творчості, художнього смаку, умінь і навиків діяльності і поведінки за законами краси. У концепції естетичного виховання ним було виділено дві методологічні передумови:

1. Положення про провідну роль цілеспрямованої педагогічної дії в естетичному становленні особистості, про роль виховання і навчання в розвитку особистості.

2. Положення про визначальну роль естетичного ідеалу і художнього смаку в естетичному вихованні молоді; явища краси, піднесене, прекрасне мають для людини неабияке значення (краса природи, шедеври світового мистецтва тощо).

На основі аналізу теоретико-методологічних підходів до естетичного виховання, ми під естетичним вихованням студентської молоді, у загальному значенні, розуміємо, що це одна з найважливіших і складних проблем розвитку молоді людини. Її вирішення дозволяє долучати людину до світу прекрасного, допомагає повніше відчувати, розуміти навколишню дійсність, цінувати витвори правдивого мистецтва.

У більш вузькому значенні естетичне виховання молоді розуміємо як складну, цілеспрямовану систему впливу на різні сфери особистості. Основні компоненти цієї системи схематично можна представити так:

Рис. 1. Схематичне представлення сутності естетичного виховання студентської молоді

Протягом студентського віку особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, уперше масштабно розглядає свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, обдумано спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про її перехід до етапу дорослості.

Студентський вік пов'язаний з обов'язковою участю у суспільному житті, усвідомленням власної громадянської позиції та відповідальності. Особливого значення набувають естетичні складові розвитку особистості, оскільки студент вперше стає об'єктом психологічного тиску з боку різноманітних суспільних технологій, що нерідко сковує і паралізує його раціональний особистісний вибір. Встояти проти цих впливів допоможуть об'єктивний, безпристрасний ціннісний аналіз різноманітної, у тому числі протилежної за змістом, інформації, спроби розпізнати справжню і лукаву

Відповідно, становлення самосвідомості студентів визначається внутрішніми протиріччями особистості. У таблиці 1. представлені основні внутрішні суперечності особистості студентів.

Таблиця 1.

Основні внутрішні суперечності особистості у період студентства

<i>Новоутворення студентського періоду</i>	<i>Конфліктуюча складова</i>
Зростання потреби у соціальному визнанні.	Обмежені можливості у задоволенні потреби соціального визнання.
Потреба у самостійності.	Опікувальне ставлення дорослих, зокрема батьків.
Потреба в самоусвідомленні, само ідентифікації.	Недостатня чи суперечлива інформація про себе.
Посилена потреба у розумінні себе іншими.	Почуття самотності, відчуженості.
Потреба у професійному самовизначенні.	Недостатні можливості та низька мотивація у реалізації вибору.

Розвиток самосвідомості, зокрема естетичної, у період студентства активізують такі фактори:

1. Новий соціальний статус особистості (самостійність розвитку естетичних смаків інтересів та вподобань, загальний престиж і значущість майбутньої професійної діяльності).
2. Зміна виду діяльності (основним видом стає спеціальна навчальна і практично-професійна діяльність, яка вносить свої корективи у систему естетичних поглядів, переконань та цінностей).
3. Нові форми діяльності, що передбачають велику самостійність, свободу вибору.
4. Розширення соціального оточення, сфери контактів, кола значущих людей, а відповідно й можливостей естетичного розвитку.
5. Досягнення віку юридичної і громадянської зрілості, що передбачає відповідальність за свої вчинки перед суспільством.

Студентський вік характеризується і тим, що у цей період досягаються оптимуми розвитку інтелектуальних і фізичних сил. Постійно зростаючі творчі можливості, розвиток інтелектуальних і фізичних сил, які супроводжуються з розквітом зовнішньої привабливості, приховують у собі ілюзії, що це зростання сил буде продовжуватися «вічно», що краще життя ще попереду, що всього задуманого можна легко досягнути.

Педагоги-дослідники Є. Єфименко, М. Кудяев, Ф. Апіш характеризують студентський вік як найбільш сензитивний період формування духовних цінностей майбутньої професійної діяльності.

У молодіжному середовищі формування і становлення духовних цінностей студентів у межах навчання у освітньому закладі визначаються багатьма факторами, серед яких виокремлюють вплив домінантної малої групи, викладачів закладу і безпосередній вплив навчально-виховного процесу. При цьому варто відзначити, що духовні цінності слугують важливим фактором ціннісного самовизначення студентів у процесі навчання. Підхід у виховному процесі з позицій духовних цінностей означає відмову від нав'язування певних ціннісних орієнтацій, установок, переконань певної соціальної сили, робиться акцент на духовно-моральний, інтелектуальний, естетичний розвиток особистості, на основі оволодіння нею духовним, культурним багатством, що накопичене світовою спільнотою. Духовні цінності майбутнього спеціаліста, його погляди, побудова власної ієрархії духовних цінностей стануть можливими, коли на усіх етапах системи освіти розширене застосування духовних пріоритетів постане основою викладання[4].

Висновки. У дослідженні сутності естетичного виховання студентської молоді ми притримуємося кращих культурних традицій духовної спадщини, де цінності, духовні цінності, розуміються як вічні еталони поведінки, орієнтири людського існування, які виявляються у процесі об'єкт-суб'єктних та суб'єкт-суб'єктних стосунків у якості смислу життя.

У юнацькому віці коло духовних потреб суттєво розширяється, духовне життя характеризується глибшою потребою морального та естетичного переживання. Юнаки і дівчата визначають для себе моральні принципи і відчувають духовну потребу в узгодженні з ними своєї практичної поведінки. Їхня провідна потреба полягає у стійкому прагненні віднайти, визначити своє місце у житті, у реальних суспільних стосунках. У цих умовах вони прагнуть до соціальної творчості, виявляють усвідомленість та збагачують себе соціально цінними переживаннями, почуттями, звичками, способами регулювання поведінки. Психологічно це виявляється як незбориме бажання творчого вияву своєї особистості та індивідуальності. Духовна потреба молоді людини в самовдосконаленні виявляється як стан душі, як стійке бажання, прагнення до ідеалу, стимулююче практичну діяльність.

Отже, застосування комплексного підходу дає нові можливості для осмислення суті естетичного виховання молоді та добору найбільш ефективних форм і засобів виховного впливу на молоді людину. Це у свою чергу дає можливість ефективно формувати естетичну культуру серед студентської молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бордюк В.М. Акмеологічний підхід до естетичного виховання студентської молоді / В.М. Бордюк // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 13 (56). Ч. II. – Рівне: РДГУ, 2016. – С.28-31.
2. Сапожнік О. Феномен естетичного виховання у вітчизняній науковій літературі / О. Сапожнік // Рідна школа. – 2002. – №8-9. – С.23-25.
3. Розенберг А.Я. Системний підхід у педагогіці В.О. Сухомлинського / А.Я. Розенберг // Педагогіка і психологія. – 1998. – №3. – С.5-13.
4. Гіптерс З. До проблеми естетичної соціалізації особистості / З. Гіптерс // Рідна школа. – 2003. – №5. – С.15-17.

*Світлана Волощинська
(Ковель, Україна)*

ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

*Те, що я чую, я забуваю.
Те, що я бачу, я пам'ятаю.
Те, що я роблю, я розумію.*

Основу інноваційних процесів в освіті складають дві важливі проблеми педагогіки – проблема вивчення, узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду та проблема впровадження досягнень психолого-педагогічної науки в практику. Результатом інноваційних процесів слугує використання теоретичних і практичних нововведень, а також таких, що утворюються на межі теорії і практики. Викладач може виступати автором, дослідником, користувачем і пропагандистом нових педагогічних технологій, теорій, концепцій.

Сьогодні існує багато форм і методів навчання хімії що орієнтовані на краще засвоєння студентами навчального матеріалу, підвищення якості вмінь і навичок. Але для досягнення цієї мети необхідно будувати заняття таким чином, щоб вони були не лише цікавими, але й не перевантаженими для студентів. Інтерес студентів до заняття та його ефективність зростають, коли поряд із класичними методами широко використовуються активні форми навчання, об'єднуються традиційні та інноваційні методи навчання [5, с. 3-4].

З метою стимуляції пізнавального ставлення до навчання, розвитку творчого, продуктивного мислення, самостійності, вміння спілкуватись один з одним використовуються активні форми й методи навчання. Досвід роботи свідчить про те, що найбільш ефективним за результатами є інтерактивне навчання [1, с. 3-6].

Інтерактивне навчання – це навчання, занурене у спілкування, в основі якого лежать принципи особистісно орієнтованого навчання, безпосередньої участі кожного учасника занять як шукача шляхів і засобів розв'язання проблем [8, с. 4].

Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, що має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен студент відчує свою необхідність, зможе розкрити свої здібності й продемонструвати знання з предмета, відчувати впевненість у собі. При інтерактивному навчанні навчальний процес здійснюється за постійної активної участі всіх студентів. Інтерактивне навчання виключає домінування як одного студента над іншим, так і однієї думки над іншими. Під час спілкування студенти навчаються бути демократичними, вмінню спілкуватися один з одним, критично мислити, приймати помірковані рішення. Студент має право на помилки й на

власну думку, яка може відрізнятися від думки інших студентів і викладача [1, с. 3-6; 3, с. 57].

Особливістю таких методів навчання є те, що відбувався цей процес в атмосфері доброзичливості, взаємної підтримки, а це дозволяло студентам не тільки здобувати нові знання, але й сприяло розвитку пізнавальної діяльності.

Слід зазначити, що використання цих методів дозволило розв'язати відразу ж кілька завдань.

По-перше, розвинути комунікативні вміння і навички, встановити емоційні контакти між усіма студентами, бо робота в групах учить працювати в команді, прислухатись до думки кожного.

По-друге, використання таких методів знімає нервову напругу, дозволяє змінювати форми діяльності, переключати увагу і виділяти основні питання теми.

По-третє, підвищився інтерес студентів до вивчення предмета та рівень навчальних досягнень студентів [7, с. 4-5].

Залежно від мети заняття, форм організації навчальної діяльності використовуються різні інтерактивні методи [6, с. 6].

Мозковий штурм це ефективний метод колективного обговорення, пошук рішень шляхом вільного висловлювання думок всіх учасників, опираючись на життєвий досвід та знання. Мозковий штурм спонукає студентів виявляти творчість, розвиває вміння швидко аналізувати ситуацію.

За короткий термін (до 3 хв.) вдається зібрати велику кількість ідей, які записуються на дошці. На завершальному етапі цієї вправи зібрані ідеї систематизують, аналізують, обговорюють та виділяють хибні і ті, що допоможуть розв'язати проблему. Пропозиції щодо вирішення проблеми зберігаються протягом заняття і використовуються як опорний концепт під час узагальнення і систематизації вивченого матеріалу.

Мікрофон.

Ця технологія є різновидом загальногрупового обговорення певної проблеми, яка дає можливість кожному відповідати швидко. Перед студентами ставлять запитання. Викладач дає мікрофон (імітація), який передається один одному по черзі, беручи слово. Важливо не обговорювати і не критикувати чужі відповіді. По закінченню викладач підбиває підсумки.

Рішення ситуаційних задач.

Ситуації слугують конкретними прикладами для ідей та узагальнень, забезпечують основу для високого рівня абстрагування й мислення, зацікавлюють та захоплюють, допомагають пов'язувати навчання з досвідом реального життя, дають шанс реального застосування знань. Ця вправа навчає ставити запитання, відрізняти факти від думок, виділяти важливі та другорядні обставини, аналізувати й приймати рішення.

Захист проектів.

Використання проектів – це самостійне вивчення окремої проблеми протягом певного проміжку часу у малих групах. Колектив необхідно поділити на групи, роздати однакові інструкції, до виконання яких студенти підходять творчо. Після завершення роботи кожна група виступає з захистом проекту.

Робота в малих групах – прийом, при якому кожна група отримує завдання. Ця робота надає всім учасникам можливість діяти, практикувати навички співробітництва, міжособистісного спілкування [1, с. 3-6; 4, с. 4-12].

Дебати і дискусії.

Дуже доцільним є використання методу дебатов і дискусій. Студенти у змозі самостійно опрацювати матеріал. До дискусії студенти готуються заздалегідь: ознайомлюються з етапами, підбирають матеріал працюючи з додатковою літературою. Консультанти прекрасно допомагають викладачу, перевіряють якість виконання завдань на всіх етапах підготовки до заняття. Дискусія значною мірою впливає на розвиток критичного мислення, дає можливість визначити власну позицію, формує навички відстоювати свою думку, поглиблює знання з обговорюваної теми.

Ділова гра.

У грі безліч можливостей для самоствердження і кращого пізнання явищ. Гра переключає увагу студентів, підвищує інтерес до предмета. Прикладом сюжетно-рольових ігор є судові слухання, як наприклад, «Суд над етанолом», «Суд над антропогенними факторами»... [2, с. 15-22].

Отже, можна зробити висновок, що інтерактивне навчання дозволяє різко збільшити відсоток засвоєння матеріалу, тому що впливає не лише на свідомість студента, але й на його почуття, волю. Коли студент чує, бачить й обговорює, він починає розуміти, а коли на заняттях хімії він виконує тренувальні завдання, розв'язує задачі, проводить лабораторні досліди, він одержує не лише знання, але й уміння, а якщо ще й передає свої знання іншим, то стає майстром. І всього цього можна досягти за допомогою інтерактивного навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дудник В. В. Інноваційні технології на уроках хімії / В. В. Дудник, Л. В. Сорока – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 304 с.
2. Ігри для дорослих. Інтерактивні методи навчання / Упоряд. Л. Г. Галіцина. – К.: Редакції загально педагогічних газет, 2005. – 128 с.
3. Інновації на уроках хімії / Упоряд. К. М. Задорожний. – Х.: Вид. група «Основа», 2007. – Вип. 7 (55). - 144 с.
4. Інтерактивне навчання на уроках хімії / Упоряд. Г. М. Мальченко, О. С. Каретникова. – К.: Редакції загально педагогічних газет, 2004. – 128 с.
5. Інтерактивні технології на уроках хімії / Упоряд. К. М. Задорожний. – Х.: Вид. група «Основа», 2006. – Вип. 11 (47). - 176 с.
6. Методи підвищення ефективності навчання на уроках хімії / Упоряд. К. М. Задорожний. – Х.: Вид. група «Основа», 2010. – Вип. 10 (94). - 106 с.
7. Педагогічний досвід учителів хімії / упорядник К. М. Задорожний. – Х.: Вид. група «Основа», 2007. – Вип. 11 (59). - 144 с.
8. Сучасні форми та методи навчання хімії / Упоряд. К. М. Задорожний. – Х.: Вид. група «Основа», 2010. – Вип. 5 (89). - 127 с.

УДК 37.015.31:316.356.4](477.46)

Олена Галай
(Умань, Україна)

**ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УМАНСЬКИХ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ КУЛЬТУРИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ СТОСУНКІВ**

Навчально-виховний процес в загальноосвітній школі необхідно організувати таким чином, щоб учень усвідомив себе носієм національно-гуманістичних рис свого народу і був здатний розуміти особливості рис представників інших національностей, вмів поєднувати почуття національної гордості з повагою до культур інших народів, був готовий передавати і запозичувати все найкраще, що створив кожний народ.

Ключові слова: навчально-виховний процес, національність, полікультурна освіта, вчителі, іноземна мова.

The educational process at secondary school must be organized in such a way that the student realized himself as the bearer of national and humanistic traits of his people and was able to understand the characteristics traits of other nationalities, was able to combine a sense of national pride with respect for the cultures of other peoples, was ready to transfer and adopt the best of what every nation has created.

Key words: educational process, nationality, multicultural education, teachers, foreign language.

Кожен народ має характерні лише для нього особливості побуту і культури. Великий самообман – творити будь-що поза національністю. Це стосується і освіти. Одним із принципів досягнення загальної мети сучасної школи є орієнтованість системи освіти на цілісний, неподільний світ, його глобальні проблеми, усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими і класовими, інтеграцією в світові структури. Тому поряд з вихованням українських школярів на засадах національної культури особливу увагу слід приділяти формуванню культури міжнаціональних стосунків.

Міжнаціональне – це не заперечення права на національне, а навпаки – загострення уваги на інтересах національних [1, с. 12]. Вчителі сучасної національної школи мають зробити все від них залежне, щоб школярі виховувались в дусі природного співіснування культур, співдружності націй як елементів єдиного людства.

Ідеї унікальності кожного народу, розвитку, взаємозбагачення національних культур повинні бути провідними в шкільних курсах і програмах взагалі. На нашу думку, рівень сформованості культури міжнаціональних стосунків значною мірою визначається ставленням до культурно-національних та загальнолюдських цінностей, усвідомленням природного мирного співіснування та взаємозбагачення культур, ствердженням принципів загальнолюдської моралі.

Освіта в Україні за своїм характером і спрямуванням полікультурна. У школах вивчаються державна та іноземна мови, українська література, зарубіжна література, народознавство, всесвітня історія. Інше питання, наскільки робота школи з полікультурного виховання усвідомлена та цілеспрямована. Школа покликана давати своїм вихованцям знання та прищеплювати повагу до представників інших культур, іншого світосприйняття.

Серед розмаїття засобів виховання культури міжнаціональних стосунків в учнів особливе місце належить, безперечно, урокам іноземної мови. Вивчення стану зазначеної проблеми охопило загальноосвітні школи №1, №2, №3, №11, №12 міста Умані Черкаської області і показало, що вчителі іноземної мови шкіл міста, перебуваючи у постійному творчому пошуці, мають плідні здобутки в справі розвитку інтересу до мови, історії, культури народів, мова яких вивчається. За останні роки в школах істотно поживавилася робота із вивчення матеріалів, що сприяють вихованню культури міжнаціональних стосунків. Вчителі іноземної мови усвідомлюють, що полікультурне виховання передбачає гармонійний розвиток свідомості почуттів, який проявляється в процесі обміну матеріальними та духовними цінностями між представниками різних національностей; що вивчення іноземної мови має супроводжуватись закладенням загальнокультурного фундаменту.

Спрямовуючи чималі зусилля на виконання завдань полікультурного виховання, вчителі іноземної мови залучають учнів до скарбниці літератури, музики, образотворчого мистецтва, народної творчості – здобутків української та світової культури. На жаль, проблемі виховання культури міжнаціональних стосунків приділяється поки що недостатня увага в шкільних підручниках та програмах. Тому реалізація завдань полікультурного виховання вимагає сьогодні значних зусиль від вчителя: відшукати матеріал, відібрати потрібне, знайти доцільні форми та методи його пояснення.

Зміни в організації навчання іноземним мовам, які відбулися останнім часом (створення профілюючих класів та ін.), дають можливість вчителям більше уваги приділяти вихованню культури міжнаціональних стосунків школярів. Сприятливим є і той факт, що уманські учні та вчителі мають можливість відвідати країни, мова яких вивчається, за програмами обміну. Так вчителі загальноосвітніх шкіл №2, №3, №9, №12 міста Умані відвідали міста-побратими Англії та США і привезли багатий матеріал, який знайомить учнів з цінностями жителів цих країн.

Крім того, сьогодні вчителі іноземної мови мають можливість використовувати широкий спектр форм та методів роботи на уроці, які забезпечують реалізацію завдань полікультурного виховання. Звичайно, форми та методи роботи залежать від етапів

навчання, рівня підготовки класу і індивідуальних особливостей учнів. Під час дослідження проблеми ми визначили деякі особливі саме у плані полікультурного виховання форми та методи викладання іноземної мови: вивчення пісень та ігор, що супроводить ознайомлення з лексичним та граматичним матеріалом; питально-відповідні та реп лікові вправи типу твердження-запитання, твердження-твердження і твердження-заперечення. Застосовуючи такі форми роботи, вчителі готують учнів до участі в уроках-інтерв'ю, уроку-дискусії, уроку-подорожі, до яких учні ставляться з великим ентузіазмом. У старших класах особлива увага приділяється урокам домашнього читання, учні визначають основну думку твору, складають анотацію та резюме. Особливо ефективним є створення на уроках проблемних ситуацій, проведення вікторин.

Вивчення досвіду роботи вчителів шкіл міста Умані переконує в тому, що сферою, найбільш сприятливою для формування і розвитку культури міжнаціональних стосунків, є позакласна робота з вивчення іноземної мови. На заняттях гуртків, факультативів, дискусійних клубів вчителі мають великі можливості для розширення знань учнів з тем, що вивчаються на уроках, для підготовки концертів, вечорів, свят, тижнів іноземної мови, для організації фестивалів, зустрічей, листування з ровесниками з інших країн.

Учителі іноземної мови знаходяться у постійних пошуках нових нетрадиційних форм позакласної роботи (конкурс на краще художнє читання (загальноосвітня школа №12 м. Умані), на краще виконання перекладу, пісні (загальноосвітні школи №1, №3). Позакласна робота з іноземної мови сприяє не лише підвищенню світоглядної культури учнів, а й засвоєнню загальнолюдських цінностей.

На нашу думку, навчально-виховний процес необхідно організувати таким чином, щоб учень усвідомив себе носієм національно-гуманістичних рис свого народу і був здатний розуміти особливості рис представників інших національностей, вмів поєднувати почуття національної гордості з повагою до культур інших народів, був готовий передавати і запозичувати все найкраще, що створив кожний народ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козак О.С. Формування в учнів культури міжнаціональних відносин / О.С. Козак // Сучасні проблеми навчально-виховного процесу національної школи. – К.: Знання, 1999. – 165 с.

ӘОЖ 18(514.2)

*Майра Жүнісова, Жадыра Небесаева
(Шымкент, Казахстан)*

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Білім саласындағы міндеттерді жүзеге асыру үшін, мектеп ұжымында әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерді сабақтарында енгізіп отырады. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше жан-жақты сауатты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік және көптеген адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Оқыту мен тәрбиелеуге тың әдіс-тәсілдер енгізілді. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер өзгертіліп, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келеді.

Кез-келген оқыту технологиясы мұғалімнен терең теориялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, шәкірттердің жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді. Сондықтан оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын

педагогтар ғана бүгінгі қоғамның мүддесі мен әр баланың үрдісінен шығара алады. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім, жеке тұлғаны тек қана педагог қалыптастыра алады. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінің педагогтарын Кембридж университетінің білім берудегі тәсілдерін үш деңгейлі курс арқылы жалпай оқыту қолға алынған. Осы оқу жылының сәуір айында үш айлық үшінші деңгейдегі оқыту басталып маусым айында аяқталған болатын. Курс екі тілде оқытылып әр облыстарда және Астана қаласы бойынша арнайы дайындалған тренерлер дәрістер жүргізді. Білім берудің кешенді міндеттерін және мұғалімнің әртүрлі жағдайларда жұмыс істейтіндігін ескерсек, тиімділік деген сөзге аса мән беріп сол курста негізге алынған жеті модуль туралы қысқаша тоқталайын.

1. Білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдері

Білім беру - жекелеген құбылыс немесе дағды емес, ол оқушылардың оқуға қабілетін жақсартуға мүмкіндік беретін педагогикалық тетіктердің біртұтас кешені деп айқындалған.

2. Сыни тұрғыдан ойлауға оқыту

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз - ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау. Өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау.

3. Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау

Бағалау - одан арғы білім туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин.

4. Оқытуда ақпараттық - коммуникациялық технологияларды АКТ пайдалану. Оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану қоғамдағы өзгерісті танып білуге және оларды тез қабылдауда мол мүмкіндік береді.

5. Талантты және дарынды балаларды оқыту

Талантты және дарынды оқушыларға білім беруді дамытудың инклюзивті тәсілі негізінде осындай балаларды анықтау туралы ой-пікірлер мен зерттеулер жасау. Оқушылардың қабілеттерін дер кезінде анықтай білген ұстаз болашақ талантты да тани біледі.

6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқу. Белгілі бір шақтық кезеңге тән анатомиялық-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді әдетте жас ерекшеліктері деп атайды.

7. Білім беруді басқару және көшбасшылық

Аталған модуль білім берудің кез келген жүйесіндегі тұрақты даму мен өзгерістердің сырттан енгізілуі мүмкін емес, олар нақты сыныптардағы мұғалімдердің тәжірибесі мен түсініктеріндегі өзгерістерден бастау алу керек деген тұжырымға саяды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі. – 2006. – №4.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004.

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗМІСТУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкривається зміст підготовки майбутніх вихователів до формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку за виокремленими критеріями підготовленості: когнітивно-методичним, мотиваційно-ціннісним, практично-діяльним та оцінно-рефлексивним; окреслені професійні уміння (аналітичні, проектувальні, конструктивні, організаторські, комунікативні, аналітико-організаторські, аналітико-конструктивні) до організації означеної діяльності.

Ключові слова: підготовка майбутніх вихователів, зміст підготовки, творча індивідуальність, міждисциплінарні зв'язки.

The article reveals the content of training future teachers to formation of the creative personality of preschool children at singled criteria (cognitive-methodical, motivational value, practical and active, reflective, evaluative) preparedness. System structuring skills training that includes analysis, design, structural, organizational, communication, analytical, organizational, analytical and constructive.

Key words: training future educators, content preparation, creative personality, interdisciplinary connections.

Підготовку майбутніх вихователів до формування творчої індивідуальності старшого дошкільника, визначаємо як методологічно обґрунтований цілеспрямований процес, що відбувається у межах загальної професійно-педагогічної підготовки за напрямом «Дошкільна освіта» й відбиває її сутнісні характеристики. У процесі теоретичного моделювання вона набуває специфічних рис, спричинених самостійною метою, завданнями, спеціально розробленим змістом, детермінованими педагогічними умовами, методиками їх реалізації.

У Законі України «Про вищу освіту» зазначається, що підготовка за напрямом і спеціальностями фахівців усіх освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів здійснюється за відповідними освітньо-професійними програмами ступенево або неперервно залежно від вимог оволодіння певною сукупністю вмінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності [1, с. 5].

Вирішення цієї складної проблеми вимагає науково-обґрунтованих підходів до відбору змісту професійного навчання фахівця на кожному рівні його підготовки.

Вивченню особливостей прояву творчості на різних вікових етапах розвитку особистості, а саме: загальнотеоретичних положень про роль творчої діяльності в розвитку особистості, описано в наукових працях І. Беха, Д. Богоявленської, А. Богуш, Н. Гавриш, В. Кудрявцева, В. Моляко, Я. Пономарьова, В. Ямницького. Закономірності розвитку особистості та індивідуальності в дошкільному віці з'ясовано в студіях О. Асмолова, А. Богуш, О. Кононко, В. Кузьменко, Д. Ельконіна. Концепції творчої обдарованості проаналізовано в роботах Є. Кульчицької, А. Матюшкіна, В. Моляко, принципи єдності свідомості та діяльності – Г. Костюка, О. Леонтєва; розвиток здібностей у структурі творчої особистості – М. Лейтес, І. Смолярчук, Б. Теплова, С. Рубінштейна.

Звернемось до теоретико-методологічних основ проблеми відбору змісту освіти. У педагогіці найбільш обґрунтованою вважається структура змісту освіти, яка запропонована І. Лернером [3]. Вона включає:

- систему знань, які забезпечують формування у свідомості особистості адекватної діалектичної картини світу, виробляють системний методологічний підхід до пізнавальної і практичної діяльності;

- систему загальних інтелектуальних і практичних умінь та навичок, які лежать в основі різноманітних видів діяльності;

- основні риси творчої діяльності, що забезпечують готовність до пошуку вирішення нових проблем, до творчого перетворення дійсності;

- систему світоглядних і поведінкових якостей особистості.

Нами виокремлені критерії (когнітивно-методичний, мотиваційно-ціннісний, практично-діяльнісний, оцінно-рефлексивний) підготовленості майбутнього вихователя до формування творчої індивідуальності старших дошкільників.

Детальніше схарактеризуємо зміст підготовленості майбутнього фахівця ВНЗ до професійної діяльності з формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку за означеними критеріями.

Відбір змісту за когнітивно-методичним критерієм підготовленості студента ВНЗ до організації освітнього процесу з формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку включає знання: основних понять проблематики розвитку індивідуальності дошкільника у творчості («особистість», «індивідуальність», «творчість», «творча індивідуальність», «творення», «суб'єкт творчої діяльності», «розвивальне, творче, індивідуально зорієнтоване середовище»); сучасних підходів до проблеми її вивчення; знання структурних компонентів (розвинена уява, творче мислення (оригінальність, гнучкість), творча активність (пізнавальна, емоційна, вольова), творчі нахили і здібності (інтелектуальні, евристичні, інтуїтивні), спрямованість, наявність суб'єктного досвіду творення (інтелектуальний, емоційний, практичний) індивідуальності дитини; особливостей та закономірностей розвитку творчої індивідуальності її потреб, сучасних досліджень у галузі розвитку творчої індивідуальності; нових розробок з означеної проблеми; характерних особливостей формування творчої індивідуальності дітей; основ діагностики означеної якості дошкільників; форм методів та педагогічних умов організації освітнього процесу з формування творчої індивідуальності дітей у дошкільному навчальному закладі; особливостей організації розвивального, творчого, індивідуально зорієнтованого середовища формування творчої індивідуальності дітей у групах дошкільного навчального закладу.

Наявність позитивної мотивації до формування творчої індивідуальності старших дошкільників визначається її мотиваційно-ціннісним чинником. Так, змістом мотиваційно-ціннісного критерію готовності студентів ВНЗ є: творча взаємодія вихователя і дітей; принципи взаємодії; виховні позиції: розуміння дитини, визнання дитини, прийняття дитини; емоційно-ціннісне ставлення до дитини як до унікальної своєрідної індивідуальності, як до суб'єкта творчої взаємодії, емоційна підтримка дітей, формування цінностей у сфері професійної взаємодії; моделювання проблемних експериментальних ситуацій міжпредметного змісту, максимально наближених до реальної взаємодії із дітьми; обговорення позиції вихователя і позиції дітей у цих ситуаціях, пошук шляхів розв'язання цих ситуацій, способів корекції професійних дій вихователя; аналіз проблемних ситуацій, що стосуються організації освітнього процесу з формування творчої індивідуальності дошкільників.

Зміст системи практично-діялісного критерію структуруючої підготовки включає: аналітичні, проєктувальні, конструктивні, організаторські, комунікативні, аналітико-організаторські, аналітико-конструктивні вміння. Охарактеризуємо їх.

Аналітичні вміння:

- діагностувати рівні сформованості творчої індивідуальності;

- аналізувати освітні програми і технології з формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку;

- аналізувати конкретні педагогічні ситуації і власну професійну діяльність із формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку.

Проектувальні вміння:

- проектувати творчий розвиток кожної дитини і прогнозувати результати її навчання;
- обґрунтовано вибирати засоби, методи і форми роботи з формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку;
- передбачати, можливі труднощі у процесі різних видів діяльності з формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку.

Конструктивні вміння:

- відбирати зміст навчання з урахуванням рівня сформованості творчої індивідуальності старшого дошкільника;
- відбирати і виготовляти наочний матеріал для організації діяльності з формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку;
- доцільно вибирати ефективний варіант професійних дій із формування творчої індивідуальності кожної дитини.

Організаторські вміння:

- створювати розвивальне середовище творчої життєдіяльності дітей старшого дошкільного віку в групі ДНЗ;
- управляти активністю дітей з особливими творчими нахилами і здібностями під час занять, ігор, інших видів діяльності;
- швидко приймати рішення і знаходити найбільш доцільний засіб педагогічного впливу на формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку в ході організації процесу з передбаченого виду діяльності;
- знаходити ефективну форму вимог, завдань і пояснень та застосовувати їх залежно від індивідуальних особливостей кожної дитини і конкретних умов освітнього процесу;

Комунікативні вміння:

- установлювати суб'єкт-суб'єктні творчі взаємини з дошкільниками в ході освітньої діяльності і гнучко перебудовувати їх при необхідності;
- знаходити індивідуальний підхід до кожної дитини;
- доцільно застосовувати вербальні та невербальні засоби в спілкуванні з кожною окремо взятою особистістю дитини старшого дошкільного віку.

Аналітико-конструктивні вміння:

- аналізувати результати професійної діяльності з формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку в порівнянні з вихідними даними і аналізувати природу досягнень і недоліків у процесі формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку.

Зміст професійної підготовки майбутнього вихователя з оцінно-рефлексивного критерію включає формування вмінь: здійснювати взаємо- і самооцінку професійної діяльності з формування творчої індивідуальності старшого дошкільника; оцінювати якість своїх знань і вмінь з організації процесу формування творчої індивідуальності дітей дошкільного віку; оцінювати студентами свою готовність до саморозвитку, самовдосконалення, до творчої професійної діяльності з дітьми.

Висновки. Визначено зміст системи вмінь структуруючої підготовки, що включає: аналітичні, проектувальні, конструктивні, організаторські, комунікативні, аналітико-організаторські, аналітико-конструктивні. Вдосконалено зміст підготовки майбутніх вихователів до формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку шляхом забезпечення міждисциплінарних зв'язків предметів професійно-педагогічного циклу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про вищу освіту». – К., 2002. – 38 с.
2. Краевский В. В. Методология педагогики : [пособие для педагогов-исследователей] / В. В. Краевский. – Чебоксары : Изд-во Чувашского ун-та, – 244 с.
3. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности / И. Я. Лернер. – М. : Знание, 1980. – 33 с.

МҰҒАЛІМНІҢ ЖАҢА САБАҚҚА ДАЙЫНДАЛУЫ

Мұғалім ең алдымен өз пәнінің оқу жоспары бағдарламасымен танысып, әр жылға күнтізбелік жұмыс жоспарын жасайды, әр сабақтың тақырыптық жоспарын, конспектісін дайындайды. Онда ол пәнаралық байланысты, әр сабақтың мақсат-міндеттерін, өздік жұмыстардың көлемін, оқыту әдістерін, көрнекі, техникалық құралдарды анықтайды.

Мұғалім оқу жадығатын жан-жақты білу үшін негізгі және қосымша оқу құралдарын, ғылыми-педагогикалық әдістемелік, тарихи, көркем әдебиеттерді, арнаулы басылымдарды оқып, қажеттілерін сұрыптап алады, сенімді мысалдарды, қызықты тың мәліметтерді таңдап алуы керек, оқу жадығатын анықтап, сабақ жоспарын конспектісін жазады.

Сабаққа әзірленгенде мұғалім оқу бағдарламасын тағы да қарап, оқу материалын оқиды, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеп, оқушыларға тапсырма беріп, оқыту құралдарын (кесте, сызба, модель, үлестірілетін материалды) іріктейді және қарайды, әдіс және тәсілдерін таңдап, сабақтың типін және құрылымын анықтап, барлығын оқу жоспарына жазады.

Практикумдар арқылы оқушылар тәжірибелік, зертхана жұмыстарды өз беттерімен орындайды. Олар оқу курстарының ірі бөлімдерін оқыған соң өткізіледі, сонымен қатар теориялық материалды тәжірибеде көрсету үшін де өткізуге болады.

Практикум 2-3 апта өтеді. Мұғалім сыныпты 2-3 оқушыдан тұратын топтарға бөледі. Әрбір топ бір-біріне ұқсамайтын зертханалық және тәжірибелік жұмыстарды арнайы сабақ кестесі бойынша орындайды.

Практикум өткізер алдында кіріспе дәріс және нұсқау берілетін сабақ өтеді. Практикум кезінде оқушылардың тірек білімдерін жаңғырту тәсілдері қолданылады.

Оқушылардың іс-әрекетін басқару құралдары; жұмыс істеу ережелерін, қажетті материалды қайталану, зертханалық жабдықтарды суреттеу, оның қалай жұмыс істейтінін, тапсырмаларды орындау тәртібін айту, тақырып бойынша бақылау сұрақтарын және қосымша әдебиеттердің тізімін жасау. Конференциялар. Олар оқуды ғылыми жұмысқа жақындатады. Оқушылар баяндама тақырыптарын өздері таңдап, шағын зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижелері бойынша сөз сөйлеуге әзірленеді.

Конференцияны сыныпта, мектепте өткізуге болады. Конференцияны симпозиум түрінде өткізуге болады, онда мұғалім бір мәселені тұжырымдайды, ал оқушылар сол мәселені шешу туралы өздерінің ұсыныстарын алдын ала жазып келіп айтады.

Конференция туралы оқушыларға алдын ала хабарланады. Оқушылар сұрақтар әзірлеп, мәселені талқылауға әзірленеді. Баяндамашыға мұғалім, не мамандар кеңес береді.

Конференцияның ұзақтығы 1-2 сағат. Бірнеше баяндама оқылады. Баяндаманы оқуға 7-10 минут бөлінеді, содан соң тыңдаушылар баяндамашыларға сұрақтар беріп, сын-пікірлер айтады және қосымшалар енгізеді. Конференцияның соңында мұғалім қорытындылап, баяндамашылардың жұмыстарын, белсенді шығармашылық көрсеткен тыңдармандарды атап өтеді. Өз мәліметтерін келтірген, әдеби деректермен шектелмеген оқушылардың жұмыстарына ерекше назар аударылады.

Конференцияда оқушылар түрлі көзқарастарды талдап, өз пікірлерін айтады. Конференция ересек жастағы оқушылар арасында өткізіледі.

Факультатив. Ол міндетті оқу курстарына сүйеніп оқу пәндерін тереңдетіп оқытады. Факультатив сабақ пен сабақтан тыс жұмыстарды байланыстырады, пәнді оқудан оған сәйкес келетін ғылымды оқу басталады.

Білімдік міндеттер бойынша факультативтерде негізгі оқу пәндері терең оқылып, риторика, логика, шет тілі сияқты қосымша пәндер оқылады, мамандық беріледі.

Факультативтер теориялық және тәжірибелік түрде де өте алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі. –2006. – №4.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004.

*Mykola Karmanov, Oleksandr Baturin, Yuliya Siryachenko
(Severodonetsk, Ukraine)*

ACADEMIC COMPETITION AS ONE OF THE FORMS OF KNOWLEDGE ASSESSMENT OF STUDENTS AND PERFECTION OF THE TEACHING QUALITY

The analysis of quality of students' results in studies and motivation of their personal achievements.

Подается аналіз якості результатів студентів у навчанні та мотивація їх особистих досягнень.

The academic competition is one of the forms of quality assessment of students' knowledge in electrical engineering and determination of their creativity. In our technical school it is run for two categories of technical speciality students:

- students who study by training program of electrical engineering ;
- students who don't study by training program of electrical engineering.

The steering committee of academic competition consists of the teachers of the electrical engineering, the methodist of the technical school and the head of teacher association of related disciplines.

As the electrical engineering is taught on the second year of education the teachers screen over the most active and well advanced second-year students. The students of senior courses can also take part in academic competition, if they have good and excellent achievements in vocational subjects and if they want to participate in.

By way of selection competition the teachers lead the electrical engineering dictations (with the time limit), logical competitions and quizzes, multivariate tasks etc.

The first stage of academic competition is a test, mostly on abstract thought of students. Students answer 25 questions, those who collect 20 points (one faithful answer is one point) passe to the second stage – the written tasks. The participants get tasks and complete them during two academic hours.

The amount of participants of academic competition fluctuates from 25 to 40 persons annually. The academic competition is run in April – May, when 80 percents of syllabus are already studied.

The steering committee of the academic competition determines next points for achievement of the objective:

- to offer challenging material for study to the capable students;
- to attract students to the fundamental study of the electrical engineering, to inculcate in them skills for the independent researches (the electrical engineering is the base for the study of the special disciplines for the students of this speciality);
- to make study of the discipline more interesting on the basis of the complicated material of the academic competition;
- to motivate students for the creative work in groups, for the further using of the acquired practical abilities for implementation of the real course and diploma projects;

- to give the opportunity to decide whether the students want to continue the study on speciality, completing the difficult tasks of the academic competition;
- to encourage students to the successful examination on the basis of the points got at the academic competition;
- to give possibility to the teachers to check and promote the subject qualification and professional mastery, to share experiences.

As an experiment, the tasks are changed every year, their amount fluctuates from three to five. As a rule, they differ in complication and value (by the multimark system). It gives an opportunity to the student to choose independently the tactics of tasks completing. A student decides what tasks he can execute most qualitatively and quickly for two hours. The tasks can be executed in any sequence.

The indispensable condition is a writing comment of the actions and the drawing works of the radio components of circuit in accordance with the requirements of operating standards.

Checking the written tasks the teachers pay a lot of attention at originality and efficiency, rationality of the solutions, accordance of the chosen method of analysis and solution (i.e. determination of the parameters with the minimum amount of actions). Quality of the graphic presentation of circuits (placing of areas, branch lines, denotation of elements) is also estimated.

As stated before, with the aim of team building for the subject academic competition of regional methodical association the students-participants of past years are invited to the academic competition of own free will. Their participation gives an opportunity to the teachers to see the quality of preparation and then to do corresponding accents on the defects and gaps in the knowledge.

Thus, when the students can work as they determine and as far as feasible, we don't have any losers. There are only winners.

Certainly, the basic contingent of this academic competition is a second-year student. Among them there are students, who were enrolled on the second course for the increase of contingent of groups after completion the eleventh class of regular school. It makes possible to evaluate the quality of school preparation in comparison with the preparation at the technical school (electrodynamics from the course of physics, complex numbers, rows of Fourier, theorem of Pythagoras, theorem of sines, and others like that).

Inherently, on the basis of analysis of the academic competition we aim to educe the most talented students, who then bring over to implementation of the real course and diploma projects. This gives us an opportunity to enrich the material and technical base of laboratories of the technical school.

The crucial point of preparation and realization of the academic competition is a selection of quality tasks. As in our technical school a teaching staff is limited to two persons (it depends on quantitative composition of groups), for this reason it is difficult to inculcate and lead other "philosophy" of task formulation. For this purpose we analyze not only subject variants (direct and reverse conditions, combined task) but also intersubject, such as: physical, electric-installation, electrical and instrumentation, electro-operating, structural, technological and others.

Thus, the objectivity is provided by a circumstance that students can solve tasks and prepare to participate in the academic competition during an academic year. The examples of the tasks for students are placing in the methodical corner. For the academic competition not only the benchmark data changes but also the statement of problems. All tasks have multi-variant approach, the specification takes place only after receiving variant. If a few students collect the identical amount of points, then the fixed time of the job processing is necessarily taken into account.

Mostly, we use tasks that are constrained with the use of the most expedient methods of analysis and solution, for example: "choose the most exact method", "choose the most rapid method".

Some variants of tasks is adopted from regional academic competition. We alter them, add some variation and change some methods.

Sometimes separate conclusions and special denials cause multiword formulations of points of parameters determination. So, the brief decision is always desirable, for example: "Determine tension on areas and branches of circuit", and then on subitems, as a rule, the same formula recurs acting with different values. The first is estimated as a lack of ability of authors to formulate the opinions brief and to the point, and the second is estimated as a competence in student psychology.

It is natural that the ability of students to see the graphic analogue of physical object in connection of parts component of the electric charts is desirable, but, unfortunately, they do not yet have time to purchase this ability. But we don't set this task for them, because the further study of special disciplines of curriculum assists it.

The best works of the students are marked by the order of the director of our technical school. Students who win prizes and propose the most original solutions will be awarded a cash prize of The student union and receive benefits during exams.

The prizewinners of the academic competition of our technical school take part in the regional academic competition.

*Лариса Карпенко
(Боярка, Україна)*

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВІДКРИТОГО ЗАНЯТТЯ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті розкрито важливість проведення відкритого заняття в роботі викладача; описано досвід організації та проведення відкритих занять.

Ключові слова: відкрите заняття, навчально-методична робота, підготовка, презентація, творчі здібності.

The importance of open classes in the teacher's activity is revealed in the article. The experience of organizing and conducting open classes is described.

Key words: open class, educational and methodical work, preparation, presentation, creativity.

Перед вищою школою стоять важливі завдання щодо підвищення ефективності навчання і якості підготовки майбутніх фахівців. На сучасному етапі становлення освіти особливої значущості набуває потреба насичення навчально-виховного процесу сучасними психолого-педагогічними технологіями.

Відповідно до Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту» постійне удосконалення методики викладання дисциплін, передбачених навчальними планами закладу освіти, повинно супроводжуватися педагогічним контролем і насамперед проведенням відкритих занять. Вони є невід'ємним елементом методичної діяльності викладача, а також компонентом атестації науково-педагогічних працівників, що проводиться для активізації їх творчої професійної діяльності, стимулювання безперервної фахової та загальної освіти, якісної роботи, підвищення відповідальності за результати навчання і виховання, забезпечення соціального захисту компетентної педагогічної праці.

Відкрите заняття – це одна з форм педагогічного контролю, метою якого є виявлення рівня професійної та педагогічної майстерності викладача з ціллю подальшого удосконалення викладацької діяльності. Відкрите заняття є своєрідною кульмінацією навчальної та виховної роботи як викладача, так і студентів. Відкриті заняття активізують навчально-методичну роботу викладача, сприяють впровадженню досягнень педагогічної науки в практику, поширенню кращого педагогічного досвіду, підвищенню кваліфікації викладача. Слід відзначити, що підготовка і проведення заняття сприяють активізації навчальної діяльності студентів. Адже в процесі підготовки до заняття викладач може залучати студентів,

використовуючи активні методи роботи, такі як розробка презентацій, підбір матеріалу з теми тощо. Це підвищує їх інтерес та зацікавленість до вивчення дисципліни. Можна визначити наступні основні засади проведення відкритого заняття:

Студенти під час відкритого заняття повинні висловлюватися, дискутувати, доповідати, активно працювати.

Головне в відкритому занятті – самостійна робота студентів та її результативність, відсутність примітивності. У цій самостійній роботі слід акцентувати увагу на аналітичній діяльності.

Для організації самостійної роботи потрібні чітко структуровані робочі аркуші, з ясними, короткими завданнями.

Необхідними є групові форми роботи й міжгрупова взаємодія. У справжній груповій роботі кожна група має своє завдання, а комунікація між групами застосовується для розв'язання загальної проблеми. Щойно учасники отримують різні ролі, діалог між ними стає необхідним.

На будь-якому відкритому занятті студенти повинні опановувати в першу чергу діяльність, а не знання; вони повинні навчитися використовувати знання у своїй діяльності (акцент на функціональній грамотності). Крім того, тільки в діяльності є можливим повноцінне засвоєння змісту.

Дуже важливим є контакт із студентами (їх висловлювання й відповіді на них; позитив, гумор, оптимістичний настрій).

Імпровізація є обов'язковою на відкритому занятті.

Вести відкрите заняття (діалог з студентами) з опорою на соціальний досвід студентів, не розраховуючи на глибокі знання.

Володіння інформаційними технологіями (презентація, пошук інформації в Інтернеті). Використання комп'ютера на уроці повинне бути виправданим.

Потрібно продемонструвати власні педагогічні прийоми, що дозволяють зробити простим (зрозуміти, опанувати) складний матеріал, тобто використовувати ігрові форми.

Дисципліна на відкритому занятті є свідомою, як підсумок тривалої, копіткої роботи вчителя.

При підготовці до відкритого заняття викладач повинен використовувати найсучаснішу інформацію в повному обсязі, підбирати матеріали з педагогічної та науково-технічної та методичної літератури, застосовувати, наприклад, результати відвідин методичних виставок, презентацій, майстер-класів тощо. Все це допоможе зробити заняття цікавим і пізнавальним.

Відповідно до методичної мети заняття викладач вибирає навчальний матеріал таким чином, щоб найповніше розкрити ті методи, прийоми та засоби, що складають основу педагогічної майстерності, та продемонструвати технології, за якими він працює.

Матеріально-технічне оснащення заняття необхідно продумати й підготувати заздалегідь. Але слід не тільки підготувати його, а й випробувати в дії прилади, устаткування, наочність, комп'ютерну техніку, ТЗН, що планується використати на відкритому занятті, а також спланувати послідовність використання всього оснащення на відкритому занятті.

Наочні посібники й аудіовізуальні засоби необхідно відбирати так, щоб їх використання давало оптимальний ефект задля досягнення поставлених цілей.

Нині найчастіше під час проведення відкритого заняття викладачі використовують різноманітні мультимедійні презентації. Це не тільки данина моді. Медіа презентації на занятті роблять його не тільки ефектним, а й в першу чергу ефективним.

При підготовці навчальних мультимедійних презентацій необхідно враховувати, з одного боку, загально дидактичні принципи та вимоги, що диктуються психологічними особливостями сприйняття інформації з екрану та на друкованій основі, а з іншого, максимально використовувати можливості, які надають нам засоби телекомунікаційної мережі та сучасних інформаційних технологій.

Загалом, відкрите заняття є не лише підсумком конкретної підготовки до заняття, але і в цілому всього навчального процесу з дисципліни. Викладач має можливість спланувати заняття таким чином, щоб максимально проявились всі знання, уміння і навички студентів, здобуті під час вивчення дисципліни, а також проявити свої творчі здібності, методичні напрацювання, досвід використання різноманітних педагогічних методів і прийомів.

Методику підготовки і проведення відкритого заняття з англійської мови пропонуємо розглянути на прикладі заняття на тему «Свята у Великобританії. День Святого Валентина». Заняття було проведено із студентами I курсу спеціальності «Прикладна екологія». Метою заняття було розширити знання студентів про свята у Великобританії, при цьому продовжити формування навичок читання, говоріння, аудіювання, поглибити знання з граматики (передбачено повторення та закріплення вживання часу Present Perfect). Тему та час проведення відкритого заняття було заплановано на другий семестр. Оскільки відкрите заняття проводилось із студентами першого курсу, то це дало можливість і час викладачу познайомитись із студентами, оцінити їх базові знання та виявити творчі здібності, які згодом були використані під час підготовки та проведення заняття.

Відкрите заняття було сплановано таким чином, що його підготовка потребувала не лише навчально-методичної роботи викладача, але й активної діяльності студентів. Причому не лише студентів групи, в якій проводилось заняття. Зокрема, під час проведення заняття передбачалось використання презентацій в системі Power Point, підготовлених студентами, учасниками гуртка з іноземної мови. На початку заняття використовувалась презентація «English Proverbs», розроблена студенткою 4-го курсу, а для повторення вживання часу Present Perfect використовувалась відповідна презентація, одна з низки презентацій до граматики з англійської мови. Над розробкою даних презентацій автор працював з студентами під час роботи гуртка з іноземної мови протягом минулого навчального року. Ці презентації сприяють повторенню та вивченню вживання та використання часів у граматиці англійської мови. Вони активно та регулярно застосовувались під час занять при розгляді відповідного матеріалу в усіх групах.

Крім цього, автором було розроблено «Робочий зошит для студентів з аудіювання» на основі НМК Headway і саме в цьому навчальному році було розпочато активне його застосування. Матеріали з «Робочого зошита» були використані під час проведення відкритого заняття. Отже, відкрите заняття було розроблено таким чином, щоб були використані навчально-методичні розробки викладача та роботи студентів, напрацьовані протягом тривалого періоду часу.

Безпосередня підготовка до заняття також потребувала активної участі та діяльності студентів. Ще в першому семестрі студентка групи Тверезовська О. підготувала тематичну презентацію «Свята у Великобританії». Матеріали з цієї презентації були використані під час відкритого заняття. Безпосередньо до заняття студенти отримали творче завдання. Вони були поділені на дві групи і кожна з них отримала завдання виготовити тематичний стенд, присвячений найпопулярнішим святкам у Великобританії та підготувати його усну презентацію. В ході підготовки роботи виявилось достатньо для всіх студентів у підгрупі: це і пошук відповідного матеріалу (як текстового так і малюнків), відбір необхідного, виготовлення стендів і, нарешті, підготовка усної презентації. Заздалегідь було зазначено, що усно представляти свою тему повинні студенти всієї підгрупи. Для підвищення інтересу та інтерактивності даного творчого завдання було передбачено, що оцінку його виконання зробить інший викладач іноземної мови коледжу, присутній під час проведення відкритого заняття. Це дозволить зробити оцінку більш неупередженою. Студентам було повідомлено про таку оцінку заздалегідь і це сприяло активізації інтересу у студентів до виконання такого домашнього завдання.

Як бачимо, процес підготовки до проведення відкритого заняття був досить значним і вже заздалегідь налаштував студентів на активну роботу, яка повинна була розкрити їх знання, уміння та навички, здобуті під час вивчення дисципліни.

Водночас, психологічному розвантаженню та зняттю напруги, яку звичайно ж відчували студенти, сприяло загальне оформлення кабінету. Аудиторія була прикрашена до Дня Святого Валентина і це давало відчуття гри і позитивно впливало на настрій студентів. Це також було відзначено іншими викладачами, присутніми на занятті. В цілому було відзначено достатньо високий рівень проведення заняття: заняття підготовлене на достатньому методичному рівні, під час заняття використовувались сучасні методи і прийоми (інтерактивні методи, метод проєктів), застосовувались відповідні технічні засоби (магнітофон, мультимедіа). Особливо був підкреслений високий рівень активності студентів під час виконання завдань протягом заняття. В цілому відзначена атмосфера співпраці, доброзичливості і, звичайно ж, свята, що дозволило досягнути поставленої мети заняття.

Т.ч. важливим також є обговорення та аналіз відкритого заняття. Обговорення повинно відбутись в день його проведення. Зволікання з обговоренням проведеного відкритого заняття значно знижує його ефективність. Мета обговорення – оцінка вірності організаційної постановки заняття, доцільність вибраних методів і засобів, а також допомога викладачеві осмислити окремі методичні підходи та прийоми, їх ефективність з точки зору поставлених завдань. Перше слово надається викладачу, який проводив заняття. Він повинен чітко розкрито мету та провідні завдання навчального заняття, обґрунтувати вибір методів і засобів, якість їх використання, повідомити про свої критичні висновки із проведення навчального заняття та змісту підібраного навчального матеріалу, дати загальну характеристику рівня навчальних компетентностей, успішності студентів, місце уроку в системі занять, обґрунтувавши вибрані форми організації та типу уроку.

Інші виступаючі повинні детально і об'єктивно розкрити переваги і недоліки заняття, звернути особливу увагу на досягнення цілей навчання, виховання і розвитку студентів, на ефективність методів, що вживались, доцільність використання різноманітної наочності (в тому числі і мультимедійної), обладнання тощо. Необхідно ретельно оцінити заняття з позиції реалізації загально дидактичних принципів. Обов'язково в ході обговорення треба відзначити недоліки, помилки, допущені в організації та змісті заняття, дати поради про вдосконалення системи роботи викладача в цілому. При аналізі промовці повинні оцінити виховну роль заняття, його значення для формування особистості студентів. Добре організоване обговорення допомагає дійти єдиної думки у принципових методичних питаннях, впровадити результати відкритого заняття в педагогічну практику.

Отже, система проведення відкритих занять повинна підтримувати все нове, передове, що народжується в діяльності педагогічного колективу, сприяти впровадженню у практику роботи навчального закладу прогресивних форм і методів навчання, розвитку й виховання студентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відкриті заняття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nurse.net.ua
2. Коваленко О. Концептуальні зміни у викладанні іноземних мов у контексті трансформації іншомовної освіти // Іноземні мови в навчальних закладах. – Педагогічна преса, 2003.
3. Крючков Г. Болонський процес як гармонізація Європейської системи вищої освіти // Іноземні мови в навчальних закладах. – Педагогічна преса, 2004.
4. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник / Кол. авторів під кер. С.Ю. Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 1999. – 320 с.
5. Шишкіна Л. Підготовка і проведення відкритого заняття. Методичні рекомендації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Osvita.ua.

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН МАТЕМАТИЧНОГО ЦИКЛУ

У статті розглянуті види самостійної роботи, спрямовані на розвиток індивідуальних здібностей студентів. Особливо увагу приділено домашній роботі як різновиду самостійної роботи студентів.

Ключові слова: самостійна робота, домашні завдання, мотивація навчання, формування вмінь та навичок, розв'язування задач, розвиток творчих здібностей.

The article consist of the different kinds of individual work aimed at developing individual skills of students. Particular attention is paid homework as a basic form of independent work.

Key words: independent work, homework, motivation for education, developing abilities and skills, solving problems, developing creativity.

Гуманізація освіти передбачає перегляд, переоцінку всіх компонентів методичної системи навчання, створення максимально сприятливих умов для розкриття і розвитку здібностей та обдарувань дитини. Один із провідних напрямків гуманізації – впровадження особистісно зорієнтованого навчання, мета якого не тільки навчати й виховувати студента, а й формувати в ньому особистість. Такий підхід до навчального процесу передбачає індивідуалізацію, а отже, й диференціацію навчання, ефективним засобом якої за певної умови організації є самостійна робота.

Одне з головних завдань сучасної математики – навчити студентів самостійно працювати, оскільки темпи надходження наукової інформації надзвичайно зросли і практично кожній людині, яка хоче мати роботу та продуктивно працювати, необхідно увесь час поновлювати свої знання, а то й переучуватись, а це можливо лише за наявності сформованих умінь і навичок самостійної роботи.

Під самостійною навчальною роботою ми розуміємо таку діяльність студентів, яка спрямована на досягнення поставлених дидактичних цілей, проводиться без прямої участі вчителя, але за його завданням і під його контролем.

Під час організації самостійної роботи основною метою є самостійне вивчення матеріалу. Найвпливовішим критерієм для вибору методів навчання є показники підготовленості студентів до такої діяльності: рівень сформованості пізнавальної самостійності, предметних та загальноосвітніх навчальних знань, навичок і вмінь. Організуючи самостійну роботу, вчитель має стежити за тим, щоб студент був внутрішньо переконаний у необхідності її виконання. Це викликано його особистими потребами: пізнати нове, перевірити свої знання, виявити самостійність, навчитися працювати самостійно. Досить важливо стимулювати і вмотивувати позитивне ставлення студентів до виконання самостійної роботи.

Говорити про самостійну роботу як про діяльність студента можна лише тоді, коли в нього є відповідна система мотивів. Студент повинен чітко усвідомлювати, чому він виконує ту чи іншу самостійну роботу. Можливі такі мотиви:

- оволодіти знаннями;
- перевірити свої вміння та навички у розв'язуванні задач;
- оцінити рівень знань із певної теми.

Перед виконанням самостійної роботи слід завжди повідомляти її мету, звертати увагу студента на її користь особисто для нього.

Самостійна робота може проводитися в таких формах: диференційовано-груповій, індивідуальній і фронтальній. Реалізація індивідуального підходу до студентів у навчальному процесі вимагає від учителя знати вікові та індивідуальні особливості студентів, розвивати ті особливості, які сприяють підвищенню ефективності навчання. За ознакою дидактичної цілі розрізняють декілька видів самостійних робіт, а саме:

- підготовчі;
- навчальні;
- тренувальні;
- на закріплення;
- розвивальні;
- творчі;
- контролюючі (перевіряючі, контрольні, ознайомлюючі, підсумкові).

Підготовчі самостійні роботи спрямовують студентів на відтворення раніше вивченого матеріалу, засвоєних практичних навичок і вмінь, чуттєвих уявлень, понять, їх актуалізацію в пам'яті і корекцію з метою створення у свідомості міцного фундаменту для засвоєння нового матеріалу. Завдання викладача – викликати у студентів потребу в актуалізації певних знань, навичок і вмінь і створити для цього умови – мотиви навчання. Засобом мотивації можуть бути пізнавальні завдання, які створюють проблемні ситуації, вихід з яких можна знайти, проводячи актуалізацію необхідних знань.

Навчальні самостійні роботи поділяються на такі що формують знання, вміння та навички. З особливостей первинного закріплення знань впливають деякі особливості навчальних самостійних робіт. Знання студентів ще не тверді, непевні, існує деяка нечіткість і неточність у відтворенні думки. Тому завдання повинні бути репродуктивного характеру, перевіряти їх треба терміново й не виставляти за них низьких оцінок. При цьому можна користуватися підручником, зошитом, схемами, таблицями, довідниками. Дуже суттєво, щоб завдання вимагали не просто запам'ятовування, а свідомого засвоєння понять.

Такого типу завдання дають можливість учителю перевірити якість засвоєння учнями матеріалу, розвивати їхні творчі здібності, навички, аналізувати та узагальнювати.

Мета навчальних самостійних робіт – навчання, а не контроль, тому на занятті необхідно відводити на них мінімум часу. Серед завдань навчальних самостійних робіт можна виділити складання алгоритмів, розв'язування задач за алгоритмом.

До **тренувальних** належать завдання на розпізнавання різних об'єктів та їх властивостей. Наприклад, які з поданих графіків є графіками показникової функції і т.д.

До виконання тренувальних завдань необхідно застосовувати теореми, означення, властивості. Тренувальні самостійні роботи складаються з однотипних завдань, що містять ознаки та властивості вивченого правила, під час виконання студенти ще потребують допомоги вчителя. Такі роботи дають можливість відпрацьовувати основні вміння та навички студентів і тим самим закладають базу для подальшого вивчення математики. Завдання тренувальних самостійних робіт можна підготувати за допомогою різнорівневих карток. На сьогодні розроблено багато дидактичного матеріалу з алгебри та геометрії. Виконуючи завдання такого виду, студенти звикають працювати самостійно.

До самостійних робіт на закріплення можна віднести, такі, що розвивають логічне мислення та потребують комбінованого застосування різних правил та теорем. Вони показують, наскільки якісно засвоєний навчальний матеріал, а за результатами перевірки завдань цього типу викладач виявляє необхідність займатися темою.

До самостійних робіт розвивального характеру можна віднести домашні завдання, що передбачають складання доповідей за будь-якою темою, підготовка до олімпіади, науково-творчих конференцій, проведення в школі «Тижня математики», складання математичної гри, казок, спектаклів. На заняттях – це самостійні роботи, які потребують розв'язання дослідницьких задач.

Велику зацікавленість викликають у студентів **творчі роботи**, які потребують високого рівня самостійності. Виконуючи завдання, студенти відкривають нове в темі, яку вивчали на попередніх уроках. Наприклад, це завдання, які спрямовані на пошук інших способів розв'язання задач.

Контрольні роботи необхідно проводити після логічно завершеного циклу навчального матеріалу.

Перевірочні самостійні роботи покликані перевірити засвоєння окремого фрагмента курсу під час вивчення теми. Вони розраховані на 10–15 хвилин. Ці роботи потрібні викладачу, щоб одержати інформацію про рівень засвоєння теми, що дає змогу вчасно виявити помилки та недостатнє засвоєння понять і залежно від цього будувати подальшу роботу з вивчення теми. А для студентів – це додаткова практика в самостійному розв'язуванні. Вправи репродуктивного характеру корисні, якщо вони за складністю не перевищують ті вправи, які вже розв'язувалися, порядок вправ значення не має.

Мета контрольних робіт – перевірити засвоєння теми після її вивчення. Вони, як правило, розраховані на 45 хвилин. Завдання контрольної роботи в основному репродуктивного характеру, але їх зміст глибший, ніж у перевірочних, вони передбачають перевірку кількох навичок. Контрольна робота не повинна бути аналогічною до перевірочної, бо тоді у студентів спрацьовує тільки пам'ять, а математичних понять вони не усвідомлюють.

У процесі вивчення деяких розділів іноді проводиться декілька контрольних робіт. Тоді виправдано проведення ознайомлювальної роботи, що покаже якість засвоєння всього розділу. Одночасно викладач навчає дітей систематизувати матеріал, встановлювати зв'язки між питаннями, що вивчалися, висвітлювати раніше вивчений матеріал з нової точки зору або на новому, більш високому науковому рівні.

І завершальним акордом у системі письмових робіт є підсумкова робота, що проводиться в кінці року. Але до підсумкової самостійної роботи належить і доведення теорем, і самостійне розв'язування задач. Тому самостійну роботу можна розглядати як метод навчання.

Працюючи самостійно, студенти, як правило, глибше вдумуються у зміст матеріалу, що опрацьовується, краще зосереджують свою увагу. Тому знання, вміння і навички, набуті в результаті самостійної роботи, виховують у студентів наполегливість, увагу, витримку.

Одним із видів роботи в групі є **самостійне вивчення теорії за підручником**. Основна мета таких завдань – навчити студентів читати математичний текст. Особливості математичного тексту, по-перше, в тому, що він містить багато математичних понять, термінів, формул, символів. Коли студент не знає якийсь із термінів чи символів, то він не зможе повністю зрозуміти текст. По-друге, у тексті є різні схеми та рисунки, що тісно з ним пов'язані. На них треба дивитися паралельно з читанням тексту, читати доводиться не абзацами, а реченнями. По-третє, наявність різних шрифтів, якими виділяють означення, теореми, примітки. По-четверте, стиль викладу матеріалу – чіткість, строгість, лаконічність.

Ефективність самостійної роботи збільшується, якщо вона є однією зі складових навчального процесу і проводиться планомірно та систематично, якщо на кожному занятті для неї відводиться певний час. Тільки за таких умов формуються стійкі вміння та навички студентів щодо виконання різних видів самостійної роботи.

У процесі виконання домашнього завдання формується самостійність студентів у навчальній роботі. Ефективність цієї роботи залежить від багатьох факторів, які мають місце в процесі навчання, частково від того, наскільки результати домашнього завдання використовуються на наступній парі під час вивчення ними нового матеріалу або під час поглиблення і закріплення набутих знань.

Програми з математики потребують, щоб виконання домашнього завдання було обов'язковою роботою для студентів, і виділяють у середньому – 40–50% того часу, що передбачений для аудиторної роботи з теми.

Відповідаючи на запитання «Для чого задається домашнє завдання?», викладачу треба керуватися такими положеннями.

- Домашнє завдання не повинно бути однотипним за змістом.
- Крім матеріалу, що вивчається зараз, необхідно давати завдання також за раніше вивченими темами.
- Домашнє завдання має бути посильним для більшості студентів.
- Викладач повинен також враховувати, як підготовлені до нього студентів.
- Даючи певні завдання чи вправи, які потребують кмітливості, викладач робить необхідні пояснення до розв'язання задач.

Навіть подача домашнього завдання може перетворитися на цікаву справу, таємницю, загадку...

Викладач задає домашнє завдання незвичним способом:

Відкриваємо пошту. Черговий, ніби листоноша, роздає трикутники-конверти, в яких знаходиться домашнє завдання.

Граємо в безпрограшну лотерею, дістають із коробки номери завдань.

Номери задач, вправ подають у двійковій системі числення.

Викладач не задає завдання, але функція домашньої роботи виконується. Викладач пропонує студентам виконати вдома роботу за власним вибором і розумінням. Це може бути будь-який відомий нам вид завдань. Нехай хтось розв'яже декілька задач, а хтось підбере приклад або намалює ілюстрацію до теми, що вивчається, тощо.

Будь-який із рівнів домашнього завдання викладач може задавати як блок. Викладач пропонує десять задач, з яких студент може сам вибрати і розв'язати не менше заздалегідь обумовленого мінімального обсягу завдання. Відразу задається блок задач – у межах великої теми, яку вивчають або повторюють. Із 60 задач має розв'язати як мінімум 15, решту – за бажанням. Стимулюють це бажання «релейними» контрольними роботами, складеними із задач цього масиву. Чим більше розв'язав – тим більша ймовірність натрапити на знайому задачу й заощадити час і сили. Такий масив задається не до наступної пари, а на більш тривалий термін.

Важливий психологічний ефект самостійний вибір завдання дає додаткову можливість для самореалізації.

У групі є студенти, яким ви приділяєте особливу увагу. Наприклад, це ваш «олімпійський резерв». Якщо особлива увага – тоді й особливе завдання. Такі студенти отримують право на виконання особливо складного завдання (Викладач усіяко підкреслює свою повагу до прагнення студента скористатися таким правом).

Студенти виготовляють слайди із задачами, зокрема математичними задачами-жартами, а потім із використанням цих слайдів проводять деякі фрагменти уроку з повторення вивчених тем.

Студент розробляє авторський курс: серію тестових завдань з використанням комп'ютера (із відповідями). «Захист» такого курсу перед своїми одногрупниками – чудова нагода повторити теоретичний матеріал.

Щоб студент свідомо ставився до своєї навчальної діяльності, викладач повинен зробити навчальний процес відкритим і пояснити студентам, чому на занятті використовуються саме ці форми, які вони мають переваги над іншими.

Як показала практика, введення інформаційних форм і методів навчання дали можливість зацікавити студентів навчальним предметом, залучити їх до пошуково-дослідницької діяльності, підвищити рівень знань з предмета. Заміна пояснювально-інформаційних методів навчання інтерактивними методами створила умови для гармонійного розвитку творчої особистості, врахування індивідуальних можливостей кожного студента, розширила функції викладача на уроці. Отже, на уроці викладач не лише інформатор, а й фасілітатор – той, який полегшує самостійну роботу студента, допомагає студенту розвивати індивідуальні здібності і надає можливість стати йому особистістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карп А. П. Даю уроки математики. – М.: Просвещение, 1992. – С. 86-88.
2. Груденов Я. И. Совершенствование методики работы учителя математики. – М.: Просвещение, 1990. – С. 178-180, 202-211.
3. Дубинчук О.С., Слепкань З.І. Методичні особливості навчання геометрії. – К., 1992.

УДК 37.016

*Людмила Крилова (Маріуполь, Україна)
Аліна Любима (Київ, Україна)*

АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

У статті розглядається проблема активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках математики, обґрунтовується необхідність застосування елементів ТРВЗ як ефективного засобу формування математичної компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Ключові слова: активізація пізнавальної діяльності, ТРВЗ, конструювання уроку, математика.

The article focuses on problem of enhancing learning and cognitive activity of students in the study of mathematics, the necessity of applying the elements of the TRIZ as an effective means of building mathematical competence of students of secondary schools.

Key words: educational-cognitive activity, TRIZ, constructor of lesson, Mathematics.

Вступ. Одним із засобів підвищення результативності навчання учнів та їх математичної компетентності, як відомо, є активізація пізнавальної діяльності. Безперечно, діти від природи самі по собі дуже допитливі, але соціальна тенденція згасання інтересу до навчання, великий обсяг інформації, недосконалість та застарілість шкільних програм та методів мають свій негативний вплив на результат педагогічної діяльності.

У програмі з математики зазначено: «Для успішної участі у сучасному суспільному житті особистість повинна володіти певними прийомами математичної діяльності та навичками їх застосувань до розв'язання практичних задач». [4] Крім математичної компетентності в сьогоденних реаліях перед освітянами постало важливе завдання щодо створення сприятливих умов для формування у дітей таких якостей як мобільність, динамізм та конструктивність.

Ці обставини потребують реалізації таких методів навчання, що були б спроможні оптимізувати пізнавальну діяльність учнів, розвивати навички до самоосвіти та доречного використання знань у нових життєвих умовах.

Одним із цікавих та достатньо відомих методів щодо досягнення вище згаданих педагогічних цілей є використання технології Теорії Розв'язання Винахідницьких Задач (ТРВЗ). Результати застосування елементів цієї теорії неодноразово підтвердили доцільність її використання на уроках математики.

Мета статті. Зазначити деякі прийоми та запропонувати методичні рекомендації активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках математики щодо організації навчального процесу за допомогою ТРВЗ (з власного досвіду).

Основна частина. Від пізнавальної активності учнів залежить якість засвоєння та усвідомлення ними навчального матеріалу, розвиток навичок ефективного використання отриманих знань, ступінь їх підготовки до роботи в умовах невизначеності, адаптації до постійних змін реальних подій та спроможності діяти творчо.

Активізація пізнавальної діяльності учнів – це перехід до високого рівня активності та самостійності учнів у процесі навчання, який стимулюється розвитком пізнавального інтересу та відбувається завдяки удосконаленню методів і прийомів навчального процесу. Головне призначення методів і прийомів навчання полягає в організації пізнавальної діяльності учнів.

Науковцями виділяються різні рівні пізнавальної активності учнів. У своїх дослідженнях відома математик-методист О.С. Дубинчук, наприклад, встановила такі рівні пізнавальної активності [6] :

- *репродуктивно-повторювальна активність* (досвід діяльності однієї людини накопичується завдяки досвіду іншої);
- *пошуково-виконавча активність* (дозволяє зрозуміти задачу та відшукати засоби її розв'язання без сторонньої допомоги);
- *творча активність* (самостійно ставити певну задачу та вибирати нешаблонні, оригінальні шляхи її розв'язання).

Школяр навчається думаючи і думає – навчаючись: там, де необхідно щось зрозуміти, знайти відповідь на запитання, порівняти та знайти зв'язки, і починається мислення та самостійна розумова діяльність. І інструментів, як цього досягти, є достатньо в скарбниці кожного вчителя.

Методика ТРВЗ-педагогіки відрізняється від інших тим, що це не поєднання окремих прийомів, а *технологія*, завдяки якій можна вирішувати різні складні відкриті проблеми. При чому в арсеналі цієї теорії є потужний механізм, що забезпечує розв'язання задач на основі логічних операцій та алгоритмів замість порожніх спроб і пошуків наосліп. [1]

Метою даної методики можна виділити такі положення:

- розвиток творчої уяви і мислення, здатність фантазувати;
- знаходження позитивних рішень, які виникають в проблемних ситуаціях, використовуючи альтернативні шляхи пошуку інформації;
- виховання терплячого ставлення до критики. [5]

Відповідно, виходячи з цього, можна зазначити і завдання ТРВЗ в математиці:

1. розвивати продуктивне мислення та підвищувати компетентність;
2. підвищувати впевненість у власних силах і можливостях розумової діяльності, в т.ч. і математичної;
3. розвивати можливість виказувати оригінальні ідеї та генерувати нові;
4. виховувати незалежність у власних судженнях і поведінці.

Отже, як бачимо, окреслені нами проблеми і завдання стосовно активізації пізнавальної діяльності, можуть бути чудово досягнуті саме методами ТРВЗ-педагогіки. В якості прикладу наведемо лише один з можливих елементів даної технології – «конструктор уроку». Ідея творчого конструювання уроку запропонована А.О. Гіном.[3] і полягає в тому, що вчитель може конструювати кожен свій урок багатьма способами, обираючи ті методи та прийоми, які якнайкраще будуть відповідати темі заняття, колективу школярів, рівню підготовки учнів, віку дітей тощо. При чому один і той самий прийом на одному уроці може бути використаний для повторення, а на іншому – для закріплення нового матеріалу. Наприклад прийом «Так – Ні», «Математична карусель», «Своя опора» тощо. [7]

Виділимо такі основні частини уроку: 1. Початок уроку; 2. Пояснення нового матеріалу; 3. Закріплення, тренування, опрацювання вмінь; 4. Контроль; 5. Повторення; 6. Домашнє завдання; 7. Кінець уроку.

З іншого боку, навчально-пізнавальну діяльність можна поділити на такі етапи: орієнтувальну, мотиваційну, усвідомлювальну, виконавчу та контрольну. Спробуємо об'єднати (поставити у відповідність) етапи частин уроку та етапи навчально-пізнавальної діяльності.

Початок уроку. Відповідає етапу *актуалізації*, мета якого привести учня в стан готовності до сприйняття матеріалу, що підлягає засвоєнню. Включає дві фази: мотиваційну та орієнтувальну. У *мотиваційній* фазі необхідно сформулювати позитивне ставлення учня до

мети і змісту навчального матеріалу. Завдання *орієнтувальної* фази полягає в інформуванні учня, тобто у формуванні в нього уявлень про цілі, плани й засоби реалізації діяльності.

Пояснення нового матеріалу. Основним видом навчально-пізнавальної діяльності буде *усвідомлення*, під яким розуміють виникнення в свідомості учня нових образів, понять і систем понять. Усвідомити – значить «зрозуміти досліджуваний об’єкт», скласти про нього уявлення.

Закріплення. Відповідає етапу *відпрацювання*, тобто вдосконаленню знань, що виникли в процесі попередніх дій. Слід підкреслити, що закріплювати, тренувати можна тільки те, що усвідомлено.

Контроль. *Контроль* відіграє дуже важливе навчальне, розвивальне і виховне значення. Він є індикатором повноти, глибини та міцності знань на різних етапах навчання, спонукає учнів до більш активної розумової діяльності.

Повторення. Застосування повторень на уроках математики безперечно активізує і *контролюючу* діяльність, і може відповідати етапу *відпрацювання*, і навіть *актуалізації* та *усвідомленню*. Не дарма саме повторення називають близьким родичем навчання.

Домашнє завдання. Дуже багато останнім часом ведеться дискусій з приводу необхідності і доцільності домашнього завдання взагалі. Однозначно: такий вид роботи сприяє вихованню самостійності та наполегливості учнів. До того ж, з точки зору навчально-пізнавальної діяльності, саме домашнє завдання може відповідати абсолютно всім без виключення перерахованим етапам цього процесу. Тому, на нашу думку, не слід відмовлятися від такого потужного інструменту.

Всі вище згадані висновки можна подати у вигляді таблиці (табл.1).

Таблиця 1

Зв'язок етапів уроку, виду пізнавальної діяльності, форм та методів роботи на уроці та можливих елементів конструктора

Основні етапи уроку (етап пізнавальної діяльності)	Форми та методи роботи	Приклади можливих елементів конструктора
Початок (мотивація актуалізація)	бесіда підручник, довідник, Інтернет схеми, малюнки проблемна ситуація, мозковий штурм	Дивуй Мозковий штурм Асоціативні схеми Доречні задачі Домалою картину
Пояснення нового матеріалу (усвідомлення)	методи дослідження методи словесного навчання методи наочного навчання методи практичного навчання методи проблемного навчання	Приваблива мета Інтерактивний режим Логічні схеми Генетичний метод Відстрочена задача
Закріплення нового матеріалу (відпрацювання)	відтворювальні вправи тестування досліди робота в парах творчі роботи	Вільна дошка Склади тест Інтелектуальний тир Лото Мат. марафон
Повторення (відпрацювання актуалізація контроль)	повторення теоретичної частини розв'язання типових задач розширене дослідження перевірка остаточних знань та навичок	Своя опора Продовжу відповідь Гірлянда асоціацій Бджолиний вулик Вірю - не вірю
Контроль (контроль)	перевірка обсягу та глибини знань перевірка системи знань перевірка підвищення загальної	Так-Ні Ділова гра Математичне коло

	обізнаності всебічна перевірка навичок завдання на розвиток творчого мислення	Машина часу Математичні станції Надлишкові та відкриті завдання
Домашнє завдання (всі види)	письмові роботи робота з літературою задачі підвищеної складності наукові дослідження завдання парами та групами	Завдання масивом Безпрограшна лотерея Взаємоперевірка Експерт консультує Математична естафета
Кінець уроку (усвідомлення)	підсумки рефлексія бесіда	Обернений зв'язок Пам'ятка Асоціативний ряд

Висновки. Активізація пізнавальної діяльності учнів є багатоаспектним питанням. Її характерними рисами є підвищення рівня активності та самостійності учнів, незмінно зростаючі працездатність та інтерес учнів до навчання. Це можливо реалізувати завдяки вдосконаленню змісту запропонованого для вивчення матеріалу, подання його в зрозумілішій та цікавішій для учнів формі, де відображається практичне значення явищ та фактів, що вивчаються.

Технологія ТРВЗ є особливо актуальною в сучасних умовах розвитку освіти, оскільки забезпечує глибоке засвоєння фактичних знань, підвищує математичну компетентність учнів, формує стиль мислення спрямований не на використання готових знань, а на їх генерацію.

За умови цілеспрямованої систематичної діяльності вчителя ТРВЗ переростає у ТРТО (теорію розвитку творчої особистості) і сприяє реалізації актуальної проблеми розвитку творчого потенціалу кожного школяра.

Отже, активізація пізнавальної діяльності вимагає системної роботи на різних етапах оволодіння матеріалом. Відсутність одного з них, порушує цілісність системи веде до низького результату навчально-пізнавальної діяльності. Лише здійснення учнями повного циклу навчально-пізнавальних дій забезпечує глибоке і міцне оволодіння програмним матеріалом, їх розумовий і загальний розвиток, формування наукового світогляду, всебічну вихованість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альтшуллер Г.С., Верткин И.М. Как стать гением: Жизненная стратегия творческой личности / Г.С. Альтшуллер, И.М. Верткин. – Минск : Беларусь, 1994. – 480 с.
2. Макрідіна Л.О. Технологія творчості ТРВЗ / Л.О. Макрідіна // Управління школою. – 2003. – № 32. – С. 12 – 26.
3. Гин А.А. Приемы педагогической техники : Свобода выбора. Открытость. Деятельность. Обратная связь. Идеальность : Пособие для учителей / А.А. Гин. – Гомель : ИПП «Сож», 1999. – 88 с.
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/state_standards/
5. Курлова О.М. Використання елементів ТРВЗ на уроках математики, як засіб формування творчого мислення учнів: метод. посібник / О.М. Курлова. – Первозванівка, 2013. – 46 с.
6. Організація навчально-пізнавальної діяльності учнів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: readbookz.com/book/172/5440.html.
7. Крилова Л.П. Технологія ТРВЗ – шлях до творчого розвитку дітей на уроках математики / Збірник наукових праць фізико-математичного факультету ДДПУ. – Слов'янськ, 2012. – №2(3). – С. 181-188.

УДК 616.31-07:616-085:37,22

Саодат Муратова, Нодира Шукурова
(Самарканд, Узбекистан)

ПРИМЕНЕНИЕ РОЛЕВЫХ ИМИТАЦИОННЫХ ИГР НА КАФЕДРЕ ТЕРАПЕВТИЧЕСКОЙ СТОМАТОЛОГИИ

В последние годы широкое распространение в высшем медицинском образовании получил метод ролевой игры. Суть данного метода состоит в импровизированном разыгрывании необходимой ситуации, где показано значение учебной игры в усвоении темы, индивидуальной и групповой оценки профессиональной деятельности участников игры.

Ключевые слова: анкетирование студентов, отношение к интерактивным методам, деловая имитационная игра, стенограмма.

In recent years, widely used in higher medical education is the method of role-playing games. The essence of this method lies in a makeshift cast the necessary situation, which shows the importance of learning the game in mastering topics of individual and group assessment of professional activities of the game.

Keywords: survey of students, related to interactive methods, business simulation game, transcript.

Актуальность темы. Ориентация медицинского образования нашей страны на международные стандарты диктует необходимость перехода к новым методам обучения с внедрением в учебный процесс современных педагогических технологий. Наряду с приобретением теоретических знаний у студента медицинского вуза должно формироваться критическое мышление, умение ориентироваться в информационном пространстве, развивать способности и навыки самостоятельного принятия решений, что является необходимым в его будущей профессиональной деятельности [1]. Внедрение в учебный процесс интерактивных методов обучения, имитирующих профессиональную врачебную деятельность, является одним из путей решения данной задачи. Интерактивные методы обучения предусматривают активное взаимодействие не только преподавателя со студентами, но и самих студентов друг с другом в решении конкретной клинической ситуации [2,3].

На модуле пропедевтики терапевтической стоматологии проводится внедрение в учебный процесс интерактивных методов обучения с активным вовлечением студентов в образовательный процесс. В связи со сказанным возникает интерес к отношению самих студентов к интерактивным методам обучения.

Ролевые игры – решающие преимущественно задачи формирования коммуникативной составляющей профессиональной деятельности, определение ролевой позиции, формирование стереотипов профессионального поведения и его коррекции в общении с окружающими. На кафедре (модуль терапевтическая стоматология) для улучшения усвоения дисциплины широко используется разнообразные методы активного обучения, в том числе ролевые игры (деловые, имитационные) [8].

Суть метода ситуационно-ролевой игры состоит в импровизированном разыгрывании ситуации, моделирующей типичную для данной группы деятельность и проблемы, которые возникают в ходе этой деятельности. В игре участвуют несколько человек, которые по ходу игры используют роли отдельных персонажей ситуации. При проведении опроса среди студентов, На вопрос: «Какие интерактивные методы проведения занятий Вам понравились и почему? Большинство студентов особо отметили деловые имитационные игры. Они отмечают что игры вызывает интерес, так как не только открывает возможности дискуссионного обсуждения темы, но и возникает так называемый «соревновательный дух»,

что становится мотивацией для лучшей подготовки к занятиям. Коллективная работа, по мнению студентов, способствует сплоченности, каждый учится работать в коллективе, имеет возможность высказаться. Они говорят: «Мы научились дискутировать, выступать и слышать друг друга», «Мы чувствуем себя врачами и нам это нравится».

Ролевая игра по типу отыгрываемых персонажей должна строиться на нескольких принципах, главными из которых являются:

- принцип имитационного моделирования конкретных условий и динамики событий – т.е. реальных условий профессиональной деятельности во всем многообразии проявления болезни. В данной случае предметом игры является деятельность врача-стоматолога на приеме пациента с заданным диагнозом;

- принцип совместной деятельности предусматривает вовлечение в познавательную деятельность нескольких участников (студенты), при этом моделируются характерные виды профессионального взаимодействия: коллега (врач-рентгенолог, врач –лаборант, врач – физиотерапевт), должностное лицо – заведующий стоматологическим отделением;

И, наконец, очень важный принцип – диалогического общения. Диалог, дискуссия который способны создать творческую атмосферу обучающихся и добиться понимания ими будущей профессиональной деятельности [1].

По характеру моделируемых ситуаций при ролевой игре по клиническим темам, включающим семиотику, диагностику, лечение заболевания от участников требуются знания основных симптомов болезни, умения анализировать результаты основных и дополнительных методов исследования, умения вовлечения пациента (студента выполняющего его роль) в соучастие для правильной постановки диагноза [5]. В этапе проведения игры основным принципом должно быть соблюдение этики и деонтологии, правовых норм врача и больного, последовательности при обследовании [3]. Для реализации этих принципов определялись основные роли участников: модератор (роль педагога или сам педагог), пациент, врач-стоматолог, эксперт-аналитик и вспомогательные роли: врач-рентгенолог, врач-лаборант и другие персонажи в зависимости от клинической ситуации (врач – стоматолог ортопед, ортодонт, врач - стоматолог-хирург).

Цель данной учебной игры заключается в выявлении определенных компетенций:

- конкретных знаний по клинике и дифференциальной диагностике верхушечного периодонтита;

- определения операционных навыков (подготовка рабочего места, владение методами обследования больного, использование индексов, определяющих состояние тканей пародонта, гигиены полости рта, степени кровоточивости и другие);

- коммуникативные навыки выявляются при общении с больным, работе в команде;

- правовой компетенции – ведение медицинской документации (заполнение амбулаторной карты), знаний по технике безопасности при работе со стоматологическим оборудованием, соблюдении правовых норм больного и санитарных правил [6].

В ролевой игре обучение происходит в процессе совместной деятельности, но при этом каждый участник выполняет (решает) свою задачу, в соответствии с ролью.

В ролевой игре выделяется несколько этапов.

1. Определение цели игры, разработка сценария игры в зависимости от темы занятия: изучение клиники, диагностики, дифференциальной диагностики хронического периодонтита в стадии обострения;

2. Инструктаж участников: модератор называет тему занятия, определяет ее значимость, акцентирует внимание студентов на необходимость выделения пяти компетенций, которые должны быть разобраны по данной конкретной теме.

3. Распределение ролей, определение особенностей поведения, в зависимости от роли. Учебные задачи каждого определяются исходя из игровых ролей.

Погружение в игру. Определяются участники игры. Студенты выбирают карточки с заданной ролью в «слепую», определяют круг вопросов в соответствии с должностными

обязанностями, связанными с приемом больного с хроническим периодонтитом в стадии обострения.

В карточке «пациент» указан диагноз, степень тяжести иотягощающие моменты (фоновое заболевание, состояние зубочелюстного аппарата: глубокий прикус, частичное отсутствие зубов и др.), прикладывается прицельный рентгенологический снимок 15 зуба и ортопантограмма обеих челюстей. Остальные участники игры не должны знать диагноз.

Игровой процесс. Студент–пациент должен сформулировать жалобы, с которыми больные обычно обращаются к врачу при данной ситуации, смоделировать клинические признаки заболевания, в виде отдельные симптомов, характерных для данного конкретного случая –хронический периодонтит 15 зуба в стадии обострения.

Задача врача – отдельным симптомам воссоздать картину заболевания, дополнить ее результатами соответствующих методов обследования, поставить диагноз. На этом этапе проведения игры основными моментами, которые учитывались при обсуждении, были соблюдение порядка обследования больного, соблюдение норм этики и деонтологии [2].

Студент-врач-стоматолог уточняет жалобы, подробно детализирует условия возникновения и развития названных симптомов, чем они купируются. После полного опроса (анамнез развития болезни, жизни) выделяет ведущие симптомы. Проводит детальное обследование пациента (внешний осмотр, осмотр полости рта, состояние твердых тканей зубов, пальпация, перкуссия), выявляет объективные симптомы предполагаемого диагноза, определяет и обосновывает необходимость дополнительных методов обследования (рентгенограмма, остеометрия, проба Кулаженко и др.) и их значение при постановке окончательного диагноза. Уточняет необходимость консилиума в составе врача-ортодонта, хирурга или других смежных специалистов для составления протокола комплексного лечения больного. Дает рекомендации на дом. Врач-рентгенолог описывает рентгенограмму пациента, обратив внимание на изменения в периапикальных тканях, степень резорбции костной ткани, определяющую тяжесть течения хронического периодонтита в стадии обострения. Врач-лаборант интерпретирует анализы, определяя изменения в данных, и их значение для клиники (например, анализ крови). Зав. стоматологическим отделением анализирует работу врача, с точки зрения соблюдения этики, деонтологии, асептики и антисептики, выбора лекарственных препаратов, обоснованности их назначения. Эксперт-аналитик пошагово анализирует работу всех участников игры, оценивает этапы работы с больным, выставляет оценки по оценочной карте. На заключительном этапе важным является обсуждение хода игры, модератор подводит итоги игры, обсуждает выступление участников, дает оценку участникам игры. Педагог, отмечая положительные стороны и недостатки исполнителей ролей, побуждает к дискуссии, дает возможность участникам защитить отдельные позиции, определяет уровень усвоения знаний, профессиональных умений и навыков по данной теме. Использование такой игровой формы приближает практическое занятие к реальным ситуациям работы врача и позволяет провести занятие живо и интересно, что резко повышает интерес студентов как к данному занятию, так и к предмету вообще.

Что дает ролевая игра:

- объективно оценить подготовку студента к занятию;
- развивает навыки публичных выступлений;
- развивает умение формулировать мысль с использованием терминов;
- ролевая игра сокращает время накопления профессионального опыта.

Таким образом, в результате проведения ролевые имитационные игры, выявляются такие качества у студентов.

1) открываются возможности дискуссионного обсуждения темы, развивается умение формулировать мысли и аргументировать, формируются навыки критического мышления.

2) возникает соревновательный дух, что становится мотивации для лучшей подготовки к занятию, желание самосовершенствования, чтобы не подвести группу и выглядеть достойно

3) развивается коммуникативные и креативные качества.

Заключение. Как показано в стенограмме при выполнении своей роли каждому участнику требовалось не только наличие теоретических знаний по теме занятия, но и умение вести диалог с коллегами на профессиональном языке, задавать «правильные» вопросы пациенту, правильно интерпретировать полученную информацию в ходе игры, развивать навыки клинического мышления и умения работать в команде.

Использование такой игровой формы приближает практическое занятие к реальным ситуациям работы врача и позволяет провести занятие живо и интересно, что резко повышает интерес студентов, как к данному занятию, так и к предмету вообще.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўтказиладиган удумлар ва асосий тадбирлар тизими (2-китоб). – Бобобеков Х., Давлетшин М.Г., Ишмухамедов Р.Ж ва бошқ. – Т.: Фан, 2005. – 54 б.
2. Букатов В.М. Педагогические таинства диктатических игр. – М., 2003. – 152 с.
3. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения: Учебное пособие. – М., 2009. – 192 с.
4. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Под. ред. Н.В.Бордовской. – М., 2011. – 432 с.
5. Толипов У.К., Усманбаева М. Педтехнология асослари. – Т., 2003. – 32 с.
6. Толипов У.К., Усманбаева М. Педтехнология: назария ва амалиёт. – Т.: Фан, 2006. – 260 с.
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://pedsovet.org/component/option,com/task-118>
8. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://planeta.tspu.ru/810ur.1>
9. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.Ziyonet.uz

ӘОЖ 70(065.8)

*Динара Мырзабаева, Бактыгүл Калибекова
(Шымкент, Казахстан)*

ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Педагогикалық қызметке ынтасы жоғары, білім беру саласындағы үнемі жаңарып отыратын өзгерістерге икемді, жаңа технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде қолдана алатын мұғалім ғана қоғамдағы өзгерістерге бейім оқушының жеке тұлғасын қалыптастыруда түйінді тұлға болып табылады.

Педагогикалық технология оқу үрдісімен, яғни мұғалім мен оқушының іс-әрекетімен, оның құрылысымен, құралдармен, әдістері және түрлерімен түбегейлі байланысқан. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнен асқан шеберлікті, арнайы дайындық пен ізденісті, сауаттылықты қажет етеді. Сабақты тартымды өткізу және оқушылардың оқуға деген қызығуын арттыру үшін әр сабақты түрлендіріп, арттыруы шарт. Ол үшін тек бір технологиямен шектеліп қалмай, әр түрлі технологияның сан қилы элементтерін пайдалану артық етпесі анық. Сабақта мәселелік оқыту технологиясының басты мақсаты – оқушыны өз бетімен ізденуге үйрету, олардың танымдылығы мен шығармашылық икемділіктерін дамыту. Ерекшелігі: оқу материалында баланы қызықтыратындай құпиясы бар мәселе туғызу. Оқу тәрбие үрдісінің технологиясы – оқушы тұлғасын дамытуға бағытталған мақсат, мазмұн, құрал, форма және әдістер жүйесі. Қазіргі кезеңде білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс тәсілдерін инновациялық педагогикалық технологияларды игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық

жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сұрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақтытәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім болуды қажет етеді. Педагогикалық технология жетілдірілген оқыту мен тәрбие жүйесін құру және оқу-тәрбие үрдісін жобалаумен айналысады. Педагогикалық технология басқарылатын қайта жаңғыртылатын оқу тәрбие үрдісін жобалауды көздей отырып, білім берудің негізгі мақсаты мен міндеттерін шешуді қамтамасыз ететін ғылыми тұрғыдан негізделген амал тәсілдердің жүйесін құрайды. Оның негізгі құрылымдары мыналар болып табылады:

- тұжырымдамалық негізі:
- мазмұндық бөлігі:
- әрекеттілік бөлімі-техникалық үдеріс.

Педагогикалық технологияның тиімділігі педагогикалық шарттарға байланысты. Педагогикалық шарттарға, ең алдымен, педагогтің дербес ерекшеліктері: тұлғалық даралығын, мәдениеттілігін, қызығуын, т.с.с. жатқызуға болады. Сонымен бірге, оқушылармен қарым-қатынас жасау біліктілігі мен кәсіби шеберлігі ерекше мәнге ие болады. Сабақты оқытуда жаңа педагогикалық технологиялардың көптеген түрлерін пайдалана отырып сабақ өткізуге болады. Жаңа педагогикалық технологиялардың жіктелуін мына кестеден көруге болады.

Жаңа педагогикалық технологияны қолдана отырып, оқытуда төмендегідей басты ұстанымдарды ескеру қажет.

1. Жаңа педагогикалық технологияны пайдалану арқылы оқу материалдарын оқытуды бір жүйелікпен үздіксіз жүргізу.
2. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытуда пәнаралық байланыстардың болуы.
3. Оқытуда туындаған экологиялық, экономикалық, әлеуметтік проблемаларды т.б. анықтап, оны түсіндіруде өзара байланыстылығын ашу.

Оқу-тәрбие үрдісінде жаңа педагогикалық технологияларды қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Инновациялық білім берудің нәтижесінде оқыту мен тәрбиелеудің соңы әдіс-тәсілдерін инновациялық-педагогикалық технологияны меңгерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог, зерттеуші жағаша мұғалім болып шығады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім // Қазақстан мектебі. –2008. – №4.
2. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007.
3. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.

*Мира Нурсалова, Нургуль Нурсалова
(Зырян, Казахстан)*

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШИХ КЛАССОВ

В данной статье рассматриваются условия и научные обоснования организационно-педагогических и творческих способностей развития школьников младших классов.

Pedagogical conditions of progress of creative capacities of younger pupils to reveal and scientifically to prove organizational-pedagogical conditions of progress of creative capacities of younger pupil.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған рөлі атап көрсетілсе, осы Заңның 41-бабында: «педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көзделген деңгейден төмен емес білім, білік, дағды алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің дамуы үшін жағдай жасауға міндетті» делінген [1].

Ұзақ жылдар бойы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту проблемасы түрлі ғылым салалары – философия, педагогика, психология, лингвистика т.б. өкілдерінің назарын аударып келеді. Бұл қазіргі қоғамның жаңа проблемаларды қоя білетін, сапалы шешімдер қабылдауға қабілетті, игерген білімін үнемі іске асыруға ұмтылатын белсенді тұлғаларға мұқтаждығының күн санап өсуіне байланысты. Себебі бүгінгі күні талант пен шығармашылық дарындылық – экономикалық өркендеу кепілі.

Қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептердің дамуында жағымды өзгерістер және оқыту мен тәрбиелеу ісінің ұтымды жақтары ашылып жатқанымен, оқушылардың жеке басының шығармашылық жақтарына терең үңіле бермейміз.

Адамның шығармашылық іс-әрекетінің бүкіл тіршілік көзі ретінде адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі екендігі, әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізудегі орны философия, психология, педагогика ғылымдарында қарастырылған: Шығыс ойшылдары әл-Фараби, Ж.Баласағұн және қазақ ойшылы А.Құнанбаев, философтар Ғ.Есім, Д.Кішібеков, Ә.Нысанбаев, М.Орынбеков еңбектерінен кең орын алған. Сонымен бірге шетел философтары Платон, Гегель, И.Фихте, Декарт, Д.Дьюи, И.Кант, Г.Лейбниц, Б.С.Гершунский және т.б. еңбектерінде жан-жақты талданған.

Педагогика және әдістеме саласы бойынша оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелерін Ж.А.Қараев, С.Қ.Қалиев, Ш.Т.Таубаева, К.Ж.Қожахметова, К.Оразыханова, Б.А.Тұрғынбаева, М.М.Жанпейісова, Ә.С.Әмірова, К.М.Нағымжанова, Д.Н.Исабаева және т.б. зерттеген.

Бүгінгі күннің негізгі талабы – білімді адамды әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасай алатын, жаңаша ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру.

Бастауыш сынып оқушыларында әлемнің көп бейнелі жақтарын шығармашылық таным негізінде қабылдай алу қабілетін дамыту қажет. Осының негізінде интеллектуалды, креативті (шығармашылық қабілетті) ұрпақты тәрбиелеп оқыту педагогикалық психологияның маңызды мәселелерінің бірі деп білеміз. Педагогикалық психология тұрғысынан шығармашылық іс-әрекетті зерттеу, соның бір тарауы шығармашылық қабілет мәселесі - аса маңызды сұрақтардың бірі.

Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетінің дамуы оқу барысын дұрыс ұйымдастырумен байланысты. Мектеп мұғалімдері көп жағдайда оқушылардың пәнге байланысты жаңа материалды дұрыс меңгеріп, сабақ үлгерімінің жақсы көрсеткіштеріне қанағаттанып қояды да, олардың дәстүрлі емес шешім қабылдауына, шығармашылық белсенділігіне жағдай жасай бермейді. Бастауыш мектеп оқушыларының қызығушылықтары заттық әлеммен байланысты. Оларға тән жағдай - үлкендерге бағдарлану, яғни оларға еліктеу, үлкендерді үлгі тұту ерекшеліктері педагог үшін күшті дамыту құралы болып табылады. Соның негізінде балалардың шығармашылық және интеллектуалды даму деңгейлері жоғарылап қана қоймайды, әрі олардың мінез-құлқындағы жағымды өзгерістер де жүзеге асырылады.

Сонымен бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесін талдау ең алдымен «қабілет» ұғымының мәнін терең түсініп алуды талап етеді. Философияда қабілеттерді «тұлғаның белгілі бір әрекетті орындауға жағдай жасайтын жеке ерекшеліктері» дей келе, олар қоғамдық-тарихи іс-әрекеттердің нәтижесінде қалыптасып, әрі қарай дамып отыратынын атап көрсетеді.

«Қабілет» ұғымына берілген психологиялық анықтамалар саны өте көп. «Қабілеттер деп әрекеттің талаптарын қанағаттандыратын және үлкен жетістіктерге жеткізетін адамның қасиеттерінің синтезін атайды».

«Қабілеттер - білім алуға қажетті адамның психологиялық ерекшеліктері» - [2] дейді А.В.Петровский.

«Қабілет - іс-әрекеттің белгілі бір түрін ойдағыдай, нәтижелі орындауында көрінетін адамның жеке қасиеті», - [3] деп жазады академик Т.Тәжібаев.

Қабілеттердің даму мәселесін зерттей келе А.Н.Леонтьев, А.В.Петровский, В.А.Крутецкий, Б.М.Теплов, В.С.Шубинский, М.Мұқанов, Т.Тәжібаев, Қ.Жарықбаев қабілеттер оқытусыз да дамитынын, бірақ онда ол ұзақ үдеріске айналатынын айтады.

Егер барлық адамдардың әрекеттің түрлерімен айналысуға арналған мүмкіндіктері бірдей болса, онда қабілеттер туралы сөз етпеуге де болар еді. Мүлдем еш нәрсеге қабілеті жоқ адам болмайды. Әр адам бойында бір нәрсеге деген қабілет болатындығы кеңестік психология ғылымының негізгі ережелерінің бірі, бірақ ол қабілеттер дәрежесі әр адамда әр түрлі деңгейде болады. Олардың іс-әрекетінің белгілі бір түріне қабілеті не жоғарылау, не төмендеу болып келеді. Бұған қарап, мысалы, музыкаға, не хореографияға немесе математикаға қабілеті төмен оқушыларды қабілеті төмен, дарынсыздар қатарына жатқызу дұрыс емес. Бұл – оның қабілетінің басқа салада жатқандығының белгісі. Қабілеттер туа бітті қасиет емес, олар өмір сүру барысында іс-әрекет арқылы дамып отырады.

«Шығармашылық қабілеттер» ұғымы «шығармашылық», «шығармашылық әрекет» ұғымдарымен тығыз байланысты.

Шығармашылық – нәтижесі жаңа материалдық және рухани құндылықтар болатын әрекет; психикалық белсенділіктің жоғары формасы, жаңа бір нәрсе жасауға қабілеттілік. Шығармашылық – адам іс-әрекетінің түрі. Шығармашылық әрекет нәтижесінде шығармашылық қабілеттер дамиды және қалыптасады. Шығармашылық әрекет - өте күрделі үдеріс және ол адамға ғана тән. Мұндай әрекеттің ерекшелігі, даму деңгейі тек әлеуметтік факторларға ғана емес, табиғи, биологиялық факторларға да байланысты.

«Шығармашылық қабілеттер» немесе «креативтілік» деген не? Латын тілінен аударғанда креативтілік «ойлап табу, жасап шығару» дегенді білдіреді.

Шығармашылық — өте күрделі психологиялық үдеріс. Шығармашылықты төмендегідей ерекшеліктермен сипатталған адам әрекеті деуге болады:

- шығармашылыққа қарама-қайшылықтардың болуы;
- әлеуметтік және жеке адамға тән мәнінің болуы;
- шығармашылыққа арналған шарттардың, жағдайдың болуы;
- шығармашыл тұлғаның даралық қасиеттерінің болуы;
- нәтиженің жаңалығы, сонылығы.

Шығармашылықтың мәні, шығармашылық іс-әрекет туралы әр кезде әр түрлі пікірлер болған. Мысалы, XX ғасырдың басында белгілі философиялық сөздікте «шығармашылық» деп жаңа нәрсе ойлап табу, жаңалық ашу», - дей келе, – ол әр адамға тән нәрсе емес, құдайдың құдіретімен болады. Ал адам шығармашылығы тек салыстырмалы түрдегі әрекет» - [4] делінген.

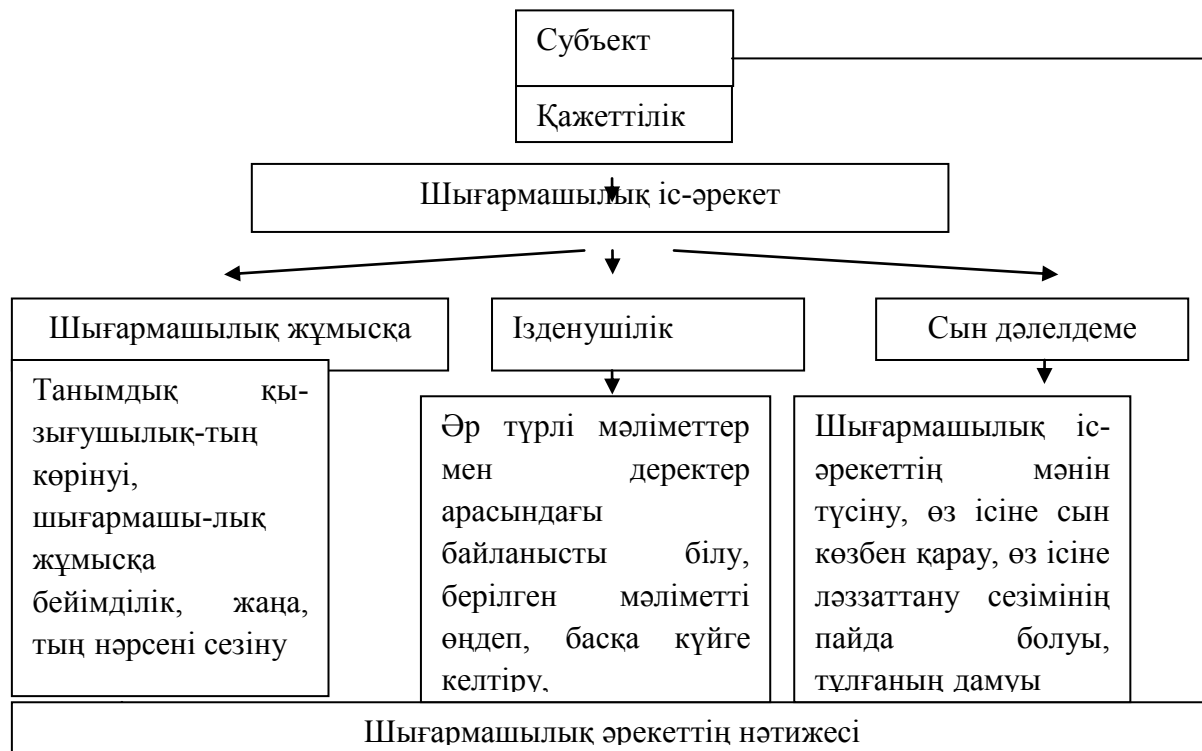
Соңғы кезде «шығармашылық» сөзі мен «жаңалық» сөзі мәндес, астарлас болып табылғандай. Психологиялық анықтамаларда берілгендей «бұрын болмаған жаңалық» деу үзілді-кесілді мүмкін болғанымен, ерекше соны жаңалық, жаңа жол, жаңа шешім екенін мойындаған жөн. Ал баланың ашатыны субъективті жаңалық, ол тек қана өзі үшін жаңалық болып табылады.

Шығармашылық - бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың, тіршіліктің көзі. Табиғат, қоғам құбылыстарында жеке адамның ақыл-санасында, іс-әрекетінде, ішкі жан-дүниесінде – бәрінде шығармашылықтың табиғи үдерістері үздіксіз жүріп жатады. Табиғат ішкі шығармашылық үдерістерді өзі басқарады. Сыртқы факторларды басқару, реттеу жеке адамның ой санасына, қызметіне байланысты. Сыртқы факторлардың бірі – оқыту және тәрбиелеу жүйесі.

Шығармашылық қабілеттерді дамытудың негізгі бағыттары:

- Ойын әрекеті
- Шығармашылық құрастыру
- Шығармалар мен диктанттар
- Сабақтардың сюжетті және тақырыптық циклдары, панорамалық сабақтар
- Интеллектуалдық ойындар.

Бастауыш сынып оқушыларын шығармашылық қабілеттерін дамытудағы іс-әрекеттірін 1- сурет арқылы байқаймыз:

Сурет 1. Бастауыш сынып оқушыларын шығармашылық қабілеттерін дамытудағы іс-әрекеттері

Сонымен, қорытындылай келе, айтарымыз оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылығын арттыра түсу үшін, шығармашылық қабілеттерін сабақта және сабақтан тыс уақытта дамытуда әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады. Үнемі осындай жұмыстарды жүргізу оқушыларды шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы қабілет көзін ашып, тілін байытуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді.

Оқу үдерісінің шығармашылық сипаты оқушылар жетістігінің арта түсуіне әсер етеді. Баланы шығармашылық үдеріске тарту олардың белсенділігін арттырады, интеллектуалдық біліктілігін, зерттеушілік дағдыларын, шығармашылық қабілеттерін, білімді сапалы меңгеруін дамытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2004. – 132б.
2. Педагогикалық және жасерекшелік психологиясы. Ред. басқ. А.В.Петровский. – Алматы, 1987. – 271 б.
3. Байжұманова Б.И. Бастауыш мектеп оқушыларының танымдық қабілетін дамыту // Қазақстан мектебі. – 1999. – №2. – Б.4-5.
4. Оракова А.Ш. Оқу процесінде оқушылардың шығармашылығын дамытудың педагогикалық шарттары: канд. дисс. автореф. – Алматы, 2006. – 30 б.

Роза Отарбаева
(Зырян, Казахстан)

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ДИАЛОГОВОЕ ОБУЧЕНИЕ

В данной статье рассматриваются условия и научные обоснования организационно-педагогических и творческих способностей развития школьников младших классов через диалоговое обучение.

This article discusses the conditions and scientific substantiation of organizational and pedagogical and creative abilities development of young schoolchildren through the training dialog box.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында мемлекеттік саясат негізінде «әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы–жеке адамның дарындылығын таныту»,–деп көрсеткен. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарда білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басты қағидалары ретінде жеке адамның білімділігін ынталандыру және шығармашылық қабілетін дамыту мәселелері айқындалып, басым міндеттер қатарына қойылған.

«Бала бойындағы білімге деген құштарлық, талап, ынта отын сөндіріп алмаңдар. Партадағы жұмыссыздық-аса қатерлі қауіп»–деген екен В.Сухомлинский. Бастауыш сынып оқушыларының қабілеттері екі түрлі әрекетте дамиды. **Біріншіден**, кез-келген бала оқу әрекетінде адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақталған тәжірибесін меңгерсе **екіншіден**, кез-келген оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады. Оқу әрекетінен шығармашылық әрекеттің айырмашылығы ол баланың өзін-өзі қалыптастыруына өз идеясын жүзеге асыруына бағытталған жаңа әдіс-тәсілдерді іздейді. Мәселелерді жаңаша шешуге талпыныс жасайды. Осыған орай, ғалымдар жүргізген тәжірибе барысында, барлық пәндердегі білім мазмұнында оқушының шығармашылық қабілеттерінің дамуы-басты нысана болып алынуымен байланысты. Бүгінгі бастауыш сынып оқушылары шығармашылық тапсырмалар шешуді табыспен меңгере алады. Бұл жерде ең алдымен мұғалімнің кәсіби шеберлігінің дамуына аса маңызды көңіл аудару қажет деп ойлаймын. Сондықтан да мұғалім біліктілігін арттыру барысында, Кембридж бағдарламасының мазмұнындағы 7 модуль идеясында ашылады. Жеті модульдердің барлығында негізгі түйін білім алушылардың өзінің түсінігі қалыптасуына, саналы түрде білім алуына, әлеуметтік серіктестікте білім алуға, оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытып, өзара тілдік қарым-қатынас орнатуын дамытуға негізделген.

Диалогтік оқыту оқушының тек қана бірлескен әрекетке тартылуына ғана емес, оқушының ойлау сөйлеу қабілеттерінің жоғары деңгейге өсуіне, тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына ықпалын тигізеді. Осы уақытта топ арасында талқылау, бір-бірінің пікірлеріне қарам-қарсы дәлелдеме жасап, өз дәлеліне сыни тұрғыдан қарауға дағдыланады. Мерсердің зерттеуіне сәйкес әңгімелесу оқушылардың білім алуының ажырамас бөлігі болып табылады деп атап көрсеткен.

Әңгімелесудің 3 түрі бар.

1. Зерттеушілік әңгіме
2. Әңгіме –дебат (пікірталастық әңгіме)
3. Топтық әңгіме

Әңгімелесу–бұл мұғалімге оқушылардың ынтасын, шығармашылық қабілетін шыңдай алатын негізгі басты құрал. Оқушылардың сөздік қорлары, тіл байлықтары жақсы дамыған. Себебі үнемі сабағымда диалогтық оқыту әдісін пайдаланамын. 3- сынып болғандықтан оқушыларды рөлге бөлу әдісін қолданып отырамын. Оның тиімділігін мәтінмен жұмыс

жасағанда бірнеше оқушылар қамтылады және өз бетімен жұмыс жасап, оқып түсінеді. Өздері бірі-біріне бағыт беріп, топ басшысы қадағалап отырады. Диалогтың өзі сабақ өту кезінде әр түрлі әдіс арқылы жүзеге асады. Мысалы сұрақ-жауап, рөлдік тапсырмаларды орындату, ал жұптық жұмыс, диалогтік мәтінді оқуы, түсінулері. Өзімнің іс-тәжірибемде байқағаным, оқушыларға мәтін бойынша өздері тақырыпқа сай сұрақтар дайындап, әр топқа қоя алады.

- Бұл жерде қойған сұрағына оқушы өзі жауап бере алуы;
- Сұрақтардың түрлерін ажырата білі;
- Мәтінге қатысты негізгі сұрақ қою;
- Тақырыптан тыс сұрақтардың қойылмауы;

Осы нәтижелерді іске асыру барысында оқушылардың топпен жұмыс істеу барысында топ мүшелері бір-бірін тыңдап, топ басшысымен бірге ортақ шешімге келе алады.

Диалогтың осы жұмыс түрлерін сабақтарымда қолдана отырып, анықтағаным: бұрынғы дәстүрлі сабақ беру үдерісімен салыстырғанда жаңа тәсілді қолданып диалогты дамыту арқылы да, оқушылардың шығармашылық қабілетіне жол ашуға болатындығы. Бұлай дейтін себебім, бұрын диалог тек жұптық жұмыс арқылы жүзеге асса, ал енді топтық жұмыста орындалады. Мұнда оқушылар берілген сұрақтарды бірлесе талқылап, топ басшысының шешімімен топтан екі оқушы тақтаға шығып жұптық жұмысқа өз шығармашылықтарын көрсете біледі.

Диалогтық сұхбаттасу оқушылардың білім алуға қомақты үлес қоса алатын нақты бір тиімді түрі бола алады. Әр сабақта қоланылған 7 модуль бағыттары, соның ішінде диалогтық оқыту арқылы оқушылардың тіл арқылы қандай да бір байланыста бола алатындығын көрсете алады.

Диалогтік оқыту тәсілін қолданған кезде оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда жеткен жетістіктерім:

- Оқушылар берілген тақырып бойынша сындарлы сөйлеуге ынталанды;
- Сыни тұрғыдан ойлануға 5 жол өлең құрастыруға үйренді;
- Өздерінің жақсы жақтарын өзгеге көрсете білуге, басқа оқушылардың идеяларын тыңдай және бағалауға үйренді;
- Рольдік ойындарды ойнауға, эссе жазуға, ойларын жинақтап қорытуларына көмек берді;
- Жаңа заман талабына сай оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту барысында қабілетті балаларға білім беруде, әр ғылымның бүгінгі даму дәрежесіне сәйкес жүргізу, бір жағынан-қоғамға талантты мамандар даярлауда тиімді болса, екінші жағынан-ерекше дарынды балалардың жеке өзіндік интеллектуалдық дамуын қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Оқушыларды шығармашылыққа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылығын арттыра түсу үшін диалог әдісімен бойындағы қабілеттерін сабақта және сабақтан тыс уақытта дамытуда мен мынадай әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданамын.

Олар мыналар:

1. Әр бастауыш сынып оқушылары суретке қарап әңгіме құрастырады, яғни өзіндік көзқарасы, қабілетіне орай әр оқушы шығарма жазады, шығармашылық қабілетін арттырады.

2. Мәтін, ертегіні, әңгімені өз ойларымен аяқтайды.

3. Рөлге бөліп оқыту.

4. Мәтін бойынша мақал құрастыру.

5. Табиғат құбылыстарына, заттарға жұмбақтар құрастыру.

6. Әңгімелерді салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойғызу.

7. Шығарма, мәтін құрастыру.:

Тақырып бойынша;

Жоспар бойынша;

Тірек сөздер арқылы.

8. Өлең құрастыру.

-Дайын өлең жолдарының бір, екі жолын беру арқылы.

-Дайын ұйқастарды ұсыну арқылы.

9.Шығармадағы әңгімеге ұқсас оқиғалар айтқызу.

10.Көлемі ұзақ шығармаларды жоспар құру арқылы қысқартып әңгімелету.

11.Кейіпкерлерге мінездеме беру.

12.Шығарма бойынша сурет салғызу, ауызша суреттеу, қиялдау арқылы суреттеу.

13.Белгілі мақал негізінде әңгіме жазғызу.

14.Логикалық ойлауын дамытатын ойындармен берілген тапсырмаларды шешкізу (анаграмма,сөзжұмбақ,ребус,құрастырмалы ойындар, т.б.).

15.Қайталау сабақтарында,оқыған мәтіндері бойынша өз беттерінше тест тапсырмаларын құрастыру.

16.Белгілі акын, жазушы шығармасына еліктеп өлең,әңгіме,ертегілер жазғызу, т.с.с.

Диалогтік оқытуда сұрақ қою маңызды орын алады.

Сұрақтардың түрлері:-Төмен деңгейдегі, жоғарғы деңгейдегі

Сұрақ қою техникасы:-түрткі болу, сынақтан өту, қайта бағыттау

Түрткі болу: -сұрақты қарапайым етіп қою, өткенді пысықтау...

Сынақтан өту:-толық жауап беруге, ойын толық айтуға итермелейді."Сіз мысал келтіре аласыз ба? "деген сұрақтармен бағыттайды

Қайта бағыттау:- сұрақты басқа оқушыларға бағыттайды."Көмектесе алатындарың бар ма?" деген сұрақ қойылады.

Сұрақ қою арқылы мұғалім:

- оқушыларды тақырып бойынша және сындарлы сөйлеуге ынталандырады;

- оқушылардың шынайы қызығушылығы мен сезімдерін анықтайды;

- білімге құштарлықты дамытады және зерттеуге талпынады;

- оқушыларға білімін қалыптастыруға және вербалдандыруға көмектеседі;

- оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауына ықпал етеді;

- оқушыларға шығармашылық қабілетті арттыруға итермелейді;

- оқушылардың бір-бірінен үйренуіне, басқа оқушылардың идеяларын құрметтеуіне және бағалауына ықпал етеді.

Сабақтан тыс уақытта оқушылардың шығармашылығын дамыту үшін әр түрлі кездесулерден, саяхаттардан, журналдардан оқығандардан алған әсерлерін әңгімелету. Өткізген сабақтарымда оқушылардың өзара әрекет дағдыларын дамытудың тағы бір тәсілі-аффективті (эмоционалды) сезім арқылы ортақ проблемаларды бірге шешіп, екі оқушы бірге қорытындылайды. Диалог барысында оқушылар күтілген нәтижеге жету үшін күш-жігерін жұмсайды, ынталанады, ойларымен бөліседі, пікірлеседі, білімді бірлесіп алады, өз білімдерін толықтырады. Проблеманы шешуде өз идеяларын ортаға салып, талқылайды, оған баға береді, және ұжымдық білім мен түсініктері қалыптасады. Топпен жұмыс жүргізгенде әңгімелеріне қарай ой-пайымдаулары айқындалып, олардың топ алдында, жұрт алдында сөйлеу мәдениеттері қалыптасады. Тындап қана қоймай, оқушылар тапсырманы белсенді орындайды, ынтасы артып, өз бетінше жұмыс жасау дағдылары артатындығы байқалады.

- Өзімнің ұстаз ретінде балармен жұмыс жасағанда байқағаным, бастауыш сынып оқушысы шығармашылық мүмкіндігі зор, берілген тапсырмаларды өз мүмкіндіктері мен қабілеттеріне қарай шеше алатындығы. Сабақта мұғалім оқушыларын кез-келген әдіс – тәсілдермен қызықтыра алатын болса, кейбір тұйық жүретін, көп ашыла бермейтін шәкірттің өзі сабаққа белсене қатысып, өз ойын ерікті түрде жеткізе алады. Осы арада оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін тағы бір қажеттілік-оларды психологиялық дайындықтан өткізу, яғни балалық шабытын оятып,мадақтап «Сен барлығын да жасай аласың» немесе «Достарыңа қарап, өзің де бәрін біліп үйреніп, аласың» деген сөздермен көтермелеп отыру керек. Алдыңғы сабақта көрсеткен жетістіктерін үнемі ұмытпай айтып, оқушының сезім күйін бақылап,қамқорлық жасау. Олардың сабақ барысында немесе сабақтан тыс кезінде бізге сұрақтар қоятын болса, оған пейілмен жауап беріп, алдыға проблема қойып, оны

шешуге өздерін де іздендіретіндей ықпал жасап отыру керек. Тіл дамыту сабақтарын да диалогтың маңызы ерекше. Жоғарыда айтылғандай диалог ұғымының өзі осы тілді оқытудың сара жолы екенін айқын көрсеткендей.

- Ойымды қорытындылай келе өзім қолданған тәжірибемде оқушыларымның сөздік қорлары молайып, өз ойларын еркін түрде жеткізе алатын, бір-бірлеріне сұрақ қойған кезде, жоғары деңгейлі сұрақтардың маңыздылығын түсініп, бір-бірімен пікір таластыра алатын, айтқан сөздерін дәлелдей білетін шығармашылыққа бейім, шәкірттерім өсіп келе жатқанын мақтан тұтамын. Олай болса, болашақта жаңарған Қазақстанға-жаңаша білім беру үдерісін жетілдіретін, оқушылардың шығармашылық, дарындылық қабілеттерін аша білетін білікті де, білімді ұстаздарға табыс тілеймін!

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарда білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы.
3. Оракова А.Ш. Оқу процесінде оқушылардың шығармашылығын дамытудың педагогикалық шарттары: канд. дисс. автореф. – Алматы, 2006. – 30 б.
4. Рукгабер Л.С. Новые подходы в обучении: диалоговое обучение // «Білім берудегі инновациялық процестер» Атты II Республикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2013 – 139 б.
5. Касенова Г.Т. Бастауыш білім негізі-сапалы білім, саналы тәрбие бастауы» «Білім берудегі инновациялық процестер // Атты II Республикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2013. – 265 б.

УДК 371.134

*Альбіна Пастух
(Мелітополь, Україна)*

РОЗВИТОК НАВИЧОК ЧИТАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ОСНОВА ЯКІСНОГО ЗАСВОЄННЯ ЗНАНЬ

У статті автором теоретично обґрунтовано, що сформованість навичок читання є однією з найважливіших умов успішного навчання учнів у школі, самостійного пізнання ними життя з літературних джерел, доведено взаємозалежність усіх навичок читання і їх вплив на засвоєння знань молодших школярів.

Ключові слова: навички читання, молодший школяр, засвоєння знань, свідоме читання.

In the article the author theoretically proved that the formation of reading skills is one of the most important conditions for successful student learning in school, independent recognition of their lives with literature, proved the interdependence of all reading skills and their impact on learning primary school children.

Keywords: reading skills, junior student, learning, adult reading.

Проблема формування читацьких навичок займає сьогодні провідне місце серед найважливіших проблем освіти в усьому цивілізованому світі. Вміння читати тісно пов'язане з умінням правильно знаходити, сприймати, осмислювати й передавати інформацію. Здатність же індивіда засвоювати, передавати й вільно оперувати інформацією робить його активним учасником суспільних процесів, творцем духовних і матеріальних цінностей людства.

Проблема навчання дітей читання, вдосконалення навичок читання хвилює багатьох учених, методистів, а також учителів початкової школи.

Суттєво вплинули на розвиток читацької культури школярів дослідження відомих педагогів та психологів К.Ушинського, А.Макаренка, В.Сухомлинського, П.Каптерєва, П.Блонського, Л.Виготського, Д.Ельконіна, С.Рубінштейна, О.Леонтьєва, О.Никифорової, Л.Жабицької, Р.Бамбергера, Л.Беленької та інших.

Вивченню проблем навичок читання присвячено роботи вчених, методистів і вчителів-практиків (І.З.Постоловського, В.М.Зайцева, О.В.Джежелея, І.Т. Федоренка, І.Г.Пальченка, В.Б.Едігея, О.А.Кузнєцова, Л.Н.Хромова, Г.І.Міщук, Л.Роговик, Є.Г.Сарапулова, О.В.Козловський, І.А.Барташнікова, О.О.Барташніков, Л.Л.Тимофієва, О.В.Петрик, І.І.Мельникова та інші).

Особливого значення вміння читати набуває в молодшому шкільному віці, коли виникає залежність між рівнем досконалості читацьких умінь та становленням пізнавальної самостійності.

Л.С.Виготський характеризував читання як психічний процес надзвичайно складного порядку, що зумовлює активну інтелектуальну та комунікативну діяльність людини. Когнітивне навантаження читання виступає як основа загальнонавчальних умінь, оскільки рівень засвоєння програмного і позапрограмного матеріалу, а відтак успішність навчання школяра прямо пропорційно залежить від сприйняття, мислительної трансформації й інтерпретації інформації, вилученої з підручників та додаткової літератури.

До того часу, поки дитина не навчиться вільно, свідомо, достатньо швидко читати, книга не може стати для неї джерелом знань. Під терміном вільного читання мається на увазі таке свідоме, правильне, швидке й виразне читання, під час якого учень, читаючи, на акцентує увагу безпосередньо на самому процесі читання, а усвідомлює зміст прочитаного, проводить логічний аналіз тексту, визначає головні думки, класифікує інформацію. Якщо учень не вміє вільно читати, навчання не стане для нього справою цікавою і творчою.

Вже у початкових класах читання повинне сягати такого рівня, коли воно стає засобом поглибленого пізнання фактів, явищ, предметів, являє собою основу для узагальнень, які підлягають запам'ятовуванню. Таке читання засновує інтелектуальну базу навчання. Практика показує, що читання з власної ініціативи, мотивоване пізнавальним інтересом учня, дозволяє дитині значно легше запам'ятати обов'язків для заучування і збереження в пам'яті матеріал. В.О.Сухомлинський дійшов висновку, що чим менше у школяра задатків для успішного опанування знаннями, чим більше труднощів зустрічає він у навчанні, тим більше йому потрібно читати додаткової літератури. Читання вчить мислити, мислення стимулює розвиток інтелекту, попереджує механічне зазубрювання, яке неодмінно викликало б невстигання.

В наш час непомірного зростання інформаційного потоку, за умов правильного психолого-педагогічного підходу, читання стає одним із засобів пізнання світу. Таке явище цілком закономірне, оскільки за даними сучасної статистики, наведеними у книзі В.М.Мельник „Мистецтво швидкого і інтенсивного читання”, людина сприймає за рахунок зорового каналу 90 відсотків інформації і з них 70 відсотків – за рахунок читання. Потреба у швидкому ознайомленні з текстами дала поштовх для виникнення технологій швидко читання (400-420 слів за хвилину про себе). Численні дослідження залежності успішності навчання школярів від їхнього темпу читання, проведені В.О.Сухомлинським, І.Т.Федоренком, доводять:

- якщо учень свідомо читає вголос незнайому сторінку зі швидкістю 150 та більше слів за хвилину, він, як правило, навчається на “відмінно” з переважної більшості предметів;
- швидкість, не нижча 120 слів за хвилину, забезпечує, в основному, “четвірку”;
- темп від 90 до 110 слів за хвилину, здебільшого, відповідає “трійці”;
- техніка читання повільніша, ніж 90 слів за хвилину, не дозволяє навіть найстараннішій дитині вирватися з лав невстигаючих.

Високий рівень сформованості вміння читати передбачає наявність усталених навичок правильного, свідомого, швидкого і виразного читання.

Чому ж переважна більшість вчених і практиків визначають швидкість найголовнішою якістю? З'ясуємо, чи може існувати абсолютна правильність при повільному темпі читання. Практикою доведено, що читаючи повільно, учень охоплює поглядом лише невелике слово або частину великого. Він не бачить написаного попереду, а скеровує увагу переважно на з'єднання літер чи складів. Поза увагою залишається не тільки логічний наголос речення, а часто і наголос у слові. Якщо під час читання припущено помилку, дитина рідко помічає її, бо сприймає кожне слово у відриві від контексту. Зазначимо, правильність без достатньої швидкості буває тільки відносна. Вона можлива під час роботи з дуже невеликими, переважно букварними текстами чи короткими реченнями. Отже, основа правильного читання – швидкий темп.

Розглянемо залежність свідомого читання від швидкості. Дочитавши речення до кінця у повільному темпі, нелегко пригадати його початок, особливо коли обсяг речення значний. Ще важче втримати у пам'яті прочитану сторінку. Тому необхідне для якісного усвідомлення тексту цілісне сприймання повністю залежить від уміння швидко читати. Коли ж навичка швидкого читання не сформована, то, намагаючись збільшити темп і слідкуючи тільки за ним, дитина взагалі перестає розуміти прочитане.

Простежимо вплив швидкості на виразність. Швидко читаючи, людина бачить текст наперед і думає над змістом та засобами мовної виразності для передачі його слухачам. Повільне читання завжди пов'язане з обмеженим кутом зору; учень зосереджує свої зусилля на зчитуванні слів. Як наслідок, виразність відсутня. Отже, запорукою виразності також є швидкість. Вчені-методисти В.М.Зайцев та І.Т.Федоренко експериментально визначили, що швидкість читання істотно впливає на якість запам'ятовування матеріалу. Оптимальна для розуміння і запам'ятовування швидкість читання повинна наближатися до темпу висловлювання думки, тобто близько 120-150 слів за хвилину. Враження від окремих слів інтегрується, тому краще усвідомлювати смисловий зв'язок між ними. Вченими підраховано, що вже у 7-9 класах шкіл України обсяг щоденних усних домашніх завдань складає у середньому близько 6500 слів. Середня ж швидкість читання випускників початкових класів становить близько 80 слів за хвилину. Це означає, що школяреві необхідно затратити майже півтори години на одноразове прочитання тексту. Оскільки низька швидкість (нижча 120-150 слів за хвилину) заважає сприйманню, для усвідомлення тексту потрібне, вважають дослідники, як мінімум, триразове прочитання, тобто, чотири з половиною години учні витрачають лише на усні завдання. Таким чином, повільніший за 120-150 слів за хвилину темп читання веде до перевтоми і ускладнює приготування домашніх завдань. Темп, повільніший за 90 слів за хвилину, робить систематичне приготування уроків у середніх та старших класах практично неможливим за браком часу. В цьому полягає одна з головних причин різкого падіння показників успішності у середніх класах загальноосвітньої школи.

Як показує практика, частина вчителів початкової школи взагалі не ставить мети навчити дітей читати з оптимальною швидкістю (120-150 слів за хвилину). Наукою визначено, що швидкість свідомого читання вголос нового тексту нижча 150 слів за хвилину не дозволяє учневі опанувати обсягом інформації, достатнім для успішного навчання. Випускникам початкової школи достатнім визначається темп 85-95 слів за хвилину. А це й призводить до причин неуспішності молодших школярів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зайцев В.Н. Резервы обучения чтению. – М.: Просвещение, 1991. – 32 с.
2. Мельник В.М. Искусство быстрого и интенсивного чтения. – К.: Вища школа, 1990.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент С.М.Дубяга

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ: ПРОВІДНІ ПРИНЦИПИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті розкриваються проблеми формування толерантності, толерантного ставлення педагога до колег, вихованців та їхніх батьків; особливості толерантної поведінки в освітньому просторі сучасного суспільно-політичного життя нашої держави.

Ключові слова: толерантність, терпимість, формування толерантності, толерантне ставлення педагога до людей; виховання толерантності в учнів.

In the article the problem of tolerance, tolerance towards teacher colleagues, pupils and their parents; features of tolerant behavior in the educational space of modern political life of our country.

Key words: tolerance, tolerance teacher to people; tolerance in students.

Пошук шляхів реформування у галузі освіти нерозривно пов'язаний із переосмисленням та зміною відносин між Людиною і Світом. Сьогодні ця тенденція актуалізується у зв'язку із соціально-політичними подіями в Україні, викликаними агресією Росії. Значущі проблеми формування сучасної глобалістської особистості, але патріота Вітчизни, обговорюються на різних рівнях. Беззаперечною основою людського гуманізму є безсмертні праці знаного в усьому світі вітчизняного педагога-новатора – Василя Олександровича Сухомлинського.

Філософські роздуми Павлиського педагога-новатора, педагога-гуманіста є тим цілющим джерелом педагогічної мудрості, з якого кожен може почерпнути енергію творчого натхнення для нових педагогічних звершень. Саме його ідеї надихають кожного Вчителя йти до Вищої мети і впевнено вести за собою своїх учнів.

Вкотре звертаючись до глибокого вивчення золотого скарбу світової педагогічної думки – наукових праць вітчизняного ідеолога і практика гуманної педагогіки Василя Сухомлинського, ми повною мірою усвідомлюємо його переконання в тому, що досягнення найкращих результатів освітньо-виховного процесу залежить, насамперед, від особистості Педагога – його професійної компетентності, педагогічної майстерності, культури, мистецтва жити у світі різних людей, ідей, переконань, релігійних вірувань тощо – одним словом, від його толерантності. Адже нинішні педагоги мають стати носіями культури, Вчителями толерантності, які зможуть виховувати шляхетну особистість, а не лише носія компетенцій із різних галузей знань. Педагог ХХІ століття має бути духовним рушієм суспільства із глибокою вірою у власні сили.

Мета нашої наукової розвідки – виокремити обґрунтовані В. О. Сухомлинським провідні принципи педагогічної толерантності, які не втратили своєї актуальності сьогодні.

На формування толерантності як майбутніх педагогів, так і широкого людського загалу взагалі, впродовж багатьох попередніх десятиліть не зверталася належна увага. Авторитарна імперська держава ставила за мету штампувати слухняних виконавців із уніфікованим світоглядом, без власної думки й особистої позиції.

Нині проблема толерантності постала досить гостро перед усім суспільством і, насамперед, перед педагогами, які завжди є взірцем як для своїх вихованців, так і для їхніх рідних, для колег та інших людей.

У сучасному світі формування толерантності в громадян стало однією з основних цілей вітчизняної освітньої політики. Для розв'язання проблем толерантності і формування толерантної свідомості затверджено низку законодавчих документів, у межах яких передбачено сприяння становленню громадянського суспільства, розвитку правової культури та соціокультурного діалогу в суспільстві. Зауважимо, що 1995 рік було оголошено на Землі

роком толерантності, а 16 листопада визначено Міжнародним днем терпимості (толерантності). Організація Об'єднаних Націй прийняла спеціальну «Декларацію принципів толерантності», у якій толерантність визначено основним поняттям у людських взаєминах й одним із найважливіших шляхів реалізації людського єднання на сучасному етапі розвитку цивілізації, а також умовного досягнення згоди на всіх рівнях: від міжнародного до рівня міжособистісних стосунків окремих людей.

Достатньо велика кількість програмних документів проголошують необхідність створення толерантного суспільства і в нашій державі. Так, Законом України «Про дошкільну освіту», Законом України «Про охорону дитинства», «Базовим компонентом дошкільної освіти», програмами розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку визначено, що забезпечення виживання, розвитку та захисту прав кожної дитини є обов'язком для держави та суспільства.

За визначенням С. У. Гончаренка: «Толерантність – терпимість до чужих думок і вірувань. Толерантність – це людська чеснота: мистецтво жити у світі різних людей та ідей, здатність мати права і свободи, не порушуючи прав і свобод інших людей. Водночас толерантність – це не поступка, поблажливість, а активна життєва позиція на основі визнання іншого, це єдність у різноманітності» [2, с. 322].

О. Савченко вважає: «Толерантність – ознака культурного суспільства взагалі. Цей принцип консолідує людей, дає можливість досягати злагоди, відмовляючись від культури війни на користь культури миру. Толерантність – необхідна якість особистості» [1, с. 5]. Авторка стверджує, що педагогічна толерантність має обов'язково включати принципи дитиноцентризму, розуміння та захист інтересів дитини.

Аналіз праць В. О. Сухомлинського засвідчив, що у його працях поняття «толерантність» у буквальному розумінні слова не вживається. Але це поняття постійно трактується як «терпимість» та включає все розмаїття цього поняття, яке видатний вчений детально окреслив у багатьох своїх працях. Наприклад, у праці «Ставлення до людей і обов'язок перед ними» Василь Олександрович однією із граней педагогічної майстерності визначав вміння творити в своєму вихованцеві радість людського спілкування. Провідною із найтонших сфер духовного життя людини вважав вірність людини перед людиною. Через усю творчість педагога-гуманіста проходить незаперечна думка про те, що любов до людей – це моральна серцевина кожної особистості. Він радив терпляче ставитися до людей, до їхніх недоліків у характері, бути доброзичливим радником і помічником для таких людей: «Будь терпимий до окремих людських слабостей і непримиренний до зла. Терпимість і непримиренність дуже важливі елементи духовної культури, які тобі треба опанувати для того, щоб орієнтуватися в безмежно складному світі людських пристрастей і характерів» [7, с. 292].

Візьмемо до уваги і те, що В. О. Сухомлинський радив терпимість, душевну м'якість поєднувати в собі із твердою непримиренністю й безкомпромісністю. Натомість він застерігав, що доброта і беззаперечна терпимість можуть виродитися у всепрощення, а це поведе за собою низку негативних рис характеру особистості: себелюбство, недбалість, хвастощі, нетактовність, легковажність тощо.

У невичерпно багатій науковій спадщині В. О. Сухомлинського переконливо звучать педагогічні акорди щодо вияву терпимості, чуйності, такту до слабкостей старших і хворих людей. Особливу увагу він загострював на ставленні до людей із фізичними вадами та радив бути до них «особливо терпимими і поблажливими». «Величезних духовних сил вимагає від вихователя праця, потрібна для того, щоб дитина не тільки жаліла людей із фізичними вадами, співчувала їм, а й свідомо оберігала в собі, плекала ніжне почуття – делікатність» [7, с. 295]. Це почуття Василь Олександрович називав «дитиною совісливості й поваги». Вищезазначене є надзвичайно актуальним сьогодні, коли із фронту повертається багато скалічених не тільки дорослих, а й дітей, які разом із звичайними дітьми відвідують освітні заклади різних типів.

Основну роль у формуванні толерантності Павлиський гуманіст відводив школі, вчителю. Школу Василь Олександрович вважав «надзвичайно складним організмом, в якому кожний із багатьох живих, трепетних органів чутливо і бурхливо реагує на те, в якому стані перебуває кожний із багатьох його побратимів – таких самих, як він, чутливих, насторожених, легкозбудливих органів» [5, с. 427].

У формуванні толерантності (терпимості) Василь Олександрович незаперечно роль відводить вчителю-вихователю. Насамперед, він акцентує увагу на особистісних рисах і якостях педагога, стверджуючи, що учитель – це не тільки людина, що дає учням знання, а й громадсько-політичний діяч, інтереси і діяльність якого виходять далеко за стіни школи. У народному вчителі народ хоче бачити людину такою, якою вона повинна бути в суспільстві [6, с. 46].

Із особливим почуттям смутку В. О. Сухомлинський засуджував в особі педагога негативні риси: авторитаризм; міщанське, обивательське уявлення про добробут, нищий духовний світ та низький рівень інтелектуального розвитку, відсутність любові до педагогічної роботи, неповага до дітей тощо. Він вважав, що таким учителям не можна доручати справу виховання молодого покоління [6, с. 45].

Василь Олександрович визнавав, що у шкільному процесі виховання ще багато «дрімучого педагогічного безкультур'я». Суть його полягає в нехтуванні тією найпростішою істиною, що «виховання людини – це передусім виховання гармонії розуму і серця, де серцю належить найважливіша, найтонша мелодія» [6, с. 351]. І цю мелодію, за переконанням славетного педагога, можна зіграти лише за допомогою щирої любові до дитини, доброзичливим і ласкавим ставленням до неї, повагою до її юної особистості.

На думку Василя Олександровича, педагогічне безкультур'я у вихованні почуттів – це найбільше зло, яке приводить до трагічного зламу в житті. Це лихо помітне навіть при поверхневому ознайомленні із роботою деяких педагогів. Покрикування, нервозність, запальність подекуди стали звичними у взаєминах учителя з учнями. У такому випадку діти майже увесь час перебувають у нервовому напруженні. Їхнє надмірне збудження нерідко проявляється у негативних вчинках, у порушенні дисципліни. За переконанням великого педагога, школа за самою своєю природою має стати святим місцем гуманності, терпимості, людяності, храмом високої культури людських почуттів, місцем надзвичайної справедливості. А якщо вчитель вдається до покарання, до сили, то це вже насильство над дитиною. У такому випадку закінчується, вичерпується педагог і починається наглядач, якого діти не тільки не поважають, але часто і ненавидять.

Непорушним педагогічним переконанням великого педагога-новатора була аксіома: чуйність, терпляче, доброзичливе і лагідне ставлення до людей – це та духовна сила, яка здатна вберегти дитячу душу і серце від огрубіння, байдужості, озлоблення, жорстокості, від безсердечного ставлення до всього доброго і світлого в житті.

Василь Олександрович наголошує, що виховання ласкою, добротою і сердечністю має починатися із нетерпимого ставлення до крику, галасу, погроз, покарань, а також до «дерев'яної одноманітності слова» вчителя і вихованця. Він переконливо доводить, що у школі має панувати повний діапазон ласкавого, щирого слова педагога – щоб у ньому бриніла і віра в добре начало в дитині, і довір'я до неї, і турбота про її долю, успіх, тривога і стурбованість, терплячість і доброзичливість, а інколи й образа, якщо ми відчуваємо, що на нашу доброту вихованець ще не відповідає бажанням стати кращим. Ласкаве, толерантне слово має багато відтінків і лише тоді, коли педагог зрозуміє душу дитини, він оволодіє майстерністю впливати таким словом на формування особистості.

Непохитна істина його педагогічної віри полягала в тому, що «по-справжньому виховується лише той, хто виховує іншу людину» [6, с. 400]. Він був глибоко переконаний, що дітей можна виховати без покарання, а також вірив у те, що щастя і насолода для людини повною мірою відкриваються в духовній повноті і насиченості життя, у бажанні стати кращим, у повторенні власної краси у нащадках, у нетлінній і вічній праці на благо людей і Вітчизни.

Науковець акцентує увагу на особливостях педагогічної праці, яка потребує постійного напруження як фізичних, так і моральних чинників людського організму. Адже педагог постійно працює в стресових ситуаціях. Його зусібів контролюють, перевіряють. Він на виду як у вихованців і їхніх батьків, так і в колег та й всього загалу. Його оцінюють не тільки за результатами основної педагогічної діяльності, але й за результатами сімейного і суспільного життя.

Педагог в усі часи був носієм культури, провідником знань, прикладом для наслідування. За визначенням Василя Сухомлинського, емоційна культура – це плоть і кров культури педагогічної. Він радив вчити дітей відчувати і сприймати різні людські емоції та правильно на них реагувати, розвивати у собі вміння розуміти порухи дитячого серця. Науковець зауважує, що цього неможливо навчити за допомогою якихось спеціальних прийомів. Це досягається лише завдяки високій емоційно-моральній культурі самого педагога. Тільки такий педагог стане взірцем для своїх вихованців. Відтак, дітям, насамперед, необхідно передавати свою емоційно-моральну культуру. Культура почуттів неможлива без глибокого розуміння душевного стану людини. А таке розуміння приходить до дитини лише тоді, коли вона вміє подумки поставити себе на місце того, хто переживає радість, успіх, тривогу, печаль тощо.

Педагог обов'язково має помічати прояви нетерпимості у дітей, які можна корегувати комплексом доцільних педагогічних технологій. Адже запорукою гармонійного розвитку дитячої особистості, її душевного спокою, витримки і терпимості, радісного світосприйняття є постійне відчуття толерантно налаштованого дорослого, його розуміння і підтримки.

За переконаннями Василя Олександровича, такі почуття у дітей необхідно виховувати на власному прикладі, адже «виховання – це, насамперед, постійне спілкування вчителя і дитини» [5, с. 9]. Відтак він наголошував на тому, що «справжнє духовне спілкування народжується там, де вчитель надовго стає другом, односторонцем, і товаришем дитини в спільній праці» [6, с. 10]. Така єдність необхідна педагогу для радості творчої праці, яка немислима без живого, безпосереднього, повсякденного спілкування із вихованцем. Така праця є джерелом думок, педагогічних відкриттів, радостей, смутку, розчарувань, успіхів тощо. Без цього неможлива педагогічна праця. Вихователь має бути не просто взірцем наслідування, а й другом і товаришем дітей, вміти стати самому певною мірою дитиною, щоб малюки впустили його у власний казковий світ не як сторожа, а як рівноправного члена свого чарівного Дитинства. І тільки такого педагога діти сприймуть як ідеал Добра, Мудрості, Культури, Краси, Толерантності і, взагалі, Людини з великої літери.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусич О. Педагогіка толерантності – вимога часу / О. Андрусич // Дошкільне виховання. – 2014. – №10. – С. 4–8.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
3. Кузь В.Г., Поліщук О.В. Василь Сухомлинський – реалізація ідей у сучасній освіті : [зб. наукових праць] / В.Г. Кузь, О.В. Поліщук. – Умань : ФОП Жовтий, 2017. – 75 с.
4. Поніманська Т. І. Гуманізація освіти: радимося з Василем Сухомлинським / Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2014. – № 9. – С. 4–8.
5. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 4 : Пависька середня школа. Розмова з молодим директором. – 640 с.
6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5 : Статті. – 639 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 2 : Як виховати справжню людину. – С. 149–416.

**ПЕРСПЕКТИВИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТИВАННЯ В ГАЛУЗІ
ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ТА ЇХ ВПЛИВ
НА ПРОФЕСІЙНУ ПІДГОТОВКУ ФАХІВЦІВ ГАЛУЗІ**

У статті розглядаються можливості практичної підготовки фахівців легкої промисловості у виробничих умовах підприємств галузі, що працюють за давальницькими схемами. Проаналізовано ефективність використання іноземних інвестицій в легкій промисловості.

Ключові слова: легка промисловість, практична підготовка студентів, іноземні інвестиції.

The article discusses the possibility of light industry specialists practical training in the production conditions of the industry, working on tolling schemes. Has been analyzed the efficiency of foreign investments on light industry.

Key words: light industry, practical training of students, foreign investments.

Професійна підготовка майбутніх інженерів легкої промисловості в Україні здійснюється в контексті основних освітніх тенденцій розвитку системи вищої освіти, серед яких найбільш значимим є компетентнісний підхід у формуванні висококваліфікованих спеціалістів, конкурентноздатних на ринку праці, які вільно володіють професією та орієнтуються в суміжних галузях діяльності, готових до постійного професійного росту, соціальної та професійної мобільності. Випускники інженерних спеціальностей повинні бути здатними до комплексної інженерної діяльності: планувати, проектувати, реалізовувати та керувати інженерними виробами, процесами й системами у сучасному середовищі. Вони повинні мати брати участь у реалізації інженерних процесів, робити внесок у розвиток інженерних виробів та здійснювати цю діяльність, працюючи у колективі [1, с.18].

Для студентів інженерних спеціальностей, зокрема студентів спеціальностей технологій легкої промисловості, важливим чинником підвищення професійної підготовки є набуття практичного досвіду у виробничих умовах конкретного підприємства галузі. При цьому близько 80% підприємств легкої промисловості нашої держави працюють за давальницькими схемами із залученням іноземних інвестицій. Відтак доцільним є вивчення питань щодо особливостей і перспектив іноземного інвестування в галузі легкої промисловості України на сучасному етапі та їх вплив на професійну підготовку фахівців галузі.

Як відомо, легка промисловість України є експортно-орієнтована і за умов українського сьогодення має всі умови для нарощування експортного потенціалу. Різка девальвація гривні за останні два роки робить Україну економічно привабливою для діяльності іноземних інвесторів в галузі виробництва одягу та взуття. Не менш вагомими факторами на користь української держави щодо іноземного інвестування, особливо західноєвропейського, в легку промисловість є географічне розташування нашої країни, наявність кваліфікованих кадрів. Перебуваючи поблизу від ринків збуту, вітчизняна швейна промисловість здатна виконувати замовлення набагато оперативніше, ніж азіатські конкуренти і в цьому в Україні є певна перевага порівняно з Південно-Східною Азією [2, с. 124].

Цілеспрямовані та раціонально використані іноземні інвестиції у вищевказану промисловість здебільшого є високоефективними як для самого іноземного інвестора, так і для підприємства країни-одержувача інвестицій. За умови сприятливого економічно-інвестиційного клімату іноземний інвестор завжди матиме зиск від вкладення власного капіталу в підприємство легкої галузі. Ефективність іноземних інвестицій характеризує

передусім рівень дохідності (прибуток) від вкладених фінансових коштів та строк окупності вкладеного капіталу. В Україні ці показники в сфері виробництва швейної продукції мають достатньо високі значення і цим самим підтверджують ефективність іноземних інвестицій.

Співпраця із закордонними замовниками дозволяє вітчизняній легкій промисловості долучатися до світових технологій, поступово проводити модернізацію обладнання, удосконалювати технологічні процеси, структуру управління підприємством відповідно до високого європейського рівня.

Слід зазначити, що внутрішній ринок товарів легкої промисловості в Україні є досить вагомим (120-125 млрд. грн. на рік) [3, с. 4], і за умов підвищення рівня життя населення та його стабільної платоспроможності, володіє значними ресурсами для динамічного зростання. Тому зазначений сегмент українського ринку готової продукції може бути привабливим як для іноземних інвесторів, так і перспективною платформою для переходу вітчизняних виробників від роботи за давальницькими схемами до виготовлення швейної продукції під власними торговими марками з повним циклом виробництва «розробка-виробництво-реалізація», що дає значно більший прибуток і незалежність в прийнятті рішень щодо господарсько-фінансової діяльності. Підприємства, які зможуть налагодити взаємовигідну співпрацю з іноземними партнерами та почнуть поступово переорієнтовувати свою діяльність в напрямку розширення своєї присутності на внутрішньому ринку, збережуть шанси на успішний розвиток свого виробництва.

В той же час для забезпечення активної іноземної інвестиційної діяльності в нашій державі повинні бути створені сприятливі умови [4, с. 22]. До основних факторів, що визначають інвестиційну активність іноземних партнерів, зокрема в галузі легкої промисловості, слід віднести:

- наявність у достатній кількості кваліфікованої робочої сили, її реальна вартість і продуктивність;
- сприятливе та стабільне законодавче середовище, яке забезпечує правовий захист закордонних інвесторів;
- економіко-політична стабільність у суспільстві, яка гарантує незмінність ринкового курсу і, відповідно, забезпечує перспективний характер співробітництва;
- наявність або можливість запровадження податкових та інших пільг, що стимулюють активне залучення іноземних інвестицій;
- достатній розвиток інфраструктури виробництва та ринку, наявність або можливість створення зон вільної торгівлі;
- стан захисту інтелектуальної власності (ця ознака є пріоритетною, особливо для динамічних галузей, до яких відноситься і легка промисловість).

Діяльність іноземних виробництв в галузі легкої промисловості на території нашої держави має позитивний вплив на розвиток професійної освіти при підготовці фахівців вищезазначеної галузі. Керівники підприємств з іноземними інвестиціями позитивно ставляться до співпраці з вітчизняними професійними учбовими закладами, особливо з вищими навчальними закладами (ВНЗ), яка може бути взаємовигідною для обох сторін. Ознайомлюючись з виробничою структурою різних підприємств легкої промисловості з іноземними інвестиціями, студенти мають змогу розглянути особливості діяльності даних суб'єктів господарювання, вивчити сучасні підходи до організації виробництва швейної продукції в умовах прогресивної ринкової економіки високорозвинутих країн. В ході проходження виробничої практики на старших курсах студенти інженерних спеціальностей, зокрема спеціальностей «технології легкої промисловості», в умовах конкретного виробничого підприємства з іноземними інвестиціями можуть вивчати сучасні прогресивні закордонні технології та малоопераційні методи обробки із застосуванням новітніх матеріалів, сучасного прогресивного обладнання, стандартів на виготовлення високоякісної продукції міжнародного зразка.

Важливим чинником взаємодії університету і підприємств легкої промисловості, в тому числі з іноземними інвестиціями, є виконання студентами актуальних науково-дослідних робіт із високим ступенем комерціалізації. Це може забезпечити безперервне вдосконалення навчального процесу, мотивацію студентів до навчання та їх цілеспрямованість на оволодіння знаннями, актуальними для промисловості, набуття практичних навичок, які знадобляться у професійній кар'єрі.

Таким чином, діяльність підприємств легкої промисловості з іноземними інвестиціями може мати не лише значний позитивний ефект в соціально-економічній площині розвитку держави, але і за умов тісної співпраці з закладами освіти, зокрема ВНЗ, забезпечити зростання рівня професійної підготовки фахівців, в більшій мірі зорієнтованих на потреби ринку праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Практико-орієнтовані технології в інженерній освіті: навчальний посібник / В. О. Іванов, Д. В. Криворучко, О. В. Купенко. – Харків : НТМТ, 2015. – 140 с.
2. Кононенко Г. Привабливі риси європейської інтеграції для швейної промисловості України // International Scientific Journal. – 2015. – №6 – С. 122- 126 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inter-nauka.com/>
3. 2015: реалії та вектори розвитку легкої промисловості України // Легка промисловість. – 2016. – №1(244). – С.2-6.
4. Данілов О.Д., Івашина Г.М., Чумаченко О.Г. Інвестування: Навчальний посібник. – К.: «Видавничий дім Комп'ютерпрес», 2001. – 364 с.

УДК 37 (09)

Світлана Попиченко
(Умань, Україна)

ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ВИХОВАТЕЛЯ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті відображена важливість професійного спілкування в педагогічній діяльності. Імідж педагога розглядається як емоційно забарвлений стереотип сприйняття образу педагога у свідомості вихованців, батьків, колег, соціального оточення. Акцентовується увага на ролі комунікативної компетентності у технології створення іміджу педагога.

Ключові слова: імідж, професіоналізм, комунікативна компетентність, педагог-вихователь дошкільного навчального закладу, професійно-педагогічне спілкування.

The article reflects the significance of the professional intercourse in teaching. The image of a teacher is regarded as an emotionally coloured stereotype of perceiving the figure of a teacher in the consciousness of pupils, parents, colleagues, social environment. The attention is concentrated on the role of the communicative competence in the technology of creating the image of a teacher.

Key words: image, professionalism, communicative competence, teacher-educator of the preschool educational establishment, professional pedagogical communication.

Стрімкий розвиток суспільних перетворень, активне впровадження нових наукових винаходів у життя соціуму суттєво вплинули на вимоги, що висуваються перед освітніми системами. Орієнтуючись на сучасний ринок праці, освіта на найближчу перспективу вважає за свій пріоритет уміння оперувати такими технологіями та знаннями, що зможуть задовольнити потреби інформаційного суспільства та здатні підготувати молодь до виконання нових завдань у майбутньому. Саме тому ситуація сьогодення диктує

необхідність нових підходів до підготовки педагогів, здатних швидко адаптуватися до змін, психологічно освічених щодо специфіки взаємодії з людьми, готових постійно розвивати свою особистість.

Оновлення, реформування дошкільної освіти як початкової ланки національної системи освіти можливі за умови ефективної педагогічної діяльності фахівців, реалізації їх особистісно-творчого потенціалу, високого рівня загальної культури та психологічної компетенції, педагогічної майстерності та професіоналізму. Відповідно до Закону України “Про дошкільну освіту” “педагогічний працівник дошкільного навчального закладу – особа з високими моральними якостями, яка має відповідну вищу педагогічну освіту, забезпечує результативність та якість роботи, а також фізичний і психічний стан якої дозволяє виконувати професійні обов’язки” [2, с. 23]. У зв’язку з означеним актуальною є проблема формування фахівців дошкільної освіти, підвищення рівня їх професіоналізму.

Покоління нових педагогів – це не тільки люди, молодші за віком, а нові професіонали, які розуміють, що успіх їхньої діяльності полягає, перш за все, у роботі над собою, створенні власного іміджу, взаєминах з іншими. У зв’язку з необхідністю формування нового покоління педагогічних працівників питання створення, розвитку та збереження власного іміджу набуває особливої ваги.

Слово “імідж” англійського походження, дослівно означає “образ”. “Під іміджем розуміють образ людини, як правило, авторитетної та такої, яка має високий соціальний статус (позитивну оцінку ззовні)” [3, с. 103]. Поняття іміджу включає в себе не тільки природні властивості особистості, але й спеціально вироблені: воно пов’язане як із зовнішнім виглядом, так із внутрішнім змістом людини, її психологічним типом, риси якого відповідають запитам часу та суспільства.

Імідж потрібний сьогодні людині будь-якої професії, але, в першу чергу, він необхідний у педагогічній діяльності. Імідж педагога – це емоційно забарвлений стереотип сприйняття образу педагога у свідомості вихованців, батьків, колег, соціального оточення.

Ми виокремили найбільш значущі складові іміджу педагога:

- зовнішній вигляд, що передбачає не лише вміння гарно виглядати, правильно одягатись, а й здатність демонструвати свій розум, професійні навички і здібності, виявляти любов і турботу до дітей;
- внутрішній образ – культура педагога, професіоналізм та педагогічна майстерність, творчість, установки, погляди, характер, емоційне ставлення до дійсності;
- професійно-педагогічне спілкування як підґрунтя виховання, що дає змогу цілеспрямовано реалізовувати комплекс заходів щодо формування гармонійно розвиненої особистості вихованців.

Успіх педагогічної діяльності значною мірою забезпечує професіоналізм – висока професійна кваліфікація і компетентність, володіння ефективними професійними вміннями і навичками, алгоритмами і способами успішного розв’язання професійних завдань. Професіоналізм включає психолого-педагогічні знання; педагогічне мислення – його логічність, системність, гнучкість, оригінальність та креативність, здатність бачити процеси та явища в динаміці й розвитку; педагогічну інтуїцію – швидке прийняття рішення педагогом з передбаченням подальшого розвитку ситуації без повного її аналізу, оскільки розмаїття та неповторність ситуацій, обмеженість у часі потребують швидкого рішення. Професіоналізм педагогів-вихователів дошкільних навчальних закладів полягає й у глибокому усвідомленні значення періоду дитинства в житті людини та його самотутності, неповторності, несхожості на інші вікові періоди.

Вищою формою професіоналізму вихователя є педагогічна майстерність – комплекс властивостей особистості, який забезпечує високий рівень самоорганізації професійної педагогічної діяльності. Педагогічна майстерність передбачає наявність педагогічних здібностей: конструктивних, проєктувальних, організаторських, гностичних, комунікативних. Потрібні також і загальні здібності: педагогічна спостережливість, загальні

якості мислення і мовлення. Важливою складовою педагогічної майстерності є педагогічна техніка – вміння керувати своїми поведінкою і діяльністю, взаємодіяти з іншими людьми.

Поступово з примноженням досвіду педагог починає виокремлювати головні ідеї, вдосконалює шляхи їх практичного втілення, навчається передбачати результати своїх дій. Педагогічна діяльність стає справжньою педагогічною творчістю. Педагогічна творчість характеризується новизною – внесенням нового до змісту, форм, методів навчально-виховної роботи. Творчість педагога-вихователя, звичайно, формується у власне практичній діяльності, але дуже важливо педагогу постійно аналізувати свою діяльність, зіставляти її результати з досягненнями психолого-педагогічної науки, критично оцінювати свої успіхи, шукати причини невдач, поєднувати теорію з практикою навчально-виховної роботи. Прояв творчості має прямий зв'язок із креативністю і в мисленні, і в почуттях. У мисленні – це сприйнятливість до нових ідей, чутливість до проблем, гнучкість і оригінальність у розробці нових завдань. У почуттях – це подолання емоційних бар'єрів, здатність володіти своїми емоціями й психологічна проникливість до емоційного світу дітей. Педагогічна творчість нерозривно пов'язана з готовністю і здатністю педагога до впровадження новацій, нововведень, інноваційних процесів.

Вагомим чинником, який формує імідж педагога, є професійно- педагогічне спілкування. Воно стосується різних взаємин – між керівником і працівниками освітнього закладу, між членами колективу, між педагогами та вихованцями, батьками дітей, громадськістю. У системі освіти спілкування має виконувати роль партнерства, взаєморозуміння та підтримки, толерантності один до одного.

Головний організатор педагогічного процесу, центральна, ключова особистість у дошкільному навчальному закладі – педагог-вихователь. Його професійна діяльність неможлива без ефективного педагогічного спілкування, покликаного максимально сприяти психічному розвитку дітей.

Педагогічне спілкування – система взаємодії педагога з дітьми з метою здійснення на них виховного впливу, формування педагогічно доцільних взаємин, створення сприятливого для їхнього психічного розвитку мікроклімату [5, с. 215].

У системі освіти спілкування має виконувати роль партнерства, взаєморозуміння та підтримки, толерантності один до одного. Власне від особливостей педагогічного спілкування залежить оптимізація освітнього процесу, психологічний клімат у дитячому колективі, максимальна реалізація потенціалу кожної дитини, розкриття її задатків, вияв творчості, формування впевненості у своїх можливостях. Педагогічне спілкування вихователя з дітьми має викликати довіру, співтворчість, симпатію і прихильність, радість від взаємодії: “Як треба дорожити безмежним дитячим довір'ям, яким мудрим, люблячим захисником дитини треба бути вихователеві, щоб між ним і дітьми завжди зберігалась гармонія людських, щирих, доброзичливих стосунків” [6, с.285].

Сучасною ознакою реалізації професійно-педагогічного спілкування є його особистісно орієнтоване спрямування, яке забезпечується, на думку І.Д.Беха, такими основними позиціями педагога стосовно дитини, як розуміння, визнання, прийняття [1]. Позиція “розуміння дитини” є домінантною. Вона поєднується з любов'ю до дитини. Результатом розуміння є виявлення потреб та індивідуальних особливостей вихованців, встановлення відносин позитивної емоційної підтримки і психологічного захисту дитини. Любов до дитини повинна поєднуватися з глибокою вірою в нею, її можливості, її майбутнє: “Оптимізм, віра в людину – невичерпне джерело творчої енергії, нервових сил, здоров'я вихователя й вихованця” [6, с. 18].

Спілкування – це комплексне, широке поняття; до структури будь-якого акту спілкування входять комунікація (обмін інформацією), інтеракція (зв'язки і взаємовпливи учасників), соціальна перцепція (сприймання, розуміння і оцінка людини людиною).

Комунікативна функція є важливим фактором формування іміджу педагога, вона передбачає: передачу інформації з метою отримання відповіді; взаємини з аудиторією; обмін

думками та переживаннями; досягнення взаєморозуміння тощо. Сукупність взаємопов'язаних здібностей, умінь, знань, які забезпечують ефективний перебіг означеної функції, називають комунікативною компетентністю педагога. І.О.Луценко визначає її як “здатність розуміти чужі й створювати власні висловлювання різних типів, стилів і жанрів мовлення, використовуючи вербальні і невербальні засоби, спирається на знання про світ, які забезпечують змістовий план висловлювання, оволодіння національними мовними одиницями, українським мовленнєвим етикетом, знання мови як системи, вміння створювати тексти з урахуванням ситуації спілкування та мовленнєвого наміру” [4, с. 70].

Важливим у технології створення іміджу педагога є вміння розвинути комунікативну компетентність, що вимагає тренування таких умінь і навичок: спілкуватися на людях; через правильно сплановану систему спілкування організувати творчу діяльність дітей; цілеспрямовано організовувати спілкування та керувати ним; самому мислити критично та креативно й навчати цьому своїх вихованців; завойовувати ініціативу в спілкуванні, спрямовувати її на ширше пізнання істини; прислуховуватися до думки інших, підтримувати чи спростовувати її мудро і толерантно тощо.

Відтак доходимо висновку, що у сучасних умовах розвитку освіти пріоритетна увага повинна надаватися формуванню нової генерації педагогічних кадрів, здатних до новітніх прогресивних підходів, забезпечення модернізації освіти, вияву новаторства, творчості. Професійно-педагогічне спілкування є важливим чинником іміджу педагога, засобом взаємодії педагога з дітьми з метою здійснення на них виховного впливу, максимального сприяння психічному розвитку, формування педагогічно доцільних взаємин тощо. Сформованість комунікативної компетентності відіграє значну роль у становленні професіоналізму педагога, реалізації освітніх завдань, формуванні власного іміджу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Виховання особистості ” [у 2 т.] / І. Д. Бех – К.: “Либідь”, 2003. – Т.1. – 278 с.
2. Закон України “Про дошкільну освіту”. – К.: Редакція журналу “Дошкільне виховання”, 2001. – 56 с.
3. Ладанов І. Д. Практический менеджмент / И.Д. Ладанов. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 491 с.
4. Луценко І. О. Теоретичні та методичні засади розвитку комунікативно-мовленнєвої сфери дитини. Від народження до 6 років: [монографія] / І.О.Луценко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 291 с.
5. Павелків Р. В. Дитяча психологія: Навч. посіб. / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – К.: Академвидав, 2008. – С. 206–216.
6. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві / В. О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1988. – 304 с.

УДК 821

*Людмила Рижук
(Олександрія, Україна)*

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ

У статті розглядаються актуальні аспекти розвитку рефлексивних умінь студентів, які є необхідними в сучасному навчально-виховному процесі. Особливу увагу приділено аспектам рефлексії діяльності, рефлексії змісту навчального матеріалу, значення рефлексії тощо.

Ключові слова: рефлексія; індивідуалізація й диференціація навчання; рефлексія діяльності; рефлексія змісту навчального матеріалу; рефлексія настрою.

У процесі навчально-виховної роботи виникає суперечність між масовим характером навчання та індивідуальним характером розвитку, а також керівною роллю педагога й необхідністю розвитку самостійності, ініціативи студента, індивідуальних пізнавальних стратегій. Вирішення цих суперечностей можливе лише за умови індивідуалізації та референції навчання, розробки особистістю зорієнтованої моделі освіти, що означає цілеспрямований розвиток особистості й у практичному сенсі вимагає навчання самому, передачі інструментів навчання в руки студента, трансформації самостійної роботи в самоосвіту студента, його саморозвиток і самореалізацію.

Мета індивідуалізації навчання:

- особисте самовизначення студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності;
- розвиток їхньої емоційно-вольової та духовної сфер;
- формування особистих характеристик компетенції, пов'язаних зі сферою діяльності, яка цікавить;
- формування якостей, які дають змогу студентам адаптуватися у суспільстві.

Залежно від розумових, психологічних особливостей студента добираються методи і прийоми навчання.

Досягнення мети ґрунтується на розвитку рефлексійних умінь студентів, тому що рефлексія як усвідомлення мотивів власних дій не тільки відіграє особливу роль у навчальному і пізнавальному процесах, а й дає поштовх актуалізації глибинних структур особистості, сприяючи їх саморозвитку.

Слово «рефлексія» походить від латинського reflexio – повернення назад. Словники тлумачать цей термін як самоаналіз, самопізнання, роздуми про внутрішній стан. За своєю природою рефлексія – дослідницький процес, що звертає свідомість індивіда на самого себе.

Рефлексуючи, людина займає позицію дослідника, що виступає у внутрішній діалог із собою з приводу самого себе як суб'єкта будь-якої діяльності, тобто має місце наявність самоконтролю і взаємоконтролю студентів. Тому дуже важливо навчити студентів не просто здобувати готові, знання будь-яких завдань.

Якщо класифікувати рефлексію за її функціями, то можна відокремити рефлексію діяльності, рефлексію змісту навчального матеріалу і рефлексію настрою та емоційного стану.

За допомогою рефлексії осмислюється щонайменше три аспекти діяльності навчання:

- практичні (Що зроблено? Що є головним результатом?);
- технологічний (Яким способом? Які шляхи? Етапи, алгоритми діяльності?);
- світоглядні (Для чого це я роблю? Чи відповідає результатом поставленій меті?).

За критерієм продуктивності є такі види рефлексії:

- репродуктивна;
- продуктивна.

У цілому рефлексія – це механізм зворотного зв'язку щодо якості результатів навчального процесу. Більшість дослідників пропонують на різних етапах навчально-виховного процесу ставити рефлексивні запитання залежно від того, яку мету вони реалізують і якого виду необхідна рефлексія.

Наприклад:

- Що нового дізналися?
- Чи знадобилися знання, отриманні раніше?
- Що допомагало здобувати нові знання?
- Які знання знадобилися в майбутньому?
- На якому етапі (у який момент) почувалися успішним?
- Якими засобами чи прийомами користувалися (складання таблиці, плану, схему тези тощо)?
- Завдяки яким інструментам знайдено рішення, правильну відповідь?

- З ким було цікавіше працювати в групі (в парі)? Чому?
- За що себе похвалили б?
- Що змінили б у своїх діях?
- Що найбільше сподобалось?

Продуктивна рефлексія дає можливість здійснювати індивідуалізацію та диференціацію навчання. Це досягається кількома способами:

- продуктивна рефлексія наявних нормативно пізнавальних стратегій (стандарти освіти, концепція), через що ознайомлення студентів із програмами вимоги до будь-якої теми здійснюється за допомогою інформаційної картки, листка на стенді з вимогами та критеріями оцінювання;

- продуктивна рефлексія вироблення пізнавальних стратегій здійснюється за допомогою анкетування: «На який бал я розраховую за цю тему?», «Що треба зробити для покращення результату?»;

- порівняння результатів рефлексій, тому доречно самооцінка за зразком, самоперевірка, взаємоперевірка, аналіз відповіді студента згідно з вимогами оцінювання;

- поповнення індивідуальних пізнавальних стратегій за допомогою портфоліо знань, портфоліо студента «сходінки успіху» тощо.

Для ініціювання рефлексії студентів щодо психоемоційного стану та настрою, мотивації власної діяльності, взаємодії з викладачами й одногрупниками: використовую такі методи й прийоми:

- «Листок зворотного зв'язку»;
- «Телеграма»;
- «Комплімент»;
- «Дзеркало настрою»;
- «Не закінчене речення»;
- «Розмова на папері»;
- слово-похвала або слово-почуття;
- асоціативний ряд;
- «Барометр настрою»;
- добір аргументу;
- «Сходінки успіху».

Рефлексія може здійснюватися не лише наприкінці заняття. Її завдання полягає в тому, щоб студент усвідомив шлях який він пройшов протягом заняття, узагальнив знання, те, що помітив, над чим замислився, що зрозумів.

Рефлексія може здійснюватися на будь-якому етапі заняття (традиційно рефлексію проводять наприкінці заняття) так як її завдання полягає в тому, щоб студент усвідомив шлях, що тривав на занятті, узагальнив здобутті знання, те, що він помітив, над чим замислився, що зрозумів.

Рефлексійна діяльність пов'язана з індивідуалізацією навчання, бо дає студентові змогу зрозуміти способи роботи з матеріалами, який пропонує викладач, обрати або ініціювати пошук найраціональніших прийомів навчальної діяльності.

Щоб установити емоційний контакт із групою, часто впроваджую рефлексію на початку заняття.

До рефлексій також вдаються і на етапі закріплення навчального матеріалу. Саме тут доцільно застосовувати прийом незакінченого речення, укладання тез, добір афоризму тощо.

«Найчастіше рефлексії в планування сучасного уроку відводиться останнє місце або вона передуює поясненню домашнього завдання. Саме на цьому етапі підбиваються підсумки, обговорюється, що вивчили, про що дізналися. Важливим є те, як дитина оцінює свою роботу на занятті, її ефективність, індивідуальність активності, який внесок вона зробила в досягнення спільної мети завдяки індивідуалізації навчання, опанувавши рефлексію

пізнавальних процесів, стають не лише об'єктами, а й суб'єктами власного навчання і розвитку в межах освітньої траєкторії. Самостійна робота повинна трансформуватися в самовизначення, саморозвиток, самореалізацію:[2,34]

Викладач повинен аналізувати користь і цікавитись обраних форм роботи, тому варто використовувати доречні методи і прийоми, замисливши достатньо часу, щоб студенту встигли здійснити рефлексію.

У своїй практиці роботи використовую «коло висловлювань». Через мультимедійний проектор на екрані демонструються вислови ре флексійного характеру або за допомогою індивідуальних карток:

- Сьогодні я дізнався про...
- Мені було цікаво...
- Я мав труднощі з...
- Тепер я зможу...
- Я відчув,що...
- Я навчився...
- Мене здивувало...
- Тема(здобуті знання з теми)дала мені змогу(можливість)...
- Знання з теми знадобляться мені для...

Досить ефективною в методиці сучасного навчання є вправа Едварда де Боно. «Він підказав педагогу, як подивитися на урок очима вихованця» [1]. Суть цієї вправи полягає і простій,усім знайомій таблиці «Плюс-мінус-цікаво». На мою думку,її використовують усі педагоги.

Плюс	Мінус	Цікаво
+	–	?
Студент записує що сподобалося. Викликало позитивні емоції;що може знадобитись в майбутньому навчанні або в майбутній професії.	Студент записує все,що викликало негативні емоції,було нецікавим,нудним,залишило ся незрозумілим,видалося малокорисним.	Студент записує все,що було цікавим,захоплюючим,п ро що вперше дізнався або хотів більше дізнатися.

Щоб дати якісну і кількісну оцінку заняттям, можна здійснити самоаналіз, використовуючи анкетування із запропонованими варіантами відповідей, наприклад:

Анкета	Варіанти відповіді
1.Мій настрій на початку	добрий-поганий
2.Матеріал був для мене	варіант відповіді _____
3.Мені здавалося,що заняття	зрозумілим-незрозумілим,
4.За час заняття я	корисним-некорисним
5.Своєю роботою на занятті я	цікаве-нудне, коротке-довготривале
6.На занятті був	не втомився-втомився
7.Мій настрій в кінці	задоволений – незадоволений
8.Домашнє завдання	пасивний-активний
	поліпшився-погіршився,
	залишився без змін
	легке-важке,
	цікаве-нецікаве

Таким чином, процес рефлексії повинен бути багатофункціональним, багатогранним, тому на рівні із самопізнанням не менш важливою залишиться оцінка студента. Це допоможе розвернути такі якості, як підприємство, менеджмент, самостійність, відповідальність.

Якщо студенти здатні оцінити себе і свої можливості, готові до відкритого осмислення власних дій, роблять прогнози щодо способів саморегуляції та співпраці, успішно виконують навчальні завдання це свідчить про позитивні результати проведеної роботи з розвитку рефлексійних умінь і випробування індивідуалізації навчання, які є одними із пріоритетних напрямів освіти, стимулюють студентів до саморозвитку, самовизначення самоосвіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бизяєва А.И. Педагогическая рефлексия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://window/edu.ru>.
2. Гадецька М.В., Хлебнікова Т.М. Організація навчального процесу в сучасній школі: Навч.-метод. посібник. – Х.: Веста, 2003.
3. Ткачук О. Розвиток умінь учнів // Сучасна школа. – 2013. – №2.

УДК 378.14

Катерина Романенко
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Публікація висвітлює теоретичні основи моделювання процесу формування професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи на основі реалізації ідеї суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача та студента в контексті професійної підготовки вчителя. Пропонується модель означеного процесу, що презентується як бінарна та багатокомпонентна. Наголошується, що реалізація пропонованої моделі передбачає сформованість у викладачів готовності до здійснення навчальної діяльності на суб'єкт-суб'єктних засадах.

Ключові слова: професійна компетентність майбутніх учителів початкової школи, суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладача та студента.

The publication highlights the theoretical foundations of modeling the process of forming professional competence of primary school teachers on the base of implementing the idea of subject-subject interaction between teacher and student in the context of professional teacher training. The model of a named process, presented as binary and multicomponent model. It is noted that the implementation of the proposed model involves the formation of teachers in readiness for the implementation of an educational activity on subjective grounds.

Keywords: professional competence of primary school teachers, subject-subject interaction between teacher and student.

У сучасному науковому полі розвитку компетентностей присвячено праці відомих українських і зарубіжних науковців Н. Бібік, Н. Волкової, Л. Волошко, І. Зимньої, І. Зязюна, Л. Карпової, О. Овчарук, В. Петрук, О. Пометун, Дж. Равена, О. Савченко, С. Сисоєвої, С. Тищенко, С. Трубаچهвої, А. Хуторського та ін.

Дослідження процесу формування професійної компетентності у майбутніх вчителів початкової школи у процесі професійно-педагогічної освіти є актуальним із таких основних причин: а) від професійної компетентності людини в обраній спеціальності залежить продуктивність праці фахівця та економічний добробут держави; б) професійна компетентність вчителя забезпечує йому позитивну ціннісну самооцінку через почуття самоповаги, матеріальне благополуччя та психологічний комфорт на робочому місці та в

особистому житті; в) невідповідність професійної компетентності людини професійним вимогам є вагомим мотивом професійного самовдосконалення фахівця.

Методологічну основу дослідження проблеми формування професійної компетентності майбутніх вчителів початкової школи становлять наукові положення філософії, педагогіки, соціології та психології про діяльність як визначальну умову формування компетентності особистості у будь-якій галузі; про системний та компетентнісний підходи до формування професійної компетентності особистості, про моделювання як одну з основних категорій теорії пізнання та науково обґрунтований метод дослідження складних систем і процесів у багатьох сферах людської діяльності [2].

Природно, що реалізація компетентнісного підходу у професійно-педагогічній освіті пов'язується з формуванням у майбутнього вчителя початкової школи професійної компетентності. Етимологічний пошук сутності цього поняття засвідчує, що воно вживається для характеристики якісної сторони придатності особистості до професійної діяльності в певній сфері [4]. Професійна компетентність вчителя початкової школи розглядається нами як системна характеристика його професійно-педагогічної діяльності, що зумовлює найвищу продуктивність її.

Навчальна діяльність студентів у вищих педагогічних навчальних закладах у кінцевому результаті повинна не просто сформувати у майбутнього вчителя суму знань, умінь та навичок, а також забезпечити формування таких якостей її, через які реалізуються прагнення і здатність до раціональної, продуктивної, творчої діяльності. Зміст наведеного визначення свідчить, що професійна компетентність людини виявляється в її професійній діяльності. Як відомо, багатьма психологічними дослідженнями доведено, що діяльність людини є складним системним процесом. Вона охоплює низку взаємопов'язаних компонентів, зокрема таких: мотиваційний, змістовий, процесуально-операційний, контрольно-оцінний, результативний. Суттєвий вплив на розгортання діяльності здійснює навколишнє соціальне та матеріальне середовище. Оскільки всі компоненти професійної діяльності взаємозв'язані, сформувати професійну компетентність майбутнього вчителя початкової школи можливо лише за умови здійснення психолого-педагогічного впливу на *кожен* із вказаних компонентів [1].

У процесі формування професійної компетентності учителів початкової школи у вищому навчальному закладі задіяні два суб'єкта – особистість, що здобуває професійну освіту, та викладач, які сприяють формуванню її професійної компетентності. У такий спосіб виникає потреба звернутися до інтерактивної професійної підготовки, яка є одним із сучасних напрямків навчання у процесі активної діяльності особистості, що найбільшою мірою відповідає психологічним особливостям і педагогічним закономірностям професійної підготовки студентів різних спеціальностей.

Основою методики інтерактивної професійної підготовки є реалізація суб'єкт-суб'єктної позиції викладача та студента. Суб'єктність студента забезпечує його мотиваційну готовність до оволодіння навчальним змістом та власну активність щодо формування своєї професійної компетентності, а також включає й відповідні пізнавальні дії та самооцінку, що врешті-решт і забезпечує формування вмінь практичного використання здобутих знань, умінь і навичок в реальній професійній діяльності, тобто професійну компетентність.

Це є підставою для розроблення бінарної (двоблочної) моделі формування професійної компетентності майбутнього вчителя початкової школи [3].

Один її блок відображає компоненти навчальної діяльності, яку здійснюють студенти, здобуваючи професійно-педагогічну освіту, інший відтворює освітню діяльність педагогічних працівників вищого навчального закладу, спрямовану на формування професійної компетентності майбутнього вчителя (рис. 1). *Моделю* ми розглядаємо як допоміжний об'єкт, цілеспрямовано створений нами із науково-пізнавальною метою для здійснюваного нами дослідження. Модель дає нову інформацію про предмет дослідження. Відомо, що моделі розподіляють на предметні та знакові. Ми використовували знакове

моделювання, тобто таке, коли основою моделі є схема досліджуваного процесу, побудована за допомогою графічного редактора.

Рис. 1. Бінарна модель формування професійної компетентності майбутнього вчителя початкової школи

Запропонованою моделлю передбачається багатоаспектний педагогічний вплив, який здійснюється з метою забезпечення повноцінного функціонування розгорнутої структури навчальної діяльності майбутніх вчителів початкової школи у процесі професійної підготовки; суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладачів та студентів у процесі навчання; створення такого навчального матеріального середовища, яке повністю відтворює сучасну початкову школу тощо.

Формування професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи зумовлює необхідність спеціальної підготовки викладачів вищих навчальних закладів до такої діяльності. Вона передбачає формування сукупності особистісних якостей, необхідних і достатніх для здійснення продуктивної педагогічної діяльності у процесі професійної підготовки учителів початкових класів.

Висновки. Теоретичною основою процесу формування професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи є ідея реалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача та студента в контексті професійної підготовки вчителя. Означений процесу презентується як бінарна та багатокомпонентна модель. Реалізація запропонованої моделі передбачає сформованість у викладачів готовності до здійснення навчальної діяльності на суб'єктних засадах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская – М.: Наука, 1980. – 320 с.
2. Карпова Л. Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Л.Г. Карпова; Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків, 2004. – 20 с.
3. Кудикіна Н.В. Теоретичні засади педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Н.В. Кудикіна; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2004. – 41 с.
4. Сліпушко О.М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові / О.М. Сліпушко. – К.: Криниця, 2000. – 511 с.

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІНТЕРЕСУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті обґрунтовано методику формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи як системно об'єднану сукупність взаємопов'язаних компонентів педагогічної діяльності викладачів вищого навчального закладу.

Ключові слова: професійний інтерес, методика формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи, структура методики, компонент педагогічної діяльності викладача.

In the article is explained the method of forming professional interests for future primary school teachers as a complete system of interrelated components of higher education institution teachers activities.

Key words: methods of forming professional interest of future primary school teachers, methodology structure, components of pedagogical teachers activities.

Метою державної політики, відповідно Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, є створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України [2]. Серед пріоритетних напрямів політики країни визначається розвиток вищої освіти, шляхом якої держава повинна забезпечувати підготовку фахівців, здатних до творчої праці, професійного розвитку, конкурентоспроможних на ринку праці.

Аналіз літературних джерел довів, що проблема формування професійного інтересу майбутніх вчителів початкової школи у вищих навчальних закладах (ВНЗ) знайшла певне відображення у вітчизняній літературі. Вчені Л. Аврамчук, Р. Гарбич, Л. Головка, С. Заскалета, В. Лозовецька, П. Лузан, В. Манько, В. Свистун, Т. Тхоржевська та інші, досліджуючи загальні проблеми, пов'язані з професійною підготовкою молоді, підкреслюють особливу роль навчально-пізнавальної діяльності у процесі формування професійного інтересу. У дослідженнях М. Агапової, Р. Гарбич, Н. Кудикіної, С. Мартиненко, Н. Ничкало, Н. Пасічник, В. Римкявичене доведено, що результативність формування професійного інтересу студентів вищих навчальних закладів прямо залежить від їхньої навчально-пізнавальної та дослідницької діяльності. Проте на сьогодні недостатньо розроблена проблема методики формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи в освітньому процесі вищих навчальних закладів.

Аналіз теоретичних джерел на педагогічній практиці вищих навчальних закладів довів, що методика формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи у ВНЗ розглядається як низка взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів, до яких належать: принципи, об'єктивні закони та закономірності педагогічної діяльності викладача що впливають на формування професійного інтересу студентів; основна мета та конкретні цілі, що спрямовані на досягнення поставленої мети; зміст професійної освіти як основний чинник формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи; засоби освітнього процесу, за допомогою яких реалізується зміст професійної освіти; форма організації навчально-пізнавальної та дослідницької діяльності як процесуальної основи формування професійного інтересу; методи, прийоми, педагогічні технології реалізації поставлених цілей; форми та засоби контролю за реалізацією мети, або досягненням конкретних цілей.

Принципи методики формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи тісно пов'язані із принципами професійної освіти. Вони розглядаються як основні правила, вимоги до організації освітнього процесу, які впливають із закономірностей процесу професійної підготовки. Згідно з принципами визначаються мета, завдання, зміст, засоби, форми, методи та прийоми формування професійного інтересу. Науково-методичну діяльність викладачів ВНЗ із формування професійного інтересу майбутніх педагогів, необхідно проектувати і здійснювати на підґрунті основних принципів гуманістичної професійної освіти, зокрема: гуманізму, індивідуалізації, культуровідповідності, принципу співробітництва, відкритості професійної освіти, її регіоналізації, неперервності загального й професійного розвитку особистості.

В науково-методичному забезпеченні професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи необхідно враховувати об'єктивні закони та закономірності, котрі, впливають і на формування їхнього професійного інтересу. Зокрема, провідний – закон соціальної обумовленості цілей, змісту і методів навчання, котрий розкриває об'єктивний процес визначального впливу суспільних відносин, соціального устрою на формування всіх елементів виховання і навчання. У професійній освіті цей закон має свою конкретизацію, він сформульований Н.В. Кудикіною і відомий як об'єктивний закон взаємозв'язку професійної освіти з актуальним станом початкової освіти, ринку праці та професійної педагогіки [1]. Це об'єктивний закон, який визначає характер взаємозв'язку змісту професійної освіти з початковою освітою і особливостями ринку праці та професійної підготовки в усіх соціально-економічних умовах та історичних формаціях.

Інша складова методики формування професійного інтересу вчителів початкової школи – компонент мети. Мета в освіті розуміється як усвідомлений образ бажаного результату, на досягнення якого спрямовано дії людини. Зазначимо, що мета формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи як найтісніше пов'язана з основною метою професійної освіти, якою є загальний і професійний розвиток особистості, її становлення як професіонала. Для досягнення мети людина передбачає і прогнозує цілі своєї діяльності, способом відображення яких є планування. Ціль визначає дію, вона забезпечує досягнення мети. Дійовим механізмом досягнення мети діяльності є побудова ієрархії і часової послідовності цілей [3, с. 227]. Нами доведено, мета формування професійного інтересу студентів ВНЗ реалізується низкою ієрархічно вибудованих цілей професійної підготовки, які відображаються у робочих навчальних планах, робочих навчальних програмах навчальних дисциплін та виробничої практики академічних груп; планах занять (лекцій, семінарських, практичних, тренінгів тощо).

Розглядаючи змістову складову методики формування професійного інтересу майбутніх педагогів, потрібно враховувати такі загальні закономірності, як зв'язок змісту освіти з навчанням; за своїм характером ця категорія є історичною, бо навчальний зміст професійної підготовки педагогів визначається на основі вимог суспільства до підготовки конкретного покоління до життя в соціумі; своєрідним є співвідношення у змісті професійної освіти потреб суспільства й особистості; щодо сутності цієї дефініції, то у більшості наукових джерел зміст освіти характеризується як система компетентностей, оволодіння якими забезпечує особистісний розвиток суб'єктів навчання. Змістовий аспект методики формування професійного інтересу майбутніх педагогів реалізується у нероздільній єдності з процесом професійної підготовки та здійснюється в трьох основних напрямках, а саме: «Теоретична підготовка» передбачає заходи щодо вдосконалення організації та методики викладання теоретичних навчальних предметів, пошуків найбільш ефективних і оптимальних методів навчання, розробки дидактичних матеріалів для комплексного методичного забезпечення занять (лекцій, семінарів тощо). «Професійно-практична підготовка» спрямовується на забезпечення і вдосконалення організації методичної підготовки та навчальної й виробничої практики, розробки відповідних програм, дидактичних матеріалів для комплексного методичного забезпечення практики,

підбір навчально-методичних розробок тощо. «Дослідницька робота» передбачає заходи, спрямовані на поєднання навчання з різними напрямками досліджень, розвитком творчих здібностей і талантів студентів та їх діяльності за інтересами.

Суттєвим компонентом методики формування професійних інтересів майбутніх учителів початкової школи є засоби освітнього процесу, за допомогою яких реалізується зміст професійної освіти. У теорії та методиці професійної освіти засоби навчання – це матеріальні й природні об'єкти які використовуються в освітньому процесі для досягнення визначених освітніх цілей. В методиці формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи важливу роль має педагогічно організоване наповнення освітнього середовища ВНЗ (інструменти, обладнання, методичні матеріали, ТЗН та ін.) навчальних аудиторій, лабораторій, науково-практичних центрів, баз практики, тощо. Використовуючи засоби навчання студенти ВНЗ послідовно закріплюють одержані первинні професійні уміння та навички, навчаються використовувати сучасні педагогічні та інформаційно-комунікативні технології, інструменти, що сприяє формуванню їх професійних інтересів.

У досліджуваній нами методиці організаційні форми становлення та розвитку професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи поділяються на дві групи, одні і з них використовуються переважно у процесі теоретичної підготовки, інші – під час практичної підготовки. До форм організації теоретичної підготовки у процесі дослідження віднесено: різні типи лекцій, теоретичні семінари, практичні заняття тощо; індивідуальні заняття студентів; консультації; виконання студентами навчально-дослідних робіт (реферат, навчальний проект тощо); навчальні екскурсії; інші форми організації професійного навчання. У професійно-практичній підготовці майбутніх учителів початкової школи використовуються навчальна практика, виробнича практика на робочому місці педагога у початкових школах різного типу. У процесі формування професійного інтересу майбутніх учителів методично важливим фактором є час, який відводиться для реалізації конкретних організаційних форм освітньої діяльності студентів ВНЗ. Відповідно до нормативних документів, він визначається обліковими одиницями часу, передбаченого для виконання навчальних програм професійної освіти. Навчальний (робочий) час студента ВНЗ в період проходження навчальної та виробничої практики встановлюється залежно від режиму роботи загальноосвітнього навчального закладу згідно з законодавством України.

У методиці формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи своєю значущістю виділяються методи педагогічної діяльності. Методом у професійній педагогіці називають спосіб упорядкованої взаємозалежної діяльності викладача і студента ВНЗ, що спрямована на досягнення викладачами заздалегідь поставлених цілей. Щодо використання методів з метою формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи, то на наш погляд, за основу доцільно взяти класифікацію методів, яка була запропонована Ю.К. Бабанським, оскільки вона заснована на методології цілісного підходу до діяльності, у нашому випадку – навчально-професійної. На цій основі виокремлюємо три основні групи традиційних методів: 1) методи організації та здійснення освітньої діяльності; 2) методи стимулювання і мотивації освітньої діяльності; 3) методи контролю й самоконтролю за ефективністю освітньої діяльності. У свою чергу методи організації та здійснення освітньої діяльності поділяються: на словесні, наочні та практичні за джерелом передачі і сприйняття навчальної інформації; індуктивні та дедуктивні за логікою передачі і сприйняття інформації; репродуктивні та проблемно-пошукові за ступенем самостійності мислення; на навчальну роботу під керівництвом викладача та самостійну роботу студента ВНЗ за характером керування освітньою діяльністю викладачем. До інноваційних методів освітньої діяльності відносимо популярні нині метод портфоліо, метод кейса, метод проектів та ін.

Професійний інтерес майбутніх учителів початкової школи неможливо відокремити від освітньої діяльності студентів ВНЗ, то про рівень його сформованості в широкій практиці професійно освіти зазвичай свідчать результати контролю за освітнім процесом. За нормативними документами контроль поділяють на поточний, модульний (тематичний), проміжний і вихідний контроль навчальних досягнень студентів. У підсумку висвітлення питання щодо форм та засобів контролю за реалізацією мети або досягненням конкретних цілей професійної підготовки вчителя початкової школи в широкій педагогічній практиці зазначимо, що для виявлення рівня сформованості професійного інтересу майбутніх педагогів у науковому дослідженні використовують спеціальний науковий інструментарій.

Отже, методика формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи розглядається як системно об'єднана сукупність взаємопов'язаних компонентів педагогічної діяльності викладачів вищого навчального закладу, до складу яких відносимо: принципи, об'єктивні закони та закономірності, що впливають на формування професійного інтересу майбутніх педагогів; основна мета та конкретні цілі, що спрямовані на досягнення поставленої мети; зміст професійної освіти як основний чинник формування професійного інтересу майбутніх учителів початкової школи; засоби освітнього процесу, за допомогою яких реалізується зміст професійно освіти; форма організації освітньої діяльності як процесуальної основи формування професійного інтересу; методи, прийоми, педагогічні технології реалізації поставлених цілей; форми та засоби контролю за реалізацією мети або досягненням конкретних цілей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кудикіна Н.В. Стандарт як відображення взаємозв'язку професійної освіти з соціально-економічною реальністю // Педагогічний процес: теорія і практика // 36. наук. праць. – Вип. 2. – К.: «ЕКМО», 2008. – С. 110-116.
2. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.
3. Управління людськими ресурсами: (Понятійно-термінол. слов.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ За ред. Г.В. Фокіна, В.О. Антонюка, М.Ф. Головатого. – К.: МАУП, 2006. – 496 с.

ӘОЖ 55(034.3)

*Светлана Салыбекова
(Шымкент, Казахстан)*

ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Таяудағы 2-3 жылда дуальдік, техникалық және кәсіптік білім берудің ұлттық жүйесін қалыптастыру қазіргі уақыт талабы екендігі айтылған. Қазақстандық кәсіптік білім беру жүйесінде қос бағытты білім берудің ғылыми-теориялық негіздері жан-жақты зерттелуде. Шет елдік тәжірибелерге сүйене отырып, білім берудің жаңа буын мемлекеттік стандарттарын жасауға жұмыс берушілер қатыстырылып, дуальдық жүйені кәсіптік білім беру үлгісіне енгізудің мүмкіндіктері мен алғышарттары қарастырылуда.

Кадрларды дайындаудың мамандандырылған жүйесін жасауда ғылыми техникалық прогресстің қазіргі деңгейін ескере отырып, білім беру саласына қойылатын жоғары халықаралық талаптарды да қанағаттандыру мақсатында еліміздің мұнайлы аймақтарында, кәсіптік-техникалық білім беру саласына жаңа жүйе – дуальды оқыту әдісі бір жүйеге келтіріліп, қазіргі қоғамға ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, оның ішінде,

дуальдық оқыту жүйесін ендіру осы салада нақты біліктілігі мен мамандығы бар кадрларға деген сұранысты арттырады деп болжам жасалуда.

Дуальдық оқыту жүйесі бізге не береді дейтін болсақ, кәсіптік білім беру арқылы өнеркәсіп өміріне дайындық жүргізу негізінде, білім алушының теориялық және практикалық дағдысын қалыптастыратын боламыз. Мұндай оқыту әдісі әлемнің көптеген ірі дамыған мемлекеттерінің (Германия, Австрия, Дания, Нидерланды, Швеция, Англия, Оңтүстік Корея) білім беру жүйесінде жүргізіліп, сәтті жүзеге асып келеді. Әсіресе, кәсіптік білім берудің әлемдік тәжірибесінде әлеуметтік серіктестікті жүзеге асырудың тиімді жолы ретінде Германияның қос бағытты білім беру – дуальдық жүйесі кеңінен қанат жаюда. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, дуальды оқыту әдісі арқылы, білім алушыларды жан-жақты дайындаумен қатар, еңбек нарығындағы жұмыссыздық мәселесін шешіп, жас маманның жаңа технологияны ойдағыдай меңгере отырып, сұранысқа ие бола алатындай жұмыс күшін қалыптастыруға қол жеткіземіз. Дуальды жүйенің негізі – болашақ жас маманның оқу орны мен өндірісте қатар оқытумен бірге, түлектердің жұмысқа орналасу көрсеткішін жоғарылату. Дуальды жүйе бойынша білім алған түлек, ертең жұмыссыз қалмайды, себебі, олар жұмыс берушінің талаптарына толығымен жауап береді. Бүгінде дуальдық оқыту жүйесін қолдану тәжірибесі келесі артықшылықтарды айқындауымен ерекшеленеді:

- дуальдық жүйе оқытудың дәстүрлі түрлері мен әдістерінің негізгі кемшілігін: теория мен тәжірибенің арасындағы алшақтықты жояды;
- дуальды жүйенің механизмі негізінде, оқушыларда білім алу мен дағдыға ие болуға үлкен мотивация туады, себебі олар білім сапасының жұмыс орнында қызметтік міндеттерін орындауына тікелей байланыстылығын сезінеді;
- жұмыс берушімен тығыз байланыс кезінде жұмыс жасаушы оқу орны болашақ мамандарға қойылатын талаптарды ескеріп отырады;
- жұмыс берушілер өндіріс талабына сай білім алушыларға қойылатын біліктілік талаптарды дайындауға, кәсіптік стандарттарда, дуальды оқу жүйесі бойынша модульдік оқу бағдарламаларын дайындауға қатысады;
- дуальды оқу жүйесімен оқыған оқушы белгілі құзіреттерді меңгерген кәсіби маман болып қалыптасады;
- жұмыс берушілер өздеріне қажетті мамандармен қамтамасыз етілу мәселесін шешеді.

Осылайша, өндіріс орындары техникалық және кәсіптік білім беру мекемелерімен біріге отырып, өздерінің талаптары бойынша білім алып шыққан дайын кадрларды бірден жұмысқа алатын болады.

Сөйтіп, дуальдық жүйеге көшуде ұтпасақ, ұтылмайтынымыз анық. Себебі, біріншіден, ел ішінде жаппай орын алған жұмыссыздық мәселесімен күресуде басымдық танытамыз. «Жұмыссыздық мәселесі» – еліміздің, қоғамның ілгері дамуына өзінің теріс әсерін тигізбей қалмайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Тәрбие құралы» журналы. – 2002. – №5.
2. «Бастауыш мектеп» журналы. – 2003. – №7.
3. «Қазақстан мектебі». – 1998. – №1.

МЕКТЕПТЕРДЕ ҮШТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі біздің республикамыздың басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған шақта елімізге үш тілді меңгерген, өз білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында пайдалана алатын адам қажет. Егеменді еліміздің білім беру жүйесінде үштілді оқыту технологиясының әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып терең білімді, ізденімпаз, шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән беріледі және олардың есте сақтау қабілетін жетілдіре отырып еркін сөйлеуге, өз ойын айту дәрежесіне жеткізу. Орта мектепте үш тілде яғни, ағылшын, орыс, қазақ тілінде оқытуда оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы терең білім берілуде.

Ағылшын тілінде оқытуда оқушылардың қызығушылығын ояту басты мәселе. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырып, ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткізуге болады:

- Сабақта кең көлемде көрнекіліктер пайдалану;
- Сабақты түрлендіріп өткізу;
- Өздері жасаған суреттер, сызбаларды пайдалану;
- Техникалық құралдарды тиімді пайдалану;
- Сабаққа қатысты бейне таспа, фильмдер көрсету;
- Әр түрлі өлең, ойын түрлерін ерекшеліктеріне қарай пайдалану;

Қазіргі заманда ағылшын тілі ХХІ ғасырдың, халықаралық бизнес, қазіргі ғылым мен технологиялар тілі мәртебесіне ие болды. Ағылшын тілі-бүгінгі заманымыздың кілті, ақпараттық технологияның, компьютер технологиясының кілті деуге болады. Үш тілді оқытудың ерекшелігі - өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту, жас ерекшелігіне сай ақпараттық сауаттылығын жетілдіру.

Кейінгі кезде кең тараған әдістің бірі бейне жазба арқылы қысқаша үзінділер беріледі. Жаңа сөздердің аудармасы беріледі, соңынан тақырыпқа байланысты жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Бейнекөрініс бойынша қысқаша түсінгенін айтады. Бүгінгі таңда мультимедия технологиясы барынша танымал болуда. Қазіргі оқушы-қабілеті жоғары,

дарынды, ізденімпаз, талапты, өз алдына мақсат қоя білетін жеке тұлға. Мұғалім өзінің шеберлігіне қарайжаңа оқыту технологияларын үйлестіре білу керек. Әрбір жаңа технологияларды бір-бірімен ұштастыра үйлестіру арқылы сапалы білім деңгейіне көтерілуге, жетістікке жете алады.

ХХІ ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. Орта мектепте үш тілді

оқытудың тиімділігі оқушылардың пәнге деген қызығушылығымен бірге сабаққа түгел атсалысатындығы, бәсекеге қабілеттілігі, бір-бірінен қалғысы келмей, емін-еркін сөздерді қайта-қайта айтуда, бір-бірімен ықпалдарының әсер етуі жақсы нәтижеге жетелейді. Орта мектепте бастауыш сынып оқушыларының ағылшын тілін, орыс тілін үйренуде тап болатын қиыншылықтары:

1. Өзге тіл және сабақтан басқа сөйлейтін ортаның жоқтығы, үйренгенін тез ұмытады;
2. Мектепке оқулықтардың уақытында келмеуі;
3. Сынып оқушыларының топқа бөлінбеуі;
4. Кейбір оқушылардың тіл сындыру жаттығуларында тілдерінің келмеуі.

Осы қиыншылықтарды жеңе отырып, оқушының жан-жақты терең сапалы білім алуына бар мүмкіншілігімізді салсақ, үлкен жетістіктерге жетуімізге болады. Бүгінгі таңда білім

берудің озық технологияларын меңгермейінше, сауатты әрі жан-жақты болу мүмкін емес. Ол үшін оқыту мен білім берудегі жаңалықтарды жылдам қабылдап, оларды практикада қолдануда үлкен белсенділік таныту – әрбір мұғалімнің міндеті.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының мектептік білім беру саласында ағылшын тілін оқып үйренуге деген ықылас арта түсуде. Осыған байланысты қазіргі қоғам ағылшын тілін меңгеру дәрежесіне күннен-күнге көтеріңкі талаптар қоюда. Үш тілді меңгеру мемлекетіміздің білім беру саласындағы бірегей бағыттарының бірі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім // Қазақстан мектебі. – 2008. – №4.
2. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007.

ӘОЖ 45(032.1)

***Марал Сейдалиева, Гулбану Сапарбекова
(Шымкент, Казахстан)***

ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС САБАҚТАР

Интеграциялық сабақ пән аралық байланысты жетілдіру мақсатына байланысты пайда болған. Мұндай сабақтарда бір тақырыпты түрлі пәндерден беретін мұғалімдер оқытады. Кіріктірілген сабақтың негізгі мақсаты - оқу материалдарын байланыстырып, сабақта оқушыларға терең білім беру, ойлау қабілетін дамыту. Оқу материалдарын бағдарламаларға сай пәндер бойынша біріктіріп беру оқушылардың жан-жақты тұтас, терең және берік білім алуына мүмкіндік жасайды.

Панорамалық сабақ. Панорамалық сабақты өткізудегі негізгі мақсат - озат мұғалімдердің өзінің ұстаздық зертханасын ашып, сабақ беруі, яғни әдістемесін көпке тарату. Панорамалық сабақты өткізу үшін мұғалімге қойылатын ең бірінші талап оның сабақ берудегі өзгеге ұқсамайтын өзіндік әдісінің болуы. Панорамалық сабақ бір тақырыпты өтуге, яғни тек бір сабақ арқылы оның көп жылғы игі тәжірибелерін көпке танытады.

Сайыс сабақ сабақтың атына байланысты сыныпта екі команда білімдері бойынша сайысқа түседі. Мысалы: есеп шығару, сөйлем талдау. Алдын ала оқушылардың өзінен қазылар алқасы құрылады. Мұғалімнің көмегімен қай команданың жеңгені анықталады. Екі команданың капитандарының жарысы ұйымдастырылып, олардың да жауаптары салыстырылады. Сонынан қорытынды шығарылады.

Аукцион сабақ бір нәрсені сату арқылы өткізіледі. Сабақтың құрылымы: өткен сабақты тексеру, аукцион төртібін түсіндіру, зат сату, финал, қорытынды. Сабақ кезінде сатылатын бірнеше заттар тұрады.

Шығармашылық сабақ оқушылардың шығармашылық жұмыс істеуіне баса назар аударылады. Бұл сабаққа өте жақсы оқитын оқушыларды тандап алып, топтарға бөлуге болады. Мысалы, 10 минут ішінде 1-2 топтың оқушылары сол тақырып бойынша кроссворд құрса, 3-4 топтың оқушылары олардың жауабын айтады. Бір тақырыпқа қысқа шығарма, сценарий, көркем немесе мультфильм құрғызуға болады.

Мұғалім әрбір баланың жұмысын, әсіресе сабаққа ынтасы төмен балаларды бақылайды, керек болса көмек, ақыл-кеңес, жетекші сұрақ, қосымша жаттығу береді. Егер барлық оқушылар тапсырманы орындай алмаса, онда жеке жұмысты тоқтатып, бүкіл сыныпқа тапсырманы қайта түсіндіреді. Бағдарламалық оқыту - жеке жұмысты ұйымдастырудың өте жақсы түрі.

Ол оқушының бағдарламадағы материалды меңгеруіне керекті жұмыстарды жақсы жоспарлап, оқу іс-әрекетін тексереді. Оқушы өз жұмысының дұрыс-бұрыстығын сол сәтте тексереді. Әр оқушы өз мүмкіндігіне сай жұмыс істейді.

Алғашқыда оқушы үлгіге, нұсқауға қарап жұмыс істейді, оқу іскерліктеріне үйренген соң оқушы мұғалімнің көмегінсіз жұмыс істейді. Мысалы, жоғары сыныптарда әр оқушы тапсырма алып, оны орындау жоспарын жасайды, материал, құрал, аспаптар іріктеп, жүйелі іс-әрекет жасайды, жұмыстың нәтижелерін белгілеп отырады.

Жеке жұмыстарды оқушы оқу материалын өз бетімен оқи алатын болғанда ғана алады.

Танымдық іс-әрекетті топта ұйымдастыру:

Топтағы оқушылардың саны жұмыстың мазмұнына және сағатына байланысты 2-6 оқушыдан болады, одан артық оқушы болмағаны жақсы.

Сабақтың тиімділігіне бір-бірімен тығыз байланысты екі жағдай әсер етеді: мұқият дайындалу және шеберлікпен өткізу. Дұрыс жоспарланбаған, оқушылардың оқу мүмкіндігімен санаспайтын сабақтың сапасы болмайды. Сабаққа дайындалу – нәтижеге жеткізетін шаралар жүйесін жасау, оқу-тәрбие процесін дұрыс ұйымдастыру.

Мұғалімнің сабаққа әзірлігінің үш кезеңі бар: диагностикалық, болжау, жобалау (жоспарлау). Сабақты өткізудің жақсы үлгісін жасау үшін модельдеу әдісі қолданылып, оқу сағаттары есептеледі. Сабақ мақсатына сай қалыптастырылатын білім, іскерлік 100% деп алынады. Бұл көрсеткішті зиянды жағдайлар төмендетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім // Қазақстан мектебі. – 2008. – №4.
2. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007.

*Жахонгир Сиддиков
(Андижан, Узбекистан)*

YANGI PEGAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA UNING ISTIQBOLLARI

В этой статье говорится о том, что педагогические технологии помогают улучшить знание студентов.

Ключевые слова: педагогические технологии, легко вспоминать, улучшать словарный запас.

This article describes the use of pedagogical technologies is helpful to increase the knowledge of students.

Key words: Pedagogical technologies, easy to remember, to increase the circle of vocabulary.

Pedagogik texnologiya shunday bilimlar sohasiki, ularning vositasida yangi ming yillikda davlatning ta'lim sohasidagi siyosatida tub burilish yuz beradi, o'qituvchi faoliyati yangilanadi, talaba yoshlarda hur fikrlilik, insonparvarlik tuyg'ulari tizimi shakllantiriladi.

Hozrgi kunda o'qituvchilar metodikani ko'p hollarda texnologiyadan ajrata olmayapdilar. Shu boisdan bu tushunchalarga aniqlik kiritish kerak bo'ladi. Metodika (uslubiyat) o'quv jarayonini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar majmuasidan iborat. Pedagogik texnologiya esa oldindan belgilab qo'yilgan aniq maqsad yo'lida o'qituvchining kasbiy faoliyatini yangilovchi va ta'limda yakuniy natijani kafolaylaydigan tadbirlar majmuasi yig'indisidir.

Pedagogik texnologiya tushunchasini oydinlashtirishga qaratilgan ta'riflarning xilma-xilligi, bir tomondan rivojlangan mamlakatlarda ushbu mavzuning u yoki bu drajada yechilayotganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, pedagogik texnologiyani pedagogik amaliyotga joriy etishga bo'lgan urinishlarning ma'lum natijasini ifodalaydi.

Uzoq yillar davomida pedagogik texnologiya nazaryasi va amaliyoti bir biriga bog'liq bo'lmagan xolda o'zgarib kelindi. Natijada, o'qitish jarayonini takomillashtirish yoki o'qituvchining bilish faoliyatini rivojlantirishga aratilgan u yoki bu ilg'or metodikalar texnologiya

darajasiga ko'tarila olmay, asta-sekinlik bilan o'z mavqeini yo'qotib pedagogika fanidan uzoqlasha boshlagan edi.

Bugungi kunda mamlakatimizda mutaxassislarning ilmiy salohiyatini birlashtirishga imkoniyatlar yetarli. Nazariya va amaliyot birligining ta'minlanishi pedagogik texnologiyaning asl mohiyatini aniqlashga yo'l ochadi. Fikrimizcha, yangi pedagogik texnologiya pedagogika fanining alohida tarmog'i sifatida yoki faqat ta'lim amaliyotini maqbullashtirishga yo'naltirilgan tizim, deb qarash mumkin emas. Pedagogik texnologiya bu sahadagi nazariy va amaliy izlanishlarni birlashtirish doirasidagi faoliyatini aks ettiradi.

Darvoqe, pedagogik texnologiya "yangi" so'zning qo'shib ishlatilishi nazariyotchi olimlar va o'qituvchilarni bir qadar o'ylantirib qo'yadi, ular endilikda ta'lim-tarbiya jarayonini yihalashtirishga eskicha yondashish mumkin emasligini anglashga harakat qilmoqdalar. Shunday ekan "yangi pedagogik texnologiya" nimani anglatadi?

Birinchidan, pedagogik texnologiya (tarbiya) jarayoni uchun loyihalalanadi va belgilangan maqsadni yechishga qaratildi. Binobarin, har bir jamiyat shaxsni shakllantirish maqsadini aniq belgilab beradi va shunga mos holda ma'lum pedagogik tizim (umumta'lim maktabi, litsey, kollej, oliy o'quv yurti) mavjud bo'ladi. Bu tizimga uzluksiz ravishda ijtimoiy buyurtma o'z ta'sirini o'tkazadi va ta'lim-tarbiya maqsadini umumiy xolda belgilab beradi. "maqsad"esa pedagogik tizimning qolgan elementlarini o'z navbatida yangilash zaruratini keltirib chiqaradi.

Qaytlar tayyorlashning milliy dasturini ta'lim-tarbiyaning maqsadini yangilashga burmoqda, unda pirovard natija: "o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitdan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida yuksak ma'naviy va ahloqiy talablarga javob beradigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash"dan iborat, deb belgilandi. Demak, ta'lim tarbiyaning maqsadi butunlay yangilanadi, unga mos xolda mazmunning ham, pedagogik jarayonni ham yangilanishi bilan inson faoliyati chegarasi nihoyatda kengayib borayapdi, auditoriyaning o'qitish imkoniyatlari katta bo'lgan yangi texnologalar (sanoat, elektron, axborot) kirib kelmoqda. Roy berayotgan sifat o'zgarishlar shundan dalolat beradiki, endilikda "o'zgarish"ning birlamchi jarayonlarini an'anaviy metodika va o'qitish vositalari qolipiga sig'may o'qituvchining individual qobiliyatlariga mos kelmay qoladi. Yangi metodikalarni talab etadigan va ta'lim jarayoning tarkibiy komponentlariga aylanib borayotgan va unga o'zining ma'lum xususiyatlarini joriy etadigan yangi texnikaviy, axborotli, poligrafik, auduovizual-vositalar mavjudki, ular yangi pedagogik texnologiyani real voqealikka aylantirilmoqda

Pedagogik texnologiya mahoratidan boshqa texnologiyalar bilan bir safda turadi, chunki ular ham boshqalari qatori o'z xususiy sohasiga metodlariga va vositalariga ega ma'lum (material) bilan ish ko'radi. Biroq pedagogik jarayonni ifodalash bilan ishlab chiqarish, biologik, xatto axborotli texnologiyani axborotlashtirishga qo'yish yoki tenglashtirish (ba'zan ustun qo'yishni yoqlamoqdalar).

Ta'lim tarbiya jarayonini texnologiyalashtirish tarixiga nazar soladigan bo'lsak, bu jarayon XX asrning ikkinchi yarimidan boshlab obektiv voqelikka aylandi. Axborotlashtirish esa bu jarayondagi inqilobiy "burilish"dir. Oddiylik til bilan aytganda ta'lim axborot texnologiyasi bu "o'quvchi-kompyuter"o'rtasidagi muloqotdir.

Axborotli texnologiya pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismi, texnik vositalarning mukamallashgan zamonaviy turi sifatida ta'lim jarayonida qo'llanila boshladi. Kelajakda iqtisodiy buxronlar ortda qolib, o'quv yurtlari dasturli "mashina" bilan yetarli darajada ta'minlanadi. Shundagina, axborotli texnologiya asosida, o'quvchi (talaba)larning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish imkoniyati tug'iladi va o'qituvchining yaqin ko'makdoshiga aylanadi xamda uning funksiyalarini qisman o'z zimmasidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2003.
2. Umarxo'jayev M.Olmon tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. – Andijon, 2010.
3. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: "Sharq", 2010.

**РОЗВИТОК ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ
ОПОРНИХ КОНСПЕКТІВ, БЛОК-СХЕМ НА ЗАНЯТТЯХ З ДИСЦИПЛІНИ
«ОСНОВИ РОЗРАХУНКУ БУДІВЕЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ»**

У статті розглядаються питання теорії використання опорних конспектів та блок-схем на заняттях з дисципліни «Основи розрахунку будівельних конструкцій» як одного із засобів розвитку логічного мислення молодших спеціалістів техніків-будівельників.

Ключові слова: логічне мислення, опорні конспекти, блок-схеми.

Keywords: logical thinking, supporting notes, flowcharts.

Вища освіта є чинником, що впливає на професійне становлення людини. Тому від якості вищої освіти безпосередньо залежить успішність як окремої особистості, так і позитивний розвиток усього суспільства. Будь-який фахівець-початківець повинний володіти фундаментальними знаннями, професійними вміннями і навичками, досвідом творчої і дослідницької діяльності щодо вирішення різних проблем. Повноцінну освіту щораз більше розглядають як неодмінну умову досягнення бажаного рівня життя, а також як чинник прогресу економіки і суспільства в цілому.

Початок ХХІ століття характеризується реформуванням системи вищої освіти. Його спричиняє підвищення вимог до якості підготовки спеціалістів та впровадження компетентнісного підходу, а також єдиних освітніх стандартів щодо результатів навчання.

Вища професійна освіта змінюється відповідно до вимог сучасного суспільства та ринку праці, які потребують максимально адаптованих конкурентоспроможних фахівців. Цього неможливо досягти без розвитку логічного мислення студентів, формування вмінь систематизувати та аналізувати інформацію. Особливо це стосується розрахункових спеціальностей, оскільки їм притаманна специфіка викладання, що полягає у поєднанні теоретичної та практичної складових навчального процесу.

Специфіка розвитку логічного мислення полягає в тому, що студент засвоює не готові знання, а сам формулює поняття, необхідні для вирішення завдання. За такого підходу навчальна діяльність стає предметом засвоєння, набуваючи при цьому дослідницького характеру.

Логічне мислення – це один із видів інтелектуальної діяльності людини, який характеризується вмінням аналізувати, систематизувати, узагальнювати інформацію, формувати завдання, ставити запитання, будувати докази, розмірковувати і робити висновки.

Апробовуючи існуючі ефективні технології навчання, для дисципліни «Основи розрахунку будівельних конструкцій» були обрані опорні конспекти та блок-схеми, а також алгоритми розв'язування задач, які найліпше сприяють засвоєнню студентами навчального матеріалу.

Експериментально доведено, що опорні блоки як різновид схематичної наочності можна використовувати на всіх етапах вивчення матеріалу.

Ідея опорного конспекту споріднена з ідеєю кодування знань, яка з'явилася в 60-і роки у Німеччині. У підручниках в кінці розділів розташовувалась умовна «класна дошка» зі схемами, кресленнями і записами. Так поступово дістала розвитку ідея навчання учнів за компактними опорними конспектами, які містили умовні зображення-символи.

Автором методу опорних сигналів слід вважати В.Ф.Шаталова, який 1971 року запропонував використовувати організаційно-методичну систему навчання. Основою методу є опорні конспекти, які розробляють і роздають заздалегідь.

Використання опорних конспектів дозволяє зробити заняття зі спецдисциплін більш продуктивним, допомагає студентам сформувати вміння виконувати прості та складні розрахунки елементів будівельних конструкцій, освоїти навички роботи з першоджерелами.

Опорний конспект – це система опорних сигналів (схем), які мають структурний зв'язок і являють собою наочну конструкцію, що заміщує систему значень, понять, ідей як взаємопов'язаних елементів. Використання опорних конспектів дозволяє унаочнити матеріал, що вивчається, сконцентрувати увагу на більш важливих деталях. Порівняно з лінійно-текстовим викладом навчального матеріалу подання інформації у структурно-логічній формі має низку переваг:

- активізує розумову та пізнавальну діяльність студентів;
- виробляє вміння працювати з різними джерелами інформації (конспектами, підручниками, довідниками тощо);
- формує у студентів комплексне уявлення про основи розрахунку будівельних конструкцій;
- розвиває творчі здібності студентів.

Функції опорного конспекту:

- допомагають сформувати у студентів цілісне уявлення про виучувану тему;
- сприяють розвитку логічного мислення;
- забезпечують більш високу якість знань, їх системність.

Принципи складання опорних конспектів:

1. *Принцип наочності.* Функція ОК полягає в тому, щоб надати стрижневій інформації теми та її змістовним орієнтирам наочної форми, яка повинна бути зручною для засвоєння не тільки головного, але й другорядного ілюстративного матеріалу.

2. *Принцип лаконічності.* Необхідно розвивати вміння виділяти головне, суттєве в матеріалі, який необхідно буде засвоїти студентам, навчитись передавати його найбільш лаконічними, але досить зрозумілими засобами.

3. *Принцип структурності.* Опорний конспект повинний мати свою будову, що відбиває структуру навчального матеріалу, за яким опорний конспект складається чи складений. При цьому слід мати на увазі, що технологія В.Ф. Шаталова використовує “укрупнення дидактичних одиниць” (термін М.П. Ерднієва), тобто матеріал викладається великими “блоками”. Тому за одиниці розчленування опорного конспекту прийнято вважати групи взаємопов'язаних опорних сигналів, які належать до відповідних блоків інформації.

4. *Принцип асиметричності блоків.* Симетричність форм і наповнення опорного конспекту справляє такий же ефект, що й монотонність: погіршуються умови сприйняття. Тому опорні конспекти складаються з деяким порушенням симетрії шляхом застосування різних за величиною і формою блочних окантовок різного навантаження верхньої і нижньої, правої і лівої частин опорного конспекту, різних його блоків.

5. *Принцип несхожості опорних конспектів між собою.* Звичайно, опорні конспекти є подібними. Але окремі укладачі надають перевагу опорним конспектам, абсолютно схожим один на одного. Це є помилкою, що ускладнює сприйняття теми, запам'ятовування опорного конспекту, диференціацію схожого матеріалу різних тем. Тому опорні конспекти, у всякому випадку – сусідні, повинні бути несхожими за формою, структурою, графічним і кольоровим виконанням.

6. *Принцип акценту на основних смислових елементах.* Матеріал, наочно поданий в опорному конспекті, краще запам'ятовується і відтворюється, якщо застосувати для виділення “опорних елементів” змісту особливі шрифти, розміри, оригінальні рамки, символи, аббревіатури, змінення направленості опорного сигналу, його конфігурації і т.п.

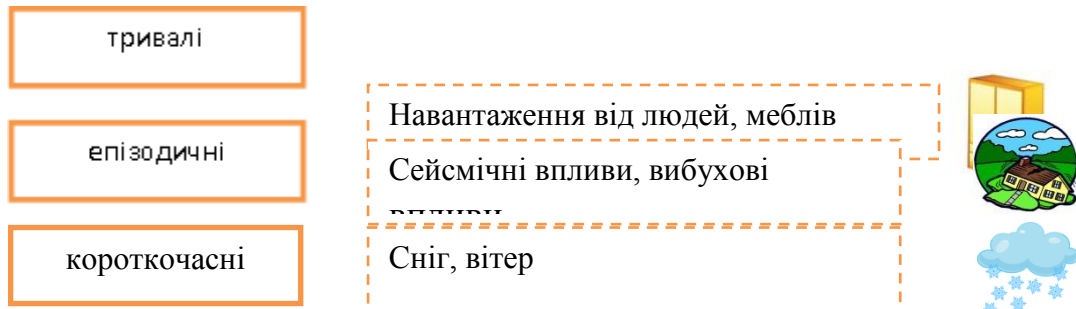
7. *Принцип економичності.* Позначення опорного сигналу повинне займати мінімально необхідну площу конспекту, вимагати лаконічних засобів зображення.

8. *Принцип кольорового оформлення.* Опорний конспект, виконаний у кольорі, запам'ятовується краще, ніж чорно-білий, оскільки привертає увагу студентів до навчального матеріалу

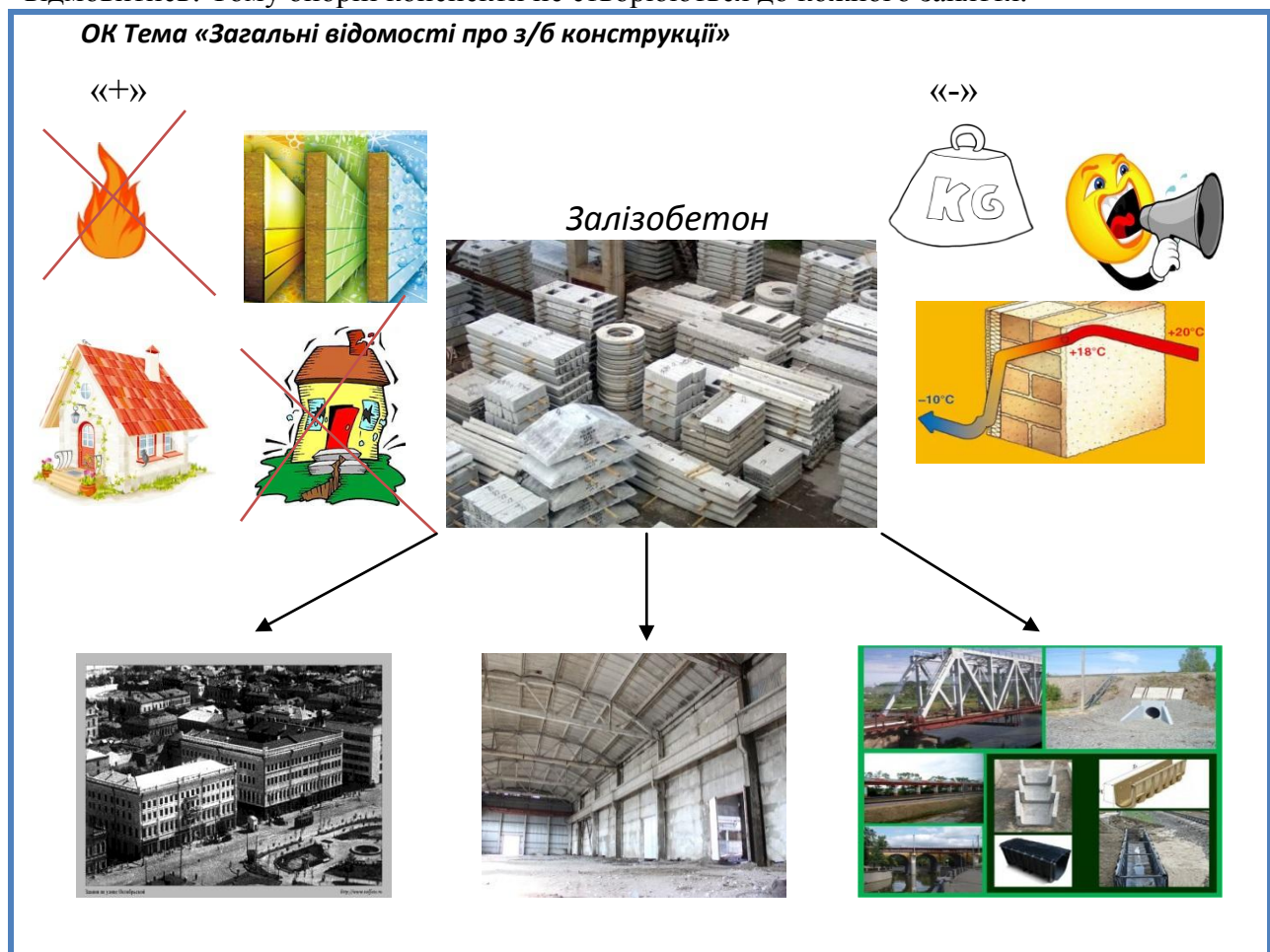
9. *Принцип різноманітності шрифту.* Неоднаковість шрифту необхідна не тільки для смислової акцентуації і диференціації, але й для комфорту сприйняття опорних сигналів.

10. *Принцип залучення стереотипів і асоціацій.* Опорні сигнали, засновані на звичних стереотипах і асоціаціях, дуже міцно запам'ятовуються і допомагають зафіксувати відповідну інформацію досить надійно.

Наприклад, працюючи над темою «Класифікація навантажень та методика їх визначення», в опорному конспекті використовуються картинки, з якими асоціюються різні види навантажень.

11. *Принцип оптимальності конструювання і застосування опорних конспектів.* Якщо опорний конспект ускладнює вивчення матеріалу, то від нього треба відмовитись! Тому опорні конспекти не створюються до кожного заняття.

Дисципліна «Основи розрахунку будівельних конструкцій» передбачає велику кількість практичних розрахунків. У разі традиційного подання лекційного матеріалу студенти (особливо слабкі) не розуміють взаємозв'язку між розрахунковими формулами. Тому всі розрахунки подають у вигляді *блок-схем* (задачі для аналізу або розв'язування за допомогою спеціальних символів).

Постійна робота з блок-схемами під час розв'язування задач розвиває у студентів уміння мислити послідовно, визначати залежність між основними розрахунковими формулами.

Студенти використовують блок-схеми не тільки на практичних заняттях з дисципліни «Основи розрахунку будівельних конструкцій», але й під час виконання курсового та дипломного проекту. Складаючи блок-схеми, вони розуміють важливість правильності та точності, оскільки від цих чинників залежить достовірність розрахунків.

Висновки. Сьогодні, коли пріоритетним напрямом освіти є особистісно зорієнтоване навчання, перед педагогами стоїть мета зробити його, з одного боку, змістовним і практичним, а з іншого, - доступним і цікавим. Використання опорних конспектів і блок-схем дозволяють зробити заняття більш продуктивним, допомагають студентам сформулювати власну позицію, освоїти навички роботи з першоджерелами, сприяють підвищенню ефективності навчання взагалі.

У свій час В.Сухомлинський давав слушні поради вчителям, як-от: «Ведіть учнів до запам'ятовування через осмислення, розуміння численних фактів, речей, явищ, предметів. Не допускайте запам'ятовування того, чого вони не усвідомили, не осмислили. Шлях осмислення фактів, речей, явищ до глибокого розуміння абстрактної істини (правила, формули, висновки) лежить через практичну роботу, що якраз і являє собою оволодіння знаннями».

Отже, керуючись цією порадою потрібно активно впроваджувати у процес викладання розрахункових спецдисциплін опорні конспекти та блок-схеми, щоб через практичну роботу дати студентам можливість не тільки оволодіти знаннями, а й уміти їх аналізувати, систематизовувати та успішно застосовувати у майбутній професійній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гін А.О. Прийоми педагогічної техніки / А.О.Гін. – Х. : Веста Ранок, 2007. – 171 с.
2. Корібов С.Т. До проблеми вибору раціональних методів навчання. Структурно-системний підхід у навчанні і вихованні. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1994. – 76 с.
3. Матюшкіна Т.П. Методика використання опорних сигналів на уроках. – Чернівці, 2004. – 18 с.
4. Мостова Т. Унепокорений Шаталов // Голос України. – 2008. – 26 січ. – № 265.

*Нургүль Султанова, Альмира Абиькасенова, Амангүл Өндірқан
(Семей, Зырян, Казахстан)*

ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ КОММУНИКАЦИОННОСТИ НА УРОКАХ МУЗЫКИ

В данной статье рассматриваются теоретические основы применения информационной технологии коммуникационности на уроках музыки и внедрении в учебно-воспитательный процесс.

This article discusses the theoretical foundations of information technology kommunikacionnosti on music lessons and introduction in educational process.

Бүгінде біз орта білім беруді одан әрі ақпараттандырудың екінші кезеңіне көштік, ол мазмұндық тұрғыда болады және компьютерлік сауаттылықтан жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетінің іргелі операциялық негіздеріне ауысуын білдіреді, мұнда әрбір оқушы ақпаратқа, қазіргі ақпараттық технологияларға назар салып қана қоймай, оны тиімді қолдана білуі, интернет, ғаламдық ақпарат жүйесін пайдалана алуы тиіс. Яғни, біз өмір сүріп отырған әлем – жаңару үстіндегі ақпараттық ілімдік орта. Олай болса, педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың үйлесуі білім беру үдерісінің қажетті деңгейіне қол жеткізуі тиіс. Сондықтан білім беруге қойылатын талаптар үнемі өзгеріп, қазіргі мамандар ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға дағдылануы, ақпаратты тауып, өңдей білуі, шығармашылықпен ойлап, шешім қабылдауы және өмір бойы оқып үйренуі тиіс.

Білім беру жүйесінің басты мақсаты – білім алушының оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсаттарға жету жолында педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру арқылы оқытуды пайдалануға болады, сонда педагог өзі білетін, өзі жақсы меңгерген, бейімделген техникалық құралдарды сабақта тиімді қолданады. Сондай-ақ, оқушы өзіне қажетті оқу материалдарын ақпараттық-коммуникациялық технологиялары арқылы іздеп таба отырып, толықтыра алады. Қазіргі технологияларды білім жүйесіне енгізгенде, оқыту материалдарының педагогикалық мазмұндылығы мен әркімнің өзінің үйренуіне жағдай жасаудың маңызы зор. Оқыту ісінің тиімділігі мен сапасы көбінесе өздігінен оқып үйрену үдерісін тиімді ұйымдастыру мен пайдаланатын материалдардың сапасына тәуелді болады.

Білімді ақпараттану үдерісі болашақ мамандардан ұдайы ізденуді, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кәсіби саласында қолдана білуге машықтануды, қажет ақпаратты ақпарат көздерінен таба білу мен өңдеуді, шығармашылықпен ойлауды және шешім қабылдауды талап етеді.

Педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру арқылы оқыту пікірталастыру, топтық жұмыс, рефлексияны, жаттығуларымен және әрекеттер жоспарымен жекеленген жұмысты біріктіре қамтиды. Бұл формалардың барлығы пән мұғалімі ретінде еңбегіңіздің тиімділігін арттыруға көмектесуді көздейді.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиялармен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет», – деп Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында педагогикалық технология мен ақпараттық-коммуникациялық технологияны оқу үдерісінде үйлестіру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор [1-3].

Бүгінгі күні әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейін көтерудің тиімді жолы білім беру саласын толықтай ақпараттандыру. Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттердің біріне айналды. Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен Қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтардың еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген. Өз бетімен және өмір бойы білім алу – педагогтың кәсіптік шеберлігін көтерудің бірден бір жолы.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев *«Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр»* деген болатын. Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің

терең білгірі болу емес, тарихи танымдық, педагогикалық –психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде.

Жаңа ақпараттық-технологиялар дегеніміз-білім беру ісінде ақпараттарды дайындап, оны білім алушыға беру үрдісі. Бұл үрдісті іске асырудың негізгі құралы ретінде компьютерді аламыз. Компьютер – білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін зор құрал.

XXI ғасырда ақпараттанған қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін: интернет, компьютерлік техниканы, компьютерлік желілерді, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, интерактивті тақтаны, электрондық оқулықтарды оқу үрдісінде тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру қажеттілігі туындап отыр. Енді осы аталған қажеттіліктерге тоқтала кетейік [4-7]:

Интернет - кез келген компьютерлермен бүкіл әлем бойынша ақпарат алмасу мен беру мүмкіндігі, желілер жүйесі. Интернет - байланыс араларын өзара біріктіретін, тораптардың жиынтығы.

Әрбір топтарда көбінесе UNIX операциялық жүйесін басқару арқылы жұмыс істейтін бір немесе бірнеше қуатты компьютер-сервер болады. Мұндай торапты кейде хост деп атайды.

Торапты оның иесі - провайдер деп аталатын ұйым немесе Интернет қызметін жабдықтаушы басқарады.

Интернет әр түрлі ережемен жұмыс істейтін желілерді біріктіреді. Бұл ережелерді үйлестіру үшін шлюз құрылғысы қызмет етеді. Шлюз - басқаша тәсілмен үйлеспейтін желілерді қосатын құрылғы. Шлюз әр түрлі желілердің бірлескен жұмысын қамтамасыз етуге арналған мәліметтерді өзгертпейді.

Интернет желісіне әр түрлі операциялық жүйелерді басқару арқылы жұмыс істейтін компьютерлер кіреді . Қазіргі уақытта кез келген информациялық технологияның жаппай техникалық компоненті компьютер болып табылатыны белгілі. Интернет технологисы жылдам өзгеріп отырады. Интернетпен жұмыс істеу оңайланғандықтан, қазіргі өзгерістер торапты кім немесе қандай мақсатпен қолдануында болып отыр.

Компьютерлік желі (ағылш. computer network) – барлық құрылғылардың бір-бірімен өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін байланыс желілері арқылы қосылған компьютерлердің және басып шығарғыштар мен мәтіналғылар сияқты басқа құрылғылардың тобы.

Желілер шағын немесе үлкен, кабельдер арқылы тұрақты жалғанған, немесе телефон желілері мен сымсыз арналар арқылы уақытша жалғанған болуы мүмкін. Ең үлкен желі – Интернет, ол бүкіләлемдік желілер тобы болып табылады.

Телекоммуникация (Telecommunications) – компьютерлік жүйелер мен қазіргі заманғы техникалық электрондық байланыс құралдары негізінде телефон желілері, спутниктік байланыс және т.б. арқылы мәліметтерді қашықтан жеткізуге қатысты жалпы ұғым; жалпы немесе арнаулы байланыс желілері (телеграф, телефон, радио арқылы мәліметтер алмастыруға арналған қатынас). Телефон жүйесі арқылы ақпарат жеткізу; ара қашықтықтық байланыс; мәліметтерді ара қашықтыққа жіберу. [1, 2]

Электрондық оқулық дегеніміз – мультимедиялық оқулық.

Электрондық оқулық пен оқытудың негізгі мақсаты: «Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту». Білім берудің кез келген саласында электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен жұмыс істеуге жағдай жасайды.

Сонымен, музыка сабақтарында АКТ-мен келесі жұмыс түрлерін қолдануға болады:

- сабақтарда жаңа материалды оқу кезіндегі презентациялар;
- электрондық оқулықтардағы кейбір фрагменттерді жаңа материал оқу кезінде қосу;
- практикалық жұмыстарды жүргізу;
- ҰБТ дайындық кезінде

- түрлі деңгейдегі бақылау жұмыстарын, тестілерді жасақтау;
- класты безендіру кезінде көрнекі құралдар жасау

АКТ қолданып жақсы сабақ өткізу үшін:

- осындай техникамен жабдықталған заманауи пәндік кабинеті;
- әр сабаққа дайындық кезінде әрбір мұғалімнің үйінде және жұмыс орнында дербес компьютері болуы;
- әрине, ең бастысы мұғалімнің өз ниеті болуы қажет. Мұндай сабақтарға дайындық көп уақытты, ақпаратты жүйелеуді және безендіруді талап етеді.

Ең бірінші кезең – экранға қарапайым кестелер мен көрнекі құралдарды шығару.

Бүгінгі күні оқулықтан суретті сканерлеу міндетті емес. Оқу дискілерінің алуан түрі бар.

Бүгінгі күні оқу орындарында оқу құралдарының медиатекасы құрылған. Оның ішінде биология пәнінен де бар. Бір дискінің өзі көптеген кестелер жиынтығын алмастыра алады. Егер де суреттер аз немес жеткіліксіз болса, оны ғаламтордан табуға тырысу керек.

Екінші кезең – бұл презентациялар жасау, мұнда әрбір слайд сабақтың түрлі кезеңдеріне нақты сәйкес келеді. Презентацияға тек статистикалық суреттерден басқа сабақтың мақсаты мен міндетіне сәйкес анимация, кадр сыртындағы дауысты кірістіруге болады. Оқу фильмдерінен фрагменттер енгізу өте маңызды.

Келесі кезең – өте күрделілердің бірі, тақта қарапайым экран емес, интерактивті тақта болады. Бұл білім алушы тақтаның интерактивтік мүмкіндіктерін пайдалану кезінде түрлі тапсырмалар мен оқушы білімін тексерудің түрлі нұсқаларын ойластыру.

Сондай-ақ, бүгінгі күні іске асырылуы күрделі кезең – бұл **компьютерлік тестілеу.**

Бұл мектепте АКТ қолданудың алуан түрінің бір қыры. АКТ қолдану қазір оқу үрдісіне дендеп еніп келеді. Дегенмен, мұның көптеген пайдалы жақтарымен қатар, зияны да бар. Ең бастысы, білім алушы дәстүрлі оқудан алыстап, кітапты пайдаланбай кетуі мүмкін. Көзбен көрген ақпараттар легі шоғырланып, кейбір оқу арқылы есте сақтау қабілеті бар оқушылар тоқырауға ұшырап, сабақты қабылдауы төмендейді. Бұл әлі де зерттеп, сабақта АКТ қолдану уақытының мөлшерін анықтауды қажет етеді.

Сонымен АКТ қолдану әр оқушының санаткерлік дамуын қамтамасыз ете отырып, білім сапасын арттыруға шексіз мүмкіндік береді, білім алушының танымдық қызметін тиімді ұйымдастыруды қамтамасыз етеді.

Осылайша ақпараттық технологиялардың дамуы жаңа әдіс-тәсілдердің пайда болуына көмектеседі және сонымен бірге оның сапасын жоғарылатады. Электронды оқулық оқушының уақытын үнемдейді, оқу материалдарын іздеп отырмай, өтілген және оқушының ұмытып қалған материалдарын еске түсіруге зор ықпал етеді. Себебі, оқушының өзіне көрнекілік қолданған тиімді қажет элементінің жанында жазуы болады. Бұл технологияның өзектілігі қоғамның ақпараттандыру жылдамдығының артуымен сипатталады. Әр түрлі пән сабақтарында жаңа ақпараттық технологияны пайдалану білім мазмұнын жаңартумен, ақпараттық ортаны қалыптастыруымен, сондай-ақ сапалы білім беру мүмкіндігінің жоғары болуымен ерекшеленеді. Соңғы кезеңде қазіргі заманғы педагогикалық ғылым мен практика түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Соның ішінде оқыту үрдісі ақпараттық – коммуникациялық жағдайларда жаңа көрініс алу жолында басқаша жаңалаған жолмен ХХІ ғасыр талаптарына сай білгір, уақытты үнемдей алатын тұлғаны қалыптастыруға бағытталады.

Қорытындылай келе: Оқушылардың қазіргі заманғы компьютерлік технологияларды меңгеруі өмірге жаңа көзқарасын қалыптастырып, ой-өрісін жетілдіреді, шығармашылық белсенділігін, ізденімпаздығын, сабаққа араласу белсенділігін арттырады. Оқушының жігерлілігін, өзіне деген сенімділігін және пәнге қызығушылық әрекеттерін қалыптастырады. Және әрбір оқушы тест арқылы өз білімінің нәтижесін көріп, қатесімен жұмыс жасай алады.

«Адамзат үшін ХХІ ғасыр – жаңа технологиялар ғасыры болмақ, ал осы жаңа технологияларды жүзеге асырып, өмірге енгізу, игеру және жетілдіру –бүгінгі жас ұрпақ, сіздердің еншілеріңіз. Ал жас ұрпақтың тағдыры –ұстаздардың қолында» (Н. Ә. Назарбаев).

«Ел ертеңі –білімді ұрпақ» демекші, оқушыны білімді, адамгершілігі мол, мәдениетті етіп, заман талабына сай тәрбие беру ісінде әрбір ұстаз тынбай еңбек етіп, үнемі ізденісте болу керек.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Қазақстан республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты қазақстан халқына жолдауы // Егеменді Қазақстан. – 2014. – 15-желтоқсан.
2. Қазақстан республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақты бірге құрамыз» атты қазақстан халыққа жолдауы // Егеменді Қазақстан. – 2011. – 29-қаңтар.
3. Шамова Т.И., Третьякова П.И. Педагогические технологии: что это такое и как их использовать в современной школе. – М., 1994.
4. Елеубай С. Білім беру технологиясының қазіргі проблемалары. Алматы, 2001. – 270 б.
5. Шоқаева Г.Ә. Жаңа технология енгізу арқылы оқу процесінің деңгейін көтеру. №18, 56. // Қазақстан мұғалімі. – 2002. – №18.
6. Курманалина Ш.Х. Функциональная модель электронной методической системы в колледже: Учебное пособие. – Алматы: Алем, 2000. – 206 с.
7. Сұлтанова Н. Музыка сабағын жоспарлау және моделдеу: оқу-құралы. – Семей, 2016.

УДК 514.18:004(075.8)

*Назгуль Сыздыкова
(Астана, Казахстан)*

РОЛЬ И МЕСТО КУРСА «КОМПЬЮТЕРНАЯ ГЕОМЕТРИЯ» В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Дисциплина, названная «компьютерной геометрией» (Ф.Препарато, М.Шеймос) по достоинству оценена современными учёными. Однако практика обучения в вузах (особенно будущих учителей), не предусматривает изучение компьютерной геометрии как учебного предмета. Перспективы и методология компьютерной геометрии развиваются при детальном изучении конкретных задач, а отбор содержания такого курса должно вестись на основании определенных принципов, которые в совокупности должны адекватно отражать перспективы формирования личности обучаемого как субъекта образования.

Ключевые слова: образование, компьютерная математика, компьютерная геометрия, специализация, содержание.

The discipline called "Computational Geometry" (F.Preparato, M.Sheymos) appreciated by modern scientists. However, the practice of teaching in universities (especially future teachers), does not provide for the study of the geometry of the computer as an academic subject. Perspectives and methodology of computer geometry develop a detailed study of specific problems, and the selection of the content of this course should be conducted on the basis of certain principles, all of which should adequately reflect the prospects of formation of the individual student as the subject of education.

Keywords: education, computer mathematics, computer geometry, specialization, content.

В последние годы идут активные поиски новых форм и методов профессиональной подготовки специалистов высшей квалификации, способных грамотно использовать компьютер в преподавании различных дисциплин.

Одним из эффективных средств развития профессионализма будущих учителей является введение в учебный процесс различных специальных курсов (спецкурсов). Вместе с тем

анализ литературы показывает, что в педагогических вузах ещё не сложилась система спецкурсов по математике и, в частности, по геометрии с использованием ЭВМ.

Содержание образования в педагогических учебных заведениях призвано обеспечить высокую математическую и профессиональную подготовку учителей. Основное содержание образования дополняется различными спецкурсами.

Известно, что образовательно-профессиональная программа подготовки учителя средней школы любого типа включает в себя несколько блоков [1, с. 59-61]: гуманитарные и социально-экономические дисциплины; общие естественно-научные дисциплины и др.

Первые четыре блока содержат так называемые курсы по выбору, дисциплины специализации и факультативные дисциплины, устанавливаемые учебным заведением.

Дисциплины специализации расширяют и углубляют содержание блока учебных дисциплин. Их можно рассматривать как дисциплины, призванные расширить кругозор студентов. Это могут быть общепрофессиональные дисциплины, связанные с дополнительной специальностью. В каждой образовательно-профессиональной программе в блоке три имеются курсы по выбору, которые при желании можно интерпретировать как курсы специализации.

Дисциплины специализации условно можно разделить на три группы [1, с. 107]: научные по специальности; дисциплины психолого-педагогического цикла; ориентирующие на школу

Введение в учебные планы общеобразовательной школы факультативных курсов, нацеленных на углубление знаний и развитие учащихся, официально было предусмотрено 10 ноября 1966 года в постановлении Совета Министров СССР "О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы" [2, с. 6-15].

Появилась потребность в подготовке учителей, способных выполнять положения, сформулированные в данном постановлении. Один из путей реализации этих положений – введение в учебные планы педагогических учебных заведений спецкурсов предметного и методического содержания.

До 70-х годов по причинам неподготовленности преподавателей и необеспеченности вычислительной техникой, специальные и факультативные курсы на основе программирования для ЭВМ не получили широкого распространения. В начале 70-х годов возникли специализации на базе учебно-производственных комбинатов по профессиональной подготовке учащихся старших классов в области применения вычислительной техники.

В связи с перестройкой математического образования в учебные планы высших учебных заведений вводятся следующие спецкурсы: "Системы счисления и арифметические устройства ЭВМ", "Алгоритмы и программирование", "Языки программирования".

Во второй половине 70-х годов в высшей и общеобразовательной школах в учебные программы были введены курсы с использованием программируемых микрокалькуляторов. Микрокалькуляторы служили для ускорения процессов счёта, формирования операционных навыков и т. д. В связи с этим в учебных заведениях вводятся факультативы по программированию на микрокалькуляторах. Но появление микро-ЭВМ постепенно вытесняет микрокалькулятор из области обязательного обучения.

Особое значение приобретало разработка и внедрение спецкурсов на базе кабинетов вычислительной техники. Новая система специальных и факультативных курсов по дисциплинам естественно математического цикла с использованием компьютера должна формироваться одновременно с развитием компьютерной техники [2, с. 6-15].

В работах В.М. Монахова, Н.Б. Демидовича, В.Г. Ашкинудзе, Н.И. Антипова, С.А. Абрамова, Н.Б. Бальцюк, И.Г. Габович и других нашли отражение основные методические проблемы, связанные с разработкой содержания и методов обучения элементам программирования в рамках спецкурсов

Имеются спецкурсы [3, с. 3-5], в которых рассматриваются такие вопросы:

информационные технологии и образование; основные вопросы компьютеризации учебного процесса; психолого-педагогические проблемы информатизации обучения; проблемы взаимосвязи курсов математики и информатики в школе.

Во многих работах спецкурс рассматривается как средство повышения уровня профессиональной подготовки студентов к будущей профессии. На некоторых спецкурсах рассматривается использование ЭВМ при изучении определённых тем курса математики [6, с. 74-75], некоторые – подкреплены компьютерной поддержкой [7, с.] 3-4. Задача других – освещение общих вопросов компьютеризации математического образования.

В различных источниках, в последние годы появился термин «компьютерная математика», как раздел математики, изучающий круг вопросов, связанных с применением ЭВМ. В них такой курс интегрирует информатику со многими математическими дисциплинами (алгеброй, геометрией, математическим анализом, математической логикой и т.д.).

Обычно, в компьютерной математике принято выделять три направления:

- применение ЭВМ в различных областях научной и практической деятельности и включающее (например, численное решение различных математических задач).
- разработка новых и совершенствование существующих численных методов и алгоритмов.
- Вопросы взаимодействия человека и ЭВМ.

Первое направление реализуется путем широкого использования в учебном процессе ЭВМ: как наглядное пособие; как инструмент для решения математических задач; как средство обучения различным, в том числе математическим дисциплинам; как элемент интеграции предметов естественно-математического цикла и информатики и т.д.

В качестве примера такой интеграции можно отметить так называемую «компьютерную алгебру», авторы которых разработали систему компьютерной алгебры (далее, СКА) для решения алгебраических задач. В 1979 году было положено начало использования СКА, разработанных для научных исследований, в обучении математике (Д. Стоутмайер).

В отличие от численных систем СКА позволяют использовать компьютер для проведения формульных выкладок. На некоторых СКА можно работать с полиномами, рациональными функциями, тригонометрическими выражениями, рядами, интегралами, матрицами, с формульными элементами, дифференциальными уравнениями и т.д.

Надо отметить, что СКА в учебном процессе позволяют сосредоточиться не только на вычислениях, но и на выборе методов, способов и алгоритмов решения задачи. Применение СКА в учебном процессе - хорошая база для проведения спецкурса по компьютерной алгебре.

Среди различных направлений компьютерной математики особенно ярко выделяется геометрия, решение задач которой наиболее наглядно и полно иллюстрирует компьютер. Действительно, компьютерная геометрия - это образец так называемой «красивой математики». Она как некоторая область геометрии возникла не сегодня и не стихийно, а предыстория компьютерной геометрии поможет по достоинству оценить её значение.

Как в становлении любого раздела математики, у колыбели компьютерной геометрии стояло большое число приложений, ибо они порождают свойственные им геометрические задачи, для которых должны создаваться эффективные алгоритмы. Среди таких задач: задача коммивояжера на евклидовой плоскости, построения минимального остовного дерева, удаления невидимых линий, линейное программирование и многие другие.

Алгоритмические исследования этих и других задач появились в научной литературе в прошлом столетии, причем их интенсивность увеличилась в последние два десятилетия. Однако систематическое изучение геометрических алгоритмов было предпринято только совсем недавно и эта дисциплина, названная Ф. Препарато и М. Шеймосом «компьютерной

геометрией» по достоинству оценена современными учёными.

Перспективы и методология компьютерной геометрии развиваются при детальном изучении конкретных задач. Одно из основных свойств этой дисциплины заключается в осознании того, что классические характеристики геометрических объектов часто не влияют на проектирование эффективных алгоритмов. Чтобы преодолеть этот недостаток, необходимо найти полезные понятия и установить их свойства, способствующие эффективности вычислений. Одним словом, компьютерная геометрия должна преобразовать - там, где это необходимо, - классическую дисциплину в ее компьютерную форму.

Методы компьютерной геометрии основаны на использовании трудов великих учёных (Гаусс К., Ньютон И., Коши О., Эрмит Ш., Галеркин Б.Г., Крылов А.Н., Лобачевский Н.И., Чебышев П.Л., Эйлер Л. и др.), и огромное значение в развитие компьютерной геометрии внесли американские учёные Препарата Ф. и Шеймос М., которым удалось объединить, углубить и расширить имеющиеся знания этой науки.

Компьютерная геометрия – молодая и бурно развивающаяся область прикладной математики. Ее возникновение было вызвано в первую очередь изобретением и широким внедрением в нашу жизнь персональных компьютеров, неотъемлемым элементом которых является плоский экран, через который и осуществляется обратная связь с пользователем. С появлением персональных компьютеров появилась возможность работать с плоским электронным изображением, управляя им «напрямую» (в режиме реального времени) с помощью достаточно мощного вычислительного устройства. Это, в свою очередь, привело к существенным изменениям в тех областях человеческих знаний, которые так или иначе связаны с геометрией и наглядным (обычно плоским) представлением пространственных объектов – например, в черчении, проектировании, конструировании, различного рода моделировании (как техническом, так и художественном), медицинской диагностике, оформительском деле и т. п. В настоящее время применение персональных компьютеров во всех этих областях никого не удивит, хотя еще 30 лет назад во многих из них работали вообще без каких-либо вычислительных устройств. При этом конечный пользователь далеко не всегда отдаёт себе отчет в том, что в основе тех программ, которые позволяют ему работать с экранном изображением, лежит достаточно сложная современная математика. В первую очередь это – дифференциальная геометрия, и именно дифференциальная геометрия является основой и источником многих важных идей для современной компьютерной геометрии.

Программа подготовки учителей не предусматривает изучение компьютерной геометрии как учебного предмета, хотя это очень интересное направление геометрии.

Подводя итог скажем, что отбор учебного материала, его переструктурирование должно вестись на основании определенных принципов (критериев), которые в совокупности должны адекватно отражать перспективы формирования личности обучаемого как субъекта образования, социального действия и учебно-производственной деятельности на основе данных педагогического предвидения. С этой точки зрения можно предложить следующие принципы при формировании содержания обучения:

- соответствия содержания обучения требованиям современного производства и социально-экономического прогнозирования соответствующего региона;
- учет содержательной и процессуальной сторон обучения (при разработке содержания учебного материала необходимо учитывать закономерности, методы, принципы обучения; в программах и учебниках необходимо отражать наряду с содержанием способы его передачи и усвоения, уровни усвоения);
- единый подход к конструированию содержания образования (теоретический аспект, учебный предмет, учебный материал, педагогическая деятельность, личность учащегося).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Лапчик М.П. Методика преподавания информатики / М.П. Лапчик. – Свердловск, 1987. – С.7-9.
2. Машбиц Е.И. Обработка данных с помощью компьютера: уч. пос. для ПТУ / Е.И. Машбиц. – Киев: Выща шк. 1991. – С.6-15.
3. Бальцюк Н.Б. О спецкурсе «Научно-методические основы использования вычислительной техники в учебно-воспитательном процессе средней школы» Тезисы докладов научной конференции / Н.Б. Бальцюк. – Свердловск, 1990. – С.3-5.
4. Познавательная деятельность студентов-заочников и условия её активизации: сб. научн. тр. – М., 1985. – С. 74-75.
5. Габович И.Г. Алгоритмический подход к решению геометрических задач / И.Г. Габович. – Киев: Рад. шк., 1989. – С.3-4.

Научный руководитель – доктор педагогических наук, профессор А.М.Мубаракوف

ӘОЖ 85(022.4)

*Гүлжан Төлеуова, Динара Жиенбаева
(Шымкент, Казахстан)*

ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ

XXI ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері – кезек күтірмейтін өзекті қоғам талабы. Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Инновациялық процестерді ендіру үш өзара байланысты күштер анықталады: енгізілген технологияның ерекшеліктерімен; жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен; жаңалықты енгізу жолдарымен.

Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

Мазмұндық өлшемдеріне болашақ маманның жалпы мәдениеттілік дайындығы мен мәндік әдіснамалық дайындығының деңгейі, мамандығы бойынша білімі, педагогикалық біртұтас білім жүйесі, біртұтас педагогикалық үрдістің заңдылықтары, мен қозғаушы күштерінің жалпы теориялық білім негіздерімен қарулануы кіреді.

Бейімділік өлшемдерін болашақ маманның барлық жағдайға бейімделе алу қабілеті жатады: бейімділік жағдаятына бағдарлана алуы, микроорта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық педагогикалық технологияларды таңдай алуы.

Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді.

Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүзеге асыра алуымен өлшенеді.

Технологияның өлшемдері оқытудың әдістемелік мақсаттары, оқыту үрдісі, оның міндеттерін анықтай алуы, оқытудың нәтижесін болжай алуы және психологиялық - педагогикалық білімдерді меңгерумен анықталады. Шығармашылық өлшемдеріне шығармашылық ептілікті, шығармашылық белсенділікті болашақ маманның

шығармашылық-ізденушілік дамыту кіреді. Оған болашақ маманның ғылыми – зерттеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы, өз білімін көтеруге, жетілдіруге талпыныстың болуы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануға өзіндік жаңалықтар, өзгерістер енгізумен және жаңалықты шығармашылықпен қолдана алуымен сипатталады.

Осы аталған көрсеткіштердің әсерінен білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, нәтиже құралады.

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі. – 2006. – №4.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004.
3. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім // Қазақстан мектебі. – 2008. – №4.
4. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007.
5. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.

ӘОЖ 58(014.5)

***Мырзағали Толыбай, Гүлмира Сатенова
(Шымкент, Казахстан)***

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қазіргі Отандық білім беру оқу орындарында, әсіресе, жалпы және кәсіби білім беру мектептерінде оқытудың жаңа технологияларын оқу процесінде белсенді қолдануға ұмтылуда.

Модульді оқыту идеясының пайда болуын шетел зерттеушілері 1960 жылдың аяқ кезі мен 1970 жылдың бас кездеріне саяды. Америкалық психолог С.Н. Послезвайт оқыту мазмұнының бірлік тұжырымдамасын жасаған. Модульді оқыту Англия, АҚШ, Швейцария, Канада және тағы басқа шетел мемлекеттерінің кәсіби білім беру оқу орындарында кеңінен таралған.

Модульді оқыту технологиясының тұжырымдамасын американ зерттеушісі Дж. Рассель жасаған. Ол модуль деп - білім алушылардың әрекетін бірізділеу және оқу материалының тұжырымды бөлігін қамтыған оқу жиынтығы (пакет) дейді. ЮНЕСКО - ның тезаурусында модульді оқытудың бірнеше туынды балама ұғымдары бар: модульді әдіс, модульді жол, модульді дайындық.

Ол технология идеясының негізі мынада болды:

- бағдарламалаудың аралас болуы;
- оқу материалының блокты берілуі;
- тікелей және кері байланыс;
- бақылау мен өзіндік бақылаудың ұштасуы.

Қазақстанның білім беру оқу орындарында модульді оқытудың технологиясын зерттеп, оның нәтижесін тәжірибеге ұсынған М.М.Жанпейсова болды. Оқытудың тұтас технологиясын жобалау, алға қойған мақсатқа жетуді көздейтін педагогикалық үрдіс түзу, мұғалімге нәтижені талдап, түсіндіріп бере алатындай жүйені таңдау және құру.

Оқушылармен жүргізілетін қиындықтың алдын алу және түзету жұмысының жүйесін жасау. Жалпы педагогикалық біліктіліктің технологиялық сенімді даму динамикасын түзу.

Модульдік оқыту технологиясында оқушы білімді жеке-жеке тараулар бойынша емес, біртұтас тақырып түрінде жүйеленген білім алады.

Модульді оқыту теориясы мына қағидаларға негізделеді:

- модульдік;
- оқыту мазмұнынан жеке элементтерді бөлу;
- динамикалылық;
- білім мен оның жүйесінің әрекеттілігі мен жеделдігі (оперативтілігі);
- икемділік;
- саналы болашақтық;
- әдістемелік кеңесінің жан-жақтылығы;
- тепе-теңдік(паритеттілігі).

Модуль деп дидактикалық жетістіктерге жету үшін алдында мақсаты, өзіндік іс-әрекетінің бағдарламасы, жетекшілік әдістемелігі бар аяқталған ақпарат блогін атайды. Модульдік оқытудың мақсаты оқушының өздігінше жұмыс істей алуын дамыту, оқу материалын өңдеудің жекелеген әдістері арқылы жұмыс жасауға үйрету болып табылады. Бұл технологияда мұғалім кеңесші хабарлаушы ролін атқарады да, шәкірттің іске белсене араласуына жағдай жасайды. Оқушы өзіне оқу әдісін таңдап ала алады. Бұл технология бойынша тақырыптың мазмұны арқылы оқытуды ұйымдастырудың формасы мен әдістері белгіленеді.

Модульдік оқытуды құрастыру ережелері мынаған саяды:

- ақпарат материалының мақсаттылығы;
- жеке модульдегі оқыту материалының толық қамтылуы;
- модуль элементтерінің жеке- даралығы;
- ақпараттық және әдістемелік материалының оңтайлы берілуі.

М.Жанпейсованың модульді оқыту технологиясында оқу материалдары модуль, схема, кесте және тағы басқа бейне кескіндері арқылы әңгімелеп түсіндіріледі. Сабақтың диалогті бөлімінде оқушылар шағын топтарға бөлініп, әрекетті белсенді ойын формасында ұйымдастырады. Алдымен оқушылар оқу материалын қайта шығарып айтуға ұмтылса, кейін қарапайым іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруға әрекет жасайды. Кез-келген оқушы әрбір сабақта тыңдау, көру, еске сақтау, жорамалдай алуы қажет және үш деңгейге жетуі абзал.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі. – 2006. – №4.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004.

ӘОЖ 55(014.2)

***Жанна Туленбергенова, Гүлдана Сатқанбаева
(Шымкент, Қазақстан)***

ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік

әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

“Инновация” ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: “Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея”. Майлс “Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», – дейді.

Әдіскер С.Көшімбетова өзінің зерттеуінде оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктерін атап көрсеткен:

- дербес оқыту технологиясы оқу-тәрбие үрдісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілін арттырады.

- қоғам мен табиғат заңдылықтарын кіріктіру негізінде меңгеруі;

- оқытушы білмейтін шығармашылық ізденіс негізінде өмірге келген жаңа қабілет;

- саралап деңгейлел оқыту технологиясында оқытудың мазмұны мен әдістері шығармашылық ізденіс іс-әрекет жасау негізінде адамның инновациялық қабілеттерінің қалыптасуына бағытталады.

- ақпараттық бағдарламалап оқыту – оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыру;

- иллюстрациялы түсіндірмелі оқытуда «адам-қоғам-табиғат» үйлесімдік бағыттағы дүниетанымында жүйелі саналы мәдениет қалыптасады;

- ізгілендіру технологиясында педагогика ғылымының алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтарды тәжірибеде «бала – субъект», «бала-объект» тұрғысынан енгізіле бастайды да, ал ғылыми білімдер «оның тұрмысының әлеуметтік жағдайы мен іс-әрекетінің әлеуметтік нәтижесінің бірлігінде қарастырады.

Ал жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлуге болады.

Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф. Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектiсі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады.

Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады.

Қазір республика оқу орындары ұсынып отырған көп нұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез-келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын, оқу мазмұны әрбір білім алушының жас және жеке дара психологиялық ерекшеліктеріне орай тандап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үрдісінің нәтижесін көретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбіне жаңашыл, инновациялық болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі. – 2006. – №4.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004.

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ЗАКЛАДИ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДЛЯ ГЛУХОНІМИХ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються питання організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у XIX – початку XX століття, де спеціалізовані притулки, школи, училища та інститути для глухонімих займали особливе місце. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, енциклопедичних матеріалів, архівних документів виявлено значимість держави, громадських об'єднань, благодійних організацій та приватних ініціатив щодо вирішення проблем надання допомоги нужденним, пошуку ефективних методик спеціального навчання й виховання тих дітей, які від народження або в результаті захворювання вважались глухонімими.

Ключові слова: опіка, піклування, спеціалізовані заклади, навчання, виховання, глухонімі.

The article considers the issues of organization of the activities of institutions of social care for children and youth in 19th and early 20th century, where specialized shelters, schools, colleges and institutes for the deaf occupied a special place. The analysis of psychological and educational literature, encyclopedic materials, archival documents revealed the importance of the state, associations, charitable organizations and private initiatives in the matter of solving the problems of assisting the needy, finding effective methods of special education and education of the children that are deaf from birth or as a result of disease.

Key words: care, specialized institutions, training, education, deaf.

Питання опіки й піклування про людей з певними фізичними вадами (каліки, глухонімі, сліпі) завжди були в полі зору держави, церковних організацій та приватних ініціатив. Так, відомо, що за часів Київської Русі до таких людей ставилися з особливим співчуттям та добротою, створюючи при монастирях спеціальні відділення, де роздавали їжу, одяг, надавали дах над головою, прищеплювали любов до Бога та формували особистість на основі морально-духовних цінностей. Особливо відомою установою для глухонімих та сліпих дітей-сиріт вважалась Києво-Печерська Лавра, де вже в XI столітті функціонувало спеціальне відділення (приміщення) для надання допомоги саме цієї категорії дітей.

Більш значні зусилля щодо поліпшення долі дітей з певними фізичними та психологічними розладами були зроблені у XVII – XVIII столітті, коли світська влада, церковні організації та приватне благодійництво, розуміючи значення такої допомоги, відкривали спеціальні притулки та шпиталі. Найбільш яскравим прикладом організації спеціалізованого закладу для сліпих можна вважати школу для підготовки кобзарів та лірників, що започаткував Богдан Хмельницький ще у 1652 році. Дослідниця історії становлення та розвитку вітчизняної тифлопедагогіки Федоренко С.В., у своїй докторській дисертації з цього приводу зазначає, що у таких школах навчали юнаків та незрячих людей (осліплених козаків) грі на музичних інструментах та співам, щоб прославляти подвиги козаків та поширювати цей досвід по всій Україні [10, с. 12].

Як показав аналіз архівних документів, енциклопедичних даних, історичних відомостей та психолого-педагогічної літератури, більш правильного та регламентованого характеру спеціалізовані заклади суспільної опіки набули лише ближче до середини XIX століття, хоча певний досвід вже було застосовано й практично перевірено у Московському та Санкт-Петербурзькому Виховних будинках, де, окрім звичайних дітей-сиріт, виховувались діти з певними вадами зору та слуху, а також у раніше створених училищах при західних губерніях: у м. Пярну (1790 р.), Ризі (1802 р.) та у Вільнюсі (1805 р.).

Слід зазначити, що відкриття спеціалізованих закладів суспільної опіки, зокрема для глухонімих, протягом майже всього XIX століття, було важкою справою. Передусім, на шляху організації таких установ існувало багато перешкод, коли знаходились ті, що не розділяли думки більшості: насамперед, не всі члени громадськості розуміли доцільність відкриття таких закладів, особливо тоді, коли багато «здорових» дітей не мали можливості отримати певну освіту, отже, «краще було б звернути увагу на них»; по-друге, існувала думка про те, що самі глухонімі діти, усвідомлюючи своє положення, начебто, швидко розуміють свою нездатність до соціалізації, отже, «не треба їх додатково навантажувати різними методиками навчання», краще навчити працювати; по-третє, вважали, що навчально-виховний процес глухонімого був дуже важким для самого вчителя, який «не бачив значних перспектив від своєї діяльності» [9, с. 144]. Однак, більша частина громадської думки все ж таки була позитивно налаштована на відкриття таких закладів суспільної опіки, незважаючи на труднощі, перешкоди та непорозуміння.

Першим дослідницьким та спеціалізованим навчально-виховним дитячо-юнацьким закладом для глухонімих, вважалось училище, що було засновано 15 грудня 1806 року у місті Павловськ, за наказом Імператриці Марії Федорівни, який згодом було перенесено до Санкт-Петербурга. Цей заклад у дійсності став спеціальною лабораторією, де працювали видатні вітчизняні (Я.Т. Спешнев, І.Я. Селезньов, П.І. Степанов, В.Д. Сиповський, О.Ф. Остроградський, П.Д. Єнько та ін.) та зарубіжні (Сигмунд, Жан Баптист Клер Жоффре, В. Флері та ін.) педагоги; використовувались різні методики навчання дітей; друкувались статті, рекомендації тощо. Серед них можна виділити такі: «Глухонімі, які розглядаються по відношенню до їх стану та способів освіти, найбільш притаманним їхній природі» (В. Флері); «Правила моральності», «Про викладання усного слова глухонімих» (Я. Спешнев, А. Бланше); «Система навчання глухонімих з тими, хто чує та говорить, у народних школах», «Виклик у глухонімого вимови та читання по губах або положення голосових органів при вимові» (І. Селезньов) [9, с. 144]. Згодом, у цьому закладі були організовані спеціальні курси підготовки вчителів та вихователів для роботи з глухонімими дітьми, що відкривалися майже по всіх губерніях, серед яких значна кількість припадала на територію тогочасної України.

Одеське училище для глухонімих було відкрито у 1843 році, завдяки зусиллям князя М.С. Воронцова. Спочатку це училище розраховувалось на виховання дівчаток, проте, у 1869 році, було відкрито відділення для хлопчиків. Училище отримувало значну грошову допомогу не лише від Відомства Імператриці Марії, адміністрації Новоросійського краю та Одеської міської управи, але й за внески батьків, чиї діти перебували у стінах цього закладу. Особливого значення для нашого дослідження заслуговує те, що з 1881 року до цього закладу почали приймати й бідних дітей, переважно сиріт за відповідним посвідченням.

Проте, як зазначає О.В. Кравченко у своїй статті «Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.)», проіснувавши 53 роки, це училище у 1896 році було закрито, й, незважаючи на спроби громадськості, приватних благодійників на чолі з доктором М.Г. Погребинським та держслужбовцями Одеської думи І.А. Казаріновим та Б.Г. Каяндером відкрити зразковий інститут для глухонімих з двома відділеннями (Фребелівське трирічне та восьмирічне) так більш і не вийшло. Лише у 1904 році відбулося відкриття нового безкоштовного закладу всього для 7-ми хлопчиків [6, с. 90]. Тобто, цей факт підтверджує думку, що у досліджуваний період існували певні труднощі у вихованні дітей з малозабезпечених верств населення.

На Харківщині функціонувало чотири подібних заклади: 1) платна школа для глухонімих, що була відкрита 1868 року за клопотанням відставного сенатського регістратора А.Ф. Бахметьєва та канцеляриста О.Г. Прозорова; 2) Харківське училище (1896 р.), згодом інтернат для 30 учнів та на 30 «приходящих», з квартирами для двох учителів (1900 р.) поблизу Пантелеймонівської церкви на Пісках, що започаткували священник Василь Ветухов, разом з А.Ф. Бахметьєвим; 3) Кочетковське училище (1904 р.) з ремісничою, токарно-столярною школою (1905 р.), що знаходилось поблизу м. Чугуїв;

4) училище для глухонімих підлітків з ремісничою школою для виготовлення виробів з лози, що відкрилось у селищі Башкіровка (Клугинівка), Зміївського повіту, 10 травня 1909 року [7, с. 18-19].

У Таврійській губернії функціонувало Маріїнське училище для глухонімих, що було відкрито 28 січня 1885 року, завдяки менонітським братствам, де навчалися та виховувались бідні діти з певними вадами слуху, іноді зовсім безкоштовно [2, с. 201]. На початку ХХ століття (1904 р.) у м. Євпаторія був відкритий ще один заклад – школа-санаторій (платна) для глухонімих, куди привозили дітей з територіальної частини України на лікувальний сезон, або, у деяких випадках, майже на рік [8, с. 143].

При Київській губернії, у селищі Максимовичі, Радомишльського повіту, завдяки зусиллям священика М. Яворського була відкрита церковнопарафіяльна школа для глухонімих (1897 р.), куди приймалися глухонімі хлопчики та дівчатка, віком від 9 до 14 років, усіх соціальних осередків та віросповідань [12, с. 93]. Згодом, у самому Києві була відкрита платна школа-інтернат для глухонімих дітей (1900 р.) та дитячий садок (1902 р.), завдяки благодійним діям М.А. Терещенка [11, с. 170-171].

У Полтавській губернії була створена Лохвицька школа для глухонімих дітей (1901 р.), завдяки купцю 2-ї гільдії М. Д. Варди, який, будучи сам глухонімих, закінчив Санкт-Петербурзьке училище глухонімих, та пожертвував на відкриття спеціалізованого закладу три житлові будинки зі всіма присадибними спорудами, кухнею та погребом. До речі, з 10-ти його братів та сестер 8 були також глухонімих, з яких четверо закінчили той самий Санкт-Петербурзький заклад і працювали у Полтавській школі для глухонімих, були почесними членами Полтавського відділення Опікунства над глухонімих [5, с. 60].

Катеринославська губернія також мала потужний комплекс закладів для глухонімих дітей. Так, поблизу міста Олександрівськ, 17 серпня 1903 року, було відкрито цілий хутір: школу, гуртожиток, лікарню, ремісничі та сільськогосподарські майстерні, де виховувались діти від 7 до 12 років [1, с. 197].

Григорій Маркович Герценштейн (1851-1899), вітчизняний медик, доктор медицини, приват-доцент Військово-медичної академії, у своїй науковій статті «Глухонімота та глухота» яскраво висвітлив існуючі на той момент методи навчання глухонімих дітей, використовуючи різні методики. Передусім, автор статті зазначав, що існувало три найпоширеніші методики навчання глухонімих: 1) французька, що була побудована на вивченні мімічних образів; 2) німецька, що передбачала звуковий метод, або чисто усне мовлення 3) змішана система.

Мімічний спосіб вважався самим легким для засвоєння, бо для вираження окремих букв і цифр людина обирала спеціальну форму положення пальців однієї або двох рук. З цього приводу Г.М. Герценштейн зауважував, що при Санкт-Петербурзькому училищі для глухонімих, завдяки цьому методу, діти влаштовували аматорські вистави, «дають вельми складні п'єси, цілком ясні та зрозумілі глухонімій публіці». Німецький метод усного мовлення передбачав навчання глухонімого не тільки членороздільній мові, але й мистецтву читання по губах мовця. Нарешті, змішаний метод сприяв як усному мовленню, так і міміці одночасно.

Значна кількість тогочасних вчителів обирала для глухонімих саме усний (німецький) метод з тих причин, що міміка, начебто, «виділяє глухонімого з соціуму завдяки широкій жестикуляції», для розуміння «мови» рухи повинні бути чіткими та спритними, «що важко зробити, наприклад у темну годину», й, саме особливо, «що зрозуміти глухонімому міг тільки інший глухонімий». Переваги звукового методу полягали в тому, що він надавав глухонімих можливість спілкуватися не тільки між собою, але й розуміти «здорову» людину.

Незважаючи на загальновизнану перевагу методу усного мовлення, у самій Німеччині були ті, хто виказував протилежну думку, зауважуючи, що: а) діти із середніми здібностями важко засвоюють цей спосіб; б) так як глухонімий слухає «очима», то обличчя співрозмовника повинно бути максимально освітлено; в) губи не повинні бути закритими

вусами; г) вся увага слухача повинна бути спрямована на вуста співрозмовника, «що важко зробити, наприклад, при веденні громадських бесід». Що стосується змішаного методу, то, окрім усього іншого, ще акцентувалось на важкості такого навчання [3].

Розглядаючи заклади для глухонімих досліджуваного періоду, слід додати, що у 1900 році був прийнятий новий Статут Санкт-Петербурзького училища, згідно якого всі експерименти з методики навчання глухонімих дітей були припинені, залишивши лише «усний» спосіб (за допомогою усного мовлення) та «мімічне» навчання мовою жестів, й те, лише у спеціальних відділеннях для дорослих, які пізніше були також ліквідовані. Відповідно до Статуту метою училища для глухонімих вважалося загальне виховання та спеціальне (трудове) навчання дітей обох статей, як тих що народилися глухонімими, так і тих, що втратили слух чи мову в результаті захворювання.

Згідно дореволюційного вітчизняного громадянського права, опіка над глухонімими тривала до 21 року (замість 17 років). Подальша доля таких осіб вирішувалась через офіційні оглядові лікарські відділення губернського правління, які, у залежності від отриманих результатів, визначали, чи людина цілком дієздатна, чи потребує певної опіки й піклування. Наприклад, у деяких західних країнах (Франція, Австрія, Німеччина) всі глухонімі відразу визначалися дієздатними й цілком мали право користуватися своїм майном, але, якщо виникали суперечності, то треба було рішення опікунського суду. Окрім цього, західне законодавство заперечувало проводити нотаріальні акти, якщо глухоніма людина не володіла навичками письма й не вміла читати. На відміну від цього, наше (дореволюційне) вітчизняне законодавство дозволяло складати заповіти глухонімих людям, пояснюючи лише знаками [4].

Зауважимо, що до початку XX століття всі школи та училища для глухонімих дітей функціонували дещо стихійно, дотримуючись правил і Статуту Санкт-Петербурзького училища як центральної керуючої установи при відомстві Імператриці Марії Федорівни. Лише 2 травня 1900 року Імператором було затверджено перше й останнє «Положення про піклування відомства государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих», що надало таким спеціалізованим закладам правову основу їх діяльності.

У підсумку зазначимо, що незважаючи на певні матеріальні труднощі, нестачу кваліфікованого штату, існування сумнівної думки у деякої частини громадськості щодо доцільності навчання й виховання глухонімих та необхідності організації подібних закладів суспільної опіки, все ж таки, протягом усього досліджуваного нами періоду, складалась потужна освітньо-виховна система надання допомоги нужденним через організацію спеціалізованих закладів суспільної опіки, зокрема для глухонімих. Сподіваємось, що творчі надбання минулого можна ефективно використовувати у сучасних умовах, зокрема ті методики, результативність яких була практично доведена у процесі навчання й виховання глухонімих дітей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А.М. г. Александровск / А.М. // Вестник Попеч. гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых. – 1903–1904. – № 12. – С. 195-198.
2. Богданов-Березовский М.В. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых / М.В. Богданов-Березовский. – СПб. Изд. Попеч-ва гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых, 1901. – XII, 296 с.
3. Герценштейн Г. Глухонемота и глухота // Г. Герценштейн / Энциклопедический словарь [Электронный ресурс] / Под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского; Изд. Ф.А. Брокгауз [Лейпциг], И.А. Ефрон [Санкт-Петербург]. – СПб.: Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. – Т. 1-41А [1-82], доп. 1-2А [1-4]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/all/029/29190.shtml>

4. Глухонемота в гражданском праве. Энциклопедический словарь [Электронный ресурс] / Под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского; Изд. Ф.А. Брокгауз [Лейпциг], И.А. Ефрон [Санкт-Петербург]. – СПб.: Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890-1907. – Т. 1-41А [1-82], доп. 1-2А [1-4]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/all/029/29191.shtml>
5. Жизнеописания и некрологи выдающихся лиц на поприще обучения, воспитания и призрения глухонемых. Михаил Дмитриевич Варда // Вестник Попеч. гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых. – 1905-1906. – № 1. – С. 60-62.
6. Кравченко О. В. Добročинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2012. – Вип. 3.33. – С. 89-96.
7. Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1904 год // Южный край. – Х.: Тип. «Южного края», 1905. – 24 с.
8. Сафонова Е.А. О школе-санатории в г. Евпатории // Вестник Попеч. Гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых. – 1910–1911. – № 5–6. – С. 142-148.
9. Стремецька В. О. Організація навчання сліпих та глухонімих дітей у XIX – на початку XX століття / В. О. Стремецька // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Педагогіка. – 2009. – Т. 112, Вип. 99. – С. 143-147.
10. Федоренко С.В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки: автореферат дис. ... докт. пед. наук : 13.00.03 / С.В. Федоренко; Нац. Пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – 39 с.
11. Хроника. К десятилетию попечительства о глухонемых // Вестник Попеч. гос-ни имп. Марии Федоровны о глухонемых. – 1910–1911. – № 5–6. – С. 169–171.
12. Церковно-приходская школа для глухонемых детей в с. Максимовичах, Киевской губернии // Вестник благотворительности. – 1899. – № 1. – С. 93-95.

УДК 378

*Вікторія Хмельова
(Вовчанськ, Україна)*

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНО-ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ У ФОРМУВАННІ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МОЛОДШИХ МЕДИЧНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ

У статті показано, що якісно зорієнтована та організовано практично-професійна підготовка студентів - це один із головних напрямків досягнення мети у отриманні якісного компетентнісного фахівця на сьогоднішній день. Суть загальноосвітнього процесу в умовах компетентнісного підходу-створення життєвоважливих для індивідуума ситуацій і підтримка дій, які можуть привести до формування тієї чи іншої компетенції.

Ключові слова: професійна компетентність, наскрізна програма, практична підготовка.

This article shown that qualitatively oriented and organized professional training of students is one of the main directions of achieving the goal of obtaining a quality of competency of a specialist today. The essence of the educational process in the conditions of the competence-based approach is the creation of a vital situations for individual and the support of actions that can lead to the formation of different competence.

Key words: professional competence, through a program of practical training.

Основна задача професійної освіти – підготовка висококваліфікованого компетентного молодшого медичного спеціаліста, готового до професійного росту, здатного до самоосвіти та самовдосконалення. Молодший медичний спеціаліст – це найбільший загін спеціалістів-медиків у кожній країні світу. Одним із стратегічних завдань, які стають перед охороною здоров'я, є забезпечення якості медичної допомоги. Вирішення даного завдання пов'язане з професійною підготовкою кваліфікованих спеціалістів та реалізацією всіх потенційних можливостей та здібностей особистостей.

Поняття «професійна компетентність» розглядається, як системна інтегрована єдність, синтез інтелектуальних знань, умінь і навиків, готовність до професійної діяльності, що дозволяє фахівцю успішно адаптуватися та використовувати свій потенціал у суспільстві. У розумінні філософа Б. Гершунського професійна компетентність – це рівень освіченості фахівця. Педагогічний словник пояснює професійну компетентність як оволодіння особистістю необхідною сумою знань, умінь і навичок. В Енциклопедії освіти поняття «професійна компетентність» (лат. *professio* – офіційно оголошене заняття, *compete* – досягати, відповідати, підходити) трактується як інтегративна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь та досвіду, достатніх для досягнення мети з певного виду професійної діяльності. Професійна компетентність, як зазначено в Енциклопедії, передбачає сформованість умінь розмірковувати й оцінювати професійні ситуації і проблеми, творчий характер мислення, прийняття раціональних рішень у вирішенні конкретних завдань і проблем.

Структурні складові професійної компетентності молодших медичних спеціалістів – знання, уміння, навички, що придбані ними у процесі теоретичного навчання та практичної діяльності. «Уміння» – формується у процесі вивчення фахових дисциплін, те що студент може, при необхідності виконати. «Навички» – формуються під час практичного навчання, це добре відпрацьовані і доведені до автоматизму уміння. А ключові професійні компетентності молодшого медичного спеціаліста «базові» та «спеціальні» знання та уміння, на яких і базується професійна компетентність. Якість сформованості професійної компетентності молодших медичних спеціалістів ґрунтується на декількох факторах, але основним з них є професійно – практична підготовка, що нерозривно пов'язана з упровадженням інноваційних технологій навчання.

Професійно-практична підготовка студентів започатковується в процесі теоретичного навчання, коли проводяться лабораторно-практичні заняття, вирішуються завдання первинно-виробничого змісту. В професійній підготовці термін «практична підготовка» використовується для визначення характеру навчання, як складової частини професійної освіти, що відображає закономірності, зміст, методи і форми організації процесу формування умінь і навичок.

Практика – багатогранна за змістом, складна і цілісна система, що включає такі компоненти, як мета, потреба, мотив, предмет на який спрямована діяльність, засоби досягнення мети, результат діяльності.

Людина знає тільки те, що вміє, і навпаки. Процес розвитку умінь і навичок протягом всіх етапів професійно-практичної підготовки молодшого медичного персоналу базується на основі знань студентів про конкретну дію, починається з формування у них початкових умінь. Закономірно, що від простих навичок в професійній підготовці, переходять до складних навичок. В міру повторення однієї і тієї ж дії, уміння виконувати її все більш відточується, вдосконалюється.

Професійно-практична підготовка молодшого медичного спеціаліста має велике значення для підготовки та формування фахівця і дає змогу:

- володіти необхідними знаннями щодо сучасних змін у державотворенні, уміннями і навичками прийняття та пошуку інноваційних шляхів вираженої раціональності у майбутній професійній діяльності;

- виявити уміння та навички організаторської управлінської діяльності, щодо забезпечення трудової та технологічної дисципліни, створення безпечних умов праці для здоров'я;

- приймати професійні рішення з урахуванням їх соціально-економічних та психологічних наслідків;

- оволодіти уміннями та навичками застосування професійного досвіду з питань організації управління та визначення можливих обсягів, умов та сукупностей наслідків, його адаптації в очолюваному підрозділі.

Наскрізна програма – основний навчально-методичний документ, що регламентує мету, зміст і послідовність проведення практики студентів на визначених базах практики, підведення підсумків практики студентів. Вона містить рекомендації щодо видів, форм і методів контролю якості підготовки, які студенти мають отримувати під час проходження практики за конкретним освітньо-кваліфікаційним рівнем. Наскрізна програма дає змогу забезпечити:

- цілісність професійної підготовки, визначеної змістом професійної діяльності;
- оптимальний зв'язок змісту практики із змістом навчального плану;
- послідовне розширення кола умінь та навичок;
- безперервність і наступність практики.

Наближення практичного навчання до реальних умов праці, удосконалення професійної самостійної роботи майбутніх молодших медичних спеціалістів є засадовими при формуванні змістового забезпечення навчального процесу.

Формування професійної компетентності відбувається на основі професійно-практичної підготовки майбутнього молодшого медичного персоналу у процесі вивчення фахових дисциплін та під час проходження практики на клінічних базах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар С. Термінологічний аналіз понять «компетенція» і «компетеність» у педагогіці: сутність та структура / С. Бондар // Освіта та управління. – 2007. – Т. 10. – № 2. – С. 93–99.

2. Герлянд Т. Сучасні аспекти формування професійної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників / Т. Герлянд // «Педагогіка і психологія професійної освіти». – №4. – 2010. – С.41.

3. Гура О. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / О. І. Гура. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.

4. Лісова С. В. Компетентнісний підхід у вищій освіті: Професійна педагогічна освіта: зарубіжний досвід / С. В. Лісова // Компетентнісний підхід: монографія / За ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2011. – С. 34-50.

5. Лозова В. І. Формування педагогічної компетентності викладачів вищих навчальних закладів освіти / В. І. Лозова // Педагогічна підготовка вищих навчальних закладів : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. – Х. : ОВС, 2002. – 164 с.

6. Сисоєва С. О. Інформаційна компетентність фахівця : теорія та практика формування. Навчально-методичний посібник / С. О. Сисоєва, Н. В. Баловсяк. – Чернівці : Технодруk, 2006. – 208 с.

7. Тлумачний словник педагога. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://metodichni_materiali/tlumachnij_pedagoga/ Дата звернення: 20.02. 2017р.

СИНЕРГЕТИЧНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО ВЛАСТИВОСТІ ПОЛІМЕРНИХ МАТЕРІАЛІВ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

На принципах синергетики аналізується формування знань про полімери у майбутніх вчителів.

Ключові слова: синергетика, знання, наука, полімер, освіта, навчання, фахівець.

On the principles of synergy analyses the creation of knowledge about the polymers of the future teachers.

Key words: synergetics, knowledge, science, polymer, education, training, specialist.

Розвиток фундаментальної науки в наш час дає можливість використання її теорії і принципів у сфері державного управління і обліку, призводить до скорочення частки живої праці в безпосередньому виробництві продукції і зростання факторів, пов'язаних із певним рівнем розвитку і ступенем реалізації науково-технічних досягнень. Теоретичні положення фундаментальної науки, її підходи та методологія досліджень використовується в освіті, головні завдання якої полягають в формуванні особистості, здатної до адаптації, саморозвитку, самореалізації, самоаналізу, самоосвіти, усвідомленні принципу «я не знаю – я хочу знати», орієнтації і співпраці в інформаційно-технологічному та соціокультурному світовому просторі XXI століття. З точки зору теорії систем освіти в Україні можна розглядати як дисипативну структуру з нелінійними процесами в ній. З одного боку освіта і навчальний процес мають чітко визначені освітніми стандартами мету, зміст, завдання, а з іншого – освіта досі залишається майже догматичною, вузько орієнтованою, не спроможною швидко реагувати на зміни у сучасному світі, має роль простого ретранслятору інформації та знань, зміст яких майже не змінюється з часом. Пошук інноваційних рішень та нових освітніх моделей які були б спроможні вирішити ці проблеми триває постійно. Наразі формування нових стратегій освітнього простору багато науковців вбачають у полі синергетики – науки, що аналізує процеси динаміки, взаємодії та самоорганізації відкритих структур [1, 2]. За такого підходу навчальний процес та систему формування професійної компетентності вчителів можна також вважати синергетичним, що потребує теоретичних і експериментальних досліджень.

Розвиток сучасної науки вказує на те, що всі види фізичних, хімічних, біологічних, суспільних явищ описуються однаковими закономірностями. Прикладом такого об'єднавчого фактору є наука про полімери, інтенсивний розвиток якої зумовлений практичними потребами суспільства. Структурна схема цієї науки подана на рис.1.

Рис. 1.

Аналіз структурованості науки про полімери вказує на те, що знання про макромолекулярні системи потребують фахівці не тільки природничих галузей знань, матеріалознавства і технологій, але й спеціалісти гуманітарної сфери діяльності [3].

На сучасному етапі становлення національної освіти в Україні, її інтеграції у світову, актуальним є розв'язок проблем пов'язаних із створенням методичних систем навчання, що забезпечують самовдосконалення особистості. В умовах широкомасштабних змін в освіті важливого значення набуває принцип багатоваріантності і множинності структури, змісту і методів системи неперервного навчання як основи її функціонування

Цей принцип є визначальним у галузі теорії і практики навчання і виховання. У таких умовах формування знань, практичних умінь і навичок, творчих здібностей і творчої активності забезпечує ґрунтовну підготовку майбутнього спеціаліста і сприяє можливості його творчій роботі. Відповідно до цього у вищій школі потрібно навчати за принципом «освіта впродовж життя». Такий підхід забезпечує синергетичність знань, можливість їх корекції з врахуванням сучасних досягнень науки і техніки.

Відповідно до таких підходів і здійснюється формування знань про полімерні матеріали, їх властивості та області застосування у студентів університетів [4].

Загальна схема формування таких знань подана на рис.2.

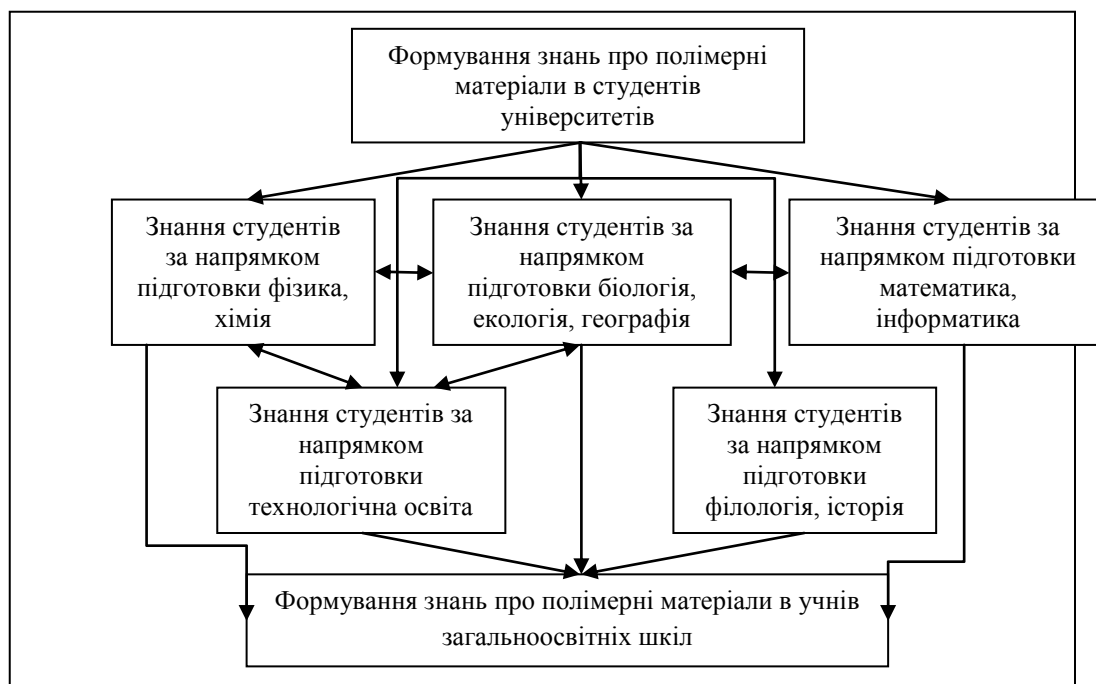

Рис. 2.

Перспективними напрямками реалізації цих проблемних питань є вивчення властивостей полімерних матеріалів у курсі фізики і хімії вузів, що дає можливість отримати сучасні знання і хорошу практичну підготовку. Поряд з іншими факторами, це передбачає забезпечення правильного розуміння сучасної наукової картини світу, яка дозволяє бачити всі отримані знання в їх єдності і взаємозв'язку, виділяючи і логічно обґрунтовуючи в цій картині місце і значення будь-якого природного явища і наукової проблеми.

Отримані, в наш час, фундаментальні результати у фізиці полімерів можуть висвітлюватися в незмінному трактуванні студентами I, II курсів фізичних, хімічних, природничих, технологічних спеціальностей, оскільки вимагають знання курсу загальної фізики, органічної та неорганічної хімії, біофізики та основ вищої математики в межах трьох-чотирьох семестрів.

Важливу роль у вивченні фізичних властивостей полімерних матеріалів відіграє лабораторний практикум курсу загальної фізики, який дає можливість студентам отримати

практичні навички і вміння в експериментальній роботі. В орієнтовному переліку лабораторних робіт пропонується цілий ряд, в яких досліджуються фізичні властивості полімерних матеріалів [5].

Широке використання полімерних матеріалів у побуті і техніці дозволяє вивчати їх властивості не тільки в лекційному курсі загальної фізики та під час виконання лабораторних робіт, але й на заняттях фізико-хімічного наукового студентського гуртка.

Для студентів фізичних, хімічних, природничих спеціальностей педагогічних університетів найбільш ефективним способом формування знань з фізики, хімії полімерів є проведення спецкурсів і спецсемінарів.

Метою запровадження таких видів занять у вищій школі є освоєння студентами фундаментальних знань в області фізики і фізичної хімії полімерів у конденсованому стані, а також експериментальних методів дослідження властивостей макромолекулярних систем. Основними завданнями, які розв'язуються при викладанні таких спецкурсів є виклад основ фізики полімерних систем, закономірностей їх поведінки в полях різної природи. Для успішного засвоєння таких курсів студенти повинні мати ґрунтовну підготовку з курсів загальної і теоретичної фізики, фізичної, колоїдної та органічної хімії, математики й інформатики.

Фізико-хімічні властивості полімерних систем можна вивчати на основі різних теоретичних і експериментальних підходів. Враховуючи принципи багатоваріантності підготовки студентів, пропонуються для вивчення такі спецкурси: «Фізика полімерів», «Фізика поверхневих явищ в конденсованих високомолекулярних системах», «Хімічна термодинаміка макромолекулярних систем», «Шляхи направленого регулювання комплексу властивостей гетерогенних полімерних систем», «Релаксаційні процеси у високомолекулярних системах», «Фізико-хімія нерівноважних процесів у полімерах», «Математичне та комп'ютерне моделювання фізичних процесів у гетерогенних полімерних системах», «Фізика складних систем», «Фізика процесів переносу в полімерних системах під дією силових полів», «Структурна механіка високомолекулярних сполук», «Становлення сучасної науки про полімери»[6].

Студентам природничих спеціальностей пропонуються такі за тематикою спецкурси та спецсемінари: «Фізико-хімічні властивості біополімерів», «Вплив зовнішніх факторів на структуру і топологію біополімерів», «Новітні теоретичні і експериментальні методи дослідження структури і властивостей біополімерів», «Полімери, їх використання в медицині», «Функціональність біополімерів в діяльності живого організму».

Методологічну основу таких спецкурсів складають: філософські положення теорії пізнання, теорії систем, загальнонаукові принципи системного підходу й елементи системного аналізу, діалектична теорія про загальний зв'язок, взаємозумовленість і цілісність явищ об'єктивної дійсності, положення про роль неперервної освіти в формуванні професіоналізму особистості, концептуальні положення щодо професійності студентів. В основу підбору теоретичного і експериментального матеріалу та проведення таких спецкурсів покладено синергетичний підхід до розгляду його як системи відкритої і здатної до самоорганізації [7].

У студентів, що навчаються за напрямками підготовки математика, інформатика, формування знань про полімерні матеріали здійснюється через комп'ютерне моделювання та створення математичних моделей макромолекулярних систем.

Таким чином для здійснення підготовки вчителів фізики, математики, технологій, природничих дисциплін при формуванні знань про високомолекулярні системи в вищих педагогічних навчальних закладах потрібно створити умови поєднання процесів навчання, фахових практик і науково-дослідної роботи. Така система формування теоретичної і практичної фахової компетентності потребує міждисциплінарних підходів - синергетичних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хакен Г. Синергетика / Г.Хакен. – М.: Мир, 1980. – 414 с.
2. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах / Г. Николис, И. Пригожин. – М.: Мир, 1977. – 512 с.
3. Бордюк М. Технологія вивчення природознавства студентами гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / Бордюк М., Бордюк Н., Шевчук Т. // Нова педагогічна думка. – 2008. – №1. – С. 55-58.
4. Бордюк М. Формування знань про полімерні матеріали в майбутніх вчителів фізики на принципах дидактики / Бордюк М., Шевчук Т., Бордюк Н. // Нова педагогічна думка. – 2011. – № 4 (68). – С. 110-120.
5. Бордюк М.А. Фізика полімерів. Спеціальний курс. Практикум: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів / Бордюк М.А., Шевчук Т.М., Колупаєв Б.С. – Рівне: РДГУ, 2012. – 148 с.
6. Бордюк М.А. Фізика полімерів. Спеціальний курс. Практикум. Програми: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів / Бордюк М.А., Шевчук Т.М., Колупаєв Б.С. – Рівне: О Зень, 2014. – 280 с.
7. Синергетика і освіта : монографія / За ред. В. Г. Кременя. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 348 с.

ӘОЖ 12 (558.2)

*Құралай Шойбекова, Эльмира Тұрлыбаева
(Шымкент, Казахстан)*

ОРТА МЕКТЕПТЕ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘДІС - ТӘСІЛДЕРІ

XXI ғасырдың бет - бейнесі біліммен өлшенбек. Ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын құдыретті күш тек білімге ғана тән. Бүгінгі күні ұстаздарға қойылып отырған міндет, артар жүгі - сапалы білім берумен қатар жан-жақты дамыған, өзіндік ой – пікірі қалыптасқан, өмірде ойын жүзеге асыра алатын тұлға қалыптастыру. Елбасымыздың жолдауында: "Ұлтты бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады"-деген байламы жеке адамның құндылықтарын арттыру, оны дайындайтын ұстаз жауапкершілігінің өсуі, тынымсыз еңбек, сапалы нәтиже деген ұғыммен егіз. Бүкіл дүниежүзілік білім әлеміне кіру мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Әлем көшінен қалмау үшін инновациялық технологияларды да, әдіс – тәсілдерді де пайдаланып, өзгертіп отыру керек. Инновация (латын тілінен аударғанда) -жаңарту, жаңалық, өзгеріс деген түсінікті білдіреді. Қазіргі кездегі қолданыста жүрген инновациялық технологияларды бірі "Сындарлы оқыту теориясы". Сындарлы оқытудағы бағдарламаның құрылымына келсек, 7 модульден тұрады.

- 1) Білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдер.
- 2) Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.
- 3) Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау.
- 4) Білім беруде ақпараттық -коммуникациялық технологияларды пайдалану.
- 5) Талантты және дарынды балаларды оқыту.
- 6) Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту.
- 7) Білім берудегі басқару және көшбасшылық. Оқушылардың зерттеу, талдау, талқылау, қорытынды, интерпретация жасату арқылы сыни ойлауын дамыту - қазіргі мұғалімдердің алдына

қойған міндетті шешуде негізгі құрал болып табылады. Сыни тұрғыдан оқушыларды ойландыра алу әрбір педагогтың құзіреттілігінде.

Инновациялық технологиялардың негізгі қағидалары.

Нидерландтық ғалым Карл ван Парререн келтірген төмендегі қағидалар қазіргі күні инновациялық технологиялардың идеялары мен практикасын толығымен келтіреді.

1-қағида. Оқушылардың үйренуге деген тұрақты күш қалыптастыру.

2-қағида. Диалог арқылы үйрету, үйрену.

3-қағида. Қадағалау арқылы үйрету.

4-қағида. Білім беру мазмұнын қажетті оқу бірліктеріне және мақсаттарға бөлу.

5-қағида. Оқу мазмұнын үйрену/үйретуге, пәнмен тұлғаға бағытталған әрекеттермен қамтамасыздандыру сан алуан деңгейлерде жүзеге асырылуы керек.

6-қағида. Үйренуде қажетті қарқын және соған сәйкес тәсілдер (оқу, сөйлеу, жазу, компьютерлік

тілдер, графикалық модельдер мен символдар) таңдалуы керек. 7-қағида. Үйрету мен білім игеруде көмектесу оқушылардың оқу тапсырмаларын қандай деңгейде орындағанына байланысты оқытушының сырт көзбен пайымдаған мінездемесіне сүйенбей, олардың нақты қабілеттеріне негізделуі керек.

8-қағида. Оқушылардың ой-толғанысы (рефлексия) мен өздерінің даму жетістіктерін бағалай білуі.

9-қағида. Оқушылардың өзіндік тұрғыдан жасалатын жұмыстарына қажетті тапсырмаларды алдын-ала дайындау.

10-қағида. Оқушылардың бастамашылдығы мен шығармашылығын ынталандыру.

11-қағида. Субъективті қалыптастыруға ықпал жасау. Бұл ұстаным оқушылардың оқу материалын жағымды тұрғыдан қабылдап, өзін-өзі анықтауына, өз әрекеттеріне деген жауапкершілігіне, өзіндік тұрғыдан өмір сүруіне бастайды.

Әрбір сабақта топтық жұмыс арқылы бірлесе әрекеттенген тиімді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, 1982. – 220 б.

2. Әміржанова Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы. канд. дисс.

УДК 004.4

*Нуржан Шындалиев, Гульмира Нурбекова, Нуржамал Дыбыспаева
(Астана, Қазақстан)*

ҚЫЗМЕТІНЕ ҚАРАЙ WEB ПОРТАЛДАРДЫ ТАЛДАУ

Ақпараттық-білімдік порталдың ядросы болып білімдік ресурстар жүйесі саналады. Ұйымның ақпараттық білімдік порталын дайындаудың бірінші кезектегі міндеттерінің бірі пайдаланушыларға ұсынуға жоспарланатын білімдік Интернет-ресурстардың каталогтарын дайындау

Түйін сөздер: Веб-сайт, портал, ақпараттық-технологиялық кешен, Web-серверлер, ақпараттық портал, интернет-ресурстар.

The core of information and educational portal is the system of educational resources. One of the objectives of the educational portal of the organization is planned to present the development of educational resources on the Internet directories.

Keywords: Web sites, portals, information technology complex, Web servers, information portals, and Internet resources.

Веб-сайттың интерфейсіне қойылған ең негізгі талап- қолданушылардың жұмыстары өнімдірек болу үшін бағдарлама қолданыста өте оңай болуы қажет. Келесі айта кететін шарт - интерфейстің ашық түсті-қабылдауға жеңіл болуы, дизайны білім тематикасына сай әдемі болу керек.

Жобаны жүзеге асыру үшін инструменталды құралдарды таңдау, қазіргі жаңаша қоғам ЭЕМ мүмкіндіктерінің өте жылдам дамуы мен ақпараттық технологиялардың барлық салаларда кеңінен қолданылуымен ерекшеленеді. Бұның нәтижесінде компьютерлерді қолдауға қатысты мәселелерге көзқарастар түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Осы мәселелердің барлығы осылай немесе басқаша түрде ақпарат пен қызметті желілік орталарға орналастыру, желіге бағыт көрсету, ресурстарға қатынас құру мен пайдаланушылардың өзара әрекеттестігін қамтамасыз ету мәселелеріне саяды.

Осы мәселелерді шешуге бағдарланған қазіргі заманның аспаптары порталдар жүйесі болып саналады, олар бағыт көрсетуді (іздігіру іс-әрекеттерінің кең спектрі мен мамандандырылған құралдардың негізінде) және ресурстарға қатынас құру мен пайдаланушылардың өзара әрекеттестігін қамтамасыз етеді.

Портал деп отырғанымыз – бұл шапшаң қатынас құруға, дамыған пайдаланушылық интерфейске және алуан түрлі мәліметтің, қызметтер мен сілтемелердің кең ауқымына ие болатын желілік телеқатынастық торап, бұл бағыт көрсету мен баптауға қарапайым интерфейс арқылы ақырғы пайдаланушыға ұсыну үшін ресурстарды біріктірудің, ақпарат көздерін таңдаудың парасаттық аспабы [1].

«Портал» термині алғашқыда архитектура саласына жатқан болатын, ол ғимараттағы ең басты, шерулік кіретін жерді білдіреді. Интернеттің орталықсызданған табиғаты алғашқыда оған арнаулы кіретін жерді ұйғармаған болатын. Ұзақ уақыт бойы іс жүзінде Интернетке кірудің жалғыз ғана нүктелері іздігіру машиналары мен каталогтар болды. Сонымен, Интернеттегі «портал» терминімен алғашқыда AOL, Excite, Yahoo, MSN секілді сайттарды атай бастады, атап айтқанда пайдаланушылардың көпшілігі оларды желіге өздерінің саяхатын жөнелту нүктесі ретінде қолданды. Мұндай бірлестік сайттар эволюциясының ақырғы кезеңі горизонталь пайдаланушылық порталдарды дайындау болды.

Қазіргі заманғы Интернет-порталдар анықтамалық, талдаушылық, қатынастық, білімдік және басқадай ақпараттық қызметтер көрсетуге бағдарланған жеткілікті түрде ірі және күрделі желілік ақпараттық-технологиялық кешендер болып табылады. Дайындау кезінде терең және жан-жақты тұжырымдамалық зерттеу жолдары мен бірлестік ақпараттық желілерді құру мүмкіндіктерін, бағыты әртүрлі салалық пен аймақтық ақпараттық желілік ресурстарды қалыптастыру тәсілдерін ғылыми-әдістемелік және технологиялық негіздеуді талап етеді [2].

Сонымен, ізделінетін ақпаратты және осы құрылымның негізгі сипаттамаларын алу үшін, «портал» ұғымының анықтамасынан шыға отырып, кіру нүктесі ретінде порталдарға ұсынылатын келесі талаптарды бөліп алуға болады:

- сансыз көп пайдаланушыларға қызмет көрсету;
- ақпараттың кең спектрі;
- негізгі желілік форматтарды қолдау;
- тұлғаландырудың кең мүмкіндіктері;
- әр түрлі ақпараттық ресурстардың (құрылымдалған, құрылымдалмаған, мәліметтер туралы мәліметтердің) көздері ретінде пайдаланылатын қолайлы және тиімді іздігіру тетіктерін іске асыру, алынған мәліметтердің дұрыстығы мен толықтығын бағалау;
- қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бағдарламалық және физикалық тәсілдерін (түпнұсқалығын тағайындау, қатынас құруды басқару, мәліметтердің құпиялығы мен бүтін мәнділігін және т.б.) пайдаланып сақталынатын ақпаратты қорғауды қамтамасыз ету;
- кіріктіру – біртұтас интерфейс арқылы пайдаланушылардың барлық қосымша бағдарламалармен және ақпараттық ресурстармен өзара әрекеттестік мүмкіндіктерін қамтамасыз ету;

- сақталынатын ақпаратты санаттарға бөлу – санаттарға жіктеу, дербес іздестірудің нәтижелерін санаттарға жіктеудің автоматтандырылған іс-әрекеттері;

- парасаттық талдау қосымшалары – білімдерді басқару жүйесі.

Порталдың негізгі құндылығы оны «контенттер» деп аталатын ақпараттық толтырылуымен анықталады. Бұл ұғымға, басқаша айтқанда, порталға орналастырылған ақпаратқа қатыстының барлығы, оның ақпараттық ресурстары кіреді.

Кез келген порталдың мақсаты – бұл ең алдымен нақты пайдаланушыға оған қажетті ақпаратты ең аз уақыт ішінде және маңызды емес материалдарды қосымша шығынсыз қарап шығуды, әр түрлі интерфейстер арасындағы ауыстырып қосуларды және т.б. ұсыну [3].

Портал құрылысының түйінді ұғымдарының бірі бола отырып, контент қатысушыны порталға «байлайтын» құлшыныстың негізгі құралы болып табылады, сондықтан әлдеқашан бар құрылымдардың арасынан оны тиімді түрде бөліп алатын белгілі бір қасиеттерге ие болуы, атап айтқанда құрылымдалған, жедел жаңартылатын, интерактивті, жария және т.б. болуы тиіс. Сонымен, контентті дұрыс таңдау және басшылық жасау тұтастай порталдың табысты жұмыс істеуін анықтайды.

Порталда контенттің ұсынылуы мен таралуын анықтайтын негізгі формалардың бірі тұлғаландыру болып саналады – пайдаланушыны тіркеу жүйесі. Тұлғаландыру көбінесе Web-серверлерде пайдаланылады. Ол үшін ақпаратты сүзгілеу мен пайдаланушының жұмыстарын талдау тетіктері пайдаланылады, олардың көмегімен оны қызықтыра алатын сол саланы анықтай алады[3].

Берілетін қызметіне байланысты порталдар келесілерге бөлінеді:

- ақпараттық портал – мұндай порталдың негізгі мақсаты ақпарат беру;

- бірлесіп жұмыс істеуге арналған портал – мұндай портал негізінен адамдардың өзара әрекеттестігін және компьютерлік технологияларды ұйымдастыруға бағдарланған;

- сараптама порталы – адамдардың тәжірибелері мен мүдделері негізінде олардың бірлесіп жұмыс істеуін ұйымдастырумен айналысады (пайдаланушылардың өзара әрекеттестіктен алынған білім деңгейлеріне сараптама жүргізеді);

- білімдер порталы жоғарыда аталған типтердің өзіне тән үйлесімдері болып саналады, одан басқа қызмет көрсету саласындағы мұндай порталды қамтамасыз ету, уақыттың белгілі бір мезетінде әрбір пайдаланушы орындайтын нақты жұмысты ескеріп, тұлғаландырылған ақпаратты жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету кіреді;

- орталық порталдар – негізгі ұйғарылған (ауқымды) ақпараттық ресурстарды кіріктіретін порталдар;

- аймақтық порталдар – негізінен аймақтық мәндегі және өзі аймақтық ақпараттық жүйенің өзіндік ядросы болып табылатын ақпараттық ресурстарды ұсынуға мамандандырылған порталдар;

- бірлестік ақпараттық порталдар – негізінен ішкі пайдаланушыларға (қызметкерлерге) бағдарланған порталдар. Мұндай порталдардың міндеті – ұйымның қызметкерлері қызметтік міндетін орындауы үшін оларды барлық қажетті аспаптық тақталармен қамтамасыз ету;

- клиентке бағдарланған портал – әрине бұл тұтынушыларға әр түрлі тауарлар мен қызмет ұсынатын порталдардың сауда-саттық түрі.

- мүдделері алуан түрлі пайдаланушылардың үлкен алуан түрлі топтарына бағдарланған ақпарат жарияланымдарының порталдары. Бұл порталдар тек қана ысылмаған Web пайдаланушыларына бағдарланған іздестіру мен интерактивтік өзара әрекеттестіктің базалық құралдарын ғана ұсынады;

- белгілі бір мақсаттық дәрісхана пайдаланушыларына қысаң бағытта ақпарат беруді қамтамасыз ететін ақылы порталдар;

- жалпы мақсаттары мен міндеттері біріккен пайдаланушылардың қысаң қоғамдастық ауқымы бойынша контентті кіріктіретін бірлестік порталдар;

Порталда оқу ақпаратын ұсынуды ұйымдастыру

Ақпараттық білімдік порталдың жұмыс істеуінің негізгі мәселерінің бірі оның ақпараттық толтырылуы – контент болып саналады. Оның үлкен дәрежеде толымдылығы мен құрылымдалушылығы оқу процесінде барлық порталды пайдаланудың тиімділігін анықтайды.

Порталда берілген ақпараттың барлық көлемі бірнеше санатқа бөліне алады:

- оқу-әдістемелік ақпарат;
- әкімшілік ақпарат;
- техникалық ақпарат.

Ақпараттық-білімдік порталдың ядросы болып білімдік ресурстар жүйесі саналады. Ұйымның ақпараттық білімдік порталын дайындаудың бірінші кезектегі міндеттерінің бірі пайдаланушыларға ұсынуға жоспарланатын білімдік Интернет-ресурстардың каталогтарын дайындау болып саналады:

- нақты пайдаланушы үшін ресурстарды іздестірудің тиімді тетігін құру;
- әр түрлі санаттарға жататын білімдік ресурстардың бар-жоғын тексеру;
- сапалы білімдік Интернет-ресурстарды дайындауға ықпал ету[4].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. <http://statiami.com/s/internet/internet-portal.php>
2. http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/20903
3. Халықова К., Қашағанова Г. Электрондық оқулық – оқыту тиімділігін арттыру құралы ретінде. Ұлт тағылымы. – Алматы, 2013. – №1/(2).
4. Абуева А. Электрондық оқулық пайдалану // Информатика негіздері. –Алматы, 2012. – №4. – Б.6-7.

УДК 37.01

*Ніна Юринець
(с. Верба, Україна)*

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ – УКРАЇНСЬКА СВІТЛИЦЯ

У статті йдеться про світлицю як носій національного виховання школярів. Адже істинне багатство будь-якого народу – в його культурній спадщині, яка викристалізовується з віковичних традицій та звичаїв. Пропонується сценарій зустрічі гостей у світлиці.

Ключові слова: світлиця, національна культура, національні цінності, патріотизм, звичаї, традиції.

The article refers to the chamber as a carrier of national education students. After all, the true wealth of any nation - in its cultural heritage, which crystallizes out of old traditions and customs. Scenario proposed meeting guests in the parlor.

Key words: room, national culture, national values, patriotism, customs, traditions.

У Державному стандарті базової і повної загальної освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011р. № 1392 сформульовано мету освітньої галузі «Мови і літератури». При укладанні програм з цих предметів було враховано, що українська література в загальному світовому контексті є свідченням високої духовної та цивілізаційної розвиненості українського народу, невід'ємною складовою його національної культури. Як мистецтво слова вона є носієм потужного заряду духовної енергії, здатна передавати загальнолюдські й національні цінності від покоління до покоління, культивувати їх у людській душі [2, с. 99]. Навчально-виховний процес уроків української літератури

передбачає формування цілісного уявлення про неї як про важливий складник національної культури, підвищення загального рівня культури майбутнього національно свідомого покоління, розвиток його творчого потенціалу, вироблення здорового, повноцінного світогляду, у якому переважатимуть критерії толерантності й патріотизму.

Істинне багатство будь-якого народу – в його культурній спадщині, яка викристалізовується з віковичних традицій та звичаїв. І навіть економічні негаразди не здатні позбавити цього багатства. Загальновідомо, що, не знаючи свого минулого, неможливо будувати майбутнє. Адже культура й освіченість будь-якого народу оцінюється по тому, як ставляться нащадки до своєї історії, своєї минувшини [4, с. 132]. «Кожен із нас повинен знати життя й побут своїх попередників, пишатися високим рівнем культури українського народу, яка у світовій цивілізації посіла належне місце. Це змушує нас зберегти духовний набуток для наступних поколінь, котрі б знали, чиїх батьків вони діти» [3, с. 12].

Отож, хто не байдужий до своєї національної культури, звичаїв і обрядів, я запрошую до української світлиці, яка знаходиться на десятому кілометрі від Володимира-Волинського по дорозі на Ковель у нашій школі в селі з чудовою назвою Вербка. Наша світлиця – це розповідь про народний побут, звичаї, що випробовувалися на міцність протягом багатьох років.

Двадцять років тому обладнано світлицю, яка завжди готова прийняти гостей. Екскурсоводи радо вітають відвідувачів і розповідають про те, що дороге серцю кожної людини – про звичаї, обереги нашої пам'яті і про призначення кожного експоната, яких тут майже три сотні. У світлиці проводяться родинні свята, українські вечорниці, свято Андрія, зустрічі весни і інші.

Збоку біля вхідних дверей розміщена піч. Це друга мати: вона і оберігає, і обсушить, і нагодує. У печі наші прабабусі пекли хліб, готували їжу, на ній сушили зерно і спали.

По діагоналі від печі влаштовано покуть. Тут розміщена божниця і образи, прикрашені рушниками.

Біля стіни стоїть ліжко і скриня з різним начинням.

У протилежному кутку розміщений мисник – полиці для зберігання посуду, де є глечики, дерев'яні та глиняні тарілки, ложки, сільничка, кувшини та інше.

А ще у світлиці зібрано майже 60 мережаних рушників, чимало вишитих жіночих та чоловічих сорочок, більше 40 вишитих різножанрових картин і квітчастих хусток. Все це подарували старожили с. Верба і навколишніх сіл.

Є тут і колиска для немовляти, сплетена з кори сосни.

А ще розміщено багато стародавнього реманенту для сільськогосподарських робіт. Відвідувачі можуть побачити також ступу, коловорот, залізні праски, рублі і качалки, діжі для тіста, ночви для купання немовлят та дорослих. Лагідним теплом і родинним затишком, добротою та материнською ласкою віє від нашої світлиці. Це – батьківська хата, це те, що завжди згадується, сниться і ніколи не забувається.

Отож, заходьте – не пошкодуєте

Пропоную сценарій зустрічі гостей у нашій світлиці.

-Добрий деньу нашій хаті! Помагай Бог вашим і нашим!

Від теплого слова і лід розмерзає!

Добре слово краще за готові гроші!

Слово до слова – зложиться мова!

Та, щоб у світлицю завітати, треба давні звичаї народні пригадати.

За звичаєм, тим гостям, що рідко заходять, треба ноги попелом посипати, щоб частіше в гості ходили. А от давати через поріг щось не можна, бо посваритесь. *(Екскурсовод посипає)* Всі заходять.

– Шановні гості! Раді вас вітати у нашій світлиці. І поведемо мову про те, що дороге серцю кожної людини – про українські звичаї, про обереги нашої пам'яті. Дорогі гості, а спробуйте відгадати: без чого не буває світлиці? Підказую: Ходять, ходять, а хату не заходять? (Двері)

А ще: підсмикане, підтикане, всю хату оббігало, під припічком сховалося? (Віник.) А ще: Входить у неї без шкіри, а виходить з шкірою (Хліб).

А ще: людей годую, сама голодна, часом гаряча, часом холодна? (Дійсно, це піч.) У нас вона розміщена збоку біля вхідних дверей. Піч була справжньою окрасою оселі, хоча займала багато місця, та господарі за цим не жалкували. Бо піч – це друга мати: вона і оберігає, і обсушить, і нагодує. У печі пекли хліб, готували їжу, сушили зерно і спали. Готували у печі вареники. Тільки, звичайно не так, як відомі вам куми.

(Гумореска П. Глазового «Як ми з кумом вареники варили»)

2 екскурсовод. Старожили нам розказували про обряд одруження комина, що проводився ранньої осені: на цій забаві їли, пили і співали. Кожен виливав першу чарку за комин, хлопнувши на нього кілька крапель. Комину присвячували пісні і танці. Предки вірили, що саме через комин і піч відьми і чорти влітали і вилітали з хати на кочерзі чи лопаті. Перед новосіллям стару хату замітали, а сміття несли в нову хату і висипали під піч. А хто йшов на базар торгувати, то ставив кошик на припічок, щоб був добрий торг. На жаль, якщо сниться піч – печаль буде.

Символічною межею між зовнішнім і внутрішнім світом було вікно. Вікна – очі хати, що закривалися на ніч. Під вікном колядують, щедрують.

До вікна підходять і кличуть: « Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти». На вікно під час поминок ставлять склянку з водою і кладуть хліб для душі померлого. У вікно не можна дивитися, як несуть покійника, не можна дивитися, коли гримить і блискає.

3 екскурсовод. Як символ життєвої дороги, невичерпності і краси людської, поруч із нашими односельцями та й всіма українцями, весь час ішов мережаний рушник, вишитий теплою маминою рукою і ніжною рукою нареченої. Рушниками прикрашали хати, оберігаючи від злого домового, ними обрамляли і супроводжували все найдорожче в житті кожної людини. Рушником і піснею освячувались всі віхи життя: народження немовляти, весілля, рушниками піднімали крокви на хату, щоб були міцні, а хата красива, наче рушник. Рушники і дотепер супроводжують людину в останню дорогу. Ось яку колекцію рушників зібрали наші учні: це все подарували наші бабусі і прабабусі (Перераховує).

А ось погляньте на жіночі і чоловічі сорочки. Їх подарували (Називає прізвища односельців) *Пісня « Мамина сорочка».*

А погляньте на вишивки (Екскурсовод називає вишивки і прізвища рукодільниць).

У кожній селянській хаті була колиска для немовляти. Ось цю люльку, сплетену із соснової кори, подарував дідусь випускника 1999року Калиша Івана із с. Охнівка.

1 екскурсовод . У недалекому минулому хустка була необхідна і багатому, і бідному, і старому, і малому. Хустка відігравала роль оберега: нею накривали хліб, щоб не черствів, клали на колиску від вітру і лихого ока, у хустці-вузлику несли вечерю хрещеним на Різдво.

Учениця читає вірш.

Сивіє в прабабусі волосся,
У зморшках вже стало чоло.
А от хустка лишилася й досі
На ній все цвіте, що було.
Квіточки про любов пам'ятають,
Як купив хустку цю прадідусь.
Не цурайтесь хустинок, дівчата,
Що ж ви носите тільки шапки?
На хустки Україна багата,
І цвітуть ще на ній бережки.

2 екскурсовод. Коли козаки вирушали з військом у похід, то кожна дівчина дарувала нареченому вишиту хустину. Козак носив її біля серця – це був оберіг від ворожої кулі, полону, зради побратима, лихого ката. Хоча бувало по-всякому.

(Вірш Т.Шевченка « Хустина»)

Із хусткою проводжають людину в останню дорогу, нею перев'язують півчих, кладуть під псалтир, маленькими хусточками обгортають свічки. Чорна хустка – символ суму, болю і жалю.

3 екскурсовод. У нашій світлиці міститься більше трьохсот експонатів. Погляньте ще на мисник з посудом. Тут і глечики, і дерев'яні ложки, і ... (розказують і показують експонати). Ось тут ви бачите рублі, качалки, праски, яким понад 200 років. А тут ось реманенти для сільськогосподарських робіт (перелічують).

І ще багато-багато речей з минулих епох. Щоб про все це розказати, потрібно ще чимало часу. Це ми зробимо іншим разом, бо

Поки ми тут з вами веселилися, то й пироги спеклися.

Пироги з капустою,

Пироги з вишнями.

Пригощайтесь, добрі люди,

Будете не лишніми. (*Частують гостей пирогами*)

І на закінчення бажаємо успіхів у роботі, радості, достатку і доброго здоров'я. До зустрічі у нашій світлиці!

Пам'ятайте, засобами мистецтва слова виховується любов до України, повага до її мови, історії, звичаїв, традицій роду і народу. Світлиця допоможе здійснювати національне виховання школярів за допомогою віковічних звичаїв, традицій наших предків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – МВІП «Оберіг», 1991. – Т. II. – 290 с.
2. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: українська мова; Українська література 5–9 класи. – К.: Вид. дім «Освіта», 2013. – 160 с.
3. Скуратівський В. Т. Місяцелік: український народний календар / Василь Скуратівський. – К.: Мистецтво, 1993. – 207 с.
4. Скуратівський В. Т. Берегиня [Текст] : художні оповіді, новели / Василь Скуратівський. – К.: Радянський письменник, 1987. – 278 с.

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.942.2:616.89–008–057.875

Татьяна Горбачёва
(Гомель, Беларусь)

ПРОЯВЛЕНИЕ АЛЕКСИТИМИИ У СТУДЕНТОВ
УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье представлены результаты эмпирического исследования, нацеленного на выявление алекситимии у студентов. На основании анализа научной литературы раскрыта сущность понятия «алекситимия». В статье также раскрыты психологические характеристики алекситимической личности.

Ключевые слова: алекситимия, эмоции, чувства, ощущение, студенты.

The article presents the results of an empirical study aimed at identifying alexithymia students. On the basis of analysis of scientific literature the essence of the concept of «alexithymia» disclosed.

The article also disclosed psychological characteristics of the alexithymia individual.

Keywords: alexithymia, emotions, feelings, sensation, students.

Алекситимия – относительно новое понятие в изучении эмоций и личностных характеристик. Термин «алекситимия» дословно означает отсутствие слов для описания чувств (а – «отсутствие», lexis – «слово», thymos – «эмоция»). В научный оборот данный термин введен в 1973 г. французским ученым П. Сифнеосом для обозначения ведущего, по его мнению, психического расстройства, лежащего в основе психосоматических заболеваний – ограниченной способности индивида к восприятию собственных чувств и эмоций, их адекватной вербализации и экспрессивной передаче. Алекситимия буквально обозначает: «без слов для чувств» (или в близком переводе – «нет слов для названия чувств»). Алекситимия в различных формах встречается у 5–25 % условно здоровых людей. Расхождения в оценке распространенности связаны с использованием различных диагностических методик выявления и определения уровня этого психологического расстройства [1, с. 256].

Алекситимия является психологической характеристикой, определяемой следующими когнитивно-аффективными особенностями:

- трудностью в определении (идентификации) и описании собственных чувств;
- трудностью в проведении различий между чувствами и телесными ощущениями;
- снижением способности к символизации, о чем свидетельствует бедность фантазии и других внешних событиях, чем на внутренних переживаниях [2, с. 5].

Из-за затруднений, испытываемых при словесном описании эмоций и ощущений, у алекситимиков наблюдается дефицит внешних проявлений эмоциональных реакций, что не означает бесчувственности в целом. Ощущения и чувства, не всегда осознаваемые, не имея выхода, подавляются и могут трансформироваться в телесно-вегетативные реакции и болезненные явления во внутренних органах, вызывая психосоматические болезни [3, с. 44].

Поскольку алекситимия может встречаться и у здоровых людей, и у больных с различными заболеваниями, то следует иметь в виду, что алекситимия – это не «мотивированное забывание», которое может объясняться простым вытеснением или отрицанием и которое можно обнаружить в оговорках, распознаваемом переносе. Ее следует отличать от такого рода психической нечувствительности, которая может развиваться как активный мотивированный процесс вследствие массивной психической травмы,

угрожающей изоляцией, дезинтеграцией и депрессией; ее следует отличать также от тех видов познавательной деятельности и экспрессии, которые характеризуют сходные виды таких психиатрических синдромов, как привычные аффективные нарушения при вялотекущей шизофрении, а также от того типа операционального мышления, которое характерно для малограмотных или когнитивно-неразвитых людей. То, что квалифицируется как алекситимия, в некоторых случаях может оказаться культуральной или субкультуральной характеристикой [2, с. 7].

Канадский исследователь Н. Krystal выделяет в структуре алекситимии три основных компонента, каждый из которых характеризуется некоторой дефицитарностью:

- особенности структуры эмоциональной сферы;
- особенности когнитивной сферы (бедность);
- особенности личности [4, с. 68].

При этом особенности структуры эмоциональной сферы характеризуются недифференцированностью телесных проявлений и эмоциональных: алекситимик не может сказать отчетливо, устал он или депрессивен, тревожен или испытывает боль. Сами по себе эмоциональные состояния также плохо дифференцируются. Люди с алекситимией не понимают, не вербализуют, а, следовательно, не осознают собственное эмоциональное состояние. Лицам с выраженной алекситимией трудно оценить модальность переживаний, им сложно понять огорчены они, встревожены или раздражены, в стрессовых ситуациях у них могут возникать аффективные срывы. Если алекситимичные личности не осознают характера эмоциональных состояний других людей, то, следовательно, при общении могут быть неадекватны или бестактны, могут провоцировать конфликт. А если сложно понять конфликт, можно вызвать повторные конфликты или аффект у самого себя (внезапно возникающее эмоциональное состояние, богато оснащенное телесными проявлениями) с повторением, с хронизацией этих состояний, с риском соматизации [4, с. 68].

Особенности когнитивной сферы характеризуются бедностью понятийного аппарата, заземленностью, некоторой конкретностью, тенденцией к оперированию житейскими понятиями, недостаточной сформированностью системы абстрактных понятий. Также наблюдается: недостаточность воображения, ограниченность способности фантазировать, недостаточная способность к творчеству, слабость функции символизации и категоризации в мышлении, преобладание наглядно-действенного над абстрактно-логическим мышлением, тип мышления в целом «конкретный», «механистический». Отсутствие радости приводит к ощущению серости жизни, «непонятному» чувству, что «вроде все в порядке, но что-то не так», к конкретно не обоснованному недовольствию и неудовлетворенности жизнью. Сложно посмотреть на себя со стороны, осознать смысл собственной жизни и деятельности, увидеть их во временной взаимосвязи, осуществить смысловое связывание настоящего с прошлым и будущим, что позволяет человеку создавать и сохранять внутреннюю гармонию, необходимым образом изменять свой внутренний мир и не оказываться всецело во власти ситуации. Хотя все это не достигает степени снижения мышления, как в патопсихологии. Следовательно, у алекситимиков наблюдается малая доступность символических процессов, знакового опосредования деятельности и поведения [4, с. 69].

Целью эмпирического исследования была диагностика алекситимии у студентов. В нем приняли участие 192 студента, обучающихся в учреждениях образования: «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины», «Белорусский государственный университет транспорта», «Гомельский филиал Университета гражданской защиты МЧС Беларуси». Из них: 46 юношей и 146 девушек в возрасте от 17 до 22 лет. В исследовании использовалась методика «Торонтская шкала алекситимии (20 пунктов)» (Е.Г. Старостина, Г.Д. Тэйлор).

У большинства испытуемых (57,3%) алекситимии нет, это означает, что у этой группы респондентов наблюдаются наиболее гармоничные отношения с собой и окружающим

миром. 16,7% испытуемых попадают в так называемую «среднюю» зону – они не относятся к явным «алекситимикам», но у них наблюдаются проблемы с выражением эмоций; присущи определенные конфликты в отношении себя и окружающего мира. Они тяготеют к общению с людьми, окружающими их, нуждаются в их поддержке, однако, они испытывают трудности в осознании собственных чувств и последующем их выражении в контакте с другими. Все это создает атмосферу внутренней напряженности, что находит выражение в ощущении общего эмоционального дискомфорта. И, 26% испытуемых могут быть отнесены к группе выраженных «алекситимиков». Для них собственной эмоциональный мир не имеет личной ценности. Однако неосознанные переживания приносят ощущение беспокойства и опасности, что в свою очередь еще в большей степени усиливает как внешнюю, так и внутреннюю конфликтность, общую неудовлетворенность жизнью и социальную дезадаптированность.

С помощью t-критерия Стьюдента были получены следующие результаты: при сравнении показателей студентов психологов и студентов непсихологических специальностей статистически значимые отличия не выявлены ($t = 1,2$; $p \leq 0.05$). Это свидетельствует о том, что при выявлении алекситимии специальность, на которой обучаются испытуемые, не играет значимую роль.

Таким образом, большая часть испытуемых алекситимиками не являются, однако довольно большой процент студентов имеет высокий уровень алекситимии, что может оказать отрицательное влияние на эффективность образовательного процесса в учреждении высшего образования и на личностное развитие студентов в целом. Изучение проблем эмоциональной регуляции, эмоционального здоровья в образовательном процессе актуально и важно, так как нарушения в эмоциональной сфере снижают способность студентов устанавливать разнообразные контакты, мешают их личностному развитию, приводят к социально-психологической дезадаптации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Sifneos P. E. The prevalence of alexithymic characteristics in psychosomatic patients / P. E. Sifneos // Psychother. Psychosom. – 1973. – № 22. – P. 255–262.
2. Ереско Д. Б. Алекситимия и методы ее определения при пограничных психосоматических расстройствах / Д. Б. Ереско. – Санкт-Петербург: НИПНИ им. Бехтерева, 2005. – 25 с.
3. Былкина Н. Д. Алекситимия (аналитический обзор зарубежных исследований) / Н. Д. Былкина // Вестник Московского университета. – 1995. – № 1. – С. 43–53.
4. Потапова Н. А. Проблемы изучения феномена алекситимии в психологии / Н. А. Потапова, Р. А. Грехов, Г. П. Сулейманова, Е. И. Адамович // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2016. – № 2. – С. 65–73.

Научный руководитель – кандидат психологических наук, доцент С.С.Щекудова

ПОГЛЯД НА РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ЧИННИК ОПОРУ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті проведено аналіз феномену релігійності як чинника опору у складних життєвих ситуаціях.

Ключові слова: релігійність, психологічна захищеність, психологічний захист, психологічний ресурс.

In the article the analysis of the phenomenon of religiosity as a factor of resistance in difficult situations.

Keywords: religiosity, psychological security, psychological defense, psychological resource.

У даний час предметом для психологічних досліджень стали проблеми релігійності людини як чинника, який допомагає подолати складні життєві ситуації. В умовах сучасного світу з великою кількістю екстремальних ситуацій, негативною соціальною напруженістю, високим рівнем невротизації населення питання вивчення релігійності як чинника опору у важких ситуаціях має особливе значення.

Проблеми безпеки є основними у світовому співтоваристві у зв'язку з політичними, військовими, економічними загрозами різного походження. Безпека передбачає відсутність загрози і шкоди, захист від небезпеки. Психологічні аспекти безпеки – це психічні явища, які відображають безпеку, яка проявляється по відношенню до цієї особистості. Психологічна захищеність – це позитивний стан, який базується на усвідомленні людиною стабільної можливості задоволення своїх базових потреб і забезпечується постійним відчуттям приналежності до певної соціальної групи [5].

Таким чином, існує необхідність у психологічних ресурсах, які забезпечують захист особистості. Тому не дивно, що для багатьох людей – це релігія. Людство, незважаючи на спроби піти від Бога, так і не змогло створити ніяких гідних основ для подолання життєвих труднощів, окрім звернення до релігії [1, с. 73].

Релігія акумулювала в собі досвід значної кількості поколінь з подолання різних важких ситуацій. Релігія відбивається в психіці людини, яка прийняла її, у вигляді релігійності. Під релігійністю розуміють соціально-психологічну властивість особистості, ступінь прийняття елементів релігії. Дослідники різних областей наукового знання виділяють соціальні та психологічні функції релігії, які пов'язані з безпекою особистості. Компенсаторна функція релігії виражається у підтримці людей, які відчувають труднощі, в надії на допомогу Бога у вирішенні життєвих проблем, у знятті стресів, знаходженні розради [1-5].

Вплив релігії на особистість давно не зводиться до простого механізму психологічного захисту. Виходячи з цього, запропоновано таку функцію релігії, як запобіжна. Можна назвати ще одну функцію релігії – реабілітаційну, яка полягає у відновленні психіки після перенесення стресу. У цьому випадку підхід буде більш психологічний [5]. Зміст психологічних функцій релігії, пов'язаних з безпекою, може бути розкрито через аналіз релігійного звернення, рівня самої релігійності і змісту ідентичності.

Захисні механізми психіки дозволяють усунути психотравму за рахунок виключення її з підсвідомості. Зараз питання про ступінь усвідомлення і контрольованості психологічних захистів особистості відкрите. Релігійна свідомість і мислення, безсумнівно, впливають на рівень соціально-психологічної адаптації суб'єкта [3, с. 47].

Використання психологічних захистів є обов'язковим процесом, який включається несвідомо. Він діє як зворотній зв'язок і направлений на ослаблення емоційної реакції з

метою підтримки адекватних відносин з власним «Я». Ригідне використання психологічного захисту може стати передумовою, яка призводить до псування характеру при формуванні особистості і може погіршити соціальну і психологічну адаптацію. Психологічний захист досягається за рахунок неефективних і незрілих механізмів. Недостатній розвиток захисних механізмів психіки тягне за собою формування додаткового захисту – релігійності, яка забезпечує достатню адаптацію в соціумі.

Молодь, яка вірить в існування Бога, у створення ним світу, впливу на всі події, вірить в існування раю, відчуває специфічні емоції, перебуваючи в храмі, і почуває себе більш захищеною. Чим більше у особистості виражені конфесійні вірування, тим більше вона почуває себе захищеною, набагато вище оцінює свої можливості, відчуває величезний емоційний комфорт, у неї приховані страхи. При цьому вона має особливо сильні позитивні почуття до сім'ї, друзів, знайомих, від яких вона чекає допомоги, захисту, довіри і поваги. Когнітивні і емоційні компоненти релігійності, які інтегровані в конфесійних віруваннях, сприяють більшій виразності психологічних аспектів безпеки.

Інтенсивність релігійної поведінки, як поведінковий компонент релігійності, сприяє психологічній захищеності віруючої молоді. Значимість інтенсивності релігійної поведінки можна пояснити позитивним впливом релігійного ритуалу на нормалізацію психічних процесів.

Відомо, що на подолання негативної життєвої ситуації впливають особистісні і ситуаційні фактори. Важка життєва ситуація, з якою зіткнулась людина, в більшості випадків викликає у неї негативні емоції, якусь невизначеність, розгубленість. Під час здійснення ритуальних дій зменшується страх, створюється враження спокою, при цьому виникають позитивно забарвлені почуття. В даному випадку ритуальні дії здатні виконувати функцію психологічного захисту [2, с. 311]. Тобто інтенсивна молитва або обряди дозволяють витіснити сам мотив, непотрібну інформацію і тривожність. Справжні, але неприємні мотиви витісняються, тому що, швидше за все, їм не надається потрібного значення, і вони просто вважаються прийнятними думками, які не тягнуть за собою докорів сумління. Несправжній мотив небезпечний тим, що може приховати суспільно прийнятий аргумент про особисті егоїстичні прагнення. У той же час витіснений мотив, не знаходячи вирішення у вчинках, зберігає власні емоційні компоненти [3, с. 47].

Релігія за допомогою системи символів і ритуалів працює на свідомість індивідуума довготривалою мотивацією, допомагаючи посіву базових понять у душах людей, і на їх основі організовує правильне поведіння. За їх допомогою у віруючих формується уявлення про порядок існування в цілому. Ритуальні дії полегшують людям перехід від зовнішнього сприйняття до внутрішніх переживань. Символи допомагають зрозуміти природу цього світу, вкладаючи весь негативний досвід в рамки загальної життєвої картини світобудови, де вона отримує пояснення [2, с. 311]. Те, що отримало це саме пояснення, вже не так лякає, а допомагає вийти людині з важкої життєвої ситуації і жити далі. Віра допомагає упорядкувати своє життя, а це дуже важливо для людини, що потрапила у складну життєву ситуацію.

Висновки. Релігія існує у будь-якій культурі і є частиною життя, вона щільно вплетена в її соціальну тканину. Виявлено наукові дані, які відображають зв'язок релігійності з різними аспектами безпеки.

Релігійність розглядається нами як індивідуальний феномен, за допомогою якого можна задовольнити потребу особистості у безпеці. Ступінь зв'язку з релігією у кожного свій, і кожна людина вирішує, чи буде релігія ресурсом при виході зі складної життєвої ситуації чи ні.

Необхідно пам'ятати, що релігійність допомагає долати кризові ситуації у тому випадку, якщо людина прийшла до віри свідомо, і вона сприяє її духовному зростанню. Для іншої категорії людей релігійність може мати негативний вплив на емоційний стан і психіку і не може розглядатись як ефективний психологічний ресурс подолання життєвих труднощів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дунаева Н. И. Религиозность как социальный фактор при сопротивляемости личности / Н. И. Дунаева // Мир науки, культуры, образования. – 2012. – №1(30). – С.73-75.
2. Основи загальної і медичної психології / І.С.Вітенко [та ін.]; за ред. І.С.Вітенка, О.С.Чабана. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2003. – 344 с.
3. Соколовская И. Э. Механизмы психологических защит в связи с религиозностью личности / И.Э Соколовская // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – №4(47). – С.46-49.
4. Сучкова О.В. Психологическая функция религии – обеспечение безопасности верующей молодежи / О.В. Сучкова // Современные проблемы науки и образования. – 2008. – №3. – [Интернет-ресурс]. Научная библиотека КиберЛенинка: Режим доступа <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-funktsiya-religii-obespechenie-bezopasnosti-dlya-veruyushey-molodezhi#ixzz4ZsBssdf4>

УДК 159.947.35–057.875

Елизавета Иваненко
(Гомель, Беларусь)

СПЕЦИФИКА ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ У СТУДЕНТОВ

В статье представлены результаты эмпирического исследования, нацеленного на выявление особенностей волевой регуляции у студентов, обучающихся в ГГУ имени Ф. Скорины. Также в статье рассматриваются подходы к определению содержания категорий «воля» и «волевая регуляция». Раскрываются теоретические основания для изучения волевой регуляции у студентов.

Ключевые слова: воля, волевая регуляция, мотивация, волевой акт, волевое действие, упорство.

The article presents the results of an empirical study aimed at identifying the characteristics of strong-willed regulation in students studied in GSU by F. Skorina named. The article also discusses approaches to the definition of the content categories «will» and «volitional regulation». The theoretical foundation for the study of voluntary regulation describe among students.

Keywords: will, volitional regulation, motivation, volition, volitional action, perseverance.

Положение о неудовлетворительном состоянии проблемы воли в современной психологии является общепризнанным. Место понятия, занимавшего длительное время центральное место в психологических концепциях, в настоящее время весьма неопределенно, впрочем, как и само содержание этого понятия: среди исследователей нет единства в определении воли и связанных с ней понятий волевого действия, волевой регуляции, волевого усилия, отсутствует единство в выделении реальности, которая обозначается термином «воля», практически не отрефлексирована та ситуация, в рамках которой ставится проблема воли [1, с. 18].

Воля – способность человека достигать поставленных им целей в условиях преодоления препятствий. В качестве основы осуществления волевых процессов выступает характерная для человека опосредствованность его поведения за счет использования им общественно выработанных орудий или средств. На ней строится процесс, имеющий значительные индивидуальные вариации, сознательного контроля над теми или иными эмоциональными состояниями или мотивами. За счет этого контроля приобретает возможность действовать вопреки сильной мотивации или игнорировать сильные эмоциональные переживания. Развитие воли у ребенка, начинающееся с раннего детства, осуществляется за счет

формировании сознательного контроля над непосредственным поведением при усвоении определенных правил поведения [2, с. 70].

Трудности усугубляются тем, что понятия воли в философии, психологии, юриспруденции, медицине совпадают лишь частично, создавая почву для «споров о словах». Груз представлений обыденного сознания о воле и собственный личный опыт каждого исследователя в волевой регуляции своего поведения обуславливают дополнительные трудности в научном изучении психологических аспектов проблемы воли [1, с. 18].

Понимание воли как управления можно встретить у В.К. Калина, хотя в основном он пользуется понятием «волевая регуляция»: «Воля – это система механизмов сознания, обеспечивающая самоуправление функциональной структурой психики и уровнем ресурсных затрат в деятельности и поведении, в отдельных действиях и поступках» [3, с. 56].

По мнению Л.М. Веккера, воля есть высшая форма произвольной регуляции поведения, при которой регуляция осуществляется на основе критерия интеллектуальной, эмоционально-нравственной и общесоциальной ценности того или иного действия. Необходимость волевой регуляции автор связывает с потребностью в переводе регуляции на личностный уровень [3, с. 56].

Исследователь В.И. Селиванов считает, что волевая регуляция – не синоним произвольной регуляции, а только одна из ее форм, качественно отличная от других. Воля – высшая ступень развития произвольного поведения, выраженная в сознательном саморегулировании человека. Волевая регуляция связана только с сознательно-волевой напряженностью. Воля – это волевая регуляция или произвольное управление, когда необходимы намеренные волевые усилия, чтобы преодолеть возникшие трудности. Основная особенность волевой регуляции заключается в сознательной мобилизации личностью своих психических и физических возможностей для преодоления трудностей и препятствий. В.И. Селиванов отмечал, что произвольная регуляция проявляется и в привычных действиях [3, с. 57].

В зарубежной психологии время от времени появлялись теоретические и исторические работы по проблеме воли, а также проводились экспериментальные работы, в которых данная проблематика сохранялась в неявном виде, скрываясь за другими понятиями [4, с. 305].

Первым научным экспериментальным исследованием воли была работа Н. Аха. Данный исследователь предложил метод «систематического экспериментального самонаблюдения», при использовании которого испытуемые в течение всего опыта тщательно наблюдали за своими переживаниями, вызванными экспериментальными средствами, и разработал комбинированную методику, позволяющую измерить силу детерминирующей тенденции, необходимой для разрыва ассоциативной связи [5, с. 19].

Волевым актом, считает Н. Ах, связан с преодолением препятствий и имеет две стороны: феноменологическую и динамическую. Первая включает, в свою очередь, четыре момента: образный (ощущение напряжения), предметный (представление цели и ее отношение со средствами), актуальный – наиболее значимый компонент волевого акта, который выражается в осознании «я хочу» с исключением другой возможности действия, кроме намеренного, момент состояния (переживание трудности усилия). Динамическая сторона связана с успехом реализации действия. Важной заслугой Н. Аха является выделение момента актуального действования, когда содержание будущей деятельности жестко определяется [5, с. 21].

Целью эмпирического исследования явилось изучение особенностей волевой регуляции у студентов. В нем приняли участие 91 студент, обучающийся в учреждении образования «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины». Из них: 18 юношей и 73 девушки в возрасте от 17 до 19 лет. В исследовании использовались следующие психодиагностические методики: опросник самооценки силы воли (Н.Н. Обозов), опросник для оценки упорства (Е.П. Ильин, Е.К. Фешенко), опросник «Стиль саморегуляции

поведения – 98» – ССП-98 (В.И. Моросанова), опросник «Уровень субъективного контроля» (Е.Ф. Бажин), опросник «Исследование импульсивности» (В.А. Лосенкова).

В результате проведения эмпирического исследования по опроснику самооценки силы воли было установлено, что у большинства испытуемых выявлено преобладание среднего уровня силы воли (70%), что свидетельствует о том, что в различных ситуациях испытуемые действуют по-разному, иногда проявляя чудеса уступчивости и податливости, а иногда – настойчивость и упорство. Именно в этой мобильности и неодинаковости заключается привлекательность в общении и делах.

По результатам исследования по опроснику для оценки упорства следует, что у большинства испытуемых преобладает средний уровень упорства (48%): испытуемым характерен взвешенный и сбалансированный подход к учебе и делу, который отличает их от других. Следовательно, упорство – это стремление достичь «здесь и сейчас», то есть одномоментно, желаемого или необходимого, в том числе и успеха в деятельности, вопреки имеющимся трудностям, сопротивлению кого-либо.

Согласно результатам по опроснику «Стиль саморегуляции поведения-98» следует, что у большинства испытуемых было выявлено преобладание высокого уровня саморегуляции поведения по каждой из семи шкал.

По шкале «Планирование» высокие показатели набрало 50% испытуемых, что свидетельствует о том, что у субъекта сформирована потребность в осознанном планировании деятельности, планы в этом случае реалистичны, детализированы, иерархичны, действенны и устойчивы, цели деятельности выдвигаются самостоятельно.

По шкале «Моделирование» высокие результаты получило 52% испытуемых. Такие обследуемые способны выделять значимые условия достижения целей как в текущей ситуации, так и в перспективном будущем, что проявляется в адекватности программ действий планам деятельности, соответствии получаемых результатов принятым целям. В условиях неожиданно меняющихся обстоятельств такие испытуемые способны гибко изменять модель значимых условий и, соответственно, программу действий.

По шкале «Программирование» выявлены высокие показатели у 68% диагностируемых, что указывает на сформировавшуюся у человека потребности продумывать способы своих действий и поведения для достижения намеченных целей, детализированности и развернутости разрабатываемых программ. При несоответствии полученных результатов целям производится коррекция программы действий до получения приемлемой для субъекта успешности.

По шкале «Оценивание результатов» высокие показатели набрало 59% обследуемых, что свидетельствует о развитости и адекватности самооценки, сформированности и устойчивости субъективных критериев оценки, успешности достижения результатов. Субъект адекватно оценивает как сам факт рассогласования полученных результатов с целью деятельности, так и приведшие к нему причины, гибко адаптируясь к изменению условий.

По шкале «Гибкость» количество испытуемых, набравших высокие показатели равно 75%, что демонстрирует пластичность всех регуляторных процессов. При возникновении непредвиденных обстоятельств они легко перестраивают планы и программы исполнительских действий и поведения, способны быстро оценить изменение значимых условий и перестроить программу действий. Гибкость позволяет адекватно реагировать на быстрое изменение событий и успешно решать поставленную задачу в ситуации риска.

По шкале «Самостоятельность» высокие показатели выявлены у 54% испытуемых. Это свидетельствует об автономности в организации активности человека, его способности самостоятельно планировать деятельность и поведение, организовывать работу по достижению выдвинутой цели, контролировать ход ее выполнения, анализировать и оценивать как промежуточные, так и конечные результаты деятельности.

По шкале «Общий уровень саморегуляции» высокие результаты получило 79% испытуемых. Для них характерна осознанность и взаимосвязанность в общей структуре

индивидуальной регуляции регуляторных звеньев. Такие испытуемые самостоятельны, гибко и адекватно реагируют на изменение условий, выдвижение и достижение цели у них в большой степени осознанно. Чем выше общий уровень осознанной саморегуляции, тем легче человек овладевает новыми видами активности, увереннее чувствует себя в незнакомых ситуациях, тем стабильнее его успехи в привычных видах деятельности.

По результатам опросника «Уровень субъективного контроля» следует, что у большинства испытуемых было выявлено преобладание среднего уровня интернальности (83%), что свидетельствует о том, что особенности их субъективного контроля могут несколько изменяться в зависимости от того, представляется ли человеку ситуация сложной или простой, приятной или неприятной. Но хотя их поведение и психологическое чувство ответственности за него зависит от конкретных социальных ситуаций, все же можно и у них установить преобладание того или иного вида локуса контроля.

Таким образом, субъективный локус контроля связан с ощущением человека своей силы, достоинства, ответственности за происходящее, с самоуважением, социальной зрелостью и самостоятельностью личности.

Согласно результатам по опроснику «Исследование импульсивности» следует, что у большинства испытуемых было выявлено преобладание среднего уровня импульсивности (92%), что свидетельствует о достаточном самоконтроле испытуемых в общении и деятельности, они целенаправленны, имеют ясные ценностные ориентации, проявляют настойчивость в достижении поставленных целей, стремятся доводить начатое дело до конца.

Таким образом, большая часть испытуемых имеет средние показатели по изучению силы воли, упорства, интернальности, импульсивности и высокие по стилям саморегуляции поведения. При высокой мотивации достижения они способны формировать такой стиль саморегуляции, который позволяет компенсировать влияние личностных, характерологических особенностей, препятствующих достижению цели. Чем выше общий уровень осознанной саморегуляции, тем легче человек овладевает новыми видами активности, увереннее чувствует себя в незнакомых ситуациях, тем стабильнее его успехи в привычных видах деятельности. Следовательно, успешность овладения новыми видами деятельности в большой степени зависит от соответствия стилевых особенностей регуляции и требований осваиваемого вида активности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – Санкт-Петербург: Питер, 2006. – 208 с.
2. Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь / И. М. Кондаков. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗПАК, 2007. – 783 с.
3. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 368 с.
4. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – Москва, 1986. – 408 с.
5. Быков А. В. Исследование воли в зарубежной психологии / А. В. Быков. – Москва, 1998. – 173 с.

Научный руководитель – кандидат психологических наук, доцент С.С.Щекудова

УДК 159.964.21:[316:613]

Володимир Романюк
(Рівне, Україна)

КОНФЛІКТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

За результатами теоретичних і практичних досліджень розроблений спосіб діагностики соціального здоров'я людини за рівнем конфліктності. Даний спосіб буде сприяти переходу від якісної до кількісної оцінки складових соціального здоров'я, а також виявляти ймовірність розладів психіки і поведінки людини.

Ключові слова: соціальне здоров'я, конфліктність, емоційна сфера, функціональна оцінка, розлади психіки і поведінки, людина.

According to the results of theoretical and practical investigations, the method of diagnostics of social health based on the level of proneness to conflict has been developed. This method will contribute to the transition from qualitative to quantitative evaluation of the constituents of social health, as well as determine the probability of psychological and behavioral disorders in human beings.

Key words: social health, proneness to conflict, emotional sphere, functional evaluation, psychological and behavioral disorders, human.

Постановка проблеми. Фахівці ВООЗ, враховуючи біо-психо-соціальну сутність людини, визначають здоров'я як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних вад. Критерії (показники) здоров'я як біо-психо-соціального феномену мають кількісну і якісну характеристику, а також суттєві взаємозв'язки та вимагають відповідних міждисциплінарних досліджень.

У біології та медицині складові фізичного здоров'я людини ґрунтуються, насамперед, на кількісній основі з відповідними морфо-функціональними показниками. У психології критерії (показники) соціального здоров'я людини мають, в основному, якісну характеристику та вимагають кількісної оцінки у руслі відповідних міждисциплінарних досліджень. При цьому окремої уваги заслуговують дослідження щодо нейрофізіологічних (психофізіологічних) складових соціального здоров'я людини, у т.ч. пошуку відповідних компонентів у функціональній системі: конфліктність – емоційна сфера – соціальне здоров'я людини.

Результати досліджень. На думку М. Корольчука, «соціальне здоров'я особистості знаходить відображення в таких характеристиках: адекватне сприйняття соціальної дійсності, інтерес до оточуючого світу, адаптація до фізичного та соціального середовища, спрямованість на суспільну справу, культура споживання, альтруїзм, емпатія, відповідальність перед іншими, безкорисливість, демократизм у поведінці». У свою чергу, «соціальне неблагополуччя виявляється в неадекватному відображенні оточуючого світу, дезадаптивній поведінці, **конфліктності**, ворожості, егоцентризмі, прагненні до влади (як самоціль) та до збагачення, володінні речами тощо» [4].

Конфлікт – це суперечність, що виникає між людьми у зв'язку з розв'язанням тих чи інших питань соціального або особистісного життя. Стан конфлікту характеризується гострими негативними емоційними переживаннями його учасників. Конфлікт може виявитися на рівні свідомості окремо взятої людини – це внутрішньо-особистісний конфлікт, а також у міжособистісній взаємодії та на рівні міжособистісних групових стосунків. Негативне значення конфлікту для людини виявляється у посиленні особистісного напруження, зниженні самооцінки, виникненні гострих емоційних переживань та порушенні соціальної адаптації [2, 3, 5].

Отже, залишається відкритим питання щодо переходу від якісної до кількісної оцінки соціального здоров'я людини. У зв'язку з цим міждисциплінарні теоретичні та практичні підходи з відповідними нейрофізіологічними (психофізіологічними) складовими можуть включати наступну функціональну схему: соціальне здоров'я (якісна оцінка) – емоційна сфера – рівень конфліктності (кількісна оцінка).

При цьому поставлена задача щодо розробки способу діагностики соціального здоров'я за рівнем конфліктності, що сприятиме переходу від якісної до кількісної оцінки складових соціального здоров'я людини за відповідними опитувальниками (методиками). Окрім того, рівень конфліктності можна розглядати як психофізіологічний індикатор соціального здоров'я людини.

Для діагностики конфліктності як компонента соціального здоров'я людини застосована методика визначення ступеня (рівня) конфліктності С. Степанова, за якою встановлюють наступні рівні конфліктності (у балах – кількісна оцінка): 1) до 10 балів (високий рівень конфліктності); 2) 11-21 бал (середній рівень конфліктності); 3) 22-32 бали (низький рівень конфліктності) [1].

Таким чином, враховуючи клініко-фізіологічний підхід щодо здоров'я (гіперфункція, нормофункція, гіпофункція), за відповідним рівнем конфліктності встановлена наступна функціональна оцінка соціального здоров'я людини за 12-ти бальною шкалою: 1) рівень соціального здоров'я в 1-4 бали – рівень конфліктності до 10 балів – гіперфункція емоційної сфери щодо соціального здоров'я людини – висока ймовірність розладів психіки і поведінки; 2) рівень соціального здоров'я у 5-8 балів – рівень конфліктності у межах 11-21 бал – нормофункція емоційної сфери щодо соціального здоров'я людини – середньостатистична ймовірність розладів психіки і поведінки; 3) рівень соціального здоров'я у 9-12 балів – рівень конфліктності у межах 22-32 бали – гіпофункція емоційної сфери щодо соціального здоров'я людини – низька ймовірність розладів психіки і поведінки (таблиця 1).

Таблиця 1

Функціональна оцінка соціального здоров'я людини за рівнем конфліктності
(методика С. Степанова) у зв'язку з активністю емоційної сфери
та ймовірністю розладів психіки і поведінки (Романюк В.Л., 2017)

Рівень соціального здоров'я	Рівень конфліктності	Активність емоційної сфери	Ймовірність розладів психіки і поведінки	Клініко-фізіологічна характеристика
1-4 бали	до 10 балів (високий рівень)	домінування негативних емоцій	висока ймовірність	гіперфункція
5-8 балів (оптимальний)	11-21 бал (середній рівень)	врівноваженість позитивних і негативних емоцій	середньостатистична ймовірність	нормофункція
9-12 балів	22-32 бали (низький рівень)	домінування позитивних емоцій	низька ймовірність	гіпофункція

При цьому слід відмітити, що високий рівень конфліктності з відповідною гіперфункцією емоційної сфери щодо соціального здоров'я може сприяти розвитку відповідних афективних, психогенних (невротичних), психосоматичних розладів, а також адиктивним і девіантним формам поведінки людини.

Спосіб діагностики соціального здоров'я людини за рівнем конфліктності передбачає формування під час навчального процесу та у процесі самоосвіти наукового світогляду з системним мисленням – об'єктивна (причинно-наслідкова) оцінка конфліктності як

компонента соціального здоров'я людини, а також її клінічних складових і соціальних наслідків.

Апробація способу діагностики соціального здоров'я людини за рівнем конфліктності проведена в умовах лабораторії психофізіології та клінічної психології психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету із залученням студентів різних курсів денної та заочної форми навчання.

Перспективи подальшого дослідження. Функціональна оцінка соціального здоров'я за рівнем конфліктності сприятиме розробці міждисциплінарних теоретичних і практичних складових соціального здоров'я у зв'язку з активністю емоційної та когнітивної сфери, а також етіологією і патогенезом розладів психіки і поведінки із врахуванням вікових і статевих особливостей людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Практикум по психологии здоровья / Самооценка физического, психического и социального здоровья // Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2005. – С. 35-42. – (Серия «Практикум по психологии»).
2. Психология. Словарь / Под общей ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 174-175.
3. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – С. 176-177. – (Серія «Енциклопедія ерудита»).
4. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я / За ред. М.С. Корольчука. – К.: Інкос, 2002. – С. 12-13.
5. Человек: анатомия, физиология, психология. Энциклопедический иллюстрированный словарь / Под ред. А.С. Батуева, Е.П. Ильина, Л.В. Соколовой. – СПб.: Питер, 2007. – С. 229-231.

УДК 159.9

Александр Ткаченко
(Киев, Украина)

ПЕРВОПРИЧИНА ЖИЗНИ ЛИЧНОСТИ: ПОПЫТКА НАУЧНОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Рассматривается проблема понимания первопричины жизни личности и попытка ее осмысления как научного понятия на основе «деложизненного» подхода в психологии.

Ключевые слова: феномен человека, ноосфера, личность, первопричина, «дело жизни», подход «дело жизни».

The problem of understanding of original cause of life of personality and attempt of her comprehension is examined as scientific concept on the basis of «cause life» approach in psychology.

Keywords: the phenomenon of man, noosphere, personality, original cause, «cause life», «cause life» approach.

Попытка научного осмысления феномена человека и его предназначения в Универсуме в контексте формирования ноосферы приводит Пьера Тейяра де Шардена к необходимости поиска связи в нем (человеке) материального (внешнего) и духовного (внутреннего) не как скрытой сущности, но как функции (также эффекта или специфического свойства), что фокусируется в «душе» как преобразователе энергии (физической и психической) [6]. В научном осмыслении жизни личности это позволяет говорить не о «душе» как таковой, а о функционировании или «праксисе души» в личности, без которого последняя бессмысленна.

Достаточно интересной стала попытка решения этой проблемы на основе аксиоматического метода и научного понимания фундаментальной христианской аксиомы о

Триединстве в контексте «философии ненасильственного развития» И.Н.Острцова, где наряду с иррациональным и материальным миром постулируется существование т.н. «индивидуального иррационального объекта», проявляющегося лишь во взаимодействии с «другим» (групповым детерминированным миром). Имеется в виду личность человека, стремящегося к достижению высшего предназначения, состоящего в необратимом увеличении массива активного разума как главного условия развития. Осознание же личностью своего предназначения высвобождает огромный энергетический потенциал Разума, достаточный для решения задачи преобразования и дальнейшего прогресса Человечества [5].

Предназначение человека как высшая цель развития и идеальная форма, включающая эталон личности, содержится в философской концепции А.Ф. Лосева в парадигме категории мифа, понимаемого как символ жизни, действительность, несущая в себе собственную историческую истинность и смысловую структуру. Здесь диалектическая формула мифа выглядит как «в словах данная чудесная личная история», где окончательным смысловым ядром является «развернутое магическое имя» [4]. Это не сказочность или фантастичность убеждений, а способ открытия человеку действительности, в зависимости от его внутреннего психического состояния и внешних социо-исторических условий, формирующуюся в личности, где «чудесным» образом встречаются два плана: 1) личность сама по себе как идея, принцип, смысл всего становления, неизменное правило развития и 2) история этой личности как реальное протекание ее развития. В диалектическом синтезе этих двух планов состоит сущность воплощения идеи высшего предназначения, для реализации которой необходимо, чтобы специально определялось реальное культурно-историческое психологическое состояние личности в сравнении с ее идеальной моделью. Это соотношение реального и идеального в обыденной жизни фокусируется в осмыслении и осознании человеком своего «развернутого магического имени», рассматриваемого нами как включающего содержание «личностных деформаций» на всех уровнях бытия, что определяется как основной предмет психологической практики самоопределения и развития.

Мы также полагаем, что высшее предназначение постигается в раскрытии тайны развития личности, которая в психологической культурно-исторической теории рассматривается в контексте понятия символизма как опосредованности психики и сознания, превращения реальной формы в идеальную и наоборот, взаимоотношения субъекта с «другим» на «поверхностном», «глубинном» и «вершинном» уровнях (по Л.С.Выготскому). Л.С.Выготский, как и К.Г. Юнг, указывал, что при рождении ребенка и возникновении начальной формы уже имеет место образ взрослости как идеальная форма, которая задает целостность детства и человека в целом. Это достигается с помощью соответственной практики умственной и рефлексивной психологической работы, вступления во взаимоотношение с более высоким Другим в силовом потоке двойной духовпроводности как введения идеальной формы, так и очеловечивания.

Интересной для нас стала также полемика Г.А.Балла с В.П. Зинченко [1, с. 213-215; 3, с. 17-19] относительно противоречия между научно-рационалистической традицией, рассматривающей реальную личность, поддающуюся исследованию в контексте научного дискурса, когда у личности не только признается целостность, а и возможность научного подхода, но не упоминается о душе, и культурно-философской традицией романтической трактовки личности как некоего идеала, недостижимого для рационального научного изучения, когда у личности признается целостность и душа, но отрицается возможность ее научного познания [2].

В результате обобщения в монографии [3] наиболее значимых научных концепций интегративности личности, она понимается как то, что интегрирует все ресурсы человека, результаты его «окультуривания» и «очеловечивания», благодаря чему он становится полноправным членом общества, способным вкладывать в развитие культуры. «В идеале человек находит "дело жизни", которое в свою очередь, "интегрирует" и развивает все "ресурсы" человека, способствуя максимальному развитию и "очеловечиванию"» [3, с. 44-

45]. Как видим, здесь суть интегративной личности проявляется в нахождении своего «дела жизни» в контексте стремления к идеалу, что полностью перекликается с нашей трактовкой этого термина, но уже как научного понятия в контексте «деложизненного» подхода в психологии [7].

Итак, *дело жизни* (ДЖ) – рус., *справа життя* (СЖ) – укр., *cause life* (CL) – англ., *causa vita* (CV) – лат., – это первопричина жизни личности (рус.), першопричина життя особистості (укр.), *original cause of the life of the personality* (англ.), *initium causa et vita et personalitas* (лат.). Под *первопричиной* понимаем то, без чего человеческая жизнь теряет всякий смысл, что является источником творения оригинала жизни личности и воплощается в ее стремлении к достижению высшего предназначения. «Высшее предназначение» здесь понимается как некая целостность, рассматриваемая как триединство *Идеала* личности, *Методологии* его достижения и *Практики* реализации данной методологии. *Жизнь* понимается как экзистенция личности, реализующей саму человеческую сущность в стремлении к достижению высшего предназначения, воплощаясь в модусах культуры, как продукт «праксиса души». *Личность* рассматривается в контексте интегративно-личностного подхода в психологии [3], включающая «деложизненную личность» и «лицо». Деложизненная личность является медиатором, связывающим реальное лицо с его Идеалом. Лицо рассматривается как воплощение культуры в человеческом индивиде и как компоненты культуры, которые появляются в личном модусе и могут воплощаться в более масштабных модусах социально значимого творчества.

Принимая как сущность понятия «дело жизни» первопричину жизни человеческой личности, можно определить ее (сущности) существование по таким основным признакам: 1) *стремление личности к достижению высшего предназначения*, проявляющееся как триединство ДЖ-личности, ДЖ-методологии и ДЖ-практики. Это наиболее сложная характеристика, отражающая те высшие ценности, к которым человек всегда должен стремиться, что порождает само это стремление, создает человека в его сущности, без чего его нет как такового; 2) *реализация смысла жизни* и наполнение разума – это наиболее общая характеристика, вытекающая из теории смысла жизни и предполагающая ее дальнейшее развитие; 3) *формирование самоактуализирующейся личности* как реализующей ДЖ. Здесь предполагается дальнейшее развитие теории самоактуализирующейся личности А. Маслоу; 4) *авторство своей жизни*, проявляющееся в творении оригинала своей жизни, когда можно говорить о субъектности как самопричинности личности, ориентированной на достижение Идеала (по В. А. Петровскому); 5) *праксис души*, проявляющийся как «присутствие души» в личности и ее жизни, как поступок, определяющий механизм творения духовного продукта и реализации ДЖ; 6) *главная жизненная задача*, что позволяет рассматривать ДЖ в контексте психолого-педагогической категории «задача».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы. – К.: Изд-во «Основа», 2006. – 408 с., С.213.
2. Зинченко В.П. Размышления о душе и ее воспитании (Час Души) // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 125.
3. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / [Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня та ін.] ; за ред. Г.О. Балла. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 206 с.
4. Лосев А.Ф. (1991) Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 525 с.
5. Острцов И. Введение в философию ненасильственного развития: Монография. – Ростов-на-Дону, Комплекс, 2002. – 231 с.
6. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
7. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения. Монография. Изд. 2-е. – LAMBERT, 2014. – 384 с.

БОШЛАНГИЧ СИНОФ ЎҚУВЧИЛАР ЎҚУВ ФАОЛИЯТИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

В данной статье проанализирована проблема развития учебной деятельности в младшем школьном возрасте. А так же рассмотрен основной компонент учебной деятельности – учебная мотивация и её структура, психологические особенности проявления учебной мотивации в деятельности.

Ключевые слова: младший школьный возраст, учебная деятельность, мотив, мотивация, мотив учебной деятельности, внутренняя и внешняя мотивация.

In this article it is analysed problem of development of educational activity in a midchildhood. And the basic component of educational activity is similarly considered is educational motivation and her structure, psychological features of display of educational motivation in activity.

Keywords: midchildhood, educational activity, reason, motivation, reason of educational activity, internal and external motivation.

Кичик мактаб ёшидаги боланинг асосий фаолияти – ўқув фаолиятидир. Ўқув фаолияти – янги билим, кўникма, малакалар эгаллашдан, табиат ва жамият тўғрисидаги қонуниятларни ўзлаштиришдан иборат. Ўқув фаолиятида барча предметли ҳаракатлар болани ақлий ривожлантиришга, ўзи устида ишлаш ва ўзини ўзи ривожлантиришга, ўзини ўзи ўзгартиришга яъни билиш жараёнлари устида ишлашга, уларни такомиллаштиришга қаратилган бўлади.

Мактаб таълимининг асосий хусусиятларидан бири бола бу тизимга қадам қўйган даврдан бошлаб, уни тарбияловчи катталар билан муносабатларида ўзгаришлар юзага келади. Боланинг катталар билан муносабати бевосита кўринишдан, билвосита кўринишга ўтади. Бунда аввало, ўқитувчи томонидан берилаётган билим, кўрсатилаётган намунани тўғри ўзлаштири олиш қобилияти, ўқитувчининг ўқувчи ҳатти – ҳаракатига бераётган баҳони адекват қабул қила олиши ҳам муҳимдир.

Муҳим амалий аҳамият касб этувчи муаммолардан бири боланинг мактабга нисбатан психоген дезадаптацияси ҳисобланади. Мактаб интизомини бузиш, ўзлаштириш кўрсаткичи пастлиги сабабларининг вариантлари кўп. Жумладан, ўзлаштирайдиган ўқувчилар рўйхатига турли сабаблар билан тушиб қолиш мумкин: педагогик қаровсизлик, психик ривожланишдан орқада қолиш, ақлий ва психик қолдиқ, марказий нерв тизимидаги локал бузилишлар, интеллектуал пассивлик ва соматик носогломлик. Шу нуқтаи назардан олганда, таълим олишдаги қийинчиликлар ҳам турличадир: ўқув фаолиятининг муҳим элементлари ривожланмагани (ўқувчи позицияси, билиш мотивацияси ва ҳоказолар); билим олишга қизиқишнинг пастлиги; диққат ва идрокнинг сустлиги; мактаб шароитига кўника олмаслик. Мактаб психологининг асосий вазифаси – боланинг мактабга дезадаптацияси, ўзлаштириш кўрсаткичининг пастлиги ва ҳулкидаги оғишишларни асл сабабини аниқлашдан иборат. Кичик мактаб ёшидаги болаларни ўқув фаолиятини ташкил этиш ўқитиш шакллари ва усуллари билан узвий боғлиқдир [1, б. 5].

Ўқув фаолияти тизими ўз ичига қуйидаги элементларни олади:

1. Ўқув – билиш мотивлари. Кичик синфларда ўқув фаолиятини ташкил этишда ўқувчилар қизиқишни уйғотиш ва уни сақлаб қолиш учун дарсларини кўرғазмали – образли материаллар ҳамда ўйин тарзидаги машғулотлар билан бойитиш лозим. Бу усулларга таяниб, болаларда ўқишга ички мотив уйғота олиш, қизиқишларини кучайтиришга эришиш мумкин. Шу билан бирга, бола эътиборини ўзини ўзи ривожлантиришга, ўз устида ишлашга, лаёқатларини ривожлантиришга, қадриятлар тизимини ишлаб чиқишга, ўзини – ўзи

баҳолашга ҳам ўргатиш мумкин. Замонавий таълим ва тарбия методларидан фойдаланиб, боладаги ўқишга бўлган муносабатини коррекциялаш, қизиқишини янада чуқурлаштириш, барқарор ўқув мотивини шакллантиришга эришиш мумкин.

2.Ўқув вазифаси. Ўқув вазифаси ўз ичига бутун синфга умумий бўлган амалий кўникмаларни ўқувчиларга хусусий тарзда етказиб бера олиш маҳоратини ўз ичига олади. Бунда ўқувчилар эгаллаган билимларини мустақил ажрата олишлари учун, боладан мактабда нималарни ўргангани ҳақида саволлар бериш; уйга берилган вазифаларни нима учун бажариш кераклигини тушунтириш; топшириқларни ўзаро солиштириш асосида фарқларни аниқлашга ўргатиш лозим. Ўқув фаолиятини ташкил этишда асосийси – ўқувчиларни берилган вазифаларни ечимини излашда тўғри усулни танлашга ва уни қўллай олишга кўникма ҳосил қилишдан иборатдир;

3.Назорат функцияси ўқув фаолиятини ташкил этилишини тўғрилиги ва яхлитлигини назорат қилишдан иборат;

4.Баҳолаш. Баҳолашнинг мазмуни шундан иборатки, таълим олувчилар томонидан ўзлаштирилган билимларни савиясини аниқлашда ҳамда ўқувчиларда маълум қийинчиликларни енгиб ўтганидан ҳиссий – эмоционал қониқишнинг ҳосил бўлишидир. Одатда, баҳолаш ўқитувчи томонидан амалга оширилади [2].

Ўқув фаолиятини ташкил этиш ўқитувчи билан ҳамкорликда амалга оширилади. Мактабга илк бор қадам қўйган бола, таълим олишни, ўқишни билмайди. Даставвал, барча жараён ўқитувчи томонидан ташкил этилади: ўқувчилар олдида вазифалар қўяди; уларни ечимини топиш усуллари ўргатади ва намуналар кўрсатади; ҳар бир ўқувчининг бажарган ишларини назорат қилади ва баҳолайди.

Боланинг ҳулқ – атворида ихтиёрий хатти – ҳаракатлар кўрина бошлайди: белгиланган тартиб – қоидаларга амал қилишга интилиш; ўқишга бўлган ихтиёрий қизиқишнинг кучайиши. Ихтиёрийлик ва самарали фаолиятнинг кучайиши нафақат катталар томонидан белгиланган мақсадларни бажаришдан, балки бола ҳам ўз - ўзига мақсад қўя бошлайди ва шу мақсадни амалга ошириш учун ўз ҳулқ – атоврини ўзгартиришга ва назорат қилишга уринади.

Ўқув фаолиятини ўзлаштириш жараёнида болада – анализ қилиш, режалаштириш, рефлексия жараёнлари шаклланади. Анализ қилиш жараёнида бола ўрганаётган материалларини фарқлашни, ажрата олишни бошлайди. Режалаштириш жараёнида ўқув вазифаларини ҳал этишни назарий ва амалий жиҳатларини боғлиқлигини ўрганади. Рефлексия жараёни ўқувчиларга ўз фикрларини, сўзларини очиқ баён эта олишни таъминлайди.

Ўқув фаолиятини ўзлаштириш жараёнида болада шаклланган анализ, режалаштириш, рефлексия жараёнлари тафаккур операциясининг илк кўринишидир. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда тафаккур жараёнлари билан бирга бошқа билиш жараёнлари идрок, хотира, диққат, хаёл ҳам ривожланиб боради. Тафаккур абстракт ва умумлаштирилган ҳолда намоён бўлади. Умумлаштириш операциясининг муҳим шарти нарса ва ҳодисалар ўртасидаги умумийлик, ўхшашлик, ўзига хос хусусият, боғланишларни муҳим белгиларини топишдир. Тафаккур асосида барча психик ҳодисалар ривожланиб боради. Кичик мактаб ёшида тафаккур ривожланиши кўرғазмали – образли тафаккур шаклидан сўз – мантикий тафаккур шаклига ўтади. Мактабгача ёшдаги болалардан фарқли равишда, бирор вазифани ҳал этишда, “катталардан ўзлаштирган” кўникмалар билан бирга, ўзлаштираётган билимларидан ҳам фойдаланишга уринадилар. Аммо боланинг фикрлаш жараёни, таълим жараёнининг қай даражада ташкил этилганлигига ҳам боғлиқдир [1, б. 6-7].

Идрок қилиш танишиш, фарқлаш, кузатиш жараёнларининг маҳсули сифатида кўрилади. Кузатиш аввал ўқитувчи томонидан назорат қилиб турилади, ўқитувчи ўқувчиларни идрок қилиш қоидалари билан таништиради. Бирламчи ва иккиламчи хусусиятларини, кузатишлар натижасини расмлар, қайд этишлар ёрдамида белгилаб боришни ўргатади. Умуман олганда,

идрок жараёнининг асосий элементи кузатишдир. Бола кузатувчанлик ёрдамида нараса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликлар, боғлиқликларни ўрганади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг интеллектуал хусусиятини ривожлантиришда хотира жараёнинг аҳамияти каттадир. Бола нафақат эсига туширади, балки махсус мнематик масалаларни ҳам ҳал этади яъни материалларни мақсадли эсда олиб қолиш ёки зарур бўлганда эсига туширишни ҳам амалга оширади. Кичик мактаб ёшида эсда олиб қолишнинг жадал шаклланиш жараёни кечади. Бола материални оддий такрорлаш ёрдамида эсда олиб қолишдан, материални асосий қисмларини фикрлаб, гуруҳлаб эсда сақлашга ўтади. Бунда материални мантиқан ўйлаб, маъносини тушуниб эсда олиб қолиш қобилияти ўсиб боради ҳамда эсда олиб қолинадиган материалнинг ҳажми кенгайиб боради, материалнинг мазмунини тушуниш ҳам чуқурлашади ва мураккаблашади. Бу жараёнда хотирани ривожлантириш учун ўз устида ишлаш муҳимлигини болага тушунтириш зарур. Бунинг учун материални қайта ўқиш ва такрорлаш, материал маъносига тушуниб эсда сақлаш лозим. Бунинг учун дарс жараёнида ўқитувчи турли вазиятларни тасаввур қилишни сўраши ва бу ҳолни ёрдамчи қуроллар – предметлар, макетлар, схемалар билангина ўқувчи тасаввурини ривожлантириш мумкин.

Айнан кичик мактаб ёшида ўқув материални ўрганиш учун диққатни жамлай олиш шаклланади. Кичик мактаб ёшида диққат мақсадга йўналтирилган ва ихтиёрий бўла бошлайди ҳамда диққат кўлами кенгайди ва уни бир неча объектга қаратилиши, кўчувчанлиги ортади. Кичик мактаб ёшида диққатни ривожлантириш жуда катта иродавий кучни ва юқори мотивация ташкил этилишини талаб қилади. Бунинг учун ўқитувчининг ўқувчига қўядиган вазифалари ва талабларининг ҳам аҳамияти катта. Ўқитувчи болаларга ўқув материалларига диққатини қаратишни ва уни барқарор ушлаб туриш, турли вазифалар ёрдамида ўргатади.

Кичик мактаб ёши давридаги 7 – 11 ёшда болаларда мотивацион – эҳтиёжлар доираси ва ўзини ўзи англаш ривожланиб боради. Бу даврда болада ўқув фаолияти борасида ота – онаси, оила аъзолари, ўқитувчилари, тенгдошлари орасида ўзини ўзи тасдиқлаш ҳамда уни тан олишларига интилиш кучаяди. Ривожлантирувчи таълимга бўлган қизиқиш, эндиликда фаолият мақсадига айланади. Ўқув фаолиятидаги асосий ўринини ўқитувчилар ва тенгдошлари орасидаги ютуқлари, баҳолари эгаллай бошлайди. Бу ёшда бола ўзини ўзи англаш ва шахсий рефлексия жараёни, ўз имконият даражалари чегарасини белгилай олиш, ихтиёрийлик ва ўзини ўзи назорат қила олиши билан тавсифланади. Шунинг натижасида бола ўз ҳулқ – атворини назорат қила бошлайди. У оиладаги ва ижтимоий ҳаётдаги ҳулқ – атвор меъёрларини аниқ ва дифференциялашган ҳолда тушуна бошлайди, катталар ва тенгдошлар билан шахслараро муносабатга киришишдаги фарқини англайди, ўз эмоцияларини айниқса, негатив эмоцияларни жиловлаб ифодалашни бошлайди. Шу билан бирга, эсда тутиш лозимки, ўқув фаолияти қандай ташкил этилганлиги ва ҳар бир бола индивидуал хусусиятларга эгаллигини ҳисобга олган ҳолда, кичик мактаб ёшидаги ўзгаришлар болаларда турлича кечиши мумкин.

Ўқув фаолиятини ташкил этилганлик шароитига қараб болаларнинг эмоциялари ўзгаради. Шу тарзда кичик мактаб ёшидаги болаларда эмоцияларни жиловлаш ва эмоционал барқарорлик кузатилади. Кичик мактаб ёши ўқувчилари бу даврга келиб, ўз ҳис – туйғуларини, кайфиятларини бошқара оладилар, чунки улар мактабгача тарбия ёшдаги болалар ва ўсмирларга қараганда ҳис – туйғулари осойишта, чуқур ва мувозанатлашган бўлади. Кичик мактаб ёшига узоқ муддатли позитив эмоциялар, хушчақчақлик, рухий тетик кайфият хосдир [1, б. 7-8].

Кичик мактаб ёшидаги болаларда мактабга биринчи бор келганда, янги муносабатлар тизими ва мулоқот доираси шаклланади. Мактаб даврининг илк кунларидан ўқувчилар бир – бирларига эътибор бермайдилар ҳамда тенгдошларининг ютуқлари билан қизиқмайдилар, мулоқотга кам киришадилар. Лекин вақт ўтиши билан ўқувчилар аста – секинлик билан бир – бирларини кузатишни бошлайдилар, мулоқотга нисбатан эҳтиёж сезадилар ва тенгдошлари

билан дўстлаша бошлайдилар. Бошланғич таълим охирига келиб эса ўқувчиларда тенгдошлари ўртасида алоҳида ўзига хос ўринни эгаллашга эҳтиёж шакллана бошлайди. Тенгдошларининг таълимий ютуқларига қизиқиш орта бошлайди ва улардан ажралиб туришга бўлган иштиёқ ҳулқ – атворининг асосий мотивига айланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Артемьева Т.В. Диагностика и коррекция развития младшего школьника. – Казань: Отечество, 2013. – 157 с.
2. Маркова А. К. Диагностика и коррекция умственного развития в школьном и дошкольном возрасте / А.К.Маркова, А.Г.Лидерс, Е.А.Яковлева. – Петрозаводск, 1992. – 180 с.

Научный руководитель – кандидат психологических наук, доцент Н.С.Жураев

СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ /
СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

UDK 004:372.8

*Galimzhan Batirov, Aiman Maylibayeva
(Atyrau, Kazakhstan)*

ABOUT USE OF ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES
IN TEACHING INFORMATICS AT SCHOOL

Стаття посвящена использованию электронных образовательных ресурсов в преподавании информатики в школе.

Ключевые слова: *электронные образовательные ресурсы, информатика, методика преподавания информатики.*

Article is devoted to use of electronic educational resources in teaching informatics at school.

Keywords: *electronic educational resources, computer science, teaching informatics.*

N.Nazarbayev "Kazakhstan-2050.Strategy: new political course of the established state" message to the people of Kazakhstan intensive introduction into the education system of innovative methods and teaching methods and modernization of Russian funds, instructed to consider how the optimal solution [1, p. 5-6].

Implementation of these tasks requires a new methodological revision of the training content. To improve the content of education in a national basis, the integration with the world educational space – the organization of educational process in new ways.

Teacher of national worldviews in the industry today to redefine education, moral values, making a turn, the most effective way to create and use electronic educational technologies in the modernization of the education system.

Electronic educational resources –are the complex of software, hardware and organizational techniques;andthe set of the educational, the methodical, the reference, and the organizational and other information are necessary for the effectiveness of organization in the educational process [2, 3].

It is necessary to mark that the use of electronic educational resources in an educational process considerably influences on forms and methods of presentation of educational material, character of cooperation between student and by a teacher, accordingly, on methodology of realization of employments on the whole. At the same time electronic educational resources do not replace the traditional going near educating, and considerably promote their efficiency. Main for a teacher - to find a corresponding place electronic educational resources in an educational process. Any of types of lessons can be conducted with the use of electronic educational resources [4].

To the basic requirements produced to the electronic educational resources are: pedagogical requirements (didactic principles; methodical requirements; ground of choice of subjects of educational course; checking for pedagogical expediency of the use and efficiency of application), technical requirements, ergonomic requirements, aesthetic requirements.

As well as in the traditional educating, modern electronic educational resources are based on well-known didactic principles and rules : evidentness, interactiveness, practical oriented, availability, scientific character of exposition of material, sequence of exposition, moduleness and variantness of exposition, methodical requirements, ergonomic requirements, aesthetic requirements.

The use of computer technologies and electronic educational resources in the process of educating influences on the height of professional competence of teacher, it assists the considerable upgrading of education [5].

Analysing experience of the use of electronic educational resources on employments, it is possible safely to say that his use allows to provide positive motivation of educating, rationally to organize an educational process, promote efficiency of employment.

Use of electronic educational resources for a teacher it is positive motivation on employments, with the use of computer technologies, conditioning for the receipt of educational information from different sources, ability to develop modern didactic materials and their effective use in an educational process, possibility of organization of intermediate and final control of knowledge by means of the computer programs, increase of the productivity of lesson etc.

Thus, every teacher, using electronic educational resources on employments, opens for itself new interesting possibilities in professional activity, what educating will become more enthralling due to.

REFERENCES

1. Nazarbayev N.A. "Strategy of "Казахстан-2050" : new political course of the establishedstate" 14.12.2012 year.
2. The use of electronic educational resources of new generation is in an educational process: Scientifically-methodical materials / Bordovskii G.A., Goth I.B., Illna S.P., Snegurova V.I., 2007. – 31 p.
3. Borisova V.P. Model of forming of cross-cultural competence in the process of the professionally oriented educating // Higher education today. – 2010 – №3.
4. Open educational resources programme – phase 1". JISC. 2009. Retrieved 2010-12-03.
5. Ivanov S. YU., Ivanov A. S. Obrazovanie: rakursyigrani // Vestnikvyssheishkoly Alma mater. – 2009. – № 2. – P. 59.
6. Stebenyaeva T. V., Baranov E. F., Larina T. S. Training of qualified specialists on the basis of use of innovative technologies and electronic educational resources // Social and humanitarian messenger of the South of Russia, Scientific magazine. – 2014. – № 4(47). – P. 30-35.
7. Larin S. N., Stebenyaeva T. V., Lazareva L. YU. Practical application of modern educational technology in higher education. // «Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives». Proceedings of the 6th International symposium (January 15, 2015). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. – 2015. – 328 p. – P. 82-87.

*Леся Бойко
(Дрогобич)*

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ ПРИ РОБОТІ З МАТРИЦЯМИ МОВОЮ ПРОГРАМУВАННЯ ПАСКАЛЬ

Одним із важливих структурних типів даних являються масиви. Масиви широко використовуються як обчислювальних, так і в програмах оброблення інформації. З поняттям "масив" доводиться зустрічатися при рішенні науково-технічних і економічних задач обробки сукупностей великої кількості значень.

До необхідності застосування масивів ми приходимо щоразу, коли потрібно зв'язати й використати цілий ряд однотипних величин.

Елементами масиву можуть бути дані будь-якого типу, включаючи структуровані. Тип елементів масиву називається базовим. Особливістю мови Паскаль є те, що число елементів масиву фіксується при описі і в процесі виконання програми не міняється.

Ключові слова: масив, елемент масиву, індекс, матриця, тип, розмірність, діапазон, форма.

З поняттям "масив" доводиться зустрічатися при вирішенні науково-технічних і економічних задач обробки сукупностей великої кількості значень.

Масив має такі характеристики:

- тип – загальний тип елементів масиву;
- розмірність (ранг) – кількість індексів масиву;
- діапазон – кількість допустимих значень кожного індексу;
- форма – сукупність розмірності і діапазону [3, с. 23].

Доступ до кожного елемента масиву в програмі здійснюється за допомогою індексу – цілого числа (точніше, виразу порядкового типу), що служить своєрідним ім'ям елемента в масиві (якщо ліва границя типу-діапазону дорівнює 1, індекс елемента збігається з його порядковим номером).

В ролі типу індексу може виступати будь-який скалярний обмежений тип, окрім `real` та `integer`. Разом з тим типом індексу може виступати діапазон типу `integer`. В ролі типу компонентів може виступати довільний тип, крім файлового.

Розроблений програмний продукт є набором програм, які дають можливість перевірити знання при роботі з матрицями, використовуючи мову програмування Паскаль.

Кінцевим результатом є реалізація задач, демонстрація основних конструкцій для вивчення мови програмування.

В даному програмному продукті розглянуто такі дії з матрицями:

1. Множення матриці на число.
2. Сума двох матриць.
3. Множення двох матриць.
4. Пошук визначника матриці.

Масиви, що беруть участь в цих діях, повинні бути ідентичні по структурі, тобто мати однакові типи індексів і однакові типи компонентів.

Робота користувача з програмою відбувається у формі меню.

Програмне забезпечення, яке необхідне для роботи розробленої програми:

- ° операційна система – Windows 98/NT/XP/2k,
- ° середовище Turbo Pascal 7.0,
- ° ukr.com.

Після запуску програми і виведення титульної сторінки робота з програмою виконується за допомогою меню (рис.1). Меню має вигляд:

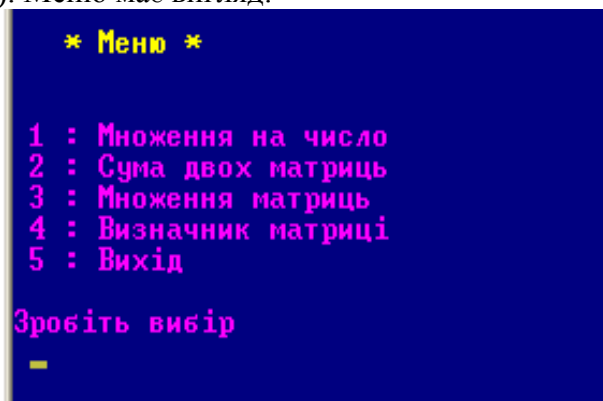

Рис.1. Меню

При виборі пункту 1 на екрані буде виведено множення матриці на число (рис.2). Матриця та множник вводяться з клавіатури. Результат виконання:

```

C:\> C:\BP\BIN\TURBO.EXE
a[0,0]=2
a[0,1]=3
a[0,2]=2
a[1,0]=1
a[1,1]=3
a[1,2]=2
a[2,0]=3
a[2,1]=2
a[2,2]=1
Введіть множник
2
Результат:
4  6  4
2  6  4
6  4  2
    
```

Рис.2. Множення матриці на число

При виборі пункту 2 на екрані буде виведено додавання матриць (рис.3):

```

C:\> D:\tp7\BIN\TURBO.EXE
Матриця #1
a[0,0]=1
a[0,1]=2
a[0,2]=3
a[1,0]=2
a[1,1]=1
a[1,2]=2
a[2,0]=1
a[2,1]=4
a[2,2]=0
Матриця #2
b[0,0]=2
b[0,1]=3
b[0,2]=1
b[1,0]=0
b[1,1]=2
b[1,2]=1
b[2,0]=3
b[2,1]=2
b[2,2]=1
Результат:
3  5  4
2  3  3
4  6  1
    
```

Рис.3. Додавання матриць

При виборі пункту 3 на екран буде виведено добуток двох матриць (рис.4):

```

C:\> D:\tp7\BIN\TURBO.EXE
Матриця #1
a[0,0]=1
a[0,1]=2
a[0,2]=3
a[1,0]=3
a[1,1]=2
a[1,2]=1
a[2,0]=2
a[2,1]=1
a[2,2]=2
Матриця #2
b[0,0]=1
b[0,1]=2
b[0,2]=1
b[1,0]=0
b[1,1]=3
b[1,2]=2
b[2,0]=1
b[2,1]=3
b[2,2]=2
Результат:
4  17  11
4  15  9
4  13  8
    
```

Рис. 4. Добуток матриць

Множення матриць в програмі реалізовано таким чином:

```
for i:=0 to n-1 do
for j:=0 to n-1 do
begin
result_mn[i,j]:=0;
for k:=0 to n-1 do
result_mn[i,j] := result_mn[i,j]+first[i,k]*second[k,j];
end;
```

При виборі пункту 4 на екран буде виведено визначник матриці (рис.5):

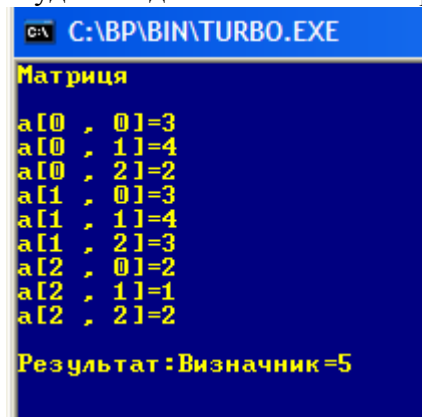

Рис. 5. Визначник матриці

Для виходу з програми потрібно вибрати пункт 5.

Розроблений програмний продукт ознайомлює з основними діями із матрицями виконаними у мові програмування Паскаль. Програма виконана на мові програмування Turbo Pascal, тому це забезпечує їй широке коло використання. Програма не є вимогливою до ресурсів ПК, як до технічних так і до програмного забезпечення.

Аналізуючи результати виконання програми, можна зробити висновок про ефективність застосування комп'ютерної техніки та програмування до вивчення теми «Робота з матрицями в Паскаль».

Створений програмний продукт можна використовувати як довідниковий та навчальний матеріал для студентів при вивченні теми «Робота з масивами в програмуванні» з предмету «Основи програмування та алгоритмічні мови», а також для демонстрації роботи з матрицями та самоперевірки знань з математики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Верлань А.Ф., Апатова Н.В. Інформатика. – К.: Форум, 2000 – 223 с.
2. Глинський Я.М. Інформатика. Алгоритмізація і програмування. Мова Паскаль. – 2-е вид. – Львів, Деол, 2002. – 200 с.
3. Глинський Я.М., В.Є.Анохін, В.А.Ряжська. Turbo Pascal. Практикум. – Львів, Деол, 2000. – 120 с.
4. Руденко В.Д. Курс інформатики. Основи алгоритмізації та програмування. – К., 2002. Ч.ІІ. – 199 с.
5. Кофман, Елліот, Б. Turbo Pascal. – 5-е вид. – М.: «Вільямс», 2005. – 896 с.

THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN INCLUSIVE EDUCATION

This article briefly reviews the use of information and communication technologies in the educational processes, in particular in inclusive education. The aim is to draw attention to contemporary inclusive practices and the role digital technologies can play in assisting young people to achieve their potential.

Keywords: *ICT, inclusive education, digital inclusion, educational tool, Information Technology.*

This paper explores the notion of how the design and use of digital technologies can promote learning and encourage inclusive practices in educational institutions. The aim is to draw attention to contemporary inclusive practices and the role digital technologies can play in assisting young people. Essay critical examines some of the contemporary issues relating to information and communication technologies (ICT) and digital inclusion, before closing with considerations of some implications for education.

Within the education context, inclusion means the process of reorganization of educational institutions with the aim of responding to the diverse needs of children and providing them with an equal opportunity to access, participate, contribute and achieve their potential [1]. Exclusion from the mainstream education was common for many children with special needs, as the mainstream system was not capable to offer appropriate support services. As a result, this 'segregative' system led to further exclusion and discrimination. Lately, the effectiveness of special education system has been frequently questioned [2, pp.125-135].

Since the beginning of the 21st century there has been a political shift towards inclusive approach in education. It has been recognized that inclusive education is a vital resource for 'working with these children, reintegrating them and defending their space in school' [3]. This approach celebrates diversity, offers an open space for children's learning and development, and helps them to overcome existing physical, cultural and social barriers that may prevent achieving their full potential.

As education providers have made clear commitment to promote successful inclusive practices within educational institutions, now there is a need to meet diverse needs of children, by adopting new learning and teaching strategies, providing quality education through balanced curriculum and assessment, and offering appropriate resource use and establishing links with their communities [4]. It has been recognized that the role of digital technologies in facilitating and supporting inclusive practices has increased significantly:

"Information Technology is making unique and valuable contribution to the learning of pupils with special education needs (SEN), enriching their learning experiences and enhancing their access to a broad curriculum"

(DES, 1990 in Loveless, 2003, p. 85)

Although ICT have been introduced relatively recently into inclusive learning environment, the impact ICTs have had on learning and inclusive practices are considered to be significant and beneficial for learners. There is a large body of evidence which claim that children with SEN by using ICTs achieved significant success and confidence in their learning practices. ICTs are both a medium and a vital tool which enable children with SEN to have greater access to communication and information, and help to overcome some of the barriers that may cause poor performance and educational exclusion. ICTs provide a wide-range support and assist children in different ways, for example: help learners to enhance their motivation; increase 'inclusion and engagement at social,

physical, and cognitive levels through creative and sensitive application'; facilitate peer collaboration and interaction; besides children are empowered as they learn to take responsibility for own learning and express their ideas [5, p. 13].

ICT can be seen both as 'a catalyst in initiating new ways of learning and thinking' and as 'a medium through which learners and teachers can communicate' [6]. Modification can be made to the technology to offer alternative approaches of communicating and interacting with information for those with severe learning difficulties. Learners with visual impairments have an access to a range of technologies via supportive software, talking books, screen readers, word processors, auditory prompts etc. By using ICTs children who experience emotional and behavioral difficulties are able to develop motivation to learn, raise self-esteem, and develop social communication skills [6]. Moreover, learning and communicating through a Virtual Learning Environment (VLE) can be a perfect option for those young people who are excluded due to different circumstances (pregnant, traveler's children, young offenders).

The introduction of digital technologies into the inclusive education environment allowed educators to reform their teaching and learning practices. Education programs need to support the ideas of *personalization* and the child's voice, the concepts which nowadays became the leading forces for change in educational practices. The aim of personalized learning is the establishment of a system that is able to offer bespoke support and meet diverse needs, interests, abilities and potential of all children, irrespective of their social background, age, gender, disability, ethnicity; the system which facilitates children to take shared responsibility for identifying their learning goals and learning practices [4]. It is believed that if the goals of personalized education are implemented by means of digital technologies then there is a possibility to reform the education system 'around the learner', which 'enables the learner's voice to be heard more powerfully in shaping the curriculum, contexts and practices of their learning both in and out of schools' [4].

Digital technologies are able to empower learners and help them in making informed choices about what, how and where to learn by offering pupils access to information and skills which are relevant to their needs. For instance, digital technologies can be used to access online databases, websites, and interactive resources.

Exploration of the history of the introduction of ICT within education field revealed that it was merely a step towards 'modernization' - a naïve desire to update schools; however this step did not intend to make any fundamental changes within teaching and learning, curriculum content and organization itself. Therefore, there is a need to reconsider the role of ICTs which should be regarded as 'an issue of teaching and learning rather than an issue of technology' [6].

There is an evidence to suggest that without using the communication and multimedia affordances of digital technologies, it is doubtful whether education system is able to achieve the aim of personalization, create diverse learning spaces in which children are provided with an equal opportunity to construct their own learning experiences, in which they can evaluate and reflect on their own learning across different locations, have an access to a range of resources which are relevant to their interests, needs, and abilities [4].

The introduction of ICTs into the education environment raised numerous challenges for teachers in their understanding and use of ICT to enhance learning. As Glenn DeVoogd stated, "Technology does not change practice, people do", thus it is the role of teachers to modify their teaching practices, discover best environments and resources in order to support the principles of inclusion [6]. Children use of ICT in school should be changed from teacher-directed to child-centered approach.

Nowadays many children use digital technologies more frequently outside the formal learning context and they have already constructed personalized learning spaces for themselves by means of digital technologies. For most young people technology today is part of their lives and identities as they are often attracted to use these technologies: to adapt their informal learning to their own needs, express personal identities, access information which is relevant to them, test boundaries and develop creativity skills and imagination, to entertain, communicate and share knowledge [4].

Nowadays schools are ever more paying special attention to the imbalance between ICT use among learners in and out of school. Evidence shows that 'many learners are using technology at a more advanced level outside school than within the formal curriculum' [5, p. 35].

Numerous research studies are examining the notion of how to harness informal ICT use for formal learning objectives, as it has been widely argued that ICT tools that are well-known to learners outside the formal education can provide them with significant learning opportunities within formal education setting [5]. Therefore, teachers need to be familiar with experiences children have outside the walls of formal setting which may support or limit the quality of their learning [6].

ICTs have already changed the 'face' of education and today it is late to escape from the social and cultural consequences of digital age. Widespread use of technology has a great potential for significant changes in education context in terms of what, how, where, and when to learn. Society needs to create an open space for critical examination of the features and rationale of education in the digital age. It is society who has to challenge traditional assumptions about what education is for and contribute to a public debate on how education may need to change in order to meet the social, environmental, cultural and 'technological' needs of individuals.

BIBLIOGRAPHY

1. Ainscow et al (2006) Improving schools, Developing Inclusion, London: Routledge.
2. Peetsma, T et al (2001) 'Inclusion in Education: comparing pupils' development in special and regular education', Educational Review, 53 (2), pp.125-135.
3. The World Bank (2004) Inclusive Education Fund, The World Bank
4. Green, H; Facer, K; Rudd, T; Dillon, P; Humphreys, P (2005) Personalisation and Digital Technologies, Bristol: Futurelab.
5. Becta (2008) Web 2.0 Technologies for Learning at KS3 and KS4 – Project overview. Available at: <partners.becta.org.uk/upload-dir/downloads/page_documents/research/web2_ks34_summary.pdf>
6. Loveless, A (2003) The role of ICT, London: Continuum

УДК 004.42

*Жунар Жалгасбекова, Назерке Жампеисова
(Астана, Казахстан)*

РОЛЬ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматриваются направления использования мобильного приложения в современном образовании. Отмечается, что несмотря на широкое распространение и доступность мобильных телефонов среди студентов, мобильное обучение слабо распространено в отечественных вузах.

Ключевые слова: операционная система Android, использовать среду разработки Android Studio, мобильные приложений методы и средства обучения, готовность студентов к мобильному обучению.

The directions of mobile learning in modern education are considered. It is noted that despite the widespread availability of mobile phones among students, mobile learning poorly distributed in high schools.

Keywords: the operating system Android, use Android Studio development environment, mobile applications, methods of mobile learning, student's readiness to mobile learning.

На современном этапе развития науки и образования уже ни у кого не возникает сомнения, что надо обучать и обучаться по-новому. Изменения, которые происходят в жизни современного информационного общества, должны отражаться как в учебном процессе, так и в различных учебных материалах.

Долгие годы в образовании использовались три основных инструмента: книга как источник информации, тетрадь – для самостоятельной работы студента и доска – инструмент для визуализации материалов лекций преподавателя или студента и представления информации всей аудитории.

С каждым годом все проблематичнее становится производство традиционных бумажных учебников и учебных пособий, содержательный материал которых, зачастую, перестает быть актуальным еще до их попадания в учебные заведения. Одним из возможных выходов из сложившейся ситуации может являться разработка электронных средств обучения практически по всем дисциплинам и их публикация в мировых телекоммуникационных сетях или на информационных носителях, предоставляющих возможность несложного оперативного тиражирования.

Однако информационный взрыв создал множество проблем в сфере образования, важнейшей из которых является проблема обучения. Особый интерес для сферы образования связан с вопросами организации учебного процесса при автоматизации обучения, так как «ручные методы» без использования технических средств давно исчерпали свои возможности.

Наиболее доступной формой автоматизации обучения является применение ЭВМ, то есть использование машинного времени для обучения и контроля знаний учащихся. В мире цифровых технологий тетрадь и книгу стремится заменить персональный компьютер.

Всё большее использование компьютеров позволяет автоматизировать, а тем самым упростить сложную процедуру организации и проведения занятий. С другой стороны, современный образовательный процесс трудно представить без качественного обеспечения учебными и техническими средствами. За последнее время их видовой состав пополнился такими новейшими педагогическими программными средствами вычислительной техники, как электронные учебники, электронные учебные пособия, средства компьютерного моделирования, Интернет-сайты и другие телекоммуникационные средства. Они позволяют динамически изменять и дополнять содержания электронных средств обучения в соответствии с текущими изменениями в жизни общества, науке, культуре и т.д. Кроме того, практическая работа студентов с информацией, представленной в электронном виде, сыграет положительную роль в общем ознакомлении будущих специалистов с компьютерными и телекоммуникационными технологиями и подготовит почву для быстрой адаптации молодых специалистов к современным требованиям, предъявляемым к ним.

В настоящее время мобильные технологии охватили все сферы жизнедеятельности человека и стали активно применяться во всех сферах бизнеса. С каждым днем количество мобильных приложений для смартфонов и коммуникаторов растет. По мнению экспертов, количество пользователей мобильных гаджетов к 2017 году достигнет 5 миллиардов пользователей. Еще недавно пользователи смартфонов пользовались мобильными версиями любимых сайтов через браузер, но с появлением мобильных приложений эта картина изменилась.

Одним из преимуществ мобильных приложений над мобильными сайтами, которые до недавнего времени были популярны, является то что, единожды установив мобильное приложение, пользователь смартфона устанавливает долгосрочную связь, ведь даже закрытое приложение может отображать Push уведомления, которые намного эффективнее e-mail и SMS-рассылок. Многие крупные компании уже имеют мобильные приложения, для того чтобы сделать удобным и простым доступ к своим товарам и услугам. Те же, кто еще не использует в своей работе мобильный тренд, задумываются о создании таких приложений. Создавать мобильные приложения могут даже те, кто далек от программирования, для таких пользователей существуют он-лайн конструкторы где можно бесплатно создать простое

мобильное приложение (Appsmarketstore.com, ibuildapp.com, yapp.us, my-apps.com и др). Для создания же серьезного мобильного приложения необходимы знания языков программирования.

Мобильные приложения – это программные продукты, разработанные специально для мобильных устройств, смартфонов, планшетных компьютеров или других мобильных устройств.

Создание мобильных приложений делиться на несколько этапов. В настоящее время наибольшей популярностью пользуются приложения на IOS и Android платформах. На начальном этапе составляется список базовых требований и функционал, а затем и полноценное техническое задание, в состав которого входит структура и screenflow (карта экранов) будущего приложения. Затем на его основе разрабатывается дизайн и клиентский код самого приложения.

Цель данной работы – демонстрация создания довольно простого, но эффективного для процесса обучения мобильного приложения по предмету «**ИКТ** (информационно-коммуникационной технологии)» с помощью среды разработки Android Studio, для работы с платформой Android являющейся продукцией компании Google. Мобильное приложение по предмету «**ИКТ** (информационно-коммуникационной технологии)» представляет собой справочное методическое пособие для студентов технических и других специальностей, изучающих в объеме вузовского курса общую информатику. Такое приложение каждый студент, что немаловажно, может использовать в любое время суток и в любом месте, закачав его на свой мобильный телефон.

Широкие технические и функциональные возможности мобильных телефонов для образовательных целей применяются следующим образом:

- используется возможность SMS–переписки либо обмен мгновенными сообщениями с преподавателем для получения консультации;
- возможность выхода в глобальную сеть позволяет посещать необходимые сайты, обмениваться электронной почтой, пересылать необходимые информационные файлы;
- прохождение тестирования на мобильном телефоне позволяет учащемуся самостоятельно контролировать уровень знания предмета;
- электронные учебники для мобильных телефонов дают возможность получать новую информацию независимо от времени и месторасположения ученика;
- возможность воспроизведения звуковых, графических и видеофайлов дает расширенные возможности, в особенности для обучения языковым предметам и творческим специальностям, позволяет использовать разнообразные источники и способы получения знаний, заинтересовать обучаемого необычными методами преподавания;
- мобильные аналоги языковых словарей и справочников, различного вида математических калькуляторов удобны в использовании и способны содержать более полную и оперативно обновляемую информацию.

В целом, использование мобильных приложений в образовании дают устойчивую тенденцию к повышению уровня усвоения материала, мотивации к обучению, привлекательности самого предмета. Предложенная методика по сравнению с традиционной, позволяет развивать у студентов алгоритмическое и логическое мышление, воображение, желание самоутвердиться, получить конечный результат.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Android Studio – operating system from Android. Bourabai.ru [from Internet] [Quoted: December 24, 2010] <http://bourabai.ru/os/android.htm> .
2. Nurkasymova S.N, Zhalgasbekova Zh.K and Balabekov K.N. – Application of Modeling Technologies in Educational Process in High School, Middle – East Journal of scientific Research17(3): 275-279,2013, [http://www.idosi.org/mejsr/mejsr 17\(3\)13/2.pdf](http://www.idosi.org/mejsr/mejsr 17(3)13/2.pdf)

УДК 004.77:378.2

Жунар Жалгасбекова, Абылай Нұрғали
(Астана, Казахстан)

КОМПЬЮТЕРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Статья посвящена интерактивному методу обучения на примере использования электронного пособия дошкольного образования. На основе математических моделей процессов, разработанных в пособии, выявляются преимущества использования компьютера в учебном процессе.

Ключевые слова: математические модели алгоритмов программирования, электронное учебное издание, компьютерные технологии, интерактивные технологии обучения.

The article is devoted to interactive teaching methods on the example of use of electronic benefits of preschool education. On the basis of mathematical models of processes developed in the manual, identify the advantages of computer use in the educational process

Keywords: mathematical models of algorithms programming, electronic educational edition, computer technologies, interactive technologies of training.

Внимание педагогической общественности всего мира сегодня обращено к электронному обучению как новому виду обучения, обеспечивающего переход на новую парадигму образования. В данной парадигме образование расширяет свои границы.

В настоящее время от традиционного определения образования, как целенаправленного процесса и результата усвоения человеком систематизированных знаний, навыков и умений, развития ума и чувства, формирования мировоззрения мы пришли к представлению о процессе инфокоммуникационного взаимодействия субъектов образовательного процесса. Современный мир характеризуется постоянным увеличением потока информации. При этом человек должен, в большинстве случаев самостоятельно анализировать и систематизировать поступающие сведения, владеть приемами эффективной работы в меняющемся информационном потоке, самостоятельно организовывать свою активность, направленную на получение нужного знания.

Поэтому, чтобы вырастить конкурентоспособного человека будущего, школа должна решать новые задачи. По словам академика Семёнова А.П. «Научить человека жить в информационном мире – важнейшая задача современной школы».

И первые шаги ребенка в школе, а именно начальная школа, призваны научить малыша основным действиям, которые он будет дальше успешно воплощать в процессе инфокоммуникационного взаимодействия. Другими словами: мир современного человека преобразовывается ежеминутно, благодаря расширению области влияния и увеличению скорости распространения информационных потоков. Успешность человека во многом зависит от умения обращаться с этим информационным потоком и в школе на первый план постепенно выдвигаются задачи по на учению приемам работы с информацией нового качества. Школа учит детей учиться. В начальной школе, происходят первые изменения в сознании ребенка, складываются новые способы обработки информации, в идеале школьник учится понимать, как он получает новые знания, т.е. мыслительные процессы становятся осознанными, отрефлексированными. Качество будущих навыков мышления зависит от учебной среды, в которой развивается ребенок и здесь становится немаловажным содержание учебной информации, способы ее подачи, способы обработки. Именно поэтому появление электронных средств демонстрации материала, электронных учебных пособий становится естественным шагом в развитии УМК учителей начальной школы и предметников. А от их качества зависит и результат обучения.

Вторым, немаловажным тезисом актуальности появления в школе электронных пособий является необходимость своевременного знакомства детей с возможностями ИТ-технологий, которые можно использовать с обучающими целями.

Можно много спорить о влиянии компьютера на психологическое развитие ребенка, но мы никуда не уйдем от современной реальности, где ИТ-технологии становятся неотъемлемой частью нашей жизни. Знакомство ребенка с компьютером происходит уже в раннем детстве. И значительно полезнее для самого малыша будет знание, что «эта машина» может стать помощником в учебе:

- тренажером для развития мышления, памяти, навыков чтения,
- волшебной книгой-энциклопедией с рассказами о природе, истории,
- средством для реализации творческих способностей (рисование, развития дизайнерских навыков, пение, сочинение музыки), а не только «запретным плодом», игрушкой взрослых для игр «бродилок-стрелялок».

И первое знакомство с компьютерными технологиями должно быть именно в контролируемом направляемом взрослыми направлении.

Создание качественного электронного контента учебных пособий - только одна из ступеней большой программы информатизации, разработанной и поддерживаемой на государственном уровне.

Программа информатизации общества уже прошла ряд этапов:

- совершенствование нормативной правовой базы по внедрению ИКТ в учебный процесс;
- дальнейшая компьютеризация организаций среднего образования для достижения мировых показателей обеспеченности компьютерной техникой; подключение к сети Интернет организаций среднего образования; разработка и внедрение технологий дистанционного обучения на всех уровнях образования;
- создание образовательных информационных ресурсных центров в регионах и образовательного портала министерства; обеспечение организаций среднего образования
- электронными учебными изданиями в соответствии с образовательными программами;
- объединение портала и ресурсных центров регионов на базе единой транспортной среды государственных органов;
- внедрение информационной системы мониторинга, анализа и управления организациями образования

Техническими средствами реализации электронного обучения являются интерактивные доски и мультимедийные проекторы, мультимедийные лингафонные кабинеты (МЯК) и интерактивные предметные кабинеты, электронные читальные залы и домашние персональные компьютеры.

Средой электронного обучения являются различные прикладные программные продукты (ППП), реализующие содержание образования в соответствии с ГОСО РК: компьютерные игры для дошкольников, электронные учебники для учащихся школ; виртуальные тренажеры для учащихся профилированных и колледжей и электронные научные лаборатории для студентов вузов.

В Казахстане созданы условия для электронного обучения в школах, так как 90% содержания школьного образования разработано в форме ППП «Электронный учебник». Однако вопрос качества этих учебников до сих пор оставляет желать лучшего. В нашей работе мы отметим особенности, которыми должен отличаться учебник для детей и в частности для учеников начальной школы, и дипломный проект должен стать примером-макетом таких учебников.

Цель данной работы – создание электронного пособия "Веселая математика", содержащего тренировочные интерактивные задания, рассчитанные на осмысление,

закрепление и отработку полученных теоретических знаний, нацеленные на развитие памяти учащегося, формирование навыков логического мышления и рационального запоминания материала.

Учебное пособие должно создавать для учителя условия, в которых педагог по выбору может использовать отдельные задания с целью создания мотивации, отработки основных приемов, оценки уровня усвоения знаний и формирования навыков.

Электронный учебник для учащихся дошкольного образования должен решать в первую очередь образовательные задачи, а потому содержать в себе необходимые в учебном процессе компоненты: мотивационно-целевой, содержательный, операционный, оценочно-результативный.

Для решения поставленной цели были намечены следующие задачи:

1. Изучить степень обеспеченности электронными учебниками по информатике в начальной школе;
2. Охарактеризовать современное состояние деятельности по разработке электронных пособий и тенденции развития в этом направлении в РК и странах ближнего зарубежья
3. Изучить особенности учебного процесса в начальной школе, а так же особенности психологического развития учащихся 5-7 лет.
4. Познакомиться с возможностями программы Macromedia Flash 8 и языка программирования ActionScript2, которые могут реализовать идею создания электронного учебника
5. На основе полученных знаний разработать проект будущего пособия "Веселая математика".

В качестве инструмента для реализации данного проекта была выбрана программа MacromediaFlash8 и язык программирования ActionScript2. Программа MacromediaFlash8 позволяет создавать пособия с яркой, привлекательной для детей векторной графикой, анимационными эффектами. А язык программирования ActionScript2 обладает всем необходимым арсеналом для программирования интерактивных учебных пособий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гурский Д.А., ActionScript 2.0. Программирование во Flash MX 2004, СПб, 2004
2. Nurkasymova S.N, Zhalgasbekova Zh.K and Balabekov K.N. – Application of Modeling Technologies in Educational Process in High School, Middle - East Journal of scientific Research17(3): 275-279,2013, [http://www.idosi.org/mejsr/mejsr17\(3\)13/2.pdf](http://www.idosi.org/mejsr/mejsr17(3)13/2.pdf)
3. Serik M, Balgozhina G.B.- Instant messaging application for Smartphone. Life Science Journal.2014;11(1s): 258-262. (ISSN:1097-8135). [http://www. Lifesciencesite.com](http://www.Lifesciencesite.com). 47.

УДК 004

***Нургайша Мусина, Гульмира Нурбекова, Мира Қалдарова
(Астана, Казахстан)***

СОЗДАНИЕ САЙТА – СОЗДАНИЕ ВАШЕГО ВИРТУАЛЬНОГО ОФИСА

В статье рассматривается самый простой и распространенный вариант – сайт-визитка. Посетив такой сайт, человек сразу получит всю интересующую его информацию, при необходимости сможет задать вопрос и получить на него ответ, не отходя от своего компьютера.

Ключевые слова: Интернет-магазин, SIP-устройство, web-представительства, система управления контентом, сайт-визитка, оптимизация сайта.

The article rassmotrivaetsya the easiest and most popular option - online business card. By visiting this site, people immediately get all the necessary information, if necessary, be able to ask a question and get an answer, without leaving your computer.

Keywords: Internet shop, the SIP-device, web-representation, content management system, online business card, website optimization.

С каждым днем, Интернет из способа общения, поиска информации и развлечения, все больше превращается в необъятное пространство для бизнеса. Интернет продажи затмевают продажи реальные, открываются Интернет-представительства известных фирм, оборот Интернет-рекламы обгоняет оборот рекламы в средствах массовой информации. Как вы считаете, может быть и вам стоит подумать о расширении вашего бизнеса и открыть web-представительство в сети Интернет?

Создание сайта – дело непростое, сравнимое с открытием реального магазина, либо же с открытием нового офиса. Дело это обязательно нужно доверить профессионалам, так как сайт, будь то просто сайт-визитка, либо же крупный Интернет-магазин – это лицо вашей фирмы в сети Интернет, и это лицо всегда должно быть красивым и привлекательным для ваших клиентов.

Зачем вам нужно виртуальное представительство в сети Интернет? Этот вопрос волнует тысячи предпринимателей, пользующихся сетью Интернет для делового общения. Действительно, трудно решится на что-то, не до конца понимая зачем это нужно. Попробуем разобраться вместе. Вы скорее всего успели заметить, что многие ваши конкуренты уже имеют web-представительства в сети Интернет, и их сайты работают, привлекая клиентов и принося прибыль. [1]

Термин не является устоявшимся. Так, некоторые поставщики услуг виртуального офиса предоставляют дополнительные корпоративные или аутсорсинговые услуги, например, услуги корпоративного секретаря, бухгалтера или юриста. Компании, занимающиеся учреждением фирм за границей, также предлагают сопутствующую услугу по регистрации почтового адреса, телефона и факса. [2]

Другие поставщики предлагают преимущественно ИТ-инфраструктуру для организации удалённой работы для распределённых офисных команд. В этом случае виртуальный офис может включать: защищённый канал доступа сотрудников к системам фирмы, хостинг этих систем, сами ИТ-системы.

Компании приобретают виртуальный офис, чтобы получить эффективный и недорогой инструмент для общения с клиентами в городе их проживания, создав имидж местной компании, либо чтобы улучшить свой имидж благодаря престижному адресу в центре Нью-Йорка, Лондона или Гонконга. Например, фирма может купить виртуальный номер с кодом 212 и почтовый адрес в Нью-Йорке с целью создать впечатление, что компания находится в Нью-Йорке, в то время как в действительности может находиться совершенно в другой стране.

Также в услугу «виртуальный офис» входит сервис, называемый «виртуальный номер». Это телефонный номер выбранной страны и города. Звонки, поступающие на этот номер, могут приходить на мобильный или стационарный телефон, SIP-устройство или скайп.

Рассмотрим самый простой и распространенный вариант – сайт-визитка. На таком сайте размещена вся необходимая информация о вашей фирме, фотоматериалы, прайс-листы, реклама, контакты, а так же схема проезда и форма для отправки сообщений администратору сайта. Посетив такой сайт, человек сразу получит всю интересующую его информацию, при необходимости сможет задать вопрос и получить на него ответ, не отходя от своего компьютера. Согласитесь, для клиента это очень удобно, а главное правило торговли гласит: “люби своего покупателя”. [3]

Другой вариант представительства в сети – Интернет-магазин. Сегодня Интернет-магазинов существует великое множество, в сети вы можете все, начиная от автомобиля,

заканчивая одеждой и продуктами питания. И большинство из этих Интернет-магазинов приносит неплохую прибыль, известны случаи, когда Интернет представительства крупных магазинов приносили больше прибыли, чем их реальные собратья. Думаю, о том, что на сегодняшний день Интернет-магазин ничем не уступает магазину обычному можно не напоминать. [4] Создание Интернет-магазина – это верный и очень эффективный способ увеличить продажи и вывести работу вашей фирмы на новый качественный уровень. Открытие представительства фирмы в сети Интернет – это так же повышение конкурентоспособности. Итак, с чего же начать?

Начнем с первого и самого основного – с дизайна. Дизайн сайта играет одну из самых важных ролей в жизни вашего web-представительства, первое, что увидит на вашем сайте новый потенциальный клиент – это оформление. Дизайн должен быть притягательным, приятным, должен создавать у посетителя ощущение комфорта, заставляя его снова и снова возвращаться. Не стоит использовать в оформлении сайта слишком яркие краски, сильно бросающиеся в глаза, они будут только отвлекать и раздражать посетителя, так же не стоит добавлять на сайт чересчур много графики, это может нанести ущерб информативности и отпугнуть клиента. [5]

Второй шаг – выбор и установка программной части сайта. Программные части могут быть самые разные – система управления контентом, для удобства добавления и изменения информации на сайта, движок для Интернет-магазина, с возможностью добавления, удаления товаров. Сегодня программные средства для Интернет-магазинов имеют множество мощных и удобных функций, например, интегрируются с такой популярной линейкой программ для бухгалтерии, как 1С, и позволяют при заказе товара автоматически выписывать накладные и выбивать чеки.

Еще один очень важный шаг создания вашего web-представительства – это оптимизация сайта и раскрутка сайта. Именно от этого шага зависит количество посетителей и покупателей. Реклама в Интернет, так же как и реклама в средствах массовой информации требует вложения средств, но гораздо меньших, по сравнению с газетами и телевидением, а покупателей и клиентов такая реклама может привлечь на порядок больше.[6]

Надеюсь, после прочтения данной информации у вас больше не останется вопросов по реализации виртуального офиса вашей фирмы, и теперь вы полностью готовы к этому эффективному и увлекательному процессу – созданию вашего нового уникального web-представительства.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. «Создание Web-сайта. Недостающее руководство» Мак-Дональд М. – 2013.
2. «Создание сайтов» Бабаев А. Б., Евдокимов Н. В., Боде М. М. – 2014.
3. «Создание и раскрутка сайта» Андрей Валентинович Жвалевский – 2011.
4. «Создание сайта» Владимир Алмаметов – 2016.
5. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.booksgid.com/www/43672-sozdanie-web-sajta.-nedostajushhee.html>
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.on-line-teaching.com/site/books.html>

УДК 372.853

*Анна Погуляева, Виктория Хмурович
(Могилев, Беларусь)*

ПРИМЕНЕНИЕ ВИРТУАЛЬНОГО ПЛАНЕТАРИЯ STELLARIUM ПРИ ИЗУЧЕНИИ ОСНОВ ПРАКТИЧЕСКОЙ АСТРОНОМИИ

Использование программы виртуального планетария Stellarium при изучении школьного курса астрономии является ценнейшим наглядным пособием, позволяющим воспроизводить все основные небесные явления.

Ключевые слова: виртуальный планетарий Stellarium, интерактивный программный модуль, астрономия.

The use of the software virtual planetarium Stellarium in the study of school course of astronomy is a valuable visual aid that allows you to play all major celestial events.

Keywords: virtual planetarium Stellarium, interactive software module astronomy.

Использование компьютера представляет большую ценность для обучения, потому что привлекательные мультимедийные программы позволяют лучше воспринимать и легче усваивать учебный материал, стимулируют интерес к обучению. Они помогают приобретать прочные знания, предоставляют возможность самостоятельно овладевать учебным предметом, узнавать еще больше нового и интересного о мире, что нас окружает.

В целом электронные средства обучения стимулируют интерес к учебе, к самостоятельному приобретению знаний, позволяют осуществлять контроль всей учебной деятельности. Рассмотрим один из возможных вариантов применения компьютера при изучении основ практической астрономии.

Астрономия является областью знаний, в которой объединяются все предметы научно-технического цикла в применении к исследованию Вселенной. Особенностью курса астрономии является то, что она немыслима без наблюдений и наглядных пособий, а также то, что этот курс должен сообщить учащимся наиболее современные знания о Вселенной, знакомить их с основными идеями, усвоение которых будет способствовать последующему приобретению знаний в процессе самообразования, ориентируя в огромном потоке научной информации.

Для усвоения знаний по астрономии учителю достаточно часто приходится прибегать к наглядным пособиям: картинкам, схемам, картам звездного неба, фильмам, слайдам. Все это объединяют в себя компьютерные технологии. Разнообразие сайтов, посвященных астрономии, позволяет постоянно пополнять наглядные пособия и обновлять их. Всевозможные компьютерные программы, содержащие карту звездного неба, наиболее эффективно обучают учащихся ориентироваться при поиске созвездий на небе. Наиболее удачная в этом отношении программа «Виртуальный планетарий Stellarium».

Программа виртуальный планетарий используются при изучении школьного курса астрономии как ценнейшее наглядное пособие, которое позволяет воспроизводить все основные небесные явления.

Виртуальный планетарий может демонстрировать следующие астрономические явления [1]:

1. Суточное движение всех небесных светил и собственное движение Солнца, Луны и планет.
2. Расположение Солнца, Луны и планет для любого момента времени, в том числе прошлого и будущего.
3. Вид звездного неба для любого пункта Земли и его изменения при движении наблюдателя по широте.

4. Прецессионные изменения вида звездного неба.
5. Солнечные и лунные затмения, движение комет, "звездные дожди", полярные сияния.
6. Панорамы лунного ландшафта, ландшафта различных природных зон Земли, а также изображения некоторых планет и их движение вокруг Солнца.
7. Основные линии небесной сферы (экватор, меридиан, эклиптику, сетку экваториальных координат).

Элементы управления позволяют изменять направление взгляда наблюдателя, масштаб изображения, «приблизить» объект, показать подробную информацию об объекте и т.п.

Кроме этого Stellarium позволяет создавать целые демонстрации благодаря поддержке сценариев. А также возможности планетария можно существенно расширить за счет использования системы плагинов (компас, окуляр и др.).

Методическая ценность виртуального планетария бесспорна. С его помощью учащиеся, изучающие астрономию, могут в любой момент наблюдать такие небесные явления, которые в природе или очень редко происходят (например, затмения, появление больших комет, звездные дожди и т. д.), или практически недоступны для наблюдения. Например, движение Солнца на фоне звезд, небо южного и северного полюсов, расположение планет на небе в отдаленные моменты прошлого и будущего.

В особенности полезно использовать виртуальный планетарий для подробного знакомства со звездным небом. Для ряда практических наблюдательных астрономических задач Stellarium может эффективно заменить подвижную карту звёздного неба.

В Internet источниках можно найти описание основных функциональных возможностей программы. Однако, при решении конкретных задач по астрономии у учащихся возникает ряд вопросов. Опишем возможности применения виртуального планетария на примере изучения основ практической астрономии.

На изучение темы «Основы практической астрономии» в соответствии с учебной программой отводится 4 часа [2]. В содержании темы «Основы практической астрономии» в соответствии с учебной программой выделим следующие структурные элементы знаний:

- *Материальные образования:* космос; небесное тело; светило.
- *Модели материальных объектов:* созвездие; небесная сфера; небесный экватор; эклиптика; математический горизонт; точка весеннего равноденствия; небесная параллель; среднее экваториальное Солнце.
- *Астрономическая величина:* горизонтальные координаты: азимут (A), высота светила над горизонтом (h), угловое расстояние, зенитное расстояние (z); экваториальные координаты: часовой угол (t), склонение (δ), прямое восхождение светила (α); географическая широта; географическая долгота; время (звездное время, солнечное время).
- *Явления и процессы:* восход светила; заход светила; верхняя кульминация; нижняя кульминация; истинный полдень; истинная полночь; суточное движение.
- *Законы и закономерности:* теорема о высоте северного полюса.

Одной из практических задач, которая вызывает затруднения у учащихся, является определение восхода и захода светил, а также определение моментов верхней и нижней кульминации. Рассмотрим решение этой задачи с помощью виртуального планетария.

Задача: определить моменты восхода, захода, верхней и нижней кульминации звезды Сириус (α Большого Пса) на дату 22.10.2015 в г. Могилеве.

Для начала необходимо установить интересующую нас дату (22.10.2015) и место наблюдения (г. Могилев), затем найти интересующий объект α Большого Пса – для этого нужно вызвать поисковую форму и найти объект.

Далее необходимо вспомнить вначале условия, при которых наблюдаются моменты восхода, захода, верхней и нижней кульминации.

Из определений следует, что нужно использовать меридиан и горизонт, поэтому необходимо включить показ линии небесного меридиана и горизонта в *Окне настроек неба и наблюдения*.

Для наблюдения нижней кульминации и лучшей видимости восхода и захода следует отключить показ Земли.

Теперь видно звезду α Большого Пса (рис. 1).

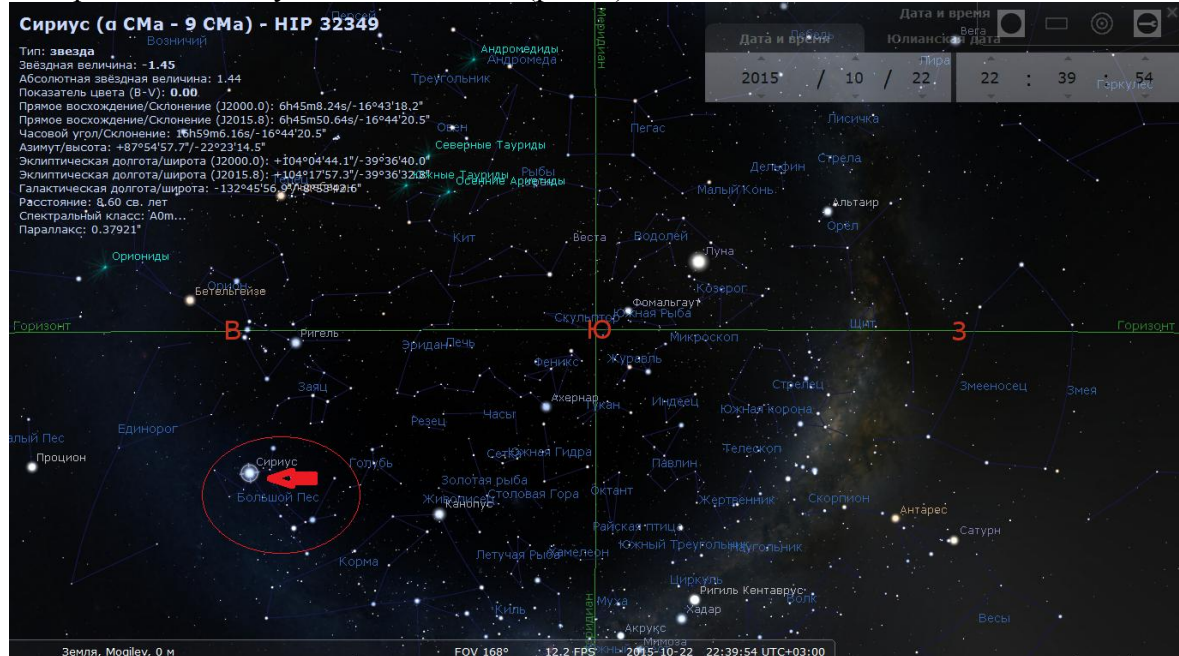

Рис. 1. Звезда Сириус

Последним шагом выясним время восхода, верхней кульминации, захода и нижней кульминации звезды α Большого Пса на дату 22.10.2015 – для этого можно ускорить время и остановить его в момент пересечения звезды горизонта и небесного меридиана.

Восход звезды α Большого Пса произойдет в 1 час 17 минут 25 секунд (рис. 2). Верхнюю кульминацию звезды α Большого Пса можно будет наблюдать в 5 часов 39 минут 50 секунд (рис. 3).

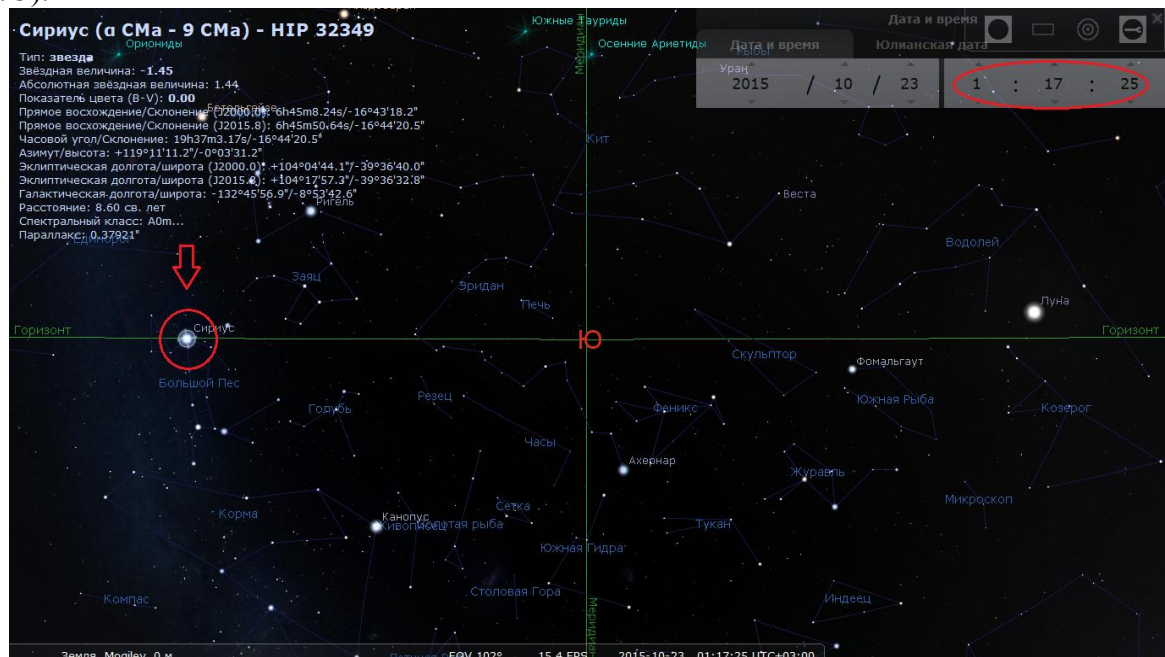

Рис. 2. Восход звезды Сириус

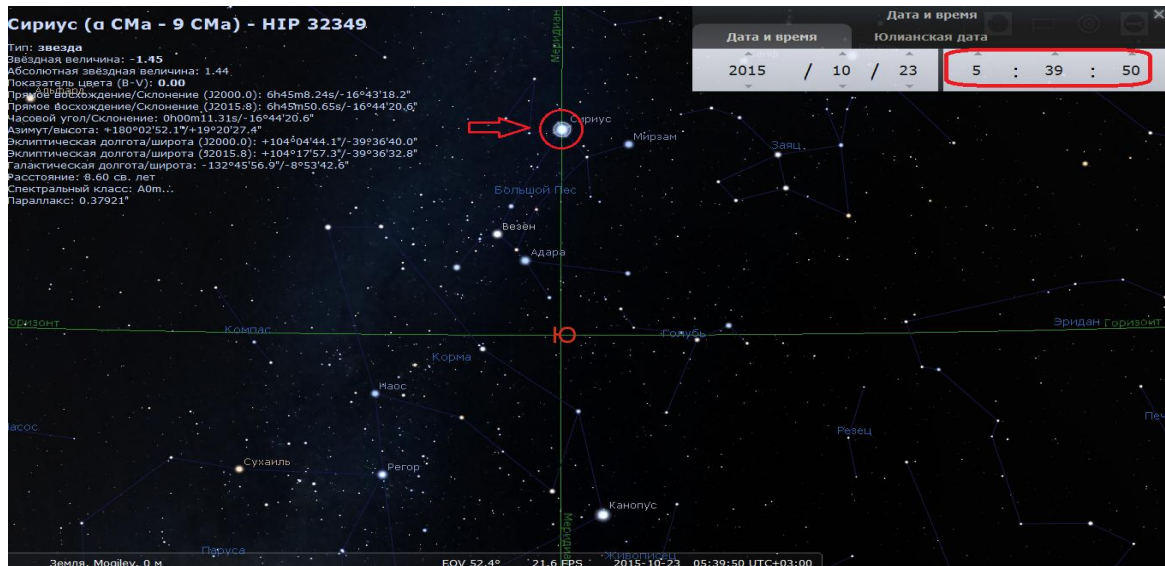

Рис. 3. Верхняя кульминация звезды Сириус

Аналогично можно найти заход звезды α Большого Пса – в 10 часов 02 минуты 52 секунды.

Нижнюю кульминацию наблюдать на небе в г. Могилеве нельзя, так как звезда α Большого Пса будет находиться ниже линии горизонта. Но программа Stellarium позволяет наблюдать нижнюю кульминацию звезды α Большого Пса. Нижняя кульминация произойдет в 17 часов 36 минут 35 секунд.

Из этой задачи можно сделать *вывод*, что верхняя кульминация происходит через 12 часов после нижней кульминаций.

Далее учащимся можно предложить решить следующие задачи:

1. По указанным ниже координатам установите звезду.

Звезда	δ	α
	+31°54'	7 ^h 34,6 ^m
	-33°10'	8 ^h 43,4 ^m
	+40°16'	20 ^h 22.2 ^m

2. Определите моменты восхода, захода, верхней кульминации Солнца на дату занятий. Посмотрите на Солнце в телескоп. Найдите азимуты восхода и захода Солнца на дату занятий. Укажите время истинного полудня определите склонение Солнца в тот момент.

3. Определить время восхода, захода Луны на дату занятий, определите текущую фазу Луны. Посмотрите на Луну в телескоп.

4. Какое созвездие будет в зените в полночь сегодня?

5. Определите полуденную высоту Солнца в вашей местности в день осеннего равноденствия.

6. Укажите какая звезда восходит на востоке в 6 утра 20 июля текущего года.

Таким образом, виртуальный планетарий это интерактивный программный модуль, дающий возможность пользователю «виртуально» наблюдать земное небо из любой точки земного шара в любое время дня и ночи. Он предоставляет широкие возможности для организации современного урока при изучении астрономии; позволяет разнообразить форму урока, вызвать интерес у учащихся к предмету, привлечь их внимание к увиденному и услышанному, дать им возможность самим описать различные явления.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Жуков Л.В. Использование возможностей планетария в учебном процессе педагогических вузов: Сб. науч. труд. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – С. 90.
2. Физика. Астрономия. 6-11 кл.: учебные программы для учреждений общего среднего образования с русским языком обучения / И. В. Галузо [и др.]; Мин-во образ. Респ. Беларусь, 2015. – 80 с.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БІЛІМДЕРІН EV3 MINDSTORMS РОБОТТАРЫ АРҚЫЛЫ МЕНГЕРУ

Ev3 mindstorms роботтарың қолданып, жаратылыстану пәндеріндегі теориялық білімдерді практикалық жүзеге асыру арқылы білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерін ұсындық. Білімді қолданыста үйренген оқушылар шынайы еңбек ортасына бейімделеді деген мақсатта.

Ключевые слова: роботтар, синергетика, жаратылыстану пәндері, леги роботтары, методика

The use of EV3 Mindstorms robots in the natural science subjects for demonstrations theoretically knowledge on practice. In purpose to prepare students for the work in the real life.

Keywords: robots, synergetics, natural science, Lego robots, technique

Елімізде робототехникалық технологияларды меңгеру және оқыту мәселелері соңғы жылдары өте көп талқылауларды бастан өткізді. Оның маңыздылығы мен болашақтағы өзектілігі туралы ақпарат барлық білім алушыларға дейін жеткізілді деуге болады. Білім беруде дамыған шетелдік елдердің методологиялары мен стандарттары қолданылып, ресейлік тәжірибелерге сүйене отырып АЖ саласындағы іс-шаралар молынан жүргізілді. Бірақ уақыт көрсеткендей біздің еліміз сияқты дамушы елдер роботтық технологияларды меңгеру және оқыту әліде ізденістер мен жұмыстарды талап етеді.

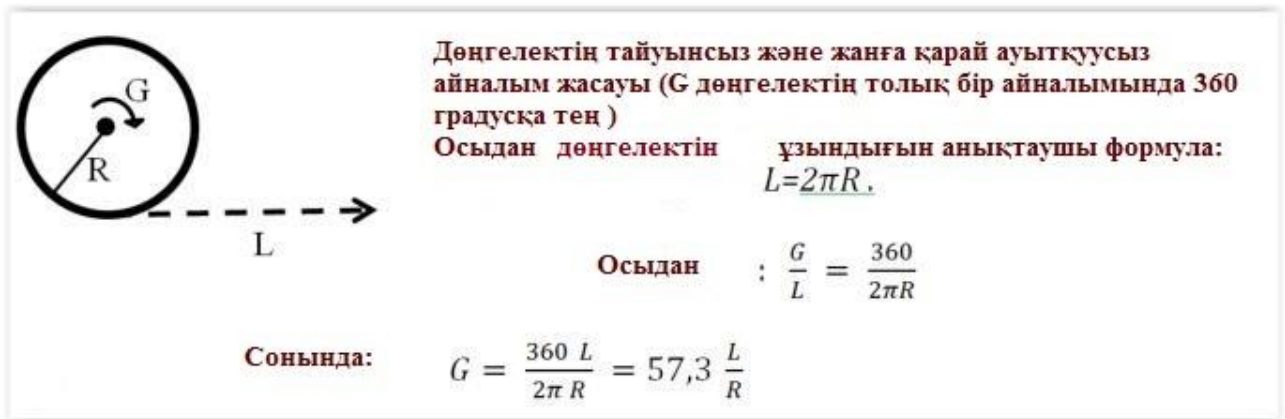
Осы орайда біздің ізденіс тобы жалпы білім берудегі робототехниканың маңыздылығы туралы біраз жұмыстар жасады. Бірінші қадам елімізде қолданысқа енген дамыған елдердегі методологияларды зерттеу болды, және екінші сол дамытушы жолдарды өзіміздің ортадағы нақты мәселелерге икемдеу жүргізілді.

Көптеген елдерде робототехниканы оқытуда негізгі құрал ретінде Данияда бастау алған Lego конструкторлары пайдаланылады. Жас ерекшеліктеріне сай күрделенетін продуктыларының соңғы жемісі болып - EV3 Mindstorms Lego атты роботтар жинауға арналған конструкторлар табылады. Жеңіл конструкциясының және түсінікті роботтарды программалау ортасының арқасында EV3 арқылы робототехниканың фундаментальды білімдерімен таныстыру кең қолданысқа ие болды. Біздің мемлекетімізде де бірнеше мектептер мен жоғарғы оқу орындарында осы конструкторлар негізінде лабораториялық орталықтар ашылды. Біздің топтың зерттеуінен өткен EV3 Mindstorms Lego роботтары, біз үшін оң бағасын тауып әрі қарай тереңдетіп зерттеуге жолдар ашты [1].

Соңғы ұйытқы ұсыныс ретінде EV3 Mindstorms Lego роботтарын түрлі оқу пәндерінде материалды практикалық көріністермен толықтыру мақсатында қолдану. Өткізілген тақырыптарды тек қана теориялық біліммен қарастырмай, терең түсіндіру мақсатында практикалық қосымшалар жүргізілсе, білім алушылардың теориялық білімді практикада пайдалану, жүйелі-коммуникациялық ойлау, өзіндік іс-әрекет пен ізденістерге қызығу сияқты жақсы жақтары дамитыны анық [2]. Мысалға:

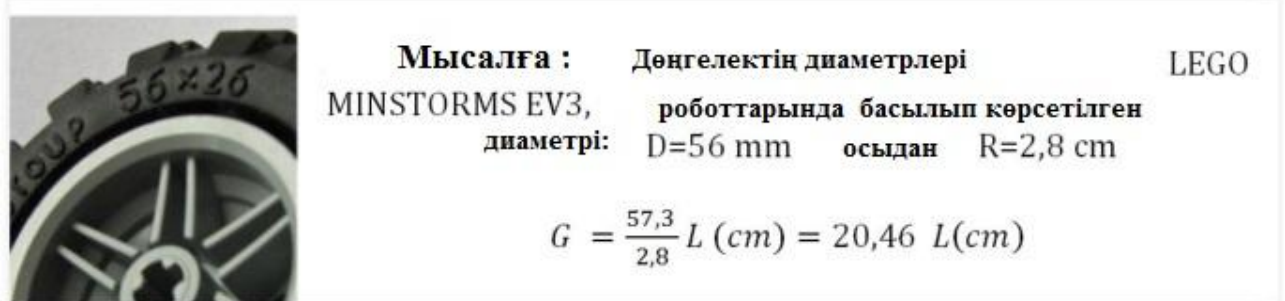
Мектепте қарастырып өтетін п-саны, оның анықтаудағы шеңбер ұзындығы мен диаметр ұзындығының қатынасы. Жалпы шеңбердің қасиеттерімен және ерекшеліктерімен танысып, EV3-роботтарының дұрыс жұмыс жасауы үшін формулаларын қолданайық. Бізде екі дөңгелекті робот бар. Бірақ ол дөңгелектер өздігінен қанша см жүру керектігін білмейді. Немесе 1 см жүру үшін қанша градусқа айналуы керек білмейді. Ендеше шеңбердің ұзындығын анықтауға арналған формуламен [3]:

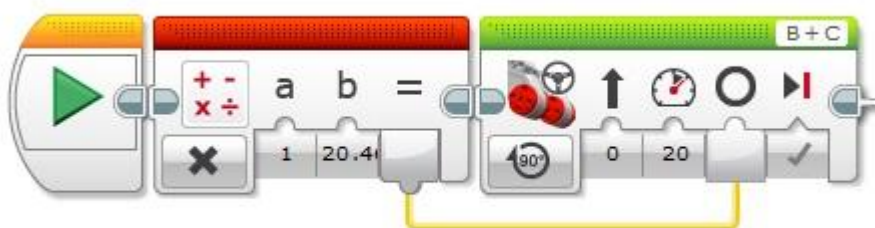
Сурет 1. Шеңбердің негізгі қасиеттерінің көрсететін формулалар

Келтірілген G бойынша соңғы формулаға EV3-роботының 56 мм диаметрі бар дөңгелегін аламыз:

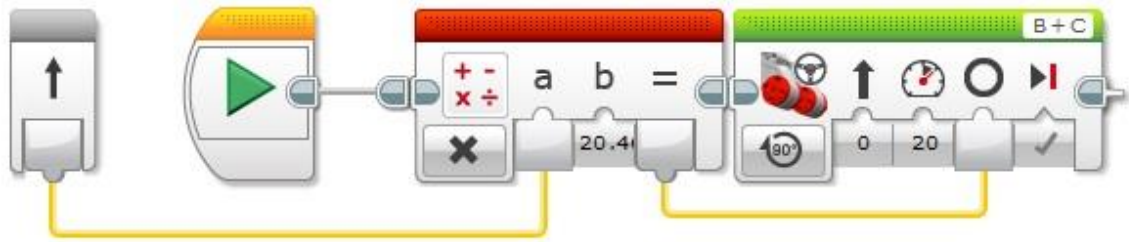
Сурет 2. EV3 роботының дөңгелегінің диаметрі арқылы 1 см қашықтықты градусық мөлшерде анықтау

Сонымен шеңбер формулаларын түрлендіру арқылы біз дөңгелектің 1см жүру үшін қанша градусқа айналу керектігін есептеп шықтық. Яғни дөңгелек 20,46 градусқа айналғанда 1см жүріп өтеді. Енді осыны программамызға енгізейік. Блоктарды жинап, 20,46 градусты енгіземіз:

Сурет 3. Жаңа блок жасау үшін қажет базадағы блоктар

Жаңа блок жасаймыз:

Сурет 4. Градустық айнымалыны блокты кодтарға енгізу және жаңа блок жасаудың екінші қадамы

Жаңа блокқа енгізген 30 саны енді 20,46 градусқа көбейтіліп, дөңгелектің 30см жол жүру үшін қанша градусқа айналу керекін есептейді. Мысалға:

$$30 * 20,46 = 613,8 \text{ градус айналым жасайды}$$

Сурет 5. Ұзындықты см-де дәл есептейтің дайын жаңа блок

Қорытындылай келе роботтардың дәл арақашықты анықтай білуі, арнайы шеңбер формулаларымен орындалатының көрсеттік және ол процесстің қадамдарымен таныстырдық. Яғни математика, геометрия және т.б пәндердің негіздерін роботтар арқылы түсіндіру, оқушыда меңгерген білімді қалай және қайда қолдануға болады деген сұрақтарды туындататыны анық. Бұл әріқарай оқушының ғылымға деген қызығушылығын тудырып және өзіндік ізденістер жүргізуіне негіз болуы мүмкін.

Мысалға көптеген дамыған мемлекеттер білім беру мекемелерінде білімді шынайы жұмыс орталарына бейімдеу идеяларын көптеп жүргізуде. Испания мемлекетінде бастауыш мектептерде бірнеше сабақтарды байланыстырып түрлі іс шаралар өткізу кең практикалануда. Біздің топтын ойынша қазақ мектептеріне мұндай тәсілдер өте қажет. Себебі бізге дамушы мемлекет ретінде әлі көпшілікке автоматтандырылған технологияларды, электрониканы, шикізатты игерудегі технологияларды дамыған мемлекеттердей терең зерттеп, білім беру үлкен тәжірбие болар еді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Первый шаг в робототехнику: практикум для 5-6 классов / Копосов.Д.Г. –М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 286 с.
2. <http://robotics-astana2016.blogspot.com/2016/12/motion-in-my-street-snap-ev3.html>
3. Ev3_blocks_cm_degrees/AlfredoPina
(<https://drive.google.com/file/d/0B2CMZjp4sGOTFhVQW9raTVENkE/view>)

Научные руководители – доцент Н.Т.Шындалиев, PhD доктор А.Б.Нурбеков

*Bekzod Turgunov, Abdulaziz Turdahmatov
(Fergana, Uzbekistan)*

ANALYSES OF ROUTING ALGORITHM IN THE IP NETWORK

This article describes the basics of IP routing. We will consider the example of a simple network and trace the life of a packet as it gets routed from one node to another. The routing tables at each node will be discussed.

Before we go into depth of IP routing, we need to understand IP addresses. This is covered in the next section.

IP Address Classification

IP addresses are 32 bit integers which are represented in the familiar dot based notation. The dot based notation is nothing but a decimal representation for each byte of the IP address. For example, an IP address with a hex value of 0x800A080B is represented as 128.10.8.11.

The internet, as the name suggests, is a network of networks. Thus to uniquely identify a host on the internet, one needs to know the network's id and the host's id in the network. Thus IP address consist of two components, the network id and the host id. The network id is the number assigned to a network in the internet. Host id represents the id assigned to a host in the network.

The figure below shows different classes of IP addresses. These addresses differ in the number of bits assigned to the network and host ids. Different classes of addresses serve different needs. For example, a class A IP address is suitable when the internet consists of a small number of networks but each network consists of a large number of hosts. On the other extreme, class C addressing is suitable for internets with a very large number of networks, with a small number of hosts per network [1].

Class A	0	net id (7 bit)	host id (24 bit)
Class B	10	net id (14 bit)	host id (16 bit)
Class C	110	net id (21 bit)	host id (8 bit)
Class D	1110	multicast (28 bit)	
Class E	11110	future use (27 bit)	

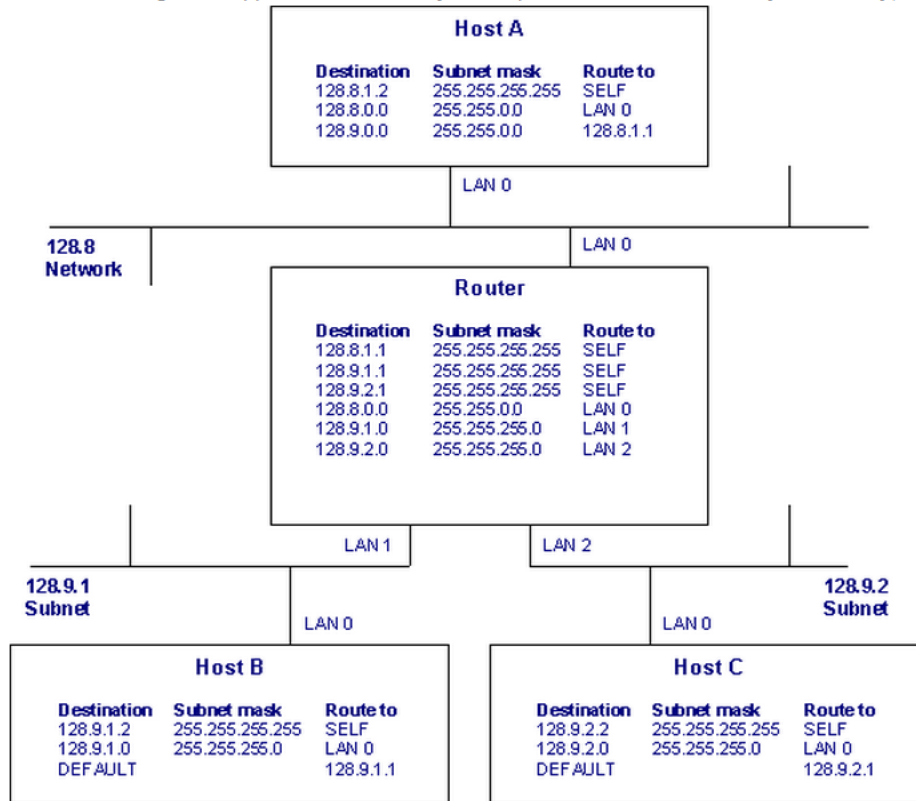
IP Routing

Networks in the internet are connected to each other via routers. Routers carry traffic from one network/subnet to another. Routers maintain a routing table to decide how to route the IP packets. Each routing entry consists of the destination address, subnet mask and "route to" field. When a message needs to be routed to an IP address, the following steps are followed:

1. The destination IP address is masked with the subnet mask and then compared with the destination field for all entries in the routing table.
2. This comparison may yield a match with more than one entry the entry with the longest subnet mask will be selected. E.g. , a packet destined for 128.8.1.2 reaching Host A would match the entries corresponding to 128.8.1.2 and 128.8.0. The entry corresponding to 128.8.1.2 will be selected, as it has a longer subnet mask.
3. Once an entry has been selected, the "route to" field is consulted and the action taken depends on the contents of this field:

- If the "route to" field contains SELF the packet is meant for this node. The IP packet is passed to the OS for application processing
- If the "route to" field contains a LAN interface id, the packet is destined for a LAN that is directly connected to the router/host. In this case, the packet is routed directly on the LAN.
- If the "route to" field contains an IP address, the packet is forwarded to the IP address specified. Further routing of the packet will be carried out by the specified IP address.

Note: IP routing also supports a default entry. If the packet does not match any other entry, it is routed according to the default entry [2].

Multiple IP Addresses

Another important aspect of internets is a node in the internet can have multiple IP addresses. There will be one IP address per interface. For example, the Router in the figure above has three IP addresses, viz. 128.8.1.1, 128.9.1.1 and 128.9.2.1.

Routing of a Packet from Host A to Host C

Here we will trace the path taken by an IP packet sent from Host A to Host C. Routing related fields in the Ethernet MAC header and IP header are shown.

Host A originates an IP packet towards Host C

1. Application sends a message to Host C by sending it to 128.9.2.2 IP address (Host C's IP address).
2. This IP address matches the entry corresponding to 128.9.0.0. The "route to" field for the selected entry contains another IP address - 128.8.1.1. This is the IP address of the Router.
3. The IP routing table is accessed again for 128.8.1.1.
4. The entry that matches 128.8.1.1 contains LAN 0 interface id. This specifies that the destination node is directly connected to the host.
5. This packet is passed to the device driver.
6. Device driver consults the ARP cache to identify the Ethernet MAC address corresponding to the 128.8.1.1. ([ARP](#) is covered in another article).
7. Ethernet frame is sent to the MAC address found by ARP.

The packet sent on the 128.8 LAN is:

Ethernet MAC Header		IP Packet Payload		
Destination MAC Address	Source MAC Address	Destination IP Address	Source IP Address	Payload
Router MAC Address	Host A MAC Address	128.9.2.2	128.8.1.2	

Router send the IP packet to Host C

1. Router receives the Ethernet frame and passes it to the IP layer.
  2. IP routing table is consulted and a matching entry is found corresponding to 128.9.2 subnet.
  3. Packet is routed on the LAN 2 interface.
  4. Host C's MAC address is found from the ARP cache.
  5. Ethernet frame is addressed to Host C MAC Address.
- The packet sent over the 128.9.2 LAN is:

Ethernet MAC Header		IP Packet Payload		
Destination MAC Address	Source MAC Address	Destination IP Address	Source IP Address	Payload
Host C MAC Address	Router MAC Address	128.9.2.2	128.8.1.2	

Host C receives the IP packet

1. Host C receives the Ethernet frame and passes it to the IP layer.
2. IP routing table is searched and a match is detected with 128.9.2.2 entry.
3. The "route to" field contains SELF, so the message is passed to the higher layer for delivery to the application.

REFERENCES

1. Matthew Andrews, Baruch Awerbuch, Antonio Fernandez, Tom Leighton, Zhiyong Liu, and Jon Kleinberg. Universal-stability results and performance bounds for greedy contention-resolution protocols. J. ACM, 48(1): 39–69, 2001.
2. Yossi Azar, Edith Cohen, Amos Fiat, Haim Kaplan, and Harald Raecke. Optimal oblivious routing in polynomial time. In Proceedings of the thirty-fifth annual ACM symposium on Theory of computing, pages 383–388. ACM Press, 2003.
3. Rajat Bhattacharjee and Ashish Goel. Instability of fifo at arbitrarily low rates in the adversarial queueing model. In Proceedings of the 44th Annual IEEE Symposium on Foundations of Computer Science, page 160. IEEE Computer Society, 2003.

УДК 629.7. 616.07

*Шокир Ураков, Райхона Хамдамова, Райхон Каримова
(Самарканд, Узбекистан)*

МОДЕЛИ И МЕТОДЫ ПРИНЯТИЯ КОЛЛЕГИАЛЬНЫХ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В МЕДИЦИНЕ

В статье рассматриваются вопросы принятия коллегиальных решений медицинской диагностики на основе обобщений мнения экспертов. Оценки степени согласованности мнений экспертов проверяются по каждому симптому и признакам заболеваний. Далее разрабатываются модели и методы позволяющие автоматизации процесса принятия коллегиальных диагностических решений основанных на обобщение мнения группы экспертов.

Ключевые слова: *консилиум, математического ожидания, вероятность, логическую матрицу, симптом, решение, диагноз, мнений экспертов.*

There is considering the questions of joint acceptance decision of medical diagnostic on the base of experts' opinion analysis. The level of assessment of experts is checking up by every symptom and signs of the diseases. Further is cultivating models and methods which are allowing automating of the process of joint acceptance decision of medical diagnostic on the base of experts' group opinion.

Keywords: consultation, population mean, probability, logical matrix, symptom, decision, diagnosis, opinion expert.

Известно, что коллегиальные диагностические решения принимаются после проведения консилиума врачей. Консилиум врачей – это совещание нескольких врачей одной или нескольких специальностей, необходимый для установления состояния здоровья пациента, диагноза, определения прогноза и тактики медицинского обследования и лечения, целесообразности направления в специализированные отделения медицинской организации или в другую медицинскую организацию и для решения иных вопросов по различным случаям [1].

В данном определении понятия консилиума сформулированы основные задачи, решаемые на консилиуме и касающиеся только вопросов, затрагивающих особенности осуществления лечебно-диагностического процесса в сложных случаях, требующих коллегиального обсуждения.

После проведения консилиума врачей принимаются решения по диагнозу больного, которые называют коллегиальное решение по диагнозу больного.

При автоматизации процесса принятия коллегиальных решений по диагнозу больного можно применять методы экспертных оценок.

Сущность этого метода заключается в рациональной организации проведения экспертами анализа проблемы с количественной оценкой суждений и обработкой их результатов. Обобщенное мнение группы экспертов принимается как решение проблемы.

При оценке объектов эксперты обычно расходятся во мнениях по решаемой проблеме. В связи с этим возникает необходимость количественной оценки степени согласия экспертов. Получение количественной меры согласованности позволяет более обоснованно интерпретировать причины расхождения мнений.

Если объект оценивается несколькими числовыми параметрами, то мнение каждого эксперта представляется как точка в пространстве параметров. Центр группировки точек опять определяется как математическое ожидание вектора параметров, а разброс точек – дисперсией вектора параметров. Мерой согласованности суждений экспертов служит в этом случае сумма расстояний оценок от среднего значения, отнесенная к расстоянию математического ожидания от начала координат. Мерой согласованности может также служить количество точек, расположенных в радиусе среднеквадратического отклонения от математического ожидания, ко всему количеству точек.

Показатель обобщенного мнения экспертов по каждому направлению исследований может быть определен как средняя арифметическая оценка в баллах по направлениям. Для оценки степень согласованности мнений экспертов можно использовать коэффициент конкордации [2].

Допустим [3], для однородного класса болезней (ОКБ) основная информация определена симптомам комплексов $S_1, S_2, \dots, S_n$. В ОКБ входят заболевания $B_1, B_2, \dots, B_m$. Пусть $P(S_i/B_j)$ -вероятность проявления симптома S_i при заболевании B_j , которые определяются с помощью экспертов ($i=1,2,\dots,m$; $j=1,2,\dots,n$). Тогда вероятность соответствия диагноза и симптомы можно представить в виде следующей таблицы.

Таблица

	S ₁	S ₂	S ₃	...	S _n
B ₁	P ₁₁	P ₁₂	P ₁₃	...	P _{1 n}
B ₂	P ₂₁	P ₂₂	P ₂₃	...	P _{2 n}
B ₃	P ₃₁	P ₃₂	P ₃₃	...	P _{3 n}
...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...
B _m	P _{m1}	P _{m2}	P _{m3}	...	P _{m n}

Пусть C_i группа симптомов, которые полностью определяют заболевание B_i, то есть если группа симптомов C_i у больного имеются, тогда он страдает заболеванием B_i. Группа симптомов C_i можно описать в виде вектора-строки:

$$C_i = \{P_{i1}^*, P_{i2}^*, \dots, P_{in}^*\}. \quad (1)$$

Здесь P_{ij}^{*} по номерам индекса должна соответствовать номерами с индексом S_j.

Вероятностные информации, симптоматический комплекс по всем заболеваниям, выбранным ОКБ можно представить в виде следующих матриц:

$$P = \begin{pmatrix} P_{11}P_{12} \dots P_{1n} \\ P_{21}P_{22} \dots P_{2n} \\ \dots \\ P_{m1}P_{m2} \dots P_{mn} \end{pmatrix} \quad (2)$$

Теперь с помощью (1) сформулируем для ОКБ следующий шаблон - матрицу:

$$P^* = \begin{pmatrix} P_{11}^*P_{12}^* \dots P_{1n}^* \\ P_{21}^*P_{22}^* \dots P_{2n}^* \\ P_{m1}^*P_{m2}^* \dots P_{mn}^* \end{pmatrix} \quad (3)$$

Здесь P_{ij}^{*}(S_i / B_j) - вероятность симптома S_i при заболевании B_j, что определяется врачом-экспертом.

Для принятия коллегиального решения каждый P_{ji}^{*} определяется следующим образом:

$$P_{ij}^* = \sum_{q=1}^K P_{ijq}^{**} \cdot \alpha_q / \sum_{q=1}^K \alpha_q$$

Здесь P_{ijq}^{**} - вероятностная оценка q- эксперта по появлению i-го симптома в j- болезни , α_q- вес q- эксперта, K- количество экспертов.

При отсутствии информации о компетентности экспертов, можно считать вес экспертов одинаково, т.е. α_q = 1/ (q=1,2,...,K).

Для принятия коллегиальных решений важным моментом является степени согласованности мнений экспертов.

Для оценки степени согласованности мнений экспертов можно использовать следующую дисперсию:

$$\sigma_{ij}^2 = \sum_{q=1}^K (P_{ij}^* - P_{ijq}^{**})^2 \alpha_q / \sum_{q=1}^K \alpha_q.$$

Теперь можно определить среднюю ошибку среднего арифметического:

$$m_{ij} = \sqrt{\frac{\sigma_{ij}^2}{K-1}}.$$

Обычно, в медицинских исследованиях, если $\frac{m_{ij}}{P_{ij}^*} \cdot 100 \leq 5\%$, то можно считать степень согласованности мнений экспертов достаточной.

Теперь используя матрицы (2) и (3) составляем, логическую матрицу L , элементы которой принимают значения 0 или 1 согласно условию $|P_{ij} - P_{ij}^*| < \varepsilon$, здесь ε допустимые отклонения:

$$L = \begin{pmatrix} l_{11} & l_{12} & \dots & l_{1n} \\ l_{21} & l_{22} & \dots & l_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ l_{m1} & l_{m2} & \dots & l_{mn} \end{pmatrix} \quad (4)$$

$$\text{Здесь } l_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{если } |P_{ij} - P_{ij}^*| \leq \varepsilon \\ 0, & \text{если } |P_{ij} - P_{ij}^*| > \varepsilon. \end{cases}$$

Здесь если ε для всех i и j равно между собой, тогда задается как одно число, которое определяется специалистом. Если ε для всех i и j не

одинаково, тогда его значение определяется для всех болезней и симптомов и задается в виде таблицы:

$$\varepsilon = \begin{pmatrix} \varepsilon_{11} & \varepsilon_{12} & \dots & \varepsilon_{1n} \\ \varepsilon_{21} & \varepsilon_{22} & \dots & \varepsilon_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \varepsilon_{m1} & \varepsilon_{m2} & \dots & \varepsilon_{mn} \end{pmatrix}$$

Далее, определяется следующая сумма: $N_j = \sum_{i=1}^n l_{ji}$ (5)

Теперь вероятность страдания больного заболеванием B_j , по результату коллегиальных

решений экспертов, можно определить следующим образом: $P_j = \frac{N_j}{m}$ (6)

Далее, сопоставляя между собой значения P_j ($j=1, 2, \dots, m$) определяется максимальный значения вероятности заболевания B_i и устанавливается диагноз.

Изложенный метод позволяет автоматизации процесса принятия коллегиальных диагностических решений основанных на обобщение мнений группы экспертов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Старовойтова И.М. Об организации работы консилиума врачей в медицинских учреждениях // Заместитель главного врача. – 2013. – №4. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.zdrav.ru/articles/practice/detail.php?ID=86253>).

2. Мельникова О.А., Петров А.Ю., Хафизова А.В. Оценка согласованности мнений экспертов при проведении метода экспертной оценки в службе медицины катастроф // Успехи современного естествознания. – 2013. – №6. – С. 54-57.

3. Сафаров Т.С., Ураков Ш.У. Матричная вероятностная модель для создания советующих систем медицинской диагностики // Материалы республиканская научная конференция «Ёш математикларнинг янги теоремалари». – Наманган, 2009. – С. 32-34.

УДК 004.77

*Нуржан Шындалиев, Гульмира Нурбекова, Нуржамал Дыбыспаева
(Астана, Казахстан)*

ҚҰРЫЛҒЫЛАРДА ЖӘНЕ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕДЕ АҚАУ БОЛҒАНДАҒЫ ҚАТЕЛЕР

Компьютер іске қосылғанда, кейбір жағдайларда компьютер жүктелмей қалады да монитордан қате туралы есеп береді, осы берілген қателерге байланысты компьютер қандай техникалық себептерден жүктелмей тұрғандығын анықтауға болады. Бұл мақалада осындай қателердің бірнеше үлгілеріне тоқталған.

Түйін сөздер: *Микросхема, аналық тақта, перифериндік жабдықтар, CMOS Memory Size Mismatch, Cache Memory Bad, Do Not Enable Cache*

In some cases, the computer boots STARTING computer monitor displays an error message, this error can determine for which TECHNICAL REASONS computer will not boot. This article discusses several reasons for the fault.

Keywords: *Chips, mother board, periferindik equipment, CMOS Memory Size Mismatch, Cache Memory Bad, Do Not Enable Cache*

Компьютер іске қосқанда, кейбір жағдайларда компьютер жүктелмей қалады сондай жағдайларда монитордан қате туралы есеп береді, осы берілген қателерге байланысты компьютер қандай техникалық себептерден жүктелмей тұрғандығын анықтауға болады. Осындай қателердің бірнеше үлгілеріне тоқталатын болсақ:

8042 Gate A20 Error

Пернетақтаны басқарумен пайда болған қателіктер (адрестік түзу A20, микросхема типі – 8042). Қажеттілік жағдайында жөнделмейтін жабдықтарды ауыстырыңыз (контроллер немесе аналық тақта).

Address Line Short

Аналық платаны кеңейтуде туындайтын тақталар қателіктері (адрестік шинада қысқа келіспеушіліктер болуы мүмкін). Барлығын тексеріңіз (барлық плата кеңейтілімдерін сөндіріп, жалғау тетіктерін тексеріңіз, кішкене уақыт күте тұруға болады) және қайтадан сөндіріп қосыңыз. Егер ештеме өзгермесе – аналық тақтаны ауыстырыңыз.

BIOS ROM Checksum Error – System Halt

BIOSпен бақыланатын және дұрыс қосылуын қамтамасыз ететін (қосылуы осы үшін дұрыс жұмыс атқармайды) тақтаның микросхемасындағы қателіктер (бақылау суммасындағы қателіктер). Компьютерді қайта қосыңыз, егер іске аспаса, микросхеманы алмастырады немесе қайта жазады [1].

BIOS Update For Installed CPU Failed

BIOS Update программасымен қателерді түзеуде одан да көп мөлшерде процессор архитектурасында қателер туындауына алып келеді. Бұл қиындық BIOS версиясы мен процессор моделінің сәйкес келмеуінен туындайды.

Bad PnP Serial ID Checksum

Plug and Play жабдығындағы қателіктер (идентификация номерінің бақылау суммасындағы қателік). Барлығын тексеріңіз (барлық плата кеңейтілімдерін сөндіріп, жалғау тетіктерін тексеріңіз, кішкене уақыт күте тұруға болады) және қайтадан сөндіріп қосыңыз. Егер ештеме өзгермесе – жабдықтарды ауыстырыңыз.

Boot Error – Press <F1> To Retry

Disk Boot Failure, Insert System Disk And Press Enter

Диск табылмаған жағдайдағы қателік. Барлығын тексеріңіз (барлық плата кеңейтілімдерін сөндіріп, жалғау тетіктерін және шлейф жалғауын тексеріңіз) және қайтадан

сөндіріп қосыңыз. Қатты дискі және дисководтарға арналған, BIOS та орнатылған параметрлерді тексеріңіз [2].

Bus Time-Out NMI At Slot XXX

EISA шинасы орнатылған жағдайда туындайды. XXX слотасындағы плата кеңейтіліміндегі проблемалар. Қайта сөндіріп қосыңыз.

CH-2 Timer Error

Екінші таймерді инициализациялау проблемасы. Егер системамен екінші таймерді орнату қарастырылмаған болса, перифериндік жабдықтар жұмысын тексеріңіз.

CMOS Battery Failed

CMOS микросхемасының аккумуляторы құрыған. Аккумуляторды тексеріңіз болмаса жаңасын орнатыңыз.

CMOS Battery Has Failed

CMOS микросхемасының аккумуляторының уақытша сөнуі. Аккумуляторды тексеріңіз болмаса жаңасын орнатыңыз.

CMOS Battery State Low

CMOS микросхемасының аккумуляторының уақытша сөнуі. Аккумуляторды тексеріңіз болмаса жаңасын орнатыңыз.

CMOS Checksum Bad

CMOS Checksum Error

CMOS Checksum Bad

CMOS Checksum Failure

CMOS-есте сақтау микросхемасында қателіктер (бақылау суммасындағы қателіктер). Батареяның жұмыс істеуін тексеріңіз. Компьютерді өшіріп қосыңыз, егер көмектеспесе BIOS-ты өзгертіңіз.

CMOS Date\Time Not Set

CMOS Time And Date Not Set

Системада күн мен уақытты дұрыс орнатпағанда туындайды. Қателікті жөндеңіз де (BIOS-та) компьютерді қайта қосыңыз. Сонымен қатар батареяны тексеріңіз.

CMOS Display Type

CMOS Display Type Mismatch

Display Switch Is Set Incorrectly

Display Switch Not Proper

BIOS-та системдік монитордың өлшемдері дұрыс көрсетілмеген. Кейде, ескі платаларда «джампер» өлшемдерін өзгерту керек болады.

CMOS Memory Size Mismatch

BIOS-та оперативтік памятьтің көлемі дұрыс көрсетілмеген (мүмкін ол соңғы қолданғаннан өзгеруі мүмкін). Оперативтік памятьке қатысты өлшемдерді тексеріңіз.

CMOS System Options Set

CMOS-жады микросхемасының қатесі. Сонымен қатар батареяның жұмыс жасау қабілетін тексеріңіз. Компьютерді қайта сөндіріп қосып көріңіз, егер көмектеспесе – BIOS-ты қайта орнатыңыз.

Cache Memory Bad, Do Not Enable Cache

Кэш-жадының қателігі, оны пайдалануға тыйым салынған. Компьютерді қайта сөндіріп қосып көріңіз. Егер көмектеспесе, микросхеманы әдетте алмастырады.

Checking NVRAM

Бұл ақпарат жүйенің компьютер конфигурациясы туралы ақпаратты жанартып жатқанын білдіреді.

DMA#1 Error

DMA#2 Error

Аналық плата қателігі. Проблема қосылған периферийлік құрылғыдан болуы мүмкін. Бәрін тексеріңіз де қайта қосыңыз. Егер ештеңе өзгермесе аналық платаны алмастырыңыз.

DMA Bus Time-Out

Проблема қосылған периферийлік құрылғыдан - жүйе DMA бақылаушысына жауап алмай тұр. Бәрін тексеріңіз де қайта қосыңыз. Ештеңе өзгермесе алмастырыңыз.

DMA Error

Аналық тақта қателігі. Бәрін тексеріңіз де біраз күте тұрыңыз, қайта қосыңыз. Ештеңе өзгермесе – аналық тақтаны алмастырыңыз [3].

Diskette Boot Failure

Жүйелік болып табылмайтын дисководта тұрған дискетаны енгізу кезінде пайда болады. Дискетаны алып тастаңыз, қайта қосыңыз.

Diskette Drive A/B Error

Дисководты инициализациялау проблемалары. BIOS-те енгізілген сипаттамалардың дұрыстығын және жалғауларды тексеріңіз.

Diskette Drivers Or Types Mismatch Error – Run Setup

Енгізілген дисководтардың сипаттамалары BIOS-та дұрыс көрсетілмеген. Сипаттамаларды тексеріңіз.

Display Type Has Changed Since Last Boot

BIOS-та жүйелік монитор типі дұрыс көрсетілмеген. Сипаттамаларды тексеріңіз.

Drive X Error

X қатқыл дискісімен проблема. Bios-та сипаттамалардың дұрыс орнатылғанын тексеріңіз, жалғаулар дұрыс орнатылғанын тексеріңіз. Дисктің өзі оның таблицасында зиян болуы мүмкін.

Drive X Failure

X қатқыл дискісімен проблема. BIOS-те сипаттамалардың дұрыс орнатылғанын тексеріңіз. Жалғауларды тексеріңіз. Дисктің өзіне де зиян келтірілген болуы мүмкін.

ECC Error

Оперативтік жад проблемасы, ECC коррекциялық жүйесі оны дұрыстай алмайды. Бәрін тексеріңіз, біраз күте тұрыңыз да қайта қосыңыз.

EISA CMOS In operational

EISA платасының CMOS-жадының микросхемасы қателігі. Батареяның жұмысын тексеріңіз. Егер ештеңе өзгермесе микросхеманы алмастырады.

EISA Configuration Checksum Error

EISA платасының CMOS жадының микросхемасы қателігі. Батареяның жұмысын тексеріңіз.

EISA Configuration Is Not Complete

EISA платасының CMOS жадының микросхемасы қателігі. BIOS-ті жүйе конфигурациясының дұрыстығын тексеріңіз. Мүмкін өзгерістер енгізілген шығыр?

Error Encountered Initializing Hard Drive

IDE қатқыл дискісі инициализация проблемасы. BIOS сипаттамаларын тексеріңіз, джамперлерді, жалғауларды қараңыз. Күте тұрыңыз да қайта қосыңыз. Егер ештеңе өзгермесе құрылғыларды алмастырыңыз.

Error Initializing Hard Drive Controller

IDE контроллері инициализациячы проблемалары. BIOS-те сипаттамалар дұрыс орнатылғанын қараңыз. Жалғауларды тексеріңіз. Қайта қосыңыз.

Expansion Board Ready At Slot XXX

XXX слотасында плата инициализация проблемасы. Жалғаулар дұрыстығын тексеріңіз. Қайта қосыңыз. Егер дұрысталмаса платаны ауыстырыңыз.

Extended RAM Failed At Offset XXX

Кеңейтілген жад инициализациясы проблемасы. Жалғаулар дұрыстығын тексеріңіз. Аз уақыт күте тұрыңыз. Егер дұрысталмаса жад модулін алмастырыңыз.

FDD Controller Failure

Флоппи-дискковод контроллері проблемасы. Жалғауларды тексеріңіз. Қайта қосыңыз. Егер дұрысталмаса контроллерді алмастырыңыз.

Floppy Disk Controller Resource Conflict

Бұл сөз құрылғылар конфликтісінде пайда болады. Ол үшін конфликтті құрылғыны сөндіріңіз. аз уақыт дискководпен жұмыс жасаймыз. Кейін екінші құрылғыны іске қосамыз.

Memory Size Changed Since Last Boot

Оперативтік жадтың көлемі дұрыс көрсетілмеген (мүкін ол соңғы қосылудан кейін өзгерген шығар). Bios Setup оперативтік жадқа жататын мінездемелерді тексеріңіз (көлемі, типі және т.б.).

Memory Size Increased

Оперативтік жадтың көлемі дұрыс көрсетілмеген (мүмкін ол соңғы қосылудан кейін өзгерген шығар). Bios Setup оперативтік жадқа жататын мінездемелерді тексеріңіз (көлемі, типі және т.б.).

Memory Test Fail

тест алу кезінде оперативтік жадпен қиындықтың табылуы. Блок питанияның жұмыс қабілеттілігін және жадтың микросхемалардың өзін тексеріңіз. Оперативтік жадқа тиісті мінездемелерді тексеріңіз (көлемі, типі және т.б.). Кішкене күте тұрып қайтадан қосыңыз [4].

Монитор экранынан осындай қателерді көру арқылы ақау неден болып жатқанын анықтап білуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Васильев С., Вонг А. Полные настройки BIOS. www.3dnews.ru/cpu/bios.
2. Якусевич В.В. BIOS Setup. Полное руководство. – М.: Альтекс-А, 2007.
3. Белунцов В. Настройка BIOS. Практическое руководство. – М.: ТехБук, 2004. – 400 с.
4. Трасковский А.В. Секреты BIOS. – СПб.: БХВ-Петербург, 2004. – 400 с.

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 723.37

Әлия Бейбіт, Сағат Мухамедин
(Көкшетау, Қазақстан)

ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Қазір дүние жүзі бойынша әр түрлі энергияны пайдаланулар сұраныстары өсуде, энергетиканы пайдалану, дамыту жөнінде көптеген пікір таластар болуда. Сонмен қатар әсіресе қоршаған ортаны қорғаудың маңызын да ескеру керек. Елдің энергетикалық саясатына өтуде өзгерістерге байланысты әсіресе қоршаған ортаны қорғауға байланысты қозғаушы күш. [1]

Бүгінгі күнде, техника мен тұрмыста кең қолданыс тапқан дәстүрлі жылу генераторларына әр түрлі текті отынның (сұйық, қатты және газ тәрізді) жану жылуын пайдаланатын энергия түрлендіргіштері жатады. Олардың негізгісі қайта қалпына келмейтін энергия көздері болып табылады. Қайта қалпына келмейтін деп аталуының себебі, өйткені әрбір жыл сайын күн энергиясының тек азғантай мөлшері ғана қайта қалпына келмейтін көздердің энергиясына айналады және осы жұмсалған көмір, кен, газ және уранның шамалы мөлшері қайтадан тыңайған қалыпқа келуі үшін көптеген миллиондаған жылдар керек. Қайта қалпына келмейтін энергия көздерін жұмсаудағы жылдамдық, олардың түзілу жылдамдығынан қаншама есе артық. Сондықтан ертеме кешпе, олар таусылады. Сонмен қатар жанған өнімнің қоршаған ортаны ластауыда содан қышқыл жаңбыр жаууы, ауаның ластануы және энергия тасымалдау барсында тасымалдау және сақтау кезінде елеулі қаржылық шығындар да болады.

Осы мәселелерді шешу жолдары жан-жақты қарастырылуда қазіргі уақтта дәстүрлі емес энергия көздерін пайдалану саласы жақсы қарастырылуда. Дәстүрлі емес энергия көздеріне бионергия, күн энергиясы, су энергиясы, жел энергиясы сияқты энергия көздерін пайдаланулар практикада қолданыста. Елімізде өтетін ЭКСПО 2017 жобасының да басты мақсаты осы мәселені шешу. Адамдар гидроэнергия мен қайта қалпына келмейтін энергия көздерін қолданғанға дейін, биоэнергия – энергия түрінің ең кең тараған түрі болатын. Әр түрлі биологиялық массалардан алынатын энергия биоэнергия деп аталады. Бұл биомассадағы энергия да күннен алынған. Хлорофилл арқылы фотосинтез үрдісінде жасыл жапырақтар күн сәулелерін ұстап қалады. Фотосинтез нәтижесінде қарапайым химиялық заттардан – көмірқышқыл газы мен судан – органикалық заттар синтезделеді және оттегі бөлінеді. Фотосинтез – биологиялық үрдістердің энергетикалық негізі. Фотосинтез кезіндегі энергия биологиялық қолдануға қолайлы молекулалық түрге түзіледі. Олар әрбір уақытта өсімдіктің өсуінде пайдаланылады. Фотосинтез арқылы биомассада сақталған күн энергиясы кейіннен, өзі-ақ энергия көзі бола алады. Әдетте бұл жылулық энергия. Бірақ, биомассадан сутекті, сұйық отынды және электрлік энергияны да өндіріге болады.

Күн энергиясы көздерінің Күннің сәуле таратуы – $38 \cdot 10^{25}$ Вт-қа тең. Ол бір жылдың ішінде жерге келіп түсетін күн энергиясының мөлшері әлемде жылдап тұтынылатын энергиядан 15 000 есе көп Күннен жылдап алынатын энергияның мөлшері жер шарында географиялық жағдайына байланысты өзгеріп отырады.

Жел энергиясы Жердің күннен алатын энергиясының шамамен 1%-ы атмосфералы ауа массаларын қозғалысқа келтіреді. Бұл – жердің әр түрлі жерлеріндегі температураның өзгешелігіне байланысты ауа орын ауыстыра бастаған да жүргізіледі. Жалпы бұл энергия - әлемдегі бүкіл энергия тұтынушылықты 100 есе арттыра түседі. Бірақ, бұл энергияның тек кішкене бөлігі ғана практикада қолданылады. Жел электр станциялары әдетте мұнарадан, қалақшалары бар жел турбиналары мен электрлік генератордан тұрады. Машиналы бөліктері желдің бағытына қарай, электрлік мотор немесе желдің өзі арқылы қозғала алады. Жел электр станцияларының кемшіліктері – жел өте тұрақсыз, жел станциясына жақын жердің табиғи ортасын жұрыс тексермесе сол жерегі құстарға зияны келеді. Электр станциялары көптеген шуыл тудырады және теле - радиосигналдарға кедергі болады. Сондықтан жел

турбиналарының құрылысына рұқсат алу үрдісі табиғат қорғау ұйымдарынан басталады. Бұл жел энергиясын пайдалануды қиындатады. Жел энергиясының осы кемшілігін шешу - жел энергетикасының ең күрделі де маңызды мәселесі болып табылады.

Су электр станциясының мүмкіншіліктері айқын – қайтадан табиғатпен қалпына келетін энергия қоры, пайдалану қарапайымдылығы, қоршаған ортаны ластамайды және құру тәжірибесі және су доңғалақтарын пайдалану гидроэнергетиктерге үлкен көмек тигізер еді. Бірақ ірі су электр станциясының бөгеттерін құру диірмен доңғалақтарын айналдыру үшін кішкене бөгеудің құруға қарағанда едәуір күрделі мәселе болып табылады. Қуатты сутурбиналарын қозғалысқа келтіру үшін бөгеттің артынан көп су қорын жинау керек. Бөгеттерді құру үшін өте көп материалдар қажет, табиғи орта жағдайы да су станциясын салуға үнемі мүмкін бола бермейді.

Ғалымдар жылыту жүйесінде сарқылатын отынның орнына ауа айыналымы арқылы қалпына келетін суды пайдалану мәселесі қарастырылады. Жоғарғы кернеулі электр-разрядтық импульсті (ЖК-ЭРИ) практикада қолдану идеясы жекешелік-интенсивті жылыту жүйесінде (ЖИЖЖ) көпіршік-атар термо-камерамен жабдықталған электр-гидравликалық жылытқыш (ЭГЖ-КТК) қондырғы базасында жүзеге асырылған. Бұл жүйеде дәстүрлі емес энергия көздерінің сақтастысы Электр доғасы (ЭД) – бұл да сол найзағай, тек миниатюрлі көшірмесі. Найзағайдағыдай сулы ортада ЭД разряді кезінде бу-газды плазма түріндегі фазалық күй пайда болып, газ көпіршіктері көптеп түзіледі, өйткені орта қозғалыста болатын болса, плазмада квази-вакуумды кеуек аралықтары сулы-ауалы ортаның нығыздалған аралықтары кезек-кезек алмасып, жайғасқан күй түзейді [2], Яғни, кеуек аралықтарда қысым төменгі шамада болса (жөктің қасы), нығыздалған аралықтарда қысым өте жоғары шамада болып, аумалы-төкпелі газды-сұйықтық құрылымдық орта түзіледі сол арқылы энергия алуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әубәкір Д.Ә., Ревин Н.М., Садуақас Т., Абдыханова А. Конкурентный брэнд Казахстана в энергетических инновациях: энергетический потенциал Солнца // Материалы Международной научной конференции «Қазақстантану-Казахстановедение-8» на тему «Самидентификация Казахстана: прошлое, натоющее, будущее» (28-29.11.2013). – Астана: Тұран-Астана, 2013. – Б.314-319.
2. Әубәкір Д.Ә., Иса Исамар, Жадренова Айгерим, Нигиманова Айгерим Проектирование САУ, САД спиралевидного нагревателя // Техника и технологии СВЧ и КВЧ: материалы II Международной летней школы-семинара (23-25 июня 2014 г.). – Бурабай: Казахстан, 2014. – Б.50-57.

УДК 37.011.33:37.091.3:51

*Жанна Кульбакова
(Гомель, Беларусь)*

О ВЗАИМОСВЯЗИ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Данная статья посвящена теме взаимного стимулирования процессов обучения и воспитания в высшей школе, а также вопросу влияния изучения математических дисциплин на становление личности студента.

Ключевые слова: математика, воспитание, развитие, мотивация, умственные способности, мыслительная деятельность.

This paper is concerned with the topic of the mutual stimulation of the processes of education and upbringing in high school, and also touch upon a question about the influence of the studying of mathematical discipline on the making up of personality of a student.

Keywords: mathematics, upbringing, development, motivation, mental capacity, intellectual activity.

Математика является основоположницей научно-технического прогресса, который привел к невероятно быстрому развитию технологий, при помощи которых в настоящее время происходит обмен информацией между людьми по всему миру. Благодаря развитию средств коммуникации человечество получило возможность делиться своими научно-информационными достижениями и уже имеющимся накопленным опытом. Сотни лет назад Земля начала дарить нам великих математиков, чьи открытия стали ключом к решению многих проблем. Именно благодаря этим открытиям мы имеем возможность использовать телефоны, интернет, телевидение и многие другие устройства, облегчающие нам жизнь и делающие ее куда более комфортной. Именно развитие средств коммуникации и возможность быстро передавать информацию на большие дистанции стало предшественником процесса глобализации. А математика, в свою очередь, стала прародительницей этого процесса.

Стремительные изменения современной жизни бросают новые вызовы и педагогике: в условиях научно-технического прогресса молодежь взрослеет быстрее, острее проявляют себя кризисные точки ее самовыражения, труднее дается ее воспитание. Поэтому в процессе обучения преподаватель постоянно сталкивается с вопросом целеполагания своей деятельности, актуальности преподаваемого им материала. У преподавателя не возникает сомнения в целесообразности изучения своего предмета, для него необходимость его изучения очевидна. Однако современный студент часто хочет видеть мгновенный результат своего образования, связь получаемых знаний с окружающей действительностью, свою личную выгоду от затраченных на учебу усилий. Многие современные студенты “не видят смысла” в подробном изучении математических дисциплин, так как не могут найти конкретного их применения в повседневной жизни. Они хотят видеть мгновенный результат своего образования, связь получаемых знаний с окружающим миром, свою личную выгоду из затраченных на учебу усилий.

Любая образовательная единица, как известно, имеет три группы целей: образовательные, воспитательные и развивающие. И если у мотивированной аудитории при изучении любой дисциплины, особенно классической, преобладает образовательная составляющая, то для аудитории со сниженной мотивацией необходимость в изучении того или иного вопроса совершенно не очевидна. Например, у будущих биологов или бухгалтеров, естественно, возникает вопрос: а для чего нам знать, как вычисляются интегралы или как решаются дифференциальные уравнения. И надо совершенно честно признать, что этот вопрос вполне закономерен. Думаю, не стоит доказывать будущему менеджеру или медработнику, что интегралы и производные окажут неоценимую помощь в их профессиональной деятельности. Надо откровенно признать, что важным при изучении математических дисциплин для таких студентов является не овладение определенным объемом информации, не заучивание новых определений и фактов. Гораздо важнее на этом этапе образования развитие определенных интеллектуальных способностей, навыков умственного труда, структурирование мышления, формирование определенных качеств, таких, как логическое мышление, доказательность, гибкость, критичность и пытливость ума, самоорганизованность и требовательность к себе, умение решать любую поставленную задачу. Таким образом, на передний план при организации учебного процесса выходят развивающие цели, которые должен осознавать, прежде всего, сам преподаватель, и не скрывать такую постановку учебного взаимодействия от своих студентов.

Какие же доводы может представить преподаватель, чтобы аргументировать важность изучения той или иной темы, чем мотивировать активизацию познавательной деятельности студента при изучении предмета, который, по мнению студента, непосредственно не связан с его будущей профессиональной деятельностью? Приведу некоторые соображения, твердая убежденность в которых сформировалась за многие годы преподавания математического анализа у студентов различных специальностей, и которыми я охотно делюсь со студентами при выяснении вопроса о пользе изучения моего предмета.

Прежде всего, каждый человек, получающий образование должен четко себе представлять, что получение образования не равно тождественно набору ответов на вопросы, связанные с его будущей профессией. Каким бы широким спектром вопросов не овладел обучающийся человек, жизнь поставит перед ним задачи, решение которых не совпадет ни с одним из изученных алгоритмов. Поэтому не механическое запоминание надо ставить целью, не овладение определенным объемом новых терминов и теорем. Одной из важных задач получения высшего образования является формирование человека, способного мыслить, развитие способности интеллектуально трудиться, решать любую (!) поставленную задачу. На формирование этих способностей направлено изучение всего комплекса обязательных дисциплин. Каждая же изучаемая дисциплина способствует развитию каких-то отдельных навыков.

Орудие труда интеллектуального работника – его мозг. Подобно тому, как музыкант отрабатывает технику своего мастерства гаммами, спортсмен развивает общую выносливость с помощью кроссов и комплексов упражнений, работник интеллектуального труда обязан оттачивать технику своего умственного труда, а это означает, что надо подвергать свой мозг нагрузке. Прекрасным способом подобной тренировки и является изучение математики. Известно, что в повседневной деятельности мозг человека использует лишь около 30% своего потенциала. Человек, подвергающий свой мозг непривычной для себя умственной деятельности, задействует те участки своего мозга, которые в повседневной жизни бездействуют, что выводит его из зоны комфорта. Именно в моменты таких интеллектуальных атак студенты иногда спрашивают: и где мне это может пригодиться? Отвечаю честно: может быть, конкретно вот этот символ или вот эта теорема – нигде. Но так ставить вопрос вообще неправильно. Это все равно, что искать смысл в отдельной строке из книги или прислушиваться к отдельной ноте из музыкального произведения. Вся красота изучаемой дисциплины открывается, когда видишь ее в развитии, а постижение ее внутренних взаимосвязей приводит к восхищению величию человеческой мысли. Изучаемую дисциплину начинаешь воспринимать не как набор научных фактов, а как одну из сфер жизни, подобных искусству (литературе, музыке), знакомство с которой не только необходимо, но и престижно, является свидетельством высокой культурной организации. Видение гармонии и красоты в изучаемой дисциплине становится важной мотивационной частью учебного процесса. Таким образом, перед преподавателем стоит задача побыстрее продемонстрировать красоту и актуальность своего предмета. При любой возможности необходимо подчеркивать, что изучаемая дисциплина – это особый язык, который описывает одну из сторон окружающей нас действительности, постоянно находить примеры, иллюстрирующие связь изучаемой дисциплины с реальным миром, и побуждать к этому студентов. Например, прежде чем приступить к изучению определенного интеграла Римана, можно поставить перед студентами следующую задачу. На доске изображается фигура какой-нибудь замысловатой формы (криволинейная трапеция) и предлагается подумать, как владельцу участка земли такой формы вычислить его площадь. Как правило, все активно начинают искать способ решения. После непродолжительной беседы все соглашаются, что разбить фигуру на тонкие полосы, близкие по форме к прямоугольникам, позволит приблизительно найти искомую площадь. И чем тоньше эти полосы, тем меньше приближенное значение отличается от точного. После совместных с преподавателем поисков, аудитория без труда воспринимает достаточно сложное строгое определение интеграла.

Как любая наука, математика является частью всеобщей мировой культуры, системы общечеловеческих достижений. Поэтому любой цивилизованный человек должен быть знаком хотя бы с некоторыми из них. Как показывает опыт, под сомнения ставят этот факт те студенты, которых можно причислить к слабоуспевающим. За этими сомнениями кроется попытка избежать волевых усилий над постижением трудного для восприятия материала. Ведь легче отказаться от предстоящих трудностей, чем приложить усилия для их

преодоления. В такой ситуации преподавателю важно дать возможность ощутить студенту радость успеха от решения непростых, но посильных задач. Ведь умение решать задачи являются тестом на умственные способности. Надо дать понять студенту, что от него требуется не решение конкретного примера, а доказательство того, и прежде всего, доказательство для него самого, что он способен совершить над собой усилие, сконцентрироваться и прийти к результату. Важен сам процесс поиска решения. Сумев хотя бы однократно преодолеть свою неуверенность перед задачей, студент при содействии этому преподавателя вовлекается в процесс устранения неуверенности перед предметом в целом, достижении успеха на пути усвоения данного предмета.

Ценность этого процесса заключается не в умении решать задачи определенного типа и не в знакомстве с новым кругом терминов. Намного важнее осознание студентом его способности преодолевать сложности, демонстрация следования за умственным напряжением ситуации успеха, формирование уверенности в собственной способности повторения подобных достижений в других областях мыслительной деятельности, в том числе и связанных с будущей профессией. Таким образом, образование становится насыщенным и творческим процессом, способным приносить радость сам по себе. Задачей для преподавателя становится пробуждение у студентов интереса к интеллектуальной деятельности любого рода, получение удовольствия от самого процесса приобщения к вершинам достижений человеческого разума. Надо доводить до сознания молодых людей, что занятие интеллектуальным трудом – это престижно, это возвышает человека. Способность к занятиям интеллектуальным трудом – это уже повод для гордости перед самим собой. И речь не идет о сиюминутном успехе, не о мгновенной возможности применить полученную информацию. Речь идет о планомерном развитии интеллекта.

Проблема с успеваемостью многих студентов связана в восприятии ими образования как накапливание информации и напряжение памяти. До сознания студентов следует доводить, что развитая память еще не есть образование, точная информация не есть знания. Определенность и механическое запоминание – враги живой мысли, которые убивают творчество и сводят на нет оригинальность мышления. Процесс постановки проблем, поиска разумных альтернатив и реализации наилучших решений и есть подлинный процесс образования. Навыки обучения гораздо важнее знаний как таковых.

В своем романе «Норвежский лес» [1, с. 224] Харуки Мураками описывает беседу двух японских студентов. Девушка спрашивает у своего товарища: «Скажи, ты можешь четко объяснить мне разницу между сослагательным наклонением настоящего и прошедшего времени в английском? ...Это как-нибудь может пригодиться в повседневной жизни?» И он отвечает ей: «В повседневной жизни – в общем-то, нет. Но, думаю, если рассуждать о конкретной пользе, это неплохая тренировка для систематического восприятия разных вещей». Окончание состоявшегося далее диалога было следующим.

- Ну и к чему тебе это?
- Кое-что начинает получаться лучше.
- Что, например?
- Например, метафизическое мышление, изучение нескольких иностранных языков...
- И где это может пригодиться?
- Зависит от человека. Некоторым идет на пользу, другим – нет. Но это все – тренировка, пригодится или нет – другой вопрос.

Как видно, подобными вопросами бывают озадачены студенты всего мира.

Считаю, что надо открыто доносить до сознания студентов соображения, приведенные в данной статье, признавать, что смысл изучения математических дисциплин не всегда состоит в получении знаний, далеких от жизни и не имеющих непосредственного применения для решения жизненных проблем. По возможности, необходимо выявлять гуманитарный потенциал естественнонаучных дисциплин, позволяющий говорить о них как о части общечеловеческой культуры. На первый план должно выходить не обучение математике, а

развитие с помощью математики. В получаемом образовании студенты должны видеть средство обеспечения такого интеллектуального запаса, который поможет им в любой незнакомой ситуации, раздвинет рамки ограничений, вызванных страхом перед трудностями, позволит разумно справляться с проблемами в любых ситуациях. Ведь специалисты, умеющие мыслить критически и проявлять гибкость ума, способны не только потреблять информацию и уже имеющийся, накопленный человечеством, опыт, но и созидать принципиально новое.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мураками Х. Норвежский лес : роман : [перевод с японск.] / Х. Мураками. – Москва : ЭКСМО, 2005. – 368 с.

УДК 517.984

Гуломжон Муминов, Гулжахон Холмирзаева
(Андижан, Узбекистан)

ПОЛУЧЕНИЕ ИНТЕГРАЛЬНЫХ НЕРАВЕНСТВ НЕХАРИ И ПОКОРНОГО С ВВЕДЕНИЕМ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ

Для получения интегральных неравенств Нехари и Покорного первого порядка зависящие от функций и ее производной применена метод вспомогательных функций.

Ключевые слова: интегральные неравенства Нехари и Покорного первого порядка, метод вспомогательных функций.

To get an integral inequalities Nehari's and Pokorniy's type with of the function and it is the first order derivatives by using the uniform method.

Key words: the first order Nehari's and Pokorniy's integral inequalities, the uniform method.

Введение. В работах [1-4] для получения интегральных неравенств зависящих функций и их производных различных порядков применялся метод введения вспомогательных функций для получения интегральных неравенства типа Опиала, Биссака и Виртингера второго и третьего порядков. В настоящей работе мы опишем этот метод для интегрального неравенства первого порядка и в качестве примера получим интегральные неравенства З.Нехари [5] и В.В.Покорного[6].

Основное утверждение. Обозначим через $AC(I)$ класс произвольных абсолютно непрерывных функций на интервале $I = (\alpha, \beta)$, $-\infty \leq \alpha < \beta \leq +\infty$, а через $AC'(I)$ обозначим функцию $f \in AC(I)$ удовлетворяющую условию $f' \in AC(I)$. Пусть $\varphi \in AC^1(I)$ положительная функция, заданная на интервале I . Для заданной положительной весовой функции r и вспомогательной функции φ определим весовую функцию s с помощью равенства

$$s = -(r\varphi')'\varphi^{-1} \quad (1)$$

Пусть H класс функций $h \in AC(I)$ удовлетворяющий интегральному

$$\int_I h'^2 dt < \infty, \quad \int_I s h^2 dt > -\infty \quad (2)$$

и терминальному

$$\liminf_{t \rightarrow \alpha} (r\varphi'\varphi^{-1}h^2) < \infty, \quad \limsup_{t \rightarrow \beta} (r\varphi'\varphi^{-1}h^2) > -\infty \quad (3)$$

ограничению, где

$$\liminf_{t \rightarrow \alpha} (r\varphi'\varphi^{-1}h^2) \leq \limsup_{t \rightarrow \beta} (r\varphi'\varphi^{-1}h^2)$$

Теорема. Для каждой функции $h \in H$ имеет место неравенство

$$\int_I rh'^2 dt \geq \int_I sh^2 dt, \quad (4)$$

при этом знак равенства достигается для функции вида $h = C\varphi, C = const$

Доказательство. Пусть $h \in AC(I)$, то в силу сделанных предположений сверху $r\varphi'\varphi^{-1}h^2 \in AC(I)$. Теперь с помощью обозначения $h = \varphi f$ преобразуем выражение rh'^2 :

$$\begin{aligned} rh'^2 &= r(\varphi f)'^2 = r(\varphi'f + \varphi f')^2 = r\varphi'(\varphi'f^2 + \varphi(f^2)') + r\varphi^2 f'^2 = \\ &= r\varphi'(\varphi f^2)' + r\varphi^2(\varphi^{-1}f)'^2 = -(r\varphi')'\varphi f^2 + (r\varphi'\varphi f^2)' + r\varphi^2(\varphi^{-1}h)'^2 = \\ &= sh^2 + (r\varphi'\varphi^{-1}h^2)' + r\varphi^2(\varphi^{-1}h)^2, \end{aligned}$$

т.е.

$$rh'^2 = sh^2 + (r\varphi'\varphi^{-1}h^2)' + r\varphi^2(\varphi^{-1}h)^2 \quad (5)$$

Поскольку $h \in H$, то равенство (5) выполнено почти всюду на интервале I . Причем в силу (2) и (3) выражение rh'^2 положительно и суммируемо на интервале I . Отсюда следует, что каждая из функций sh^2 и $r\varphi'\varphi^{-1}h^2$ суммируемы в произвольном отрезке $[a, b] \subset I$. Дополнительно, функция

$$g = r\varphi^2(\varphi^{-1}h)^2 \text{ также суммируема на отрезке } [a, b] \subset I.$$

Интегрируя равенство (5) по отрезку $[a, b]$, получим, что

$$\int_a^b rh'^2 dt = \int_a^b sh^2 dt + r\varphi'\varphi^{-1}h^2 \Big|_a^b + \int_a^b g dt, \quad (6)$$

где $\alpha < a < b < \beta$.

Кроме того, существуют две последовательности $\{a_n\}$ и $\{b_n\}$ удовлетворяющие условиям

$$\alpha < a_n < b_n < \beta, \quad a_n \rightarrow \alpha, \quad b_n \rightarrow \beta \quad (7)$$

и

$$\lim_{n \rightarrow \infty} r\varphi'\varphi^{-1}h^2 \Big|_{a_n} < \infty, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} r\varphi'\varphi^{-1}h^2 \Big|_{b_n} > -\infty \quad (8)$$

Поэтому существует постоянная C , удовлетворяющая следующему ограничению:

$$-r\varphi'\varphi^{-1}h^2 \Big|_{a_n}^{b_n} \leq C < \infty$$

Так как почти во всех точках отрезка I соблюдается неравенство $g \geq 0$, то из (6) следует, что

$$\int_{a_n}^{b_n} sh^2 dt + C \leq \int_{a_n}^{b_n} rh'^2 dt + C \leq \int_I rh'^2 dt + C$$

Переходя к пределу в этом неравенстве при $n \rightarrow \infty$ имеем

$$\int_I sh^2 dt \leq \int_I rh'^2 dt + C < \infty,$$

что означает суммируемость функции sh^2 на отрезке I .

Теперь переходя к пределу при $a \rightarrow \alpha, b \rightarrow \beta$ в (8), получим равенство

$$\int_I rh'^2 dt - \int_I sh^2 dt = \lim_{t \rightarrow \beta} (r\varphi'\varphi^{-1}h^2) - \lim_{t \rightarrow \alpha} (r\varphi'\varphi^{-1}h^2) + \int_I g dt$$

Но с учетом, что $g \geq 0$ в (8), из последнего равенства следует, что

$$\int_I rh'^2 dt \geq \int_I sh^2 dt, \quad (9)$$

причем знак равенства в неравенстве (9) достигается при условиях

$$\lim_{t \rightarrow \beta} r \varphi' \varphi^{-1} h^2 = \lim_{t \rightarrow \alpha} r \varphi' \varphi^{-1} h^2 \quad \text{и} \quad \int_I g dt = 0$$

В силу $g \geq 0$, можно считать, что $g = 0$ почти всюду на I .

Следовательно, $r \varphi^2 (\varphi^{-1} h)' = 0$, т.е. $(\varphi^{-1} h)' = 0$. Отсюда $\varphi^{-1} h = \text{const}$, т.е. $h = C \varphi$.

Теорема доказана.

Примеры. Теперь используя доказанное теоремы приведем примеры вытекающие с помощью неравенства (4).

Пусть $r = (1 - t^{2m})^\alpha$, $\varphi = (1 - t^{2m})^\beta$, $m \in \mathbb{N}$. Тогда в силу (1) последовательно находим

$$\varphi' = -2m\beta \cdot t^{2m-1} \cdot (1 - t^{2m})^{\beta-1} \quad \text{и} \quad r \varphi' = -2m\beta \cdot t^{2m-1} \cdot (1 - t^{2m})^{\alpha+\beta-1}$$

Отсюда после дифференцирование получим

$$(r \varphi')' = -2m(2m-1)\beta \cdot t^{2m-2} \cdot (1 - t^{2m})^{\alpha+\beta-1} + 4m^2 \beta (\alpha + \beta - 1) t^{4m-2} (1 - t^{2m})^{\alpha+\beta-2}$$

или

$$(r \varphi')' \varphi^{-1} = 2m\beta \cdot t^{2m-2} (1 - t^{2m})^{\alpha-2} [2m(\alpha + \beta - 1) t^{2m} - (2m-1)(1 - t^{2m})],$$

Теперь преобразуя это выражение к виду

$$(r \varphi')' \varphi^{-1} = 2m\beta t^{2m-2} (1 - t^{2m})^{\alpha-1} + 4m^2 (1 - \alpha - \beta) t^{2m-2} (1 - t^{2m})^{\alpha-2}$$

находим, что

$$s = -(r \varphi')' \varphi^{-1} = 2m\beta t^{2m-2} (2m\alpha + 2m\beta - 1) t^{2m-2} (1 - t^{2m})^{\alpha-1} + 4m^2 (1 - \alpha - \beta) t^{2m-2} (1 - t^{2m})^{\alpha-2} \quad (10)$$

Теперь рассмотрим следующие случаи:

1) $2m\alpha + 2m\beta - 1 = 0$. В этом случае из (10) с учетом (4) можно описать интегральное неравенство

$$\int_{-1}^1 (1 - t^{2m})^\alpha h'^2 dt \geq 2m(2m-1) \int_{-1}^1 \frac{t^{2m-2} h^2}{(1 - t^{2m})^{2-\alpha}} dt \quad (11)$$

Если в (11) примем $\alpha = 0$, $m = 1$, то получим неравенство Нехари: если функция $h \in C^1[-1, 1]$ удовлетворяет краевым условиям $h(\pm 1) = 0$, то

$$\int_{-1}^1 h'^2 dt \geq \int_{-1}^1 \frac{h^2}{(1 - t^2)^2} dt \quad (12)$$

Если в (11) примем $\alpha = 0$, $m = 2$ и с учетом $s = 12(1 - \alpha) t^2 (1 - t^4)^{\alpha-1}$, то получим неравенство

$$\int_{-1}^1 h'^2 dt \geq 12 \int_{-1}^1 \frac{t^2 h^2}{(1 - t^4)^2} dt$$

для функций $h \in C^1[-1, 1]$ удовлетворяющие краевым условиям $h(\pm 1) = 0$.

2) $\alpha + \beta = 1$. В этом случае из (10) с учетом (4) можно описать интегральное неравенство

$$\int_{-1}^1 (1 - t^{2m})^\alpha h'^2 dt \geq 2m(2m-1) \int_{-1}^1 \frac{t^{2m-2} dt}{(1 - t^{2m})^{1-\alpha}} \quad (13)$$

Если в (13) примем $\alpha = 0$, $m = 1$, то получим неравенство В.В.Покорного: если функция $h \in C^1[-1, 1]$ удовлетворяет краевым условиям $h(\pm 1) = 0$, то

$$\int_{-1}^1 h'^2 dt \geq 2 \int_{-1}^1 \frac{h^2}{1 - t^2} dt \quad (14)$$

Если в (13) примем $\alpha = 0$, $m = 2$ и с учетом $s = 3(1 - 4\alpha)t^2(1 - t^4)^{-2}$ то, получим неравенство

$$\int_{-1}^1 h'^2 dt \geq 3 \int_{-1}^1 \frac{t^2 h^2}{1 - t^4} dt$$

для функций $h \in C^1[-1, 1]$ удовлетворяющие краевым условиям $h(\pm 1) = 0$.

Замечание. Неравенство (12) и (14) использованы соответственно в [5] и [6] для исследований неколеблемости решений дифференциального уравнения второго порядка $\omega'' + p(z)\omega = 0$ в единичном круге $|z| < 1$ в комплексной плоскости.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Florkiewitz B., Some integral inequalities of Hardy type, Colloq. Math., 1980. – no.43. – P.321-330.
2. Florkiewitz B., Rybarsky A., Some integral inequalities of Sturm-Lioville type, Colloq. Math. – 1976. – no.36. – P.127-141.
3. Florkiewitz B., Wojteczek K., Some second order integral inequalities of generalized Hardy type, Proc. Roy. Soc. Edinburgh, sec.A, 1999. – no.A129. – P.947-958.
4. Muminov G.M., On some Wirtinger-Beesack Integral Inequalities // Electronic Journal of Differential Equations. – 2005. – no.98. – P.1-7.
5. Nehari Z. The Schwarzian derivative and schlicht functions // Bull. Amer. Math. Soc. 55(1949). – No 6. – P. 545-551.
6. Покорный В.В. О некоторых достаточных условиях однолиственности // Докл. АН СССР, 1951. – Т 79, №5. – С. 743-746.

УДК 612.76+796.012

Сергій Фордунь
(Монастирище, Україна)

БІОМЕХАНІКА І ФІЗИКА ЯК НАУКОВА ОСНОВА У РОЗВИТКУ КОРЕЙСЬКОГО БОЙОВОГО МИСТЕЦТВА «ТАЕКВОН-ДО»

У статті йдеться про зв'язок біомеханіки та фізики як наук у розвитку корейського бойового мистецтва «Таеквон-до».

Ключові слова: біомеханіка, спорт, таеквон-до, туль, фізика.

The article deals with the relationship of biomechanics and physics as a science in the development of the Korean martial art "Taekwon-Do".

Keywords: biomechanics, sports, Taekwon-Do, Toul, physics.

Метою даного дослідження є розглянути біомеханіку та фізику рухів на прикладі корейського бойового мистецтва «Таеквон-до» та показати важливість біомеханіки та фізики як основних механізмів розвитку спорту та бойових мистецтв, а також важливість їх використання для удосконалення техніки спортсмена, швидкості, витривалості, ефективності виконання фізичних нормативів.

Біомеханіка – це наука про закони механічного руху в живих системах.

Біомеханіка спорту вивчає спортсмена у процесі виконання фізичних та комплексних вправ. Вона спостерігає за руховими діями спортсмена як системи взаємопов'язаних активних рухів і положень його тіла.

Розрізняють загальне та спеціальне завдання біомеханіки спорту. Загальне завдання вивчення здійснених рухів у біомеханіці спорту – оцінка ефективності докладання сил для більш досконалого досягнення поставленої мети. Спеціальні завдання біомеханіки спорту складаються з вивчення будови, та рухових функцій тіла спортсмена; раціональної спортивної техніки; технічного удосконалення майстерності спортсмена.

Метод біомеханіки спорту – це основний засіб дослідження, шлях до пізнання закономірностей явищ. Теорія біомеханіки дає обґрунтування та можливості отримання нових даних, розкриття нових закономірностей через системний аналіз та системний синтез дій з використанням кількісних характеристик, зокрема моделювання рухів.

Біомеханіка як єдина система знань сформувалася порівняно недавно із іншими науками, проте уже за цей період часу здійснився великий прорив у її розвитку.

Також, важливим фактором на розвиток біомеханіки як науки стало відкриття фото (та його по кадровий аналіз), а в подальшому і кіноіндустрії (аналіз відеофрагментів). За допомогою розвитку цих технологій біомеханіка дозволила аналізувати велику кількість інформації. Даний аналіз, дозволив спортсменам, досліджувати своїх супротивників, вивчати їх рухи, та за правильного підходу та злагодженої системи тренувань здобувати перемогу на змаганнях, що ми спостерігаємо, під час роботи тренерів таеквон-до.

Таеквон-до (надалі ТКД) побудовано на знаннях анатомії, біомеханіки, фізіології і фізичного виховання. Науковий підхід робить мистецтво живим. Оскільки наука розвивається, стільки розвивається і мистецтво, звичайно класична техніка, туль, основа ТКД, змінюється найрізніше, це стрижень, база, на яку спираються всі інструктори.

Генералом Чой Хонг Хі – засновником ТКД – був створений цілий ряд технічних прийомів, які можуть бути використані практично в будь-якій ситуації. Вони засновані на основних принципах ТКД. І один із цих принципів загалом пояснює, що «Всі рухи повинні бути побудовані так, щоб отримати максимальну кількість енергії відповідно до принципів біомеханіки». [7]

Після переїзду генерала до Канади 1972 році серцем ТКД став навчальний центр Кукківон, що представляє собою величезний комплекс – зали для занять, конференц-зали, медичні кабінети, що тісно працюють над удосконаленням техніки, опираючись на знання біомеханіки та основних законах фізики.

Серед завдань, що вирішуються в Кукківоні потрібно відзначити – дослідження і розвиток техніки ТКД. Справа в тому, що корейське єдиноборство, на відміну від більшості східних бойових мистецтв, спирається не стільки на традиції, скільки на наукові досягнення. Саме тому для удосконалення всіх технічних аспектів ТКД активно застосовуються біомеханіка, фізика, медицина та інші науки. [5]

Рухи тіла людини як біомеханічної системи, яка має досить складну будову, по ходу їх виконання не залишаються постійними. Для того, щоб розкрити закони певних рухів, потрібно виділяти в їх складній системі складові частини, описувати їх особливості, встановлювати, як вони змінюються, будучи зв'язаними між собою.

З позиції теорії механізмів і машин частини тіла людини, які мають рухливі з'єднання, прийнято розглядати як ланки, що складають біокінематичні пари й ланцюги.

Рухи тіл у кінематиці вивчаються без урахування їх інертності і діючих сил. Тому кінематику інколи називають геометрією рухів. Таким чином, кінематичні характеристики рухів людини – це їх специфічні особливості: просторові, часові та просторово-часові. Для того, щоб упорядкувати уявлення про оточуючий простір, вводяться безпосередні системи просторових координат.

Для об'єктивного вивчення характеристик рухів спортсмена необхідно якимсь чином моделювати його тіло. В біомеханіці відомо два основних способи моделювання тіла людини: як матеріальну точку; як систему матеріальних точок.

Вирішенням цього завдання в наш час дуже зацікавився мастер ТКД, Кан Рудольф Валентинович, і зробив великий внесок у сучасний розвиток біомеханіки спорту,

використовуючи новітні технології. Використовуючи отримані результати гутується опублікувати книгу «Шлях пізнання Таеквон-до», в якій можна буде знайти відповіді на багато питань пов'язані з ТКД, де він поділиться своїм досвідом у бойових мистецтвах і в ТКД (ІТФ) та баченням розвитку цього виду східного єдиноборства. Є засновником поняття біомеханіки ТКД. Лейтмотив книги - «Виконання рухів в ТКД з точки зору законів біомеханіки - єдиний шлях до єдиної техніки та єдиного ТКД». [6]

Також, даним питанням, зацікавилася і українська група вчених «Харківського державного університету дизайну і мистецтв», що провели дослідження на тему: «Основні кінематичні характеристики ударних дій в ТКД». В своїй статті, Адашевський В.М., Ермаков С.С., Грицюк С.О. визначили кінематичні характеристики ударних дій спортсмена в ТКД. Провели біомеханічний аналіз техніки рухів. Склали розрахункові схеми й математичну модель ударної дії спортсмена. Експериментально визначили кінематичні характеристики ударної дії. Показали шляхи збільшення сили удару за допомогою показників швидкості й прискорення ланок. Представили напрямки вдосконалювання технічної майстерності висококваліфікованих спортсменів. Висновки яких, заслуговують бути використані на практиці. [1]

Також потрібно не забувати про той факт, що спочатку ТКД було створено бойовим Генералом для своїх солдатів, що мало великий вплив на це бойове мистецтво. Тренувальний процес характеризується жорсткою дисципліною. Правила поведінки на даяні, строга регламентація. Форма одягу, ритуали, ставлення до вчителя і товаришам дотримуються з особливою увагою.

Засновнику ТКД вдалося домогтися поставлених завдань. ТКД відрізняється добре розробленою методикою викладання, яка на сьогоднішній день може бути адаптованою для будь-якого віку, як для чоловіків, так і для жінок. Прийоми з точки зору біомеханіки найбільш раціональні, що дозволяє генерувати максимальну силу та потужність. [4]

Важливу роль потрібно віднести біомеханічній властивості м'язів. М'язи як і фізичні тіла мають механічні властивості – пружність, в'язкість, повзучість, релаксацію. Як біологічні об'єкти м'язи проявляють властивості збудливості та здатності до скорочення. Всі названі властивості тісно взаємопов'язані, що важливо враховувати при біомеханічному дослідженні рухів. [3]

Внаслідок тренувань нормалізується вага тіла, спостерігається збільшення м'язової тканини у худих і втрата жирових тканин у повних. Регулярні тренування пов'язані з систематичним розігріванням м'язів і зв'язок, що збільшує місцеве кровопостачання. Виконувати вправи розвивають рухливість суглобів, еластичність сухожилів, що також допомагає уникати травм на тренуваннях. Методика розминки, виконання дихальних і завершальних тренування вправ - це ще одна група прикладів ефективного включення досягнень біомеханіки і фізіології в систему підготовки в ТКД.

Біомеханіка спорту як одна з основ теорії спортивної техніки допомагає науковому обґрунтуванню показників досконалості спортивної техніки, напрямків розвитку систем рухів у спортивних вправах, шляхів оволодіння технікою та її удосконалення, а також контролю в технічній підготовці. При цьому вивчаються біомеханічні вимоги до систем рухів, їх становлення та удосконалення.

Адже, якщо є техніка, значить і напрацюється потужний удар, за її відсутності, відпрацювання вправи призведе до травм із важкими наслідками. Тому інструктори ТКД звертають особливу увагу, насамперед на базову техніку, незважаючи чи це початківець, чи кваліфікований майстер, адже втрата техніки веде до втрати самого мистецтва. Також для відпрацювання техніки використовують технічні засоби навчання. А для їх удосконалення й пояснення здійснюють велику роботу науковці-біомеханіки, які за допомогою сучасних технічних засобів, комп'ютерної графіки та детального аналізу досліджують, способи ефективнішого використання ресурсу спортсмена на тренуваннях.

Технічні засоби навчання ефективно дозволяють використовувати рухові дії і тренажерні системи, розвивати різноманітні рухові якості та здібності, поєднувати удосконалення технічних вмінь, навичок і фізичних якостей у процесі спортивного тренування, створювати необхідні умови для точного контролю й управління найважливішими параметрами тренувального навантаження. [2]

За допомогою сучасних датчиків та комп'ютерного моделювання, використовуючи закони фізики, можна пояснити максимальну ефективність того чи іншого руху, в результаті якого отримується загальна картина в якій описується швидший, ефективніший, технічніший удар таеквондиста.

Висновки. Отже провівши дослідження по даній темі можна зробити висновок про тісний зв'язок біомеханіки та фізики на основі розділів кінематики та динаміки для досягнення ефективнішого удару в корейському бойовому мистецтві Таеквон-до. Цєю задачею активно займався Генерал Чой Хонг Хі, в подальшому з 1972р активно проводяться дослідження на базі навчально-дослідного комплексу в Куківоні.

Також завдяки ентузіастів вчених, провідних інструкторів таеквон-до, за останній період часу здійснився великий прорив у дослідженні біомеханіки спортивного таеквон-до, починаючи із засновника, який за основну мету взяв використання біомеханічної та фізичної науки, для ефективного застосування ударної техніки, оснований на законах розділу фізики: кінематики та динаміки.

На даний час аналіз відеоматеріалів та проектування ударної техніки за допомогою використання комп'ютерного проектування, призвело до багатьох запитань, які вирішуються з кожним новим дослідженням. Ціль моєї роботи, детальніше донести до читацької наукової аудиторії важливість цих наук, які дають можливість удосконалення спорту «Таеквон-до», який своєю популярністю і ефективністю завоював увесь світ. Але також важливим аспектом є технічна складова, яку можна привести на прикладі мастера-дослідника таеквон-до Кана Рудольфа Валентиновича та харківських всених дослідників, які за допомогою технічних засобів і фізичних формул, дослідним шляхом показали, які дані удару ноги займаючихся спортсменів Таеквон-до показують найкращі результати.

Технічна майстерність спортсменів визначається тим, як вони володіють самим сучасним зразком існуючої спортивної техніки. Такі зразки називають еталонними. Вони звичайно розробляються за результатами попередніх вимірювань біомеханічних характеристик багатьох ведучих спортсменів.

Іншими словами кажучи, майстерність проявляється в ефективності техніки, без якої немає розвитку і результатів в Таеквон-до.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адашевский В.М., Ермаков С.С., Грицюк С.А. Основные кинематические характеристики ударных действий в таэквондо. – Харьков: Национальный технический университет "ХПИ", 2010.
2. Біомеханіка фізичних вправ: Навч. посібник. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2004. – 124 с.
3. Лапутин А.Н. Практическая биомеханика. – К.: Науковий світ, 2000. – 298 с.
4. Современное таэквондо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://taekwondo-brest.by/taekwondo/tkdnw.html>.
5. Тхэквондо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://samopoznanie.ru/schools/thekvondo/>
6. Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. Т.1. Гл. ред. Г.И. Кукушкин. – М., «Физкультура и спорт», 1961. – 368 с.
7. Чой Хонг Хи. Энциклопедия Таеквон-до. – М.: ТДК-1993. – 763 с.

**ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ /
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ**

*Сергій Городинський, Наталія Куліш
(Чернівці, Україна)*

**ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СТУДЕНТІВ
У ФІЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ**

Комп'ютеризований сидячий спосіб життя призводить до певних проблем із станом здоров'ям, що в свою чергу зумовлює передчасне старіння організму. Інтенсифікація навчального процесу у вищих навчальних закладах освіти, активізація самостійної творчої роботи, збільшення психічних навантажень гостро поставили питання про впровадження в повсякденне життя студентів фізичної культури та спорту. Доведено, що систематичні заняття фізичними вправами підвищують нервову й психічну стійкість до емоційних стресів, підтримують розумову працездатність на оптимальному рівні, сприяють підвищенню успішності студентів. Крім того, фізичне виховання, будучи складовою частиною системи виховання майбутніх фахівців, відіграє важливу роль у збереженні та зміцненні здоров'я студентів, підвищенні фізичної працездатності, збільшенні тривалості життя, формуванні професійно важливих якостей особистості.

Обмежена рухова активність погіршує професійну працездатність, призводить до великої кількості помилок, чинить негативний комюлятивний вплив на життєво важливі функції і системи організму. Це свідчить про важливість вироблення у майбутніх фахівців здатності зберігати високу працездатність в умовах тривалої гіпокінезії, необхідності розвитку статичної витривалості м'язів тулуба, що зазнають найбільшого напруження під час малорухомої роботи.

Відповідно на сучасному рівні проблема забезпечення позитивного впливу занять фізичною культурою та спортом на сьогодні є актуальною через погіршення фізичного і психічного здоров'я, низьким рівнем рухової активності та фізичної підготовленості сучасної молоді.

Загальновідомо, що заняття фізичною культурою і спортом позитивно впливають на формування у студентської молоді здорового способу життя, її духовного і фізичного розвитку. Фізичні вправи є підґрунтям зміцнення здоров'я, підвищення нервово-психічної стійкості до емоційних стресів, підтримки високої фізичної та розумової працездатності, впевненості у собі.

Для покращення власного здоров'я найважливішим, за даними багатьох досліджень, студенти вважають заняття фізичною культурою та спортом. Другим за значущістю чинником покращення здоров'я, на погляд студентів, є дотримуватися раціонального харчування і третім – позбутися шкідливих звичок.

Специфіка фізичного виховання полягає в тому, що усвідомлена інформація стає мотивованим спонуканням до виконання фізичних вправ, використання природних факторів і формування такого способу життя, який сприяв би досягненню як особистих, так і суспільних цілей. Це активізує позитивне ставлення студентів до занять фізичним вихованням та дозволяє оптимізувати його у ВНЗ.

Мотивація – це співвіднесення цілей, що стоять перед людиною, яких вона прагне досягти, і внутрішньої активності особистості, тобто її бажань, потреб і можливостей. Мотивація може бути позитивною, наприклад, якщо майбутній фахівець виражає бажання вчитися, прагне якнайкраще виконати навчальну діяльність. Інший студент прагне всіма силами уникнути навчання і занять, виявляючи негативну мотивацію до навчальної діяльності.

Аналіз сучасних педагогічних досліджень свідчить про те, що формування навчальної мотивації – це одна з найгостріших проблем вищої школи. Загальновідомо, що будь-яка діяльність проходить більш ефективно, коли вона більш мотивована. Іншими словами, мотивація – це прагнення людини щось робити. Будь-яка діяльність спрямована на досягнення цілі. Ціль – це уявлення про майбутній результат, про те, що повинно бути здобуто.

Мотивація до фізичної активності – особливий стан особистості, спрямоване на досягнення оптимального рівня фізичної підготовленості та працездатності. Процес формування інтересу до занять фізичною культурою і спортом – це не миттєвий, а багатоступінчастий процес: від перших елементарних гігієнічних знань та навичок до глибоких психофізіологічних знань теорії і методики фізичного виховання і інтенсивних занять спортом.

Основними мотивами до занять фізичною культурою у вузі є: оздоровчі, рухливо-діяльнісні, змагально-конкурентні, естетичні, комунікативні, пізнавально-розвиваючі, творчі, професійно-орієнтовані, виховні, статусні, культурологічні, адміністративні та психолого-значущі.

Мотив – це те, що дозволяє студенту приписувати результату певну цінність і значимість. Мотив є наміром, з яким визначилась особистість, бажанням щось зробити і разом з ціллю складає основний регулятор поведінки, що включений у вищий рівень психологічної системи діяльності. Мотиви є рухомою системою, тому їх можна підсилити, послабити і навіть змінити в процесі навчання, використовуючи для цього різноманітні форми роботи і прийоми впливу на студентів. Наприклад, зміна позиції студента з пасивної на активну; введення елементів самодіагностики, рефлексії тощо.

Проаналізувавши наукову літературу (Л.В. Волков, М.І. Жаворонкова, Ю.С. Жилка, І.І. Петренко, М.С. Солопчук, Н.М. Хоменко, Б.М. Шиян та ін.) робимо висновки, що формування потреби фізичного вдосконалення і розвиток фізичних якостей – два взаємопов'язані педагогічні завдання, які вирішуються засобами певного спрямування. Процес формування в молоді потреби фізичного вдосконалення включає виховання інтересу до занять фізичними вправами, отримання необхідних знань з фізичної культури, біології, фізіології тощо.

На думку Е.П. Ільїна мотиваційні утворення є результатом міри усвідомлення причин виниклої спонуки, а також мірами задоволення потреби (досягнення мети). «Мотиваційна установка – це запланований, але відстрочений намір, який буде здійснено при появі потрібної ситуації, приводу». Її відмінними рисами є віддаленість мети діяльності і неможливість безпосереднього її задоволення. Фізичне вдосконалення особистості можна представити як сформований спосіб життя людини, що спрямований на зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових і професійних навичок та вмінь.

Формування мотивації до занять фізичними вправами в студентів вимагає зусиль. Ефект цих зусиль проектується на майбутнє, тому не кожна молода людина може вирішити це самостійно, необхідна спрямованість системи виховання й освіти у вищих навчальних закладах на формування мотивації у студентів до занять фізичними вправами. Майстерне об'єднання фізкультурно-спортивної мотивації з широкими професійними мотивами забезпечить узгодженість зовнішніх і внутрішніх факторів, які і будуть сприяти формуванню у студентів вищих навчальних закладів потреби фізичного вдосконалення.

Виникаючи на основі потреб система мотивів визначає спрямованість особистості в області фізичного виховання, стимулює й мобілізує її на прояв рухової активності. В.І. Іллінич й ін. виділяють наступні мотиви: фізичного вдосконалення; дружньої солідарності; відвідування занять; суперництва; наслідування; спортивний; процесуальний; ігровий; комфортності.

Пріоритетним напрямком у підвищенні мотивації студентів до занять фізичною культурою й спортом може й повинна стати відмова від уніфікації й стандартизації навчальних програм гуманітарних і технічних ВУЗів і створення можливо більшого числа альтернативних програм по кожному виду фізичної культури з обліком регіональних, національних, культурно-технічних традицій, матеріально-технічної оснащеності спортивних комплексів кожного конкретного вузу.

Щоб визначити, якими мотивами керуються студенти, потрібно надати їм реальну можливість займатися фізичними вправами за власною ініціативою, і якщо вони продовжують заняття – це значить, що в основі даної рухової діяльності лежать внутрішні мотиви, для педагогічної практики найбільш важливим є визначення засобів, методів і методик виховання мотивації студентів з метою виховання в них особистої фізичної культури.

Отже, проаналізувавши наукові здобутки по даній темі можна зробити наступні висновки. Що при формуванні мотивації викладачеві необхідно дотримуватися ряду вимог. По-перше, формування мотивації треба починати з діагностики мотиваційної сфери, з виявлення вихідного стану мотивації учня. Постановка цілей виховання мотивації є другою важливою вимогою науково обґрунтованого процесу її виховання. Третя вимога – добір і застосування педагогічних засобів виховання мотивації.

Диференційований підхід у створенні організаційно-педагогічних умов фізичного виховання згідно мотиваційних пріоритетів сприятиме створенню позитивних стимулів і підвищенню ефективності фізичного виховання. Таким чином, студентам надається більш широкий вибір різних форм фізкультурно-спортивної діяльності з обліком їхніх особистих інтересів, схильностей та здібностей. Разом з тим подібна система й організація навчальних занять буде підвищувати творчий потенціал викладачів, спонукаючи їх до постійного вдосконалення, пошуку нових методичних прийомів, методів і технологій навчання й оздоровлення з предмету “фізична культура”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бака Р. Сравнительная оценка физической подготовленности как фактор мотивации студентов к физической активности / Р. Бака, А. Шпаков // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2008. – № 3 – С. 8–11.
2. Безверхня Г. В. Мотивація до занять фізичним вихованням студенток педагогічних спеціальностей / Г. В. Безверхня, М. І. Маєвський // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2015. – №2. – С. 28-33.
3. Біліченко О.О. Особливості мотивації до занять з фізичного виховання у студентів / О.О. Біліченко // Режим доступу: <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2011-05/11beatpe.pdf>.
4. Виленський М.Я. Студент як суб'єкт фізичної культури / Виленський М.Я. // Теор. і практ. фіз. культ. – К., 1999. – №2 (10). – С. 2-5.
5. Іллінич В.І. Професійно-прикладна фізична підготовка студентів вузів / Іллінич В.І. – М. : Вища школа, 1978. – 161 с.
6. Керницька І., Пальчук М. Особливості мотивації студентів ВНЗ до занять фізичною культурою і спортом / І. Керницька, М. Пальчук // Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgiirbis_64.exe?
7. Кобаса Н. Особливості мотивації до занять фізичними вправами студентів / Н. Кобаса // Режим доступу: <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3474/1/Kobasa%20N..pdf>
8. Круцевич Т.Ю. Фізичне виховання як соціальне явище / Т.Ю. Круцевич, В.В. Петровський. Підр. Теорія і методика фізичного виховання / Під ред. Т.Ю. Круцевич. – К.: Олімпійська література, 2008. – Т.1. – С. 27–46.
9. Маслоу А. Мотивация и личность /Абрахам Маслоу. – СПб: Питер, 2009. – 352 с.

10. Маринчук П., Асаулюк І. Особливості мотивації до занять фізичної культури студентів музичних спеціальностей / Петро Маринчук, Інна Асаулюк // Режим доступу: eprints.zu.edu.ua/22992/1/Маринчук.pdf.
11. Марченко О.О. Необхідність формування мотиваційних установок на фізичне вдосконалення студентів технічних ВНЗ / О.О. Марченко // Режим доступу: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/6758>
12. Миценко Є.В. Мотивація студентів вищих навчальних закладів до занять фізичною культурою / Є.В. Миценко // Режим доступу: <http://ap.uu.edu.ua/article/526>.
13. Ніколаєв К.Г. Формування мотивації до занять фізичною культурою студентів вищих навчальних закладів не фізкультурного профілю / К.Г. Ніколаєв // Режим доступу: http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/19_4.pdf.

УДК 613

*Анатолій Соколов
(Одеса, Україна)*

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СТАНУ ТА ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕННОСТІ СТУДЕНТІВ З ВИКОРИСТАННЯМ МАРКЕРІВ ЗДОРОВ'Я

У статті відображені ключові аспекти фізичного здоров'я студентів та реакції організму на дозоване фізичне навантаження з використанням маркерів здоров'я.

Ключові слова: маркери, здоров'я, навантаження, організм, підготовка, серцево-судинна система, дослідження.

The article displays the main aspects of the physical health of students and the body's reaction to dosed physical stress with health markers

Key words: markers, health, physical activity, body, training, cardiovascular system, studies, physical education.

Фізична культура студента є одним з основних факторів від якого залежить здоров'я - найважливіша цінність людини і суспільства. Прийнято вважати здоров'я фізичною цінністю суб'єкта й суспільства в цілому.

Цінність здоров'я є єдиною і домінуючою потребою, вона виявилася однією з основних категорій культури людства. В останні роки уповільнення фізичного розвитку сучасних студентів, дефіцит їхньої рухової активності, погіршення соціальної обстановки призвели до зниження енергопотенціалу зростаючого організму і руйнуванню цінного ядра особи. Зараз, як ніколи в Україні особливе місце у системі охорони здоров'я належить фізичному вихованню.

Виходячи з реальних негативних тенденцій щодо характеристик здоров'я населення (зростання хронічних захворювань, зниження відсотку молоді, придатної до військової служби, зниження тривалості життя і її якості, зменшення чисельності і народжуваності населення, не соціально-орієнтований бюджет країни), слід зазначити й роль суб'єктивних факторів, поряд з вище наведеними. Це – несвідоме ставлення людей до свого здоров'я. Тим важливіше постає завдання вивчення специфіки трансформації потреби в стані несвідомого ставлення до здоров'я.

Формування у студентської молоді мотивації свідомого ставлення до особистого здоров'я, як складного психологічного акту, жадає від суб'єкта аналізу, оцінки і вибору, а зміст визначається системою цінностей людини, на який орієнтована особистість.

Потреба в здоров'ї, як потреба у розвитку і самовдосконаленні, повинна бути спрямована на цільову поведінку людини і відповідати критеріям здоров'я, які зв'язані в першу чергу, з конкуренцією будь-якого роду потреб, корінною зміною соціальних умов.

Тому, виховання у студентів потреби в здоров'ї повинно йти шляхом виключення негативних потреб і форм поведінки, вольового регулювання усіх видів потреб. Дослідження показують, що різні потреби не тільки взаємопов'язані, але і виступають часто настільки разом, що практично є однією потребою. Таким чином, необхідно формування у студентів цілеспрямованої потреби в здоров'ї та самоконтролю за особистим станом особливо в процесі фізичних навантажень. Виховання свідомості у студентської молоді, як головного важелю керування поведінкою людини є основним у процесі самостійної оцінки студентів свого фізичного стану організму та фізичної підготовленості.

Таким чином, для формування у студентської молоді свідомого ставлення до свого здоров'я з використанням показників фізичного стану організму, необхідно: по-перше – вивчення уявлень молоді про особисте здоров'я та розробку методів оцінки здоров'я індивіда; по-друге – формування свідомого ставлення до свого здоров'я; по-третє – розробку методик з використанням маркерів здоров'я фізичного стану організму та фізичної підготовленості; по-четверте – впровадження в процес фізичної підготовки показників особистого стану здоров'я студентів; по-п'яте – розробку та впровадження системи скринінгу і моніторингу антропометричних даних функціонального стану організму.

Самостійне використання студентами маркерів здоров'я в процесі фізичної підготовки залежить від ступеню усвідомлення людиною важливості дій в цьому напрямі. Особи з високим рівнем свідомості стосовно дозованого фізичного навантаження прагнуть діяти заради власного здоров'я. І навпаки, за достатньо об'єктивних умов нестача особистісних стимулів унеможлиблює самостійного контролю за своїм фізичним станом, прагнення досягти вищих показників і бути здоровим. Необхідно, в процесі фізичної підготовки, свім студентам пропонувати використовувати маркери здоров'я, які об'єктивно висвітлюють реальні можливості (неможливості) функціонального стану організму.

Також необхідно враховувати можливості, які переважно залежать від самої людини. Тому моніторинг містить декілька індикаторів, що опосередковано спрямовані на виявлення таких можливостей. Це індикатор добробуту родини, який опосередковано характеризує потенційну можливість реалізації фізичних здібностей організму, індикатор ставлення найближчого оточення до цінностей здоров'я теж певний показник такої можливості, оскільки складно приділяти певну увагу особистому здоров'ю та фізичної підготовки при негативному ставленні друзів і знайомих. Певні уявлення що до цієї можливості дають індикатори ступеня перманентного стресу і захворюваності. Хвора, або постійно психічна напружена людина обмежена в реалізації своїх фізичних здібностей.

Певну інформацію про об'єктивну оцінку молоддю наявних обмежень щодо реалізації своїх фізичних можливостей дають показники стурбованості питаннями занять фізкультурою і спортом. З огляду на необхідність впровадження політики здоров'я у молодіжному середовищі питання засобів цього впровадження є одним з головних.

Навчальна практика з оздоровчої фізичної культури зі студентами збагачує знання з анатомії і фізіології людини. Заняття цього напрямку вимагають врахування функціональних можливостей організму, що займаються підбором посилюючих фізичних вправ, дозування фізичного навантаження в залежності від статі та стану здоров'я. Знання з лікувальної фізичної культури доповнюються уявленнями про методику занять фізичними вправами різних статевих контингентів, спрямованих на корекцію помірних відхилень у стані здоров'я людей з недостатньою фізичною підготовленістю, регулювання ваги тіла, корекцію плоскостопості і порушень постави, на відновлення утраченого рівня дієздатності організму.

Вибір оптимального оздоровчо-тренувального навантаження, а також тривалості, інтенсивності та частоти занять визначається рівнем фізичного стану (фізичного здоров'я)

студента. Індивідуалізація навантажень в оздоровчій фізичній культурі є найважливішою умовою їхньої ефективності, інакше заняття можуть принести шкоду.

Основні завдання оздоровчої фізичної культури, – підвищення кардіореспіраторної підготовленості студентів, які професійно не займаються спортом. Кардіореспіраторну підготовленість також називають серцево-судинною чи аеробною підготовленістю, підкреслюючи тим, що ідеться про точне урахування здатності серця перекачувати киснем кров до м'язів.

Для визначення функціонального стану організму студента в процесі фізичних навантажень, використовують дослідження нервово-м'язової, дихальної, серцево-судинної систем та реакції організму на дозоване фізичне навантаження.

Дослідження вегетативної нервової системи проводиться за допомогою проб (ортостатичної, кліностатичної) зі зміною положення тіла в просторі. Ортистатична проба проводиться при переході з положення лежачи в положення стоячи, відзначаються зміни в ЧСС. Зростання пульсу вище норми вказує на недостатню нервову регуляцію серцево-судинної системи.

Для визначення координаційної функції нервової системи використовуємо за даними проби Ромберга. Статична координація – це здатність організму до збереження рівноваги в простій і ускладненій позах.

Враховується тривалість стійкого стояння в позі Ромберга, наявність або відсутність тремтіння вій, рук, погойдування тулуба.

Для визначення динамічної координації в процесі фізичного виховання використовуються пальце – носова та колінно – п'яtkова проби. При нормальному стані ЦНС відзначається точне влучення в ніс, при паталогії ЦНС (травми, перевтома) – промахування, тремтіння вказівного пальця або долоні. При перевтомі, травмах, ЦНС відзначається невлучення в коліно, тремтіння ноги при русі, неможливість провести п'ятою по гомілці прямо.

Для дослідження вестибулярної функції використовуємо пробу Яроцького. За секундоміром визначається тривалість збереження рівноваги. Інформація про м'язове зусилля досліджується за допомогою кистьового динамометра.

Проведення проб із затримкою дихання проводиться за допомогою проби Штанге – час затримки дихання після глибокого вдиху в секундах. На підставі виконаних досліджень робиться загальний висновок про функціональний стан апарату зовнішнього дихання. Надаються рекомендації про необхідність збільшення сили дихальних м'язів і функціонального стану дихальної системи, як одного з факторів, що лімітують працездатність організму.

Для дослідження функціонального стану серцево-судинної системи найбільш доступними для педагога з фізичного виховання є показники: частота серцевих скорочень (ЧСС), артеріальний тиск (АТ), величина ударного (УОК) і хвилинного обсягу кровообігу (ХОК).

Варто підкреслити, що для більш повної характеристики діяльності якої-небудь системи організму, варто зіставити досліджувані показники в стані спокою, а також до і після виконання фізичного навантаження (стандартного, додакового, або спеціального). Необхідно також тривалість відновлення цих показників до значень, що перебували дослідженню. Отримані результати порівнюють з нормативними.

На величину АТ великий вплив роблять психоемоційний стан організму, обсяг виконаного рухового навантаження, нейроендокринні зміни в організмі, стан водно-сольового обміну, зміна положення тіла в просторі, час доби, вік, паління, прийом міцного чаю, кави.

Індекс Руфф'є застосовується для визначення адаптації до навантаження. Широко використовується при масових обстеженнях студентів.

За зміною пульсу і АТ після функціональної проби можна зробити висновок про пристосовність апарату кровообігу до фізичного навантаження. Так, пристосування до навантаження тренованого серця відбувається в більшому ступені в результаті збільшення ударного обсягу й у меншому – за рахунок частішання серцевих скорочень; не треноване чи не достатньо треноване серце реагує на навантаження великим частішанням серцевих скорочень і меншим збільшенням ударного обсягу серця.

При виконанні студентами Гарвардського степ-тесту були зроблені висновки щодо цього індексу. Проведений аналіз тестування з'явився для студентів тяжким фізичним навантаженням, про що доводять дострокові завершення випробувань значної кількості осіб, а також неадекватні показники частоти серцевих скорочень та артеріального тиску.

Про стан нормальної функції серцево-судинної системи можна судити по коефіцієнту економізації кровообігу. Зростання цього коефіцієнту вказує на затруднення в роботі серцево-судинної системи.

Самоконтроль фізичного стану організму та фізичної підготовленості студентів з врахуванням маркерів здоров'я є вагомим доповненням до лікарського контролю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аулик И.В. Определение физической работоспособности в клинике и спорте. – М.: Медицина, 1990.
2. Дембо А.Г. Врачебный контроль в спорте. – М.: Медицина, 1998. – С. 126-161.
3. Дубровский В.И. Спортивная медицина. – М.: Владос, 1998. – 416 с.
4. Епифанов В.А., Апанасенко Г.Л. Лечебная физкультура и врачебный контроль. – М.: Медицина, 1990.
5. Карпман В.Л. и др. Методика врачебно педагогических наблюдений за спортсменами. – М.: ФиС, 1988. – С.20-129.
6. Летунов С.П. и др. Методика врачебно-педагогических наблюдений за спортсменами. – М.: Физкультура и спорт, 1962.
7. Спортивная медицина / Под ред. В.Л. Карпмана. – М.: ФиС, 1987. – С.88-131.

УДК 796.015.82

Володимир Сорока, Олена Сорока
(Дніпро, Україна)

МЕТОДИКА СПЕЦІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЮНИХ ГІМНАСТОК З УРАХУВАННЯМ ВІКОВОЇ ДИНАМІКИ ШВИДКІСНО-СИЛОВИХ ЯКОСТЕЙ

У дослідженнях розглянуто питання удосконалення методики спеціальної технічної підготовки юних гімнасток. В роботі визначені вікові відмінності і динаміку розвитку швидкісно-силових якостей юних гімнасток. Дослідженнями експериментально обґрунтована навчально-тренувальна програма для вдосконалення швидкісно-силових якостей дівчаток гімнасток 5-10 років.

Ключові слова: спортивна гімнастика, швидкісно-силові якості, динаміка розвитку.

In studies considered improving the method of special technical training for young gymnasts. The work by age differences and dynamics of speed-power qualities of young gymnasts. Research has proved experimentally educational and training program to improve speed-power qualities of girls 5-10 years old gymnasts.

Keywords: sports gymnastics, power-speed quality, dynamic development.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. З кожним роком спортивна гімнастика ускладнюються, диференціюються і омолоджується. Все більше скорочується вікова межа початку занять цим видом спорту і, як наслідок, збільшуються психічні, фізіологічні та фізичні вимоги [2, с. 643]. Для сучасної спортивної гімнастики характерна значна інтенсифікація тренувального та змагального навантаження, гостра боротьба суперників [4, с. 177].

Перед тренерами постають завдання швидкого, якісного та раціонального навчання базовим гімнастичним вправам. Повноцінне рішення завдань, які поступово виникають при навчанні, можливо лише на основі взаємозв'язку всіх структурно-логічних елементів навчальної роботи [1, с. 198; 5, с. 294].

В організації навчально-тренувального процесу слід враховувати, що діти починають займатися спортивною гімнастикою в досить юному віці, в період, коли відбувається основне становлення розвитку всіх систем організму. Тому дуже важливо, щоб навчання новим вправам відбувалося максимально просто і доступно.

Велике значення на етапі базової підготовки приділяється спеціальній технічній підготовці: стрибковій, обертальній, хореографічній і ін., методам навчання базовим гімнастичним вправам. Одним з важливих засобів спеціальної технічної підготовки є обертальна підготовка з використанням вправ на батуті [3, с. 102].

Мета роботи – визначити доцільність використання засобів «батутної підготовки» для розвитку швидкісно-силових якостей дівчаток гімнасток 5-10 років.

Завдання досліджень:

1. Визначити динаміку розвитку швидкісно-силових якостей дівчаток гімнасток 5-10 років.
2. Визначити вікові відмінності в розвитку швидкісно-силових якостей у дівчаток гімнасток 5-10 років.
3. Розробити і експериментально обґрунтувати навчально-тренувальну програму для вдосконалення швидкісно-силових якостей дівчаток гімнасток 5-10 років.

Методи і організація досліджень: методи тестування швидкісно-силових здібностей; педагогічний експеримент; метод математичної статистики

Дослідження проводилися на базі МДЮСШ м. Дніпро з січня 2016 по лютий 2017 року.

На першому етапі був проведений аналіз науково-спортивної літератури, проведені тестування з фізичної підготовленості за програмою, яка застосовується для тестування учасників юнацьких змагань. Для визначення результату тестування давалося три спроби, враховувався кращий результат.

Учасники дослідження були розділені на вікові групи.

Програма включає наступні тести: потрійний стрибок з місця; вистрибування вгору (по Абалакову); біг 30 м. з положення високого старту.

На другому етапі в навчально-тренувальному процесі була впроваджена програма для вдосконалення швидкісно-силових якостей дівчаток гімнасток 5-10 років.

Для проведення досліджень були створені шість груп по 8 чоловік у кожній: експериментальна і контрольна. В експериментальній групі заняття проводилися по повній програмі 10 мікроциклів, 3 дні на тиждень. У контрольній групі заняття за розробленою програмою не проводилися.

Результати дослідження. У дівчаток з віком спостерігається рівномірне поліпшення результатів в швидкісно-силових вправах. Низькі результати у вправах цього характеру у дівчаток 5-6 років пов'язані з тим, що здатність до прояву швидкісної сили в цьому віці ще не розвинена (табл.1).

Таблиця 1

**Вікові відмінності в вправах швидкісно-силового характеру
дівчаток гімнасток 5-10 років**

Показники		5 років	6 років	7 років	8 років	9 років	10 років
Біг 30 м, с	$\bar{X}$	6,14	5,44	5,38	5,37	4,86	4,42
	$\pm \sigma$	0,08	0,08	0,07	0,07	0,10	0,09
Стрибок вгору, см	$\bar{X}$	25,14	27,25	33,50	46,00	57,57	60,40
	$\pm \sigma$	3,93	2,49	3,93	2,97	1,90	2,15
Потрійний стрибок, см	$\bar{X}$	4,04	4,47	4,98	5,81	6,94	7,36
	$\pm \sigma$	0,21	0,19	0,29	0,44	0,23	0,31
Сума балів		100	121	137	158	189	211

Тренувальна програма для вдосконалення швидкісно-силових якостей

Програма передбачає проведення три рази в тиждень спеціально організованих занять по спеціальній технічній підготовці з використанням батуту.

Підготовчий період 10-тижневий мезоцикл розділяється на чотири етапи:

- 1) загально підготовчий (4 мікроцикли, 12 занять);
- 2) силовий (2 мікроцикли, 6 занять);
- 3) швидкісно-силової (2 мікроцикли, 6 занять);
- 4) швидкісний (2 мікроцикли, 6 занять)

Підготовчий період характеризується великим обсягом роботи, поступово збільшуючись від початку до середини періоду (від 60 до 120 хвилин). У тренування включаються бігові, стрибкові і силові вправи.

Бігові вправи: біг з високим підніманням стегна, з захлестуванням гомілки назад, довгі прискорення у вигляді 20-30-метрових пробіжок.

Стрибкові вправи включають стрибки на одній і двох ногах виконуються серіями по 10-15 разів.

Силові вправи підготовчого періоду включають присідання зі штангою вагою 10 повторних максимумів (ПМ), підйом на носки зі штангою вагою 10 ПМ, вистрибування з присіду зі штангою вагою 20 ПМ.

Між кожною серією фізичних вправ виконувалися вправи спеціальної технічної підготовки на батуті:

- стрибки з обертанням рук вперед-назад з утриманням постави в фазі польоту;
- стрибком – лягти на живіт (на спину), стрибком – встати з поворотом на 180° ;
- стрибком – ноги нарізно правою, стрибком – ноги нарізно лівою, стрибком – ноги нарізно, стрибком – поворот на 360° ;
- стрибком – упор стоячи на колінах, стрибком – лягти на спину, стрибком – упор стоячи на колінах (виконується з обертанням назад і вперед);
- стрибком – лягти на живіт (на спину), стрибком – поворот на 360° в положення лежачи на животі (на спині);
- стрибком – 1,5 сальто назад (лягти на спину), стрибком – поворот на 180° на спину;
- серія стрибків на спині з поворотами на 360° ;
- варіанти комбінацій з стрибків.

Результати використання програми спеціальної технічної підготовки представлені таблиці 2.

Таблиця 2

**Динаміка інтегральних результатів тестування фізичної підготовленості
у всіх вікових групах**

Групи	Результати	Біг 30м., с	Стрибок вгору, см	Потрійний стрибок, м
Експериментальна група	до експерименту	$5,42 \pm 0,06$	$56,40 \pm 2,45$	$7,65 \pm 0,25$
	після експерименту	$4,65 \pm 0,05$	$64,00 \pm 2,15$	$8,15 \pm 0,20$
Різниця		$0,77 \pm 0,01$	$7,6 \pm 0,30$	$0,5 \pm 0,05$
p		$< 0,05$	$< 0,05$	$< 0,05$
Контрольна група	до експерименту	$5,25 \pm 0,07$	$58,00 \pm 2,40$	$7,92 \pm 0,35$
	після експерименту	$4,95 \pm 0,07$	$58,92 \pm 2,54$	$7,94 \pm 0,34$
Різниця		$0,30 \pm 0,11$	$0,92 \pm 0,14$	$0,02 \pm 0,03$
p		$> 0,05$	$> 0,05$	$> 0,05$

У контрольній групі, де заняття за даною програмою не проводилися, результати у всіх вправах в цілому залишилися на колишньому рівні. Крім того, в експериментальній групі, в результаті тренувань за новою програмою, якісно збільшилися показники тестів і щільність результатів по кожній віковій групі. У контрольній групі такого зближення результатів не відбулося.

Висновки

1. Визначено динаміку розвитку швидкісно-силових якостей дівчаток гімнасток 5-10 років, з віком спостерігається рівномірне поліпшення результатів в швидкісно-силових вправах.

2. Вікові відмінності в розвитку швидкісно-силових якостей у дівчаток гімнасток 5-10 років мають лінійний характер.

3. Раціональне використання засобів спеціальної технічної підготовки: стрибкової, бігової, силової, швидкісно-силовий, обертальної (з використанням вправ на батуті) дало позитивні результати в удосконаленні швидкісно-силових якостей дівчаток гімнасток 5-10 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сорока В.А. Особливості методики навчання вправам на видах гімнастичного багатоборства / В.А. Сорока, О.І. Сорока // Збірник № 18 наукових праць IX Міжнародної науково-практичної конференції / Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського: «Фізична культура, спорт та здоров'я нації». – Вінниця: ВДПУ, 2014. – Т.2. – С. 198-205.

2. Сорока В.А. Інноваційні підходи до методики навчання вправам на видах гімнастичного багатоборства / В.А.Сорока, Е.І. Сорока // Наука і вища освіта : тези доповідей XXII Міжнар. наук. конф. / Класичний університет. – Запоріжжя : КПУ, 2014. – С. 642-644.

3. Сорока В.А. Методика організації занять засобами акробатики з дітьми молодшого віку в умовах позашкільної роботи. / В.А. Сорока, О.І. Сорока // Матеріали V Международной научно-практической конференции «Здоровье для всех», Полесский государственный университет. – Полесье, 2013. – Ч. 2. – С. 102-105.

4. Сорока В.А. Специально-техническая подготовка развития скоростно-силовых качеств юных гимнасток / В.А. Сорока, О.І. Сорока // Матеріали XIII Міжнародної науково-

практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 13. – С. 177-179.

5. Сорока В.А. Совершенствование методов отбора и оценки перспективности гимнастов на этапе начальной базовой подготовки / В.А.Сорока, О.И. Сорока // Научное обоснование физического воспитания, спортивной тренировки и подготовки кадров по физической культуре, спорту и туризму: Материалы XIV Международной научной сессии по итогам НИР за 2015 Минск, 12-14 апр. 2016 г. : Ч. 1. / Белорус. гос. ун-т физ. культуры ; редкол. : Т. Д. Полякова (гл. ред.) [и др.]. Ч.1. Минск : БГУФК, 2016. – С. 294-297.

УДК 796.015.62

Олена Сорока, Володимир Сорока
(Дніпро, Україна)

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНКИ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

У статті зроблена спроба диференційованого визначення підготовленості студентів у вирішенні професійних завдань, відображені проблеми організації та управління професійною підготовкою фахівців в галузі фізичної культури і спорту. Навчальний матеріал представлений в системі модульних завдань, кожне з яких визначається рейтинговою оцінкою, що дає можливість більш об'єктивно оцінювати професійні вміння студентів.

Ключові слова: підготовка фахівців, рейтингове оцінювання.

In an attempt to determine the differential fitness of students in solving professional problems reflected the problems of organization and management of professional training in the field of physical culture and sports. Teaching material presented in modular system tasks, each of which is determined by the rating assessment, which allows more objectively evaluate the professional skills of students.

Keywords: training, evaluation rating.

Постановка проблеми. Наукова організація навчання у вищому навчальному закладі передбачає організацію викладання і оцінювання знань у відповідності до діагностичних кваліфікаційних якостей фахівця. Сучасна організація навчального процесу базується на ефективному та обґрунтованому способі викладання, що гарантує передбачуваний результат за умов стандартизованих методик оцінювання [3, с. 305]. Це, в свою чергу, можливо лише у відповідності до освітньо-кваліфікаційної характеристики (ОХК). Оцінювання навчальної діяльності студента необхідно орієнтувати не стільки на відтворення навчального матеріалу, скільки на виявленні рівня розвитку знань, вмінь та здатності розв'язувати майбутнім фахівцем професійних завдань [1, с. 75].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Система навчання і оцінки знань студентів має бути покращена і вдосконалена, що стимулюватиме їх постійну самостійну роботу. Застосування рейтингової системи оцінки знань, заснованого на визначенні кількості балів за період навчання, дозволяє досягти більш високого рівня підготовки фахівців [2, с. 391].

За допомогою рейтингової системи оцінки налагоджується постійний контроль знань і вмінь студентів що, в свою чергу, дозволяє підвищити ефективність навчальної роботи [4, с. 42; 5, с.176].

Мета дослідження – розробити методику оцінки професійної підготовки студентів за модульною системою навчального матеріалу.

Завдання дослідження:

1. Скласти завдання та розробити систему бальних коефіцієнтів оцінювання професійної діяльності студентів.
2. Визначити ефективність методики оцінки професійної підготовки студентів.

Організація і методика дослідження. Дослідження проводились у 2015/2016 навчальному році на заняттях з гімнастики зі студентами другого курсу. Контрольну групу складали студенти факультету «олімпійський професійний спорт» (ОПС) (n=160), експериментальну студенти факультету «фізичне виховання» (ФВ) (n=170).

Для визначення підготовки студентів у вирішенні професійних завдань, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності, були складені завдання:

- творче завдання за опорними темами гімнастики;
- теоретичні завдання за допоміжними темами;
- практичні завдання за визначеними темами.

У якості контролю використовувалась оцінка самостійного проведення завдань викладача за розділами: самостійне проведення підготовчої частини; виконання обов'язків ведучого на «станції» (організація відділення, показ вправи, забезпечення допомоги та страховки); організація рухових ігор та естафет, проведення заключної частини уроку, проведення уроку в цілому.

Система оцінки творчих, теоретичних та практичних завдань проводилась за п'ятибальною системою, практичне виконання вправ – за десятибальною системою.

Контрольні завдання з теоретичного розділу складались з питань, що були пов'язані з елементами творчості, де студентам було запропоновано: самостійно розробити методику навчання гімнастичним вправам; скласти сценарій проведення рухових ігор, естафет та спортивно-гімнастичного свята.

Теоретичні завдання включали питання з гімнастичної термінології стройових, загально розвиваючих вправ (ЗРВ) та прикладних вправ, термінів на гімнастичних снарядах.

Основною спрямованістю практичних завдань було визначення вмінь студентів використовувати отримані знання на практиці. Тому використовувались завдання типа:

- провести стройові вправи по типу «фігурного марширування»;
- провести ЗРВ під музичний супровід (фонограму);
- проявити організаційні здібності при роботі групи на снаряді, при проведенні рухових ігор та естафет та ін.

Для оцінки завдань, що були запропоновані, використовувалась система бальних коефіцієнтів. Враховуючи, що найважливішим компонентом професійної підготовки є навчання, практичні завдання оцінювались максимальним коефіцієнтом – 2.

Контрольні творчі завдання вимагали від студентів теоретичних та практичних рішень і оцінювались коефіцієнтом – 1,5. Теоретичні завдання – коефіцієнтом 1,0 (рис. 1).

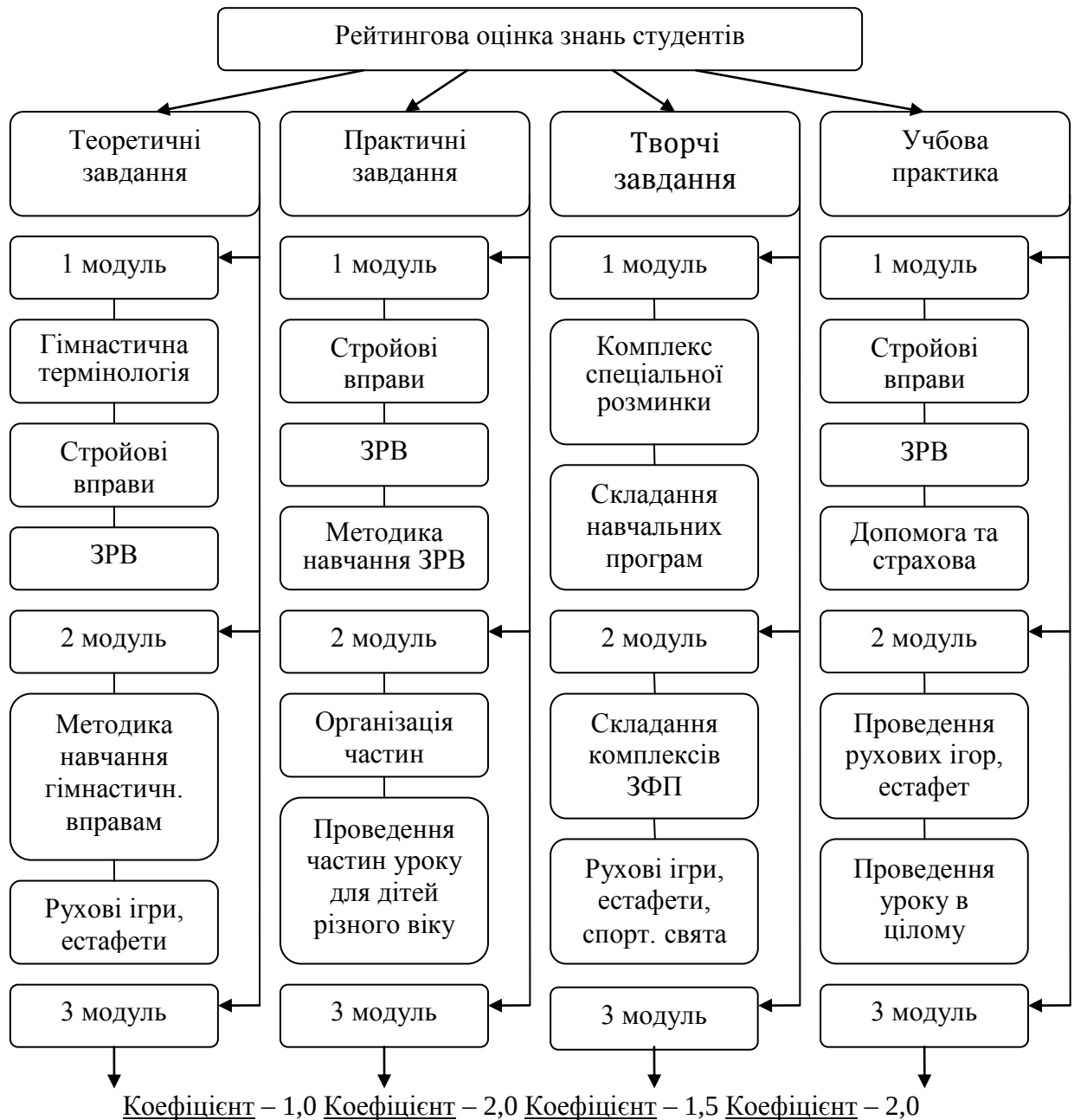

Рис. 1. Рейтингова оцінка за модулями навчальної програми

В контрольній групі заняття проводились за напрямками: теоретичні та практичні завдання, учбова практика. В експериментальній, крім цього, виконувались творчі завдання. Кожній підгрупі давалось завдання, для вирішення якого студенти мали самостійно, спираючись на отриманні знання, знайти рішення: розробити методику навчання (послідовність підготовчих вправ, прийоми допомоги та страховки); скласти план-сценарій спортивного свята тощо. За результатами роботи студенти отримували індивідуальну, або спільну по групі оцінку.

Результати досліджень. Отриманні результати диференційованої оцінки знань і вмінь студентів дозволяють робити певні висновки (табл.1).

Таблиця 1

Оцінка професійної підготовленості студентів з спеціальності
«Теорія і методика гімнастики»

Показники ($\bar{X} \pm \sigma$)		Експериментальна група (n=60)	Контрольна група (n=50)
Теоретичні завдання	оцінка	4,15 ± 0,10	4,20 ± 0,11
	коефіцієнт	1,0	1,0
	загал. бал	4,15 ± 0,10	4,20 ± 0,11
Творчі завдання	оцінка	3,85* ± 0,09	3,20 ± 0,08
	коефіцієнт	1,5	1,5
	загал. бал	5,80 ± 0,18	4,80 ± 0,16
Практичні завдання	оцінка	4,00* ± 0,12	3,10 ± 0,10
	коефіцієнт	2,0	2,0
	загал. бал	8,00 ± 0,24	6,20 ± 0,20
Учбова практика	оцінка	4,60* ± 0,18	4,00 ± 0,15
	коефіцієнт	2,0	2,0
	загал. бал	9,20 ± 0,36	8,00 ± 0,30
Всього балів		27,15 ± 0,90	23,20 ± 0,80

Примітка *достовірність розбіжності ($p < 0,05$)

Було визначено, що використання теоретичних завдань в обох групах однакова – Е.гр.= 4,15 ± 0,10; К.гр.= 4,20 ± 0,11 ($p > 0,05$). Це пояснюється тим, що обсяг теоретичного матеріалу в обох групах був однаковим.

Суттєво відрізняються показники оцінок за виконання творчих завдань – Е.гр.= 5,80 ± 0,18; К.гр.= 4,80 ± 0,16 ($p < 0,05$), практичних завдань – Е.гр.= 8,00 ± 0,24; К.гр.= 6,20 ± 0,20 ($p < 0,05$), учбової практики – Е.гр.= 9,20 ± 0,36; К.гр.= 8,00 ± 0,30 ($p < 0,05$), а також загальної оцінки за виконання завдань – Е.гр.= 27,15 ± 0,90; К.гр.= 23,20 ± 0,80 ($p < 0,05$).

Використання всіх прийомів значно полегшило студентам вирішення творчих завдань і практичне їх виконання, хоча оцінка теоретичних завдань залишалася при цьому на тому ж рівні.

Висновки:

1. Запровадження рейтингової оцінки знань і вмінь дає можливість більш об'єктивно оцінювати професійні вміння студентів.
2. Використання творчих завдань дає можливість підвищити якість виконання практичних завдань та проведення учбової практики

Запропонована методика оцінки професійної підготовки студентів втілена в учбовий процес і запропонована для практичної роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сорока В.А. Організація та управління професійною підготовкою студентів на заняттях курсу «Теорія та методика гімнастики» / В.А.Сорока, О.І.Сорока. // Стратегічне управління розвитком галузі «Фізична культура і спорт» Матеріали І регіональної науково-практичної інтернет-конференції, 2012 року. – Харків: ХДАФК, 2012. – С.75-77.

2. Сорока В.А. Порівняльний аналіз навантажень під час проведення занять з фізичного виховання у вищих навчальних закладах з використанням засобів різних видів спорту / В.А.Сорока, О.І. Сорока // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: ЧНПУ, 2013. – Т.2. – С.391-395.

3. Сорока В.А. Організація та управління професійною підготовкою на заняттях з курсу «ТМ гімнастика» / В.А.Сорока, О.І. Сорока. // Вісник Чернігівського національного

педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка – Чернігів: ЧНПУ, 2013. – Т.1. – С. 305-308.

4. Сорока В.А. Вплив засобів прикладних видів гімнастики на пізнавальну діяльність студентів / В.А.Сорока, О.І. Сорока. // Здоровье для всех: материалы VI международной научно-практической конференции, УО «Полесский государственный университет», г. Пинск / Министерство образования Республики Беларусь [и др.]; редкол.: К.К. Шебеко [и др.]. – Пинск: ПолесГУ, 2015. – 225 с. Ч.2. – С. 42-44.

5. Сорока В.А. Інноваційні підходи до організації та управління професійною підготовкою студентів на заняттях з курсу «ТМ гімнастика» / В.А.Сорока, О.І. Сорока // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.Д. Драгоманова. Серія №15. «Науково-педагогічні проблеми фізичної культури / Фізична культура і спорт»: зб. наукових праць / За ред. Г.М. Арзютова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – Вип. 3К 1 (70)16. – С. 176-179.

УДК 796.015.83

*Алина Улан, Илья Балковой
(Киев, Украина)*

АНАЛИЗ ПРАКТИКИ УЧЕТА МОТОРНОЙ АСИММЕТРИИ В ФУТБОЛЕ В ПРОЦЕССЕ МНОГОЛЕТНЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СПОРТСМЕНОВ

В работе обоснована необходимость изучения моторной асимметрии спортсменов, специализирующихся в футболе. Результаты исследования позволили установить особенности проявления функциональной асимметрии, присущие футболистам, а также специфику ее учета в процессе многолетней подготовки спортсменов.

Ключевые слова: футбол, функциональная асимметрия, моторная асимметрия, отбор и ориентация подготовки, этап многолетней подготовки.

The article justifies the necessity of exploring athletes' motor asymmetry, specializing in football. The results of the study allowed to establish the typical characteristics of the functional asymmetry's manifestation of football players, and also the specifics of its explore in the process of athletes' long-term preparation.

Keywords: football, functional asymmetry, motor asymmetry, selection and orientation of sport training, stage of sport training.

Актуальность. Современные тенденции развития спорта предъявляют высокие требования ко всем видам подготовленности квалифицированного футболиста. Крупные международные соревнования по футболу, в частности Чемпионаты мира и Европы, четко демонстрируют, что профессионализм и мастерство спортсмена напрямую зависит от его функциональной, психологической, технической и тактической подготовленности [8, с. 4]. Это, соответственно, предъявляет иные, высокие требования к отбору одаренных и талантливых игроков на этапах многолетней подготовки. Одним из таких требований является уровень владения техническими приемами и действиями [6, с. 17]. Однако, практика подготовки спортсменов показывает, что систематических занятий, направленных на совершенствование спортивной техники, недостаточно для становления и прироста индивидуального технического мастерства. Это обуславливает необходимость изыскания дополнительных подходов к построению технической подготовки футболистов, которые основываются на изучении их генетической предрасположенности. К таким специалисты относят изучение моторной асимметрии спортсменов и ее учет в процессе освоения и совершенствования техники вида спорта [9, с. 15].

Анализ работ специалистов позволил выявить достаточное количество исследований, посвященных проблеме изучения функциональной асимметрии спортсменов в разных видах

спорта [2, 5, 9]. Однако, отсутствуют систематизированные знания о необходимости изучения и учета моторной асимметрии нижних конечностей футболиста в процессе планирования его спортивной подготовки.

Методы исследования: анализ и обобщение материалов сети Интернет, литературных источников, метод синтеза и анализа, систематизация данных.

Цель исследования – определить необходимость и специфику учета моторной асимметрии в процессе многолетней подготовки футболистов.

Результаты исследования и их обсуждение. Анализ работ специалистов подтверждает необходимость учета индивидуальных особенностей на всех этапах отбора талантливых спортсменов, а также в процессе ориентации их подготовки на этапах многолетнего совершенствования в ряде видов спорта. Критериями таланта при этом необходимо считать не усредненные модели физического развития, физической подготовленности, антропометрические данные, а данные, основанные на экспертном изучении генетической предрасположенности спортсменов, которая, по их мнению, являются индикатором спортивного результата и таланта. Здесь особую значимость приобретает учет функциональной асимметрии, которая в свою очередь обуславливает темпы роста как технической подготовленности, так и спортивного мастерства в целом [5, с. 143].

В современной литературе отмечается тенденция к увеличению количества футболистов, ведущей ногой которых является левая [4, с. 86]. При этом, учет предпочтений спортсмена во владении правой или левой ногой может использоваться тренером не только в процессе планирования технической подготовки футболиста, но и при выборе амплуа спортсмена и тактики его игры. Так, футболиста с ведущей левой ногой целесообразно использовать на левом фланге, амбидекстра – на левом фланге или в центре, спортсмена с ведущей правой ногой – на правом фланге [9, с. 17].

Однако, в отечественной программе ДЮСШ по футболу отсутствуют рекомендации к своевременному выявлению моторной асимметрии юных футболистов и ее дальнейший учет в спортивной практике.

Ряд исследований свидетельствует о том, что функциональная асимметрия является дополнительным резервом, повышающим эффективность тренировочного процесса. Ей можно управлять, сглаживая или повышая ее выраженность, в зависимости от потребностей вида спорта. Кроме того, ориентация спортсмена на владение в процессе тренировочной и соревновательной деятельности конечностью, которая от природы является неведущей, становится преградой на пути становления его технического мастерства [9, с. 16].

В отношении футбола, следует отметить, что специалисты настаивают на необходимости начального разучивания техники вида спорта с ведущей ноги, так как обучение на неведущую ногу значительно снижает показатели во всех основных технических элементах. Упражнения с преобладанием времени на ведущую ногу рекомендуют применять до тех пор, пока спортсмен не усвоит основные навыки и не станет применять их в игровой обстановке [2, с. 26].

Известно, что процесс латерализации функций в зависимости от возраста проходит в три этапа [9, с. 17]:

- Формирование основ межполушарного обеспечения функциональной асимметрии (2-3 года)
- Формирование асимметрии по конечностям и речи (3-8 лет)
- Формирование устойчивой функциональной асимметрии психических процессов (7-15 лет).

Исходя из этого, Медниковым Р.Н. [3, с.24], с целью исключения риска замедления прироста технического мастерства юного футболиста, было предложено увеличить объем средств и методов обучения техники футбола неведущей ногой в возрасте 12-13 и 15,5-16,5 лет, так как известно, что ориентация спортсмена на развитие и совершенствование неведущего органа в процессе тренировочной деятельности, может заметно ухудшить его возможный результат.

Блинов В. А., Семенюков А. А. [1, с. 240] в свою очередь отмечают необходимость перераспределения часов тренировки доминантной и субдоминантной ноги в сторону увеличения часов для второй. Результаты исследования демонстрируют, что при дифференцированном воздействии тренировочных средств на неведущую ногу наблюдаются значительные улучшения в показателях технической подготовленности. Он отмечает, что тренировку субдоминантной ноги следует начинать с коротких и средних передач, жонглирования, ведения мяча, так как данные средства являются наиболее простыми для выполнения и закладывают качественную базу для дальнейшего совершенствования техники путем увеличения координационной сложности упражнения и его интенсивности.

Малука М. В. и др. определили, что футболисты, тренирующие только ведущую ногу, имеют узкий диапазон технико-тактических действий на определенной половине поля, что снижает уровень их технического мастерства и в целом усложняет процесс воспитания «универсального» футболиста [7, с.23].

Выводы. Рост спортивных достижений и рекордов на мировой спортивной арене, коммерциализация и профессионализация футбола диктуют повышенные требования не только к отбору новичков для занятий спортом, но к планированию их многолетней подготовки. При этом, фундамент для спортивного, в частности технического, совершенствования юных футболистов, следует закладывать, начиная с этапа начальной подготовки, основываясь на задатках спортсмена, которые генетически детерминированы и имеют высокую прогностическую ценность. Одним из них является моторная асимметрия, которую целесообразно учитывать в футболе как для совершенствования технического мастерства спортсмена, так и для выбора командной и групповой тактики с учетом особенностей каждого игрока.

Перспективой дальнейших исследований является изучение проявления моторной асимметрии в зависимости от амплуа футболистов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Блинов В. А., Семенюков А. А. Тренировка юных футболистов с учетом функциональной межполушарной асимметрии // Вопросы функциональной подготовки в спорте высших достижений. – 2013. – Т. 1. – №. 1. – С. 238-245.
2. Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Методологическое значение принципа симметрии в изучении функциональной организации человека //Функциональная межполушарная асимметрия. – М., 2004. – С. 15-47.
3. Медников Р.Н. Педагогические аспекты латеральности двигательного научения в спорте / Р. Н. Медников // Леворукость, антропоизомерия и латеральная адаптация. – Ворошиловград, 1985. – 27 с.
4. Семенюков А. А. Рационализация методики тренировки юных футболистов с учетом различных проявлений моторной асимметрии ног //Ученые записки университета им. ПФ Лесгафта. – 2009. – №. 11. – С. 86-89.
5. Улан А. Формирование стиля ведения поединков в фехтовании с учетом фактора "симметрии-асимметрии" / А. Улан // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2016. – № 1. – С. 142-146.
6. Футбол: Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву та шкіл вищої спортивної майстерності / під. заг. ред. О. П. Моргушенко – ЗАТ «Броварська друкарня», 2003. – 106 с.
7. Чобот Д. В. Особенности технической подготовленности и сенсомоторных реакций футболистов разной квалификации с учетом асимметрии нижних конечностей // Физическая культура, спорт – наука и практика. – С. 23.
8. Шамардин А. И. Оптимизация функциональной подготовленности футболистов // Волгоград: ВГАФК. – 2000. – 276 с., С.4.
9. Шинкарук О., Улан А. Спортивний відбір і орієнтація підготовки спортсменів з урахуванням функціональної асиметрії: теоретичні передумови // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2016. – №. 1. – С. 15-18.

УДК 796.332.015.1406

Андрей Шевченко, Андрей Гончарук, Сергей Бойченко
(Киев, Украина)

ОСОБЕННОСТИ ТРЕНИРОВОЧНОЙ И СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОМ ФУТБОЛЕ УКРАИНЫ

Многочисленные научные исследования, проводившиеся в течении 50-ти лет указывают, что до сих пор в детско-юношеском футболе сохраняются противоречия между тренировочной и соревновательной деятельностью, отличия в уровне спортивного мастерства между отечественными и зарубежными футболистами, свидетельствующими о различных подходах к формированию эффективной системы многолетней подготовки юных спортсменов. Эти различия обусловлены целями, задачами, формами организации тренировочного процесса и соревновательной практики, кадровым потенциалом, а также стратегией подготовки футболистов.

Ключевые слова: детско-юношеские соревнования, соревновательная нагрузка, юные футболисты.

Numerous scientific studies conducted over 50 years indicate that there is still in youth football are stored contradiction between training and competitive activities, differences in the level of sportsmanship between domestic and foreign players, indicates a different approach to the formation of an effective system of long-term training of young athletes. These differences are due to the goals, objectives, forms of organization of the training process and competitive practices, personnel potential, as well as the strategy of training players.

Key words: children's and youth competitions, competitive load, young footballers.

Среди актуальных направлений совершенствования системы подготовки квалифицированного спортивного резерва для спорта высших достижений занимает проблема соревнований. Соревнования по футболу является важным средством привлечения населения страны в систематические занятия физической культурой и спортом, необходимым условием повышения мастерства, выполнения нормативов и требований единой спортивной классификации.

На современном этапе развития футбола, кроме системы тренировки, наиболее важными компонентами являются система соревнований, календарь официальных соревнований, стратегия соревновательной практики на многолетних этапах подготовки футболистов.

Роль и место соревнований существенно различаются в зависимости от этапа многолетней подготовки. На начальных этапах планируются, как правило, подготовительные и контрольные соревнования. Основной их целью является контроль за эффективностью прошлого тренировочного этапа, приобретения опыта соревновательной борьбы, повышение эмоциональной насыщенности процесса подготовки.

Одно из главных мест занимает проблема совершенствования тренировочной деятельности и системы проведения соревнований на этапах многолетнего совершенствования юных футболистов. В связи с этим сохраняются противоречия между тренировочной и соревновательной деятельностью, отличия в уровне спортивного мастерства между отечественными и зарубежными футболистами, свидетельствующими о различных подходах к формированию эффективной системы многолетней подготовки спортсменов [2, с. 11]. Эти различия обусловлены целями, задачами, формами организации тренировочного процесса и соревновательной практики, кадровым потенциалом, а также стратегией подготовки футболистов.

Практика организации детско-юношеских соревнований по футболу в Украине свидетельствует, что регулярные чемпионаты проводятся начиная с категории U-7. Таким

образом дети с раннего возраста вынуждены играть так же, как и взрослые, с акцентом на результат, что препятствует их естественному развитию. При сложившейся соревновательной практике тренер ориентируется на ведущих игроков, которым приходится играть без замен на протяжении всего чемпионата, чтобы был достигнут нужный результат, что само по себе является недопустимой соревновательной нагрузкой для детского организма. С другой стороны, оставшиеся в запасе дети получают очень мало игровой практики, что препятствует становлению их спортивного мастерства.

Общеизвестно, что в украинском детско-юношеском футболе руководители клубов и ДЮСШ довольно часто требуют от тренеров обеспечить любой ценой получение побед в различных турнирах и календарных встречах. Эти установки заставляют тренеров интенсифицировать подготовку, используя в тренировочном процессе неадекватные нагрузки. В тоже время, многие специалисты с мировым именем, например, итальянец Марчелло Липпи настаивает, что при работе с юными футболистами ни в коем случае тренер не должен требовать от учеников побед в различных соревнованиях; целью тренировочного процесса должно быть создание необходимого «фундамента» для достижения высоких результатов в более взрослом возрасте.

Подавляющее большинство специалистов, разрабатывающих проблематику многолетней подготовки, едины во мнении относительно недопустимости подчинения подготовки на ранних этапах многолетнего совершенствования достижениям в соревнованиях детей, подростков, юношей и девушек.

Голландский специалист Ринус Михелс [8, с. 58] отмечает, что в детском футболе, в отличие от взрослого, необходимо индивидуальное развитие. Так же он считает, что главное, не результат, а качество игры и удовольствие от нее полученное. Но этой аксиомой часто пренебрегают. Тренеры и родители хотят победы любой ценой. В результате, со временем исчезает наслаждение игрой и юные игроки уходят. Желание победить должно, исходить от самого ребенка. Родители, руководители и тренеры должны лишь создавать условия, организовывая игры и тренировки, соответствующие восприимчивому миру ребенка. Желание победить в совокупности с понимающим окружением делает ребенка зрелым для развития как футболиста и как человека, с акцентом на первом. Часто тренеры, занимающиеся подготовкой начинающих игроков, слишком сосредоточены на своём личном успехе среди членов команды. В результате, время, отведенное на оттачивание врождённых способностей игроков, резко сокращается. И в итоге, физические умения футболиста берут верх над профессиональными.

Поэтому, когда на первое место ставится результат, то тем самым нарушаются основные принципы и закономерности построения тренировочного процесса на этапах многолетней подготовки, и, как следствие, – дисбаланс между уровнем подготовленности юных футболистов и требованиями профессионального футбола. Как отмечают специалисты – нацеленность на «победу любой ценой» предполагает, прежде всего, форсирование тренировочного процесса и приводит к преждевременному истощению детского организма и травматизму, а также к ограничению технико-тактического потенциала юных футболистов. Таким образом, когда победа менее важна, чем развитие, все игроки получают равноценную возможность играть и более качественное обучение. У большинства же отечественных тренеров происходит сужение сферы приложения их профессиональных качеств. На практике управление спортивной деятельностью юных футболистов сегодня сводится к управлению спортивной подготовкой. Иными словами, основное внимание уделяется непосредственно тренировочному процессу, прежде всего, планированию, дозированию, контролю тренировочных нагрузок, содержание которого обусловлено нацеленностью на достижение сиюминутных спортивных результатов.

Опасность форсированной подготовки, ориентированной на успешное выступление в соревнованиях детей, подростков и юношей, имеет давнюю историю. Например, еще в 1948 г. английский специалист Ф. Вебстер утверждал, что множество потенциальных чемпионов

были утрачены в результате «энтузиазма родителей, невежества тренеров и рвения молодых атлетов». В советском спорте эта тенденция проявилась в полной мере в связи с реализацией системы детско-юношеских соревнований (чемпионаты страны по возрастным группам, спартакиады школьников, молодежные игры и др.), ориентированной на результаты общекомандной борьбы, выполнение нормативов кандидата в мастера спорта, мастера спорта. Эта тенденция характерна и для современного спорта КНР, России, Украины и многих других стран, в том числе и в связи с подготовкой и участием в учрежденных МОК юношеских Олимпийских играх, основная идея которых сразу же была существенно искажена в сторону приоритета спортивной направленности, итогов общекомандной борьбы [5, с. 246].

В сложившихся условиях представляется, что наиболее инновационные и прогрессивные моменты накопленного опыта долговременной подготовки спортивного резерва в футболе в других странах, прежде всего странах Западной Европы, заслуживают не только пристального внимания специалистов, но и научного обоснования направлений их использования для качественной трансформации отечественной системы подготовки юных футболистов [1, с. 105].

Так, как в детско-юношеском футболе нашей страны упор делается на командный результат и основным критерием эффективности работы тренера является занятое место в соревнованиях, то можно сделать вывод о негативном влиянии этого аспекта в контексте подготовки юных спортсменов к требованиям профессионального футбола. Практика нередко свидетельствует, что техничная команда, которая играет в комбинационный футбол, проигрывает атлетичной, но не показывающей зрелищный футбол, команде. Существует достаточно примеров, когда физически развитые игроки (акселераты) делают по указанию тренера длинную безадресную передачу с последующей силовой борьбой за мяч, где преимущество, из-за роста-весовых параметров, у их партнеров по команде. Главное подальше от ворот, неважно как. К сожалению, такая практика распространена и игры детей превращаются в бездумную, избыточную большим количеством единоборств игру.

Вышеизложенное, определяет особенности проведения тренировочного процесса, единственной целью которого является достижение положительного результата в детско-юношеских соревнованиях. Направленность и содержание подготовки юных футболистов сводится к следующему:

- атлетическая подготовка, основанная на умении выполнять действия скоростно-силового характера, т.е. вести единоборства;
- групповые взаимодействия, обуславливающие минимум импровизации и принятие, в основном, простых решений;
- командная игра, как правило исключает короткие и средние передачи, дриблинг в первой и второй зонах.

Как следствие в подавляющем большинстве, тренеры выбирают прагматичную игру с применением несложных средств для достижения заветного результата. Цена этого процесса – отсутствие полноценного тактико-технического образования, и исключения из игры импровизации и тех тонкостей, которые делают игру зрелищной а игрока мастеровитым [7, с. 86].

В связи с этим есть необходимость внесения изменений в отечественную практику организации и проведения детско-юношеских соревнований и установления оптимального режима и формата соревновательной деятельности для каждого возраста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Николаенко В. В. Концептуальные подходы к разрешению противоречия между тренировочной и соревновательной деятельностью в детско-юношеском футболе / В. В. Николаенко // Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (Фізична культура і спорт): зб. наук. пр. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова. – Вип. 4 (47) 14. – С. 104–116.

2. Николаенко В. В. Система многолетней подготовки футболистов к достижению высшего спортивного мастерства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з фіз. виховання і спорту : спец. 24. 00. 01 «Олімпійський та професійний спорт» / В. В. Николаенко – К., 2014. – 390 с.
3. Петухов А. А. Футбол. Формирование основ индивидуального технико-тактического мастерства юных футболистов. Проблемы и пути решения: монография / А. В. Петухов. – М.: Советский спорт, 2006. – 232 с.
4. Платонов В. Н. Теоретические аспекты отбора в современном спорте / В. Н. Платонов, В. А. Запорожанов // Отбор, контроль и прогнозирование в спортивной тренировке : сб. науч. тр. – К. : КГИФК, 1992. – С. 5–29.
5. Платонов В. Н. Периодизация спортивной тренировки. Общая теория и ее практическое применение / В. Н. Платонов. – К.: Олимп. лит., 2013. – 624 с.
6. Чирва Б. Г. Построение технической подготовки юных футболистов с учетом сенситивных периодов становления технического мастерства / Б. Г. Чирва // Теория и практика физической культуры. – 2007. – № 4. – С. 16–18.
7. Reilly T. Youth Soccer – From Science to Perfomance / T. Reilly, D. Richardson, G. Stratton. – London : Routledge, 2004. – 229 p.
8. Michels R. Team Building The Road to Success / R. Michels: Cardinal Publishing Group, 2001. – 298 p.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Hurshidaxon Azamjonova
(Andijan, Uzbekistan)

TEACHING FOREIGN LANGUAGES THROUGH INTERNET

The article deals with the role of innovative technologies and the Internet in teaching foreign languages. Modern pedagogical science seeks to use new technology in teaching. The use of computer technology in teaching in our time is of great importance. Internet is a global network of millions of users.

Key words and expressions: innovation, development, demonstration, communicative activity, Internet sources, education, learning foreign languages.

Maqola chet til o'qitishda innovatsion texnologiyalar va internetning roliga bag'ishlanadi. Zamonaviy texnologiya fani o'qitishda yangi texnologiyadan foydalanishga harakat qiladi. Bizning zamonamizda o'qitishda kompyuter texnologiyasidan foydalanish muhim rol o'ynaydi. Internet millionlab foydalanuvchilarning global tarmog'idir.

Kalit so'z va iboralar: innovatsiya, rivojlanish, namoyish, muloqot faoliyati, internet, ta'lim, chet tillarni o'rganish.

As we know that technology innovation is the process through which new (or improved) technologies are developed and brought into widespread use. In the simplest formulation, innovation can be thought of as being composed of research, development, demonstration, and deployment, although it is abundantly clear that innovation is not a linear process - there are various interconnections and feedback loops between these stages, and often even the stages themselves cannot be trivially disaggregated. Innovation involves the involvement of a range of organizations and personnel (laboratories, firms, financing organizations, etc.), with different institutional arrangements underpinning the development and deployment of different kinds of technologies; contextual factors such as government policies also significantly shape the innovation process. In the energy area, technology innovation has helped expand energy supplies through improved exploration and recovery techniques, increased efficiency of energy conversion and end-use, improved availability and quality of energy services, and reduced environmental impacts of energy extraction, conversion, and use. Most energy innovation is driven by the marketplace, although given the public goods nature of energy services (and reducing their environmental impacts), governments invest significantly in energy research and development programs as well as demonstration and early deployment of selected energy technologies. Still, most investments in energy innovation are targeted towards technologies with clear commercial applications and financial returns, with only marginal investments (at least in relation to the need) towards energy innovation for helping provide modern energy services to the two billion poor people worldwide who don't have access to such services. [2, p. 45-46]

If we speak about learning foreign languages, it is impossible to imagine without the use of multimedia learning tools. Of course, important tasks for the methodology of teaching foreign languages include providing opportunities to illustrate the actual process of communication in English, and creating an educational environment that provides real conditions for learning use of the target language and its culture.

The 21st century, often called the information age, is bringing about changes to the traditional teaching of language. The use of computer technology in teaching in our time is of great importance, thanks to its new possibilities. The introduction of new information and communication technology expands access to education, forming an open education system, and changes the idea of the qualifications needed by modern graduate students [1, p. 56-57].

Here we have an idea that the most significant group of benefits is teaching the virtues of computer-based training. For example, teachers use the ability of computers to react instantly to input information to create simple training programs in the form of exercises. So, the technical advantage of teaching English with the help of multimedia technology is that sound cards allow users to record their speech and then compare it with the pronunciation of native speakers. Graphics capabilities of computers can represent any type of activity in the form of pictures or animation. This is particularly important when learning new vocabulary, as images on the monitor allow students to associate English phrases directly with actions, rather than with phrases in their native language. Moreover, the media are an excellent means of interactive communication between different linguistic groups, which is particularly evident in the application of computer networks. This could be a local area network connecting several machines in one school, or the Internet — a global network of millions of users. These advantages allow us to conclude that multimedia learning has great potential for teaching oral speech in other languages. Through the optimal combination of a number technology (language laboratory, video, television, radio, newspapers, magazines, books, bibliographies, and phones) and having additional features (interactivity, graphics capabilities, etc.), multimedia learning provides almost limitless opportunities for teaching and learning. [3, p. 97-98]

In recent years, there has been a tendency in the Kazakhstani education system to change the learning paradigm, such that schools are transitioning from transfer of knowledge to students in finished form toward the organization and management of self-learning and cognitive activity. With today's requirements for education, where a major element is independent work by students, high schools can enhance the process of learning, teaching methods, and forms of work organization that will develop the ability to learn, find needed information using a variety of information sources, and students' cognitive independence

It's necessary to know that modern pedagogical science seeks to use new technology in teaching. The aforementioned interactive media get their proper use. Most of the wide variety of interactive educational software for learning English is aimed at independent elaboration of phonetic and grammatical aspects and making their use automatic. Features of these programs include interactive dialogues, speech recognition and visualization of pronunciation, animated videos showing articulation of sounds, exercises for development of all kinds of speech skills, videos with translation, and tracking one's own learning outcomes.

Since the purpose of learning the English language is communicative activity, which requires practical command of the language, the task of teachers is to revitalize all students in the learning process to create a context for their creative activity. [4, p. 215] The use of modern means, such as awareness programs and Internet technology, as well as cooperative learning and project methodology, allow us to solve these problems.

So, Internet sources that may come to the aid of foreign language teachers in the organization of independent work, include broadcasting, interacting with and searching in online resources, where cognitive information, training materials and conditions can be found that are conducive to the formation of professional competence for future specialists.

LIST OF THE USED LITERATURE

1. Kouchnirenko A.G., Leonov A.G., Kuzmenko M.A. What is the Internet? Information and communication technologies in education.//Informatics and education. – № 5, 7. – 1998. – P.56–57.
2. Polat E.S. New teaching and information technology in the education system. – Moscow, Education, 2000. – P.45–46.
3. Polat E.S. Innovative technologies for foreign language lessons. Magazine «Foreign languages at school». – 2001. – №3. – P.97–98.
4. Robert I. V. Modern information technologies in education. – Moscow School Press, 1994. – 215 p.

УДК 371.3

*Перхан Айтмуратова, Низора Ирбутаева, Насиба Нормурадова
(Самарканд, Узбекистан)*

ОБУЧЕНИЕ И ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ ВО ВНЕАУДИТОРНОЙ РАБОТЕ

Целью нашего исследования было анализировать обучение и воспитание студентов, которые проводятся во внеаудиторной работе.

Ключевые слова: *кружок, современная медицина, художественное произведение, словосочетание, телепередачи, усвоение, разнообразие, крылатые выражения, интернациональное воспитание.*

The aim our research work was to analyze training and education of students who are carrying out outside of auditorium work.

Key words: *circle, modern medicine, work of art, the phrase, TV shows, assimilation, diversity, sayings, international education*

С чего начинать организацию кружка? Дело это совсем не такое простое как может показаться на первый взгляд. Прежде всего, следует обратить особое внимание на три основных момента: профиль кружка, материальная база и интересы учащихся. У преподавателя обслуживающего труда есть большое преимущество по сравнению с другими предметниками, поскольку выбор у него очень широкий. Профилей великое множество. Например, «Юный врач», «Кружок латинского языка», «Кружок английского языка», «Кружок немецкого языка», «Кружок французского языка», «Кружок русского языка» и так далее. Итак, профилей десятки, а выбрать следует какой-то один. При этом нужно учесть, что во время работы у студентов могут возникнуть различные вопросы, иногда совершенно, неординарные, непредвиденные и абсолютно непредсказуемые. А руководитель кружка ни одного такого вопроса не имеет права оставить без квалифицированного ответа. Конечно, при выборе профиля кружка учителю следует считаться не только с субъективными, но и с объективными факторами. Организуя кружок, следует убедиться в наличии необходимого оборудования или возможности его достать. [1, с. 31-62] Учёт интересов учащихся – это бесспорно, очень сложный, ответственный момент в организации кружка. Интересы у студентов могут быть самые разнообразные даже в рамках одного какого-нибудь направления. Перед преподавателем стоит труднейшая задача – так поставить дело, чтобы все кружковцы были удовлетворены. Студенты первого и второго курсов с большим увлечением занимаются практической работой, поэтому, чем меньше возраст студентов, тем больше времени отводится выполнению практических заданий. Нагрузка во время занятий должна соответствовать силам и возможностям кружковцев, обеспечивать их занятость в течении всего занятия. Руководитель кружка выбирает методы обучения, методические приёмы с учётом знаний и практических навыков, получаемых студентами на занятиях кружка, поэтому методика обучения в начале учебного года отличается от той, которая применяется в конце года. Постоянно развивая интерес учащихся к занятиям, педагог стремится выбрать такую форму их проведения, при которой представляется возможность самостоятельного творческого подхода к переработке моделей или в создании новых образцов. Предоставляя детям как можно больше самостоятельности, руководитель вместе с тем должен направлять творческую деятельность кружковцев, развивать у них способность выбирать тему, думать о способах исполнения изделия в том или ином материале, помогать в решении поставленной задачи. Организация кружковых занятий проходит следующие этапы:

1. Изучение и постановка воспитательных задач. Данный этап направлен на изучение особенностей студентов и коллектива группы, для эффективного воспитательного

воздействия и определение наиболее актуальных для сложившихся в группе ситуаций воспитательных задач.

2. Моделирование предстоящей внеаудиторной воспитательной работы заключается в том, что педагог создаёт в своём воображении образ определённой формы.

3. Анализ проведённой работы направлен на сравнение модели с реальным воплощением, выявление удачных и проблемных моментов, их причин и последствий. В зависимости от поставленных задач руководители кружков на занятиях используют различные методы обучения (словесные, наглядные, практические), чаще всего, сочетая их. Каждое занятие по темам программы, как правило, включает теоретическую часть и практическую. Основное место на занятиях отводится практическим работам. Руководителю необходимо продумать содержание и ход каждого занятия, чтобы практическая часть являлась естественным продолжением и закреплением теоретических сведений, полученных учащимися. Для поддержания постоянного интереса учащихся к занятиям руководителю рекомендуется разнообразить методы работы. При составлении плана занятий надо учитывать возрастные особенности студентов, степень их подготовленности имеющиеся знания и навыки.

Международная программа «Astor» отмечает следующие качества, необходимые для работы с одарёнными детьми и для развития творчества учащихся: Нужно быть доброжелательным и чутким; Разбираться в особенностях психологии одарённых студентов, чувствовать их потребности и интересы; Иметь высокий уровень интеллектуального развития; Иметь широкий круг интересов и умений; Иметь живой и активный характер; Обладать чувством юмора (но без сарказма); Иметь творческое, возможно, нетрадиционное личное мировоззрение; Расположенность к студентам, теплота общения с ними. Общеизвестны следующие творческие методы в преподавании: Уважение желания студента работать самостоятельно; Умение воздерживаться от вмешательства в процесс творческой деятельности; Создание условий для конкретного воплощения творческих идей; Поощрение работы над проектами, предложенными самими студентами; демонстрация энтузиазма; Способность убедить студентов, что преподаватель является их единомышленником, а не противником. Творческая работа преподавателя может быть любого плана. Наиболее характерные варианты: [4, с. 79-80] Авторская программа регионального, факультативного или основного курса; Авторская программа воспитательной работы; Пакет дидактических материалов; Пакет методических материалов; Исследовательская работа.

Любая целенаправленная деятельность предусматривает определённую последовательность действий в целях достижения конкретного результата, а поэтому нуждается в прогнозировании и планировании.

Сегодня знание иностранного языка в медицине играет большую роль. Так как, студенты начали интересоваться современной медициной. Поэтому у нас в помощь студентам начал свою работу кружок по углубленному изучению иностранных языков. Для занятий был подобран материал из учебников, журналов, газет, художественных произведений, радио и телепередач.

Кружок как один из видов внеаудиторной работы логически завершает аудиторную и руководитель должен учитывать круг знаний, полученных студентами на занятиях и пополнять их новыми сведениями.

Цель кружковых занятий – обогатить словарный запас медицинской лексикой на иностранных языках и терминологией, научить понимать определённые термины в медицине, оказать помощь в закреплении навыков устной и письменной речи, повысить интерес к усвоению медицинских и политических знаний на иностранных языках, расширить кругозор.

Для расширения словарного запаса и развития навыков оперативного конструирования предложений на иностранных языках подобраны тексты из произведений на медицинскую

тематику, проводяться різнообразная робота со словарями(підбор антонимов, синонімів и т.д.), что підвищує інтерес к усвоєнню лексики іноземних мов.

Большое значення ми надаємо одній з форм мовного творчості народу- прислів'ям и поговіркам, а також крилатим вираженням о медицині, мирі, дружбі, долі, честі- все это служить розвитку мислення, прививає любовь к мовам, підвищує культуру мови. Умелое використання в своїй мові цих конструкцій говорить об рівні володіння другим рідним мовою. Ситуативная організація навчального матеріалу, залучення завдань з елементами гри активізують заняття и вносять творчий характер. [3, с. 105-106]

На заняттях кружка уваляем уваження навчанню письмової мови: написанню заявлєння, рапорта, акта и др. Эти умения имеют важное значення в будуще студентів. Проводимые на заняттях кружка вікторини під рубрикою «Знаєте ли ви медичні терміни на іноземній мові?», «Я – сучасний медик!» включають спеціальні завдання на закрєплення и совершенствовання навчання мовленню, мовному общєнню и др.

С большим увлечєніем кружковці збирають матеріали художественної літератури, газетні и журнальні заметки, ілюстрації, оформляють тематичні альбоми.

Такое різнообразие форм и видів роботи на заняттях кружка підвищує їх общий культурний рівень, спосібствує ідейно-політичному и інтернаціональному вихованню, удєльшує знання в медицині на іноземних мовах. [2, с. 67-68]

В заключение – несколько полезних и весєлых советов молодим педагогам – керівникам кружка: [4, с. 106-109]

1. Будьте оптимістичними!
2. Не забувайте головного: діти, як и дорослі, існують парадоксальні.
3. Верно то ваше рішення, которое протівоположно вашим обыденним рішенням!
4. Не бойтесь: опытні педагоги уже давно забыли то, что вы ещё помните!
5. Общаясь с родитєлями, помните, что дорослі – это те же діти, только очень усталые; исходите из принципа, что не родители воспитывают дєтєй, а наоборот.
6. Не рвитесь к карєре, соглашайтесь с адміністрацією, но делайте так, как сами считаете нужным.
7. Не забывайте: решающее значення имеет первый момент входа в аудиторію, первое знакомство со студентами.
8. Применяйте правило контрастов: если сначала дать дєтям волю, а потом прижать – они вас невзлюбят, если наоборот – будут вам благодарны.
9. Помните: ваше главное дело – это общєние с дєтьми; умейте испытывать радость от встречи с ними.
10. Не находитесь на глазах у студентів без дела.
11. Давайте своё тепло и ласку не «любимчикам», а тем, кому это особенно необходимо.
12. Если сомневаетесь, как поступить, лучше не торопитесь.
13. Будьте всегда в форме, подтянуты и в хорошем настроєнии!
14. Учитесь здороваться со студентами- тоном, которым вы говорите «Здравствуй», тоже можно воспитывать.
15. Постарайтесь всеми возможными способами узнать у ваших подопечных всю подноготную: как они росли, как учатся – это поможет вам в общєнии с ними.
16. Не смущайтесь своїми ошибками – діти, в отличие от нас, всегда прощають нам ошибки.
17. Хвалите самого себя три раза в день: утром, днєм и вечером: «Я – отличный педагог, меня все уважають, любят и слушаються».
18. Умейте быть ленивым! Недостаток многих педагогов в том, что они развивают бурную дєятельность, но забывают думать.
19. Не отмахивайтесь и не отгораживайтесь от студентів.
20. Умейте быть дєтьми! Играйте, прыгайте с ними и воспринимайте свою работу с кружком, как продолжение дєтства!

21. Избегайте: [4, с. 89-90] Частых моралей и нотаций, выговоров и претензий!, Ругани, наказаний и угроз!, Приказов и запретов!, Нетерпимости и раздражительности!, Насмешек над детьми, иронии и сарказма!

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 31-62 б.
2. Петровский В. Введение в психологию. – М., 1995.
3. Сластёнин В.А. Общая педагогика. Учебное пособие для ВУЗов. – М. Владос, 2003.
4. Петровский В. Общая психология. – М., 1997.

Dilnoza Akramova
(Andizhan, Uzbekistan)

COMPOUND WORDS IN LITERARY TRANSLATION

Translation is the expression in target language of what has been said in source language stylistic and semantic equivalence.

Translation is inconceivable without a sound linguistic basis, and this study of linguistic phenomena and the establishment of certain correspondences between the language of the original and that of the translation. It is true that in some cases it is necessary to paraphrase the source – language structure to facilitate its translation. Such transformations come in hardly especially when the target – language, e. g. He stood with his feet planted wide apart; he stood, his feet were planted wide apart = Он стоял, его ноги были широко расставлены; он стоял, широко расставив ноги. But transformations in terms of generative are not the only type of paraphrases used in translation. What is more, in some cases, especially when close parallels exist between the Source – and target are not even necessary.

In English the indefinite article, the construction it is ... that (who) inversions of different kinds are used for this purpose, while the order of words is the most frequent means of expression in Uzbek and Russian: words, communicating new information are not placed at the beginning of the sentence:

A big scarlet Rolls Royce had just stopped in front of the local post office. (A. Christie). Махаллий алоқа бўлими олдида қизилрангдаги катта Ролс Ройс автомашинаси тўхтади. У местного почтового отделения остановилась комфортабельная автомашина алого цвета Ролс Ройс.

In the English sentences the semantic core is expressed by the indefinite article while in Uzbek and Russian it is assigned to the second and third places accordingly.

When translating English compound sentences into Uzbek in Russian, the principal and subordinate clauses may be transposed. This is explained by the fact that the order of words in compound sentences does not always coincide in the languages considered. Compare: A remarkable air of relief overspread her countenance as soon as she saw me. (R. Stevenson). Мени кўриши биланок унинг юзида енгил тортганлик аломати пайдо бўлди. Как только она увидела меня, на её лице выразилось чувство облегчения.

A compound noun is a noun that is made with two or more words. A compound noun is usually [noun + noun] or [adjective + noun], but there are other combinations. It is important to understand and recognize compound nouns. Each compound noun acts as a single unit and can be modified by adjectives and other nouns.

Most compound nouns contain at least one noun. The other word or words may be an adjective, preposition, or verb. The second word is almost always the main word, with the first word modifying it or adding to its meaning.

Compound words, a large group of words to which compound nouns belong, are expressed in three ways. The closed form has two words that have melded together to make one word, like: softball, redhead, makeup, and keyboard. Examples of the hyphenated form are: six-pack, five-year-old, and son-in-law. The open form has the words next to each other, like: post office, upper class, and attorney general. Sometimes, the hyphen disappears as the word is more widely used, and it becomes a closed word.

There are three forms for compound nouns:

1. open or spaced - space between words (**tennis shoe**)
2. hyphenated - hyphen between words (**six-pack**)
3. closed or solid - no space or hyphen between words (**bedroom**)

Words can be combined to form **compound nouns**. These are very common, and new combinations are invented almost daily. They normally have two parts. The **second part** identifies the object or person in question (**man, friend, tank, table, room**). The **first part** tells us what kind of object or person it is, or what its purpose is (**police - полиция, boy - мальчик, water - вода, dining, bed**):

The two parts may be:

noun + noun: bedroom, water tank motorcycle, printer cartridge;

noun + verb: rainfall, haircut, train-spotting

noun + adverb: hanger-on, passer-by

verb + noun: washing machine, driving license, swimming pool

verb + adverb: lookout, take-off, drawback

adjective + noun: Greenhouse, software, redhead

adjective + verb: dry-cleaning, public speaking

adverb + noun: Onlooker, bystander

adverb + verb: Output, overthrow, upturn, input

There are no hard and fast rules concerning plurals of compound words, especially since some hyphens are omitted after time. In hyphenated words, usually the “s” goes at the end of the main word, like daughters-in-law or mayors-elect. Sometimes it is at the end, like in go-betweens and higher-ups. In the open form, the “s” is added to the main word, like: bills of fare, assistant secretaries of state, and notaries public.

In conclusion, to make a compound word possessive, we usually add an apostrophe “s” at the end of the word, like: mother-in-law’s car or five-year-old’s birthday. If the compound word is plural, it can get a little strange with two “s” sounds close together, like: “fathers-in-law’s attire”. If we can, it would be better to reword the sentence so the plural compound word does not need to be possessive, like: “The attire of the fathers-in-law.”

REFERENCES

1. Downing P. On the creation and use of English compound nouns. *Language*, 1531:8108,12, 1977.
2. Rackow J. On the Treatment of Compounds in Machine translation. A Study. IBM IWBS Technical Report, Heidelberg, 1992.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент И.М.Тўхтасинов

*Iroda Anarboyeva, Maftunahon Botirova
(Andijan, Uzbekistan)*

TURLI TIZIMLI TILLARDA FE'L REPRESENTASIYASINING QIYOSIY TAHLILI

Fe'l va fe'l majmuasi umumlashgan nomlanish hodisasi va umumlashgan nomlanish vositalarini tadqiq qilish matn lingvistikasi sohasining taraqqiy etishi gapning semantik qurilishini o'rganish munosabati bilan dolzarb masalaga aylangan.

Umumlashtirib nomlash, ya'ni "representatsiya" atamasi ko'p ma'nolidir. F.Bryuno representatsiyani nomlar, harakatlar, belgilarining umumlashgan tasviri, deb hisoblaydi. [1. 171; 2. 13-17]

Fe'l representatsiyasi bu tilda real hodisa, uning muammolari xorijdagi tilshunoslar tomonidan ko'tarilgan. Biroq, "faire" fe'lining almashtiruvchi funksiyasi va olmoshlarning nopredmet ma'noda qo'llanishi hodisalari kuzatilgan, holos.

Masalaga bunday tor doirada yondashuv turli sabablar bilan izohlanadi. Birinchidan, olmoshlar leksik – grammatik turkumini o'rganish chog'ida, ular nafaqat otlarni, shuningdek, boshqa so'z turkumlarini ham umumlashtirib nomlashi hususidagi faktdan chetlab o'tish mumkin emas edi.

Ikkinchidan, substitutsiya nazaryasining taraqqiy etib borishi bilan so'zlarning har qaysi leksik – grammatik guruhida almashtiruvchi so'zlar, substitutlar mavjud, degan g'oya etiborga olindi.

Ular ushbu guruhning har qanday birligini almashtirishga qodir, shu boisdan ham "faire" fe'li va uning almashtiruvchi funksiyasi o'rganilgan. Biroq fransuz tilida juda oz va fe'l representatsiyasiga bunday yondashuv tez o'z mohiyatini yo'qotadi. Harakatlarning ikkilamchi abstract nomlashini o'rganish shu bilan birgalikda fransuz tilida bevosita substitutsiyaga qaraganda ancha keng yoyilgan fe'l representatsiyasini ham o'rganish lozim.

Representatsiya turli leksik – grammatik turkumlarga mansub bo'lgan so'zlar yordamida ro'yobga chiqadi va teng ma'noli, keng hajmli va funksional almashinuvlarni taqozo etadi.

Representatsiya muammosi ahamiyati matn lingvistikasi sohasi taraqqiyoti munosabati bilan ortib bormoqda, chunki representatsiya gaplar o'rtasidagi semantik bog'lanishlarni aks ettiradi.

Zanjirlashgan matnda rang – barang tasvirga ega bo'lgan fe'lga duch kelamiz. Qolaversa, qiyosiy tadqiqotlar shu narsani isbotlab beradiki, fransuz tilida fe'llar va fe'llashgan majmua o'zbek va rus tillariga qartaganda ko'proq umumlashgan nomlanishga ega bo'ladi.

Fe'l majmuasi representatsiyasi vositalari orasida birinchi navbatda harakatni ikkilamchi tartibda nomlovchi fe'llarda "bajarmoq" semasi qo'shimcha komponentlar bilan murakkablashadi. [3. 315] Ushbu fe'llar harakatni nomlamasdan uning ma'lum bir tomoni bo'yicha tavsif etadi, yoki uning kechish fazasiga, yoki uning ro'yobga chiqishiga, takrorlanishiga va boshqalarga ishora qiladi.

Ular harakatni boshqa fe'llar bilan bog'lanishi orqali nomlaydi. Bunday fe'llar yordamidagi representatsiya "fe'l representatsiya" deb nomlanadi.

Fe'l majmuasi representatlari bo'lib, universal tasvir xususiyatiga ega olmoshlar ham hizmat qilishi mumkin. Odatda, bu predmet manoli olmoshlardir. Olmoshlar yordamidagi representatsiya olmoshli representatsiya deyiladi.

Fe'l majmuasi representatsiyasi orasida, abstract otlar – nominalizatsiya qo'llanishi ham o'rganiladi, chunki fe'l majmuasining otlarga transformatlashuvi jarayonida doimo semantik yoki grammatik umumlashuvning elementlari ishtirok etadi. [4. 75]

Bir tomonda nomlanuvchining grammatik kategoriyalari nominalizatsiya jarayonida neytralizatsiyaga uchraydi va faqat ba'zidagina leksik ifodaga ega bo'ladi, ikkinchi tomondan uning semantik tasnifi ham o'chib ketishi mumkin.

Ot representanti "bajarmoq" semasi saqlanadi, lekin leksik grammatik semalar o'chib ketishi yoki o'zgarib ketishi mumkin. Representatsiyaning mohiyati shundan iboratki, oldin va keyin nomlangan vaziyat elementini to'ppadan – to'g'ri nomlamasdan, aksincha semantik jihatdan abstract bo'lgan so'zlarni qo'llab kontekstda tasvirlash imkonini beradi.

Shunday qilib, reprezentatsiyada birlamchi nominatsiya yoki birlamchi nomlanishga qaraganda ancha keng ma'noli so'zlar qo'llaniladi.

Bu leksik grammatik hususiyatlarga ko'ra ancha umumlashgan so'zlardir, shuningdek, ularning ishtirokida birlamchi nominatsiya so'zlari tushurib qoldiriladigan so'zlardir.

Reprezentatsiya – bu semantik – sintaktik hodisa, chunki bu hodisa vaziyat yoki kontekst elementining ma'no tasvirini o'zgartiradi va sintaktik yaxlitlik ko'lamida ifoda etiladi.

Reprezentatsiya bu nafaqat kontekstual shuningdek, vaziyatlashgan hodisa. [5. 171]. Deyksis va anafora keng ma'noli so'zlarning semantik tobe formalari hisoblanadi.

Deyksisda bu tobelik vaziyatlashgan, chunki keng ma'noli soz bevosita vaziyatga tayanadi: men kabi bajar: bas qil! va boshqalar.

Anaforada - kontekstlashgan chunki keng ma'noli so'z kontekst elementlaridan biriga suyanadi: Men kun bo'yi o'qidim va tamomladim.

Matnlarda reprezentatsiya odatda anorforik hisoblanadi, biroq bir qator hollarda so'zlashuv nutqidagi reprezentatsiya vaziyat ishtirokchilari nuqtai nazaridan deyksis sifatida va muallif nutqida zaruriy izohlar berilganda kitobhon nuqtai nazaridan anaforik sifatida talqin etilishi mumkin. [6. 7-9]

Reprezentatsiya ko'p karrali takrorga ega bo'lishi mumkin. Umumiy referentga ega bo'lgan so'zlar koreferent so'zlar deb ataladi.

Fe'ning ko'p karrali reprezentatsiyasida kontekst yoki vaziyatning ayni bir elementini o'ziga suyanuvchi lekin turli leksik – grammatik kategoriyalarga mansub keng abstract ma'noli so'zlar koreferent bo'lishi mumkin:

On fusilla deux voleurs, mais il est douteux que cela fut impression sur les autres, car au milieu de tant de morts ces deux executions passeraient inaperçues: c'était une goutte d'eau dans la mer (Camus).

Reprezentatsiya obyekt borliqning muayyan obyekt nominatsiyasini rang – baranglashtirishga yordam beradi va bu ma'noda u sinonimlar bilan uyg'undir, lekin sinonimiyadan farqli ravishda reprezentatsiya semantik yoki grammatik umumlashuv elementlarini kiritadi.

Qolaversa, sinonimik takroriy nomlanish bir so'z turkumiga mansub so'zning qo'llanishini nazarda tutadi, reprezentatsiya esa turli leksik – grammatik kategoriyalarga mansub so'zlar qo'llanishini taqozo etadi.

Kontekstda real ob'ektni tasvirlay turib reprezentatsiya muqarrar predmet munosabatidan erkinlashgan so'zlar qo'llanishini nazarda tutadi.

Ular oldingi yoki keyingi kontekst yoki vaziyat evaziga konkret ma'nolar bilan to'latiladi.

Bu reprezentantlarni olmoshlar bilan hamohanglashuvini ta'minlaydi. Biroq olmoshlarning qo'llanishi – bu o'ta abstraktlashgan va shaxssizlashtirilgan reprezentatsiya vositalaridan biridir.

Reprezentatsiya – bu ikki element o'rtasidagi munosabat: birinchi element – nomlanuvchi, muayyan real obyekt birlamchi nomlanishi, kam hollarda obyektning umumlashgan abstract nomlanishi, butun otlashgan sintagma reprezentatsiyaga uchraydi. Misol:

La belle infirmière aux Mouvies ko'zli hamshira bu ishga,
yeux gris se serait sans shubhasiz, monandligini sezdi, lekin u
doute aperçue de la coin-dam olishda edi.
cidence, mais elle était
en conge. (J.Green).

Reprezentatning gapdagi o'rnini aniqlashda turli atamalardan foydalanadilar: katafora va anaphora (diafora nomi ostida umumlashadi), prepozitiv va postpozitiv reprezentatsiya, antisipatsiya va repriz atamaları an'anaviy hisoblanadi.

Agar reprezentant nomlashuvidan keyin kelsa reprezentatsiya repriz ko'rinishiga ega bo'ladi, agar undan oldin kelsa, antisipatsiya formasiga.

Ko'pincha antisipatsiya stilistik maqsadlarda qo'llanadi, effektiv alomat kasb etadi.

Repriz esa mantiqiy. Shuni alohida e'tirof etish lozimki, antisipatsiya so'roq gaplar uchun tipik hisoblanadi, ba'zi tillarda esa, jumladan fransuz tilida u ko'pincha gapning prepozitiv ergash qismi tobeligi grammatik ifodasi sifatida qo'llanadi. [7. 55-71].

Sans se rendre compte de ce qu'il faisait, il sourit a la caissiere. (Green).

Reprezentatsiya doimo birinchi nomlanishdagi atamaning leksik yoki grammatik planda umumlashuvini nazarda tutadi.

Fe'l majmuasining umumlashtirib nomlay turib, reprezentatlar turli – tuman funksiya bajaradilar: semantik bog'lanish funksiyasi va stilistik funksiyalar.

Birinchi muhim funksiya shundan iboratki, reprezentatsiya jarayonida gaplarning to'liq bir zanjiri yuzaga keladiki, ushbu gaplardagi keyingisining mazmuni oldingi gap mazmunisiz aniq ravshan bo'lmaydi.

Reprezentatsiyaning stilistik funksiyalariga forma shakllantiruvchi funksiyalar reprezentatsiya nutqidagi takrorlar va bir hilliklarni bartaraf etishga yordam beradiki, ifoda vositalarini tejaydi va tavsiflovchi mazmun funksiyalari kiradi bir qator hollarda reprezentantlar tasvirlanayotgan voqealarga baxo berish imkonini beradi asar qahramonlarini tasvirlashga imkon yaratadi.

Demak, tildagi qurilgan gapda bir hil imkoniyatdan xar hil foydalanishi ajratib ko'rsatildi. Ko'p hollarda tillar o'rtasidagi farq juda seziladi. Rus va o'zbek tillari, fransuz tiliga qaraganda ko'proq darajada takroriy ko'rsatmalar birligini bir hil denotatga bildirishga rioya qiladi. Fransuz tilida takroriy nomlashda ifodalash vositasini ko'proq o'zgartiradi. Leksik takrorlashdan qochishga intilish fransuz tilining harakterli hususiyatlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bruno F. La pencee et la langue. P.1922. P.171.
2. Kistanova F. Функционально-семантическая характеристика глагола «faire» в современном французском языке. АКД. – М., С.13-17.
3. Гак В. Беседа о французском слове. – М., 1966. – С. 315.
4. Otlarnini harakatlarni takroriy nomlanishi chog'ida qo'llanishi, qarang. N.D.Arutyonova. Pred. И его смысл. – М., 1976. – С. 75.
5. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений. – М., 1974. – С. 7-9.
6. Fauconnier G. La coreference: syntaxe ou semantique. – P. 1974, P.7.
7. Maillard M. Essai de typologie des substitutes diaphoriques // Langue française. – 1974. – №21. – P.55-71.
8. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций «Языковая номинация». – М., 1977. – Ch.1. – P. 288.

*Иродахон Анорбоева, Уткирбек Кобулов
(Андижан, Узбекистан)*

НУТҚ ЗАНЖИРИ ВА ТАКРОРИЙ НОМИНАЦИЯ

Нутқда тугал гаплар муайян мазмун изчиллиги асосида тартибли равишда бирин-кетин жойлашади ва мужассам мазмун касб этувчи тугал маъноли нутқ бирлигини ҳосил қиладилар. Такрорий номинациялар турли лексик бирликлар кўринишида уйғун нутқ бирликлари шаклланишининг вужудга келишини таъмин этишда иштирок этадилар. Турли лексик бирликларда ўз аксини топган такрорий номинациялар ифодада, энг аввало, синтактик ва номинатив вазифаларни бажаради-ки, улар, шубҳасиз, ўзаро узвий таркибий уйғунлик касб этади.

Одатда тугал гаплар ўртасидаги муносабатлар такрорий номинациялар лексик бирликларининг синтактик боғланишида акс этади.

Тугал гаплар ўртасидаги муносабатларни таҳлил этиш жараёнида содда ёки мураккаб гаплар синтаксисига тааллуқли тушунчалар, тасаввурларга суяниб иш кўриш унча мақбул эмас. Чунки тугал гаплар муносабатлари синтактик ҳодисаларнинг янги, анча юқори сатҳи ҳисобланиб, қуйи сатҳлар тушунчалари ва категорияларининг маълум қисмигина унда қўлланиши имкониятига эга. Фикримиз исботи тарзида шуни айтиш жоиз-ки, мураккаб гап

бўлаклари ўртасидаги муносабатларни содда гап синтаксисига дахлдор тушунчаларда аниқлаш анча мушкул.

Худди шунингдек, содда ва мураккаб гап бўлакларига хос боғланишларни, таассуф-ки, баъзи илмий манбаларда кузатилганидек, мустақил гаплар ўртасидаги муносабатлар тахлилига кўчириш ноўрин. Шу тахлитда ушбу боғланишларни механик тарзда кўчириб олиб ўтиш мобайнида мустақил яхлит синтактик бирлик сифатида намоён бўлувчи гап хусусияти инобатга олинмайди. Мустақил гаплар ўртасидаги бирикув, энг аввало, ҳукмлар ўртасидаги боғланиш билан, сўнгра тугал синтактик бирлик тарзидаги гап табиати билан аниқланади.

Бошқа гапларга нисбатан, одатда, асар ёки абзац бошида келадиган гаплар мустақилликнинг кенг миқёси билан ажралиб туради. Гапларнинг асосий туркуми контекстдагина тўла маъно ва мустақиллик касб этади. Дарҳақиқат, контекстан ажратилган гап маъно жиҳатидан ноаниқликка юз тутади. ***Alfred est pecheur; Aujourd'hui il fait du soleil; on comprend bien tout le sens de cette activité.*** Контекстан четда жойлашган ҳар қайси гап кенг, умумлашган, мавҳум маъно касб этади. Чунки улар нутқ вазиятидан ташқарида, ундан йироқ.

Мазкур гапларни англаб етиш, тушунишга интилиш эса уларнинг табиий қуршовини нутқ вазиятига олиб кириш орқали тиклаш, атрофидаги мавжуд ёндош гаплар, яъни контекст билан бўлган айрим гапларнинг маъно ва структуравий алоқаларини тиклашга бориб қадалади.

Тўлиқ маънога эга бўлмаган алоҳида олинган гап структуравий хусусиятига кўра турли лексик либос кийдирилиши мумкин бўлган тугал шакл, қолипни акс эттиради.

Гапнинг бундай зид, икки хил табиати унда шаклланган фикр ривожини учун манба бўлиб хизмат қилади. Гап таркибида ўрнашган фикр фақатгина нисбий тугалликка эга, одатда якун топмаган кейинги ривожини тақозо этади. Ҳолбуки, ушбу фикр ўрнашган синтактик форма, гап структураси тугалланган, якунини топгандир. Фикр давоми, ривожини эса фақатгина худди шундай бошқа бир гапда рўёбга чиқади.

Синтактик жиҳатдан маълум бир фикр ривожини доирасида бириккан гаплар алоқаси ўзига хос равишда намоён бўлади. Боғланиш воситаларининг синтаксисда анчадан буён маълум бўлган кўринишларидан (мослашув, бошқарув, битишув ва ҳоказо) биронтаси ҳам муайян қўлланиш доирасига киришга ожизлик қилади, ҳолбуки масала мустақил, структуравий нуқтаи назардан тугал ҳисобланган бирликлар бирикуви устида бормоқда. Тугал структуравий бирлик тарзида ифодада намоён бўладиган, гап хусусиятига монанд келадиган, мустақил гаплар ўртасидаги боғланишнинг ўта умумий, кенг ёйилган воситаларидан бири олдинги гапдаги структура бўлагининг, маълум гап бўлагининг кейинги гапда такрорланиб келиши, давомли ифодага киришуви ҳисобланади.

Гап тузилиши аниқ кўриниш касб этади: эга, кесим, иккинчи даражали бўлаклар. "А В демак" шаклидаги мавҳумлашган гап формуласидан фойдалангудек бўлинса, у ҳолда А - эга, В – кесим ҳисобланади.

Символлар воситасида гап таркиби тасвири унинг тўлиқ категориал кўринишини акс эттиради ва мазкур символик тасвир ранг-баранг лексик либосга эга бўлади. Муайян гапнинг кейинчалик ривожланиши, бошқа гап билан бирикуви ўзига хос ва мос усулда кечади. Ушбу гап шундай гап билан алоқага киришиб, у билан уланади-ки, бундай вазиятда ўша гапда асос сифатидан унинг бўлакларидан бири олинади, масалан, "В С демак" кўринишида. Табиий-ки, синтактик ҳаракатда "В"нинг, яъни кесимнинг такрорланиб келиши мантиқ жиҳатидан ўта аниқ ва табиий йўлни ташкил этади. "А" энди аниқ, маълум ахборот қисмига айланган, шу боисдан А "эски, олдин маълум бўлган, баён этилган билим" бўлиб, "В" орқали аниқланган, шунга кўра фикрнинг кейинги ҳаракати "В" орқали, яъни кесим орқали содир бўлади. Синтактик ҳаракат йўлининг бошқа кўринишлари ҳам шаклланган: А В демак, А С демак, бундай ҳолатда ҳар қайси кейин келадиган гап эганинг янгича тавсифини ифода этади. Мабодо, формула символлари лексик материал билан тўлдирулгудек бўлса, у ҳолда гаплар

ўртасидаги боғланиш бу ўринда ҳам гапдаги маълум бир бўлакнинг ёки қисмнинг такрор бўлиб келишида рўёбга чиқади.

Такрорда гапларнинг структура жиҳатидан уланиши, уларнинг узвий синтактик алоқаси ўз ифодасини топади. Ушбу воситада ҳукмлар занжири юзага келади ва тугал гаплар ўртасидаги занжир боғланишни яратади.

Хуллас, такрор мустақил гаплар ўртасидаги боғланиш, уларнинг структуравий бирикувини акс эттиради.

Ҳукмлар ўртасидаги боғланиш субъект ёки предикат такрорида кўзга ташланади. Ҳукмлар билан гаплар ўртасидаги боғланишлар ўзаро таққосланганда улар ўртасида тўла ўхшашлик мавжуд эмаслигига амин бўлишимиз мумкин. Грамматик воситалар ёрдамида гаплар ўртасида содир бўладиган боғланиш ҳукмлар ўртасидаги боғланишлар билан қиёсланганда улар анча кенг ва ранг-баранг эканини сезиш мумкин.

Грамматик занжир боғланиш фикрнинг узлуксиз, бирин-кетин, изчил ҳаракати, ривожини уйғун нутқда акс эттиради. Маълум-ки, гапда сўзлар турли маъно вазни, салмоғига эга. Мантикий урғу маъно нуқтаи назаридан навбатдаги гапда одатда такрорланувчи, давом этиб ривожланувчи асосий сўзни ажратиб кўрсатади. Фикрни ҳаракатга кўзғовчи восита, одатда, ҳукм предикати предмет хусусидаги янги билим ҳисобланади. Гапда ажратиб кўрсатиладиган, урғу олувчи сўзнинг ўзи ҳукм предикатини ташкил этади ва ўз навбатида янги предикат билан аниқланади. Шу аснода уйғун нутқда фикрларнинг узлуксиз ҳаракати, занжири вужудга келади.

Гапларнинг занжир боғланиш тамойиллари билан, В.В. Виноградов таърифига кўра, "маълум контекстда ёки вазиятда муайян гапнинг бевосита, конкрет маъносини" ифодаловчи, сўнги йилларда кенг ёйилган гапнинг "актуал бўлиниш" (В.Матезиус) назарияси монанд ҳолда уйғунлашади. *Гапнинг актуал бўлинишида мулоқот шароитида маълум ҳисобланган, сўзловчи унга суяниб фаолият олиб борадиган "бошланғич нуқта" ёки "гап асоси" ва "бошланғич нуқта" муносабати билан ёки унга нисбатан "гап ядроси" ажратилади. Ушбу назариянинг ижобий қиммати гап структурасини ўрганишни "қуруқ формал-мантикий таҳлилдан озод этишдан, гапни унинг табиий қуршови ва ифодаланишида кузатишга уринишдан иборат.

Актуал бўлиниш назарияси гапни унинг ўзи ифода этаётган фикр, контекст билан узвий боғланишида кузатади. Айнан шу нуқтаи назардан гапда "бошланғич нуқта" ва "гап ядроси", бошқача терминлар билан айтганда "тема" ҳамда "рема" ажратилади. "Бошланғич нуқта" фикр ҳаракатининг бошланиши, "гап ядроси" - унинг асоси, ривож. Лекин фикр ҳаракати, ривож шу билан тўхтаб қолмайди ва, дарҳақиқат, бир гап билан чегараланмайди. Олдинги гапдаги "гап ядроси" кейинги гапда энди "бошланғич нуқта"га, ахборотнинг маълум, таниш қисмига айланади ва ахборотнинг "янги қисми" "гап ядроси"ни талаб этади. [1. 94]

Ахборотнинг "янги" (гап ядроси) ва "маълум" (бошланғич нуқта) терминларидан фойдаланган Г.К. Крушельницкий [2. 5] келтирган мисолга эътибор берамиз ҳамда шу нуқтаи назардан таҳлил қилиб чиқамиз:

За садом находился у них большой лес, который был совершенно пощажён предприимчивым приказчиком, может быть, оттого, что стук топора доходил бы до самых ушей Пульхерии Ивановны.

Он был глух, запущен, старые древесные стволы были закрыты разросшимся орешником и походили на мохнатые лапы голубей. В этом лесу обитали дикие коты. Лесных диких котов не должно смешивать с теми удалцами, которые бегают по крышам домов. (Н.В. Гоголь) Ушбу парчада муаллиф ўринли кўрсатиб ўтганидек, олдинги гапдаги ахборотнинг "янги" қисми кейинги гапда ахборотнинг "маълум" қисми сифатида бўлади. Жумладан, биринчи гапда мантикий урғу воситасида гап охирида жойлашган "большой лес" сўзлари ажратиб кўрсатилган. Биринчи гап учун ахборотнинг "маълум" қисми - бу гапнинг бошланиши (За садом), ахборотнинг "янги" қисми - гапнинг қолган қисми. Иккинчи гапда олдинги гапнинг "янги" қисми унинг "эски" қисмига айланади (он (лес)).

Фикрнинг шундай ҳаракати кейинги гапларда ҳам содир бўлади, олдинги гапнинг "янги" ахборот қисми кейинги гапдаги "маълум", эски қисмга айланади. Бундай изчил маъно ҳаракатига айнан синтактик занжир боғланиш монанд келади. Қуйидаги мисоллар мазкур боғланиш турининг синтактик (грамматик) хусусияти номинатив белгиларда ўз аксини топишини ифода қилади:

Le Louvre est un musee. Ce musee se trouve a Paris.

Il designa du doigt la place. Elle etait pleine de monde.

Ушбу мисолларда бевосита лексик бирликлар индивидуал ҳисобланади, маълум, конкрет, алоҳида объектни ифода этади. Мазкур гаплар ўртасидаги синтактик муносабатлар умумий, абстракт муносабатлар ҳисобланади. Гапларнинг ҳар қайси жуфтлигидаги лексик либоси, материали ўзгариб туриши мумкин, бундай шароитда гап маъноси, унинг лексик материали ўзгарган тақдирда ҳам синтактик қолипи олдингидай қолаверади. Масалан:

Il longeait la grille. Elle etait bien haute.

Il regarda sa montre. Elle ne marchait pas.

Юқорда келтирилган мисоллардаги гаплар ўртасидаги синтактик алоқа ҳамма ўринда бир хил. Агар боғланаётган гапларнинг бўлакларини ҳарфлар билан белгиласак, у ҳолда боғланиш қуйидаги кўринишни касб этади:

А --- В --- С. С --- D --- E.

Биринчи ўринда турган ҳарфлар эгани, иккинчи ўриндагилари кесимни, учинчи ўриндагилари тўлдирувчини ифода қилади. Олдинги гапнинг тўлдирувчиси кейинги гап эгасига айланиши орқали алоқа рўёбга чиқади. Ташқи жиҳатдан бу алоқа лексик такрорда ўз ифодасини топади. Муайян ҳолатдаги лексик такрор - иккиламчи, конкрет, гап қурилиши материали, бирламчиси эса - структура монандлиги, олдинги гап тўлдирувчисининг кейинги гап эгасига айланишидир. Бу ўринда структуравий монандлашувдан далолат берувчи лексик монандликдан, гапларнинг синтактик боғланишидан ташқари баъзи грамматик (морфологик) категориялар - монанд сўзларнинг роди ва сони бир-бирига монанд келади:

Il langesit la grille. Elle (la grille) etait bien haute.

Субъект-объект муносабатлари (тўлдирувчи - эга, тўлдирувчи - тўлдирувчи ва ҳоказо) билан боғлиқ занжир боғланиш кўпгина структуравий кўринишлари учун бу қоида мажбурий. Масалан: ***...lorsque j'aperçus, assez boin du sentier que je suivrais, une petite pelouse verte parsemee de joncs et de roseaux. Cela m'annonçait le voi sinage d'une source. (Merimee. Carmen. p. 473)***

Монандлашувчи сўзларнинг келишлари мос келмаслиги факультатив ҳисобланади ва уларнинг боғланаётган гаплардаги турли ролларда келиши билан изоҳланиди.

Юқорида айтилганлар муносабати билан мустақил гапларнинг боғланиш воситалари таҳлилида нафақат лексик такрорлар ифодасини (занжир боғланиш), шунингдек, уларнинг ранг-баранг синтактик турларини, формаларини кўрсатиб ўтиш, яъни боғланаётган гапларнинг қайси гап бўлаклари ўзаро боғланишини аниқлаш муҳим. Амалиёт занжир боғланишнинг энг кўп ёйилган синтактик кўриниши "тўлдирувчи - эга" эканини кўрсатмоқда (олдинги гап тўлдирувчиси лексик жиҳатдан кейинги гап эгаси билан монанд келади). Лекин занжир боғланишнинг бошқа структуравий кўринишлари ҳам (эга - тўлдирувчи, тўлдирувчи - тўлдирувчи) кенг қўлланади.

Шундай қилиб, лексик такрор, шубҳасиз, синтактик маъно касб этади. Бу уйғун нутқда мустақил гаплар боғланишини намоён этувчи ўзига хос воситадир. Ҳар қандай тугал гаплар бирикувининг фикр изчил ҳаракатида такрорсиз, олдинги гап бўлагининг ривожисиз амалга ошуви мумкин эмас.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Винградов В.В. Грамматика русского языка. Т.2. Синтаксис. Ч.1, С.94.
2. Крушельницкий Г.К. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания. – 1956. – №5.

Дильбар Бабаева
(Самарканд, Узбекистан)

**ТАРЖИМА ЖАРАЁНИДА МУАЛЛИФ УСЛУБИНИ САҚЛАШ МУАММОЛАРИ
(С.АЙНИЙНИНГ «СУДХҲҲҲНИНГ ЎЛИМИ» ҚИССАСИ МИСОЛИДА)**

Ушбу мақолада матннинг тожик ва узбек тилларидан бошқа тилларга таржима жараёнида муаллиф услубини сақлаш ҳақида баён этилган.

Калит сузлар: муаллиф, услуб, аслият, таржима, мисол, тожик, рус, матн.

This article is described the maintenance of author's style in translation of text from Tajik and Uzbek into other languages.

Key words: author, style, originality, translation, example, Tajik, Russian text.

Халқ оғзаки ижодиёти маҳсули, унинг ҳукми, қўл асрлик тажрибалари, турмушидаги турли ҳодиса-воқеаларга муносибатида яратилади. Мақол яратмаган биронта тил, мақол яратмаган биронта халқ йўқ. Халқ ҳаёти, унинг ўтмиши ва бугунидан сўзловчи ҳар қандай асарга, уша халқнинг мулки бўлган мақол ва маталлар керагича топилади, улар асарнинг мазмунига, бадиий ифодаланишига жон ато этиб туради. Масалан, ёзувчи Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссасида ҳам бу тоифадаги мақол ва маталларни ўз ўрнида моҳирона ишлатилганини кузатамиз. Ушбу мақолада «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги мақол ва маталларнинг рус тилига ва ундан француз тилига ўгирилган таржималарида қай тарикада берилганлигини кузатмоқчимиз.

С.Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссасини рус тилига С.Бородин ўгирган. Ҳар бир таржиманинг ўзига хос ютуқлари ва камчиликлари мавжуд. Француз таржимони В.Вуано қиссасини ўз тилига ўгираркан асл нусха ўрнида русчадаги С.Бородин варианты асл нусха матни вазифасини бажарилиши билан, француз таржимонига «воситачилик» вазифасини бажарган бўлса, иккинчидан В.Вуано мазкур таржима текстининг асирига айланган. Демокчимизки, В.Вуано русчадаги текстда асл нусха матни нечоқлик муқобил ёки номуқобил тикланган бўлса, худди ушандай французчага ҳам матнни угиришга мажбур бўлган. Бу ҳол бевосита мақол ва маталларнинг таржимасида тааллуқдир. Асл нусха матнини русча ва французча таржима матнлари билан қиёсий ўрганганимизда қўйидаги ҳолатларни кузатамиз:

Ўзида миллий рух касб этувчи баъзи мақол ва маталлар умуман таржима қилинмаган бўлса-да, айрим ҳолларда сўзмасўз таржима қилинган, баъзан эса текст ичида берилган.

Масалан, қўйидаги мисолларга мурожаат қилганимизда, асл нусхада:

... Акнун пушаймони суд надошт ва «афсусу надомат» ғойда намебахшид, чунки тир аз камон бархато часта, ва мурги матлаб аз дом раста буд (С.Айни «Марги судхур» сах.22).

Рус тилида:

... Но раскаиваться было поздно, вздохать и сожалеть – бесполезно стрела вылетела из лука, птица вырвалась из силков. (С.Айни «Смерть ростовщика». Перевод с таджикского С.Бородина., стр.50).

Русча таржимада кўриниб турибдики, мақолни мақол тарзида таржима қилган. Асл нусхада эса мақол текст ичига сингдирилган ҳолатда қўлланилмоқда. Рус таржимони «мурги матлаб» иборасини *птица* сўзи билан алмаштираркан, иборадаги рух йўқолган. Француз таржимони ҳам шу хатони қайтараяпти:

...Mais il était inutile de regretter et de soupirer. C'était en vrai: "la fleche s'est envolée, l'oiseau s'est échappé du piege..."

S.Aini. La mort de l'usurier. Nouvelles. Traduit du tadjik et du russe par S.Borodine et V.Voinot. Paris, 1957. p/64

Француз таржимони бу ерда иложсиз рус таржимони йўл қўйган такрорлашга мажбур.

Ёки бошка мисол тожик тилида шундай жаранглайди:

...Ба шунидани ин гуна «тасалли» алами у дучандон мешуд, ва «ба болои сухта намакоб рехтаги» барин фаръед мекашид ва шунавандагонашро дашном дода, барои ёфтани шунавандагони дигар ба рохаш давом мекард. С.Айни «Марги судхур» сах.157.

Муаллиф бу парчада «тасалли» сўзини куштирноқ ичида олганини маъноси бор албатта. Қори Ишқамба бойлигини йўқотган кейин қилган оху фаръедларгиа одамлардан бир хил жавоб олади. Худди шу ерда жавоблар ҳам мақол ёрдамида ифодааланган «Оби ганда ба хандак» (С.Айни, Марги судхур, сах.157) яъни сўзмасўз «Ифлос сув хандакқа оқизилади» деган нотуғри йўллар билан топилган бойлик нобуд булганлигини баён қилмокчи булади. Русча таржимада бу маъно шундай акс топган:

... Эти утешения только усиливали его горе, действуя, как солёная вода, которую льют на обожженное место. Он бранил утешителя и шёл дальше, обращаясь к другому. (С.Айни. Смерть ростовщика. Пер.с тадж. С.Бородина, стр.119).

Бу ерда мақол текст ичида сингдирилган. Француз таржимони русча текстдагидек угирган:

Des consolations semblables ne faisaient qu'augmenter sa douleur, agissant comme l'eau salée versée sur une brûlure. Il injurait le consolateur et continuait son chemin pour s'adresser à un autre. S. Aini, La mort de l'usurier. Nouvelles. Traduit du tadjik et du russe par. S.Borodine, et V.Voinot. Paris, 1957, p.146.

Яна бир мисолга мурожаат қиламиз. Асл нусхада:

... Ин нодуруст аст, ман хар чизе ки дорам хамаашро аз сарфакори ёфтам «Сарфаи сари оташдон, савдогари Хиндустон» гуфтаанд. (С.Айни «Марги судхур», сах.49).

Рус тилида:

...Это наверно, всё что у меня есть, я приобрёл бережливостью у очага – вот индийский купец готов (С.Айни, Смерть ростовщика, стр.73).

Француз тилида:

Ce n'est pas vrai. Tous ce que j'ai, c'est le produit de l'économie. On dit: "L'économie au foyer, un marchand hindou, est né"...

S. Aini, La mort de l'usurier. Nouvelles. Traduit du tadjik et du russe par. S.Borodine, et V.Voinot. Paris, 1957, p.91-92.

Муаллиф Қори Ишқамба топган бойликларини тежамкорлик туфайли эканлигини шу мақол ифодалайди.

Таржимонлар бу мақолни тушунтириш йўли билан таржима қилган.

Қисса таржимасида қатор мақоллар ўзларининг муқобиллари билан алмаштирилган. Мисолларга мурожаат қиламиз:

Асл нусхада:

...Чи зарар дорад, «Шавад оби, нашавад лалми» гуён ман аз вай хучра мепурсам. (С.Айни, Марги судхур, сах.8).

Бу мақол ёрдамида муаллиф Қори Ишқамба ёнига бораркан, иши битгани, битмаси у билан танишиш мақсадини кунгига қуйиб «Булса булар, бўлмаса бўлмас» кабилида иш тутган.

Таржимада мақол ўз муқобили билан алмаштирилган.

Рус тилида:

...Я спрашиваю его о колье. Как говорится в пословице: «Либо выйдет, либо нет, либо дождик, него снег». (С.Айни, Смерть ростовщика. Пер.с тадж.С.Бородина, стр.40).

Француз тилида:

Je lui demanderai pour la chambre. Comme dit le proverbe: "Peut être bien que oui, peut-être bien que non"...

S. Aini, La mort de l'usurier. Nouvelles. Traduit du tadjik et du russe par. S.Borodine, et V.Voinot. Paris, 1957, p.51.

Француз таржимони мақол мазмунини сўзмасўз «Бўлса яхши, бўлмаса ҳам яхши» деб таржима қилган.

Юқорида айтганимиздек, ўзида рух миллий рух ифодалаётган мақол ва маталлар ҳам анчагина. Улардан айримларининг таржимада берилмаганлигини гувоҳи бўлдик:

«Рах зану эхсон кун» (С.Айни, Марги судхўр, сах.107).

«Аз нуги хамир фатир» (С.Айни, Марги судхўр, сах.105).

«Гумон аз имон чудо мекунад» (С.Айни, Марги судхўр, сах.118).

«Одамро одам вайрон мекунад, оламро об» (С.Айни, Марги судхўр, сах.126).

«Аз борон гурехта ва новадон афтодан» . (С.Айни, Марги судхўр, сах.108).

Хулоса қилиб айтганда, қиссада учровчи 25 мақол ва маталлардан рус ва француз тилларига ҳаммаси бўлиб 11-таси таржима қилинганлигини гувоҳи бўлдик.

АДАБИЁТЛАР

1. С.Айни. Марги судхур. – Душанбе, 1949. – сах. 18.
2. С.Айни. Смерть ростовщика. Пер. с тадж. С.Бородин. – Душанбе, 1949. – С.61.
3. Ғ.Саломов. Мақол ва идиомалар таржимаси. – Тошкент, 1961. – Б.75.
4. З.Мулложонова. Забони аслият ва услуби таржима. – Душанбе, 1976. – С. 96.
5. М.Холбеков. Узбекская Советская литература на французском языке. – Самарканд: Изд. СамГУ, 1990. – С.76.

УДК 811.111'42'37

Екатерина Бараник
(Харьков, Украина)

КОНЦЕПТ СЕРДЦЕ/HEART КАК СОСТОВЛЯЮЩАЯ ДРУГИХ КОНЦЕПТОВ

В статье рассматривается функциональная специфика концепта СЕРДЦЕ/HEART, который является частью других концептов и его метафункция.

Ключевые слова: концепт, концептуализация, функционирование, языковая картина мира, языковая система, семантическая группа.

The article investigates functional peculiarities of concept HEART, that is the part of other concepts and its metafunction.

Key words: concept, conceptualizing, functioning, language picture of the world, language system, semantic group.

К ключевым концептам любого языка относится концепт СЕРДЦЕ/HEART, символизирующий центр человека (биологический, духовный, психологический и т.д.). Функционирование данного концепта в общей языковой картине отражает **дуалистичность** природы человека. Именно концепт СЕРДЦЕ в наибольшей мере выражает антропоцентризм языка, являясь одним из ключевых концептов языковой картины мира, и тем самым предопределяет свою актуальность для науки. Данный концепт участвует практически во всех сферах человеческой жизни, что доказывает его функционирование в исследуемых нами языковых картинах мира [5, с. 35; 3, с. 94]. Под языковой картиной мира понимается выраженная с помощью различных языковых средств системно упорядоченная социально значимая модель знаков, передающая информацию об окружающем мире.

В данной статье концепт – это вербализованный образ “идеального” понятия, отражающий ментальное представление носителей языка об объекте действительности, определяющееся системой традиций той или иной культуры в границах которой он этимологизируется внутренней формой выражающего его слова. Это и делает концепт одним

из стержневых терминов понятийного аппарата культурологической лингвистики. Лингвоспецифичные концепты одновременно отражают и формируют образ мышления носителей языка [2, с. 94; 4, с. 610].

Изучение языковой картины мира выявляет закономерности, характерные для строя определенного языка и национально-культурного сознания его носителей, а также выявляет вклад языка в выработку создания принципов восприятия и членения мира, влияния на способы получения знания в процессах категоризации и концептуализации. В разных языках окружающий мир может члениться по-разному. Эти различия могут касаться содержания понятий, объема знаний или сферы употребления данного слова [1, с. 109].

Эмоциональный аспект концепта *СЕРДЦЕ* в русском и английском языках представляет собой анализ функционирования этого концепта в русской и английской языковых системах. Исключительная важность сердца сделала его центром физиологической и духовной жизни человека,местилищем чувств, мыслей, религиозных верований. В двух языковых картинах мира сердце является, прежде всего, символом эмоций (местилищем эмоций и чувств): “страх”, “гнев”, “удовольствие”, “горе”, “печаль”, “тревога”, “облегчение”, “милосердие”, “любовь”, “приятно/неприятно”, и т.д.

Семантическая группа со значением “страх”: “*впасть в панику*”, “*потерять самообладание*”, “*растеряться*” – *one's heart leaped into one's mouth (throat)* – что означает струсить, быть очень испуганным, душа в пятки ушла. В приведенных примерах мы наблюдаем как в двух языках страх разрушает сердце, сдвигает его с места.

Семантическая группа со значением “гнев”: одно из словарных значений концепта *СЕРДЦЕ* в русском языке переносное – *гнев, раздражение, в сердцах* – *в порыве гнева* – *with burning heart*.

Семантическая группа со значением “радость, удовольствие”: в русском языке наблюдается влияние “радости” на “сердце”: “с легким сердцем, без тревоги”, “*праздник сердца, радость сердечная*”. Влияние “радости” на “сердце” а английской языковой картине мира аналогично: “*with a light heart* – *с легким сердцем*; *it's a sad heart that never rejoices* – *жалко то сердце, в котом нет радости*”.

Семантическая группа со значением “горе, печаль”: горе отражается на сердце в двух языках, его влияние разрушительно: “*разбить чье-либо сердце (погубить, умереть)*” – “*heart-brek*” (сердце – ламать=горе, печаль).

Семантическая группа со значением “тревога”: в русском языке “*от тревоги сердце падает (обрывается)*”, “*испытывать тревогу, приходить в отчаяние, чувствовать себя беспокойно*”, в английском языке “*devour one's heart out (eat one's heart out)*”, что значит “*изводить себя тревогой, чахнуть, изнывать от тоски и т.д.*”

Семантическая группа со значением “успокоение, облегчение”. В русском языке: “*отлегло от сердца, отдыхать сердцем, обретать душевный покой, успокоится, перестать волноваться*”. В английском языке: “*set one's heart at rest*”. Покой приносит в буквальном смысле облегчение сердцу, снимая тревогу и волнение. Обращает на себя внимание тот факт, успокоение сердцу приносит также душевный покой, сердце и душа связаны теснейшим образом, особенно это характерно для русской картины мира. В английском языке успокоение влияет на сердце аналогичным образом, как это ясно с примера, приведенного выше.

Семантическая группа со значением “милосердие”. Концепт *СЕРДЦЕ* входит в состав концепта *МИЛОСЕРДИЕ*. Имеется в виду сострадание, жалость, милосердие. В русском языке в семантическое поле концепта *СЕРДЦЕ* входит концепт *МИЛОСЕРДИЕ*, значит готовность оказать помощь, проявить снисхождение, умилосердить, помиловать, умилоствить и т.д. Иными словами нужно иметь милое, доброе сердце, чтобы помочь другим. Так например в английском языке “*kind-hearted*”.

Семантическая группа со значением “любовь”. В русском языке концепты *ЧУВСТВО*, *ЛЮБОВЬ*, *МЕЧТА* связаны. Но значение любить гораздо шире, чем в любом другом

языке “отдать руку и сердце, согласиться выйти замуж, покорить сердце, заставлять любить, похитить чье-либо сердце, отдать сердце кому-либо, увлечься кем-либо” и т.д. В английском языке “steal smb’s heart, lose one’s heart, give one’s heart to smb”.

Семантическая группа со значением “приятно/неприятно”. В русской языковой системе восприятие также идет через сердце: “не по сердцу, не нравится, всем сердцем, безгранично, горячо, искренне” и т.д. В английской языковой системе также все идет вслед за своим сердцем, обращается внимание на взаимозаменяемость концептов. Например: “after one’s heart,(soul)”, что значит: “не по сердцу”.

Следует отметить, что проведенный анализ показывает, что эмоциональные аспекты концепта *СЕРДЦЕ* очень разнообразны. Практически не существует эмоциональной сферы, в которой не участвовал бы данный концепт. В двух исследуемых языках это несомненный символ,местилище эмоций и чувств. Эмоции и чувства отражаются на нем и в то же время формируются в нем. Согласно полученным языковым данным можно выявить следующие универсальные параметры сердца, изменение которых является специфичным для каждого языка: форма сердца, качественные характеристики, температура сердца. В двух языках эмоции и чувства имеют влияние на сердце, его состояние и т.д.

Сердце символизирует не только чувства, эмоции, отношение, но и является источником силы: “подбодрить – *hearten*” и т.п. Сердце характеризует **духовную сущность** человеческой личности. Давая положительную характеристику человеку в английском например: “*whole-hearted*”, что значит на русском “*искренний*”. Таким образом, честность ассоциируется с цельным сердцем, которое характеризует духовную сущность человека.

Как **показывает анализ** сердце является центром организма, выполняет функцию совести, ассоциируется с наивысшими качествами и чувствами человека. Оно определяет работу всех других органов человеческого тела, оно питает, дает жизнь. Возможно, именно эта исключительная важность сердца привела к его **метафоризации** как центра чего-либо, пространственного ориентира, что **было выявлено в двух языковых системах**.

Концепт *СЕРДЦЕ* является стержнем, на котором держится весь организм человека, пространственным и этическим центром, разграничиваемый положительное и отрицательное, добро и зло. Также оно функционирует и **медицинской терминологической лексике**: “*heart-attack, heart-eat, card-active*”. **Внутренняя форма слов** свидетельствует, что за основу их номинации взяты различные значения одного и того же концепта. **Проведенный анализ** функционирования концепта в различных сферах жизни человека показывает, что данный концепт неразрывно связан с другими концептами, такими как *СТРАХ, ГНЕВ, УДОВОЛЬСТВИЕ, ГОРЕ, ПЕЧАЛЬ, ТРЕВОГА, ОБЛЕГЧЕНИЕ, МИЛОСЕРДИЕ, ЛЮБОВЬ, ПРИЯТНО/НЕПРИЯТНО*,

В ходе исследования выявлены универсальные семантические группы функционирования данного концепта **в русской и английской языковых картинах**. Но в каждом языке отражаются культурно-специфическое видение мира того или иного этноса.

Таким образом, смещение фокуса исследовательского внимания приводит к возникновению смежных дисциплин: психолингвистика, этнопсихология, социоллингвистика, когнитивная лингвистика, этнолингвистика и т.д. Язык, мышление и культура взаимосвязаны настолько тесно, что практически составляют одно целое, состоящее из трех компонентов. Все это понятно из примеров. Все вместе они соотносятся с окружающим миром, отражают и одновременно формируют его. При этом, они формируют так называемую картину мира – выраженную с помощью различных языковых средств, системно упорядоченную социально значимую модель знаков, передающую информацию об окружающем мире. [9, с. 89].

В языковой картине мира этнический менталитет актуализируется в ключевых культурных концептах – вербализованных символических образах идеального понятия, отражающих ментальное представление носителей языка об объекте действительности, определяющееся системой традиций данной культуры, в границах которой концепт

этимологизуется внутренней формой выражающего его слова. Это и делает концепт одним из стержневых терминов понятийного аппарата культурологической лингвистики.

Концепты, входящие в общий понятийный базис, определяющий язык, мышление и культуру человека, свидетельствуют о частичной универсальности способа концептуализации действительности в разных языках. Однако, языковой способ представления картины мира в контексте менталитета конкретного этноса обуславливает возникновение и существование специфичных лингвокультурных конфигураций. Это и подтверждается на примере **функционирования концепта СЕРДЦЕ** (который является частью других концептов) **в русском и английском языках**. [6, с. 54]. **Исследованный материал иллюстрирует** разнообразие эмоциональных аспектов концепта СЕРДЦЕ. Можно сделать вывод, что практически не существует сферы, в выражении которой не участвовал данный концепт. **Согласно полученным языковым данным**, можно отметить следующие универсальные параметры сердца, изменение которых является специфичным для каждого языка. [7, с. 107; 8, с. 25].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Актуальные проблемы общего языкознания. Материалы научной конференции, посвященной 80-летию со дня рождения Балкарова Б.Х. – Нальчик, 1997. – 279 с.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность. Антология. – М., 1997. – 268 с.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1996. – 104 с.
4. Вежбицкая А.В. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева, под. Ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры. – 1999. – XII. – 780 с.
5. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Язык. Личность: культурные концепты. – Волгоград, 1996. – С. 35–39.
6. Кравченко А.В. Знак. Значение. Знание. Очерк когнитивной философии языка / А.В. Кравченко. – Иркутск: Издание ОГУП Иркутская областная типография, 2001. – №1. – С. 3–16.
7. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века / Е.С. Кубрякова // Сб. статей. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т. 1995. – С. 144–238.
8. Лихачев Д.С. Концепт русского языка / Д.С. Лихачев // ИРАН СЛЯ. – 1993. – №1. – С. 25–28.
9. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н.И. Сукаленко. – К., 1992. – 150 с.

УДК 811.111'612

*Ірина Білецька
(Умань, Україна)*

МЕТАФОРА ТА ПОРІВНЯННЯ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ КУЛЬТУРНОЇ ТЕМАТИКИ

У статті робиться короткий огляд специфіки вживання метафор та порівнянь у публіцистичних текстах культурної тематики, що стосуються, зокрема, музики, кіноіндустрії, театру, літератури та живопису. Дослідження таких текстів дає можливість з'ясувати, що використання зображально-виражальних засобів роблять їх більш живими, яскравими та легкими для запам'ятовування.

Ключові слова: метафора, порівняння, публіцистика, культура, стиль, читач.

This article is a brief overview of the specific use of metaphors and similes in nonfiction cultural texts, relating in particular music, film, theater, literature and painting. The study of these texts makes it possible to find out that the use of figurative-expressive means make them more vivid, colorful and easy to remember.

Keywords: *metaphor, simile, journalism, culture, style, reader.*

Як правило, у публіцистичних текстах культурної тематики висвітлюється сфера людської діяльності, що стосується мистецтва, зокрема, музики, кіноіндустрії, театру, літератури та живопису. У таких текстах досить часто проявляється художній стиль мови, який характеризується образністю, яскравістю, емоційним забарвленням, потужним впливом на уяву та почуття читача.

Дослідження публіцистичних текстів культурної тематики дає можливість з'ясувати, що використання зображально-виражальних засобів роблять їх більш живими, яскравими та легкими для запам'ятовування. Більшість текстів культурної тематики можна віднести до інформаційно-аналітичних за жанром, оскільки майже будь-яка стаття, в якій мова йде про музику, кіно, театр чи мистецтво, містить коментарі та суб'єктивні думки автора, які передають його ставлення до того, про що йдеться мова.

Іноколи можна зустріти газетні штампи, а саме метафори, які досить часто використовуються задля того, щоб зобразити матеріал цікаво та в незвичній формі. Для прикладу візьмемо такий штамп, як "An air of", взятий з Fused Magazine: *The paintings are lonely, melancholy depictions of architecture, civil engineering, interiors and street scenes, often depicted at night and usually without human presence, but never without humanity and an air of excitement and mystery* (Fused Magazine, October 1, 2014). Метафора використана автором статті для підкреслення таланту та вміння художника передавати дійсність на полотні, адже він зображає архітектуру та вулиці, яка навіває на спостерігача містичний дух та наповнює його почуттям захоплення.

Сам процес творення шедеврів мистецтва порівнюють з оптичною ілюзією світу: Art-making process is like an optional illusion on a three-dimensional surface (Art news, March 2014).

У статтях, присвячених опису творчості та аналізу робіт художників, здебільшого можна побачити порівняння, адже за допомогою нього можна легко передати манеру творчого зображення дійсності: He presents the reverse of an imprint, as the raised sole of a shoe on canvas, instead of its impression on the other side (Art news, March 2014). I found the process irksome, a bit like scraping fingernails on a blackboard (Art news, March 2014).

Порівняння використовуються публіцистами також для того, щоб акцентувати увагу на джерелах натхнення митців, художників чи скульпторів на створення прекрасного: She transformed her love of small, shiny, symbolic things into a brilliant range of necklaces and rings and more (Fused Magazine, June 12, 2015). Тут стає очевидним, що на створення вишуканих і незвичайних прикрас ювеліра надихнуло світле почуття кохання. Порівняння носить естетичну функцію та позитивну конотацію.

Досліджуючи мистецькі виставки різних сучасних художників, журналісти використовують також здебільшого порівняння. Наприклад, зображаючи та даючи оцінку роботам Едварда Хопера, автор статті використовує порівняння: The caricatures are one-sided of course, with Edward portraying himself as a victim of his wife's aggression and alleged failings as a homemaker (Art news, March 2014). Особисте життя художника знайшло своє відображення в його картинах, а тому за допомогою тропу автор намагається передати почуття, які вплинули на Едварда Хопера і спонукали його до створення карикатур.

Продовжуючи аналіз творчості Хопера, автор використовує порівняння: He depicts the couple as squawking chickens with ferocious beaks (Art news, March 2014). Подружжя пара нагадує курчат, які досить голосно кричать, за допомогою порівняння автора намагається зобразити сварку, тому троп виконує не тільки інформативну функцію в тексті, але й передає ставлення художника до скандалів.

Розглядаючи творчий доробок сучасного художника Тоні Хейера, автор статті стверджує, що для створення витвору мистецтва можна використовувати не лише традиційні матеріали, але й те, що звичайні люди викидають на смітник: *A circle of empty green wine bottles with red marbles placed at the mouths creatures as one made from traditional materials* (Art news, March 2014).

Відвідавши художній салон Еміліо Переса, автор статті наводить порівняння, за допомогою якого намагається передати власні враження від побаченого: *In the way, the effect is like speaking several languages at once, a strange kind of simultaneity* (Art news, March 2014). Так як на полотні представлено досить нечітко багато предметів, створюється враження змішаності, саме тому журналіст наводить приклад, ніби чуєш розмови багатьох людей одночасно і не розумієш ні слова. Так і на картині важко роздивитися об'єкти. За допомогою порівняння автор показує власне ставлення до робіт художника, використовуючи його як засіб впливу.

Завершуючи аналіз мистецьких стилів сучасних митців, можна навести порівняння, за допомогою якого передається неповторний стиль Джона Грандеса: *John Grande's paintings in this show layered Daniel Hirst – like colored-dot patterns over a selective history of celebrities* (Art news, March 2014).

Формальні порівняння, які не мають ніякого стилістичного навантаження і основною функцією яких є доповнення та уточнення матеріалу, також зустрічаються у публіцистичних текстах культурної тематики: *Paper features earrings, bracelets, and brooches in 18-karat yellow gold that look like crinkled paper* (Art news, November 2010). Порівняння виконує функцію пояснення та опису, так як з його допомогою можна зрозуміти, як виглядали предмети, а саме вони були схожі на пом'ятий папір.

Художня метафора поєднує в собі естетику та яскравість, є засобом, який досить часто використовується як засіб впливу в текстах культурної тематики.

За допомогою метафори фільми Тіма Бартона порівнюються з розкішними бенкетами гротеску, ця метафора носить образно-описовий характер, виражає власні враження автора, робить текст оригінальним. Метафора виконує не стільки інформаційну функцію, а естетичну.

Хоч в текстах культурної тематики найчастіше можна зустріти художньо-естетичні метафори, все ж таки інколи можна знайти оцінні метафори, характерна особливість використання якої полягає в тому, що вона часто вживається в текстах, різних за тематикою, наприклад, як політичної так і економічної, особливо для вираження сарказму та іронії: *Lars von Trier, once a gravely exciting artist (Breaking the Waves), has reduced himself to the status of a quixotically perverse publicity freak* (Entertainment Weekly, October 21, 2014).

Метафора носить яскраво виражену негативну оцінку в асоціації режисера з божевільним: *The opening was a glitzy party packed with local celebrities, many of whom seemed confused* (Art news, December 2010). За допомогою метафори приховано проявляється іронічне ставлення публіциста до подій, вечірка за присутності місцевих знаменитостей натякає на певну формальність, адже обгортка викликає асоціацію з чимось поверховим.

Образно-авторська метафора може носити не лише негативний відтінок в значенні, досить часто вона використовується для підкреслення прекрасних якостей та характеристик певного об'єкта: *Moon – poetic object, that ancient civilizations worshipped as a goddess* (Art news, March 2014). Перші цивілізації справді вважали місяць певним божеством, а східні поети досить часто оспівували його в поезії, саме тому місяць можна назвати метафорично поетичним об'єктом, до якого звертаються письменники різних епох та представники різних поетичних течій.

Аналізуючи жанровий план культурної тематики, можна зробити висновок, що для нього характерними є аналітичні та інформаційно-художні жанри, так як їх особливою рисою є використання образних метафор, які емоційно впливають на читача за допомогою своєї

естетики, оригінальності та художності. Порівняння як тропи також досить широко представлені в таких жанрах.

Для публіцистичних текстів культурної тематики характерна менша стандартизованість мови, зате саме в цьому жанрі проявляються художні впливи, тексти стають оригінальними та яскравими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорьева О. Н. Публицистический стиль в системе функциональных разновидностей языка. Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования [Электронный ресурс] / Отв. ред. М. Н. Володина. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text12/10.htm>

2. Солганик Г. Я. Выразительные ресурсы лексики публицистической речи / Г.Я. Солганик. – М. : Прогресс, 1990. – С. 10–20.

3. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия. – М. : Высшая школа, 1988. – 220 с.

УДК 811.111'36

Людмила Войналович
(Житомир, Україна)

МОДАЛЬНІ ДІЄСЛОВА ДЛЯ ВИРАЖЕННЯ НЕОБХІДНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена розгляду проблеми категорії модальності в англійській мові. З'ясовано, що категорія модальності диференціюється на об'єктивну і суб'єктивну. Окрема увага приділена одному із засобів вираження суб'єктивної модальності, а саме: модальним дієсловам для вираження необхідності в англійській мові.

Ключові слова: модальність, модальні дієслова, об'єктивна модальність, суб'єктивна модальність, засоби вираження модальності.

The article deals with the problem of the category of modality in modern English. It was found out that the category of modality is divided into objective and subjective. The special attention is paid to one of the expressive means of the subjective modality, specifically to modal verbs that denote obligation in the English language.

Key words: modality, modal verbs, objective modality, subjective modality, expressive means.

Проблема модальності, будучи складним та багатоаспектним явищем, і на сьогоднішній день залишається однією з актуальних проблем лінгвістики. Хоча досить тривалий час категорія модальності була предметом вивчення дослідників (В. В. Виноградов, А. М. Пешковський, В. З. Панфілов, Г. Г. Почепцов), у наш час все ж вона залишається мовною категорією, яка характеризується відсутністю єдиної думки з приводу її походження, структури та характеру значень, які вона передає.

Метою статті є розглянути модальні дієслова для вираження необхідності в англійській мові.

Модальність (від лат. *modus* – міра, спосіб) – це функціонально-семантична категорія, що виражає різні види відношення висловлювання до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації повідомлення [7, с. 303]. У зв'язку з тим, що модальність як текстова категорія є мовним вираженням взаємодії людини з об'єктивною дійсністю та маркером суб'єктивної інтерпретації цієї дійсності, категорію модальності диференціюють

більшість дослідників. Одним із аспектів диференціації являється протиставлення суб'єктивної та об'єктивної модальності.

Об'єктивна модальність є обов'язковою ознакою будь-якого висловлювання. Вона виражає відношення мовця до дійсності в межах протиставлення реальності/ірреальності.

Суб'єктивна модальність, тобто відношення мовця до того, що повідомляється, не є обов'язковою ознакою висловлення. Вона утворює другий модальний шар та іноді називається вторинною модальністю. Її семантичний обсяг значно ширший за семантичний обсяг об'єктивної модальності [1, с. 21]. Цей вид модальності виражає оцінку мовця щодо ступеня вірогідності/невірогідності повідомленої інформації.

Суб'єктивна модальність як екстралінгвістична категорія, що виражає відношення змісту до дійсності в англійській мові має такі засоби реалізації як: 1) фонологічні засоби (наголос і інтонація); лексико-граматичні засоби (модальні дієслова); 3) лексичні засоби (модальні слова і модальні висловлювання), що передають суб'єктивну модальність; 4) граматичні засоби (спосіб дієслова), що передають граматичну модальність; 5) синтаксичні засоби (виражаються через структуру речення а саме через чотири комунікативні типи речень: розповідне, питальне, окличне і наказове речення) [4, с. 24].

Як було зазначено вище, розрізняють два види модальності, кожен з яких має свої засоби реалізації. Основними засобами вираження реальної об'єктивної модальності є часові форми дієслів дійсного способу. Ірреальні об'єктивно-модальні значення виражаються формами умовного способу дієслів [6, с. 215].

Мовними засобами суб'єктивної модальності є порядок слів, інтонація, лексичні повтори, модальні слова і дієслова, вигуки, вставні слова і словосполучення, вставні речення, порядок слів у реченні [5, с. 180]. Смыслову основу суб'єктивної модальності утворює поняття оцінки в широкому розумінні слова, включаючи не лише логічність кваліфікації повідомлюваного, але й різні види емоціональної реакції.

У нашій статті ми хотіли б розглянути один із засобів вираження суб'єктивної модальності в англійській мові, а саме – модальні дієслова. Модальними дієсловами для вираження необхідності в англійській мові слугують: *must, to have to, to be to, should, ought to, need*.

Модальне дієслово **must** має тільки одну форму в теперішньому часі. Воно також може бути використане в непрямій мові, після дієслова в минулому часі в головній частині. Наприклад, *I knew I must go there too* [3, с. 166].

Must може виражати негайний обов'язок або необхідність, чи зобов'язання з посиланням на майбутнє. Це значення виражається в позитивних висловлюваннях і питаннях.

We must begin before five, or we shan't finish in time for our supper [3, с. 166].

Must висловлює зобов'язання або примус з точки зору мовця.

You must call me Sir (I like it that way) [3, с. 167].

Зобов'язання з **must** спрямовані на теперішній або майбутній час, в непрямій мові вони можуть бути спрямовані на минулий.

James said we must invite the Stewarts to dinner [3, с. 167].

Модальне дієслово **must** виражає заборону. Такі речення іноді висловлюють негативні команди.

The girl mustn't go home alone [3, с. 168].

Особливістю модального дієслова **have to** є використання після нього інфінітива основного дієслова з часткою **to**: *We had to look all over town before we found what we wanted* [3, с. 169].

Модальне дієслово **have to** виражає обов'язок чи необхідність, що впливає з обставин.

My sister has a lot of friends in different parts of the country, so she has to write lots of letters (їй доводиться...) [3, с. 169].

В минулому часі **have to** вказує на виконанні зобов'язання.

They made such a noise that I had to send one of the boys to make inquiries (it was necessary and I did it) [3, с. 169].

Модальне дієслово **to be to** виражає зобов'язання, що випливає із запланованої раніше дії або плану. Він вживається в ствердженнях і запитаннях.

We are to complete this work by tomorrow. (Somebody expects it) [3, с. 170].

Модальне дієслово **to be to** виражає суворий наказ або інструкцію.

He is to return to Liverpool tomorrow (he has been given orders to return to Liverpool) [3, с. 170].

Ми також вважаємо доречним вказати на різницю між **to be to** і **to have to**:

Soldiers have to salute their officers (прийняте зобов'язання, загальне правило).

All junior officers are to report to the colonel at once (наказ) [3, с. 171].

Модальне дієслово **to be to** виражає сувору заборону (тільки в негативній формі).

You are not to do that [63 с. 171].

Модальні дієслова **should** і **ought to** розглядаються разом, так як вони дуже близькі за значенням та інколи є взаємозамінними. Головна різниця між цими модальними дієсловами полягає у вживанні, тобто дієслово **should** використовується з інфінітивом без частки **to**, у той час як **ought** завжди з часткою **to**.

Обидва модальні дієслова **should** і **ought to** виражають зобов'язання, те, що бажано, власне або природно очікувати; зобов'язання, дуже часто моральне зобов'язання або обов'язок. У цьому значенні вживається частіше дієслово **ought to**, ніж **should**.

Martin's hand instinctively closed on the piece of gold. In the same instant he knew he oughtn't to accept [2, с.126].

Також ці два модальні дієслова виражають доцільність. У цьому сенсі **should** використовується частіше ніж **ought to**.

You should be more careful [2, с.126].

У поєднанні з перфектним інфінітивом модальні дієслова **should** і **ought to** виражають докір, про минулу дію, яка повинна була відбутися давно, або навпаки – не повинна була відбутися.

I ought to have married; yes, I should have married long ago [2 с. 124].

Також **should** у поєднанні з перфектним інфінітивом виражає критику та свідчить, що потрібна дія повинна була відбутися, але не відбулася.

Your shoes are wet. You should have stayed at home [3, с. 175].

Модальне дієслово **need** виражає необхідність (або відсутність необхідності). Воно в основному використовується в негативних та питальних реченнях.

You needn't be in such a fright. Take my arm [2, с. 133].

Need може використовуватися як з перфектним, так із неперфектним інфінітивом.

I suppose I needn't have made that observation [2, с. 134].

Отже, у ході дослідження виявлено, що модальність – це функціонально-семантична категорія, що виражає різні види відношення висловлювання до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації повідомлення. У свою чергу модальність поділяється на об'єктивну і суб'єктивну. Одним із засобів вираження суб'єктивної модальності в англійській мові є модальні дієслова. Модальними дієсловами для вираження необхідності в англійській мові слугують **must**, **to have to**, **to be to**, **should**, **ought to**, **need**. Зазначені модальні дієслова виражають негайний обов'язок або необхідність, обов'язок чи необхідність, що випливає з обставин чи із запланованої раніше дії або плану, моральне зобов'язання або обов'язок. Також ці дієслова можуть виражати сувору заборону, доцільність, відсутність необхідності, докір, критику щодо необхідних дій, які повинні були відбутися, але не відбулися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитриева Л. Ф., Кунцевич С. Е. Английский язык. Практикум для вузов. – М.: ИКЦ МарТ, 2005. – 304 с.
2. Каушанская В.Л. A Grammar of the English Language. Грамматика английского языка / В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О.Н. Кожевникова, Е.В. Прокофьева, З.М. Райнес, С.Е. Сквирская, Ф.Я. Цырлина. – Л.: Учпедгиз. Ленингр. отд-ние, 2008. – 318 с.

3. Кобрина Н.А. Грамматика английского языка: Морфология. Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр.яз.» / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская, К.А. Гузеева. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.
4. Корунець І.В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад): Підручник. – Вінниця : «Нова Книга», 2003. – 448 с.
5. Почепцов Г. Г. Прагматические аспекты изучения предложения и текста / Г. Г. Почепцов. – К.: КГПИИЯ, 1983. – 212 с.
6. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1991. – 484 с.
7. Языкознание: большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – 2-е изд. – М., 2000. – 668 с.

*Людмила Гандзюк
(Тульчин, Україна)*

НОРМАТИВНІСТЬ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ВИКЛАДАЧА ВНЗ

У статті розглянуто питання підвищення рівня мовленнєвої культури викладачів. Підкреслено потребу вивчення та вдосконалення навичок володіння державною мовою, оскільки це є важливим компонентом культури та індикатором якості освіти вищого навчального закладу.

Ключові слова: мова, культура мови, культура мовлення, професійне мовлення.

In the article the question is considered increase of level of speech culture of teachers. It is underline the need to study and improve the skills of command of the state language, because it is an important component of culture and education as an indicator of higher education.

Key words: language, culture of language, culture of speech, professional speech.

В інформаційному суспільстві фахівець має вміти керувати системою мовленнєвих комунікацій у межах своєї компетенції. Слово є одним із інструментів професійної діяльності режисера, бібліотекаря, музиканта та ін. Від словникового запасу, рівня культури мови і мовлення залежать професійна майстерність та успіх особистості.

У літературі описано випадки, коли діти виростили серед звірів і змалку не чули людської мови. І хоча згодом вони засвоювали певну кількість слів, але так і не навчилися думати, не змогли усвідомити себе людиною. Їм не вистачало лише одного – людської мови, людського спілкування. Брак мовного спілкування призводить до цілковитої розумової глухоти.

Що ж являє собою мова? Мова – історично усталена система звуків, лексики, правил словотворення і словозміни, побудови речень і тексту, якими користуються її носії для висловлення думок, передачі почуттів.

Людська мова складається з трьох функційно-структурних компонентів: фонетики (набір звуків), лексики (набір слів) і граматики (набір символів для кодування можливих зв'язків між явищами дійсності). Фонетика забезпечує вихід мови назовні, в оточення, тобто матеріалізує мову. Функція фонетики насамперед соціальна. А внутрішній світ людини, її психіку, її душу, її індивідуальність формують лексика і граматика.

Людину творить мова. Як комп'ютер без програми – це лише металевий брухт, так і людська істота, не запрограмована людською мовою, не стане людиною. Досконале володіння мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності людини визначає її культуру мовлення.

Проблеми комунікації й мовленнєвої культури в педагогічній практиці не нові, проте є чимало нагальних питань, які потребують їх розв'язання. Підвищення рівня мовленнєвої

культури педагогів за останні десятиліття набуло особливо важливого значення, оскільки процес комунікації, уміння добре володіти словом стає, з одного боку, показником і складовою професійної компетентності спеціаліста, а з іншого – показником його загальної культури, освіченості і високої моральності. Це уміння є вкрай важливим компонентом професійної педагогічної діяльності й ознакою педагогічної майстерності.

У якій галузі знань не викладав би викладач – це повинна бути творчо мисляча людина, комунікативний лідер, який вміє ефективно впливати на аудиторію. І неодмінною складовою його професіоналізму є мова – інтегративний показник загальної культури людини. Викладач є носієм знань і культури суспільства, і тому володіння мовними засобами впливу – найважливіша професійна якість, яка дозволить встановлювати контакт з колегами, студентами, керувати собою в ситуації педагогічного спілкування, вести бесіду, полеміку, дискусію, варіювати інтонацію мови, виступати перед аудиторією.

Іржі Томан розглядає поняття культури мовлення з позиції його правильності і переконливості [8]. Ознакою майстерного мовлення він вважає активний вплив на співрозмовника та творчий характер цього мовлення. Дослідниця Я.Януш зауважує, що «ознаками освіченості, інтелігентності, особливо фахівців з вищою освітою, мають стати досконале володіння державною мовою та висока культура спілкування на різних рівнях, у різних сферах...» [9]. Цю думку поділяє Т.Гриценко, яка наголошує: «Культура мовлення всього нашого суспільства і культура мовлення студентів зокрема – це чи не найяскравіший показник стану їх моральності, духовності, культури взагалі» [2]. Мовну свідомість формують родина, ЗМІ, громадсько-політичні організації, освітні заклади.

Безумовно, у формуванні студента як особистості важливим є приклад викладача, його ставлення до мови. Це стосується не лише філологів, а й педагогів інших спеціальностей. Викладання загальноосвітніх, гуманітарних, фахових дисциплін українською мовою та послуговування нею в позааудиторному спілкуванні позитивно впливає на мовну свідомість студентів. Викладач, який демонструє високу культуру професійного мовлення, має багатий словниковий запас, уміє образно висловлюватися, є взірцем для молоді. (Упродовж кількох років студенти переймають від викладачів манеру поведінки, манеру спілкування, манеру виконання музичних творів. Оголошуючи музичний твір, зі сцени звучать слова «Клас викладача ...», коли випускник йде на роботу, про нього кажуть: «Це випускник ... навчального закладу». Тепер йому працювати з вихованцями, ділитися знаннями, передавати досвід через мистецтво слова).

У сучасному науково-педагогічному інформаційному полі представлені різні підходи щодо проблеми формування мовленнєвої культури та комунікативних умінь у фахівців різного профілю.

Сьогодні мовна комунікація (її компоненти, структура, у тому числі і її моделі, суб'єкти) розглядаються як компонент професійної діяльності викладача, його педагогічної майстерності.

Так, В.Пасинок виокремлює три основні складники поняття мовної культури викладача [5]:

- 1) лексико-граматична грамотність і багатство словникового складу;
- 2) виразність стилістики та правильність вибору стилю й тону мовлення;
- 3) володіння технікою висловлювання (постановка голосу, техніка дихання, тембр, наявність відповідних динамічних відтінків).

На думку вченого, ядро мовної культури викладача містить лексико-граматичний, мовознавчий, літературознавчий та лінгводидактичний компоненти, які є знаряддям професійного педагога й визначають його фахову повноцінність.

Чільне місце у структурі діяльності викладача належить комунікативному компонентові. Якщо викладач надає своєму професійному мовленню відповідного значення, то у процесі його спілкування зі студентами відбуваються позитивні зміни щодо змісту діяльності

спілкування, характеру мотивів, підвищення рівня мовленнєвого самоконтролю, використання засобів мовленнєвого спілкування.

Ф.Гоноболін поділяє якості професійного мовлення викладача, потрібні в навчально-виховній діяльності, на дві групи:

1. Педагогічні якості мовлення, що забезпечують його правильність (нормативність, відсутність архаїзмів, вульгаризмів, слів-паразитів, що засмічують мовлення). Правильність як якість мовлення пов'язана з дотриманням мовних норм на фонетичному (акцентуаційному), лексичному, граматичному, правописному (орфографічному й пунктуаційному), стилістичному рівнях.

2. Педагогічні якості мовлення, що зумовлюють його дієвість як засобу навчання і виховання, що впливають на слухачів (змістовність мовлення, ясність, простота, доступність і послідовність викладу навчального матеріалу).

На думку О.Біляєва, мовленнєва майстерність викладача пов'язана із даром слова: це «вміння ясно говорити й писати, добираючи з багатьох варіантів висловлення найбільш точний і стилістично доречний» [1]. Відзначаючи важливість культури мовлення в суспільстві, учений виділяє такі основні вимоги до професійного мовлення: змістовність, правильність, комунікативна доцільність, багатство, точність, виразність, стилістична вправність, грамотність.

Викладач має бути взірцем для студентів. Від рівня його культури і зокрема культури мовної буде залежати рівень його авторитетності у студентів, не тільки як грамотного і освіченого лектора чи викладача, але й просто культурної людини. Крім того, мовна культура педагога є своєрідним індикатором якості освіти вищого навчального закладу, в якому студент отримав диплом.

Не втратили актуальності сьогодні думки І.Огієнка щодо мовної освіти педагога: «Кожний учитель – якого б фаху він не був – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителєві виправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю» [4].

Виправданою і в сучасній освітній системі є вимога до викладачів усіх дисциплін «говорити тільки взірцевою рідною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення, і завжди звертати пильну увагу, щоб на цих заняттях панувала чиста літературна мова». Подібні вимоги сприяють формуванню мовної культури студентів.

Педагог вищої школи є невід'ємним в соціальній структурі суспільства. Його роль в формуванні свідомого громадянина, гармонійної особистості є надзвичайно великою. Хоча особистість значною мірою формується у школі, проте в процесі навчання у вищому навчальному закладі людина здатна трансформувати свою особистість, прагнути до самовдосконалення і розширення власного світогляду.

В.О. Сухомлинський писав: «Хороший учитель – це людина, що добре знає науку, на основі якої побудований предмет, котрий він викладає, закохана в цю науку, знає її горизонт – найновіші відкриття, дослідження, досягнення» [7]. Тому якщо викладач не є зацікавленим і захопленим своїм предметом, то навряд чи варто чекати зацікавленості цим предметом від студентів.

Від рівня мовної культури залежить як імідж, так і авторитет викладача. В сучасному світі інформація дуже швидко оновлюється, сама мова розширюється проникненням в неї іншомовних термінів, тому викладач має постійно розширяти свій словниковий запас.

Удосконалення мовної культури викладача потребує постійної, регулярної інтелектуальної і моральної підготовки.

З цього приводу Л.Мацько зазначає: «Фахівцям мова потрібна не як сукупність правил, а як картина світобачення, засіб культурного співжиття в суспільстві, засіб самоформування і самовираження особистості кожного» [3]. Отож, мовна освіта має стати самодостатнім складником фахової підготовки майбутніх спеціалістів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєв О. Культура мовлення вчителя-словесника / Біляєв О. // Дивослово. – 1995. – №1. – С.37-44.
2. Гриценко Т.Б. Українська мова та культура мовлення. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 324 с.
3. Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І. Огієнко. – К. : Ярославів Вал, 2014. – 56 с.
5. Пасинок В. Г. Основи культури мовлення: навч. посіб. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 228 с.
6. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
7. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві : книга для вчителя / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1988. – 304 с.
8. Томан І. Мистецтво творити: Пер. з чес. – 2-е вид. – К. : Політвидав України, 1989. – 293 с.
9. Януш Я. В. Сучасна українська мова: Курс лекцій. I і II частини: Навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2005. – 460 с.

УДК 001.2:80:005.336.2

Галина Грибан
(Житомир, Україна)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК У ВИВЧЕННІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ

У статті розглядається специфіка здійснення взаємозв'язку у вивченні мови та літератури як засіб формування мовної компетенції учнів. Наголошується, що така діяльність сприяє розвитку логічного мислення, збагачення словникового запасу, оволодіння нормами мови, формування навичок виражати свої думки в усній та письмовій формі.

Ключові слова: міжпредметні зв'язки, мовна компетентність, мовлення, логічне мислення, висловлювання.

In the article the specific of realization of intercommunication is examined in the study of language and literature as means of forming of language competence of students. It is marked that such activity assists to development of the logical thinking, enriching of vocabulary, capture of language, forming of skills, norms to express the opinions in a verbal and writing form.

Keywords: language competence, speech, language identity, logical thinking, expression.

Щоб збагатити знання учнів з мови, навчити школярів володіти її багатствами, сприймати глибинну сутність творів літератури, необхідно подолати дуалізм у підході до слова, шлях тут має бути один – забезпечення міжпредметних зв'язків у викладанні мови та літератури, зв'язків продуманих, науково обґрунтованих, які б давали можливість не лише засвоїти граматичні закономірності мови, а й навчитися яскраво, виразно і переконливо висловлювати в усній та писемній формі свої думки, глибоко сприймати і розуміти мову образів літератури.

Особливо важлива роль міжпредметних зв'язків полягає в тому, що вони дають можливість сформувати цілісну картину про сутність того чи іншого явища. Вчені бачать у

міжпредметних зв'язках засіб для подолання штучних «перегородок» між окремими системами знань, що засвоєні в процесі вивчення різних шкільних предметів. Здійснення цих зв'язків передбачає цілеспрямоване використання всього арсеналу форм, методів, прийомів, педагогічних засобів, що допомагає виявити нові можливості кожного з них, а також визначити спільне і специфічне у використанні їх при викладанні предметів.

У цьому відношенні доцільно звернутися до думки, яку в свій час висловив М. Скаткін, наголошуючи, що предметна структура навчального плану приховує в собі небезпеку того, що «ціле буде затулено його окремими частинами, що з-за дерев не стане видно лісу. Щоб уникнути цієї небезпеки, необхідно у змісті навчання забезпечити синтез, інтеграцію. Поєднання частин в єдине ціле. Це реалізується шляхом міжпредметних зв'язків» [2, с. 32].

Доктор педагогічних наук, академік Академії педагогічних і соціальних наук, професор Є. Пасічник зазначав, що «міжпредметні зв'язки забезпечують всебічний підхід до літературних явищ. Вони є виявом того спільного, що єднає художню літературу з іншими навчальними предметами. Тому вчитель-словесник, аналізуючи художні твори, безпосередньо спирається на ті знання учнів, яких вони набули у процесі вивчення інших дисциплін, зокрема літератури, історії, мови» [1, с. 15].

Вивчення мови, як зазначав у свій час В. Щербина, «недостатньо опирається на живу основу художньої літератури» [3, с. 136]. Життя вимагає дальшого вдосконалення мовленнєвого розвитку учнів, формування їх здатності сприймати і розуміти художній твір. Багато недоліків у мовній культурі учнів пояснюється тим, що недостатньо вивчається жива функція мови, тобто «те, як її категорії і закони безпосередньо реалізуються в писемному і живому мовленні. Поглиблення зв'язків вивчення мови та літератури дало б основу для вивчення живого мовлення у його реальному бутті» [3, с. 135].

Зв'язок двох шкільних предметів – «українська мова» і «українська література» – дуже своєрідний. І не тільки тому, що мова є будівельним матеріалом для літератури, що література без мови просто не існує. А мова, в свою чергу, оживає, збагачується лише в процесі користування нею. І вищим виявом її можливостей, самого буття мови й є література. Більше того, література виступає і як засіб глибокого засвоєння багатства мови. Можна використати такий приклад. Дерево, камінь, бронза є матеріалом, з якого скульптор ліпить свої твори. Але дерево не перестає бути деревом, а камінь залишається каменем і тоді, коли різець скульптора не створив із них творів мистецтва. А от мова, яка не має літератури і якої не використовують у живому спілкуванні, – не може жити, розвиватись, вона помирає.

Реалізація в школі міжпредметних зв'язків двох споріднених предметів мови та літератури дасть можливість побачити те спільне, що об'єднує мову і літературу, і те відмінне, чим зумовлене їх здатність доповнювати один одного. Ця спільність і відмінність сама й породжує специфіку зв'язків мови і літератури, які повинні супроводжувати вивчення обох предметів.

Хоч мова та література в школі виступають як два окремих предмети, у своєму суспільному бутті вони нагадують дві грані одного і того ж явища. Спільна точка дотику цих предметів є насамперед слово. Психологічні основи взаємозв'язку мови та літератури, насамперед зумовлені особливостями співвідношення мови та мовлення. Слово вивчає фонетика з погляду його звукової будови, морфологія – з погляду його складу і належності до певних частин мови, для синтаксису слово є елементом словосполучення і речення; в школі здійснюється ознайомлення з більшими одиницями мовлення, ніж речення, – з текстом, де саме там слово проявляє свій справжній характер і смислове багатство. У свою чергу, література – мистецтво слова, а тому розгляд міжпредметних зв'язків при вивченні мови та літератури не може не розглядатись у єдності і відмінності підходу до нього з боку граматико-синтаксичного вивчення та художньо-естетичної функції.

Якщо мова – це відповідна кількість слів і система граматичних форм, що служить засобом спілкування і самосвідомості людей певної національної групи, то мовлення – це вже не засіб, а саме спілкування і самосвідомість з допомогою мови, тобто спілкування

шляхом користування мовою. А слово лише й оживає в цьому спілкуванні, сповнюється тим багатством значень, у яких втілюються емоційний і логічний засіб висловлювання.

Звернення до літератури на уроках мови розвиває в учнів пізнавальний інтерес. Вивчаючи літературний твір, учні не тільки засвоюють його ідейне багатство, збагачуються духовно, а й оволодівають мовою. Виразне звучання художнього твору на уроках літератури розкриває перед учнями художню силу слова, за допомогою якого відтворюється велич природи, внутрішній світ людини, її переживання, болі, прагнення. Повсякчасна увага до художніх творів привчає учня краще проникати в зміст слова, поступово усвідомлювати його пізнавальну силу.

Відомо, що справді глибоке сприймання художнього твору – це таке сприймання, коли учень відчуває підтекст, бачить авторське ставлення до героїв, узагальнення життєвих явищ. Початком роботи, що веде до такого сприймання твору, є завдання, що вимагають зрозуміти зміст слова у контексті, підібрати до нього синоніми або з ряду синонімів – той, що характерний для даної ситуації. Звичайно, що поряд з цим виконуються завдання, що розвивають усне та писемне монологічне мовлення. Це – відповіді на запитання, розповіді про певні явища, усні та письмові твори тощо. Подібні вправи можуть проводитися на заняттях як з мови, так і з літератури. Наприклад, це може бути письмовий твір «Іменник на марші», «Якого кольору слова», «Дієслово трудиться», «Що може прикметник» і т. д., а також відповіді на запитання з літератури, характеристика персонажів, аналіз епізодів тощо. До цього типу завдань можна віднести і цілий ряд інших вправ. Як зазначає І. О. Синиця, що чисто «утилітарний підхід до викладання мови як навчального предмета скоріше стримує, ніж розвиває в учнів мовні здібності», а тому вправи, що вносять у викладання мови елементи літературно-творчі, цілком виправдані і необхідні.

Посилення літературного аспекту у викладанні мови слід розглядати як один із шляхів інтенсивного формування мовної культури учнів. На матеріалі художніх творів повинні добиратися тексти для переказів, диктантів; окремі твори-мініатюри можуть бути і зразком письмових робіт учнів за етимологією. Використання текстів художніх творів, насичених орфограмами, на уроках мови значно посилює їх виховну спрямованість, у результаті чого змінюються моральні основи учнів, збагачується їх духовний рівень. Використання на уроках мови знань з літератури виробляє у школярів навички вдумливо читати художні тексти: опрацьовуючи твір, вони звертають увагу на точність, яскравість, виразність мови, задумуються над їх стилістичним навантаженням. У художньому творі використовуються відомі, знайомі кожному слова в такому їх особливому, незвичному, нешаблонному вживанні, що вони створюють картину, образ. І в процесі читання і сприймання тексту виникає можливість подумати, пережити, відтворити в уяві події.

Уроки літератури теж вимагають взаємозв'язку з уроками мови. «Місія літератури, – твердить В. Щербина, – невіддільна від формування культури мови, культури слова, від завдання естетичного використання слова як духовного, інтелектуального і морального фактора, як одного із шляхів залучення до творчої думки і сприйняття прекрасного» [3, с. 133].

Вивчаючи художній твір, учні не тільки засвоюють його ідейне багатство, збагачуються духовно, а й оволодівають мовою. Виразне звучання художнього твору на уроках літератури розкриває перед учнями художню силу слова, за допомогою якого відтворюється велич природи, внутрішній світ людини, її переживання, болі, прагнення. Повсякденна увага до художніх текстів привчає школярів замислюватися над змістом слова, поступово усвідомлювати його пізнавальну та естетичну силу.

Підсилення «мовного» аспекту вивчення літератури – необхідна умова для розкриття її естетичної сутності. Вивчаючи художній твір, учні не лише засвоюють його ідейне багатство, збагачуються духовно, а й оволодівають мовою мистецтва слова, як «першоелементом», «будівельними матеріалом» літератури.

Головне завдання – створити певну систему роботи над формуванням мовної особистості учнів, яка б дозволяла вчителю сформувати особистість з міцними знаннями, високим рівнем комунікативної компетентності, стійким прагненням удосконалювати власне мовлення, розвивати творчі здібності.

Є. Пасічник зазначав: «Удосконалення чуття мови вимагає, крім теоретичного, практичного досвіду, який набувається поступово. Потрібна належна, цілеспрямована продумана система роботи» [1, с. 196].

Такий практичний досвід учні можуть набути, якщо систематично в органічному зв'язку з основними дидактичними принципами виконуватимуть і спеціальні завдання, спрямовані на розкриття зображувально-виражальних можливостей мови, емоційно-естетичної функції слова. Потрібно підбирати завдання, що мають на меті поєднувати роботу мислення – і пам'ять, – тобто коли в операційній (робочій) пам'яті потрібно утримувати певні факти, що непомітно веде до запам'ятовування слів, виразів, винятків з правил. На заняттях з мови важливо виконувати лексико-фразеологічні вправи на основі текстів із хрестоматії. Наприклад: Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі, *перебіг* вулицю і, неспостережений ніким, *ускочив* до садка, а звідти бур'янами, через плоти, через капусту та кукурудзу *чкурнув* до лісу.

Пояснити значення виділених слів, з'ясувати, яку дію Лиса Микити вони виражають. Яким одним словом можна об'єднати ці слова? (Втеча) (І. Франко, «Фарбований Лис»).

– У першій строфі вірша Лесі Українки «Вечірня година» читаємо:

Уже *скотилось* із неба сонце,
Заглянув місяць в моє віконце.
Уже *засвітилися* у небі зорі,
Уже *заснуло*, заснуло горе.

Підберіть синоніми до виділених слів. Намалюйте словесну картину, яку ви уявляєте, читаючи вірш. Який настрій передає перша строфа? Підтвердіть правильність своєї думки читанням наступних рядків вірша.

– Прочитайте рядки із вірша Володимира Сосюри «Люблю весну»:

І заглядає сонце під повіки
У тишині задуманих алей...

Уявіть ситуацію, намалюйте картину, в основі якої – поетичний образ.

Використання таких вправ сприяє збагаченню словникового запасу учнів, розумінню відтінків збагачення слова, а отже, і його естетичної функції в художньому творі. Це свідчить про необхідність тісних взаємозв'язків між лінгвістикою і літературознавством, важливість розроблення методичних аспектів, що забезпечують такі взаємозв'язки. Потрібно розробляти такі вправи, які б не тільки урізноманітнювали б роботу на уроках мови, розкриваючи належність слова до частин мови, його багатозначність, його скриті можливості для вираження узагальнюючої людської думки, а й формували б уміння бачити єдність змісту і форми в художньому творі.

Вивчення мови на основі аналізу тексту в єдності змісту і форми сприятиме вихованню уваги до слова, пізнанню слова, збагаченню мовного запасу, формуванню читача і слухача, розвитку чуття мови, уміння бачити всі відтінки значення слова, вироблення естетичного смаку, розуміння краси слова, глибини його виразності.

Вивчення мовних одиниць на основі аналізу тексту в єдності змісту і форми вносить в уроки мови необхідний емоційний компонент, дає змогу показувати мовні одиниці в системі з іншими в живому мовленні, поєднувати вивчення мовних одиниць з розв'язанням комунікативних завдань, посилювати мотиваційне забезпечення навчального процесу, розвивати у школярів чуття мови, викликати бажання говорити і писати рідною мовою, стимулювати інтерес учителя й учнів до спільної діяльності, а відтак і поглиблювати сприймання ними творів літератури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пасічник Є. А. Українська література в школі / Є. А. Пасічник. – К. : Рад. школа, 1983. – 319 с.
2. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики / М. Н. Скаткин. – М. : Педагогика, 1980. – 96 с.
3. Щербина В. Р. Проблемы литературного образования в средней школе: Пособие для учителя / В. Р. Щербина. – М. : Просвещение, 1982. – 319 с.

Muqaddas Jalolova
(Andizhan, Uzbekistan)

**LINGUOCULTUROLOGICAL FEATURES OF COMPOUND WORDS
IN ENGLISH AND UZBEK**

One word can change a conversation. One touch can soften an argument. One smile can invite a friendship. One angry word withheld can save a relationship. And one interaction can change your entire world. The vocabulary of any language is so large and heterogeneous that not any translator, not even the native speaker can know all the words and distinguishes all their meanings. A vague knowledge of the text, the deep meaning hidden under the surface structure obliges the translator to be in constant contact with dictionaries, because they do translators an estimate service in understanding the text more clearly. The right choice of the word for a complete transformation of the meaning of the word in the text is one of the complicated objectives in the translation process. The difficulty of this task is conditioned by the complex nature of the word and its versatile and semantic value. The word as a lexical unit in English and Uzbek languages don't always coincide. Too often one word may correspond to composite word or a whole word combination of English. For example: "karusel - merry-go-round" or may happen vice-versa. Another example: "to stare - tikilib qarash". As it's generally known the word expresses the notion of a substance or the phenomenon of the reality, the whole complex of forms and meaning. There are a logical meaning, an emotional meaning and the named meaning. Very often even English monosemantic word doesn't coincide with the usage of the Uzbek words and as the result it's translated into Uzbek by different words. For example: "a young child - yosh bola; a young man – odam; a young criminal - tajribasiz jinoyatchi; the night was young - tun endi boshlangan edi".

In searching for the necessary word translator applies usually synonymic role in the native language. Some of the second Language units have permanent equivalents in target language, that is to say, there is a one-to-one correspondence between such units and their equivalents. Thus "London" in Uzbek is "London", "a machine-gun" as "pulemyot" and "hydrogen" is always rendered as "vodorod". As a rule this type of correspondence is found with words of specific character, such as scientific and technical terms, proper or geographical names and similar words whose meaning is more or less independent of the particular contextual situation.

Other second language units may have several equivalents each. Such one-to-many correspondence between second language and target language units is characteristic of most regular equivalents. The existence of a number of non-permanent (or variable) equivalents to a second language units implies the necessity of selecting one of them in each particular case, taking into account the way the unit is used in second language and the points of difference between the semantics of its equivalents in target language. Depending on the type of the language units involved regular equivalents can be classified as lexical, phraseological or grammatical. The choice of the equivalent will depend on the relative importance of a particular semantic element in the act of communication. A variety of equivalents may also result from a more detailed description of the same object in target language. The English word "attitude", for instance, is translated as "munosabat, siyosat" depending on the variant the Uzbek language prefers in a particular situation.

Here the choice between equivalents is determined by target language factors. Even if a second language unit has a regular equivalent in target language, this equivalent cannot be used in TT whenever the unit is found in target language. An equivalent is but a potential substitute, for the translator's choice is, to a large extent, dependent on the context in which the second language unit is placed in target language. There are two types of context: linguistic and situational. The linguistic context is made up by the other second language units in second language while the situational context includes the temporal, special and other circumstances under which second language was produced as well as all facts which the receptor is expected to know so that he could adequately interpret the message.

Thus, in the following sentences the linguistic context will enable the translator to make a correct choice among the Uzbek equivalents to the English noun “attitude”: 1) *I don't like your attitude to your work.* 2) *There is no sign of any change in the attitudes of the two sides.* 3) *He stood there in a threatening attitude.*

It is obvious that in the first sentence it should be the Uzbek “ishga bo'lgan munosabat”, in the second sentence – “tomon”, and in the third sentence – “holat”. The fact that a second language unit has a number of regular equivalents does not necessarily mean that one of them will be used in each particular translation.

True, in many cases the translator's skill is well demonstrated in his ability to make a good choice among such equivalents. Geographical names have such equivalents which are formed by imitation of the foreign name in target language. And the name of the American town of New Haven (Conn.) is invariably rendered into Uzbek as “Nyu-Heiven”. But the sentence “I graduated from New Haven in 1915” will be hardly translated in the regular way since the Uzbek reader may not know that New Haven is famous for its Yale university. The translator will rather opt for the occasional equivalent: “Men 1915 yil Yale universitetini tamomlaganman”. The same goes for phraseological equivalents, they may also have permanent or variable equivalents. Such English idioms as “The game is not worth the candle” or “to pull chestnuts out of the fire for smb.” are usually translated by means of the Uzbek idioms “bu o'yin arzimaidi” and “kimdir uchun “olovdan kashtan yong'oqlarini chiqarib tashish” respectively. These equivalents reproduce all the aspects of the English idioms semantics and can be used in most contexts. Other permanent equivalents, though identical in their figurative meaning, are based on different images, that is, they have different literal meaning. Cf. “to get up on the wrong side of the bed” – “chap oyog'dan turish”, “make hay while the sun shines” – “temirni qizig'ida bos”.

LITERATURE

1. Schmitt, N. and M. McCarthy. 1997. Vocabulary: Description, Acquisition and Pedagogy. – Cambridge: Cambridge University Press.
2. Lewis, M. 1993. The Lexical Approach. – Hove: Language Teaching Publications.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент И.М.Тўхтасинов

УДК 800. 86/.87

Кульшат Жиренишина, Бахыткуль Тулеубаева
(Алматы, Казахстан)

МОЛОДЕЖНЫЙ ЯЗЫК ГЕРМАНИИ

В статье речь идет об одном из интереснейших лингвистических феноменов, а именно о молодежном сленге, который возникает часто как протест против словесных штампов, однообразия тусклой обыденной речи, и, как желание отличиться, самоутвердиться, завоевать популярность в молодежной среде, что так свойственно молодежи во все времена.

Ключевые слова: сленг, зашифрованный, “тайный” язык, условный язык, усечения.

The article discusses one of the most interesting linguistic phenomena, namely, youth slang which arises often as a protest against hackneyed phrases, monotony of dull everyday speech and as a desire to be notable, assert oneself, gain popularity among other young people which has always been so typical for young people at all times.

Key words: slang, ciphered, “secret” language, code language, syncopes.

Что собой представляет молодежный язык или сленг и к какой лингвистической категории он относится? Этот вопрос все чаще вызывает многочисленные дискуссии среди филологов. Сленг (англ. *slang*) – то же, что *жаргон*, вариант разговорной речи, не совпадающий с нормой литературного языка [1]. По определению Розенталь Д.Э., Теленковой М.А. сленг – это слова и выражения, употребляемые лицами определенных профессий или социальных прослоек [2].

Первые документированные проявления немецкого студенческого языка датированы началом 16-го века. В эпоху Реформации студенты приобретают больше самостоятельности, это благоприятствует и развитию студенческого языка. *Burschensprache* (в 17-м и 18-м веках всех студентов называли по-немецки «буршами») становится настолько заметным явлением, что с середины 18-го века ему посвящают уже особые словари. Характерными для тогдашнего студенческого языка являются обширные заимствования из греческого и, особенно, латинского языка. Со временем некоторые слова студенческого языка входили в общенемецкий язык. Вот один из примеров. От латинского *pena* = перо произошло слово *Pennal* – в 17-м веке оно было насмешливым названием студента первого семестра, усердно записывавшего лекции. Из множественного числа – *die Pennäer* – получился *der Pennäer* – школьник, а отсюда – *das Pennal* – здание школы.

Общеизвестно, что молодежь стремится к самовыражению при помощи внешнего вида, формой проведения досуга и т.д. Сленг – это тоже один из способов самовыражения молодых людей, а также способ скрыть смысл произносимого от окружающих их “чужих” людей, т. е. это их скрытый, зашифрованный, “тайный” язык. Используя в своей речи сленг, молодые люди хотят выразить свое критическое, ироническое отношение к ценностям мира старших, проявить свою независимость, самоутвердиться, завоевать популярность в молодежной среде. В целях самоутверждения, желая выглядеть современными, “продвинутыми”, молодые люди начинают употреблять слова и выражения повышенной эмоциональности, по словам Е. В. Розен, “сильные”, “беспокойные” и даже шокирующие слова и выражения, оценочные слова, отличающиеся от общепринятой речевой нормы, и которые никак нельзя признать украшениями разговорной речи [3]. Это элементы разнovidной лексики, иностранные слова, профессионализмы, вульгаризмы. Особенно пышно “расцвели” выражения, являющиеся по смыслу синонимами слов “очень хорошо”, “отлично”, “прекрасно”, “великолепно” – “Super” (*hoch besser als sehr schön, sehr gut*),

“Prima”, “Klasse”, “Toll”, “Geil” (sehr gut), “Megageil” (sehr sehr gut), “Cool” (besonders gut), “Fett” (sehr gut), “Funky” (sehr gut), “Krass” (sehr gut).

Проведённый практический анализ текстов из немецких журналов “Prinz”, “Glamour” позволяет выделить следующие особенности молодежного сленга:

- частотное употребление таких слов и их производных как: Super (der Superpunk-Songs, der Superclub); toll (tolle Ideen, tolle Tipps, ein toller Hut);

- распространенность англицизмов: Star (Star-Model, Star-Fotograf, Star-Architekt); cool (“Cool!”, coole Ideen, coole Jeans usw.). Английские слова внедрились во многие языки, где-то встречая сопротивление. Германия более восприимчива к англо-американским заимствованиям. Молодые люди считают английский язык более привлекательным, более престижным в молодежной среде. Англицизмы вносят новизну, определяют речевой портрет молодого человека, но они часто затрудняют понимание. Происходит американизация обыденной речи;

- наличие богатой системы синонимов: tierisch, teuflisch, cool. В значении “супер”, “высший класс, классный, самый замечательный” используются также и следующие сленгизмы: fett, analog, aldi, fundamental;

- образность языковых средств, проявляющаяся в:

- краткости сленгизмов: *der Fuzzi* – der Spezialist; *der Taffi* – der willensstarke Junge;
- повторах: *sterb-sterb* – sehr müde, erschöpft; *das Zapp-Zapp* – нажимание на кнопки пульта, манипулирование телевизионным пультом;
- названиях государств, их исторических областей, городов: *Lipsi* – Leipzig;
- названиях национальностей: *Ami* – der Amerikaner;

В молодежном словесном репертуаре выделяют сленгизмы, отражающие профессиональные потребности, а также общебытовой словарь. Это слова, связанные с учебой (изучаемыми дисциплинами, студенческим бытом): *Abi* – Abitur; *Assi* – Assistent; *Stip* – Stipendium; *Proff* – Professor; *Mathe* – Mathematik; *Alge* – Algebra; *Litte* – Literatur; *Bio* – Biologie; *Musi* – Musik; *Uni* – Universität; *Studi* – Student;

Общебытовой словарь состоит из:

- слов, относящихся к сфере работы, умственной деятельности: *worken*, *robotern* – arbeiten; *hämmern* – viel arbeiten;

- названий предметов, необходимых для учебной деятельности: *der Gedankenmanifestator* – der Bleistift;

- названий видов одежды: *Klamotten* – Kleidung; *das Outfit*, *Edel-Look* – gute, modische Kleidung; *Shirt* – kurzärmeliges Hemd aus Baumwolle (Unterhemd);

- слов, относящихся к области развлечений, хобби, проведения досуга, свободного времени: *das Date* – ein Treffen, Verabredung; *dancen* – tanzen;

- названий денег: *die Monnis* – деньги, деньжата, бабки; *das Esperantogeld* – der Euro;

- существительных, обозначающих людей или дающих оценку людям: *Arsch*, *Nullchecker*, *Spacken* – Idiot; *Maus*, *Perle*, *die Biene*, *die Sonne* – sympathisches Mädchen; *die Zicke* – dummes Mädchen;

- существительных, обозначающих родителей: *Mumie*, *Erzeuger*, *Alte*, *ötzi* – предки, олды (от англ. *old* – старый); *Daddy* (Vater);

- оценочные понятия: *Klasse*, *supergut*, *toll* – hervorragend; *cool* – locker, besonder gut; *ätzend* – uninteressant; *total* – voll;

- слов и словосочетаний, выражающих приветствие и формы вежливости: *Hallo!* (Begrüßung); *Sorry!* – Entschuldigung!

- слов и словосочетаний, выражающих эмоции: *Wow* – Ausruf der Bewunderung;

Для немецкой молодежи характерен вид условного языка, в котором отдается предпочтение усеченной форме слов, укороченным словам на – *i*: *Wessi* – Einwohner Westdeutschlands; *Ossi* – Einwohner der ehemaligen DDR; *Exi* – Existenz; *Präsi* – Präsident; *Idi* – Idiot.

Молодежь активно использует в своей речи *сокращения*, отражающие не только тенденцию экономии языковых средств, а также желание не быть понятыми. Для разговорной речи более характерны *усечения* конечных слогов, – апокопа (Apokope f): *Alf* – Alfred; Alexander – Alex; *Stip* – Stipendium; *Proff* – Proffessor; *Mathe* – Mathematik; *Demo* – Demonstration; *Disko* – Diskothek; *Info* – Information; *Poli* – Polizei.

Усечение начальных слогов, аффе́реза (die Aphäresis). Например: *kanisch* – amerikanisch; *s'geht* – es geht.

Особый интерес представляют слова, оканчивающиеся на **-o**, обозначающие лицо мужского рода, его профессию, политическую приверженность или характеристику: *der Normalo* – der normale Junge; *der Provokalo* – der Junge, *der Karriero* – der Karrierist, der Streber; *der Anarcho* – der Anarchist.

Некоторые сленгизмы заимствованы из:

– английского языка: *City* – Altstadt oder Geschäftszentrum; *Shopping-Center* – modernes Einkaufszentrum; *Crash* – Zusammenstoß (Autounfall);

– французского языка: *die Annonce* – Zeitungsanzeige; *das Bistro* – kleine Gaststätte; *das Dessert* – Nachspeise; *das Prestige* – das Ansehen;

– итальянского языка: *Paparazzi* – Skandalreporter; *zero problemo* – alles klar, alles easy, null Problem;

– испанского языка: *der Amigo* – der Freund; *die Tapas* – die leichte Vorspeise;

Для усиления эмоциональности речи молодежь использует набор интенсификаторов, заменяющих “*gut*”, “*sehr gut*”, “*besonders gut*”. Это слова: “*tierisch*”, “*teufisch*”, “*cool*”; “*schlecht*” – “*grottenschlecht*”; “*groß*” – “*bombastisch*”, “*gigantisch*”; “*leicht*” – “*easy*”; “*modern*” – “*crazy*”.

Именно сленг придает языку особое своеобразие. Язык, “рожденный” в молодежной среде, с течением времени занимает свое место на разных уровнях общеупотребительного языка, претендует на то, чтобы занять там достойное место.

Воспринимаемые взрослыми шокирующие многие экспрессивно-заряженные слова и выражения позже используются ими в повседневном общении. Часть сленговых слов и выражений иногда вытесняют общезыковой вариант, а также часто с ним сосуществуют.

Изучение сленга немецкой молодежи приобретает возрастающую актуальность в условиях расширяющихся международных контактов, помогает студентам лучше представить особенности и своеобразие национальной картины мира, понять национально-специфические особенности менталитета немецкой молодежи. Понимание и знание сленга приобщает обучаемых к естественной языковой среде, способствует развитию их коммуникативной компетенции, представляет собой уникальную возможность для включения обучаемых в активный диалог культур.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Новая иллюстрированная энциклопедия. – М., 2004.
2. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976.
3. Розен Е. В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке / Е. В. Розен. – М., 1991.

Атабай Жуманиязов, Шодия Рахимова
(Ургенч, Узбекистан)

INSON QIYOFASIGA MONANDLIK ASOSIDA YASALGAN BAHUVRIHILAR

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi inson qiyofasini tasvirllovchi attributiv qo'shma so'zlar ya'ni bahuvrihilar ma'no jihatidan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: bahuvrihi, attributive qo'shma so'zlar, komponent, aniqllovchili qo'shma so'zlar.

In this article the attributive compound words or "bahuvrihi"s which express human's face are analyzed by the means of examples.

Key words: bahuvrihi, attributive compound words, component, attribute.

Mavzuimiz sarlavhasida ishlatilayotgan "bahuvrihi" termini hali o'zbek tilshunoslariga yaqindan tanish emasligini inobatga olgan holda, avvalo, mazkur atama va u orqali angalashiladigan leksikologik vositaga izoh berib o'tamiz. "Bahuvrihi" so'zi kelib chiqish nuqtai nazaridan sanskrit tili mahsuli hisoblanadi. Bu atama eski hind tilida "ko'p guruch" yoki "guruch boyi" ma'nosini anglatadi. Bahuvrihi aniqllovchili (attributiv) qo'shma so'zlarning bir turi bo'lib, uning ostida inson shaxsi nomlanishi bilan bog'liq holda yasalgan kompozita(qo'shma so'z)lar tushuniladi. Ma'lumki, aniqllovchili (attributiv) qo'shma so'zlar ikki komponentdan (tobe,hokim) iborat bo'lib, ularning biri ikkinchisini aniqlab keladi. Komponentlar (qo'shma so'zning aniqllovchi va aniqlanmishlari) qo'llanilish maqsadlariga ko'ra o'rinlarini almashtirishlari(nozikbel-belinozik) mumkin. Bahuvrihining boshqa attributiv qo'shma so'zlardan farqi shuki, u orqali ifodalanilayotgan shaxs (kimsa) ma'nosi ko'chma - metaforik-metonimik xususiyatga ega bo'ladi,ya'ni bu qo'shma so'zlar ostida asosan tirik shaxs(odam) tushuniladi. Ma'no ko'chishi asosida qo'shma so'z komponentlarining semantikasi e'tibordan chetda qoladi. Masalan," xumkalla" bahuvrihisi ostida ahmoq odam tushuniladi, "xum "va" kalla" so'zning lug'aviy ma'nolari soyada qoladi, ko'rinmaydi. Shu ma'noda, bahuvrihilar muayyan shaxsning xarakterli xususiyatlarini (*toshbag'ir, ochko'z, shirinsuxan*), tashqi ko'rinishi (*olako'z, kaltasoch*), ichki hislarini(*alamzada, jabrdiyda*), kiyimlari (*kaltayubka, uzunko'ylak*), tana a'zolari(*jigargo'sha, yolg'izqo'l*) va umuman insonni xarakterli imkoniyatlarini tasvirlashda keng qo'llaniladi. Tadqiqot (magistlik dissertatsiya) jarayonida milliy tilimizning bahuvrihilarga juda boy ekanligi kuzatildi. U milliy tilimizning barcha ijtimoiy qatlamlarida (sheva, so'zlashuv va adabiy tili), kundalik hayotimizning barcha sohalarida (oila, ish joyi, zamondoshlar davrasi madaniy hordiq ko'rinishlarida) va asosan insonning yeyish, ichish, kiyinish, qiyofasi va uning hayotdagi obrazi nomlanishi bilan bog'liq hollarda juda qo'l kelishini, til egalari esa bu masalalarda katta ixtirochi va kashfiyotchi rolini o'ynaganliklarini guvohi bo'lamiz.

Mazkur maqola sarlavhasida nomlanganidek, inson qiyofasini ya'ni odamlarning tashqi ko'rinishi, qaddi qomati, siyrati, yuz ifodasi, afti – angori kabi tomonlarini atash asosida yasalgan 100 dan ziyod til birliklariga to'xtalamiz. Ular , avvalo, inson obrazi ya'ni uning tashqi qiyofasining ulug'ligi, mahobati, salobati (sersavlat, ulug'sifat, barzangisifat, purviqor, badhaybat, pahlavonsifat, devsfat,devqomat) yoki inson ko'rinishida zaiflik(jonsarak,pajmurda) kabi ko'rinishlarini anglatish uchun qo'llanilsa:

a) **"U sokin, kamtarin, muomalada nozik,lekin ulug'sifat". (Oybek. Navoiy)**

keyin yana shu tasavvurni yanada aniqroq chiqishi uchun qiyos, taqqoslash (devqomat, sarvqad, sarvqomat) komponentli bahuvrihilar ham uchraydi.

b) **"Shu payt divanda o'tirgan bir devqomatgako'zim tushdi".(Sharq yulduzi)**

c) **"Yuzi gul, sarvqomat, sochi sunbul,**

Ko'zi nargiz kabi mastona bir kel". (Habibiy)

d) **"U ovqatni ham yurib yeydigan jonsaraklardan.(Gazetadan.)**

Mazkur bahuvrihilar ichida inson qiyofasini ijobiy, go'zallik namunasi (*xushqomat, xushbichim, xushtabassum, xushro'y, xushsurat, xushsuhan, sarvinoz, serpardoz, jununvash, sohibjamol, pariparkar, gulandom, shirindimog'*) baholovchi, misol uchun:

a) “Yupqa oq kigizdan qalpoq kiygan xushqomat qizniavval tanimabman.” (P.Qodirov. Qadrim)

misollar qatorida salbiy xarakterga ega bo'lgan (*badhaybat, badbashara, badro'y, badchehra, badqovoq, badsurat, jinninamo, badburush*) kabi bahuvrihilar ham uchraydi.

b) “Soqchi mo'ylovdor, devdek, ulkan gavgdali, badbasharabir yigit ekan”. (X. To'xtaboyev. Yillar va yo'llar)

Mazkur misollardan ko'rinib turibdiki, bahuvrihilar anglatayotgan ijobiy ma'nolarni berishda forsiy (**xush – yaxshi, ser- ko'p**) salbiy man'noni berishda esa (**kam- oz, bad – yomon**) so'zlari faol qo'llanilinishini qayd qilish mumkin. Aniqllovchi komponenti daraja, miqdor, son, hajm xususiyatlarini oshirib, (*sersavlat, sersoqol, serkiprik, serpardoz*) m.s

a) “Laganlar bo'shayotganda eshikdan bir qora sersavlatodam kirib keldi”. (Pardatursun. O'qituvchi)

yoki kamaytirib (*kamqon, kamsuqol, kamgo'sht, kamsuhan*) misol uchun:

b) “Kasallar orasida kamqonlar ko'p”. (Vrach bilan suhbat)

Odamning ichki ruxiy kechinmalari ta'siri ostida namoyon bo'layotgan ijobiy qiyofalar (*xushxandon, xotirjam, sarxush, sarmast*) kabi aniqllovchili qo'shma so'zlar qatorida

c) “Ko'chada sarxush odamlardek borar edim – dedi Kamoladdin”. (T.Jalolov. Oltin qafas)

salbiy ko'rinish ifodasini anglatuvchi va ruxan tushkunlik, kayfiyat darajasini anglatuvchi (*g'amzada, alamzada, hastahol, hayolparishon, parishonhol, hayolparast, xafahol, dardmand, kasalmand*)

d) “Zindonxonaning devoridagi tuynukdan oy mo'ralab, bu ikkala g'amzadani hayrat bilan tomosha qildi.” (M. Osim. Ajdodlarimiz qissasi)

bahuvrihilar og'zaki va yozma nutqlarda ko'p uchraydi.

Yana ayrim bahuvrihilar borki, ular ijtimoiy hayotimizning ayrim tabaqalari, sektalari yoki ularning ijtimoiy ahvolini turmush darajasini bildiradilar. Bularga *bangibashara, banginusxa, dehqonsifat, darveshsifat, devonasifat, faylasufnamo, falokatzada, telbanamo, jinninamo, avliyonamo* kabi bahuvrihilar misol sifatida keltirish mumkin. Ms:

a) “Uning hayolparast, merov, devonasifat odam ekanligiaftidan va qilig'idan bilinib turar edi”. (M. Osim. Elchilar)

b) “Toshtemir ham keyini toifa oyoqyalanglardan bo'lib, Mirzacho'lga boruvchilar to'piga qo'shildi.” (H. G'ulom. Feruza)

c) “ – Hm. Ana shunaqa oyoqyalanglardan qo'rq-da – boshini liqqilatdi Xo'jayor. (A.Narziqulov. Hayot yolqini)

Inson qaddi qomati bilan bog'liq bahuvrihilar yasallishida eng e'tiborlisi shundaki, ular orqali inson oyog'idan tortib to boshigacha bo'lgan a'zolarining deyarli hammasi bilan yasalgan atributiv qo'shma so'zlar uchraydi. Fikrimizni misollar orqali quvvatlashga harakat qilamiz va insonning eng boshlang'ich va yuqori a'zosi, kalla (bosh) bilan bog'liq misollardan boshlaymiz.

“Kalla (bosh)”

Bunday bahuvrihilar yaltirbosh, qoqvosh, xumbosh, qovoqkalla, kadikalla (*xorazm shevasidan*), xumkalla, kallaxum, tepakal kabi misollarni keltirish mumkin. Misollar ichida qo'shma so'z komponentlari o'rinlari almashishi (*xumkalla – kallaxum*) bilan bir qatorda imlo o'zgarishli “qoqvosh” misollarini qayd qilib o'tish maqsadga muvofiqdir. Kezi kelganda shuni aytish lozimki, izohli lug'atlarimizda xumkalla- kallaxum so'zlarining sharhi birinchi ma'noda ayni, o'xshash, ikkinchi ko'chma ma'nolarida esa xumkalla so'ziga “ahmoq, miyasi aynigan” izohi beriladi, biroq “kallaxum” ning “insonni jismonan va ruxan charchashi – stress holatga uchraganligi qayd qilinmagan. Tepakal bahuvrihisi ostida sochsiz kalla, bosh inobatga olinayotganini izohlashga hojat yo'q. Masalan,

a) “Majlis zaliga kirsam bir yaltirbosh doklat qilayotgan ekan.”

b) *“Tergovchi yosh bo’lsa ham, sochlari to’kilgan, tepakal akan.”*

c) *“Xumkalla! Shariat yo’lidan toygan qizning so’ziga ishonasanmi.” (Oybek, Tanlangan asarlar)*

Insonning bosh a’zosi albatta soch bilan bog’liq (oqsoch, qorasoch, jingalaksoch) bo’lgani sababli, ularga ham misol keltiramiz, lekin bu yerda ayrim bahuvrihilar o’z ma’nosida (oqsoch – oq sochli odam), va asta- asta tilda ko’chma ma’noda (oqsoch – boylar, zodagonlar oilasida yollanib xizmat qiluvchi ayol, cho’ri) uchrashlarini ham ta’kidlash lozim. Qizig’i shundaki, mazkur so’zning imlo lug’atdagi izohi o’z ma’nosi bilan emas, ko’chma ma’nosi bilan boshlangan.

a) *“Bu ayol oilamizda shunday hurmat qilinardiki, uni hech kim oqsoch deb o’ylamasdi.” (Og’zaki nutqdan)*

“Kiprik”

a) *“Tog’li badahshonlilar orasida qo’shqoshlar va serkipriklar juda ko’p.” (Hikoyadan)*

“Ko’z”

Ko’z so’zi bilan yasalgan misollar qatoriga quyidagi misollarni kiritishimiz mumkin: *bo’tako’z, bo’taloqko’z, zag’chako’z, xumorko’z, olako’z, to’rtko’z, baliqko’z*. Qizig’i shundaki, *“olako’z”* orqali ko’zning shaklan ko’rinish ish xususiyati, oq va qoraning o’zaro hajmiy munosabati ya’ni oq qismi ko’p soqqasi birmuncha ko’tarilgan katta ko’zli odam tushunilsa, *“zag’chako’z”*da ko’z soqqasining rangi ya’ni ko’k ko’zli odam anglashiladi. Kezi kelganda shuni ta’kidlab o’tish kerakki, xalq og’zaki ijodida ko’z bilan bog’liq: *olako’z, qorako’z, ko’kko’z, qizilko’z, sariqko’z, kiyikko’z, jayronko’z, ohuko’z, burgutko’z* bahuvrihilaridan keng foydalaniladi. Xalq termalarida keng uchraydi.

a) *“Ey, olako’z gal bari”. (Xalq og’zaki ijodi)*

“Burun”

Bu a’zo bilan bog’liq qirraburun, qushburun, tanqaburun misollari ham uchradi.

a) *“Doro 1 baland bo’yli qushburun, chiroyli odam edi.” (M. Osim, Ajdodlarimiz qissasi)*

“Og’iz”

Inson tanasining muhim a’zolaridan biri og’iz bilan bog’liq og’ziochiq, og’zikatta, og’zivayron, zaharog’iz bahuvrihilari og’zaki nutqda ko’p uchraydi, lug’atda esa yakka bir forsiy muqobili bor misolga *“kampirdahan”* ga duch keldik:

a) *“Eshikdan tishlari tushib, lablari ichiga kirib ketgan, kampirdahan, zag’chako’z bir chol kirib ta’zim qildi. (M. Osim, O’tror)*

Misollarning ichida nafaqat og’iz balki uning ichi tish bilan bog’liq bahuvrihilar ham bor.:

b) *“Yirik gavdali, qisiq ko’z, tanqaburun bu odam, aftidan, tillotishning sherigi edi.” (A.Ibodinov, “Latofat” do’konidagi qatl”)*

Yuqorida keltirilgan misollardan ko’rinib turibdiki, insonning kalla(bosh) tana a’zosi bilan bog’liq bahuvrihilar ko’p va rang –barang. Uning boshqa a’zolari, ya’ni qo’l fors tilidan (*zabardast va chapdast*) milliy tilimizdan esa (*yolg’izqo’l, yakkaqo’l, arzonqo’l* va bahuvrihi komponentlari o’rnini almashtirib kelgan *“qo’lqanot” (ayrilmas do’st, birodar ma’nosida)*, ko’krak (*yalangto’sh*), bel qismi(*kaltabaqay, kaltadum*), oyoq bilan (*yalangoyoq, chalishoyoq, og’iroyoq*) misollarigina uchradi. Barchasi asosan ko’chma ma’noda, zero og’iroyoq xomilador ayollarni, yalangoyoq kambag’al kishilarni, yolg’izqo’l oilada tanholikni anglatishiga ortiqcha izohning hojati yo’q.

Eng qizig’i shundaki, insonga uning ko’rinishi orqali baho berishda nafaqat uning tashqi a’zolari orqali balki insonning tomir tomirigacha kirib borilganligini ayrim misollar yaqqol ko’rsatadi. Bullarga sertomir, oqsuyak, kamgo’sht, xomsemiz, kamqon misollarini kiritish mumkin:

a) *“Bu bo’limda asosan kamqonlar yotadi.” (Hamshiralar tilidan)*

b) *“Xo’jalar ilgari biz arab avlodimiz, oqsuyakmiz deb o’zlarini baland tutib keladi.” (Pardatursun, O’qituvchi)*

Bu boradagi kuzatishlarimizga qo’shimcha qilib, yana shu narsani aytish joizki, yig’ilgan misollar ichida xalqimiz bahuvrihilar yasashda stilistik imkoniyatlardan ham keng foydalanadi. Fikrimizni *“yuz”* so’zi bilan bog’liq ma’nodosh so’zlarni turli stilistik bo’yoqlar asosida berilgan

misollarda quvvatlashimiz mumkin. Bunda yuz neytral leksemasini basharadan tortib, ruxsorgacha (bo'yab) berilishini ko'rsa bo'ladi. Misollar keltiramiz:

a) *"Alqissa baq- baqaloq mulla Mamasolih bin Mulla Matkarim maxdum bilan bangibashara bir soat chamasi mudrashdi."* (N. Maqsudiy, Laylat-ur qadr)

b) *"Eshik ochilib bir gulyuz kirib keldi."* (Hikoyadan)

c) *"Gulgunmisiz, gulruxim, dil bog'imda nargizam, quyosh yanglig' chorlaysiz muhabbati durkunim."* (E. Ohunova)

Mavzuning yakuni sifatida inson ko'rinishi, uning tana a'zolari, va ular bilan bogliq kayfiyatlari asosida yasalgan bahuviyalar qisman sifatlovchi vazifalarida ya'ni ular muayyan bir shaxsga xos belgilarni bildirib kelishi hollari uchrasa, qisman ular mustaqil til birligi sifatida keng qo'llanilayotganligini qayd qilish joiz. Bu esa, avvalo, xalqimizning tafakkur qobiliyati kengayib, fikrlari esa yanada teranlashib borayotganligini bildirsa, keyinchalik o'z navbatida milliy tilimizni yangi yangi leksik birliklar bilan boyib, uning ifoda qudratini yanada oshib borayotganligiga shahodatlik qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "O'zbek tilining izohli lug'ati" – A.Madvaliyev tahriri ostida, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti –Toshkent, 2006-2008 1-jild.

2. "O'zbek tilining izohli lug'ati" – A.Madvaliyev tahriri ostida, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti –Toshkent, 2006-2008 2-jild.

3. "O'zbek tilining izohli lug'ati" – A.Madvaliyev tahriri ostida, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti –Toshkent, 2006-2008 3-jild.

УДК 8

Райса Заїка
(Маріуполь, Україна)

МОТИВАЦІЯ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ІНТЕРЕСУ ДО ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У НЕПРОФІЛЬНИХ ВНЗ

У статті подано проблеми підвищення мотивації у немовних вищих навчальних закладах. Детально розкриті види мотивації. Розглянуто засоби підвищення внутрішньої мотивації та активізації мовленнєвої діяльності на заняттях та у позакласній роботі.

Ключові слова: мотивація, фактор, внутрішня мотивація, зовнішня мотивація, інтерес до предмету, диференціація, нетрадиційні форми.

In the article the problem of increasing motivation in non-language universities. Details disclosed types of motivation. The means of increasing internal motivation and activation of language activities in the classroom and in extra-curricular activities.

Key words: motivation factor, internal motivation, external motivation, interest in the subject, differentiation, unconventional forms.

Протягом останніх десятиліть питання вивчення іноземних мов із застосуванням новітніх методів їх викладання (перш за все, комунікативного) стало надзвичайно актуальним. Це пов'язано з поступовою інтеграцією України у європейське і світове співтовариство, з необхідністю фахівців у різних галузях знань спілкуватися з іноземцями. Саме тому сучасні науковці приділяють багато уваги вдосконаленню методики викладання іноземних мов на всіх рівнях – від початкової школи до мовних і немовних ВНЗ.

При викладанні іноземної мови у немовному ВНЗ важливе значення має мотивація студентів, а точніше, її підвищення на практичних заняттях з даної дисципліни. Адже не

секрет, що у немовному ВНЗ під час вивчення іноземної мови виникають певні проблеми, що зумовлені наступними чинниками:

1) у непрофільному ВНЗ студенти роблять акцент на фахових дисциплінах, до яких іноземна мова не належить. При вивченні ж іноземної мови, як і інших непрофільних дисциплін, у більшості студентів присутня виключно зовнішня мотивація (тобто, студенти вивчають її лише для того, щоб отримати кращу оцінку на іспиті, а не через особисту зацікавленість у самій дисципліні);

2) у немовних вузах, як правило, в одній групі навчаються студенти з різним рівнем володіння іноземною мовою (від сильного до слабого), з різними здібностями до даної дисципліни, що також впливає на їх мотивацію, внаслідок чого викладачу буває важко визначити оптимальне навантаження на кожну тему, кожне заняття, так щоб цікаво було як сильним студентам, так і середнім, і слабким;

3) обмежена кількість годин, що виділяється на дисципліну «іноземна мова» у немовному вузі не дозволяє опанувати її на належному, професійному рівні.

Тому перед викладачами іноземної мови за професійним спрямуванням стоїть головне завдання-мотивація студентів.

До основних видів мотивації, які виділяються психологами, належать внутрішня і зовнішня мотивації. Під внутрішньою мотивацією вчені розуміють вчинення особою певних дій тільки через те, що вона одержує задоволення від самого цього процесу (виконання певної роботи, вивчення певної дисципліни тощо), а не заради одержання за це чогось ззовні (матеріальної винагороди, позитивної оцінки на іспиті тощо). Зовнішні фактори у цьому випадку відходять на другий план. Якщо особа вчиняє такі дії лише для того, щоб одержати таку винагороду або не одержати покарання за те, що не вчинила потрібних дій, її мотивація вважається зовнішньою.

Особистий досвід свідчить про те, що для ефективного вивчення іноземної мови (як і будь-якої іншої навчальної дисципліни) вирішальне значення має внутрішня мотивація. Адже, коли студент вивчає цю дисципліну тільки для того, щоб «скласти іспит і забути», він не отримає не лише задоволення від процесу навчання, але й відповідних знань.

Але, яким чином можна викликати у студента немовного ВНЗ цікавість до такої дисципліни як іноземна мова? Це питання завжди залишатиметься актуальним, адже, як відомо, «немає межі досконалості». Крім того, всі люди, як відомо, різні, тому щоб досягти кращих результатів, потрібно до кожного студента застосовувати індивідуальний підхід, що при груповій роботі реалізувати дуже важко.

Проте, серед основних засобів підвищення внутрішньої мотивації на заняттях з іноземної мови можна виділити наступні:

1) пояснення студентам важливості оволодіння іноземною мовою на належному рівні для їх майбутньої кар'єри;

2) постійне заохочення активної роботи студентів на заняттях з іноземної мови (особливо це актуально під час навчання слабких студентів та тих, яким важко дається оволодіння продуктивними видами мовленнєвої діяльності);

3) постійне використання засобів активізації мовленнєвої діяльності студентів на заняттях з іноземної мови, мета яких – не лише навчити студентів іншомовній граматиці, лексиці, навикам говоріння тощо, але й зацікавити їх.

До основних засобів активізації мовленнєвої діяльності на заняттях з іноземної мови належать наступні:

1) відео. Робота з відеоматеріалами на заняттях аналогічна до роботи з друкованими та аудіо текстами: тут так само присутній до текстовий (підготовчий) етап, текстовий етап (перегляду відео) та після текстовий (виконання завдання до переглянутого фрагмента). Основні вимоги до відео тексту наступні: його складність повинна відповідати рівню володіння студентами іноземною мовою а також (бажано), їх спеціальності;

2) наочність. Після появи комунікативного методу викладання іноземних мов наочність почала широко застосовуватися на всіх етапах їх викладання. До наочності належать різноманітні малюнки, картини, фотографії, схеми тощо, які на заняттях з іноземної мови можуть використовуватися як для семантизації і засвоєння окремих лексичних одиниць (переважно це застосовується на початковому етапі), так і для формування продуктивних видів мовленнєвої діяльності (перш за все, говоріння);

3) ігри. Найчастіше серед засобів активізації мовленнєвої діяльності на заняттях з іноземної мови використовуються ігри. Це пояснюється цілим рядом причин. По-перше, будь-які ігри (мовні, рольові тощо) як ніщо інше сприяють підвищенню мотивації студентів до навчання і разом з тим допомагають засвоїти той чи інший мовний матеріал і навчитися розмовляти іноземною мовою. По-друге, підготувати гру для викладача набагато простіше і швидше, ніж знайти потрібну картину чи відео з потрібною апаратурою. До основних видів ігор, які найчастіше використовуються на заняттях з іноземної мови належать:

1) мовні ігри – ігри на засвоєння лексичних одиниць, граматичних структур, тренування правильної вимови;

2) мовленнєві ігри – на розвиток навичок аудіювання і говоріння;

За іншою класифікацією ігри поділяються на:

1) ігри на використання інформаційної прогалини;

2) обмін інформацією;

3) об'єднання складових елементів в одне ціле (речення, текст);

4) ігри типу «лото», коли студенти повинні заповнити прогалини потрібними прийменниками, займенниками тощо;

5) ігри з використанням драматизації, найпоширенішими серед яких є т. зв. ділові ігри, де студенти повинні розіграти яку-небудь ситуацію, з їх майбутньої професійної діяльності.

Таким чином, можна сказати, що не існує єдиного рецепту підвищення мотивації для всіх студентів всіх рівнів і професій. Але не зважати на цю проблему також не можна, оскільки немотивований студент ніколи не зможе вивчити нецікаву дисципліну.

Досягнення високого рівня засвоєння іноземних мов більшістю випускників вузів входило в число завдань національної системи освіти ще в минулому столітті, але труднощі для виконання цих завдань (нестача висококваліфікованих кадрів, видання мільйона підручників, посібників, додаткового матеріалу), сповільнювали процес і результати не відповідали вимогу часу.

Саме тому дуже актуальним є пошук викладачами шляхів підвищення ефективності і результативності своєї роботи, а значить якості. Головне складність при вивченні ін. мови в тому, що засвоєння учнями невеликої кількості інформації не дає можливості виконати корисні і результативні дії – зрозуміти текст пісні, діалог героїв фільму або перевести статтю з журналу.

Традиційно в навчальних планах немовних вищих навчальних закладах України передбачають дві години ін. мови щотижня. Наявність багатьох інших предметів та інші фактори не дають можливості вивчати тільки іноземну мову, створюють складності самостійної підготовки до наступного заняття. На наступному занятті студент приходить з настільки малим багажем знань, що починає вивчати мову з нуля.

Найефективнішою є методика інтенсивного вивчення іноземної мови. Але вона може реалізуватися, тільки в мовних вузах.

Один з найбільш складних аспектів діяльності вчителя – мотивувати студентів. Студенти, які не мотивовані не будуть ефективно вчитися. Вони не будуть запам'ятовувати інформацію і не братимуть участі, а деякі навіть можуть стати дезорганізаторами.

Мотивація, як внутрішня так і зовнішня є ключовим фактором в успіху студентів на всіх етапах навчання і викладач може грати ключову роль в забезпеченні і заохочення мотивації своїх учнів.

Причини відсутності інтересу студентів:

- Немає інтересу до даного предмету
- Вважають методи викладача непривабливими
- Відволікаються на зовнішні чинники

Яким чином я і мої колеги намагаємося мотивувати наших студентів?

Крок 1 – **Диференціація студентів** за рівнем підготовки в школі. На першому занятті проводимо з кожним студентом короткий тест опитування. Для того щоб слабким студентам було психологічно комфортно, визначаємо в одну підгрупу, сильних – в іншу. Для сильних здорова конкуренція сприятиме прогресу. На один рік я беру сильних студентів, на наступний рік моя колега.

Крок 2 – Використання нетрадиційних форм і прийомів, таких як:

Проектна методика використовується на різних рівнях навчання доповнюючи інші методи. Наприклад, інформаційно-дослідні проекти на другому курсі йдуть за темами: «Екологічні проблеми в Україні», «Екологія нашого міста», «Молодіжні рухи в англomовних країнах», «Молодіжні рухи в Україні», «Мій ресторан української кухні».

Ігрові – рольові проекти:

- «Ви відвідали виставку промислових товарів за кордоном з метою купити обладнання для своєї фірми»,

- «Ви на фірмі у ділового партнера з метою укладення контракту».

Проекти конкретного соціологічного дослідження: «Вплив американської та британської культури на спосіб життя в моїй країні»

У процесі проектної діяльності викладач стає членом групи джерелом ідей інформації, порадиником і рефері.

Крок 3 – Проведення уроків з використанням програми створення презентацій Microsoft Power Point допомагає реалізувати особистісно орієнтований підхід в навчанні.

При репродуктивному методі ведення уроку, коли носій інформації-вчитель вимагає від студентів концентрації уваги, напруження пам'яті.

Психологічно не кожен студент має активний тип сприйняття і це може бути причиною неуспішності. При організації уроку з використанням ІТ інформація надається учневі барвисто оформленої з використанням ефектів уваги у вигляді тексту, діаграми, графіка, малюнка. Презентації ми активно проводимо, як на базовій програмі I, II курси, так і на предмет «іноземна мова з професійною спрямованістю». Уже традицією стали:

- Презентації різних фірм, компаній,
- Презентації по екологічним проблемам.

У нашому вузі була проведена конференція про історію та новинки автомобілебудування, де студенти готували презентаційні проекти з даної тематики.

Крок 4 – Показником якості знань по ін. мови є участь в олімпіадах, конкурсах. Щорічно наші студенти беруть участь, як в олімпіаді коледжу, так і в міській. Наші студенти займали II і III місця.

Шаг 5 – Позакласна робота.

У самій можливості практичного застосування учнів набутих знань і навичок закладений один з важливих шляхів підвищення мотивації при вивченні іноземної мови.

Будучи тісно пов'язаною з урочною роботою, позакласна робота має свої особливості:

- 1) Участь студентів носить добровільний характер (на уроці обов'язковий);
- 2) Позакласні заняття мають невимушений характер;
- 3) Різні форми позакласної роботи виключають строгий контроль у вигляді оцінок;
- 4) Позакласна робота в порівнянні з урочною дає великі можливості для прояву самостійності студентів їх ініціативи і творчості.

У 2015 році ми провели бінарний проект позакласний захід «Поет на всі часи для всіх народів». Захід проводився викладачами англійської та української мови. Студенти ставили сценку з дитинства Т.Шевченка, читали вірші поета англійською мовою, закріплювалися навички зв'язного усного монологічного висловлювання, тривала практика проведення

презентацій. Захід сприяло більш глибокому знанню корінних традицій і звичаїв свого народу, сприяло розвитку пізнавального інтересу і підвищенню мотивації вивчення іноземної мови.

Крок 6 – Проведення «тижня англійської мови» також сприяє підвищенню якості знань з іноземної мови. Заходи тижня:

- Конкурс тематичних газет англійською мовою
- Конкурс на «кращого перекладача»
- Конкурс рефератів
- Урок само врятування
- Відкритий позакласний захід

Проводячи опитування у студентів декількох груп, на запитання «Що може змусити вас проявити більший інтерес і поліпшити якість знань з іноземної мови?». Виявилось, що:

- Близько 50% учнів підвищують якість знань з іноземної мови через можливість розібратися в комп'ютерних іграх;
- 20% Вважають, що якісні знання можуть отримати тільки перебуваючи в мовному середовищі (краще пожити в англійській сім'ї);
- 10% Мають інтерес до ін. мови з метою спілкування з друзями з інших країн через Інтернет;
- 5% Щоб познайомитися з красивою дівчиною з англомовної країни;
- 5% Просто вчити, щоб прочитати книгу;

Так як пізнавальний інтерес підвищує темпи і обсяги засвоєння матеріалу, «Які ж завдання будуть стояти перед нами для підвищення якості та продуктивної вивчення іноземної мови?»

- Використовувати навчальні комп'ютерні програми;
- Максимальне використання всесвітньої мережі і всіх наявних у студентів гаджетів;
- Частіше використовувати нестандартні уроки для перекладу навчання з викладання на управління самостійної навчально-пізнавальної діяльністю студентів.

Викладачі іноземних мов розглядають кожного студента не стільки як об'єкт, що потребує впливу, скільки як особистість, що інтенсивно розвивається в процесі навчальної діяльності. І щоб учень займав активну позицію в процесі навчальної діяльності, він повинен мати потужні джерела мотивації до навчання. Тому викладачі іноземних мов щоденно застосовують своє основне педагогічне мистецтво – це вміння спонукати, а не примушувати. Така система передбачає позитивну аргументацію методів і засобів впливу на студента, за якою майстерність учителя виявляється в тому, що він стимулює учня робити все з власної волі, з бажанням і радістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мирослюбов А.А. Культуроведческая направленность в обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 5. – С. 11-14.
2. Пидкасистый П.И., Портнов М.Л. Искусство преподавания. – М.: Российское педагогическое агентство, 1998. – 184 с.
3. Богин В.Г. Обучение рефлексии как способ формирования творческой личности // Современная дидактика: теория – практика. – М.: МГПИ, 1993. – С. 153-176.

*Hamida Ziyayeva
(Andijan, Uzbekistan)*

USING JIGSAW READING ACTIVITIES TO INCREASE LEARNERS' MOTIVATION TO READ

English becomes one of the main subjects for Junior High School up to College students. Even kindergarten and elementary students have also learned the four English skills; they are listening, reading, speaking and writing. One of the four skills, reading plays an important role in learning process because it gives knowledge, information, and idea to be applied in the speaking and writing. Through reading, students can learn ideas, concepts, and attitudes. Then, by reading, students can get many vocabularies that they need to be applied in speaking and writing. Additionally, reading skill is used in the final examination. So the students must have a good reading comprehension if they want to pass the exams and graduate from the school.

Teaching reading should encourage the student's cooperation, in expressing idea, sharing idea, asking and explaining each other in a group so that the learning process of reading comprehension will achieve the better result. That is why a new strategy or method to improve the students' reading skill is needed to overcome the above problems. Based on the background above, the researcher is interested in conducting a research to improve the reading comprehension skill by using jigsaw. Reading teaching and learning process in the classroom is commonly influenced by some factors such as teachers, students, media, and techniques.

Cooperative learning or group work method has several activities in the teaching learning. Jigsaw is one of the activities in the cooperative learning. In cooperative learning, students cooperate with their friends to discuss the topic they study but when the students are given to study their own topic, it is the danger because the students tend only to study their own topic and the students do not want to study their friends' topic. Jigsaw is one of activities of cooperative methods which can solve this problem. Slavin says that Jigsaw includes a procedure whereby students share information they have gathered with their group mates and with the other group mate in the class. Students are quizzed on all topics and the quiz scores are averaged to form team scores. So, if the team wants to be successful, the team members must not only accomplish their subtasks but also do a good job of sharing information with their teammates.

The jigsaw technique was first developed in the early 1970s by Elliot Aronson and his student at the University of Texas and the University of California. The Jigsaw classroom was first used in 1971 in Austin, Texas. Since that, hundreds of schools have used the jigsaw classroom with great success.

Jigsaw classroom is a cooperative learning technique that reduces racial conflict among school students, promote better learning, improve students' motivation, and increase enjoyment of the learning experiences.

Steps in implementing Jigsaw Technique in the Classroom: According to Aronson , the jigsaw classroom is very simple use. These are the steps of jigsaw:

- Dividing students into 5-6 person jigsaw groups. The groups should be diverse in terms of gender, ethnicity, race, and ability.
- Appointing one student from each group as the leader. Initially, this person should be the most mature student in the group.
- Dividing the days' lesson into 5-6 segments. For example, if you want to ask to the students to write a topic about sport, you might divide the topic into stand-alone topic on: 1) badminton, (2) badminton, (3) swimming, (4) volley ball, (5) running.
- Assigning each student to learn one segment, making sure students have direct access only their segment.
- Giving students time to read the topic at least twice and become familiar with the topic.

- Giving students to the expert groups time to discuss the main point of their segment and to rehearse the presentation they will make to their jigsaw group.
- Bringing the student back into their jigsaw group.
- Asking each student to present her or his segment to the group. Encourage others in the groups to ask questions for clarification.
- Floating the group, observing the process, if any group is having trouble, (e.g., a member is dominating or disruptive), make an appropriate intervention. Eventually, its best for the group leader to handle task. Leaders can be trained by whispering an instruction on how to intervene, until the leader gets the hang of it.

At the end of the session, give a quiz on the material so that students quickly come to realize that these sessions are not just fun and game but really count.

Based on opinion above, we can conclude jigsaw is model learning technique of cooperative learning, with students learn in small group consist of four or six person, diverse inter gender ethnicity, race and ability, cooperative in positive interdependence and responsible to present the task for each member Many researchers have written about the influence of jigsaw technique in improving students' achievement. They all find that jigsaw technique plays great role in improving students' achievement. The only difference is that each of the research uses different variables, methods, and the materials in improving students' achievement.

REFERENCES

1. Alderson, J.C. 2000. Assessing Reading. New York: Cambridge University Press.
2. Aronson J. 1997. The Effectiveness of Teaching Reading Comprehension by using jigsaw technique. Learn English Melbourne
3. Farouk, M. 2001. The Effect of using the Jigsaw Reading Anxiety and Comprehension. Egypt : Journal of Education College.

УДК 413

*С.Исмаилов, Иноят Игамова, Сайёра Ёрова
(Самарканд, Узбекистан)*

ТАРЖИМАДА СЕМАНТИК ТРАНСПОЗИЦИЯНИНГ ИФОДАСИ

В этой статье рассматривается вопрос транспозиции в переводе, также транспозиции времен глагола во французском языке, приведен пример на основе французского слова cheval, а также разные значения этого слова в связи с контекстом.

Ключевые слова: транспозиция, значение, семантика, исследование, аспекты содержания и изложения, лексическая единица.

This article is examined the issue of transposition in translation, and also transposition of time verb in French according to the french word cheval and different meaning of this word on the context.

Keywords: transposition, definition, semantics, research, aspects of content and exposition, lexis unity.

Транспозиция сўзининг маъноси кенг тушунчани ифодалайди. Шу боис, тилшуносликнинг назарий муаммолари ва таржима назариясига бағишланган илмий асарларда бу сўз кенг кўламда қўлланиб келинмоқда. Мазмун кўлами бўйича қайси бир соҳага тегишлигини қайд этиш ва тадқиқот объектини чегаралаш мақсадида тадқиқотчилар аксарият ҳолларда маънони чегараловчи бир қатор сифатларни ҳам бу сўзга қўшиб

ишлатадилар: морфологик транспозиция, синтактик транспозиция, лексик транспозиция ва ҳоказо. Кенг маънода транспозиция – бу ҳар қандай тил шаклининг кўчишидир. Масалан, замонлар транспозицияси – француз тилидаги *présent de l’indicatif* нинг *passé composé future simple* ва инглиз тилидаги *Present Continuous, Past Indefinite* ёки *Future Simple Tense* ўрнида қўлланиши, гап коммуникатив турларининг транспозицияси – француз тилидаги сўрок гапнинг дарак маъносида қўлланиши ва шунга ўхшаш.

Мақолада транспозиция ходисаси француз тилидаги *cheval* инглиз тилидаги *noun* сўзи мисолида таҳлил қилинади. Транспозициянинг синтактик механизмини, яъни *cheval (noun)* сўзи шаклининг транспозиция вақтидаги ўзгаришларини кузатиб бориш учун, энг аввало унинг семантикасидаги бошланғич элементга – номланиш маъносига мурожаат этиш аҳамиятга эга. *Le Nouveau Petit Robert* – да *cheval* сўзининг асосий, бошланғич маъноси 1-ракам билан берилган – *Grand mammifère ongulé (hippomorphes) à crinière, plus grand que l’âne, domestiqué par l’homme comme animal de trait et de transport*. 5-ракам билан эса транспозиция оқибатида вужудга келган унинг кўчма маънолари берилган: *homme grossier, brutal; une personne obstinée, infatigable; une grande femme masculine, cheval de retour* ва бошқалар. *Cheval* сўзининг луғатда берилган лексик-семантик вариантларини семантик ёки функционал жиҳатдан таққослаб кўришнинг ўзигина шуни кўрсатиб турибдики, семантик транспозиция тилда сўзининг намоён бўлиш воситаларига эга эмас, у фақат матнда мулоқот-нутқ фаолияти ҳосиласи сифатида баён этилади. Демак, семантик транспозиция бир қатор муҳим томонларни ўз ичига олади. Биринчидан, одамларга хос бўлган ёки маълум бир вазиятда намоён бўладиган уларнинг фазилатлари ёки нуқсонлари *cheval* сўзи ёрдамида иккинчи бор номланмоқда – зооним умумий ўхшаш сема (маъно, мазмун) асосида антропонимга кўчяпти. Иккинчидан, ушбу умумий маънонинг намоён бўлиши учун алоҳида, *cheval* сўзининг атов маъноси учун хос бўлган контекстдан фарқ қилувчи, контекст бўлишлиги талаб қилиняпти: ўзгача синтактик қамров, бирламчи лексик валентликнинг бузилиши ва янги семантик алоқаларнинг юзага келиши. Семантик транспозициянинг юзага чиқишида контекст асосий ифода воситаси ролини ўйнайди. Ҳар бир алоҳида контекстда намоён бўлаётган суз - *cheval* маъноларидан бир-бирига мос келмайди. У янги бутун лексик белги сифатида қўлланганда иккиламчи номлаш доимо содир бўлаверади: лексик белги мазмун касб этади, тил эса “қўлланган”, яъни мулоқот вазифаларини бажарган бўлади. *Cheval* сўзи иштирок этган контекст турларини ва семантик транспозиция ходисаси содир бўлишининг семантик ва лингвистик механизмини қуйидагича тасвирлашимиз мумкин:

Ифода жиҳати	Мазмун жиҳати
<i>Cheval</i>	1. ҳайвон номи (<i>cheval</i>)
<i>Homme grossier, brutal</i>	2. қўпол, кўрс одам (<i>cheval</i>)
<i>Personne obstinée, infatigable</i>	3. чарчамас, ҳормас киши (<i>un vrai cheval</i>)
<i>Grande femme masculine</i>	4. хунук, эркаксифат аёл (<i>grand cheval</i>)
<i>Récidiviste</i>	5. ашадий жиноятчи (<i>cheval de retour</i>)

Cheval сўзи билан боғлиқ барча семантик транспозиция турлари юқоридаги тасвирда берилмаган. Мулоқот жараёнида семантик транспозиция метафорик, метаномик, муболаға, кесатиш, кичрайтириш каби хилма-хил кўринишлари билан ранг-баранг контекстларда юзага чиқиши мумкин. Масалан: 1. *Ne te frappe pas, mon petit cheval, dit Marcel (Beauvoir)*. 2. *Alors petit cheval? – demande Brunet amicalement (Sartre)*. 3. *Ma mere appréciait service de cette bonne si intelligente et active ... qui faisait tout bien, travaillant comme un cheval, qu’elle fût bien portante ou non, mais sans bruit (Proust)*.

Лексик бирликнинг семантик мазмундорлигини тизимли таҳлил этиш икки йўналишда олиб борилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Биринчиси, семантик транспозиция натижасида

хар бир сўзнинг семантик структурасида пайдо бўлган лексик-семантик вариантларнинг тўлиқ тизимини яратишни тақозо этса, иккинчиси семантик транспозиция натижасида вужудга келган ҳар бир янги семанинг лексик майдонини яратиш мақсад қилиб кўяди. Масалан, ҳозирги француз тилида “меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлишлик” ёки оддийгина “меҳнат қобилияти” семантик майдонида *cheval* сўзи биланбир қаторда *boeuf*, *fourmi*, *abeille*, *jument*, *rosse*, *poulain* *pouliche* каби кўпгина сўзлар иштирок этиши мумкин. Ҳар бирининг транспозиция натижасида вужудга келган маъноларини тартибга солиш ва семантик майдондаги уларнинг ўринларини аниқлаш нафақат таржимонлар учун, балки француз тили тадқиқотчилари ва образли нутқни эгаллашга интилувчилар учун ҳам катта имкониятлар яратган бўларди.

АДАБИЁТЛАР

1. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – М., 1986.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, перевод с французского. – М., 1955.
3. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975.
4. Le Nouveau Petit Roberts sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. P., 1993. – P. 361.
5. Исмаилов С.И. Транспозиция хакида баъзи мулохазалар. – Самарканд, 2007. – С.150.
6. Гак В.Г. К проблеме соотношения языка и действительности. – Вязьма, 1972. – №5.

Gulruxsor Kobulova
(Urganch, O'zbekiston)

SHEKPIR DAVRIDA INGLIZ TILI STILISTIKASI

Ushbu maqolada ingliz adabiyotshunosligining buyuk namoyondasi Shekspir asarlarining tahliliga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: *stilistika, adabiyot, shekspirshunos, metafora.*

Shekspir davri shubhasiz ingliz milliy adabiyoti shakllanishida muhim davr hisoblanadi. Bu davr anchayin uzoq jarayonni o'z ichiga qamrab olib, XVIII asr ikkinchi yarmigacha davom etdi. XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida hali aniq bir qolipga tushgan yozma – adabiyot tili mavjud emasdi. Shekspir davrida og'zaki so'zlashuvda so'zlar anchayin erkin shaklda edi. Bu davrda ziyoli va tilshunos olimlarning “to'g'ri” va badiiy hisoblangan ingliz tili varianti amal qilardi.

Ko'pgina olimlar o'sha davrda og'zaki va yozma til juda ham bir biriga mustahkam bo'g'liqligini qayd etib o'tishadi. Ushbu xususiyatdan kelib chiqqan holda mashhur shekspirshunos M.M Morozov “Ulardan aksariyati, albatta Shekpirni lingvistik fantaziyasini ham qayd qilib o'tamiz, jonli tilda eshitishtirish bo'yicha yozilgan yoki analogi bo'yicha tuzilgan.” G. Uayldning tushuntirishiga ko'ra Shekspir asarlari tili bu Shekpir o'zi so'zlashgan tildir. Bu borada Shekpir ham mustasno emas. Va yana shuni qayd qilib o'tish lozimki, unda XVI asr adabiy-so'zlashuv va badiiy tili o'rtasida mustahkam aloqaga ega. G. Uayld bunday xulosaga Shekpir asarlari tili va boshqa o'sha davr ijodkorlarining asrlari va badiiy adabiyotga aloqasi bo'lmagan, o'sha davr so'zlashuv tilini rad etuvchi yozma yodgorliklar bilan chog'ishtirib keldi. Ushbu holat asrlar tilining badiiy adabiyotga ham o'xshashligini va ham o'xshashligini ko'rsatadi. Ularning bari o'ziga xos, mustaqil, stilistik uslubga egadir.

Shunday qilib ingliz tili ushbu davrdan boshlab aniq normalarga solina boshlandi. V.N Yarsevaning qayd etishicha XVI asr ingliz tilida normalar nafaqat yozma tilda balki og'zaki so'zlashuvda ham vujudga kela boshladi: “... Xususan XVI asrga kelib badiiy til normalariga ehtiyoj tug'ila boshladi. ... Butun Angliya uchun London tili standart tilga aylandi. Xususan,

London normasini nafaqat badiiy adabiyotda balki oddiy shaxsiy qaydlarda, kundaliklarda va norasmiy yozishmalarda ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Bundan kelib chiqqan holatda aytishimiz mumkin bo'ladiki, adabiy til tadqiq qilishda og'zaki til ham muhim ahamiyatga ega". XVI asrda tilning badiiy-so'zlashuv varianti mavjud bo'lgan. Xususan, u o'sha davrning ko'plab matnlarida, avvalombor Shekspir asrlarida va boshqa dramaturglarning asrlarida o'z aksini topgan. [2, c. 124]

Ushbu sababdan, bizning nazarimizda ingliz milliy tili rivojida o'z hissalarini qo'shgan so'z ustalarini o'rganish muhimlikka ega. Barchamizga ma'lumiki zamonaviy ingliz tili taqdirida bir qator yetakchi yozuvchi va shoirlar muhim rol o'ynashdi. Bular J. Svift, G. Filding, O. Goldsmit, L. Stern, J. G. Bayron, P. Shelli, Ch. Dikkins, V. Tekkerey, A. Tennison, J. Reskin, R. Stivinson va boshqalar edi. [1, c. 92]

Shekspir davrida ingliz tili o'z boshidan shiddatli rivojlanishni kechirdi. Bu bir –birdan farqlanuvchi boy leksikaning mavjudligi, qattiq qonun-qoidalarining yo'qligi, so'z turkumlari o'rtasidagi munosabatda yaqqol ko'rinadi. Asosan o'zgaruvchan va ta'sirga beriluvchan fe'l kategoriyalari edi: Ot, sifat va ravishlar xuddi fe'l kabi qo'llanilgan. Deyarli istagan o'timsiz fe'l to'ldiruvchi vazifasida kelgan, ya'ni o'timsiz fe'l o'timli fe'l vazifasida ham kelavergan. Shekspir tilida fe'llarga o'ziga xos shikast yetgan. Misol uchun, *"he goddedme"* *"U meni yoqtirardi"*; such stuff as mad men Tongue and brain not" So'zma-so'z tarjima qiladigan bo'lsak : *"такая речь, какую сумасшедшие язычат, но не мозгуют"*. [1, c. 90]

Mayllarning qo'llanilishida tilning fleksivligi shuni aniqlashtiradiki: istak mayli mavjud bo'lib u istak, shart, maqsad va niyatni o'zida ifodalaydi. Ko'p so'zlar ma'naviyligi jihatidan lotin tili so'zlariga yaqin edi. Bog'lovchi va predloglar hozirgi qo'llanadigan ma'nosidan ko'ra ancha farq qilgan. Agarda ohangdorlikni saqlab qolish uchun artikl tushib qoldirilishi talab qilinsa bu osonlik bilan qilingan. Istalgan bir so'z kontekstga yopishmasa olib tashlanavergan.

Shekspirning keyingi davrda nashr etilgan asarlarida grammatik qoidalardan kelib chiqqan holda asarlari ko'rib chiqilgan.

Birinchi nashr etilgan foliolarda (katta hajmdagi kitob, jurnal yoki daftar) tinish belgilari turli xil va rang-barandir. Ishorlarga boy bo'lib bu aktiyorlar uchun intonatsiyani belgilashda qo'llanma bo'lgan. Hattoki shunday foliolar ham mavjudki unda ko'pgina so'zlar bosh harf bilan yoizlgan. Bu aktyor va rejissorlarga qaysi so'zga urg'u berish kerakligini ko'rsatgan. Ammo afsuski zamonaviy nashrlar matnlarning bunday xususiyatlari bilan tanishishga imkoniyat bermaydi.

Shekspir asarlarini asl nusxalarini o'qishda tekstologik muammolarni unutmasligimiz kerak. Ilgari chop etilgan nashrlarning ko'pida noaniqlik mavjud. Bu imloviy xato va yechimini talab qilayotgan boshqotirmalardir.

XIX va XX asrlarda nashrlardagi xatolarga "hujum" qilindi. Bu ish oqibatida ba'zi bir Shekspir tekstlarini nashr etuvchilar tamoman o'zgartirib tashlashdi yoki olib tashlashdi. Shunday qilib hattoiki ingliz tilida bo'lgan asarni ham tekstologlarning yordamisiz oddiy o'quvchi o'qib tushunolmaydi. Hattoki bu Shekspirning asari ekanligini ham o'quvchi bilmaydi.

Ayniqsa teatr postanovkalaridagi Shekspirning metaforik tili zarar ko'rdi. Ba'zi bir rejissorlarga tekstda poetik obrazlilik kamlik qiloyotgandek tuyiladi. Hattoki Shekpir hayotligidayoq turli xil truppalar o'zlarining xoxishlari bilan matnni qayta ishlab chiqqanlar. XVII asrda yashagan ingliz tanqidchisi Jon Drayden Shekpir uslubini "xira" va teatrga moslashishi uchun metaforalarning va obrazli tasvirlarning kamaytirgan.

Shekpir asarlarida metaforalarga boyligi va o'zining xilma xilligi uning uslubining boyligini ko'rsatadi. Shekpir stilistikasidagi rang-baranlik shubhasiz ingliz tili ravnaqiga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мезенин С.М. Метафоризация, деме́тафоризация и реме́тафоризация в драматических произведениях Шекспирам // Проблемы языкознания и теории английского языка. – М., 1996. – Вып.8. – С.88 -94.
2. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М., 1980. – 124 с.

УДК 8.035

Улжан Каршибаева, Дилбар Ибраимова, Камола Саидова
(Самарканд, Ўзбекистан)

РОМАНТИЗМНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мақолада Ғарбий Европа романтизми пайдо бўлишига адабий-назарий ва фалсафий қарашлари билан катта ҳисса қўшган файласуф ва адабиётшунослар фикрлари, ҳамда жаҳон адабиёти ривожига муҳим ўрин эгалаган романтизм оқими ва унинг ҳар бир миллий адабиёт ўз миллий анъаналаридан келиб чиққан ҳолда пайдо бўлишининг ўзига хос жиҳатлари қолавераса асослари мавжуд бўлганлиги ёритилади.

Калим сузлар: ижтимоий, иқтисодий, француз инқилоби, романтизм, классицизм, антитеза, аллегория, индивидуализм.

This article is described the ideas of literary- theoretical and philosophical opinions about appearance of Western Europe romanticism of great philosophers and literati and also the period of romanticism in the development of the world literature and substantiated the features of romanticism in the appearance of each national traditions of each national literature.

Key words: Social, economic, French revolution, romanticism, classicism, antithesis, allegory, individualism.

Жаҳон адабиёти тараққиётига кучли таъсир кўрсатган романтизм оқими ва бу оқимга мансуб бадиий адабиётни ўрганишда бевосита шу оқим ижодкорларининг адабий-назарий ва фалсафий қарашларига, улар яратган асарларнинг тадқиқига мурожаат қилиш зарур. Атоқли олмон файласуфи ва адабиётшуноси Жан Пол Рихтер, ака-ука Август ва Фридрих Шлегеллар, фон Арним ва Клеменс Брентано (халқ поэтик ижоди тадқиқотчилари), Гёте, Шиллер, Ф.Клингер, Х.Хайне, Англияда Байрон ва Шелли, Францияда Ф.Шатобриан, Жермена де Сталь, Ш.Нодье, В.Гюго, Ж.Санд, Эжен Сю, А.де Мюссе Европа романтизмнинг йирик намояндаларидандир. Европа романтизми асосчилари чуқур фалсафий ўз-ўзини англаши замирида романтизм адабиёти тушунчаси вужудга келган эди.

Ҳар бир миллий адабиётда романтизмнинг келиб чиқиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб берувчи дастлабки шарт-шароитлар, қолаверса етарлича асослар мавжуд бўлган. Фикримизни давом эттирсак, романтизм тушунчасига мутлақо бошқача маънода аниқлик киритиш лозим бўлади. Буюк Француз инқилоби ҳам, Европанинг бошқа давлатлари ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ҳам романтизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ижтимоий-сиёсий жиҳатдан таърифлаб берганлигини инкор этиб бўлмайди. Лекин романтизм пайдо бўлишида асосан Маърифат даврining сўнгги босқичларида шаклланган муайян бадиий-эстетик асослар ҳам бўлганлигини таъкидлаш лозим. Шунинг учун, жаҳон адабий жараёнида ҳам, XVIII асрнинг бадиий-эстетик назарияларида ҳам “романтизм олди” деб аталган муҳим воқеа ва ҳодисалар рўй берган ва ўз аксини топган эди.

Таъкидлаш лозимки, Францияга қараганда, Англияда Маърифат даври мутлақ бошқа йўналишлар орқали кечганига қарамасдан, барибир у, ўзининг асосий ижтимоий ва иқтисодий мазмун-моҳияти бўйича, Француз инқилобига жуда ҳам яқин турарди.

Айнан ушбу, яъни икки даврнинг кескин ўзгариш ва бурилишларга бой бўсағасида романтизм адабиёти юзага келиб, ўз даврining ғоявий-бадиий ва мафкуравий ифодаловчисига айланди. Турли бадиий ва махсус адабиётларда романтизм француз инқилоби ва унинг оқибатларига қарши реакция сифатида намоён бўлди дегувчи таъриф тавсифдан келиб чиқиш одат тусига кирган. Аслида эса, умуман тўғри бўлган ушбу қоидага муҳим аниқлик киритмоқ лозим, яъни адабий романтизм назарияси турли миллий

адабиётларда турлича талқин этилади. Француз инқилоби романтизмнинг нафақат юзага келишида, балки кейинги ривожда ҳам тутган улкан аҳамиятига қарамасдан, у турли миллатлар учун умумий бўлган адабий ҳодисанинг келиб чиқиш (генезис) ини белгилаб берувчи ягона ва универсал омил бўлмаган.

Шундай қилиб, романтизм француз инқилоби туфайли вужудга келган ўзгаришлар қаторидаги мутлақо янги кашфиёт бўлмаган. Шак-шубҳасиз, ХХІ асргача ҳам ўз кучини йўқотмаган классицизм–романтизм антитезаси гарчи романтизм тарафдорлари ҳақида классицизмни тахтдан туширган, уни йўқ қилиб ташлаган ижодкорлари кабилидаги тасаввуримизни ўзгартирмаса ҳам, бизнинг назаримизда улар томонидан классицизмнинг зиддиятларга тўла диалектик мазмун-моҳиятини ўзлашириб олганлари диққатга сазовордир.

Нима бўлганда ҳам, ХVІІІ аср охирида рўй берган Француз инқилоби романтизмнинг пайдо бўлишини, унинг маънавий ва ижтимоий мазмун-моҳиятини белгилаб берувчи муҳим воқеага айланди. Француз маърифатчилари инқилоб билан бирга эзгулик, адолат, инсон ақли ва идрокига асосланган дунё келади, деб чин юракдан ишонишганди.

Романтизм таърифига асосланган ҳолда, ҳар бир халқ, аниқ кўриниб турадиган замон талаблари даражасидаги физиологик, психологик, ижтимоий, иқтисодий ва ҳоказо хусусиятларга эга бўла туриб, табиийки, ўзининг ихтиёрий талаб ва эҳтиёжлари, тушуниш ва нуқтаи назарларига мос равишда ижод қилаётган, бунёд этаётган, яратувчан мустақил, фаол ва ташаббускор шахс (индивидуум) сифатида намоён бўлиши таъкидланади.

Масалан, немис романтизмида барча ҳикоя тизими санъат ва ҳаётнинг муаллиф инкишофидан аллегорик қаҳрамон таърифида ҳаётий-бадий афсона каби тузилади. Бу ерда “афсона” барча маълум бўлган маъноларда тушунилади – нарсанинг ўзига хос ўз-ўзини англаши сингари (А.Ф.Лосев наздида), онгга нисбатан ҳақиқатан мавжуд нарса (А.А.Потебня наздида) ва ҳоказо шаклларида намоён бўлади. Инглиз романтизмида ҳикоя қилишлар муаллиф ва қаҳрамон (муаллифнинг аллегорик киёфаси, эгизаги) ҳаётининг бадий аллегорияси сифатида рўй беради.

Француз романтизмида эса ҳикоя тизими аллегорик қаҳрамон ҳақидаги муаллифлик ҳаётий-аллегорик афсоналар кўринишида таркиб топади. Ҳаётий-аллегорик афсоналар – қандай кўринишда бўлишидан қатъий назар дунё манзарасини тасвирлайдиган оғзаки ва ёзма адабиёт шакллари, бироқ улар муаллиф белгиси, анча муҳимроқ маъно-мазмун – унинг имон-эътиқоди, ғоялари, бурч-вазифалари сифатида намоён бўлади. Аллегорик қаҳрамон – бу адабий қаҳрамонга ўзгартирилган инсоннинг қимматли мавҳум (абстракцияли) хусусиятидир.

Француз адабиётида романтизм руҳияти пайдо бўлишини, Наполеон урушлари тугаб, бурбонлар монархияси реставрацияси даврда яшаган романтикларни Сент-Бёв жамият маънавиятида юз берган революция деб баҳолайди. Сент-Бёв фикрича, эстетик тафаккурдаги бу революциянинг илк бошловчилари Ф.Шатобриан билан Жермена де Сталь бўлиб, бу икки буюк адиб тафаккурида инқилоб турлича талқин қилинди. Масалан, “Жермена де Сталь хоним 1796-йилдаёқ (монархия қайтиб келганига қарамай – У.Қ.), инсоният яқин келажакда руҳан ҳурликка чиқишига, жамият янгиланишига ишонч билдирди. У, ўтмишдаги воқеалардан (француз халқи кироли тарафдорларига ва халқ тарафдорларига бўлиниб, фуқаролик урушида қирлиб кетганидан) қайғусини унутмаган ҳолда (бу қирғинларнинг қаҳрамонларини В.Гюго “93-йил” романида доҳиёна ҳаққоният билан кўрсатган – У.Қ.), воқеаларнинг бориши тараққиёт йўлига тушади деб ишонишига ўзида куч-қувват топа олди” [3].

А.де Мюссе “Давр фарзандининг дил изҳори”(La confession d'un enfant du siecle) романи таҳлили маълум маънода олмон романтизми билан француз романтизмнинг ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатади. Ўхшаш томони – олмон романтизмида ҳам, француз романтизмида ҳам лирик ва эпик қаҳрамонларнинг кучли, оташин эҳтирослари, индивидуализми, бутун оламда фақат ўзининг кучли истакларини, шахсий бахтини ўйлаб, атрофдагиларни менсимаслик, эгоизм руҳи ифодаланишида кўринади. “Давр фарзандининг

дил изхори” романи қахрамони Октав бахтсиз севги изтиробларининг оташинлиги жихатидан Бальзакнинг романтизм руҳидаги асари – “Сағри тери тилсими”(la peau du chagrin) романи қахрамони Рафаэлни эслатади. Рафаэл ҳам гўзал аслзода хоним Феодора унинг севгисини рад этганига чидай олмай, ўзини Сена дарёсига ташлашга аҳд қилади. Лекин мўжиза рўй бериб, арабча дуо ёзилган чарм-тумор кудрати, сеҳри билан, барча истаклари бажарилади, аммо умри тез қисқара бошлайди. Шу билан ўхшашлик тугайди. Ижтимоий, ғоявий-бадий қиммати жихатидан Бальзак романи беқиёс баланд туради. Рафаэлни оташин севгисида бахтсиз қилган соҳибжамол Феодора беғубор, орзу-ҳавасли, истеъдодли ёшларни вайрон қилувчи жамият сиймоси, тимсоли даражасига кўтарилган.

Ф.Шатобриан “Рене”си баъзи жихатлари билан А.де Мюссенинг “Давр фарзандининг дил изхори”даги Октавини эслатади. Рене ҳам ўта индивидуалист, у ҳам фақат ўз орзу-ҳаваси билан яшайди, ўз синглиси Амелияни қаттиқ севиб, у билан доимо лаззат-роҳат топишни ўйлайди.

Ф.Шатобриан ғоясига кўра бу севги христианлик динида ахлоқсизлик, дўзахга элтувчи гуноҳ деб қораланади. Асарнинг романтик руҳини кучайтирувчи, унинг “ғалатилиги”ни таъминловчи яна бир ҳодиса – опаси ҳам Ренени қаттиқ севади, бу гуноҳдан қочиш учун қиз христианлар монастирига бориб, роҳиба бўлиш учун гўзал сочларини кестириб, нафис либосларини роҳибаликнинг дағал кийимларига алмаштиради. Ф. Шатобриан асарининг романтик пафосини кучайтириб турган яна бир ҳолат – роҳибанинг ҳар кеча жарлик ёқасидаги хонаси деразасидан қараб, Ренени яна бир кўриш учун интизорлик билан кутишидир. Бу ҳолатни Ф.Шатобриан христианлик мавқеидан баҳолаб, шахсий бахтни Худо йўлига қурбон қилиш деб ўйлайди.

Француз романтизми оқими адабиётини чуқур тадқиқ этган Европа олимларидан Д.Д.Обломиевский шўролар даври мафкурасига, марксча-ленинча синфий курашлар таълимотига асосланиб, Франсуа Шатобрианни ва унинг издошларини зодагонлар синфининг революцияларга қарши кўркувини ифодаловчи реакцион романтиклар деб аёвсиз танқид қилади. Д. Обломиевский фикрича, “реакцион романтиклар мавжуд воқеъликдан рози эмаслар, уларнинг асарларида умидсизлик, диний мистик мотивлар устун туради. Улар асарларининг қахрамони революция келтирган барча янгиликларга қарши, моддий (иктисодий) тараққиётга қарши, демократия тамойилларига қаршидир. Эгоцентризм (худбинлик), ашаддий аристократизм, халқдан (авом халқдан) нафратланиш бу қахрамонларга хос хусусиятлардир” [4]. Д. Обломиевский фикрича, Шатобрианнинг 1797 йили нашр қилган “Революциялар ҳақида тажриба” асари реакцион романтизмнинг биринчи ҳужжатиридир” [4].

Д. Обломиевский етук олим бўлиши билан бирга, марксча-ленинча синфий курашга доир догматик қарашлардан четга чиқолмади. Ғарбий Европа романтиклари орасида фақат Шатобриан эмас, балки Байрон, Шелли, Гюго каби “революцион” романтиклар ҳам мавжуд воқеъликдан рози эмас эдилар. И.В.Гёте каби даҳолар ҳам революциялар тарафдори эмас эди, улар жамиятни тинч йўллар билан яхшилаш тарафдори эдилар. Эгоцентризм, ички, руҳий ҳаётга эътибор барча романтик санъаткорларга хос, гоҳо альтруизм билан бирга эди.

Романтизм адабий оқимининг вакиллари яратган нодир асарлар – олмон шоирлари, Гёте, Шиллер, Гейне шеърляти, Новалис, Людвиг Тик, ака-ука Гриммлар, Эрнест-Амадей Гофман эртаклари, инглиз романтизми вакиллари Байрон ва Шелли поэмалари, В.Скотт тарихий романлари, француз романтизм адабиёти вакиллари В.Гюго шеърлари, поэмалари, романлари, Шарль Нодье, Альфред де-Мюссе, Жорж Санд, А.Дюма, Эжен Сю, Стендал, П.Мериме романлари ва новеллалари жаҳон мумтоз адабиётининг дурдоналари сифатида жуда кўп халқларнинг тилларига таржима қилиниб, бу халқларнинг маънавий мулкига айланиб қолган.

Романтизм адабиёти назарияси, эстетикаси Ғарбда ака-ука Август ва Фридрих Шлегеллар, Фихте, Шеллинг, Г.Гегел асарларида баён қилинишидан аввал романтик адиблар, шоирларнинг ўзлари ёзган манифест руҳидаги фикр-мулоҳазалари, қарашларида ўз

ифодасини топган эди. Буюк олмон шоири И.В.Гёте ўзининг “Ғарбу Шарқ девони”га ёзган илмий шарҳларида Ғарб адиблари, шоирларининг романтизм руҳида асарлар ёзишига, ҳатто бутун бир Ғарб Уйғониш даври маданияти, эстетик тафаккури, адабиётининг шаклланишига Шарқ халқларининг ажойиб-ғаройиб, чексиз поэзияга бой ҳаёлот олами, “1001 кеча” эртаклари ва ҳикоялари, Фирдавсий, Анварий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз шеърятининг буюк таъсири борлигини етарли далиллар билан баён қилган эди. Гёте “Ғарбу Шарқ девони”да шеърини туркумларига шарқ шоирлари каби “Муғаннийнома”, “Ишқнома”, “Ҳофизнома”, “Соқийнома”, “Темурнома”, “Зулайҳо-нома” каби сарлавҳалар қўяди ва шарқ мумтоз шеърятига буюк ҳурмати билдиради. Байроннинг “Гяур”, “Паризина”, “Корсар” романтик поэмалари қаҳрамонлари шарқ одамларидир [1]. Француз мутафаккири Шарль де Монтескьё “Форс мактублари”да Шарқда гўзаллик, нафосат асраб-авайланиши, Ғарбда ахлоқсизлик авжга чиққани ҳақида ёзади [2]. Ф.Шатобриан ва Бернарден де Сен-Пьер қаҳрамонлари жамиятдан узокда, тоғларда тасалли топади. Б.Сен-Пьер “Ҳинд кулбаси”, инглиз адиби Бекфорд “Ватек” (“Восик”) асарларида шарқ халқининг айрим кибру ҳаволи, сохта донишмандлари танкид қилинади. Хуллас романтизм, муайян мафкура шакли сифатида, назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатидан ҳам Француз инқилоби туфайли юзага келган зиддиятларни акс эттира олмади, негаки рўй берган инқилоб натижалари турли ижтимоий-сиёсий позициялардан инкор этиларди. Романтикларнинг бир қисмида инқилобдан умиди ўчган бўлса ҳам, қалбларида унинг илғор инсонпарвар ғоялари келажакда амалга ошишига бўлган ишонч ва орзу учқунлари сўнмади. Бошқаларида эса инқилоб ва унинг идеаллари амалга ошишига ишонмаслик, баъзида уни мутлақо қабул қилолмаслик кайфияти хос эди.

АДАБИЁТЛАР РҲҲАТИ

1. Байрон Дж.Г. Избр. произв-я в 2 томах. – М. ХЛ. 1987. – С. 306-438.
2. Монтескьё Ш.де. Форс номалари. Француз тилидан Р.Қиличев, Х.Орзикулов, Ш.Минваров таржималари. – Тошкент: “Қатортол-Қамолот”, 1999. – 304 б.
3. Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. Критические очерки. Изд. «Художественная литература», 1970. – С. 102.
4. Французский романтизм до 1830 г. // Сб. История французской литературы. Т.II, Изд. АН СССР, 1956. – С. 85.

УДК 811.161.2'42

Ангеліна Колісніченко
(Умань, Україна)

МОВНА ГРА У КОНТЕКСТІ РІЗНИХ ТИПІВ ГУМОРИСТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У пропонуваній статті розглядається взаємодія понять гумористичного дискурсу та мовної гри в публіцистичному та розмовному стилях. Залежно від лінгвістичних особливостей зазначених стилів досліджується вплив мовної гри на подвійність сприйняття дискурсу, однин з яких є комічним, а також визначаються причини використання гри слів у гумористичному дискурсі.

Ключові слова: мовна гра, гумор, гумористичний дискурс, публіцистичний стиль, розмовний стиль.

This article examines the cooperation of humorous discourse and speech game in publicistic and conversational styles. Analysis of linguistic material made it possible to identify the influence of speech game on duality of discourse one of which is humorous and find main purposes to use speech game in humorous discourse.

Keywords: speech game, humour, humorous discourse, publicistic discourse, conversational discourse.

Гумор є частиною людської культури та розглядається у широкому сенсі, як сприйняття комічного або реакція на нього. Дослідники стверджують, що «комічне (грецьк. *komikos* – смішний) – категорія естетики, що характеризує той аспект естетичного освоєння світу, який супроводжується сміхом без співчуття, страху і пригнічення. У комічній ситуації людина інтуїтивно осягає невідповідність між неповноцінним, недосконалим змістом явища і його формою, яка претендує на повноцінність і значущість, між високою метою і негідними засобами її досягнення» [5]. Саме тому поняття «гумор» дуже широке.

Можливість повного визначення категорії гумористичного залежить від його формального та змістовного видового поділу. Соціальні та соціокультурні теорії комічного розглядають через призму національно-специфічних і соціально-специфічних ситуацій, які сприймаються як смішні членами різних груп людей, і ситуацій, що викликають індивідуальні сміхові реакції. Л. Муніз зазначає особистісну природу гумору і вважає, що на індивідуальному рівні комічне є одним із способів розвитку людського світогляду. Комічна дійсність сама по собі не існує, вона виникає в процесі пізнання та інтерпретації дійсності людиною [3, с. 36].

Гумор виникає шляхом поєднання реального і нереального у дискурсі. Така взаємодія проковує комічну асоціацію, що виникає за рахунок подвійності значень у вжитих мовних структурах, причиною яких є мовна гра.

Гумор класифікується дослідниками по-різному. Перші спроби класифікувати дотепність також сягають античності. Так, наприклад, Марк Туллій Цицерон поділяв гумор на смішне, те, що впливає з самого предмета, і на словесну форму дотепності, яка включає в себе абсурд, двозначність, несподіваний умовивід, каламбур, алегорію, протилежність, карикатурне зображення, іронію, метафору, небилиці, прислів'я, легку насмішку, незвичайне тлумачення власних імен тощо [4, с. 4-73].

Олександр Лук класифікував відомі йому прийоми дотепності наступним чином: помилкове протиставлення, помилкове посилення, доведення до абсурду (гіпербола, евфемізм), дотепність безглуздості (з'єднання двох логічно несумісних висловлювань, паралогічний висновок), змішання стилів (змішання мовних стилів, перенесення термінології, невідповідність стилю і змісту, невідповідність стилю мови і обстановки, де вона вимовляється, псевдоглибокомислення), подвійне тлумачення (гра слів, двозначність), іронія, зворотне порівняння (буквалізація метафори), парадокс і ін. [2, с. 45-49].

Мовна гра вживається у дискурсі у вигляді невеликого вкраплення (наприклад, заголовок-каламбур в дискурсі ЗМІ), і не може визначатися як перехід до комічного дискурсу, а лише як елементи комічного в контексті окремого дискурсу.

Мовна гра у побутовому спілкуванні може реалізуватися по-різному: як вид креативності, дотепності та естетичності в комунікації. У побутовому дискурсі учасник комунікації, що вимовляє жарт, постає як психологічний тип особистості, схильний до жартування. Жарт, що містить мовну гру, формується поетапно, по мірі того як співрозмовник усвідомлює, яким чином розвивається комунікація та на чому треба зробити акцент, уточнити або повторити. При цьому відбувається гра і робиться сильний акцент на позамовні чинники комунікативної ситуації, використовуючи відповідний спектр невербальних засобів спілкування. Тому є можливість стверджувати, що побутовий дискурс найбільш тісно пов'язаний з гумористичним дискурсом.

Гумор грає невід'ємну роль у дискурсі ЗМІ. На грі слів досить часто будуються тексти друкованих ЗМІ, а саме газетні заголовки. Саме по собі публіцистичне видання, – одне з поширених засобів масової інформації, відоме практично кожному, адже містить політичні, економічні культурні та інші знання. Його мета – відобразити розмаїття об'єктивно існуючої дійсності, представити різні точки зору, підходи до реальності. Публіцистичне видання має складну структуру, яка, включаючи в себе безліч різних текстів, допомагає уникнути хаотичного набору текстів різної тематики.

Тема не тільки відображає зміст тексту, а й основні прагматичні відносини автора до цього змісту. Дослідники відзначають, що заголовок, випереджаючи текст, несе в собі певну інформацію про зміст і про авторську оцінку. Людина рідко прочитає весь газетний матеріал, вона вибирає тільки те, що її цікавить, керуючись назвами публікацій. В. Здоровега виділяє такі типи заголовків за змістовим наповненням: інформаційний, спонукально-наказовий, проблемний, констатуючо-описовий, рекламно-інтригуючий [1, с. 108–109]. Іншими словами, заголовок концентрує основну ідею, тему твору, стаючи ключем до його розуміння.

Дослідники виділяють два способи впливу заголовків на аудиторію: інформування та переконання. При цьому заголовок передає інформацію, яка невідома або маловідома читачеві, і тому може радикально змінити його думку на протилежну. А заголовки-переконання використовуються як засіб впливу.

Гумористичний дискурс характеризується особливим сміховим ставленням до дійсності, яке виражається в поєднанні дій або думок об'єкта з полем можливостей, йому принципово не притаманних. Розуміння залежить від сприйняття цього поєднання і від оцінки суб'єктивної позиції, вираженої цим сміховим ставленням. Гумор дозволяє зменшити соціальну дистанцію, є засобом групової ідентифікації. Цілком природно стверджувати, що гумор є важливим засобом приналежності до певної групи. Гумор може не тільки визначати кордони якого-небудь класу або шару, а й служити засобом інтеграції всередині них і в той же час відділення один від одного.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості : [підручник]. – 2-ге вид., перероб. і допов. / В. Й. Здоровега. – Львів : ПАІС, 2004. – 268 с.
2. Лук, А. Н. О чувстве юмора и остроумии / А. Н. Лук. – М. : Искусство, 1968. – 191 с.
3. Муниз, Л. Общественная ценность смеха / Л. Муниз // Акад. тетради, 1995. – № 1. – С 36–37.
4. Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве / Под ред. М. Л. Гаспарова. – М. : Наука, 1972. – С. 4-73.
5. Словник літературознавчих термінів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/47q9k.html>

*Гульзат Кусенова, Нинель Екибаева, Светлана Арыстамбаева
(Астана, Казахстан)*

PECULIARITIES OF VOWELS' PRONUNCIATION IN ENGLISH

В статье рассматриваются методы подбора материалов для формирования произношения и восприятия гласных звуков английского языка. Проведен количественный и качественный анализ гласных звуков в тексте романа «Грозовой перевал» (Эмили Бронте) и фильмов, снятых по данному роману в Британии в 2009 и 2011 годах. Мы провели опрос среди студентов первого курса, чтобы определить проблему произнесения слов с ошибками в иностранном языке. До стадии завершения эксперимента планируется разработать методологическое руководство.

Ключевые слова: произнесение, подбор материалов, количественные анализ, качественный анализ.

The present article investigation goes into the methods of data collection to determine the changes in English vowel pronunciation and perception. We have conducted qualitative and quantitative research based on the novel “Wuthering heights” (Emily Jane Bronte) and its more recent adaptations filmed in 2009 and 2011. We have conducted the survey among first course

students to determine the problem of acquiring the foreign language accent. At the end of our experiment we would like to make methodological guide of pronunciation based on sounds and films conducted in the survey.

Key words: *pronunciation, data collection, qualitative research, quantitative research.*

Communicational function of language is based on correctly applied pronunciation of sounds. Some difficulties are involved at the initial stage of foreign language mastering. Particularly, the limited communication with the native speakers and the limited use of conversation skills out of the auditorium can be one of these problems. Teaching imitation of native speaker's sounds is demanded in teaching English. We need to conduct some data collection in terms of resources to make the work productive.

The sufficient quality of data provides the opportunity to produce sounds naturalistically. Artificially producing or magnifying phonetic and phonemic distinctions requires slow and careful consideration. We have considered investigation methods of collecting data to provide the method of teaching sounds in accuracy. The book of Emily Jane Bronte "Wuthering heights" and the movies filmed in 2009 and 2011 have been dedicated to do the research. "Wuthering heights" has been filmed by different producers since 1920th, and also has adaptations in the Spanish, Japanese, Filipino and French languages.

English is spoken by 1,500 million people worldwide, however only 375 million of them are native speakers. (Statistics) With regard to this statistics, a certain clarification of teaching pronunciation methods are necessary. We have decided to use the films as the resource to enhance the nature of foreign accents, their effect on communication and train the perception and productions skills of the students.

However, we have one disadvantage of using this type of data. The book was written in Yorkshire dialect in the 19th century. This type of data can lead to the problems, in case the speech samples do not match with pronunciation version of the recent time. To keep the problem out it necessitates a philosophical solution.

We join to the opinion of some scientists Burrell, Gibson and Morgan, Gareth (1979), who state that philosophical solution requires the researcher's several core assumptions concerning two dimensions: society and science nature. Thus, consideration of English referred to as "BBC English", and also including both native-speaker varieties of English and non-native speaker varieties should be taken into account. In addition to the aforementioned assumptions the level of acquiring the language and speech fluency are depend on the sociolinguistic realities and the quality and quantity of input, output and feedback, as follows society and science nature should be under consideration.

The data collection method strategy requires the deeply cogitation, which is classified as quantitative and qualitative. Firstly, we have made quantitative data research, i.e numerical observation. We have collected and counted the number of the words with vowel combinations ou, ee, ea and etc. met in the novel.

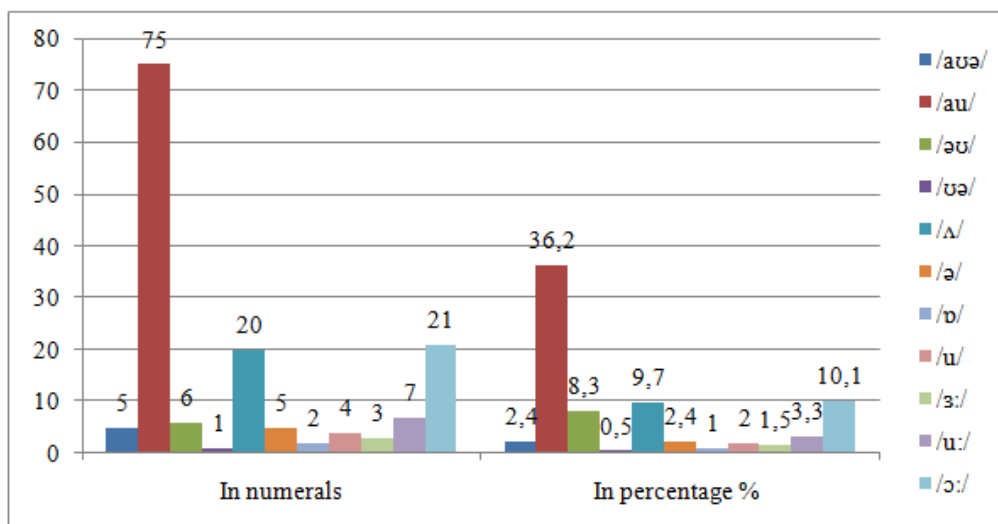
It is proper to use the IPA phonetic transcription programs to achieve the objectivity in data collection processing and assessment. Computer assisted pronunciation programs allow us to determine the orthographic transcription, give American and British version of pronunciation words and also display the stressed phonemes. It is essential to consider every word both in British and American English. For instance, the word retreat is pronounced as /rɪ'tri:t/ in British English, /rɪ'trit/ in American English. Actually, for the students used to listen to only British English, it can be very difficult to understand what is being said in many different accents.

Next step is to conduct the qualitative research. Qualitative data, i.e observation related to categories, has been conducted in terms of pronunciation options of vowel sounds. Qualitative research is primarily used to gain understanding the reasons, opinions and motivations. It helps to provide ideas and hypothesis for potential quantitative research. The sample size selected to uncover the problem has been conducted among first course students of English language theory

and practice faculty. The multiple choice test consists of 10 questions, where the words have different pronunciation options of the vowel combination *ou*. They need to choose the right word pronunciation or sound. The main task is to determine their knowledge base in terms of the English sounds.

Firstly, we dwell upon the vowel sound combination *ou* with different pronunciations to prepare the above-mentioned multiple choice test. Vowels depend on preceding or following adjacent letters. Having scrutinized the words with vowel combination we can state that the combination *ou* has 11 pronouncing options. This information is included in Diagram 1.

Diagram No 1. Words with vowel combination in numerals and percentage

Vowel combination *ee* has two options of pronunciation: / i:/ (between /br'twi:n/, degree /dr'gri:/, speech /spi:tʃ/) and / iə/ (volunteer /vɒlən'tiə(r)/, cheerful /'tʃiə(r)f(ə)l/, sneer /sniə(r)/). R-controlled vowels usually sound differently rather than vowel combinations followed with other consonants. Investigating different vowel combinations we see that there are different pronunciation options, which should be taken into consideration in teaching English. We cannot really understand the nature of the language unless we understand the sounds.

The survey result shows the most percentage of students usually think that vowel combination *ou* is usually pronounced as /aʊ/, which can lead to misunderstanding. Hereafter the survey, we wish to focus on distinguishing the British and American English pronunciation subsequently bearing new idea of preparing activities based on film adaptations devoted to this novel. We should pay attention to thoughts of scientists to bridge the gap in our knowledge about video for perception and pronunciation of sounds.

Well known scholar Herron, et al. (1995) has stated that “Video is lauded for contextualizing language (i.e., linking language form to meaning) and depicting the foreign culture more effectively than other instructional materials. Videotapes permit students to hear native speakers interacting in everyday conversational situations and to practice important linguistic structures. Unlike audiocassettes, video's visual dimension is thought to reduce ambiguities present in native speaker voices and to motivate students to want to learn the foreign language”

In fact films can become an important part of learning English. They provide the “real language”, used in authentic settings in the cultural context, thus the movies can catch the learner's interest and, positively affect their motivation to learn the language.

The foregoing data collection of movies “Wuthering heights” is based on the modernity and recentness. Movies provide the opportunity for the students to gain background and understand the concept and the culture of the language. They get connected with the new thoughts, word constructions that are not given in the textbooks, feel the story and adjust the culture of the learning language. Taking into account the differences between movies filmed in 20's and 80's we have

decided to use those one which have been filmed 2009 and 2011. The first reason for that the films are usually adopted by the producer based on the modern time, and secondly language can change over time.

Actually, evaluating the usefulness and reliability of resources is crucial, because materials also enhance the researcher's general skills and ability. The process of evaluation consist of seeking out the alternates, distinguish between fact and opinion, development the ability to distinguish relevant and irrelevant contents, synthesize information, extract the appropriate materials. Theretofore, we need to choose those parts of the films, which could be suitable to the students.

Some parts of speech can be "glued together" into single word in rapid speech. Trask (2004) states the boundaries laid by the system of pronunciation do not always correspond with the boundaries laid down by meaning or grammar. Johnson, Flemming and Wright (1993) suggest that vowels in words and isolated vowels do not correspond to the same mental entity.

We agree that phonological form differ from the articulatory plan. For instance, Heathcliff: "Although I don't know if Nelly looks at me with pride for the job she did." According to the phonological form the sentence will be as follows: [ɔ:l'ðəʊ aɪ dəʊnt nəʊ ɪf 'neli lʊks æt ,em 'i: wɪð praɪd fɔ:(r) ðə dʒɒb ʃɪ dɪd].

In articulatory plan the utterance of Heathcliff in the film shot in 2009 sounds as follows: [ɔ:l' səʊ aɪ dəʊntnəʊ ɪf 'neli lʊks æt mi: wɪð praɪd fɔ:ðə dʒɒb ʃɪ dɪd]

Particular, couples of words during the pronunciation of actors are linked. For instance Linton's speech: Catherine, will you please [desist in this]?! When the similar consonant sounds have occurred both of them pronounced together (damn my soul), and to link two vowel sounds they add more sounds.

As our investigation indicates, phonologically compression of words confuses students and it is difficult to acquire the language for the elementary level students. There is ample evidence to suggest that the data collection and choosing the appropriate materials can be difficult linguistic didactical task. It requires the review of educational strategies, philosophical methodologies and methods of data collection. It is crucial to determine the accent, pronunciation option and varieties of reduction rules in everyday life in conducting the qualitative research. Furthermore, it is necessary to take into account the educational strategies, which is aimed at consideration of possible interfering factors in learning a foreign language intonation linguistically inhomogeneous audience. Data collection depends on the teacher, every material used to teach students should be considered in terms of appropriateness to the level of the student.

REFERENCES

1. The most spoken languages worldwide (2016) (speakers and native speaker in millions) [electronically available] <https://www.statista.com/statistics/266808/the-most-spoken-languages-worldwide/>
2. Burrell, Gibson and Morgan, Gareth (1979), Sociological Paradigms and Organisational Analysis, Hants: Ashgate.
3. Hanley, J., Herron, C., & Cole, S. P. (1995). Using video as an advance organizer to a written passage in the FLES classroom. *Modern Language Journal*, 79, 57-66.
4. Emily Jane Bronte (1847) novel "Wuthering heights" P.292.
5. Vyvyan Evans and Melanie Green (2006) *Cognitive Linguistics. An introduction*. Edinburgh University Press, 2006. – P. 484-485.
6. Keith Johnson, Edward Flemming, Richar Wright (1993) The hyperspace effect: Phonetic targets are hyperarticulated. *Language* v.69, no3. – P.505.
7. Movie "Wuthering height" (2009) the episodes were adapted for the screen by Peter Bowker and directed by Coky Giedroyc.

ANALYZING THE LANGUAGE OF ADVERTISEMENTS: ENGLISH TO MOTIVATE

У статті розглянуто лінгвістичні особливості створення англомовної реклами, мета та засоби її реалізації. Також у роботі автор наводить приклади різних видів реклами, аналізує їх лексичну структуру та використані мовні засоби. Особливу увагу приділено емоційному аспекту англомовних текстів.

Ключові слова: англомовні маркетингові тексти, рекламна лексика, прийоми та методи реклами, запам'ятовування, читабельність, емоційне мовлення.

The article examines the phenomenon of advertising, its aim and means to achieve. The author also gives multiple examples of different advertisements and analyzes lexical structures and language techniques. The emotional aspect of English advertisements is particularly highlighted.

Keywords: advertising vocabulary, English of advertisements, techniques and methods of advertising, memorability, readability, emotional language.

Language has a powerful impact on people and their behavior. This influence is particularly felt in the field of marketing and advertising. Selecting language for a greater effect is vital.

The thesis is aimed at analyzing the English of advertisements from different points of view, i.e. verbal, graphic and expressive syntactic structure of texts, slogans and mottos.

To start with, there are numerous definitions of advertisements in marketing. As linguists take increasing interest in the English of creating advertisements, they come with language-oriented variants. For example, Jennifer Greatrex's notes likeness with clever puzzles of a clear and penetrating insight.

According to recent researches, a person remembers only 7-10 marketing appeals. It's the eye-catching language that makes advertisements bright, expressive and emotional, and most importantly memorable. When working and playing with words, it's incredibly important to flirt with grammar, spelling and quotations. Goddard (2002) believes that making good lasting and cumulative impressions is the main purpose of advertising language [6, p. 3]. She stresses the importance of constructing marketing messages from the language point of view.

Numerous marketing analyses have proved that advertising is the easiest way to contact customers as it affects not only young people, but also children and the old [2, p. 134]. It's not only color, background and heroes that people memorize to later associate with a certain brand but also creative phrases created with different language techniques and methods. As a result, Simpson (2001) considers there was an enormous boost of interest in linguistic and discursal characteristics of advertising. They help customers to identify the product and remember it. Both advertising and marketing use graphical, textual, audio or verbal means of communication in order to create rich messages stimulating consumption of goods and services, another persuasive tactic. Linguists stress that different people interpret the same phrases differently [4, p. 3]. This fact is crucial to remember when focusing on the target audience.

Influencing audience emotionally is the first point of consideration. Emotional language in advertising is used to provoke certain feelings, such as excitement, sadness, fear, desire and others. They are fundamental to self-esteem. Naturally, the emotions are automatically associated with products [1; c. 98-99]. For example, positive approaches have shown an increase in the exchange of information and interaction. Over the past few years, it was proven that the brands with highly emotional content are more popular. As a result, more and more companies are focused on creating inspirational and moving advertisements.

The most popular advertisement of the previous years was *Android Forever friends* with cute animal friends. When changing the slogan from *Open Happiness* into *Taste of Feeling*, Coca-Cola concentrated on happy images, happy connections etc. It's a good decision for companies and brands to try to sell emotions and some abstract notions such as happiness, smile, cheer, joy and so on instead of a product. Thus, the brand Mac&Cheese presented the advertisement with the slogan *Small price – big cheese-eating grin*. So it implies an opportunity of buying a happy wide smile and just for a low price. The same technique was used by a chocolate brand Milky Way when creating a new slogan *Rich enough to share, light enough not to*. Being generous with just sharing a half of a chocolate bar is easy.

Advertisements can also appeal not only to emotions but also to mood. An ice-cream company promotes *Take the big pack for your lovely family or a small selfish pack*. The Earthwatch Institute is good at appealing to both mood and life attitude *You learn...You inspire...You change...You count*. Motivation and inspiration take to personal importance. All in all, inspiration is a powerful tool. It is thought- and action-stimulating. By highlighting the crucial and the trivial, a ravioli advert was made *Some Italian art is appreciated for centuries, some – for minutes*.

Actually, it is not only positive emotions that catch attention. MetLife Hong Kong produced a heartbreaking advertisement about a daughter describing everything she loved about her father, but the story broke when she turned to describing all the ways that he used to lie to her. For the Olympic Games in Sochi in 2014, P&G continued the theme about mothers and their support.

Fear is a natural instinct – responsible for adequate responses to any threat in order to increase chances of survival. Fear creates urgency and encourages action, changes lifestyles, prevents terrible things from happening. Many sensational advertising tactics can be seen in commercials in order to prevent irresponsible driving and smoking cigarettes. WWF is one of the brands that are known for their controversial and fear-inducing images [3, c. 124-126].

Word is a very powerful tool of influence. Words can have a positive or negative connotation to describe a product. These words appeal to consumers' emotions. Examples are the words *fresh* and *juicy* which make products seem more desirable. Adjectives in comparative degree are also popular, e.g. *cheaper, much more useful* etc.

The second aspect is readability. The main idea of this technique is to catch reader's attention and stable interest as quick and easy information is of the highest priority. Thus, the style of advertising is mainly spoken, using a simple and familiar language. Informal styles suggest flexible social relations characterized by direct appeals. The second person pronoun and casual colloquial expressions are preferred. In advertising, even written language shows many of the features of the spoken one.

Memorability is the third aspect. Advertising messages should be remembered and recognized. That's why repetitions are often used. From a linguistic point of view, several language techniques are used, such as alliteration (repetition of the original sound), metrical rhythm (repetition of the same rhythmic pattern), rhyme (repeating the same end sounds), the grammatical parallelism (repeating the same grammatical structure), as well as the semantic and syntactic repetition (e.g. using the same syntax or words of the same field of the word) and lexical repetition [5, p. 35].

An anti-cancer fund chose a very simple, but perfectly rhymed advertisement *Give to help me live!* Another social advertisement is *Drive sober or get pulled over*. Examples of alliteration are names of well-known brands: *Range Rover, Kit Kat, Coca-Cola* etc. The example of the grammatical parallelism is the slogan of a meat product *We sealed in deli taste, we sealed in deli freshness, we sealed out deli price*.

To make a conclusion, an extremely high concentration of different stylistic devices is one of the main features in advertisements. Attracting attention, they contribute to better memorization and readability. The word in advertising is incredibly influential. Undoubtedly, advertising language is an efficient engine of marketing progress.

REFERENCES

1. Войчак А. В. Маркетинговий менеджмент: Підручник // В. А. Войчак. – К.: КНЕУ, 1998. – 136 с.
2. Лисиця Н.М. Реклама в сучасному суспільстві // М.Н. Лисиця. – Харків: Основа, 1999. – 272 с.
3. Панкратов Ф. Г. Рекламная деятельность // Г.Ф. Панкратов. – М., 2001. – 364 с.
4. Прийоми рекламного впливу [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://bukvar.su/reklama/77185-Priemy-reklamnogo-vozdviystviya.html>. – Назва з екрану.
5. Antonio Alcalde (2013). Language in advertising. – 56 p.
6. Goddard Angela (2002). The Language of Advertising. Written Texts. – 145 p.
7. Romanenko E. (2014). Linguistic Analysis of On-line Advertising in English. – 54 p.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук Л.В.Бахмат

УДК 655.41:821.164.1[Франко]

*Марія Масловська
(Житомир, Україна)*

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА У 80-90 РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається видавнича діяльність Івана Яковича у 80-90-х роках ХІХ століття. Звертається увага на головні його етапи видавничої, політичної і громадської діяльності та участі в цінних проектах, які мають велике значення і сьогодні.

Ключові слова: *видавнича діяльність, політична діяльність, громадська діяльність, проект.*

The article deals with the publishing work of Ivan Yakovych in 80s and 90s of XIX century. Attention is drawn to the main stages of its publishing, political and social activities and participation in valuable projects that are important today.

Key words: *publishing activity, political activity, social activity, important projects.*

Великий Українець Іван Франко був не тільки видатним літературознавцем, письменником, громадським діячем, етнографом, а й видавцем. Він розумів, що видавнича справа посідає важливе місце в історії будь-якого народу і впливає на розвиток освіти та національної свідомості. Друкована продукція у всі століття вирішувала крім мистецької функції ще і освітню та державницьку. Саме видавнича справа дала право з'ясувати, що І. Франко є видатний творець української літератури, саме він брав участь у розробленні теоретичних засад видавничого процесу в Україні від 70-х років ХІХ ст. до кінця життя.

У 80-х роках ХІХ ст. відбулася еволюція світоглядних засад І.Франка "перехід його від суто соціального радикалізму на позицію радикального націонал-демократизму" [10, с. 101]. Злам 70-х – 80-х років став новим етапом у видавничій діяльності Івана Яковича Франка. Він був видавцем "Громадського друга", "Дзвін", "Молот". Нереалізований задум "Нова основа", другий арешт 1880 р., вихід книги серії "Дрібна бібліотека" змусили І. Франка критично оцінити свої дії.

Восени 1880 року письменник повернувся до Львова і розпочав свою літературну і громадську діяльність. У листопаді 1880 року на зборах молоді було вирішено друкувати періодичне видання журнального типу під назвою "Світ". Журнал мав стати трибуною для письменників Галичини і Наддніпрянської України. У Івана Франка було своє бачення щодо цього періодичного видання, про що він зазначав: "Часопис має виходити один раз на місяць за обсягом три друковані аркуші, бути часописом белетристично-наукового змісту. Причому

науковій частині має приділятися більше уваги, а предмет дослідження – трактується щозмога популярно. У кожному номері планується подати портрети вчених та заслужених людей із коротким описом їхнього життя та праці..." [10, с. 110]. Далі він вказує на тематику публікацій, рекомендує не зачіпати дразливих соціальних питань, щоб уникнути цензури. Іван Франко також багато уваги приділяв організаційним питанням редакційного центру. Робочі групи мали опрацьовувати теми за окремими галузями, зокрема, біологією, економією, науками суспільними, антропологією, белетристикою.

У час видання "Світ" (виходив із січня 1881 р. до вересня 1882 р.) накладом 300 примірників життєві умови І. Франка були дуже складні. Видавничі засади І. Франка відображені у його статті "Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва", надрукована в журналі "Світ". І. Франко відверто критикує необдуманість тодішньої видавничої справи, великого значення надає виданню книг для народу, говорить про єдність еліти і народу. Він вважав просвітницьку працю не добродійством і ласкою для народу, а обов'язком, вважав, що видавництво повинно вестися систематично, згідно плану, відповідно до вимог педагогіки; книжки повинні бути правдиві в зображенні природи і життя тощо. "І. Франко пропонує популярні видавництва" поділити на три групи: 1) наукові; 2) політичні; популярно-практичні, де мають друкуватися книжки про сільське господарство і т. ін." [10, с. 111].

Як громадський діяч, у виданні наукових книг, періодичних видань, він бачив поступ суспільства вперед, намагався залучати громадські організації до співпраці "Видавати наукові книжки для народу має товариство "Просвіта". Товариство імені Качковського мало б видавати книжки про справи господарські, ремісничі й взагалі все, що стосується практичного життя, а ці видання повинні стати основою створення господарської, ремісничої, промислової асоціації, яка врятує наш народ від економічної руїни" [10, с. 111].

Не забуває Франко і про політичне життя суспільства. Він вважав, що "За політичне видавництво служила б газета, яка вже видається: автор має на увазі часопис "Батьківщина" з додатком "Правотар народний", що буде ознайомлювати народ з обов'язковими законами" [10, с. 111]. За потреби, на думку І. Франка, політичне видавництво могло б видавати брошури-метелики, а також пропонував вести дискусії з цих питань.

Іван Франко пише статтю "Кілька слів о тім...", яку можна вважати однією з перших теоретичних статей з видавничої справи, де зроблено спробу не тільки чітко розділити зусилля громадських товариств Галичини, а й накреслено книжковий репертуар для народу. Треба згадати в цьому сенсі видання "Світ". Не заглиблюючись у глибокий аналіз змісту і його напрямів, все ж треба відмітити головні засади "Світу". "Світ став єдиним соборним часописом у Галичині й Наддніпрянщині, біля керма якого стояла нова генерація української інтелігенції. Часопис жодного разу не конфіскувала прокуратура" [10, с. 112]. На превеликий жаль, з часом "Світ" через байдужість та непорозуміння дописувачів, бо не поділяли точки зору з дописувачами Наддніпрянщини, був закритий. Створення загальноукраїнського белетристичного часопису європейського рівня припадає на 1898 рік. Це був "Літературно-науковий вісник", заснований І. Франком.

І. Франко підтримував тісні стосунки із польськими громадсько-політичними діячами лівого ухилу. Він тісно співпрацював з Б. Вислоухом, Ігнацієм Дашинським, Германом Діамантом, Феліцією Носсіг-Прухніковою та ін., а також: "У 1885-1886 рр. І. Франко разом з А. Інлендером і Б. Червенським редагували поступовий часопис "Ruch Literacki" [10, с. 19].

Під час українсько-польського зближення, зокрема в 1882-1883 р., виникали цікаві видавничі проекти, частину з яких було реалізовано. "У цей час І. Франко та М. Павлик обговорювали із студентами в Дублянах створення польсько-українсько-білорусько-литовського нелегального видавництва" [8, с. 249].

У 1887 році білоруською мовою вийшла брошура "Старая прысказка", яку конфіскувала поліція та видавнича діяльність І. Франка продовжувалась. "Восени 1883 року розпочав свою діяльність "Етнографічно-статистичний кружок" при об'єднанні студентів народовського

напрямку "Академічне братство" [10, с. 124]. Це братство мало свою програму, яка охоплювала два напрямки діяльності: збір матеріалів зі статистики й етнографії, причому питання збору статистичних матеріалів було на першому місці. Треба було укласти якнайповнішу бібліографію (із критичними примітками) всіх книжок, статей і заміток, які стосуються етнографії і статистики українського народу. Щоб праця була вагомшою І. Франко ввів до наукового обігу рукописи публічних бібліотек, залучив академічну молодь із Відня, бо там була основна частина статистичних джерел. Друге завдання, яке ставив І. Франко – це "збирання матеріалу з народу" учасниками експедицій, до яких можна залучити широке коло осіб, власне всіх бажаючих. Співпраця І. Франка в "Етнографічно-статистичному кружку" – цікава й важлива сторінка його біографії, час, коли він працював дуже інтенсивно. "Простіть, що я так опізнився з відповіддю, – але роботи так багато на голові, що не маю часу й дихнути. Етнографічний кружок, і "Діло", і "Зоря" і Федорович, і відчити, і бібліографія, і Навроцький – все то забирає мені час, пише він М. Павлику" [10, с. 128]. Робота в гуртку, співпраця в "Зорі", "Ділі", маса різних громадських обов'язків займали весь його час: він розробляв проекти, за які тоді ніхто не брався. У той час І. Франко почав збирати та систематизувати українські прислів'я, які пізніше опублікував у "Етнографічному збірнику" НТШ як тритомник під назвою "Галицько-руські народні приповідки" (1901-1910), які й сьогодні є однією з найповніших і найкращих праць такого типу.

І. Франко реалізував у 1884 році видавничу програму "В дорогу" та видав праці В.Навроцького "Твори". "Маршрут експедиції 1884 року тривав з 27 липня по 20 серпня. Він пролягав через Бойківщину, Покуття, Гуцульщину, передбачав відвідини численних природних та історичних пам'яток, зустріч з людністю, проведення музично-декламаторних вечорів із читанням науково-популярних лекцій" [10, с. 131]. Влада чинила перешкоди, І. Франку не дозволили прочитати реферат "Про початок і скасування панщини в нашій краї", поліція супроводжувала маршрут.

Іван Франко для експедиції підготував і видав програму "В дорогу!". Це була віршована програма, яку отримали всі її учасники, до нашого часу збереглися лічені її примірники. Книжка складалася з трьох частин. Перша частина – вступна, – це вірш "В дорогу!" Другий, найбільший розділ, "Мандрівнича літопись" – що брати із собою. Далі в поетичній формі описується маршрут – Дрогобич, Східниця, Уричі, Корчині, Бубнищі, Белехів, Калуш, Станіслав, Коломия, де має відбутися 7 серпня віче академіків, Делятин, Дора, Микуличин, Майдан і т.д. Зміст цього плану засвідчує, що І. Франко добре знав рідний край. Третя частина – інформаційна. Комітет повідомляв учасників, у яких населених пунктах буде влаштовано музично-декламаторні вечори, танці, забави. Програма хору передбачала виконання творів М. Шаткевича, І. Гушалевича, Т. Шевченка, М. Старицького на музику М. Вербицького, А. Вахняника, С. Воробкевича, М. Лисенка та ін. Місцеві жителі могли ознайомитись з перлинами сучасної української музики, що мало велике значення для просвітництва. Цікаво те, що книга мала синьо-жовте тло з прапором, на якому написано вірш, що закінчується словами "Для руської землі мої труди, для руської віри серце б'є" [10, с. 132]. Книжка була видана у друкарні Товариства імені Шевченка.

В Івана Франка був задум надрукувати твори В. Навроцького (він був одним із перших, хто усвідомив необхідність доповнювати і підсилювати всебічні національні стремління громадською й економічною організацією. Він вирізнявся тверезим мисленням і щирим глибоким патріотизмом. Свій задум І. Франко здійснив у грудні 1884 року. Він був упорядником та перекладачем цього наукового видання у 28 років. На жаль, не вийшов другий том В. Навроцького, на те були вагомі причини у житті І. Франка. Треба відмітити, що "Праця І. Франка над підготовкою до друку творів В. Навроцького є однією з перших його спроб виступити видавцем і редактором наукової публікації творчої спадщини. І. Франко застосував на практиці власний підхід до формування концепції, опрацював примітки, реалізував власні текстологічні засади. Цей досвід він пізніше використає,

працюючи над численними видавничими серіями Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, готуючи, зокрема, до друку твори С. Руданського, Ю. Федьковича, Т. Шевченка" [10, с. 145].

Ентузіазм І. Франка, його титанічна праця на благо української справи заставляли його шукати шляхи реалізації своїх задумів. Декілька років І. Франко працював над втіленням задуму серії "Наукова бібліотека". "Нарис історії філософії" Ф. Шульце з'явилася приблизно у травні 1887 року "Видання побачило світ "накладом перекладача", тобто І. Франка" [10, с. 130].

Рік 1887 взагалі був дуже інтенсивний у видавничій біографії І. Франка. Він видає альманахи "Веселка", "Перший вінок", "Ватра", збірку "З вершин і низин", як зазначалось вище започаткував серію "Наукова бібліотека". Треба відмітити, що громадськість досить прихильно зустріла вихід у світ першої книжки "Наукової бібліотеки". На жаль, протягом 1888 року не з'явилося жодної книжки з цієї серії. На це було ряд причин. Одна з них – І. Франко реалізовував план видання журналу "Товариш". Та, на жаль, непорозуміння з молодими дописувачами, тяганина з поліцією, відсутність коштів зробили свою справу – журнал мав лише один номер. І. Франко вирішив продовжити видання "Наукової бібліотеки", зменшивши обсяг і формат, але істотно розширивши тематику. Серія мала називатись "Літературно-наукова бібліотека", матеріали першої частини з'явилися на світ у журналі "Житє і Слово".

Крім вище згаданих видань були ще упорядкування перекладів Осипа Шухевича (1883), два збірники власних творів "Галицькі образки" (1885), що вийшли накладом Є. Олесницького, та "З вершин і низин" (1887), яку І. Франко видав власним накладом.

І. Франко дуже серйозно поставився до взятих на себе обов'язків як видавець. У передньому слові він як упорядник дав ґрунтовний життєпис Осипа Шухевича. Адже рід Шухевичів мав чималі заслуги у пробудженні української національної свідомості на Галицькому Покутті. Цей рід дав багато видатних культурних і громадсько-політичних діячів, зокрема, пізніше її головнокомандувача УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича (Тараса Чупринку).

Книжка під назвою "Галицькі образки" побачила світ 1886 року у серії "Русько-українська бібліотека". Не аналізуючи ґрунтовно альманахів "Веселка", "Ватра", "Перший вінок" треба відмітити, що видавнича діяльність І. Франка у 80-х роках ХІХ століття була важливою складовою політичного та національного руху в Україні. І. Франко формував свою видавничу діяльність і став "зачинателем змістової серії "Наукова бібліотека", яка отримує подальший розвиток як "Літературно-наукова бібліотека" відзначається широтою змісту, оригінальністю підходів до підготовки окремих видань (одне з перших у Галичині анкетувань у книжці "Народні читальні" [10, с. 201].

Одним із найбільших досягнень його видавничої діяльності є збірка "З вершин і низин", особливо її друге видання 1893 року, де в "Переднім слові" подано багато теоретичних засад, які І. Франко реалізував у власній видавничій практиці. Як теоретик книговидавництва він виступає і в інших публікаціях цього часу.

Серійні видання І. Франка започаткували подібні зразки книжної продукції, які розвивали далі в Галичині та Буковині інші. Підхід І. Франка до опрацювання наукових видань знайшов своє продовження в численних книжках НТШ імені Т. Шевченка.

Отже, видавнича діяльність І. Франка 80-90-х років виявилась потужним напрацюванням вітчизняного видавничого продукту, який і сьогодні не втратив ціннісної ваги в українській видавничій справі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус О. Г. Світогляд Івана Франка / О. Білоус. – К., 1956.
2. Возняк М. Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка / М. Вознюк. – К., 1958.

3. Горак Р., Гнатів Я. В поті чола / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів, 2005.
4. Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1996.
5. Дмитрук В. П. Нариси історії української журналістики ХІХ ст. / В. Дмитрук. – Львів, 1969.
6. Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали міжнарод. наук. конф. – Львів, 1998.
7. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 т. / Упоряд. : З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів, 2001.
8. Філософія. – Львів, 1994.
9. Франко І. Зібр. творів : У 50 т. – К., 1980. – Т. 27, Т. 45, Т. 36, Т. 28.
10. Якимович Б. Іван Франко – видавець / Б. Якимович. – Львів, 2006.

УДК 167

*Комила Махкамова, Рамина Шукурова
(Самарканд, Узбекистан)*

THE INFLUENCE OF USING MATERIALS ON LISTENING

Эта статья о преподавании прослушивания интересными и интерактивными способами, которое делают урок более эффективными.

Ключевые слова: выполнимый, записанные материалы, суть, голос, тембр, акцент, аутентичный, внимательность, легко запоминающийся.

This article is about teaching listening by interesting and interactive ways which make the lessons much more effective.

Key words: workable, recorded materials, gist, voice, timbre, accents, authentic, attentiveness, catchy.

Teaching listening is one of the most workable and difficult type of teaching English. The importance of listening process has been emphasized in various models and theories. Moreover, listening gives big opportunity to study English at the beginner's level. Advantages of practicing listening at all stages also expands and consolidates other ways of language as well as vocabulary, grammar and intonation. There are plenty of recorded materials such as, mass media, music, phone conversation, interviews, meetings, patient and doctor, introductions and etc. in teaching listening. First of all we should prepare the learners for listening by setting the scene, introducing the characters, pre-teaching vocabulary. It will be easier to understand the listening material. Teacher should learn the listening material before learners, set a listening task which directs to an overall "gist" understanding of the passage. Then teacher can give the task to students.

Listening materials help us to understand better different kind of voices: male and female, different timbre, different ages, different accents, different voice qualities. Students can play record several times and will sound exactly the same every time.

The methodologists divide listening activities into three stages: pre-listening, listening and post listening, each of which has its clear function. The first stage helps to raise learners' expectations and motivation. Post-listening activities indicates to natural opportunity of different skills as well as writing and speaking.

Teaching of listening every time requires a number of materials tasks and procedures.

Listening materials can be non-authentic or authentic. Each of them has advantages and disadvantages. Authentic materials' source are endless, and the common ones are newspapers, magazines, TV, video, radio, literature and internet.

Non-authentic materials

Advantages	Disadvantages
Clear speech	Non-usable in real life
Easily catchable	No variety of long structure
Complete	Boring
Without back-round noise	Not real speech
Long easy	

Authentic listening material

Advantages	Disadvantages
Authentic voice	Dissuadable
A live speaker	Non-catchable
Real life situation	Back-round noise
Usable	Overlap of speakers
Lay speech for introducing	Fast speech
Interesting	Unclear
Excite Attentiveness	Long

In practice, listening materials are fairly narrow. Accents which are close to British and American standard ones predominate and non-native accents are neglected. Ideally, listening work in the classroom should try to equip students with the flexibility to deal with a wide range of accents. I would be helpful to give learners more opportunity to listen to “live” voices. Listeners must find different interests in listening. A live speaker gives the most useful listening. Teachers should give direct learners to a more detailed understanding. We should make the recording and the tasks as “authentic” as possible to make our listening lessons more interesting and effective.

In each case we must pay attention on choosing topic taking in account one of the most important parts of effective teaching listening. It must be on the level of learners, on their interests and ages.

LITERATURE

1. www.onestopenglish.com
2. Professional development for Uzbekistan English teacher .Training toolkit. Module 1. Tashkent, 2009.
3. Macmillan English Dictionary, 2008.

***Вазираҳон Мирзаева (Ташкент, Ўзбекистан),
Азаматбек Норматов (Андижон, Ўзбекистан)***

**ETUDE DU VERBE DE PERCEPTION VISUELLE «VOIR» DANS LES TEXTES
LITTERAIRES FRANÇAIS-OUZBEKS**

Après de l'indépendance de la République d'Ouzbékistan on a fait beaucoup de changements dans le domaine de l'enseignement et l'éducation. L'éducation doit être gratuite, au moins en ce que concerne l'enseignement élémentaire et fondamental. L'enseignement élémentaire est obligatoire. L'enseignement technique et professionnel doit être généralisée; l'accès aux études supérieures doit être ouvert en pleine égalité à tous en fonction de leur mérite.

L'éducation doit viser au plein d'épanouissement de la personnalité humaine en renforcement du respect des droits de l'homme et des libertés fondamentales. Les parents ont, priorité, le droit de choisir le genre d'éducation à donner à leurs enfants. Et en même temps toute personne a droit à la

liberté d'opinion et d'expression. En Ouzbékistan, le système d'enseignement des langues étrangères, orienté vers la formation de la génération harmonieuse développée et bien instruite, s'est fondé dans le cadre de la mise en oeuvre de la Loi de la République d'Ouzbékistan sur l'Éducation et du Programme national pour la formation des cadres. L'apprentissage des langues étrangères est un facteur clef de l'éducation des jeunes et d'insertion d'un pays dans la communauté internationale. Leur apprentissage demeure un défi, qui nécessite de véritables investissements afin d'être sur passé.

La question traditionnelle pour la linguistique sur la corrélation de la langue et la culture provoque ces dernières années l'intérêt si massif et si profond qu'oblige à dire sur la formation du nouveau paradigme dans la linguistique comparative.

Tenant compte des diverses fonctions sémantico-pragmatiques que certains marqueurs discursifs peuvent recouvrir en français moderne, nous tenterons dans cet article d'établir s'il existe un lien entre, d'une part, la plurifonctionnalité de la construction parenthétique tu vois, illustrée par la coexistence en français actuel des exemples (1) à (3), et, d'autre part, le chemin évolutif de la structure en français historique à partir du français préclassique jusqu'à aujourd'hui. En français contemporain, nous pouvons ainsi distinguer les constructions où le verbe a une fonction de matrice verbale (Ex. 1) et les constructions parenthétiques se rapprochant davantage des marqueurs de discours, dont la fonction peut être interpersonnelle (avec une forte implication de l'interlocuteur dans l'acte d'énonciation) (Ex. 2) ou expressive (avec une forte implication du locuteur dans son propre acte d'énonciation) (Ex. 3)

<i>Tu vois que ça te plaît de te promener. Et la tour Eiffel, tu la vois ? Chichi, lui, il en était toqué. Et les pigeons. Tu en as déjà vu des pigeons ? (Litt., Contemporain, Frantext – R. Forlani, Gouttière, 1989)</i>	<i>- Ko'rasan, sayr senga yoqadi. Mana Eyfel, uni ko'ryapsanmi? Shishi, sevinganidan o'zini yo'qataozgandi. Kaptarlarchi, ularni avval ko'rganmisan?</i>

<i>(1)MARC. Je suis trop épidermique, je suis trop nerveux, je vois les choses au premier degré... Je manque de sagesse, si tu veux.</i>	<i>Mark. Men juda ta'sirchanman, juda asabiyman, men barcha narsani birinchi darajali deb bilaman. Menda donolik etishmaydi, shu desang.</i>

SERGE. Lis Sénèque.

Serj. Senekani o'qi.

<i>MARC. Tiens. Tu vois, par exemple là, tu me dis « lis Sénèque » et ça pourrait m'exaspérer. (Théâtre, Contemporain, Art, 1995)</i>	<i>Mark. Menga qara, sen menga Senekani o'qi deyapsan, bu meni jiddiylashtirishi mumkin.</i>

Pour atteindre notre objectif, nous avons procédé à une analyse paramétrique de données de corpus basée sur des critères linguistiques internes d'ordre sémantique (déplacement sémantique par abstraction/ aréférenciation) et formel (structure du complément postverbal). Ces critères, qui sont explicités plus bas, relèvent principalement du champ de la grammaticalisation [1.96] et des études portant sur les marqueurs du discours.[2.112]

Avant de passer à l'étude de corpus proprement dite, il est nécessaire de s'arrêter au préalable sur quelques notions qui ont servi de cadre à l'analyse. «*Voir*» : Perception, cognition et fréquence. Les principales caractéristiques du verbe voir retenues pour cette étude sont les suivantes : «*voir*» est un verbe de perception à «haut potentiel cognitif» qui se caractérise par une fréquence élevée dans l'usage, tant à l'écrit qu' à l'oral. Si l'on en croit Viberg et Sweetser, les verbes de perception auraient ainsi la particularité de pouvoir établir des liens physiologiques entre notre activité cérébrale et le monde qui nous entoure et, partant, de désigner un état psychologique ou une activité cognitive. C'est ainsi qu'on s'accorde à reconnaître aux verbes de perception (incluant principalement en français les verbes voir, regarder, entendre, écouter, toucher, goûter et sentir) un « potentiel cognitif élevé ». A noter que parmi tous ces verbes, c'est «*voir*» qui semble posséder le potentiel cognitif le plus élevé : il est davantage polysémique et possède une combinatoire morphologique (par ex. prévoir, entrevoir), lexico-grammaticale (par ex. voir rouge, voir la vie en

rose, tu vois ce que je veux dire) et syntaxique (par ex. se voir + Inf.) plus étendue. Toujours selon Batzev Shyldkrot, cette flexibilité tiendrait d'une part au fait que voir exprime un état impliquant une certaine distance perceptuelle entre le sujet et l'objet perçu et, d'autre part, à la primauté cognitive du sens de la vue sur les autres sens, en tant que « première source d'information objective et intellectuelle sur le monde extérieur » [3.36]. Par ailleurs, voir est un verbe « nucléaire », c'est-à-dire un verbe « de base » fréquent dans l'usage qui tend à avoir des équivalents sémantico-cognitifs dans d'autres langues. Or, les constructions linguistiques constituées de verbes à haute fréquence sont, au même titre que les verbes de perception d'état impliquant une distance perceptuelle (voir et entendre), sujettes à une plus grande polysémie que les unités lexicales à contenu spécifique. Elles sont donc plus susceptibles de se grammaticaliser/ pragmaticaliser au cours du temps [4. 215] et de former des unités phraséologiques, i.e. des unités polylexicales (semi-)figées au moins partiellement non-compositionnelles. Le rôle de la fréquence élevée dans l'usage et le haut potentiel cognitif de voir sont par conséquent des facteurs qui semblent favoriser le processus de grammaticalisation des constructions parenthétiques qui contiennent une forme de ses formes fléchies (ici, tu vois).

“Notre Dame de Paris”, Victor Hugo. Recherche de “voir”

«Sont-ils heureux de voir tout cela, disait en soupirant Joannes de Molendino, toujours perché dans les feuillages de son chapiteau.»

«C'était chose bien plaisante à voir. Aujourd'hui c'est une moralité faite exprès pour madame la demoiselle de Flandre.»

«Cependant, les acteurs avaient obéi à son injonction, et le public, voyant qu'ils se remettaient à parler, s'était remis à écouter, non sans avoir perdu force beautés, dans l'espèce de soudure qui se fit entre les deux parties de la pièce ainsi brusquement coupée.»

«Le cardinal s'arrêta un moment sur le seuil de l'estrade. Tandis qu'il promenait un regard assez indifférent sur l'auditoire, le tumulte redoublait. Chacun voulait le mieux voir. C'était à qui mettrait sa tête sur les épaules de son voisin.» [5]

En analysant “Notre Dame de Paris” de Victor Hugo nous avons trouvé 101 occurrences.

BIBLIOGRAPHIE

1. Hopper, 1991; Lehmann, 1995 ; Marchello-Nizia, 2006.
2. Brinton, 1996; Schourup, 1999.
3. Batzev Shyldkrot, 1989 : 288.
4. Dostie, 2004; Andersen, 2007 ; Pusch, 2007.
5. Victor Hugo, “Notre Dame de Paris”.

УДК 811.531

Юлія Могилко
(Київ, Україна)

ТЕМАТИКА СУЧАСНОЇ КОРЕЙСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА КОРЕЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

У статті проаналізована тематика сучасної корейської дитячої літератури на Корейському півострові ХХ століття. Особлива увага приділена тематиці творів після розділення Корейського півострову по 38 паралелі.

Ключові слова: корейська війна, тематика, дитяча література, Чучхе, мальовані книги.

The article deals with main the themes of modern Korean children's literature on the Korean Peninsula in the 20th century. Particular attention is paid to the works after the division of the Korean peninsula on the 38 parallel. This is the foundation for further research into the development of the Korean children's books.

Key words: theme, Korean children's literature, Korean War, the Juche, manhwa.

Корейська війна (яку ще називають війною 25 червня –6-25 전쟁) та розділ Корейського півострову у 1953 році призвели до міграції письменників із Північної Кореї до Південної Кореї і навпаки.

В Північній Кореї літературні традиції формувалися під пильним контролем держави. «Керівництво з літератури Чучхе⁴», яке було опубліковано Чосонським Союзом письменників, підкреслювало, що твори письменників повинні вихвалити лідера країни Кім Ір Сена, а потім Кім Чен Іра.

Після визволення Кореї головне завдання письменників полягало у відродженні національної літератури. Переломним етапом розвитку літератури в Південній Кореї є друга половина 1950-х років, коли з'явилося нове покоління молодих письменників. Вони прагнули використовувати нетрадиційні літературно-художні засоби для того, щоб передати своє бачення війни та її наслідків.

Особливе місце в літературі Півночі займають твори, присвячені проблемі об'єднання батьківщини. Північнокорейське видавництво «Література та мистецтво» створює 100-томну «Бібліотеку світової літератури» – до цієї збірки увійшли твори письменників минулого та сучасності, а також переклади радянських письменників. Також було створено 90-томну «Бібліотеку світової дитячої літератури».

Для дітей автори пишуть легко, доступно і захоплююче, розповідаючи при цьому про найскладніші речі – про історію і культуру країни, про конфуціанство та буддизм, про давні традиції. Читати такі книжки цікаво не лише дітям, а й дорослим.

Вивчення біографії Кім Ір Сена починається вже в дитячому садку. В кожному дитячому садку є спеціальна кімната, в якій встановлений макет рідного селища вождя, на стінах висять картини з дитинства Кім Ір Сена. Коли діти переходять з дитячого садочку в початкову школу, вони знову починають вивчати «історію Великого Вождя», потім продовжують вивчення в середній школі, і нарешті, в університеті студентам викладається «революційна історія Великого Вождя».

Літературу, яка була створена після 45-х років називають літературою періоду розділення. В той час як на півдні Кореї продовжувався процес запозичення західних літературних форм та тем, то на півночі Кореї збільшується кількість письменників, що пишуть твори в дусі так званої літератури соціалістичного реалізму. Не дивлячись на те що на корейському півострові твори пишуться однією мовою, різниця між літературами стає все більш виразною.

З 1960-х років корейська дитяча література почала набувати поступового розвитку і до початку 1990-х років їй вдалося стати незалежним літературним напрямом. Завдяки науково-технічному прогресу, суспільним проблемам, глобальним катастрофам, проблемам у родині дитяча література набуває стрімкого розвитку в 90-х роках ХХ століття.

Останнім часом в книгарнях з'являються все більше і більше книг різних жанрів, тематик, художніх форм. В той же час, на полицях поруч із цікавими фантастичними книгами, науковими книгами, малюнковими книгами, казками стоять більш «депресивні» видання.

В сучасних книгарнях можна знайти дитячу книгу на будь-який смак. В останні роки в Кореї досить популярними стали серійні видання. Вони можуть бути в вигляді малюнкової книги, а можуть бути й вигляді оповідань, чи казок. Малюнкові книги можуть містити в собі

---

⁴Чучхе –(주체, 主體) –перший ієрогліф означає «хазяїн», другий –«тіло, предмет».Чучхе – північнокорейська ідеологія, проголошена КімІр Сенем у 1955 році. Пізніше це поняття використав і президент Республіки корейя Пак Чжонхі. Але, якщо на Півдні це поняття трактували як «дотримання власного шляху», «самостійне керування своєю країною», то на Півночі ідею «чучхе» розуміли ще як «вплив об'єкта на суб'єкт, перетворення людиною природи», «самостійність у діяльності». [1; с. 119-120; Країнознавство: Корея: навчальний посібник/ Ю. А. Ковальчук. –К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 350 с.]

не лише комікси, але й пізнавальний матеріал (з біології, історії, природознавства, культури та ін.). Виклад в них подається у вигляді діалогу, іноді перед діалогом викладається коротка розповідь-пояснення.

Дитячі мальовані книги, хоча й розвиваються в Кореї не так давно (60-ті рр.), але з року в рік поповнюється розмаїттям тем, образів та сюжетів, завдяки новим можливостям, таким як, наприклад, Інтернет. Це відіграє ключову роль в формуванні ринку дитячих книг.

Що ж стосується дитячої літератури на півночі країни, то ми можемо з впевненістю сказати, що головною тематикою була і залишається тема Великого Вождя. Також важливими темами північнокорейської дитячої літератури є велика Корейська природа, звичаї і традиції.

Дитячий книжковий світ діє як дзеркало, що відбиває книжковий світ дорослих. Якщо книги з психології популярні серед дорослих читачів, то вже через кілька місяців потому популярність психологічних книг зростає і серед дитячої аудиторії.

Сучасна корейська дитяча література зараз перебуває на піку розвитку. Автори дитячих книг заохочують та підтримують дітей у їхньому прагненні до пізнання навколишнього світу. І вагомим внеском є праці самих дітей, які виграють спеціалізовані конкурси з дитячої літератури. Не дивлячись на те що попит на книги для дорослих останнім часом знизився, то попит на дитячі книжки значно виріс. Багато сучасних книг стали обов'язковими для вивчення в шкільній програмі Кореї. Сучасна дитяча корейська література стає відомою не лише в Кореї, але і за її межами: Японія, Америка, Франція, останнім часом навіть Китай зацікавився мальованими серійними виданнями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Большой энциклопедический словарь школьника. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. – 983 с.
2. Країнознавство: Корея: навчальний посібник / Ю. А. Ковальчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 350 с. Література для дітей середнього шкільного віку / Авт.-упорядники О. К. Васильєва, Ю. С. Пернатєв; Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, С. В. Правдюк. – Харків: Фоліо, 2004. – 318 с. – (Дитяча енциклопедія).
3. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 752 с.
4. Children's Literature: A Guide to Information Sources (Reference Sources in the Humanities), 1998. – 161 p.
5. Literature for Children: A Short Introduction David L. Russell, 2011. – 360 p.
6. Lippman Walter. Public Opinion. – New York; London: The Free Press. A Division of Macmillan Publishing Co., Inc. New York; Collier Macmillan Publishers, London, 1949. – 268 p.
7. 국어 1-1/ 김훈범 (서울구암중학교), 2008. – 126 p.
8. 국어 1-2/ 김훈범 (서울구암중학교), 2000. – 102 p.
9. 국어 2-1/ 김훈범 (서울구암중학교), 2007. – 94 p.
10. 국어 2-2/ 김훈범 (서울구암중학교), 2008. – 102 p.
11. 국어 3-1/ 김영진 (서울구암중학교), 2008. – 98 p.
12. 국어 3-2/ 김영진 (서울구암중학교), 2009. – 94 p.
13. 국어 4-1/ 김영진 (서울구암중학교), 2008. – 144 p.
14. 국어 4-2/ 김영진 (서울구암중학교), 2009. – 132 p.
15. 국어 5-1/ 김영진 (서울구암중학교), 2010. – 156 p.
16. 국어 5-2/ 김영진 (서울구암중학교), 2009. – 154 p.
17. 국어 6-1/ 김영진 (서울구암중학교), 2008. – 146 p.
18. 국어 6-2/ 김영진 (서울구암중학교), 2008. – 156 p.
19. 소중한우리것재미난우리얘기. 관혼상제, 재미있는옛날풍습/ 우리누리, 1997. – 283 p.

20. 중학교국어 3-1/ 한국교원대학교 * 고려대학교국정도서관위원회, 2010. – 282 p.
21. 중학교국어 3-2/ 한국교원대학교 * 고려대학교국정도서관위원회, 2010. – 249 p.
22. 중학교도덕 1/서울대학교사범대학국정도서관위원회, 2008. – 304 p.
23. 중학교도덕 2/서울대학교사범대학국정도서관위원회, 2008. – 304 p.
24. 중학교생활국어 1-1/ 한국교원대학교 * 고려대학교국정도서관위원회, 2009. – 179 p.
25. 중학교생활국어 1-2/ 한국교원대학교 * 고려대학교국정도서관위원회, 2009. – 143 p.
26. 중학교생활국어 2-1/ 한국교원대학교 * 고려대학교국정도서관위원회, 2008. – 161 p.
27. 중학교생활국어 2-2/ 한국교원대학교 * 고려대학교국정도서관위원회, 2008. – 157 p.
28. 초등만화맞춤법/ 남호연, 박인애. –국립국어연구원, 2005. – 184 p.

УДК 4+415.61

*Пулат Назаров, Перхан Айтмуратова, Шохида Эргашова
(Самарканд, Узбекистан)*

DEUTSCHE PHRASEN MIT GELD UND WÄHRUNGEN

В статье анализируются лексико-семантические особенности немецких фразеологизмов и пословиц, которые связаны с денежными единицами.

Ключевые слова: *взаимоотношение, контакт, словосочетание, фраза, фразеологизм, пословица, денежные единицы, деньги, валюта, монета, гулден, шиллинг, пфенниг, талер, гроша, марк, евро, финансовый.*

In this article has been analyzed lexical-semantic forms of German phraseologies and proverbs, which are connected with money units.

Keywords: *relation, contact, combination of words, phrase, phraseology, proverb, money units, money, currency, coin, gulden, shilling, pfennig, taler, groschen, mark, euro, financial.*

Schlusswörter: *Beziehung, Kontakt, Wendung, Wortverbindung, Phrase, Phraseologism, Sprichwort, Geldbezeichnung, Währungsbezeichnung, Geldscheine, Geld, Währung, Monete, Gulden, Schilling, Pfennig, Taler, Groschen, Mark, Euro, finanziel.*

Wir wissen, dass Geld als das Mittel der sozialen und ökonomischen Beziehungen der Menschen dient. Mit Hilfe des Geldes knüpfen die Leute miteinander vor allem finanzielle Kontakte.

Wie auch die anderen Völker, haben die Deutschen in ihrer historischer Entwicklung verschiedene Währungsbezeichnungen verwendet. Früher gab es zum Beispiel in Deutschland solche Währungen, wie etwa Taler, Groschen, Gulden, Schilling, Pfennig, Mark u.s.w.

Natürlich, gebraucht man diese Geldbezeichnungen in der deutschen Sprache in verschiedenen Phrasen.

Wir haben bemerkt, dass das Wort “Geld” mit seinen allen Synonymen (Monete, Pinkepinke, Moos, Kohle, Kies...) und die Namen der deutschen Währungen verschiedene Wortverbindungen und Phraseologismen bilden können. Zum Beispiel, die Bedeutung “geizig sein” geben folgende Wendungen und Phrasen wieder:

- jeden Pfennig zehnmal umdrehen [2. b. 2, 191]
- seine letzten Groschen zusammenhalten [2. b.1, 573]

- sehr auf die Groschen sein [2. b.1, 573]
- am Geld hängen [2. b.1, 532]...

Und das Antonym zur Wendung “geizig sein” kann in folgender Phrase verwendet werden:

- sein Geld unter die Leute bringen [2. b.1, 532]

Wenn wir die Wendungen “bei Groschen sein”, “bei Geld sein”, “dicke Gelder haben”, “zu Geld kommen”, “im Geld schwimmen”, “wie Heu (Dreck, Mist) Geld haben” “eine grosse Geldbörse haben”, “ein schönes Stück Moos haben” mit der Bedeutung “reich werden” assoziieren, so drücken wir die Bedeutung “verarmen” mit solchen Wortverbindungen aus:

- knapp bei Kasse sein [2. b.1, 532]
- knapp mit Geld sein [2. b.1, 532]
- sein Geld los sein [2. b.1, 532]
- ohne einen Pfennig sein [2. b.2, 191]
- keinen roten Pfennig haben [2. b.2, 191]
- keinen Pfennig Geld haben [2. B.1, 532]

Und die Bedeutung “einkommen bekommen” kann man mit diesen Wendungen ausdrücken:

- einen schönen Groschen verdienen [2. b.1, 532]
- bei j-m viel Geld einkommen [2. b.1, 532]
- etwas in klingende Münze umsetzen [2. b.2, 116]

Es gibt auch andere Wortverbindungen, die mit Geld und Währungen verbunden sind. Zu denen gehören:

- manchem Taler springen lassen – j-m das Geld bleiben lassen [2. b.2, 419]
- den Pfennig ansehen – sparsam / wirtschaftlich / haushälterisch sein [2. b.2, 191]
- schweres Geld kosten / es kostet Pinke – teuer sein [2. b.1, 532]
- weder Geld noch Gut haben – nichts haben [2. b.1, 532]
- mit grosser Münze zählen – grob sein [2. b.2, 116]
- Geld aus j-m herausschlagen / j-m Geld einkommen – für die schwere Tage das Geld für sich behalten [2. b.1, 533]
- ins Geld wachsen – Preissteigerung [2. b.1, 533]
- Geld pumpen (umgangssprachlich) – Geld borgen [2. b.1, 533]....

Es gibt auch in der deutschen Sprache verschiedene Sprichwörter mit Geld und Geldschenen. Nach der semantischen Bedeutung sind diese Sprichwörter ganz verschieden. Zum Beispiel:

- Altes Geld und junge Weiber sind gute Zeitvertreiber [1, 106]
- Geld macht stumm / Geld macht taub [1, 106]
- Je mehr Geld, desto mehr sorgen [1, 106]
- Zeit ist Geld [1, 106]
- Ein versprochener Gulden ist keinen halben wert [1, 130]
- Geld stinkt nicht [1, 181]
- Am Wappen erkennt man die Münzen [1, 181]
- Das ist das Leiden in der Welt, der eine hat den Beutel, der andere das Geld [1, 106]
- Der eine ist des Geldes Herr, der andere sein Sklave [1, 106]
- Der Weizen auf dem Feld ist noch kein Geld [1, 106]
- Geld gibt Courage [1, 106]
- Geld ist ein gutter Diener, aber ein böser Herr [1, 106]
- Wo Geld ist, da kommt Geld hin [1, 106]
- Ein ehrlicher Groschen ist besser als ein gestohlener Taler [2. b.1, 573]

Einige von Sprichwörtern können auch als semantische Synonyme eintreten. In meisten solchen Sprichwörtern vergleicht man deutsche Währungen, wie Pfennig, Taler, Groschen, Gulden miteinander. Zum Beispiel:

• Wer den Groschen nicht ehrt wie den Gulden, der kommt bald zu Schulden [2. b1, 573] / Wer den Pfennig nicht ehrt, kommt nicht zum Groschen [2. b.1, 573] / Wer den Pfennig nicht ehrt, ist des Talers nicht wert [2. b.2,196] / Das ist ein gutter Groschen, der einen Gulden spart [1, 130].

Oder:

• Die Groschen machen den Taler, der Taler bringt den Groschen [2. b.2, 118] / Wo Geld ist, da kommt Geld hin – Mit Geld findet man Geld [2. b.1, 533].

• Besser heut' ein Groschen, als morgen ein Gulden [2. b.2, 118] / Besser heute ein Pfennig, als morgen ein Taler [2. b.2.418].

In den deutschen Sprichwörtern ehrt man auch die Freundschaft und sogar schätzt man sie höher als das Geld:

• Beim Gelde hört die Freundschaft auf [1, 106]

• Was Pfennig hat, hat auch Freunde [1, 196]

• Wo man die Taler last, da bleibt auch die Freundschaft [2. b.2, 419]

• Besser in der Tasche kein Geld, als ohne Freund in der Welt [2. b.1, 532]

Wie wir im deutschen Sprachwandel sehen, besonders in der umgangssprachlichen Formen der deutschen Sprache, gebraucht man die Wendungen, die mit Geld, bzw. Währungen zu tun haben. Und die nächsten Währungen, wie "deutsche Mark" und "der Euro" verwendet man in der Alltagssprache noch seltener, weil die Sprichwörter alter sind.

LITERATURE

1. Horst und Annelies Beyer. Sprichwörterlexikon. – Москва: Высшая школа, 1989. – 392 с.
2. Leping E.I. und andere. Das grosse deutsch-russische Wörtreuch. В 2-х томах. – Москва: Русский язык, 1980.
3. 400 немецких пословиц и поговорок. – 5-изд. – Москва: Высшая школа, 1990. – 48 с.

УДК 811.161.3'373

*Надежда Петрова
(Могилев, Беларусь)*

ТРАДЫЦЫЙНАЯ ДУХОЎНАЯ КУЛЬТУРА БЕЛАРУСАЎ У НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЙ СЕМАНТЫЦЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Артыкул прысвечаны нацыянальна-культурнай семантыцы беларускіх фразеалагізмаў. Разглядаецца праблема адлюстравання традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў у фразеалагічных адзінках беларускай мовы.

Ключавыя словы: *нацыянальна-культурная семантыка, фразеалагічныя адзінкі, духоўная культура беларусаў, народныя абрады, вераванні і ўяўленні.*

The article deals with culturally specific features of Belarusian phraseological units. The problem of traditional national culture manifestation in idioms has been considered.

Key words: *culturally specific features of phraseological units, traditional national culture of the Belarusian people, folk rituals, beliefs and views.*

У сучасных умовах глабалізацыі і пашырэння міжкультурных кантактаў асаблівую актуальнасць набывае праблема захавання нацыянальнай самабытнасці і самасвядомасці народаў. Выключная роля ў замацаванні духоўнай культуры народа належыць яго нацыянальнай мове. Выяўленне адрозненняў і падабенства розных культур і моў дазваляе не толькі прызнаваць і лепш разумець культурныя асаблівасці розных народаў, але і захоўваць сваю нацыянальную мову і духоўную спадчыну свайго народа.

Спецыфічныя рысы побыту і звычаяў пэўнага народа, гісторыі і культуры яго краіны, своеасаблівасці прыроднага асяроддзя адлюстраваны, захоўваюцца і перадаюцца з пакалення ў пакаленне ў нацыянальна-культурнай сямантыцы нацыянальнай мовы. Нацыянальна-культурная інфармацыя найбольш акумулюецца ў намінацыйных адзінках мовы – словах, фразеалагізмах і моўных афарызмах, якія захоўваюць у сваёй сямантыцы калектыўны вопыт народа-носьбіта гэтай мовы. Асабліва яскрава адлюстроўваюць непаўторнасць народа і яго нацыянальнай мовы фразеалагізмы.

У фразеалагічным фондзе беларускай мовы знайшлі адлюстраванне беларускі нацыянальны менталітэт, матэрыяльная, духоўная культура і светапогляд беларусаў, гістарычна-эканамічнае развіццё Беларусі.

У беларускіх фразеалагізмах даволі шырока адлюстраваны асаблівасці сямейна-шлюбных адносін, традыцыйных народных абрадаў і свят. Напрыклад:

– фразеалагізм *следам за дзедам* у значэнні ‘па шляху іншых, шляхам папярэднікаў (ісці, ехаць, рабіць што-небудзь)’: *У вячорнай размове ён ад трагічнай смерці акцёра перайшоў да смерці паэта... – Мусіць, і мне хутка – следам за дзедам* (М.Лужанін. Колас расказвае пра сябе) [5, с. 348], дзе перадаецца схема ўзаемаадносін у традыцыйнай беларускай сям’і: муж (маецца на ўвазе пад словам *дзед*) быў галавой сям’і, яго аўтарытэт быў бяспрэчны, жанчына павінна была падпарадкоўвацца мужу [1, с. 73];

– фразеалагізм *апошняя ў папа жонка* ў значэнні ‘не апошні’ (як рэакцыя суразмоўніка на слова *апошні*): *Не, не апошні. – Занясі маю сукенку ў камісійны. Чорт яе бяры, нажывём пасля. – Тады ўжо лепш свой касцюм занясу... – Апошні свой? – Апошняя ў папа жонка. А чым благі на мне?* (В.Мыслівец. Задняпроўцы) [5, с. 39], дзе падкрэсліваецца забарона для свяшчэнніка жаніцца другі раз;

– фразеалагізм *на пасад садзіць (каго)* у значэнні ‘аддаваць замуж’: *Раз бяседа вялікая ў князя была: на пасад дачку княжну садзілі* (Я.Купала. Курган) [5, с. 242-243], дзе нагадваецца пра даўнейшы вясельны абрад: *пасад* – месца, на якім садзяць нявесту на вяселлі.

Светаўспрыманне, вераванні, народныя ўяўленні беларусаў таксама часта згадваюцца ў беларускіх фразеалагізмах. Напрыклад:

– фразеалагізм *няўрокам кажучы* ужываецца як пабочнае словазлучэнне са значэннем ‘няхай і надалей будзе гэтак жа, без змен’: *Грыбок сказаў, што Міканор, няўрокам кажучы, спраўны вельмі з выгляду – непагана, мабыць, на службе было* (І.Мележ. Людзі на балоце) [5, с. 277], дзе адлюстроўваецца даўняе народнае павер’е ў магічную сілу слова, літаральна – ‘каб не сурочыць, сказаўшы што-н.’ (*няўрокам, урокі, сурочыць* – аднакаранёвыя словы);

– фразеалагізм *як серада на пятніцу (крывіцца, касіцца)* у значэнні ‘з вялікім незадавальненнем, болям’: *Чаго скрывіўся як серада на пятніцу? – сумеўся Міця. – Нядобрыцца ці што?* (В.Адамчык. Чужая бацькаўшчына) [5, с. 439], дзе падкрэсліваецца хрысціянская традыцыя пасціць у сераду і пятніцу кожнага тыдня (у пятніцу пасціць трэба было больш строга, адсюль і параўнанне. З гэтымі постнымі днямі звязана ўзнікненне такіх зваротаў: *зморшчыўся, як сухая пятніца; не бяда, што без рыбы серада*;

– фразеалагізм *за душой* са значэннем ‘у наяўнасці (быць у каго-н., мець што-н.)’: *Каб толькі якая зачэпка была, а там даказаць лёгка будзе, асабліва калі грошы за душою будуць* (М.Лобан. На парозе будучыні) [5, с. 135] – першапачаткова слова *душа* тут мела ўстарэлае значэнне ‘ямачка на шыі пад кадыком’. Паводле народных уяўленняў, у гэтым месцы знаходзіцца душа чалавека. На грудзях, каля душы (‘ямачкі’), раней насілі, хавалі грошы;

– фразеалагізм *як у ваду глядзеў* са значэннем ‘угадаў, нібы прадбачыў, нібы загадзя ведаў’: *Яечкаў колькі зберагла. Нібы ведала... Раптам, думаю, госць які з’явіцца. І на табе, як у ваду глядзела, – з’явіўся* (І.Мележ. Завеі, снежань) [5, с. 441] – этымалагічна выраз звязаны з былой верай у чараўніцтва, калі варажбітка, паглядаючы ў пасудзіну з вадой, «угадвала», што было у чымсьці жыцці раней, і прарочыла будучы лёс. Вада была нібыта не

звычайная, а «живая». Магчыма, фразеалагізм раней меў больш поўную форму як у *жывую ваду глядзеў*, а потым вызваліўся ад сэнсаўтваральнага кампанента.

Шматлікія беларускія фразеалагізмы паказваюць, наколькі моцнай у старажытнай свядомасці была вера ў нячыстую сілу, асноўным прадстаўніком якой быў чорт [4, с. 106]. Напрыклад:

– фразеалагізм *гавары з чортам пацеры!* як выказванне абурэння, незадавальнення тым, з кім немагчыма весці размову, ніяк нельга дамовіцца: – *Ніхто вам зайздросціць не стане. – Вось і гавары з чортам пацеры! Відаць, не ўсім вялікім пад святымі сядзець* (А.Махнач. На паляванні) [5, с. 92], дзе *пацеры* – малітва, тэкст, які гавораць вернікі, калі звяртаюцца да Бога. У вобразнай аснове фразеалагізма як бы супрацьпастаўляюцца Бог (праз пацеры) і *чорт*; з гэтага вынікае зыходны сэнс: немагчыма гаварыць з чортам тое, што яму проціпаказана;

– фразеалагізм *чортава вока* ў значэнні ‘багністая бяздонная прорва’: *Дзе толькі льга было прайсці паміж крынічышчаў, там вілася сцежка. Адна ішла паўз самы край «чортавага вока»* (К.Чорны. Трэцяе пакаленне) [5, с. 409] – раней у народным уяўленні балота было любімым прыстанкам чарцей. Гэта адбілася ў шматлікіх казках і ў такіх, напрыклад, прыказках: *Без чорта балота не бывае; Абы балота, чэрці будуць; Чэрці без балота, а балота без чарцей не будзе*. Самыя гіблыя мясціны ў балоце называюць царствам чарцей. Тут сустракаецца нямала правалаў, запоўненых смаліста-чорнай вадой. Праз гэтыя «вокны» чэрці нібыта цікуюць за ахвярамі. Таму бяздонная прорва і называецца чортавым вокам ці чортавым акном;

– фразеалагізм *чортава гібель (каго, чаго)* ў значэнні ‘вельмі многа, у вялікай колькасці (пра людзей ці неадусаўлёныя прадметы)’: *А даўней имат пастоў людзі зналі і вялікіх шэсць тыдняў пасцілі ды дробных пастоў усякіх розных яшчэ была чортава гібель: пятроўка, іспасаўка, піліпаўка ды штотыдня серада з пятніцаю* (Л.Калюга. Нядоля Заблоцкіх) [5, с. 409-410], дзе сэнсаўтваральным тут выступае кампанент *гібель*, які і ў свабодным ужыванні можа абазначаць ‘вялікая колькасць чаго-н.’. Кампанент *чортава* выконвае экспрэсіўную функцыю;

– фразеалагізм *чортава процьма* ў значэнні ‘вельмі многа, вялікае мноства’: *За ўвесь час.. было.. нагаворана ўсяго-ўсякага чортава процьма* (Ц.Гартны. Сокі цаліны) [5, с. 409], дзе назоўнікавы кампанент – прыставачнае ўтварэнне ад старажытнага лічэбніка *цьма*, што абазначаў ‘дзесяць тысяч’ (параўн.: выраз *цьма цьмушчая* ў значэнні ‘незлічоная колькасць, вялікае мноства’ – вытворны ад *цьма цем* – “сто тысяч”). Прыметнік *чортава* ў складзе словазлучэння толькі знешне, па наяўнасці суфікса *-ав-*, паказвае на прыналежнасць, фактычна ж не мае гэтага значэння, а выступае з адмоўным ацэначна-экспрэсіўным адценнем і ўзмацняе сэнс назоўнікавага кампанента;

– фразеалагізм *чорт дзяцей калыша (каму)* у значэнні ‘каму-н. вельмі шанцуе’: *Корзун лічыў, што ён не з тых, каму чорт дзяцей калыша* (У.Шыцік. Па жураўля ў небе) [5, с. 410-411] – паходзіць з прыказкі «багатым (багатаму) чорт дзяцей калыша, а бедным (беднаму) з калыскі выкідае». *Чорт* – паводле забабонных уяўленняў – злы дух, які мае выгляд істоты, укрытай чорнай поўсцю, з рожкамі, казлінай бародкай, хвастом і капытамі. Акрамя того, у беларусаў, як і ва ўсіх усходніх славян, паняцце «чорт» было наогул агульным для ўсёй нячыстай сілы. У народных павер’ях беларусаў неабходнай умовай багацця ў хаце была наяўнасць дамавіка (хатнага духа), адным з абавязкаў якога быў нагляд за дзецьмі. Параўн.:

«Глядзі – панам і тут шанцуе: Сама пагода ім слугуе, І сонца свеціць, стала ціша – *Багатым чорт дзяцей калыша*», – Міхал у думках зазначае І сам з сабою разважае. І рупіць гэта паляванне.. (Я.Колас. Новая зямля) [2, с. 39-40];

– фразеалагізм як *чорт панёс (каго, што)* у значэнні ‘хто-н. ці што-н. вельмі хутка памчаўся (памчалася)’: *Каровы рванулі праз сенажаць да рэчкі: мучыць смага, бо паспелі нахапацца хутаранцавай канюшыны, а цяляты – тых як чорт панёс* (Ф.Янкоўскі. Сны мае) [5, с. 443] – паходзіць з прыказкі *Баба з калёс, а калёсы як чорт панёс*. «Абломак» прыказкі

ўпершыню як фразеалагізм ужыты ў байцы К.Крапівы «Дзед і Баба» (1925), сюжэт якой пабудаваны на аснове гэтай прыказкі з выкарыстаннем яе вобразнасці і асобных элементаў: *Потым — гоп яна з калёс, села ля дарогі, а коня як чорт нанёс, — дзе ўзяліся й ногі!*;

– фразеалагізм *чорт лысы* са значэннем ‘невядома хто’: – *Ну, ці ж ёсць у цябе розум! Навошта ж было сеч? Каму з гэтага карысць? – Чорту лысаму! – сказаў Андрэй. – Толькі ж чорту...* (Я.Колас. Малады дубок) [5, с. 411], дзе сэнсаўтваральную ролю выконвае назоўнікавы кампанент, а прыметнік *лысы* выступае з узмацняльнай, экспрэсіўнай функцыяй. Такое спалучэнне двух слоў мае сувязь з уяўленнямі пра *чорта*, якога, пачынаючы са старажытных часоў, малявалі звычайна як істоту, падобную на чалавека, з выцягнутай галавой, лысую, голую, з куртатым хвостом і гусінымі пятамі;

– фразеалагізм *чортаў тузін*, дзе *тузін* – гэта ‘дванаццаць’, а *чортаў тузін* – ‘трынаццаць’: [Андрэй:] *Раз сэрца занята табой, туды не пранікнуць другой.* [Жэня:] *Ды ну! У ваших сэрцах і чортаў тузін нашага брата змясціцца можа* (І.Козел. Над хвалямі Серабранкі) [5, с. 410] – лічба «трынаццаць», паводле забабонных уяўленняў многіх народаў, – нешчаслівая. Магчыма, гэта ідзе з Евангелля, дзе гаворыцца, як Ісус на вячэры са сваімі дванаццацю вучнямі сказаў, што адзін з іх здрадзіць яму, выдасць яго.

Такім чынам, ідыяматычная семантыка фразеалагізмаў не вычэрпваецца толькі ўласна намінацыйнай сферай, якая адпавядае класіфікацыйнай і намінацыйнай функцыям мовы, а ўключае яшчэ і так званую “фонавую семантыку”. Сукупнасць разнастайных звестак аб існаванні ў прыродзе і соцыуме тых рэалій, якія адлюстраваны ў фразеалагічнай семантыцы, прадстаўляе кагнітыўную функцыю мовы – назапашванне і захоўванне культурнай інфармацыі аб умовах жыцця народа-носьбіта мовы. На працягу ўсяго развіцця беларускай мовы ў фразеалагізмах фіксаваўся і перадаваўся з пакалення ў пакаленне грамадскі вопыт. Таму нацыянальна-культурную семантыку беларускай мовы, адлюстраваную ў фразеалогіі, можна лічыць прадуктам гісторыка-культурнага вопыту беларускага народа, які трэба апісваць і вывучаць не толькі ў сінхранічнай, але і ў дыяхранічнай перспектыве.

ЛІТАРАТУРА

1. Вонсович, Л.В. Белорусоведение : учеб. пособие / Л.В. Вонсович. – Минск : ТетраСистемс, 2005. – 224 с.
2. Иванова, С.[Ф.] Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : лінгвакраізнаўчы дапаможнік / С.[Ф.] Иванова, Я.[Я.] Іваноў. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 262 с.
3. Іваноў, Я.Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я.Я. Іваноў // Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы) : манаграфія / С.Ф. Иванова, Я.Я. Іваноў, Н.Б. Мячкоўская. – Мінск : Веды, 1998. – С. 33-62.
4. Казакова, І.В. Этнічныя традыцыі ў духоўнай культуры беларусаў / І.В. Казакова. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 151 с.
5. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.

УДК 415

Сунбула Рахматова, Насиба Нормурадова, Низора Мансурова
(Самарканд, Ўзбекистан)

ТАЛАБАЛАРНИНГ ОГЗАКИ НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА УЧРАЙДИГАН ХАТОЛАР ВА УЛАРНИ ТЎҒРИЛАШ

Бу мақолада тиббиёт олийгоҳларида таҳсил олаётган талабаларнинг инглиз тилини ўрганиш вақтида йўл қўяётган хатолари ва бу хатоларни минимал даражада камайтириш ҳамда бу муаммолар ечимини топиш ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Тиббиёт олийгоҳлари, инглиз тили, қийинчиликлар, хатолар, огзаки нутқ.

In given article is described occurring difficulties in learning English as second language for the students of medical institutes and the correction made mistakes taking into account their minimization and ways of the decision in learning the language.

Key words: Medical institutes, English, difficulties, mistakes, speech.

Тиббиёт олий таълим муассасаларида чет тилини ўрганишнинг асосий вазифаси талабанинг нафақат чет тилини ўрганиши, тиббиётга оид ахборотни ўзлаштиришидан иборат, шу билан бирга ўз фикрини эркин баён қилиши ва гапира олишини назарда тутати. ХХІ асрнинг жадал суръатда ривожланаётган фан-техника ва технологиялари ўлкан ахборотни юзага келишишига сабаб бўлиши чет тилларни ўрганишга бўлган муносабатни тубдан ўзгартирди, бу эса барча касб эгаларининг чет тилига хусусан инглиз тилини ўрганишга бўлган талабини ортирди.

Нима учун инглиз тилини, бошқа тилларни эмас? Чунки инглиз тилида ҳар қандай касб эгаси ўзи учун керакли ахборотни интернет тармоғидан истаганича олиши мумкин, шу билан биргаликда инглиз тили амалиётда қўлланилиши жиҳатдан етакчи ўринда туради, бошқа тилларда эса ахборотлар оқими етарли эмас. Шундай ахборотлар оқимидан ўзига керакли маълумотларни олиши ва кейинчалик ўз соҳасида тадбиқ этиши учун, бўлажак мутахассис албатта чет тилини билиши, хусусан инглиз тилини мукамал ўрганиши керак. Хўш олий таълимда таҳсил олаётган талаба инглиз тилини етарлича яхши ўрганаётими? Бизга маълумки, талабаларга инглиз тилини тўғри ўргатиш учун ўзбек ва инглиз тилларини бири-бирига қиёслаган ҳолда ўргатамиз. Бу эса албатта тил ўрганиш вақтида она тили ва инглиз тилининг бошқа-бошқа тиллар оиласига кириши, тиллардаги структураларнинг фарқ қилиши айрим муаммоларни юзага келтириши мумкин. Муаммолар бир нечта сабабларга кўра юзага келиши мумкин:

Биринчидан, биз инглиз тилини ўрганаётганимизда она тили, рус тилидаги билим ва кўникмаларимиз ўрганаётган тилимизга таъсир қилиши мумкин. Бу эса баъзан ижобий, баъзан салбий кўринишга эга. Агар бизнинг она тили, рус тилидаги билим ва кўникмаларимиз инглиз тилини ўрганаётганимизда фойда берса, бу ижобий, агар тил ўрганиш вақтида ўқиш, ёзиш, талаффуз қилиш ва сўзлашиш қоидалари бузилса, албатта бу - салбийдир. Биз она тилидаги талаффузга ўрганганимиз учун баъзан инглиз тилидаги товушларни айнан она тилимиздаги товушлардай талаффуз қиламиз. Лекин баъзи инглизча товушлар она тилимиздаги товушлардан кескин фарқ қилади. Бунга купгина мисоллар келтиришимиз мумкин.

Масалан: Тил ўрганувчилар инглиз тилидаги [ð] ,[θ] товушларини она тилимиздаги [z],[s] товушлари каби талаффуз қилишга одатланган.

Масалан: gather [gæðə] (йиғмок) урнига [geze] breath [breθ] (нафас олиш) урнига [bres] [3, 12 б.].

Бундан ташқари [w] товуши она тилимизда учрамайди. У ўзбек тилида *уввос,кувват* сўзларидаги «в» товушларига ўхшаш талаффуз қилинади. «w» ҳарфи бор сўзларни талабалар «в» товуши каби талаффуз қилишади.

Масалан: *wake-[weik] qish урнига [veik]*

window-[windou] deraza урнига[vindov]

Ўқитувчи талабаларга юкорида берилган сўзларни ўзбек тилида қандай талаффуз қилинишини нафақат тушунтириши, балки кўрсатиб бериши ҳам керак. Бундан ташқари тиббиёт институти талабаларига хос булган яна бир муҳим муаммони кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Масалан: Талабалар инглиз тили ва лотин тили ҳамда клиник фанлардан айнан бир хил тиббий атамаларни ўрганишади.

Инглиз тилида Лотин тилида

basis [beisis] basis[baziz]

animal [ænim(ə)l] animal [animal]

trauma [tro:m ə] trauma [trauma]

ulcer [ʌlsə] [1, 34 б] ulcer [ulser] [2, 60 б] ўқилади.

Лекин лотин ва инглиз тилларида ёзилиши бир хил бўлган сўзлар ўқилиши жиҳатдан фарқ қилади.

Иккинчидан, талабаларга янги қоидалар ва структураларни ўрганиши учун бир қанча вақт талаб этилади. Буларни ўрганиш вақтида хато қилмасликнинг иложи бўлмайди. Бундай хатоликларни вақти келиб тилни яхши ва чуқурроқ ўрганиб бориш давомида бартараф қилиш мумкин.

Масалан: «I study at the institute» (Мен институтда ўқийман) гапи ўрнига талабалар кўпинча «I am study at institute» шаклини қўллайди.

Кўриб турганингиздек аксарият ҳолатларда талабалар инглиз тилида гапни таржима қилишда « to be » феълини қўйиб, артиклни тушириб қолдириб инглиз тилида хатога йўл қўйишади.

Тилни чуқур ўрганиб бориш давомида она тилининг таъсиридан пайдо бўлган хатолар ўз-ўзидан йўқолади. Баъзи бир ҳолларда айрим талабалар она тили таъсири остига тушиб қолади ва бу хатоларни йўқотиш ўрнига узоқ вақт давомида ўзлаштириб олади. Бу хатоларни йўқ қилиш учун ўқитувчидан вақт ва сабр-тоқат талаб этилади. Талабалар нафақат ёзма нутқда, балки оғзаки нутқда ҳам худди шу каби хатоларга йўл қўйишади. Оғзаки нутқда талабалар сўзларни талаффуз қилишда, гапларни грамматик тўғри тузишда хато қилишлари мумкин. Ўқув жараёнида талаба ўз хатоларни тўғрилашга тайёр бўлсагина, уларни тўғрилаш фойдали ҳисобланади.

Масалан: Агар талабадан «Skull» мавзусида гапириб бериш сўралса, у бевосита калла суяги ҳақида гапириб беришни бошлайди ва албатта у феъл замон ва нисбатларини қўллашда хатога йўл қўяди.

Масалан: *The main part of the head and face is called the skull. The skull is composed of twenty six bones. The bones of the skull are connected with the cervical vertebrae.*

Тўғри вариантдаги берилган гап ўрнига қуйидагича талаффуз қилишади:

The main part of the head and face call the skull. The skull compose of twenty six bones. The bones of the skull connect with the cervical vertebrae.

Бундай ҳолатда талаба гапираётган вақтда уни бевосита хатосини айтиб тўғрилаш шарт эмас. Уятчан ва тортинчоқ талабалар гапираётганда фикри чалғимаслиги учун ҳам уларни хатоларини тўғрилашдаги энг яхши усул уларни аввал тинглаб, кейин турли замонларнинг қўлланилишини ва уларнинг тузилиш хусусиятини муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир. Дарс жараёнида ўқитувчи турли усуллар ва ёндашувларни қўллаши мумкин. Айрим ҳолатларда талабанинг хатосини бевосита тўғрилаши мумкин, айрим ҳолатларда эса унинг хатосини кўрсатиб, унинг ўзидан хатосини мустақил тўғрилашини сўраши мумкин. Бу эса

машғулотнинг мақсадига, вазиятга ва хусусан талаба мавзуни қандай тушунганлигига боғлиқ.

Шундай қилиб, юқорида қайд этилган камчиликларга йўл қўймаслик учун, талабаларимиз дарс давомида ўргатиб борилаётган материалларни ўқиш ва талаффуз қилиш қоидаларига риоя қилишлари зарур. Талабалар ўз олдиларига инглиз тилини ўрганишни мақсад қилар экан, авваламбор материални, ҳарф-товуш кетма-кетлигини, оҳангни, талаффузни ва албатта нутқ жараёнида грамматик хатоларга йўл қўймасликни ўрганишлари керак. Талабалар йўл қуяётган хатолар ўқитувчи бераётган материални талабалар томонидан қанчалик даражада ўзлаштираётганлигини аңлатади. Бунинг учун кўпроқ сўзларни, гапларни ўқиб, фарқлаш, матнни ўқий олиш, мустақил равишда кўпроқ машқлар бажариш, ва албатта кўпроқ инглизча матнларни тинглаш, гапиришга ҳаракат қилиш, ҳамда ўқитувчи ёрдамида инглиз тили фанининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, талабалар ўз устларида мустақил ишлашлари ҳам талаб қилинади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲҲАТИ

1. Маслова А.М, Вайнштейн З.И., Плебейская Л.С. Учебник английского языка для медицинских вузов. – 4-е изд. – Москва: Лист-Нью, 2003. – 319 с.
2. Umarov X.T. Lotin tili va tibbiy farmaseftik terminologiya asoslari. – Тошкент: “Tamaddun”, 2015. – 284 б.
3. Maslova A.M. Essential Vocabulary for medical students. – Москва: “Нитнью”, 2002. – 55 с.

*Ҳамиджон Рузметов, Дилфуза Сапаева
(Ургенч, Ўзбекистан)*

ПОНЯТИЕ АНТИГЕРОЯ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

В статье рассматриваются профессиональные качества анти героя в литературе, явление выявления специфики развития образа антигероя в культуре, классификации его типов, а так же способов его трансформации и репрезентации.

Ключевые слова: антигерой, литература, образ, классификация.

The article deals with the professional quality anti-hero in the literature, the phenomenon of identifying the specifics of the anti-hero image in the culture, its classification of types, as well as ways of its transformation and representation.

Key words: antihero, literature, image, classification.

«Образ – в философии, результат отражения объекта в сознании человека. На чувственной ступени познания образами являются ощущения, восприятия и представления, на уровне мышления – понятия, суждения и умозаключения. Образ объективен по своему источнику – отражаемому объекту и субъективен по способу (форме) своего существования. Материальной формой воплощения образа выступают практические действия, язык, различные знаковые модели. Специфической формой образа является художественный образ.

Своеобразие образа заключается в том, что он есть нечто субъективное, идеальное; он не имеет самостоятельного бытия вне отношения к своему материальному субстрату – мозгу и к объекту отражения. Образ объективен по своему содержанию в той мере, в какой он верно отражает объект. Но образ объекта никогда не исчерпывает всего богатства его свойств и отношений: оригинал богаче своей копии. Однажды возникнув, образ приобретает

относительно самостоятельный характер и играет активно действенную роль в поведении человека и животных. Он регулирует поведение, осуществляет функции управления действиями».

Антигерой – тип литературного героя, лишенный подлинных героических характеристик, но занимающий центральное место в произв. и выступающий в той или иной степени доверенным лицом автора; условно вычленяется в типологии литературных характеров 19–20 вв.

Обычно этот типаж абсолютно лишен положительных, а, тем более, героических черт. Однако он в тоже время является основой философской и нравственной проблемы данного художественного произведения, иногда выступает даже как доверенное лицо автора и занимает главное место в повествовании. Слово «антигерой» впервые появилось в повести Достоевского «Записки из подполья» (1864). Здесь им был обозначен подпольный парадоксалист, который мучается от сознания собственного ничтожества, бессилия и неверия. Эгоистичный Антигерой Достоевского задавлен тщеславием и в то же время мечтает об идеале. Однако вырваться из угнетающей среды он не в силах, так как неспособен ни к героическому поступку, ни к преодолению собственных пороков. [1, с. 98]

Антигерой, как литературный персонаж существует во всех временах и народах. Полный набор отрицательных качеств и черт не мешает (а, скорее всего, даже позволяет) ему стать неким ценностным ориентиром у определенных авторов. Воплощение образа антигероя в культуре и литературе приобрело особый, необычный смысл.

Антигерой – это совсем не обязательно плакатный злодей, но он и не герой в привычном понимании этого слова. Бывает, в произведении выступает герой, наделенный некоторыми злодейскими чертами.

Антигерой противопоставлялся обществу, обязательно имел какой-либо существенный изъян или резко отрицательные черты характера.

Антигерой у писателей Нового времени – часто человек, попавший в тяжелое, сложное положение, имеющий и моральные и житейские проблемы. Ему приходится преодолевать трудности и его методы в этом направлении далеко не всегда могут быть приняты и одобрены обществом. Подобный персонаж позволил глубже проникнуть во внутренний мир человека.

Романтический герой Байрона очень симпатичен читателю, невзирая на многие его недостатки и явно злодейские черты («Лорд Байрон, прихоть удачной, облек в унылый романтизм и безнадежный эгоизм»). Деконструкцией этого героя в русской литературе стал «лишний человек», не имеющий активной жизненной позиции, гениально описанный Пушкиным и Лермонтовым. Евгений Онегин и Григорий Печорин тоже являются антигероями, хотя и с известным одобрением принятыми обществом.

Отличие русского антигероя XIX века от западного того же времени и заключается в том, что западный всё что-то предпринимает, хочет чего-то достичь, как Жорж Дюруа у Мопассана или Фрэнк Каупервуд у Драйзера, то русский либо сидит на диване весь в мечтах и страданиях, либо сотворит что-то невообразимое, как Раскольников. [3, с. 201]

Сохранился и натурализм старой школы. Писатели этого направления показывали антигероя – обыкновенного человека, который пытается сориентироваться в новой жизни, как-то приспособиться к сложным временам. То есть, обычную правду. А появившиеся приключенческий и фантастический жанры дали возможность описать антигероя, ловко замаскировав его под обыкновенного злодея.

На Западе в эпоху модерна творила целая плеяда авторов так называемого «потерянного поколения» – поколения ветеранов Первой мировой войны. Люди, выжившие в страшной мясорубке, создали принципиально новый ряд антигероев. Их персонаж чаще всего отличается бездуховностью, много пьет, абсолютно неразборчив в интимной жизни. Иногда понятие героизма вообще отрицается, как в «Смерти героя» у Олдингтона. В других случаях

героизм находили в том, чтобы сохранить человечность в бесчеловечных условиях. Это герои Хемингуэя, Ремарка и даже, как ни странно, Толкиена. [2, с. 124]

Не бывавшие же на фронте, напротив, избегали пафоса героизма, видя в нем опасность. И опасность эта была вполне реальна – ведь именно в это время в Германии пришел к власти Гитлер, очень любивший героический пафос и впоследствии заставивший миллионы людей планеты его проявить. А когда этот изверг исчез с лица земли, в массовую культуру пришли люди, победившие фашизм. И появились антигерои, имеющие массу недостатков, которые, однако, не имея героических черт, победили фашизм, что возвысило их до героев.

Затем наступила эпоха постмодернизма, которая перевернула все понятия, включая героизм настолько, что значения «герой» и «антигерой» просто механически перемешались.

Затем, как на западе, так и у нас появился антигерой натурализма. Этот герой считает себя вправе расправиться со слабым либо, наоборот, прячется от взора сильнейших.

В процессе эволюции образа антигероя появились следующие его типы:

- Классический антигерой – автор лишает персонажа каких-либо героических черт. В зависимости от того, скольких черт его лишили, герой может стать Башмачкиным или Обломовым.

- Диснеевский антигерой – считается, что персонаж не может быть совсем уж идеальным и сладким, поэтому его наделяют некоторыми недостатками. Чаще всего это просто грубоватая или несколько циничная манера общения. Это наш Волк в «Ну, погоди».

- Прагматичный антигерой – персонаж, идущий по головам ради достижения какой-либо цели, хотя цель может быть вполне героической и достойной.

- Зловещий антигерой – это не злодей, он может даже спасти мир, или уничтожить еще более мерзких личностей, однако наделен многими отрицательными чертами и свойствами.

- Герой – одно название – который называется героем только потому, что так принято в данной культуре. В какие-то времена подобный тип считался нормальным героем, но со временем всё изменилось. Например, в «Трех мушкетерах» Дюма говорится, не считается зазорным жить на средства любовниц, проигрывать деньги и имущество, бить слуг и многое другое. В наше время предпочитается опускать подобные скользкие моменты. Стоит заметить, что мушкетеры, вообще-то государственные изменники, а Кардинал, напротив, предан своей стране.

В современных тестах антигерой обретает имя, характер и особенности внешности, часто максимально привлекательные для аудитории (к чему нередко прибавляется личная харизма известных актеров). Внешность и поведение традиционных персонажей обычно подчиняется определенным сложившимся культурным штампам.

Персонаж обретает голос и право рассказать о себе зрителям, право быть услышанным.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972. – 98 с.
2. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М., 1980. – 124 с.
3. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры литературы. – М., 1964. Стиль. Произведение. Литературное развитие. – М., 1965. – С. 201-207.

*Лолахон Саидова
(Андижан, Узбекистан)*

ҲОРИЖИЙ ТИЛ ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ УСУЛЛАРИ

Республикаимиз мустақилликка эришгандан сўнг таълим соҳасига тубдан ўзгартиришлар киритилди. Илмий техник жараённинг тезкор ривожланиб бориши барча соҳаларда бўлганидек, таълимда ҳам кўплаб янгиликларни яратиш ва уларни амалга оширишни тақозо этмоқда. Ҳозирги кунда хорижий тилларни ўрганишга бўлган қизиқиш кундан кунга ортиб бормоқда ва жаҳон ҳамжамияти билан интеграллаш жараёни таълимда ҳам хориждаги янги ўқитиш технологияларидан, бой тажрибалардан фойдаланиш имкониятини яратди. [1. 45] Бундан ташқари таълим жараёнининг самарадорлигини оширишда ҳозирги пайтда эришилаётган фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш тақозо этилмоқда.

Ҳорижий тилларни ўрганиш тизимига эса алоҳида эътибор қаратилди. Президентимиз томонидан “Чет тилларини ўрганиш тизиминини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1875 сонли қарори юртимиз таълим тизимида хорижий тилларни ўргатиш ва ўрганишга янги йўл очиб берди. Ушбу қарор чет тилларини пухта эгаллаш учун муҳим омил бўлди, балки, чет тили ўқитувчисига янада маҳоратли, малакали бўлиш, ўз устида ишлаш ва дарс сифатини яхшилаш вазифасини ҳам белгилаб берди. [2. 3]

Маълумки, узлуксиз таълим тизимидаги энг муҳим буғинларидан бири олий таълим ҳхисобланади, чунки олий таълим халқ хўжалигининг турли соҳалари учун хар тарафлама етук, билимдон ва малакали кадрлар тайёрлашда муҳим ўрин тутати.

Таълимда юқори сифатга эришишда ва малакали кадрлар тайёрлашда ўқитувчининг билим даражаси, касбий маҳорати энг муўим омиллардан биридир. Олий таълимда кадрлар тайёрлашда биринчи навбатда ўқитиш мақсади, мазмуни, яъни нимани ўқитишни аниқлаш булса, иккинчиси ўқитиш методлари, яъни қандай ўқитиш йўллари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш мумкин. Бу эса ҳозирда таълимда кенг қўлланилаётган янги педагогик технологиялар, ўқитишдаги интерфаол усуллардан кенг фойдаланишни талаб этади. Мамалакатимизда қабул килинган муҳим ҳужжатлар «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисидаги қонун»ларда ҳам ҳозирги пайтда хорижий тил ўқитишда илғор педагогик технологиялардан ва интерфаол методлардан самарали фойдаланиш зарурлиги кўрсатилган. [3.6]

Янги технологик жараён ва ўқитишнинг янги замонавий усулларини укув жараёнига тадбик қилишдаги янгича замонавий ёндашув хорижий тил ўқитишнинг мақсадини ўқувчиларга билим бериш ва маълум нутқий куникмаларни шакллантиришдагина эмас, балки шу билан бирга ўқувчиларнинг қобилиятларини ривожлантириш, урганилаётган хорижий тилга нисбатан қизиқишини кучайтириш, улар хотирасининг ички имкониятларини ишга солиш, ўқувчилардаги уз қучига булган ишончни ҳосил қилишни ҳам уз ичига олади.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўқитувчи таълим жараёнида ўқувчиларда маълум билимлар мажмуасини ҳосил қилиш билан чегараланиб қолмасдан, ўқувчи шахсини таркиб топтириш билан боғлиқ тарбиявий ишларни ҳам амалга ошириши лозим, чунки таълим ва тарбия бир-бири билан узвий боғлиқ.

Маълумки таълим жараёни мураккаб ва шаклан турличадир. Ҳорижий тил дарсларида янги ўқув материални презентация (тақдимот, янги ўқув жараёнига киритилиши), унинг турли машқлар орқали машқ қилиниши ва турли нутқий вазиятларга мос қўллаш орқали тегишли нутқий кўникма ва малакалар ҳосил қилиш босқичларини ўз ичига олади.

Чет тилларини ўрганишнинг умумевропа стандарти (CEFR) асосида тил кўникмаларини ҳосил қилишда албатта мультимедиа воситалари, интернет таълимий сайтларининг ўрни беқиёс. Чунки хорижий тилни ўрганишда ўрганувчи нафақат тилни, балки ундан кенг

фойдаланишни, тили ўрганилаётган халқ маданияти, урф-одатларини билишни хоҳлайди. Бундай узоқ масофани эса интернет манбаалари яқинлаштиради.

Бундан ташқари талабаларнинг дарсдаги фаоллигини оширишда қатор интерфаол усуллардан фойдаланиш мумкин. Интерфаол метод ибораси инглиз тилидаги «interactive» сўзидан олинган бўлиб, у талабаларда ички фаолликни оширишни назарда тутди. Ушбу методнинг қатор турлари бўлиб, ҳозирда кенг қўлланилаётган «ақлий ҳужум», ишбилармонлик ўйинлари, пин борд, кластер, синквейн, кубик технология, ролли ўйинлар, кейс стади каби интерфаол методнинг айрим кўринишлари таълим жараёнида талабаларнинг фаоллигини оширишга қаратилган. [5. 15]

Интерфаол усуллар қўлланилганда талабаларнинг фаоллиги ошади, ўқув материалга, ўрганилаётган ҳорижий тилга қизиқиши ортади. Тез фикрлаш ва тез қарор қабул қилиш кўникмалари ривожланади.

Интерфаол ўқитишда гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўқитиш, 3-5 кишидан иборат кичик гуруҳлар тузиш, самарали ҳисобланади. Бунда матнни ўқиш, фикрлаш, хаяжонни ҳис этиш (бунинг учун матн мазмунини тушуниш талаб этилади), ҳулоса қилиш, билганини, тушунганини айтиб бериш талаб этилади. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳга навбат билан яқинлашиб, уларни тинглаши, бошқариб бориши мумкин. Сунг гуруҳлараро муҳокама қилинади.

Ўқув жараёнидаги технологик жараён ушбу жараёни олдиндан лойиҳалаштиришни, ўқитиш мақсадларини аниқ белгилашни ҳамда ўқувчилардан фаол ҳаракатни такозо этади. Бу эса дарс ўтишдан олдин унинг ҳар бир компонентини пухта ўйлаб, режалаштириш, ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти, берилаётган билим ва унинг ўқувчилар томонидан узлаштириш усуллари, воситалари, машқлар тизими, уларни бажаришнинг олдиндан лойиҳалаштирилган маълум кетма-кетлиги ва эришиладиган натижани белгилаб олинишини талаб қилади.

Ҳорижий тил ўқитишда кенг қўлланилаётган усуллардан бири «ақлий ҳужум» ёки «фикрий ҳужум» (мозговая атака) усулидир. Мазкур усул ўқувчиларнинг машғулотлар жараёнидаги фаолликларини таъминлаш, уларни эркин фикр юритишларини рағбатлантириш ҳамда бир хил фикрлашдан озод этиш, муайян мавзу юзасидан ҳар хил ғоялар тўплаш, шунингдек, ижобий вазифаларни ҳал этиш ва уларни ечиш жараёнининг дастлабки босқичида пайдо бўлган муаммоларни ҳал қилишга ўргатиш учун хизмат қилади. Бу усул А.Ф. Осборн томонидан тавсия этилган бўлиб, унинг асосий тамойили ва шарти баҳснинг ҳар бир иштирокчиси томонидан ўртага ташланаётган фикрга нисбатан танқидни мутлақо тақиқлаш, ҳар қандай лўқма ва ҳазил мутўйибаларни рағбатлантиришдан иборатдир. Бундан кўзланган мақсад таълим олувчиларнинг машғулоти жараёнидаги эркин иштирокини таъминлашдир. Ушбу методдан самарали ва муваффақиятли фойдаланиш ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ бўлади. Фикрий ҳужум усулини бир неча кўринишини фарқлаш мумкин: ялпи фикрий ҳужум, фикрларнинг шиддатли ҳужуми шулар жумласидандир. Интерфаол методлар ўқувчиларни ўз шахсий қарашига эга бўлишга ва турли муаммоли вазиятларда энг мақбул ечимини топишга ўргатади. [4. 20]

Интерфаол методлардан бири бўлмиш «кластер» яъни «шингил» усули ҳам самарали усуллардан бири бўлиб, бу усулга кўра таянч сўз доскага ёзиб қўйилади. Сунг шу сўз билан бирикиши мумкин бўлган сўзлар унинг атрофига ёзиб чиқилади. Бу сўзларни ўқитувчи синф ҳамкорлигида топиб, ёзиб бериши, ўқувчиларни дарс жараёнидаги фаоллигини йўқотмасликка олиб келади. Бундай ишнинг талабалар билим даражасига мос олиб борилиши эса уларда ўрганилаётган мавзуга ва фанга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўқувчилар шу таянч сўзлар ёрдамида гаплар туздилад, ўқитувчи эса ёрдамчи саволлар билан уларга ёрдам беради ва ўқувчиларнинг пасив иштирокчига айланиб қолишларига тўсқинлик қилади. Талабалар ўйлаш учун берилган вақтда қанча кўп фикр қилса, уларнинг барчасини ёзиб бориш керак. Бу эса пасив талабаларни кўркмасдан фикр билдиришга ундайди.

«Синквейн» усули ҳам интерфаол усуллар жумласига киради. Бу сўз француз тилидан олинган бўлиб, «бешқатор» деган маънони билдиради. Уни қуйидагича изоҳлаш мумкин.

1. Маълум бир сўз туркумига оид бир сўздан иборат мавзу берилади. Масалан, от сўз туркумига оид бирор сўзни келтириш мумкин.

«une maison»

2. Бу сўзга сифат қўшиш орқали сўз бирикмаси ҳосил қилинади.

“Une grande maison”

3. Танлаб олинган сўзга оид ҳаракатни ифодаловчи феъл ёки равиш қўшиш орқали гап ҳосил қилиш машқ қилинади. Масалан:

Nous habitons dans une grande maison ёки L’année passé nous avons habité dans une grande maison.

4. Мавзуга, яъни танлаб олинган une maison сўзига нисбатан муносабат билдирилади.

L’année passé nous avons habité dans une grande maison. Nous préférons cette maison.

5. Ушбу билдирилган фикрни янада кенгайтириб ифода қилиш сўралади. Бу эса лексик бирликларни ўрганишда шу сўз маъносини билиб олишдан бошлаб, токи уни кичикрок бир нутқий матнда ифодаланишигача бўлган жараёни ўз ичига олади.

Ҳозирги пайтда таълим самарадорлигини оширишдаги муҳим омиллардан бири техник воситалардан фойдаланишдир. Ўқитувчининг турли техник воситалардан фойдаланиш имконияти жуда катта. Бу оддий проекцион аппаратлардан тортиб, компьютер ва видеофилмлардан унумли фойдаланишни ҳам ўз ичига олади. Бу эса ўз навбатида тил ўрганишга нисбатан қизиқишни ва ўтилаётган дарсларнинг сифатини оширади, ўқувчиларнинг дарс жараёнидаги фаоллигини таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент, 1999.
2. Халқ сўзи газетаси 11-декабрь, 2012.
3. Миняяр-Белоручев Р.К. Методика обучения французскому языку. – Москва.
4. Сайдалиев С. Чет тили ўқитиш методикасидан очерклар. – Наманган.
5. Алимов Ш. Интерфаол методлар. – Андижон.

*Gulandom Saparbaeva, Nasiba Jumaniyazova
(Urgench, Uzbekistan)*

SIMILARITIES OF ATTRIBUTE AND APPPOSITION IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

This article devoted to analyzing of differences of attribute and apposition in the English language. The differences and similarities of the two elements are proved in a number of examples.

Key words: attribute, apposition, language, syntax.

Данная статья рассматривает анализ схожеств определителя и подтверждения в английском и узбекском языках. Схожества двух элементов доказана в различных примерах.

Ключевые слова: определитель, подтверждение, язык, синтаксис.

When Adjective attribute is used with noun modifier they acquire connotational meaning in Uzbek, for example: *Kumush choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab yotadi. (Uyg'un)*

The adjective attribute can be consisted of several parts of speech, the phrase performing qualitative function can be expressed by word combinations: in Uzbek: *Osmono'partog'lar, bag'ri keng osmon, cheki yo'q qirlar, fikrivtiniq insonlar.*

Adjective attributes acquire emotional meaning when they are used in repetitions: *Baland-baland binolar tez uchray boshladi.*[1.58]

The attribute in English and Uzbek is a secondary part of the sentence which qualifies a noun, a pronoun, or any other part of speech that has a nominal character. A predicate can be either in pre-position or in post-position to the word it modifies. It can be expressed by:

1. An adjective.

e.g. *I've never seen a better place. Men yaxshiroq*

2. A pronoun (possessive, defining, demonstrative, interrogative, relative).

e.g. *Here is some money for you.*

3. A numeral (cardinal or ordinal).

e.g. *He arrived just three weeks ago.*

4. A noun in the common case and in the genitive case. This kind of attribute is generally used in pre-position. However, an attribute expressed by the preposition *of* + a noun in the genitive case is used in post-position: *this clever joke of mother's.*

e.g. *The garden wall was almost ruined.*

5. A prepositional phrase.

e.g. *He was a man of very regular habits.*

6. An adverb in pre-position or in post-position.

e.g. *Somebody appeared on the upstairs balcony.*

7. Participles I and II or a participial phrase.

e.g. *The mild day died in the darkening flush of twilight.*

8. A prepositional phrase or a prepositional construction with a gerund.

e.g. *He would not run the risk of being too late.*

9. An infinitive, an infinitive phrase, or an infinitive construction.

e.g. *You are the one to blame.*

10. Quotation groups.

e.g. *She looked at me with a kind of don't-touch-me-or-I'll-slap-you air.*

Apposition can perform methodological meaning when it is used in nicknames, relationship, similar. Here we can see attitude to a person, its meaning of attitude to somebody:

Mamajonquruq, Ali tajang, Soli sovuqva h.

Apposition performs the following functions such as stressing some part among the restricted or isolated part of the sentence, showing them out, give extra information about the person, to clarify marks and peculiarities: *Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz merosini ko'z qorachig'iday asrashimiz lozim.*

Interjections also perform some kind of attitude. When they are used at the beginning or in the middle of the sentence they express emotion: *Uka, mening yo'qligimni bilintirma.* When they are used at the end of the sentence they express respect and kindness to the audience: *Tuproq'ingni zar bilarman, ona-Vatanim!* Besides parentheses can express pleading, spirit of the speaker, irony in colloquial language.: e.g. *Xo'sh, endi qalaysiz, janob ishboshqaruvchi!*

Parantheses and address words express the attitude of the speaker to own speech or sentence. This category is identified with the help of pronouns, adjectives, numeral and verb forms or modal words to express doubt, tag, negation, opinion, clarification or conclusion to connect two different meanings: *Saydahmadmi, u bugun kelmaydi shekilli Yetti bu ko'pchilik uchun omadli raqam hisoblanadi. In English Seven, the number of luck for many of people..* Apposition is a separate type of attribute it characterizes with the noun modifier of noun in both languages. In Uzbek the noun modifying another noun is called apposition "izohlovchi", the modified noun is called "izohlanmish" in English there is no term to define it: *General Sobir Rahimov- in English General Sabir Rahimov.* apposition in English and Uzbek defines the following semantic features:

- Names of Scientific, military awards: in Uzbek *dotsent Dolimov, mayor Ahmedov* ; In English: professor Johnson, Colonel Washington

- Profession or job title: *Salim bo'zchi, mashinist Bo'ronov;*

Doctor Watson, Taylor Jacob

- nickname: *Ali tajang, Asqar polvon;*

Ben joker, Bob head

- birth relationship: *Karima xola*, *Qobil bobo*;

In english: Aunt Polly, Uncle Benth

- male or female: *erkak tarbiyachi*, *ayol haydovchi*;

male servant, female nurse

similar: *Ona-Vatan*, *qizchalar-gulchalar*; flower girls, marine officer

- pseudonym: *Abdulla Qodiriy (Julqunboy)*. *in English: John Smith, Bernard Show*

Apposition consists of two nouns one is general second specific meaning, the noun with specific meaning is "izohlovchi" or apposition, the noun with general meaning is "izohlanmish". In writing there is hyphen between them: *mexanik-haydovchi* but in English we can hardly find such kind of nouns they are isolated and there is no hyphen between them: *Tower Bridge, Trafalgar square*. The words with the meaning of similar are hyphenated in Uzbek but it didn't in English: *Ona-Vatan*, *flower girl* [2. 142]

The proper nouns defining the names of newspapers, journals, ventures, establishments and ect are also a kind of apposition in English: "*Yoshlik*" *jurnali*, "*Turkiston*" *gazetasi* Such kind of appositions are written without inverted comma and in Uzbek the words *nomli*, *nomidagi* are used together with these words.: *Oybek nomidagi maktab.*, *Urgench state university named after Al-Khorezmy* (Manba: M.A. Hamroyev. "O'zbek tilidan ma'ruzalar majmuasi").

An apposition is a special kind of attribute which is expressed by a noun (with or without accompanying words) which characterizes or explains the word modified by giving the person or thing another name. There are two kinds of apposition, the close apposition and the loose or detached apposition.

A close apposition is not separated by commas and stands in close connection with the word modified. These word-groups generally consist either of the name of a person and a noun denoting relationship, or a geographical name and some common noun, e.g. *Professor Brown*, *Captain Marryal*, *Aunt Polly*, etc.

A loose or detached apposition is not so closely connected with the noun. It is always separated by commas and has a stress of its own.

e.g. Big and strong, he impressed us greatly.

Accordingly we use terms pre positive and postpositive attribute. The position of an attribute with respect to its head-word depends partly on the morphological peculiarities of the attribute itself, and partly on stylistic factors.

The size of the pre-positive attributive phrase can be large in ME. Whatever is included between the article and the noun, is apprehended as an attribute. [3. p. 84]

Apposition – a word or a phrase referring to a part of the sentence expressed by a noun, and giving some other designation to the person or thing named by that noun, e.g. *For a moment, Melanie thought how nice Captain Butler was.*

We pointed out above that the position of the attribute as a part of the sentence is not certain. In this section we assume that it is a part of the sentence, and treat it accordingly.

The position of an attribute before or after its head word largely depends on its morphological type. An attribute consisting of a prepositional phrase can only come after its head word. As to adjectival attributes, their usual position is before their head word, but in some cases they follow it. Let us consider a few examples of this kind. *Darkness impenetrable and immovable filled the room.* It has been long noticed that adjectives with the -ble suffix are apt to come after the noun they modify. This may be partly due to their semantic peculiarity: they are verbal in character, expressing as they do the possibility (or impossibility) for the person or thing denoted by the head word to undergo the action denoted by the stem from which the adjective in -ble is derived (in our example these stems are: *penetr-*, cf. the verb *penetrate*, and *mov-* respectively). This should not be taken to mean that adjectives of this type are bound to follow their head word, but the peculiarity of their meaning and structure makes it possible for them to do so. Postposition also occurs in certain stock phrases, such as *from times immemorial*, *the best goods available*, *cousin German*, etc., which are specially studied in lexicology. Apart from these cases, postposition of an attribute is possible in poetic diction and is a distinctive stylistic feature. Compare, for example, Byron's lines:

Adieu, adieu! my native shore /
Fades o'er the waters blue, or again,
Enough, enough, my yeoman good, /
Thy grief let none gain say.
Nowhere but in poor it would

Such phrases with postpositive attributes as the waters blue, or my yeoman good be possible. An attribute expressed by an adverb (which does occur, though not too often) may come before its head word. Thus, the adverb then used as an attribute, as in the sentence She was of the tallest of women, and at her then age of six-and-twenty... in the prime and fulness of her beauty (Thackeray, quoted by Poutsma) can only be pre positive, and besides it always stands between the definite article and the noun (a case of enclosure, see above, p. 184). It may be noted that the adverb then, when used in this manner, is an opposite of the adjective present, which occupies a similar position in such contexts as the present state of affairs.

The subject may consist of one word or several words, but it must always have a noun in it. This noun which is the most important word in a sentence is often qualified by an adjective or the equivalent of an adjective which is called its attribute or enlargement.

The attribute of a noun may be an adjective, an article, a pronoun, a participle, an infinitive or a phrase.

USED LITERATURE

1. Hamrayev M.A. O'zbek tilidan ma'ruzalar majmuasi. – Toshkent, Ma'naviyat, 1999. – B. 58-94.
2. Kurbanov M.S. Izohlovchi. – Toshkent, 1986. – P. 140-145.
3. Jackson O. A modern English grammar on historical principles. – London: Press, 1990. – P.84.

*Дамегуль Сейтова, Рамиза Жумамуратова, Гуляим Нажимова
(Нукус, Узбекистан)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Данная работа посвящена использованию интернет-ресурсов на уроках английского языка.

Ключевые слова: *цель, формирование, интернет, проблема, задача.*

This work is dedicated to the investigation of using internet-resources at the lessons of English language.

Key words: *aim, formation, internet, problem, task.*

Основная цель изучения иностранного языка в общеобразовательной школе – формирование коммуникативной компетенции, все остальные цели реализуются в процессе осуществления этой главной цели. Коммуникативный подход подразумевает обучение общению и формирование способности к межкультурному взаимодействию, что является основой функционирования Интернета. “Вне обучения Интернет не имеет смысла – это международное, многонациональное общество, жизнедеятельность основана на электронном общении миллионов людей во всём мире, говорящих одновременно – самый гигантский по размерам и количеству участников разговор, который когда-либо происходил. [1; 31].

Общаясь в истинной языковой среде, обеспеченной Интернетом, учащиеся оказываются в решении широкого круга значимых задач, школьники обучаются спонтанно и адекватно на них реагировать, что стимулирует создание оригинальных высказываний, а не шаблонную манипуляцию языковыми формулами.

Развитие образование в наши дни ограничено, связано с повышением уровня его информационного потенциала. Эта характерная черта во многом определяет как направления эволюции самого образование в мировом информационном пространстве необходимо овладение учащихся информационной культуры, а также компьютерный – экранный культуры, поскольку приоритет в поиске информации все больше и больше отдаётся Интернету. [2; 56].

Как информационная система, Интернет предлагает своим пользователям многообразия информации и ресурсов. Базовый набор услуг может включать в себя:

- электронную почту (e-mail);
- телеконференции (Usenet);
- видеоконференции;
- возможность публикации собственной информации, создание собственной домашней странички (homepage) и размещение её на Web сервер;
- доступ к информационным ресурсам;
- справочные каталоги (Yahoo, Infoseek/ UltraSmart, Galaxy);
- поисковые системы (Alfa Vista, HotBob Open Text, Web Crowler, Excite);
- разговор в сети (Chat).

Эти ресурсы могут быть активно использованы на уроке английского языка. Нельзя забывать о том, что Интернет лишь вспомогательное техническое средство обучения, и для достижения оптимальных результатов необходимо грамотно интегрировать его использование в процессе урока. [3; 6].

Форма работы в компьютерными обучающими программами на уроках английского языка могут включать:

- а) изучение лексики;
- б) отработку произношения;
- в) обучение диалогической и монологической речи;
- г) обучение письму;
- д) отработку грамматических явлений.

На уроках английского языка с помощью компьютера можно решать целый ряд дидактических задач:

- формировать навыки и умение чтение, используя материалы глобальной сети;
- совершенствовать умения письменной речи школьников; пополнять словарный запас учащихся;
- формирование устойчивую мотивацию к изучению английского языка. [4; 46].

На примере “English on holidays” рассмотрим этапы изучения лексики: демонстрация, закрепления, контроль.

На первом этапе введение лексики, по теме “Weather” (“Погода”) используя демонстрационный компьютер, учитель выберет автоматические режим.

На экране появляются картинки изображающие природные явления: снег-snow, ливень-shower, гроза-thunderstorm, пасмурно-humidity, ясно-clear, солнечно-sucking, холодно-cold, облачно-cloudy, град-hail, и другие. Затем следует фразы:

What a beautiful day! – Какой прекрасный день!

What awful weather! – Какая ужасная погода!

Is it usually as hot as this? – Здесь всегда так жарко?

It's windy! – Дует сильный ветер!

It's raining! – Идёт дождь.

Учащиеся рассматривают картинки и слушают диктора.

На втором этапе идёт работа по отработке произношения и закрепления лексики.

На третьем этапе проводится контроль изученной лексики. На выбор учащихся предлагаются различные задания, после выполнения которых, на экране появляется таблица результатов выполненной ими работы.

б) Многие обучающие программы предусматривают отработку произношения. После прослушивания слова или фразы учащийся в микрофон повторяет за диктофоном и получает

на экране графическое изображение собственного произнесённого им звука и звука диктора, при сравнении которых видны все неточности. Учащийся стремится добиться графического изображения произнесённого звука максимально приближённого к образцу. Обучение диалогу осуществляется также в несколько этапов. Этап первой: знакомство с диалогом. На экране появляются несколько картинок – сцен данного диалога и текст.

- Good morning!
- Good morning!
- What would you like?
- I'd like some coffee? please.
- Yes please.
- Hey, this coffee is too cold
- I'm sorry.
- Here is some hot coffee.
- Thank you.
- How is it now?
- How is just right.
- Would you like some more coffee?
- No, thanks
- How much is it?
- Ninety – five cents, please.
- Thank you. Have a nice day.
- Good buy.

Второй этап: разучивание диалога. Учащиеся сначала с диктором, а потом самостоятельно воспроизводят фразы из диалога.

Третий этап: инсценирование диалога в парах или подгруппах.

Четвертый этап: это контроль диалогической речи после изучения всех двенадцати диалогов. Учащиеся выбирают карточку с заданием и составляют свой диалог, используя лексику данной программы и проявляя свою фантазию.

Обучение письму решает сразу две задачи: правильное написание английских слов и освоение клавиатуры. Компьютерная обучающая программа “Bridge to English” помогает решить эти задачи. Почти каждое задание предусматривает печатание на клавиатуре английских слов и предложений.

д) Все обучающие компьютерные программы так или иначе предусматривают отработку грамматических структур. На каждом уроке отрабатываются свои грамматические задачи; например: утвердительные, отрицательные и вопросительные предложения, степени сравнения прилагательных, причастие, страдательный залог, местоимения some, any, структуры there is / there are и т.д.

Составление тестов по грамматике при использовании компьютера, помогает учащимся лучше освоить грамматический материал.

Новые информационные технологии привлекают учащихся и являются одним из главных их интересов. Потому использование информационных технологий в учебном процессе способствуют формированию положительной мотивации к изучению английского языка.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2001. – №3.
2. Пассов Е. И. Кузовлев В.П., Коростелов В.С. – цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества // Иностранные языки в школе. – 1987. – №6.
3. Носенко Э. Л. Применение ИТ в образовании. – М.: Логос, 2003.

Olha Stus
(Bygdoszcz, Polen)

DIE RÜCKKEHR DER SPRACHE DER NAZIS IN DER ZEIT DER FLÜCHTLINGSKRISE

In der Artikel wird die Besonderheiten der Sprache der Nationalsozialisten beschrieben. Es wird auch die neue Bedeutungen von schon bekannten Wörter untersucht und kurz über die Herkunft dieser Begriffe informiert.

Schlagwörter: Pegida, Lügenpresse, Gutmensch, Überfremdung, Völkisch, Volksverräterin, Gleichschaltung, Schutzhaft.

In this article the special nature of the national socialists' language is being described. New meanings of long-existing words will be examined and a brief information on the origin of these terms will be provided.

Keywords: Pegida, lying press, good human, foreign infiltration, national, national traitress, coordination, preventive arrest.

Der Begriff „Lügenpresse“ hat heute wie niemals bevor seinen Einzug behalten. Die Flüchtlingskrise und Pegida – Aufstände haben diese Erscheinung gefördert. Historisch gesehen war der Begriff vielseitig dargestellt. Gerade vom Jahr 1848 an als kritische Einschätzung der katholischen Kampagne und hat darin bestanden, dass man viele Vorwürfe erhoben wurden, dass katholische Kirche unglaublich ist. Umgekehrt griffen die katholischen Autoren ihrerseits zum Vorwurf der Lüge gegenüber der zunächst vorwiegend protestantisch geprägten Publizistik. Diese Wortgeschichte belegen die Begriffe Lügenblatt, Lügenbrief, Lügenrede und Lügenreich oder Lügenschrift bei Kaspar von Stieler, die im Deutschen Wörterbuch der Gebrüder Grimm nachgewiesen sind. In der Zeit des ersten Weltkrieges wurde die Auslandspresse durch deutsche Presse als „Lügenpresse“ genannt [5, s. 120-121]. Es lässt sich jetzt untersuchen, welche Bedeutung heutzutage der Begriff „Lügenpresse“ und andere Begriffe wie „Völkisch“, „Gutmensch“ usw gefunden haben. Das Wort „Abendland“ wird ursprünglich der westliche Teil Europas bezeichnet, besonders Deutschland, England, Frankreich, Italien und die Iberische Halbinsel. Das ihm entsprechende Antonym ist daher das griechisch-orthodox und islamisch geprägte Morgenland oder der Orient und heutzutage nach dem 2014, gerade nach dem schon bekannten Aufstand von Pegida in Dresden, wird das Wort Abendland patriotisch dargestellt als ein Kampf gegen Islamisierung [1]. Noch eine Erscheinung von Nazis hat heute ein großer Wert, besonders ein Begriff „Volksverräterin“. Pegida benutzt das Wort im Sinn „Kanzlerin“, man zielt darauf ab, die Politiker als „Verräter an ihrem“, dem deutschen Volk zu merken. Nach historischen Angaben hat der „Volksverrat“ einen Beigeschmack, der historisch bedenklich ist. Außerdem benutzt man häufig den Begriff „Überfremdung“ [2]. Im Jahre 1933 benutzte man das Wort in Bezug auf die Abgrenzung von Juden. Das Wörterbuch „NS-Deutsch“ von Karl-Heinz Brackmann und Renate Birkenhauer definiert die „Überfremdung“ im Sinne der Nationalsozialisten als „zu starkes Eindringen von Nichtdeutschen oder „Artfremdem“ in das deutsche Volk“ [1]. Heutzutage gilt der Begriff als die Abgrenzung der Deutschen von den Flüchtlingen aus muslimischen Ländern, aber auch von Sinti und Roma. Ein weiterer Begriff „Völkisch“ hat erst im 15. Jahrhundert erschienen, aber erst mit der Reichsgründung 1871 sei das Wort als Konkurrenz betrachtet. Es setzte sich laut GdFS mit dem Aufkommen der Völkischen Bewegung mehr und mehr durch. Deren Ziel sei eine ethnisch und kulturell homogene Nation gewesen [5, s. 232-233].

Wesentlicher Bestandteil der völkischen Ideologie sei das Rassendogma der Nationalsozialisten gewesen. Wie die Sprachexperten feststellen, wurde damit die Zugehörigkeit zur deutschen Volksgemeinschaft gekennzeichnet, das allerdings in klarer „chauvinistischer, rassistischer und demagogischer Absicht“. Die nationalsozialistische Ideologie benutzte das Wort um ein Volk als

„Rasse“ zu definieren. „Völkisch“ sollte also „zur Rasse gehörend“ bedeuten. Lügenpresse in weiterem Sinn bedeutet alle Medien, die die Aussagen der Teilnehmer der politischen Show ohnehin nur manipulieren, verdrehen oder gar nicht erst senden. Die Verbreitung derartiger Parolen in der rechten Hooligan-Szene beschränkt sich aber nicht auf Dresden. So wurde „Lügenpresse auf die Fresse“ bei einer gewalttätigen Demonstration der Hooligans gegen Salafisten in Köln am 26. Oktober 2014 skandiert. Die Herkunft des Wortes „Gutmensch“ ist erstaunlich. Am Anfang stand ein Name. So war Karl Gutmensch - ein mutiger und hervorragender Offizier. Die Theorie, das Wort Gutmensch habe etwas mit dem Jiddischen zu tun, ist zuerst 2006 in einer Mitteilung des Deutschen Journalistenverbands (DJV) erschienen, die vor diskriminierenden Begriffen warnt [2]. Selbst das Wort Mensch hat im Jiddischen auch ohne Attribut die Bedeutung „herausragend guter Mensch“. Heutzutage ist dieses Wort eine neue Bedeutung als Unwort gewonnen. Der Gutmensch will ein Zeichen setzen und tut Gutes nur demonstrativ vor Publikum und lässt sich dafür applaudieren. Man definiert Gutmenschen als ein Wesen, das keine echte gute Vorsätze hat und tut alles um selbst die Vorteile daraus zu ziehen [3]. Das gleiche Wort dazu ist ein Begriff „Wutbürger“, der von der GfdS zum Wort des Jahres 2010 genannt war. In Sinne als ein eher konservativer, gut situiertes Bürger der Gesellschaft, der sich darüber empört und dagegen protestiert, dass politische Entscheidungen ohne seine direkte persönliche Einflussnahme gewissermaßen über seinen Kopf hinweg getroffen werden. Wer schon alt ist, hat auch mehr Angst vor Neuem, Fremdem. Das Bestehende soll bleiben, weil es vertraut ist, weil es ohne Lernen bewältigt werden kann. Und der Angstbürger wird leicht ein Wutbürger, der sich gegen alle wendet, die anders leben, anders aussehen, anders glauben [3]. Pegida und Alternativ für Deutschland wollen sogenannte „new speech“ nicht akzeptieren und profitieren sich von „old speech“. Sie huldigen einer Stammtischsprache, die in Deutschland jedoch durch zwei Diktaturen kontaminiert ist. Sie spalten psychopathisch die Welt in Gut und Böse, voll kalter, erstarrter Wut. Der Begriff „Gleichschaltung“ erschien nach der Zeit, nachdem die Nationalsozialisten die Macht übernommen hatten, begannen sie, wichtige Einrichtungen und Organisationen wie Verbände, Parteien, Gruppieren, Interessensgemeinschaften gleichzuschalten. Was bedeutet nun „gleich schalten“ im übertragenen Sinne? Alle Organisationen, die sich den Nationalsozialisten widersetzen, wurden ausgeschaltet [4, s.123-124]. Anstelle der jeweiligen Organisation trat eine Einrichtung, die im Sinne des Nationalsozialismus arbeitete und sich kontrollieren ließ. Die „Schutzhäft“ für Nazigeegner bedeutete nicht Schutz vor einer Gefahr, sondern zeitlich unbegrenzte Haft der Gegner ohne Gerichtsprozess. „Jüdischer Wohnbezirk“ stand für Ghetto. Der „Osten“ und das „jüdische Siedlungsgebiet“ wurden zu verharmlosenden Sammelbegriffen für die Vernichtungslager in Polen und die Todeslager hießen nur „Arbeits-“, „Schutz-“ oder „Kriegsgefangenenlager“ [1].

Es lässt sich schlussfolgern, dass in heutiger Zeit, dass von Flüchtlingskrise verursacht ist, haben die Nationalsozialisten das Wortschatz der deutschen Sprache mit neuen Wörtern eingefüllt und die Bedeutungen der Wörter völlig geändert.

BIBLIOGRAPHIE

1. Fink Anke Die Sprache der Nazis kehrt schleichend zurück / A. Fink. – [elektronische Ressource]<http://www.rbb-online.de/politik/beitrag/2016/10/pegida-afd-woerter-nazi-sprach>
2. Friesen Astrid Sprache, die Verachtung idealisiert /A. Friesen. – [elektronische Ressource]http://www.deutschlandradiokultur.de/terminologie-der-rechten-sprache-die-verachtung-idealisiert.1005.de.html?dram%3Aarticle_id=355213
3. Heine Matthias Wer Gutmensch sagt, verdient sich seinen Shitstorm / M. Heine. – [elektronische Ressource]<https://www.welt.de/kultur/article138678946/Wer-Gutmensch-sagt-verdient-sich-seinen-Shitstorm.html>
4. Klee Ernst Das Personenlexikon zum Dritten Reich : wer war was vor und nach 1945 / E. Klee. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2013. – 732 s.
5. Klemperer Victor LTI: notatnik filologa / V. Klemperer. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1989. – 306 s.

Замирахон Туракулова
(Андижан, Узбекистан)

THE OBJECT OF TEACHING SPOKEN LANGUAGE

Maqola so'zlashuv nutqi orqali til o'rganuvchilar muammosi bo'lgan og'zaki nutqni o'stirishga xos yo'llarni ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: baholash, jarayon, so'zlashuv, ko'nikma, nutq, imkoniyat.

The article discusses the ways of increasing the oral speech that is one of the main problems of people who are learning foreign languages.

Key words: estimate, process, glib, habit, speech, possibility.

В статье говорится о том что разговорная речь является одно из проблем людей изучающих иностранные языки.

Ключевые слова: оценка, процесс, речи, способность, речь, возможность.

The objective of teaching spoken language is the development of the ability to interact successfully in that language. This involves both comprehension and production. When we are assessing speaking, we guide the examinees' talk by the tasks that we give them. These outline the content and general format of the talk to be assessed and they also provide the context for it. Task design is a very important element in developing assessments. There are two types of tasks: open-ended and structured tasks. Open-ended speaking tasks guide the discussion but allow room for different ways of fulfilling the task requirements. They typically call for a stretch of talk, which can be either a number of turns between speakers or a single long speaking turn. Structured speaking tasks, in contrast, specify quite precisely what the examinees should say. They typically call for limited production, and often it is possible to give an exhaustive list of acceptable responses.

Open-ended speaking tasks

The main purpose in open-ended tasks is to get the examinees to do something with language as an indication of their skills. This can be a relatively long activity, such as giving a presentation, or a short, function-based action like making a request. The longer the activity, the more potential freedom the examinees have for responding to it, though task instructions may provide some content guidelines for them.

One way of dividing open-ended speaking tasks into task types is discourse types. Description, narrative, instruction, comparison, explanation, justification, prediction, and decision tasks can have pictures or written material as their basis, or an examiner may name a topic for the examinee. One of the most common format for the testing of oral interaction is the interview. Useful techniques for the interview are: questions and request for information, pictures, role play, interpreting, prepared monologue, reading aloud.

The Oral Proficiency Interview, for example, includes a description task, and the interviewers are instructed to ask the examinees to describe something that is familiar to them, such as their friend's house if the examinee has mentioned a friend earlier. The interviewers do not know whether the description is factually accurate, but this is the case in most 'real-world' situations when somebody is asked to describe something. The criterion is rather whether they can picture what the examinee is describing. When the material is provided by a picture, the content of the examinee's talk must also correspond to the testers' expectations. All the tasks can be completed between an interviewer and an examinee or between two examinees. If they are given to two examinees, it might be useful to create an information gap between them by providing each of them with part of the content only. Decision tasks, such as recommending a course of action to someone who has written to an advice column in a magazine, could also conceivably be done in a group of three or four people. With a little bit of planning time, any of the tasks could also be included in a

tape-based test of speaking. The talk created in this context would be different, because it is clearly a monologue with no immediate listeners to interact with, but some of the language activities would be the same in all contexts.

Another category of open-ended tasks is role-play. Some of these tasks may simulate the professional context of the examinees and put the testers in the role of their clients or non-expert acquaintances. Other role-play tasks simulate social or service situations such as buying something or going to a restaurant, which have a fairly predictable structure. These may need an elaborate script, at least if one of the examinees has the role of a service provider. From the point of view of clients, the situations are fairly predictable, and this is why they are sometimes used even in tape-mediated tests in the form of simulated discussions. The examinees hear the service provider's turns from the tape and respond according to the standard expectations. The intention in role-play tasks is to simulate reality. In professional contexts, the aim is to assess how well the examinees can cope with the language demands of their profession. In social role-plays, the task design usually includes some social twist so that the examinees' ability to deal with social complications or unpredictable turns of events can be assessed. A task that combines some elements of role-play and the previous category of discourse-type tasks is giving a presentation (professional) or making a speech, such as speaking to someone on their birthday (social). The examinee assumes a role and speaks at some length, structuring their talk according to the conventions of the talk type and using the social conventions required by the role-play situation.

A semi-structured task that focuses on socially or functionally complex language use is reacting in situations. The examinees read or hear the social situation where they should imagine themselves to be, and they are asked to say what they would say in the situation. The responses require the use of formulaic language but also the ability to modify expressions, as the situations often include a social twist. For example, the examinees might be asked to complain about the noisiness of a neighbour's party while they have to study, knowing that they will themselves be having a party at home the following week. This task type is used in tape-mediated and face-to-face tests, but because there are usually a handful of different situations, they fit tape-based tests better, as it is difficult for the face-to-face tester to change roles credibly too many times.

Structured speaking tasks

Structured speaking tasks are the speaking equivalent of multiple choice tasks. The expected answers are usually short, and the items tend to focus on one narrow aspect of speaking at a time. While these tasks cannot assess the unpredictable and creative elements of speaking, their strength is comparability, as they are exactly the same for all examinees, and with the help of a scoring key they can be scored fairly with very little training.

In the most highly structured speaking tasks, the examinees get everything that they should say from the task materials. Since the testers know what they are going to say, their responses can be justifiably judged against this norm. Reading aloud usually focuses on pronunciation, and while comprehensibility may be an important criterion, norms and expectations about rhythm, stress, intonation and accuracy of individual sounds usually have an influence in the background. Another structured task, sentence repetition, is more processing-oriented. There is no written input, but rather the examinees hear a sentence and repeat it immediately afterwards. A task is usually composed of a series of sentences, which become longer and more complex as the task progresses. To do well, the learners need to understand each sentence and divide it into a small number of meaningful chunks that they can remember and repeat accurately. To create a sentence-repetition task that provides interpretable scores, the developers need to know how to make the items more complex in a principled way, most likely following a theory of speech processing.

Tasks that give a little more freedom for the examinees to decide what to say include sentence completion and factual short-answer questions. Understanding, as the examinee response has to complete the sentence in a way that makes sense. Short answers focus a little less on grammatical knowledge, though the response has to be a self-standing utterance, and more on understanding the context and providing the required information. Reacting to phrases focuses on knowledge of

phrases and social acceptability. These tasks typically include common question-answer or comment-response sequences such as greetings or apology-acceptance routines. Structured speaking tasks are commonly found in tape-based tests and much more rarely used in face-to-face testing. A tape based test would also typically contain some less structured tasks such as reacting in situations and giving a presentation or talking about a topic. These give the testers a longer stretch of the examinees' speech and thus evidence about their ability to keep going and express their thoughts independently. Task materials Task materials are any written or picture-based materials that are given to the examinees during a speaking assessment to provide contents, outlines or starting points for the test discourse. These include role-play cards, menus, schedules, suggested topics or sub-topics for a discussion, short written texts, pictures and picture sequences, or whatever materials that the examiners provide to the examinees to generate talk. Task materials are important because they provide a way for the test designers to guide the talk during the test. For the same reason, they are also timeconsuming to develop, because they need to be inspiring enough to generate talk in the first place, structured enough so they really generate the talk that the developers intend, and unpredictable enough so the examinees cannot rehearse their performance on these particular topics and tasks. The focus in sentence completion is on grammatical knowledge and contextual With picture-based tasks, the developers can work with existing pictures or photographs. Different people can have surprisingly different interpretations of a picture and different strategies for telling a story related to a picture sequence. Single pictures are particularly useful for eliciting descriptions. Series of pictures (or video sequences) form a natural basis for narration. The accurate measurement of oral ability is not easy. It takes considerable time and effort to obtain valid and reliable results.

REFERENCES

1. Luoma S. Assessing Speaking. – Cambridge University Press, 2001.
2. Hughes A. Testing for Language Teachers. – Cambridge University Press, 2003.

*Umida To'xtamatrova, Oybek Olimov
(Andizhan, Uzbekistan)*

TEACHING FOREIGN LANGUAGES AND TYPES OF COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES

The article investigates different classroom tasks and activities related to communicative approach in teaching foreign language. There presented a number of communicative methods which help teachers to organize the teaching process in an interesting, effective and easy way, shown advantages of their usage.

Teaching foreign languages in Uzbekistan has become very important since the first day of Independence of our country which pays much attention to the rising of education level of people, their intellectual growth.

Today modern methodic demands communicative approach in teaching foreign languages, because it is the most effective and fruitful. Communicative language teaching is an approach that emphasizes interaction as both the means and the ultimate goal of learning a language. It is particularly effective for students whose native language is English, due to the high probability of a simple English word or short phrase being understood by the conversational partner. There is a number of modern methods and ways of teaching foreign languages in communicative approach. Every teacher chooses them according to the age and interests of learners, level of language (beginner, intermediate, advanced) and according to time left for the activity. There below follows a list of the most popular and frequently used communicative activities which create real atmosphere of the learned language.

Role play - is both interesting, exciting and effective activity to communicate. Teacher gives roles to students (teacher and student, two neighbours, mother and daughter, etc.) and they have to perform them, they choose replicas of their conversation themselves. Knowledge of language is not enough, the task demands artistic skills too [2. 112].

Interview - is a good way to ask interesting questions to each other and answer them in order to know learners better. One of the learners goes out in the middle of the class, other ask him/her different questions to be answered.

Presentation - a responsible and improving integrated skills task which takes more time to prepare. It demonstrates learners' talent and skillfulness. Different topics can be chosen for presentation (presentation of any perfume, mobile phone, cafe, etc.) this activity requires not only report speech but also some pictures, photos or posters.

Games - the most interesting and encouraging activities used in language learning process. They decorate lessons, load students with energy and make even back sitting students participate actively. Students compete with each other, improve their reaction to language and relax simultaneously. Games can have different aims and take different period of time. There are extremely many games according to the age and level of learners.

Team work - is an excellent way to work together in one team and compete with another opponent team. Students in one team add, help, prompt and improve each others' knowledge and skills.

Attention activities - are those which improve learners' attention and reaction to language.

Dramatization - performing different people or scenes, plots of stories or even films. This activity can take even one lesson time.

Memorization - all kinds of activities that aim at improving learners' memory. Usually it is based on vocabulary games or picture description .

Another type of communicative approach is the **audio-lingual** method which means that students listen to or view recordings of language models acting in situations. Students practice with a variety of drills, and the instructor emphasizes the use of the target language at all times. This method is based on the principles of listening. Skills are sequenced: Listening, speaking, reading and writing are developed in order. Vocabulary is strictly limited and learned in context [3, p. 204].

Blended learning combines face-to-face teaching with distance education, frequently electronic, either computer-based or web-based. It has been a major growth point in the English Language Teaching industry over the last ten years. There are also those online courses where you will find the instructors e-mail addresses on the web site that are posting the assignments; therefore they are doing the **online teaching**. If this is what your intentions are is to use the Internet to become a teacher through Online teaching classes, be sure you find a good university or college that you can actually get a degree or diploma from without a lot of hassle, otherwise, if you are putting money into the online teaching course, it may not be legitimate.

In conclusion, communicative teaching is not based on the usual methods by which languages are taught. Rather the approach is patterned upon counseling techniques and adapted to the peculiar anxiety and threat as well as the personal and language problems a person encounters in the learning of foreign languages.

LITERATURE

1. Butts, Kathy. Teaching English as a foreign language: a brief annotated bibliography, 1991. – 56 p.
2. Maley Alan CUP Drama Techniques: a resource book of communication activities. – California: AccuPrint, 2005. – 247 p.
3. Spaeth Carole. Review of: Teaching adult second language learners. – California: AccuPrint, 2004. – 321 p.

УДК 400

Х.Умаров, Сунбула Рахматова, Насиба Нормурадова
(Самарканд, Узбекистан)

АДАБИЙ НОРМА ВА ОККАЗИОНАЛИЗМНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Ушбу мақолада адабий норма ва окказионализм ҳақида фикр юритилади. Адабий норма - тил нормасини мохиятини очиб беришга хизмат қилади. Окказионализм-янги пайдо булган сўз булиб, лугатларда қайд этилмайди. Окказионал сўзлар- бир шахсга тегишли сўзлар хисобланади.

Калит сўзлар: Тил системаси, окказионализм, окказионал сўзлар, экспрессивлик, эмоционаллик.

In given article is reflected about literary norms and occasionalism. Literary norm determines essentiality of language norms. Occasionalism is new appeared words and doesn't occur in the dictionaries. Occasional words are considered the words concerning to one person.

Key words: Language system, occasionalism, occasional words, expressiveness, emotionality.

Хозирги замон тилшунослигида тил нормасининг мохиятини очишга уринган тилшунослар, норма карама-қарши қўйилган системалар йиғиндиси эмас, балки умумий қарашлар системаси деб эътироф этадилар.

Норма тушунчаси, тилшуносликда «система» ва «структура» тушунчалари билан боғлиқдир.

Тилшуносликда «система» ва «структура» атамаси чегараланиб, алохида-алохида маъноларда ишлатилади.

«Система»- бу мураккаб ва кенг тушунча. Ж.Тачмуродова «тил нормаси-адабий норма-нутқий норма» тушунчаларини қўйидагича изоҳлайди: «Тил нормаси – лингвистик категория бўлиб, у тил системасининг ўзига тенглаштирилади. Адабий норма-тил нормасининг алохида, махсус қисмидир ва ижтимоий-таркибий фарқлангандир. Адабий норма тил нормасидан келиб чиқиб, тил системаси имкон берган чекланганликни қўяди (яъни буниси яхшироқ, тушинарироқ, аниқроқ, тўғрироқ деган мезонлар асосидалар. Шундай қилиб, тил нормаси бу системали норма бўлса, адабий норма эса–англашилган структура нормадир).

Нутқий норма тил нормасига таянади, зарур бўлган пайтда адабий нормадан ҳам фаркланади, айни шу жараёнда тилдаги ҳамма ўзгаришлар содир бўлиши бошланади.

Аниқлик, тўғрилиқ, равшанлик, соддалик, тозаллик, жозоба (таъсирли сўзлаш) кучи нутқий норманинг асосий хусусиятларидандир.

Адабий норма –ёзувда мустахкамланган, барча учун умумий қабул қилинган намуна хисобланади.

Шуни унутмаслик керакки, тил ходисаларининг кенг тарқалганлик мезони ҳар доим ҳам маъқул бўлавермайди, чунки (оғзаки) нутқда жуда кам учрайдиган тил элементлари ҳам бор, лекин бу бирликлар нормага зид бўлиши мумкин.

Ёзувчи ва шоирлар, бадиий сўз усталари кўпинча тилга ижодий ёндашиб, у ёки бу воқеа ходисаларни бадиий тасвирлашда жуда куп стилистик усуллар қўллайдилар. Бу жараёнда адабий норма хисобланган тил воситалари ўзининг аънавий қўлланишидан, барқарорлигидан четга чиқади, адабий норма доирасидан чиқиб ҳар хил чекинишларга, истисноларга йўл қўяди.

Биз қўйида тилшуносликда ўз ечимини кутаётган муаммолардан бири окказионализм ва унинг тилда қўлланилиши масалаларига тўхталамиз.

Энг аввало, окказионализм ёки окказионал сўзлар нима деган савол туғилади.

Филология фанлари доктори, А.Э.Маматовнинг фикрича «Окказионализмлар – бу самарали (продуктив) бўлмаган нусха (модель) асосида ясалган, факат шу контекстнинг ўзида қўлланилган сўз ва иборалар, индивидуал – стилистик неологизмлардир».

Тилда қонунлаштирилган сўз ва сўз бирикмалари тил ходисаси ҳисобланса, окказионал сўзлар эса нутқий ходисадир.

Лыков А.Г. «Окказионализм и языковых норма» (Грамматика и норма,) асарида окказионал сўзларнинг нутққа тааллуқли, нормал, ноқонуний, қўлланилиши бир марта, сўзловчи ёки ёзувчи томонидан яратилган, экспрессивлик хусусиятларига эга, сўз яшаш қоидаларига амал қилади, тарихий – замонавий қоришиққа мослашади, маълум шахс (индивид)га тегишли белгиларни алоҳида кўрсатиб ўтади.

Биз ушбу мақолада окказионал сўзларнинг айрим белгиларига тўхталиб ўтамиз, чунки уларнинг характерли белгиларини шарҳламасдан, таҳлил қилмасдан туриб, умуман окказионализмларнинг нутқдаги табиатини, ўзига хос хусусиятларини баҳолаш қийин.

1.Окказионализмлар тилда тайёр, қонунлаштирилган, норма ҳисобланган сўз ва иборалар намунаси ва нусхаси асосида вужудга келган сўз ва бирикмалари бўлиб, бу унинг нутқий ходиса, фақат нутққа таълуқли эканлигини билдиради. -Хамшира у тутказган нарсаларни ичкарига олиб кетди ва бир оздан кейин чиқди. Хотинингиз хозиргина **родильныйга** кириб кетди - деди.(Н.Аминов. «Елвизак»- Т.1976 91б.)

2.Окказионализмларнинг халқ ичида «теша тегмаган » «паспортсиз » сузлар дейилишининг асосий сабаби, унинг нутқда фақат бир марта қўлланиш хусусиятидир.

- Лекин шу бизни завхоз овқат пиширишга уста- да ...

Бозордан чиқиб, ўзи ёш-ёш эркак товукчалардан олиб келиб «чехамбил» ва «табака» деган овқатларни пиширади. (Н.Аминов. «Елвирак»- Т.1976 134б.)

3.Окказионал сўзлар бирон бир шахс, яъни сўзловчи ёки ёзувчи томонидан яратиш хусусиятига эга окказионализмларнинг бадиий сўз устаси (юмористик ва сатирик адиблар)нинг ўзи индивидуал – услубига, нарса ва воқеаларни тасвирлашдаги маҳоратига боғлиқ .

- Биз эришган муваффақиятнинг сири унинг аҳамияти ана шу дори – препарат билан улчанади – деди у бир шишадаги кизғич сувни кўрсатиб, бу дорининг номи «Антитепакалин» деб аталади..(Н.Аминов. «Елвирак»- Т.1976 143б.)

4.Структураси ва семантикаси жихатдан окказионал сўзларда экспрессивлик ва образлилик кучли, баъзиларда эса у даражада кучли бўлмаслиги мумкин.

- Бирданига ун экземпляр салом ва ташаккур бўлсин! – деди у одатдагидек яйраб – кани домла ,туринг кетдик. (Н.Аминов «Тилла табассумлар»Т.1977. 129 б.).

5.Окказионал сўзлар бир вақтда қўлланилади, қайтадан ёдга тушмаслиги, қўлланмаслиги мумкин, ана шу фактнинг ўзи ҳам замонавийликни, ҳам тарихийликни билдиради ва ҳар иккала жараён ҳам жуда қисқа вақт ичида содир бўлади.

- Яхши йигитча экан- у лекин, биров подходчироқ кўринадими ? – дедим ўз фикримни очиқ айтмасдан.(Н.Аминов «Лабховуз хандалари»Т.1973 89б)

Келтирилган фикрлар мисоллар, таҳлилидан келиб чиққан хулоса шуки, эски системали умумхалқ томонидан қабул қилинган ва норма томонидан «химоя қилинган » сўз ва сўз бирикмалари янги суз ва суз бирикмалари ҳосил қилиш имкониятлари ҳам мавжуд экан. Бу бирикмалар окказионал, индивидуал характерга эга бўлиб, биринчидан, берилган иборанинг тузилиши бўлса иккинчидан, унинг асл иборасига мос келмайдиган сўз билан алмаштириш мантиқий жихатдан ноўрин, нотўғри, бўлади.

Аммо оғзаки нутқда ва бадиий адабиётда эмоционал экспрессивликни ифодалашда окказионализмлар муҳим роль ўйнайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲХАТИ

1. Маматов А.Э. Хозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Т., 1991. – 145 б.

2. Лыков А.Г. Окказионализм и языковая норма. – М., 1977. – С.64-65.

3. Тачмурадова Дж.Т. К вопросу о норме и нормативности // Изд. АН Туркм. ССР. Серия обществ.наук. – 1998. – №1. – С.75-77.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НАУКИ НА РОЗВИТОК КОМІЧНОГО

У статті представлені думки різних вчених про природу комічного. Аналіз наукової літератури показує, що зв'язок між комічним об'єктом і суб'єктом, який сміється, є необов'язковим і незакономірним.

Кожна епоха та кожний народ володіють особливим і специфічним для них почуттям гумору та комічного, які є нехарактерними для інших епох і народів.

Ключові слова: *гумор, комізм, комічне, сенс, сміх.*

The article presents the views of different scholars on the nature of comic. The analysis of scientific literature shows that a link between a comic object and subject, who laughs, is optional and irregular.

Every age and every nation have a special and specific to them sense of humor and comic, which are uncharacteristic of other ages and nations.

Ключові слова: *humour, the comic element, comic, sense, laughing.*

Феномен комічного постає предметом вивчення численних наук, починаючи з античних часів. Результатом такої зацікавленості стали фундаментальні наукові дослідження, які вивчають механізми створення картини комічного в людській культурі. Їхня масштабність, навіть, дозволила об'єднати існуючий матеріал в окремий розділ гуманітарних знань, який отримав назву *гелотологія* (від грец. *гелос* 'сміх'), або «наука про сміх», яка обіймає дослідження, що пов'язані з комізмом. Оскільки комічне торкається різних сфер людського буття, його дослідження здійснюється з різних наукових позицій: біо-соціо-психологічних, естетико-філософських, соціокультурних, літературознавчих і лінгвістичних.

Одним із найбільш відомих висновків класичного напрямку у дослідженні комічного є визначення, надане Аристотелем, який уважав його «помилкою і потворністю, але безболісною і нешкідливою» [4, с. 650]. З цією думкою майже співпадає доволі влучне, спрямоване у руслі античної традиції, сприйняття комічного та сміху давньоримським філософом Марком Туллієм Цицероном (*Marcus Tullius Cicerō*, 106–43 до н. е), який, приділяючи певну увагу питанням про сутність смішного і жартівливого, зазначав у своїх афоризмах: «Сміх виключно, або майже виключно, викликається тим, що позначає або вказує на будь-що непристойне без непристойності» [4, с. 650].

На думку А. Д. Кошелева, більшість із трактувань комічного, незважаючи на їх надзвичайне розмаїття, по суті лише конкретизують сказане Аристотелем, називаючи в якості основної характеристики комічного ту чи іншу форму протиріччя: «розумовий контраст», «відчутний абсурд», «відхилення від норми» [3, с. 277–326]. Власну думку вчений ґрунтує на наступних спостереженнях Анрі Бергсона: «Теофіль Готьє називав комізм логікою безглуздості. Багато теорій сміху сходяться на подібному погляді. Будь-який комічний ефект повинен містити в собі протиріччя в якомусь відношенні. Нас змушує сміятися безглуздість, утілена в конкретну форму, або така, що здається безглуздістю, спочатку допущена, а потім виправлена» [5, с. 101].

Однак не всі протиріччя, навіть, такі, що увібрані в конкретну форму, створюють комічний ефект. Тому виявлення необхідних і достатніх ознак комічного протиріччя мало стати головним завданням дослідження природи сміхопородження. Концепція І. Канта, викладена у праці «Критика спроможності судження» (*Kritik der Urteilkraft*, 1790), у якій описується «гра естетичних ідей», що надає «привід до сміху», слугує прикладом значного наближення до вказаної мети: «У всьому, що викликає веселий нестримний сміх, має бути

щось безглузде. Сміх – це афект, що виникає з перетворення напруженого очікування в ніщо» [4, с. 107–108].

У XX столітті комічне отримує нові риси трактування завдяки концепції Зіґмунда Фрейда (*Sigismund Schlomo Freud*, 1856–1939). Засновник школи сучасного психоаналізу вважав, що комічне, яке проявляється зі сміхом, – це ніщо інше як прояв нашої підсвідомості. В роботі «Дотепність та її відношення до неосмисленого» (1905), у якій Фрейд розділяє такі поняття, як «дотепність», «комізм» і «гумор», і ставить акцент на важливості підсвідомих психічних процесів, які призводять до сміху, відомий австрійський психолог обґрунтував думку, зазначену вище: сучасна людина не може дати визволення агресії за допомогою фізичної дії, тому вона створює нову форму дотепності, яка має намір завоювати третю особу проти ворога. Людина створює собі непрямий шлях насолоди, роблячи ворога смішним. Задоволення від дотепу йде з економії зусиль на роботу уяви, задоволення від гумору зумовлюється економією афективних затрат енергії. Під комізмом учений розумів ситуації, коли людина має смішний вигляд, але для цього не докладає якихось помітних зусиль.

Розглянута праця Фрейда представляє науковий інтерес також і тим, що в ній показано погляд дослідника на розподіл форм комічного та прийомів дотепності. Серед перших він виділяє наївні форми – спонтанний дитячий гумор, практичні жарти й більш складні форми – карикатура, пародія, переодягання («костюмування»), викриття (коли хтось, шляхом обману, досягнув поваги й авторитету, яких у дійсності не заслуговує).

Виникнення сміху – це процес, у якому повинні бути досліджені всі умови та причини, які його викликають. Як наголошує А. Бергсон, сміх виникає тільки тоді, коли для цього є причина. Це твердження не має зворотної дії, оскільки причина для виникнення сміху може існувати, але при цьому можуть існувати такі люди, які сміятися не будуть, і яких розсмішити буде доволі важко. Проблема полягає в тому, що зв'язок між комічним об'єктом і суб'єктом, який сміється, є необов'язковим і незакономірним. Причина цього може полягати в умовах історичного, соціального, національного й особистого характеру. Кожна епоха та кожний народ володіють особливим і специфічним для них почуттям гумору та комічного, які іноді не є зрозумілими та доступними для інших епох і народів. Враховуючи це, багатьма вченими доцільним вбачається застосування соціокультурного підходу при висвітленні категорії комічного. Підхід характеризується тим, що розглядає гумор з точки зору інтернаціонального змісту та національної форми вираження, при цьому національно специфічні характеристики комічного пов'язані з культурними домінантами народу.

Слово *humour*, окрім свого основного значення – «гумор», в сучасній англійській мові може означати ще й «характер» і «настрій», входячи в такі словосполучення, як *to be in good humour / out of humour* ('бути у хорошому / поганому настрої'); *good / ill-humoured* ('добродушний / сварливий') [2, с. 18].

Примітно, що *humour* поєднується в англійській зі словом *sense*, яке виражає ідею чуттєвого сприйняття. Отже, почуття гумору для того, в кого рідною мовою є англійська – такий саме природний і невід'ємний спосіб освоєння навколишнього світу, як зір, слух, нюх, смак і дотик. У той же час інший спектр значень слова *sense* – 'сенс, розум, свідомість' – підкреслює, що в англійській концептосфері почуття гумору сприймається не просто як природна особливість, притаманна людському організму, а й як цілком осмислена, свідомо культивована риса. У цьому випадку проявляється застаріле тлумачення слова *humour*: спочатку ним позначалися чотири рідини, що становлять людське тіло. Вважалося, що їх пропорція в організмі обумовлює характер людини. Саме в цьому сенсі використовував слово *humour* англійський драматург XVII ст. Бен Джонсон, який уважав, що будь-який персонаж у п'єсі має бути «в своєму гуморі» (в даному випадку гумор – аналог «панівної пристрасті» в класицизмі). Інший бік англійського почуття гумору – *affection*, що передбачає терпимість до людських вад, «забарвлює посмішкою, яка сповнена розумінням, практично всякий прояв гумору в Англії» [1, с. 75].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Івакін Ю. О. Гумор і сатира: пародії, оповідання, памфлети, фейлетони / Юрій Олексійович Івакін. – К. : Дніпро, 1986. – 421 с.
2. Капацкая В. М. Обучение студентов педагогического вуза речевым средствам создания юмора и иронии : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. пед. наук : 13.00.02 / Варвара Михайловна Капацкая. – Нижний Новгород, 1996. – 238 с.
3. Кошелев А. Д. О природе комического и функции смеха / Алексей Дмитриевич Кошелев // Язык в движении: к 70-летию Л. П. Крысина. – М. : Языки славянской культуры, 2007. – С. 277–326.
4. Мала літературна енциклопедія / Під. ред. П. Богацького. – Сідней, 2002. – 244 с.
5. Apte M. L. Ethnic humor versus “sense of humor”: An American Sociocultural Dilemma / Mahadev L. Apte // American Behavioral Scientist. Vol. 30, 1987. – P. 24–41.

УДК 4+415.6

Азиза Шодикулова
(Самарканд, Узбекистан)

ТИПЫ СИНТАКСИЧЕСКОЙ СВЯЗИ И СРЕДСТВА ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Целью нашего исследования было изучение типов синтаксической связи и средства их выражения в английском языке. В английском языке присущ как прямой, так и обратный порядок слов. При этом английский язык характеризуется более строгими ограничениями в порядке слов, и изменение последовательности слов влечёт за собой изменение смысла.

Ключевые слова: синтаксическая связь, вводные слова, сочинение и подчинение, согласованием, управлением, примыканием.

The aim of our research was to study the types of syntactic connection and facility of their expression in English language. In English language inheres both direct and inverted order of words. At the same time English language is characterized more severe restrictions in word order and change of sequences of the words entails altering the sense.

Key words: syntactic connection, parenthetical words, parataxis, agreement, government, abutting.

Как известно, существует два основных типа синтаксических связей между словами – сочинение и подчинение [1, с. 200]. При сочинении связь между словами характеризуется равноправной зависимостью, при подчинении слова вступают в отношения, характеризующиеся неравноправной зависимостью. Например, в сочинениях *cap and coat, pushed and planted, the woman and children, old and worn, looked and smiled*, в которых нельзя поставить вопрос от одного слова к другому, нельзя указать на ведущий, главный член фразы. Зависимость здесь проявляется на семантическом уровне. (Примерами лексической несовместимости могут послужить единицы типа *student and merrily, a cow and song, cap and jump, old and looked*).

Отношения синтаксического неравенства выражаются подчинением, которое указывает на зависимость одного из соотносящихся слов от другого: *to sing (how?) merrily, to think (of what?) of the danger*.

Сочинительная связь бывает замыкающей (закрытой) и открытой. При замыкающей связи в отношения вступают только два слова: *either James or I, the students as well as teacher, not only the flowers but even the grass*.

При открытой сочинительной связи количество слов, вступающих в отношения сочинительной зависимости, может быть неограниченным. Ср.: Could concentrate immediate attention on the donkeys and tumbling bells, the priests, patios, beggars, children, crowing, cocks, sombreros, cactus hedges, old high white villages.

Слова, вступающие в отношения сочинительной зависимости, соединяются при помощи соединительных, разделительных и противительных союзов: and, not only... but also, neither... nor, as well as, or, either... or, but, yet, still [4.p:170-171].

В английском языке подчинительная связь представлена согласованием, управлением и примыканием. Под согласованием (agreement) подразумевается такое отношение слов, которое выражается в формальном подчинении зависимого члена от главного: these books, three students [1, с. 301-302].

Этот вид подчинительной связи имеет в английском языке ограниченную сферу употребления, так как в данном языке отсутствует категория рода, слабо представлена падежная система и категория числа. Согласование в английском языке наблюдаются:

а) между указательным местоимением и существительным: this book-these books, that student-those students;

б) между неопределённым артиклем и существительным (во множественном числе неопределённый артикль отсутствует): a pen- pens a pencil-pencils;

в) между подлежащим и сказуемым (в числе и лице): I go, he (she, it) goes, we (you, they) go;

г) между формами глагола главного и придаточного предложения: Gabriel asked who was playing up there (Maugham). He asked if she heard him (Gawrence).

Согласование в английском языке происходит не по формальному признаку, а по семантическому, в результате чего связь между словами часто носит характер примыкания: wonderful story, nice story, interesting story. Прилагательные здесь не изменяются, так как они подчиняются существительным только на семантическом уровне.

Итак, синтаксические связи слов основываются в английском языке на принципах семантической сочетаемости. Можно сказать: great man, big house. Но совершенно лексически несовместимыми являются словосочетания типа great ink, cheese iron. Имеются и случаи неполного согласования: The sheep, were spread out roughly in the shape of a figure eight/ Without me in between you would seem a different species.

Следующим видом подчинительной синтаксической связи является управление (government), которые состоит в том, что выбор подчиненного слова, его формы, зависит от свойств подчиняющей его лексики: to take interest in smth. и т.п. Управление может быть беспредложным (to read smth.), предложенным (to take care of, to be interested in). При этом в английском языке управление фиксируется наличием или отсутствием предлогов: to watch smb., to look at smb., to see in smb., to see of smb., to go in for sport, to get up, to get on и т.п. Управление может быть просубстантивным (the reading of the book), приаждективным (certain of cruel to, familiar to), приглагольным (to think of, to listen to, to succeed in, to work at). Причем, если речь идёт о переходных глаголах, то они семантически неполноценны и требуют смыслового завершения (completeness) to visit a friend и т.п. поэтому связи между словами, реализуемые управлением (а это в основном связи которые вызывает переходный глагол) называются комплетивными. Выбор слова (сочетания) зависит как от структуры языка, так и от семантики слов, что подтверждается следующими примерами: I intend to come, I suggest that you should come, please show we the way, explain to me the rule, kind (thoughtful) of you, anxious to start и т.п.

Таким образом, в глагольно-объектных сочетаниях создаются отношения комплетивности и происходит поляризация грамматической и семантической информации. Перекрещивание отношений детерминации характеризует и другие виды комплетивных связей¹. Так, несовпадение семантической и грамматической детерминации характеризует английские сочетания типа five pounds of flour, a sack of corn, an ounce of silver. В английском языке самым распространенным видом подчинительной синтаксической связи является

примыкание (parataxis). Примыкание – это такой вид синтаксической связи, при котором зависимость подчиненного слова выражается позицией, смыслом зависимой грамматической функции: to read well, to read aloud, to sing softly, to laugh merrily. Примыкающими словами в английском языке могут быть наречия, прилагательные (to read well, to write accurately, ready to answer, anxious to go и т. п.). Поясняемыми (подчиненными) словами при примыкании могут быть разные части речи: time to go, first to come, very well, want to know, one to go, happy to know. Ограниченность флективной системы английского языка в выражении подчинительной синтаксической связи компенсируется порядком слов, служебными, дейктическими словами и интонацией [1, p. 499]. Так, существует определенная зависимость между порядком слов в предложении и структурой языка.

В английском языке используется прямой и обратный порядок слов. Обратный порядок используется в вопросительных предложениях и для усиления экспрессивности высказывания.

Большая грамматическая весомость порядка слов в английском языке приводит к тому, что инверсия приобретает специальное синтактико-синтаксическое значение, являясь одним из эмфатических средств передачи мысли: Out came the chaise, in went the horses, on sprang the boys, in got the travelers [4, p. 180].

Чаше случаи инверсии наблюдаются в разговорном английском языке, когда подлежащее выражено существительным, неопределенным или указательным местоимением, а за наречием следует сказуемое: Off went John! Away flew my hat! In came the others. Out with it! Away with them!

В английском языке выделяется целая группа слов, которые используются для сохранения модели предложений, т.е. как подчеркивал А.И.Смирницкий «в предложениях мы находим известные формулы строения, которые являются определенными единицами языка». Это, в частности, относится к вводным словам (it, there): There was just a tingle of reproach in his tone, which Stane noticed [3, p.140]. It isn't that I feel so badly, dearest.... It is likely to have a soothing effect on him, I'm sure, as it has on me many times in the past [5, p.149]. It может использоваться также для введения дополнения: I think it is a pity that you didn't try harder. I count it an honour to serve it.

Кроме того, it функционирует в сочетаниях типа bake it hard, burn it black, color it red. Большая роль лексемы it для сохранения прямого порядка слов подтверждается её использованием в безличных и эмфатических предложениях типа It is high time. It's a stone's throw. It is a great pity. It is you who came.

Наряду с лексемой it в английском языке используются и другие слова, так называемые слова – заместители, основная функция которых заключается в том, чтобы избежать повторения при изложении и сохранить модель, свойственную английскому предложению: I can lick you! - I'd like to see you try it. – Well, I can do it. – No, you can't either. – Yes, I can. – No you can't. – I can. Слова-заместители используются как средство выражения синтаксической законченности предложений и сочетаний, которая предусматривает в двусоставном предложении наличие двух главных членов, а в словосочетании – только ведущего члена. Слова-заместители относятся к разным частям речи: местоимениям (it, one, they, we, that, hers), глаголам (can, do, need, have), частицам (to), существительным (thing) и т.п. Восполняя отсутствующий элемент, слова-заместитель может приобретать конкретное лексическое значение, реализуемое в контексте: This pen is better than the one you gave me yesterday (one=pen).

Таким образом, английскому языку присущ как прямой, так и обратный порядок слов. При этом английский язык характеризуется более строгими ограничениями в порядок слов, и изменение последовательности слов влечёт за собой изменение смысла. Структуре предложения в английском языке свойственна контактность элементов. Контактность элементов наблюдается в словосочетаниях – субстантивных, адъективных, глагольных, адвербиальных.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Bach K., Harnish R.M. Linguistic Communication and Speech Acts. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2004. – 112 p.
2. House A., Harman S. Descriptive English Grammar. – New York: The Macmillan Comp., 2005. – 88 p.
3. Galsworthy J. Selections. – London, 2000. – P.140-180.
4. Christie A. Holiday for Murder. – New York, 1995. – 320 p.
5. Green Graham. Brighton Rock. – London: Penguin books, 1998. – 440 p.

УДК 811.161.2'373

Світлана Шуляк
(Умань, Україна)

НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРНІ СИМВОЛИ В ЗАМОВЛЯННЯХ

У статті досліджено функціонування національних культурних символів у текстах замовлянь та охарактеризовано найуживаніші номінації на їх позначення. Визначено, що культурна символіка виступає своєрідним посередником між світобаченням етносу і його мовою.

Ключові слова: українські замовляння, символ, національні культурні символи, етнос, світобачення, мова, текст.

The article deals with the functioning of national cultural symbols in the texts of Ukrainian spells and characterizes the mostly used nominations for their denoting. We defined that cultural symbols are in the middle between outlook of the ethnos and the language.

Key words: Ukrainian spells, symbol, national cultural symbols, ethnos, outlook, language, text.

Символ у фольклорі, зокрема в мові фольклору, включаючи і успадковану від народної творчості символіку художньої літератури, в різних аспектах вивчають В.М. Войтович, Н.О. Данилюк, М.К. Дмитренко, Л.М. Дяченко, С.Я. Єрмоленко, В.В. Жайворонок, Ю.Л. Мосенкіс, Н.В. Слухай та інші мовознавці.

Л.М. Дяченко зазначає, що однією з категорій, які беруть участь у прагматичному відтворенні позамовної дійсності за допомогою лексичних одиниць, є символ [4, с. 67].

Дослідниця мови української народної пісні Н.О. Данилюк наголошує, що слово-символ – це мовний образ, який має зовнішнє звукове вираження і постійний зв'язок із предметом (референтом, денотатом) та поняттям (сигніфікатом), підтримуваний фольклорною традицією [2, с. 15].

Звернемо увагу на функціонування рослинних символів у магичних текстах українських народних замовлянь. Найуживанішими номінаціями на їх позначення є *дуб, груша, верба*.

Дуб – священне дерево слов'ян, германців, балтів, нерідко – синонім дерева взагалі, дерево предків, найпоширеніше втілення ідеї світового дерева, предмет спеціального культу; серед замовних дерев веде безсумнівну першість; ніколи не фігурує в утилітарній якості; дуб у замовляннях – не так рослина, як *місце*, символ радше «топографічний», аніж ботанічний [6, с. 234]. Дуб ніколи й ніде не зображується у зловісному світлі; у дуба – найширша, універсальна влада над хворобами [6, с. 235]. Ці думки підтверджено такими текстами українських замовлянь: *Вимовляла я й виговоряла, на Сіянські гори посидала, на Сіянських горах стоїть дуб на дванадцяти воротах, нехай вони не ятряться, нехай вони од'ятруються* [5, с. 31]; *Поговору крові поганку. Ішли три брати дуба рубати. Не поїдем дуба рубати, а поїдем гарячу кров зливати. З синіх жил, з жовтої кості, з чужої чорної масті* [5, с. 56]; *На*

полі – море, а в морі – **дуб**, а в **дубі** – яйце. Хто цей **дуб** зрубає і піднесе, той мої зуби наврече [5, с. 59]; Місяць на небі, **дуб** у лісі, риба у воді. Якщо вони сядуть вечеряти разом, щоб молитвенному (ім'я) заболіли тоді зуби [5, с. 60].

Дуб – дерево замовлянь, у нього наймогутніша влада над лихими силами; він оберігає людину від усяких нападів, від злого чародійства, ним лікуються від пропасниці; до нього кожен може йти за здоров'ям; притулившись потилицею до стовбура та притиснувши долоні, потрібно постояти хвилю, тоді відчується приплив життєвих сил [1, с. 135].

Флоролексема дуб наділена такими епітетами: *старий, зелений*: Місяць на небі, **старий дуб** у полі, камінь у морі, мрець у землі. Коли вони всі прийдуть з одного корита воду пити, тоді будуть рабі Божій (ім'я) зуби боліти [5, с. 60]; Враз-вразице, добрий чоловічице, устань під пупом, як під **зеленим дубом**. Тут тобі не бувати, червоної крові не пити, білого тіла не сушити [5, с. 64]. Дуб – більш архаїчний, а тому й універсальний, багатозначний і водночас позаетичний символ, не «добрий» і не «злий», а лише могутній, царствений і священний [6, с. 236].

Груша може посідати таке ж центральне місце в моделі світу замовлянь, що й яблуня або дуб [6, с. 236]. Порівняно з яблунею, груша наочніше співвіднесена з антисвітом замовлянь: вона «колюча», асоціюється з сокирою та вогнем – символами нищення; таким чином, якщо дуб – це «першодерево» міфології замовлянь, то яблуня і груша – його варіації, одна у «світлий», «денний», друга – в «темний», «нічний» бік [6, с. 237]: Коло синього моря **колюча груша** стояла, під **колючою грушою** три пані сиділи. Одна – пише, друга – читає, третя – криксі-ночниці зговоряє [Словесна магія українців, с. 73]. М. К. Дмитренко зазначає, що груша – символ світотворення (його темної частини), багатства, плодючості, дівчини, жінки; швидкоплинності буття; нещасливого кохання; оберіг [3, с. 139]. До груші «приносили» хворобу і «забивали» її в дірку, просвердлену у стовбурі [1, с. 134].

У весняних язичницьких ритуалах *верба* – символ зростання, вона першою оживає навесні; нею шмагають, щоб спричинити за аналогією зростання дітей або худоби; шмагають «до сліз»: слюзи – магічна подоба дощу; пролиття сліз забезпечує дощі на майбутні посіви, і водночас очищення від темних сил; християнський ритуал переосмислив цю вербну магію у звичаї проливання сліз на жмут зелені для «змивання гріхів» [6, с. 237]. Символом помічного дерева *верба* виступає у наведеному далі контексті: Посеред двора стоїть **верба**, на тій **вербі** – золота кора. Там три дівчи гуляли і оцю кору лизали, а (ім'я) усякі поради уговаряли, сліди-послідки на Тихий океан відправляли, звідтіля (ім'я) здоров'я присилали [5, с. 29]. Відваром вербового гілля користувалися знахарі для «склеювання» ран [1, с. 132].

Отже, символіка національної культури віддзеркалює ментальність народу, з одного боку, і сама відображається в мові, з другого боку. Культурна символіка виступає своєрідним посередником між світобаченням етносу і його мовою, і в цьому її особлива роль.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. М. Українська міфологія. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
2. Данилюк Н.О. Мова української народної пісні (лексико-семантичний і функціональний аспекти) / Ніна Олексіївна Данилюк: Автореф. дис. ... д. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. – К., 2010. – 36 с.
3. Дмитренко М.К. Символи українського фольклору : Монографія / М. Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
4. Дяченко Л.М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. – 1997. – № 2–3. – С. 67–71.
5. Словесна магія українців / упоряд. В. Фісун. – К. : Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 103 с.
6. Українські замовляння / упоряд. Н.М. Москаленко ; автор передмови та коментаря М.О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

Jamila Ermetova, Ahmadjon Matkarimov
(Urgench, Uzbekistan)

LINGUA CULTURAL PECULIARITIES OF ENGLISH FOLK SONGS AND UZBEK “LAPAR” AND THEIR COMPARATIVE ANALYSIS

In this article is focused on analyzing the lingua cultural peculiarities of English folk songs and Uzbek “Lapar” and their comparative analysis. Especially the relationship between English and Uzbek language including the research is given in case of Khorezm folk songs and their translations.

Key words: music, culture, western and eastern culture and folksongs, investigations by English and Uzbek linguistics.

The study of folk songs has application in a number of fields. Clearly, those who study folklore and literature are interested in them, but scholars from a variety of fields have found ways to profitably incorporate the study folk songs. For example, they have been used to study abstract reasoning of children, acculturation of immigrants, intelligence, the differing mental processes in mental illness, cultural themes, etc. Folk songs have also been incorporated into the strategies of social workers, lovers, prayers. Subgenres include folklore song expressions, folk song comparisons, folksong interrogatives, and twin formulas. Another subcategory is wellerisms, named after Sam Weller from Charles Dickens's “The Pickwick Papers”. They are constructed in a triadic manner which consists of a statement (often a folk song), an identification of a singer (person or animal) and a phrase that places the statement into an unexpected situation.

The listener's identification of a folk song as folk song in style is actually a two-fold process, involving first the abstract notion of the genre “folk song” as it is culturally or ethnically conceived, and secondly a means of assigning individual utterances to that genre. The latter step is the crucial one in the performance context. It is, in fact, less than accurate to describe this process as one of “knowing” that a particular saying was not made up by the speaker. That is something only the speaker can “know.” The listener assumes on the basis of certain types of evidence that such is the case. He may in fact be mistaken, but it will not matter. The utterance in question - “truly folklore in tradition,” i.e., traditional, or not - will function as folk song, with all the accompanying weight of authority or community acceptance that the concept implies, as the direct result of the listener's perception, right or wrong, of its “perception of feeling.”

If a non-traditional saying is perceived by the listener as a folk song, and therefore functions as a folk song, should it be considered a folk song by the investigator as well? Probably not; we need to retain our analytical categories to give order to our subject matter and to keep it within manageable bounds. It is important, nevertheless, to be aware of the criteria by which the singers of a language judge their own folk songs, both on an abstract, generic level and at the specific level of the individual saying. A greater appreciation of the processes involved in the listener's perception of folklore tradition may help us to understand why it is so very difficult to arrive at an all-inclusive definition of a folk song, and why attempts to analyze the folk song on a cross-cultural or universal basis invariably meet with but limited success. And there are even broader implications as well. Archer Taylor affirms, in his chapter on “The Origins of the Folk song,” that “the acceptance or rejection by tradition which follows immediately upon the creation of the folk song is a factor in its making quite as important as the first act of invention”. One could say more precisely “the acceptance or rejection by the listener,” for it is with the individual listener that “tradition” begins and - with each successive performance - will be either extended or cut short. By exploring in greater detail the mechanisms underlying the perception of folk song tradition of singing, we will be enlarging our understanding of an aspect of the folk song that is indeed “quite as important as the first act of invention. Another theorist who has mentioned some characteristics of folk songs is

Trench. He states that three things go to the constituting of a folk song, i. e. meaningfulness, sense, and salt. These characteristics are elaborated on briefly:

1. Meaningfulness: According to Trench "a folk must have meaningfulness; it must be succinct with melody and slight to sing in a breath". He points out that "it is, indeed, quite certain that a good folk song will be short-as is compatible with full and forcible conveying of that which it intends.

2. Sense: Trench states that the sense is sometimes sacrificed to alliteration.

3. Salt: Trench asserts that "a folk songs must have salt, that is, besides its good sense it must in its manner and outward form being pointed and pungent, having a sting in it, a barb which shall not suffer it to drop lightly from the memory" .

Regarding this characteristic Marvin declares that:

Wit and humor in folk songs are common with men who live in favored lands. There is feeling as well as pleasures in quoting an adage for instructions that is likely to be received with a laugh or a smile, and it is no wonder that in countries where there are liberty and opportunity a large number of such adages should be in use. It is, however, different where misrule and oppression depress the spirits of the people, or where the struggle for existence is so severe that life is filled with anger. In such places there is an incongruity in pleasantries of speech, and wit and humor seem out of place [1. p. 71]. Yet even under such circumstances nature is true to herself, and in the face of the most adverse conditions men will sometimes quote an amusing aphorism and droll sayings will suddenly spring into popularity; indeed some of the wittiest phrases had their origin in times of distress and suffering. Folk songs have been called " the tears and love of humanity," not because they are sad, for many are joyous; not because they are depressing, for many are filled with happiness, but because so many have made appearance when the lives of people were embittered by hard toil or made perilous by threatened injury and loss.

Disraeli points out the importance of folk songs in the following way:

"Folk songs embrace the wide sphere of human existence, they take all the colors of life, they are often exquisite strokes of genius, they delight by their airy sarcasm or their honour the people, the luxuriance of their happiness and sadness, the playfulness of their turn, and even by the elegance of their imagery, and the tenderness of their sentiment. They give a deep insight into domestic life, and open for us the heart of man, in all the various states which he may occupy; a frequent review of folk songs should enter into our readings; and although they are no longer the ornaments of conversation, they have not ceased to be the treasures of thought."

The analysis of English folk songs and Uzbek lapar, especially in this research, aimed investigation of Khorezm folk songs have not not been investigated yet fully by Uzbek or English linguistic or folklorists but on this way some scientists did their research but it was done only on the scale of one language Uzbek or English languages. Research methods were offered by J.S.Stepanovgym, M. Alawiyya, K. M. Karomatova. In linguistics, proper language lexics, including, Turkish language lexics which Uzbek language belong to has been paid a great deal of attention for a long time to be searched. People`s dialect peculiarities belonging to Oguz and Kipchak groups who live in Khorezm region ,especially, on their lexical richness have been investigated some scientific researches.Khorezm folk songs have their own lexical-meaning peculiarities . There are differences between Khorezmian lapar and other regions of Uzbekistan. It is preferable to investigate of Khorezm lapar by deviding into the following groups according to their lexical units in songs of their formal and lexical relationships:

Polysemantic words in Khorezm folk songs

Polysemantic words plays an important role in folk songs. It is known that if the word has one more meaning, this occasion is called polysemy and this is often met in Khorezm folk songs. Most of polysemy word in Khorezm folk songs belongs to the representatives of Oguz dialect. Despite of investigation of polysemy occasion in Uzbek literal language but this, in case of Khorezm dialect and its different kind of linguistic features have not been learned completely. Mostly in polysemy of literal language, transient meaning owes a leadership. Especially, words are creates as a lexical unit which means denotative meaning and later as a result of evolutionary development of lexical

structure, it is turned into polysemantic word. In this case, initial and final meanings are connected mutually. Polysemantic occasions are stable for such occasions in dialects in folk songs, the word meaning is not changed in accordance with the speech situation. For example: Lexical unit “а:д”: The word “А:д” means “name” and also “dishonor, reproaching” because of transiency besides the meaning of the given one in folk song languages.

Чай иян ка:санны қўйдым минада

Барыш-галиш атип қалпымыз а:да.

In folk songs, it can be met that the phrase “а:да калмак” means “gossip” besides the meaning of “dishonour, reproaching”. [2, p. 40]

Гул бағлара йа:р иккимиз гирали,

Бирин-бирин кызыл гуллар терали,

Бизларни а:д атян инсапсызларны,

Аман бўлсақ а:д бўлғанын гўрали

By expressing of new meaning in literal language of some lexical units in folk songs, development of them by linguistically can be a base for such lexemes turning into polysemantic word. In this case a transient meaning can be made in semantic system:

Чўлларни гулзара дўндирик инди,

Я:р дилини шад айлаян кызыл гул,

In this lyrics the word “дўнмак” is a head meaning of the word “to change”. According to semantic transiency rules, appearing of new meaning can be made in folk songs.

Алван-алван дўнар эйнимда шайым,

Сани манна насип атян худайым,

In this lyrics the word “дўнмак” means “glitter, spark”. Because glittering and sparking are relevant to changing. [2, p. 38]

USED LITERATURES

1. Abdullaeva .M. Таржимада миллий ўзига хосликни ифодалаш йўллари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Tashkent, 2004. – № 6. – Б. 71-73.
2. Jumaniyozova M. Хоразм Халқ Қўшиқлари Лексикаси. – Tashkent, 2000. Б.36-47.
3. Aixela, Javier Franco. 1997. Culture-Specific Items in Translation. In Translation, Power, Subversion. Ed. Roman Alvarez and M. Carmen-Africa Vidal. Clevedon: Multilingual Matters, P.52-78.
4. Brigita Brasienė. Literary translation of culture-specific items in Lithuanian translation of Orwell's down and out in Paris and London. Dissertation, P.25.
5. Campbell, J. (1993) Culture and Ideology in the Translation of Poetry, in Y. Gambier and J. Tammola (eds) Translation and Knowledge: Proceedings of the 1992 Scandinavian Symposium on Translation Theory, Turku: Tampere University Centre for Translation and Interpreting, PP. 139–153.
6. Levin, Theodore C. Music in Modern Uzbekistan: and Central Asian Tradition // Asian Music. – 1980. – 12.1. – P.149-58.

Максуда Юсупова
(Ургенч, Узбекистан)

КЛАССИФИКАЦИЯ ИНТЕНСИФИКАТОРОВ И ТИПЫ УСИЛЕНИЯ

В данной статье рассматриваются категория интенсивности, ее особенности и средства выражения в языке и речи.

Ключевые слова: экспрессивность, интенсификация, язык.

This article discusses the intensity category, its features and means of expression in language and speech.

Key words: expressiveness, intensification, language.

Категория интенсивности, ее особенности и средства выражения в языке и речи привлекают в последние десятилетия внимание многих ученых. Это обусловлено рядом причин. Категория интенсивности обладает свойством всеобщности: характеризуя действия, предметы и признаки, она активно проявляет себя в семантической структуре глаголов, существительных, прилагательных, наречий, фразеологических единиц и целостного текста.

Интерес к проблемам экспрессивности и интенсификации значений языковых и речевых единиц различными средствами не ослабевает в отечественной и зарубежной лингвистике на протяжении нескольких десятилетий. Особое значение имеет изучение словообразовательных средств, при помощи которых выражается авторское отношение к действительности и производится интенсификация называемых явлений во многих языках.

Вообще понятие интенсивности, усиления, интенсификаторов в последнее время привлекает все большее и большее внимание лингвистов. Дело в том, что категория интенсивности - категория сравнительно новая, а кроме того, категория открытая.

В качестве такого «неустойчивого» интенсификатора У.Бэклунд приводит лексему "rather": "The degree expressed by "rather" is a matter of subjective interpretation" [1, с. 45]. Таким образом, можно сказать, что понятие «интенсификатор» объективно существует в языке и отмечается многими авторами. Но и нестабильность интенсификаторов также является их объективно существующей характеристикой.

Под «интенсивом» понимается слишком широкий круг различных слов и словосочетаний, что и составляет большие сложности для изучения этого разряда. В принципе понятие «интенсив» является отражением скорее определенных функций некоторых частей речи в предложении, но не класса слов. Это положение можно аргументировать тем, что слова-интенсивы сохраняют свой словарный статус части речи, полностью сохраняют свое исходное значение. Их отличительной особенностью является способность усиливать значение ключевого слова, но эта способность не является для них единственной. Интенсификаторы, напротив, характеризуются исключительно способностью усиления значений других слов, теряя при этом свое собственное значение и меняя свои грамматические функции.

Способы и средства выражения тех или иных понятийных категорий в языке оказываются весьма разнообразными и подчас не могут быть сведены либо только к грамматическим, либо только к лексическим категориям, равно как и только к определенному рода оппозициям. Анализ языкового материала свидетельствует о том, что сущность семантической категории интенсивности может быть вскрыта только при комплексном подходе к анализируемым явлениям.

Существуют различные типы классификации интенсификаторов:

- 1) по степени грамматизации;
- 2) по степени усиления значения;
- 3) по тому, какой компонент, или какая связь ключевого слова усиливается;

4) по морфологической структуре.

1) Классификация интенсификаторов по степени грамматизации берется за основу Д. Болинджером [Bolinger, 1972, p. 142]. Он выделяет два типа интенсификаторов: «грамматизированные» и лексические. При этом делается оговорка, что сочетаемость интенсификаторов второго типа ограничивается их лексическим значением, с чем, однако, нельзя вполне согласиться, когда речь идет не об интенсификациях, а об интенсификаторах. Если взять в качестве примера слово-интенсификатор типа awfully или terribly, то нетрудно будет доказать справедливость этого утверждения. Известно, что в функции интенсификаторов слова такого рода теряют свое негативное лексическое значение, а негативные ингерентные (внутренние) коннотации могут сменить на позитивные. Шигерентные (внешние). Например:

The night was terribly dark and stormy.

She is terribly nice.

В качестве примера грамматизированного интенсификатора приводятся слова more и most в случаях формирования степеней сравнения прилагательных и наречий: thin – thinner – the thinnest: beautiful – more beautiful – the most beautiful.

2) Классификация интенсификаторов по степени усиления значения ключевого слова разрабатывалась С. Гринбаумом, В.А.Мальцевым и Н. Клиффом. Н. Клифф и С. Гринбаум создали двухступенчатые классификации усиления значения (случай ослабления или «лояльности» интенсификаторов они не рассматривали). [2, с. 69]

Так, С. Гринбаум предлагает рассматривать две ступени усиления значения:

I. Высокая степень усиления (badly, greatly, much);

II. Высшая степень усиления (perfectly, completely, full, extremely).

Н. Клифф дает следующие ступени усиления:

I. Достаточная (quite, enough);

II. Избыточная (too, extremely).

3) Классификация по признаку усиления одного или другого компонента или связи ключевого слова разработана И.И. Убиным. Он указывает четыре типа усиления:

I. Общее – когда ключевое слово усиливается безотносительно других слов того же семантического класса. Усилитель в этом случае не придает дополнительных смысловых оттенков (коннотаций) ключевому слову и точно соответствует чистому усилению по формуле «ключевое слово + очень (very)» (friend-bosom, ill-seriously). К общему усилителю относится также весьма распространенный способ усиления слов как компаративные усилительные фразеологические единицы like + N, Adj+as+N;

III. Актантное – усиливается одна или несколько валентных связей данного слова, а не все сразу (характерно для существительных и глаголов), это также такой способ усиления, в котором проявляется взаимосвязь лексических средств усиления и синтаксических валентностей усиливаемого слова. Как утверждает М.В. Степанова, валентность может исследоваться на разных уровнях представления слова – и с точки зрения актуализации слова в предложении («внешняя валентность» слова), и с точки зрения его внутренней структуры («внутренняя валентность» слова) (support-national, all round, in all spheres, in everything; grief-general, national, wide);

IV. Покомпонентное – усиление ключевого слова осуществляется за счет одного из его семантических элементов (существительное, глагол), то есть за счет усиления одной из единиц смысла, меньших, чем значение этого слова, и входящих в него элементов. Данный тип усиления тесно связан с методом компонентного анализа. Этот метод впервые был применен как средство описания системных отношений лексических единиц в пределах узких тематических групп слов, таких как термины родства в нескольких языках.

Данная классификация характеризует скорее ключевое слово, чем сами интенсификаторы, хотя и дает определенные сведения о том, какие интенсификаторы для каких классов слов характерны, но большой интерес она представляет при изучении частей речи или же собственно интенсивности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Болдарева Е.Ф. Языковая игра в заголовках публицистических текстов / Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 45-51.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – С.69.
3. Родионова О.Е. Выражение значения интенсивности на лексическом уровне языка / Семантика языковых единиц // Доклады V Международной конференции. – М., 1996. – Т.1. – С. 96-98.

УДК 821.111-32.09(73)

Ольга Яловенко
(Умань, Україна)

ІНДІЙСЬКИЙ КУЛІНАРНИЙ КОД У ПОВІСТІ Д. ЛАГІРІ «ХЕМА І КАУШИК»

Статтю присвячено аналізу індійського кулінарного коду у творчості американської письменниці бенгальського походження Д. Лагірі. Автор статті зауважує, що для героїв їжа виступає умовною мовою, культурним кодом, який розшифровується лише «своїми» – представниками індійської культури.

Ключові слова: індійська культура, «свій», «чужий», іммігрант, ідентичність, транскультура.

The article deals with Indian gastronomy code analysis in works of American-Bengali writer J. Lahiri. The author of the article notes that food serves as conditional language for characters and cultural code that interprets only by «ours» – Indian culture representatives.

Keywords: Indian culture, «our», «other», immigrant, identity, transculture.

Індійська культура завжди була пов'язана з релігією, тому не випадково їжа вважається Божим даром. В якості пожертвування індуси дають їжу бідним і вважають це своїм священним обов'язком. Навіть сам рис ототожнюється з символом життя. Їжа як культурний феномен широко використовується в гуманітаристиці. Зокрема, в літературному дискурсі кодування їжі помітне в художньому творі. Великий інтерес у цьому контексті представляє творчість Д. Лагірі. Проблематика культурної гібридності дещо розширюється, зображуючись через мотив національної їжі як уособлення «свого».

Приготування та вживання їжі особливе дійство для героїв Д. Лагірі, адже перевага одних страв над іншими має вагоме культурне підґрунтя. У такий спосіб їжа стає культурним продуктом. Для героїв їжа виступає умовною мовою, культурним кодом, який розшифровується лише «своїми» – представниками індійської культури. В цьому плані І. Кошелева зауважує, що «їжа слугує воротами на шляху до вирішення важливих культурних питань» [2, с. 76].

Мотив «іншого» особливо яскраво передається через харчові звички. Мова йде про різноманітні підходи до споживання їжі: сидіти на підлозі, схрестивши ноги (індуси вірять, що в сидячому положенні їжа краще перетравлюється); їсти руками (лише правою рукою, оскільки ліва вважається нечистою); суворо дотримуватися посту з приводу релігійних свят; співати бенгальські пісні; а також збирати всю родину та по можливості друзів. Відтак, підкреслюється важливий аспект індійської культури – спільне прийняття їжі, а також культурний код основних манер поведінки за столом. Вагомим є об'єднання людей з метою культурного обміну, простої невимушеної або інтелектуальної бесіди. В той же час спільне споживання їжі дозволяє іммігрантам забути про ностальгію.

Індійський культурний код яскраво простежується в повісті «Хема і Каушик» зі збірки «Незвична земля» («Unaccustomed Earth», 2008). Як справжня бенгалка, більшу половину дня мати головної героїні Хема проводить на кухні: від приготування двох дюжин страв, в кімнатах особливо чується запах баранячого карі та пулао (традиційний овочевий індійський плов). На кухні відбувається «культурний мікс»: індійські страви готуються з допомогою американської побутової техніки, зокрема, кухонного комбайну та тостера, який дуже пережарює хліб.

Шибані, мати Хема, готує як Бог. Це не дивно, адже індійці надають їжі особливого священного значення. На відміну від американців, для яких вживання їжі це просте втамування голоду, для індійців їжа є філософією всього життя. Для індуса їжа – це Божий дар, саме тому приготування їжі вимагає особливої ретельності та поваги.

В поезиті письменниці переважає концепція двополюсності транскультурного світу; підкреслюється факт взаємодії культур «через», і як результат, існування образу трикстера, здатного до різного роду культурних трансформацій і перевтілень. Трикстер ототожнюється з «медіатором, тому в ньому втілена роздвоєність природи, яку він повинен перебороти в собі. Звідси ж і двозначність характеру, і протиріччя в ньому» [3]. Образ трикстера приймає Шибані, коли готується до прийому родини Каушика. Героїня «зраджує» своїм правилам, адже виставляє на стіл дещо незвичне – пляшку віскі «Джоні Уокер» – улюблений напій батьків Каушика. Символічна «зрада» простежується і тоді, коли кожен четвер, скупившись в «Стар Маркет», вони з чоловіком заходять в «Макдональдс» і купують Хемі гамбургер та смажену картоплю.

Щоб якось віддячити за гостинність і дати змогу Шибані трохи відпочити від кухні, батьки Каушика «вивозять» батьків Хема в дорогий ресторан, де їх частують біфштексами з кров'ю та печеною картоплею. Батьки Каушика намагаються привчити батьків Хема до американської їжі, проте Шибані з чоловіком «не зраджують» своїм принципам і не вживають запропонованих біфштексів, чітко розмежовуючи лінію «свого» / «чужого» між двома родинами.

В образах батьків Хема особливо показовим є стереотип відчуженості; батьки ніколи в своєму житті не вживали алкогольних напоїв. В цьому плані батьки тримають певну дистанцію від традицій американського способу життя. Не дивно, що вони дещо розгубилися, коли потрібно було купити декілька пляшок «Джоні Уокера» для батьків Каушика. З того часу так було кожний вечір: приблизно о шостій годині на столі з'являлася пляшка знайомого «Джоні Уокера» спеціально для батьків Каушика.

Водночас в образах батьків Хема помічаємо транскультурні мотиви, адже одного разу батько Хема наважується випити трохи віскі, дивуючи всіх присутніх. Мова йде про певне «послаблення» опозиції «свій» / «чужий», коли немає домінування однієї культури над іншою. Має місце транскультурна суб'єктивність «письменника через дефіс» (hyphenated writer), яка свідомо чи ні стирає межу поділу «свого» / «чужого». Мова йде про транскультурність, а отже, відкритість самої літератури, яка перестає бути герметично закритим ареалом, натомість спрямовується на подолання культурної дистанції представниками різних традицій. Дозволяючи собі трохи віскі, батьки Хема характеризуються порубіжністю і як результат, дещо відходять від ідентифікації себе лише з однією культурою. Виникає інтернаціональна ідентичність, яка одночасно знаходиться «тут» і «там».

Н. Висоцька зауважує про ідентичність, яка «аж ніяк не є даною від народження, а карбується окремо кожним індивідуумом в ході процесу, що супроводжується сумнівами, запереченням та постійним переглядом» [1, с. 49]. Символічне «заперечення» ідентичності помічаємо в образі Парул, матері Каушика, яка зі своїм чоловіком стає «великою американкою». Парул має коротке волосся, час від часу палить, носить штани та вживає віскі під час їжі (Парул з чоловіком дозволяють собі віскі навіть після вечері, що особливо хвилює батьків Хема). Шибані не розділяє відмову Парул від традиційного карі, яке Парул заміняє

американськими тостами. Життя та асиміляція в новому культурному середовищі сприяють тому, що «свої» елементи батьки Каушика поступово піддають «ерозії».

Коли батьки Каушика гостювали у Хемі, їхня увага була зосереджена лише на дорогих гостей. Відмова від добавки особливо шокувала матір Хемі; вона сприйняла це на власний рахунок, не знаючи, що Парул була особливо уважна до своєї фігури. Хема звикає до того, що вони їдять всі разом, тому коли одного разу відчула голод, то соромилась попросити маму розігріти їжу лише для неї. Потрапивши в інше культурне середовище, батьки Хемі привезли до Америки «свою» культуру разом з усіма її особливостями. Н. Висоцька у цьому плані зауважує, що «іммігранти з Азії замкнулися в своїх національних анклавах, законсервували там елементи стилю життя та цінностей» [1, с. 303].

Батьки Хемі ніколи не гукали доньку щоб разом попиту чай з дорослими. Хема згадує: «I was still too young to drink» [4, р. 381]. Проте мати Каушика наголошує на достатній самостійності Хемі, коли дівчина готує собі в школу бутерброди: індичку, салат та сендвічі. Водночас, образ Хемі не позбавлений рис дуальності: відмовляючись від материних страв, героїня снідає американськими кукурудзяними пластівцями та апельсиновим соком. Хема «пригнічує» свою інакшість з метою «вписатися» в соціокультурну реальність. Мається на увазі прохання влитися в потік і нічим не видавати своє етнічне походження. В результаті намагання стати «своїм» дещо пригнічує і витісняє поняття цільної особистості, людини, яка «зроблена» з однієї культури і має внутрішню єдність. Єдність протилежна поняттю «розмитой» ідентичності; єдність не передбачає культурну пастку, в яку часто потрапляють представники подвійної ідентичності.

Індійський вимір присутній у побуті. Незважаючи на американський спосіб життя з Парул, в домі батька чуються запахи індійських страв. Проживаючи в новому культурному середовищі, Чітра, друга дружина батька, продовжує умовний зв'язок з домом і створює «свою» Індію в Америці. До американського будинку вона додає індійський затишок, чого так бракувало родині раніше. Каушик бачить, що стіл накритий скатертиною з індійським візерунком, чого ніколи не робила його покійна мати. В центрі столу, замість звичної вази з фруктами він бачить столові прибори з нержавіючої сталі, а також пляшечки з індійськими соусами «гострий манго» та «солодкий лайм». Каушик дивується, коли йому накривають лише на одній частині столу і подають неапетитні індійські страви: лючиз, розставлені півколом рис, дал (традиційний вегетаріанський індійський суп-пюре) та тушковані овочі. Юнак не хоче їсти індійські страви своєї мачухи (він навіть відчуває відразу по відношенню до Чітри), адже звик їсти в кафетерії або замовляти піцу додому. Простежується перевага американського над індійським: незважаючи на зовнішню інакшість, герой свідомо заперечує традиції «своєї» культури.

Каушик усвідомлює, що, одружившись вдруге, батько повертається до «свого» індійського способу життя. Чітра використовує невеличкий скляний посуд і розміщує страви на столі надзвичайно формально: «This was the oldfashioned, ceremonious way I remembered my grandfathers eating in Calcutta, being treated each day like kings after their morning baths» [4, р. 396]. Культурна прірва помітна і тоді, коли Каушик не знає як правильно зробити: їсти прямо зі скляного посуду чи покласти собі на тарілку? Постає питання «Якою повинна бути моя ідентичність, щоб скрізь вважатися нормою?»

Каушик дивується не стільки надзвичайно великій різноманітності страв, скільки незрозумілою індійською звичкою Чітри не сідати з ними за стіл – «Chitra hovered over my father and me and the girls, eating privately after we were done, the way our maids would in Bombay» [4, р. 401]. Каушик ототожнює Чітру з прислугами, які були в його родині в Бомбеї. Одного разу Чітра навіть виправдовується перед Каушиком: «I didn't make any for you. Your father told me you like to sleep late when you visit home» [4, р. 402].

Часто під впливом нової культури змінюються усталені стереотипи та етнічні погляди. Звикши до американського способу життя, певні зміни Каушик помічає на кухні, коли одного разу вирішує взяти пляшку скотчу (алкогольний напій), «All I found there now were

boxes of cereal and packets of chanachur brought back from Calcutta» [4, p. 398]. Каушик дивується, що в їхньому домі немає навіть кави, адже Чітра призвичаїлась до ранкового чаю і не розуміє як можна відмовлятися від чаю на користь кави?

Сама того не розуміючи, Чітра дає Каушику американську свободу: після вечері вона покірно збирає посуд і сама миє його, адже ще за життя матері право класти посуд у посудомийну машину належало Каушикові. Герой усвідомлює, що має дякувати Чітрі, яка погодилась нести тягар вічної пам'яті про покійну Парул та вічно боротися з незнайомою їй суперницею.

Відомо, що їжа має різне значення для представників тієї чи іншої культури. У творчості Д. Лагірі їжа позиціонується з культурологічних позицій, оскільки безпосередньо пов'язується з етнічною ідентичністю. Їжа постає як щоденний священний ритуал, якого дотримуються герої, іммігранти першого та другого покоління. Через «свою» їжу вони утверджують свою культурну ідентичність та підтримують зв'язок з домом. Індійські кулінарні традиції визначають цінності та стереотипи персонажів; так званий смак з дитинства «мандрує» разом з ними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцька Н.О. Єдність множинного. Американська література кінця XX – початку XXI століть у контексті культурного плюралізму: [монографія] / Н. О. Висоцька. – К.: Вид.центр КНЛУ, 2010. – 456 с.
2. Кошелева И.Н. Мотив национальной еды в романе Джумпы Лахири «Тезка» (культурологический аспект) // Всероссийский журнал научных публикаций. – № 2 (12). – 2012. – С. 76-79.
3. Юнг К.-Г. О психологии образа трикстера. Комментарий к книге. П. Радин «Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев». – СПб., 1999 / К.-Г. Юнг // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/edu/ref/enc/k.htm# BM90001>
4. Lahiri J. Unaccustomed Earth / J. Lahiri. – New York, Toronto: Manotosh Biswas, 2008. – 331 p.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

UDK 101:0

*Baeza Estrada Jose Humberto
(Astana, Kazakhstan)*

**THE EMEREGENCE OF PHILOSOPHY IN RELATION TO SCIENCE
AND THEIR INTRINSIC CONNECTION**

The article is dedicated to discuss the fundamental relation between two concepts, Philosophy and Science and up to what point they are connected and dependent to each other, as well as understand how this has been criticized and discussed by some thinkers and their postures about this topic.

Key words: *Philosophy, Science, idea, reasoning, discussion.*

The development of Philosophy of Science it is not something that happened independently at the beginning, neither was an isolated phenomenon to other ideological currents of its time, and since the first moment they have been using each other to satisfy their own evolution throughout history. The scientific ideology has been always connected to what Philosophy says and dictates and each one of the revolutions experienced by mankind have been possible by the triggering factor of Philosophy and the new currents that renew its waters of thought.

This development is driven by the principles and axioms derived from the Philosophical ideas of each time, as an example it is possible to cite the appearance of Positivism as a philosophical theory, Positivism states how positive knowledge is a product from natural phenomena through sensory experience which is interpreted and analyzed using logic and critical reasoning to obtain authoritative knowledge. This philosophical ideology appeared in that period of time because the world was experiencing many technological improvements but there were not enough principles to provide a framework to which direction to follow the next decades.

However for some people such connection between Philosophy and Science has never been true. That is the case with E. Strong and his well known book called "Procedure and Metaphysics" (Berkeley 1937), Strong stands on the idea that many famous characters of modern science have included in their Works prefaces with no real new philosophical ideas but just expressions to appeal to the community of that time to make the book more attractive and beyond this there are only courtesy words to the common beliefs to its time. This statement is supported by E. A. Burt author of the controversial book *Metaphysical Foundations of Modern Physical Science* (London 1932), who granted big importance to this thesis. Nevertheless, there are philosophical sub-structures within Science and likewise within Philosophy.

The Philosophy of Science it is a field with the objective of analyze, understand and explain the process that Science has been through over all the history and its evolution, at the same time Philosophy of Science is a tool for guidance and direction to scientists and researchers that need parameters to start, continue or finish a research and bring new knowledge to society. All this is possible by comparing different ideological tendencies, their interaction whether are in synchrony or asynchrony and their process of transition between one idea and another one.

Among the before mentioned substructures within Philosophy of Science, there is clear evidence of the influence made by the philosophical foundations existent in every scientist and how it manifests through time, as an example there is the Post-Copernicus period that is widely acknowledged as the origin of Modern Science, this period comprehends from Copernicus and Galileo until Planck, Bohr and Einstein. All this changes in Science came with opposing or questioning the common assumption of what was known and using alternative models to explain information based on beliefs or misunderstandings, all this effort was made for the sole purpose of

true knowledge and progress. True knowledge is the vital force for Science that gives impulse to the human mind thirsty of research.

In his work *Metaphysics* Book 1, chapter 2, Aristotle coins the phrase “Knowing yourself is the beginning of wisdom”, he also acknowledged that there is no division between Philosophy and Science; instead he called it “the love for knowledge”, later on the Scientific Method appears and is based in observation, experience and experimenting, this way everything must be tested by with this way of doing things to gain knowledge. This Scientific Method became after in the corner stone of Modern Science, and contributed to narrow the requirements for what was scientific and what was not, an example of this were the philosophical currents of XVII century, specially the Empirism of Hume and Locke.

Researchers, scientists and theorists follow a global framework for their daily scientific activity, and this ideas have to comply always with the principles and rules developed by the Philosophy of science, using once more as an example the Positivism, it is clear to see the contribution made by this current to the Scientific Method by affirming that is true, certain and positive to know the World and the reality within we live; but in contrast the Interpretivism (also known as Antipositivism or Negativism) states that the social realm may not be subject to the same methods of investigation as the natural world, thus bringing another alternative to how to obtain knowledge within the boundaries of Science.

Contributions from Philosophy to Science are fundamental and should be outlined because of its importance but not in a particular order though, the ideas are as follows:

The Philosophy of Science helps to clarify the deontological suppositions of the methods and or results of any research.

The Philosophy of Science contributes to systematize philosophical concepts employed and used by diverse fields of science.

The Philosophy of Science reconstitutes scientific theories from an axiomatic approach.

The Philosophy of Science participates in debates about the nature and value of applied fields of science.

The Philosophy of Science builds a logical model for scientific development and the mechanism for applying theories and their exchange.

The Philosophy of Science becomes the meeting point between two aspects that exist less and less isolated to each other in our society, the Humanistic approach and the Scientific Approach.

The Philosophy of Science helps to demystify the position of non valid alternatives sources of knowledge and their boundaries.

Summary and Conclusions

It is important to remark the study of how Science evolves and keeps its developing, who made this possible, its discoveries and practical applications of it; however, science also has a much warmer aspect and that is the human factor that questions and is curious about everything that is visible and what is not, to unveil its mysteries and accidents, all this under the guiding power of Philosophy. All this angles make what represents Science today, our best compilation of knowledge and experiences as species that was formed through ages, efforts, mistakes, discussions, courage and sacrifice.

Finally, such influence of Philosophy exists streamlined inside physicists, mathematicians, biologists, and linguists and all scientists, so deep within all this people that they do not need to take a moment everyday to reason if their actions are right or not, they only have to follow their common sense to avoid mistakes whether ethical or of any other kind, and this situation happens everyday because Philosophy and its contribution to Science through education.

REFERENCES

1. Burt E. A. *The metaphysical foundations of modern physical science*. – London, 1932.
2. Gartell D. *Positivism in sociological practice: 1967–1990* // *Canadian Review of Sociology*. – 1996. – Vol. 33, No. 2.

3. Hamilton P. Knowledge and Social Structure. – London: Routledge and Kegan Paul, ISBN 0710077467. 1974.
4. Ross, William David. Aristotle's Physics, 1936.
5. Strong E. W. Procedures and Metaphysics. – Berkeley, 1937.
6. Vico G. Principj di scienza nuova, 1953. – P. 365–390.

Научный руководитель – кандидат философских наук С.А.Арыстамбаева

Sarvarbek Jumayev
(Andijon, Uzbekistan)

YOSHLARNI HUQUQIY MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH DEMOKRATIK HUQUQIY DAVLATNING ASOSI

Avvalo, barchamiz bir haqiqatni anglab, tushunib bormoqdamiz- bugun jamiyatimizda qanday yutuq va marralarga erishayotgan bo'lsak, ularning poydevorida Konstitutsiyamiz, buyuk hayot qomusimiz turibdi.

Bugungi kunda yosh avlodning huquqiy ongi, bilim va madaniyatiga ega bo'lishi ularning jinsi, tili, yoshi, irqi, milliy mansubligi, e'tiqodi, kelib chiqishi, xizmat turi, jismoniy mavqeidan qat'i nazar, har bir O'zbekiston fuqorosi uchun g'oyat katta ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida xalqimizning asosiy maqsadlaridan biri insonparvar, demokrtaik, huquqiy davlat barpo qilish deb ko'rsatilgan. Huquqiy davlat qurish uchun esa shu davlat poydevorini yaratuvchilari huquqiy jihatdan bilimli, tarbiyali, ongli eng asosiysi huquqiy madaniyatli bo'lishlari kerak.

Huquqiy tarbiya umumiy tarbiyaning ajralmas qismi bo'lib, insonni jamiyatda o'rnatilgan qonu – qoidalarga rioya etish, ularni hurmat qilishga chorlaydi. Hozirgi zamon ilmiy tadqiqotlarida huquqiy tarbiyaning turli ta'riflari mavjud. Ushbu nuqtai nazarlarni tahlil qilish orqali huquqiy tarbiyaning ijtimoiy mohiyati bugungi kunda murakkab va serqirra ahamiyat kasb etayotganligini qayd etib o'tish mumkin.

Huquqiy tarbiyaning dastlabki bosqichi aslida avvalo har birimizni oilamizda boshlanib keyinchalik ta'lim va tarbiya jarayoni bosqichlarida shakllanib boradi. Ammo tarbiya beruvchi shaxs tarbiya jarayon metodlarini, yo'llarini bilmasa, ko'zlagan natija bera olmaydi. Kengroq qilib aytganda, tarbiya bu- butun jamoaning, ko'pchilikning ongiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan hisoblanadi, torroq ma'noda esa alohida shaxsga, uning ongiga ta'sir etish yo'llari tushuniladi. Huquqiy tarbiya natijasida keng omma yoki ayrim shaxs o'z xatti-harakatlarining qonuniy ekanligini tushunsa, huquqiy tartibotni buzmaslikka harakat qilsa, o'zini ongli ravishda, huquq normalariga rioya etgan holda boshqara olsa, maqsadga erishilgan bo'lib hisoblanadi.

Demak, huquqiy tarbiya bu- tashkiliy ravishda muntazam olib boriladigan, aniq maqsadni ko'zlagan va shaxslarga, guruhlariga ta'sir qiladigan, ularga huquqiy ong, huquqiy bilim, qonunlarga rioya etish xislatlarini vujudga keltiradigan harakatdir.

Har bir fuqaro, har bir inson o'z haq-huquqini yaxshi bilishi va uni himoya qila olishi zarur. Odamlarni huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy bilimlar bilan qurollantirish asosiy vazifalardan biri bo'lishi shart. Toki, jamiyatning har qaysi a'zosi o'z huquqi, o'z burchi va mas'uliyatini puxta bilmas ekan, uni hayotiy ehtiyoji sifatida anglamas ekan, bizning islohat yangilanish haqidagi barcha so'zlarimiz, sa'yi harakatlarimiz besamar ketaveradi.

Shuning uchun jamiyatning siyosiy yetukligi aholining o'z haq- huquqlarini qanchalik darajada bilishiga bo'g'liq. Shundan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda konstitutsiyamizning barcha ta'lim muassasalarida alohida qiziqish bilan o'rganilayotgani e'tiborga loyiq. Davlatimiz raxbarining 2001-yil 4- yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida"gi Farmoyishi bu borada huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bugun o'quvchilar

asosiy qonunimizni o'rganish barobarida siyosiy jihatdan yetuk, o'z haq-huquqlarini tanigan, mamlakatimizda olib borilayotgan islohatlar, amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari xususida mustaqil fikrga ega shaxs bo'lib shakllanmoqda. Bir so'z bilan aytganda, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi farovon hayotimiz va taraqqiyotimiz kafoloti hisoblanadi. Uni muntazam o'qib, o'rganib borishni yurtdoshlarimiz, ayniqsa, yoshlarimiz orasida keng targ'ib qilish barchamizning burch va vazifamiz bo'lmog'i zarur. Zero, O'zbekiston respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning tabiri bilan aytganda: "Biz qonun ustuvorligiga erishgandagina o'zimiz uchun maqsad qilib qo'ygan adolatli, erkin jamiyat, farovon hayot barpo etishimiz mumkin.

Men Konstitutsiyani bolalar bog'chasidan boshlab o'rganishini, maktablarda darslik tariqasida o'qitishni, oila o'quv yurtlarda maxsus bir dars sifatida o'rganishni bugun barcha mutasaddi rahbar va tashkilotlarimizga topshiriq tarzda aytmoqchiman.

Toki unib- o'sib kelayotgan yosh avlodimiz Konstitutsiyaning ma'no- mazmunini, u xalqimizning istiqloq yo'llarida erishgan ulkan tarixiy yutug'ini ekanini teran anglab yetsin"⁵

Konstitutsiyamiz yangi demokratik o'zbek davlatchiligi hamda adolatli fuqorolik jamiyati qaror topishi yo'lida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohatlarning barqaror qonuniy zaminini bo'lib xizmat qilmoqda. Konstitutsiya mustaqillikni ko'z qorachig'idek asrash va mustahkamlashni huquqiy kafolatlaydigan oila yuridik hujjatdir. Asosiy qonunimiz nafaqat siyosiy va huquqiy, balki mafkuraviy, ma'naviy –axloqiy, qadriyatlar tizimida yuksak o'rin tutuvchi benazir qadriyat, oila ijtimoiy ne'mat sanaladi. Bugungi kunda mamlakatimizda ro'y berayotgan muhim o'zgarishlar, ya'ni qonunchilikni liberallashtirish, parlament islohatlarini amalga oshirish, sud-huquq tizimini demokratlashtirish, barkamol avlodni shakllantirish aynan asosiy qonunimizda o'z ifodasini topgan. Mamlakatimiz konstitutsiyasi davlatimiz qiyofasi, boshqaruvning demokratik prinsiplari, jamiyat rivojlanishining strategik yo'nalishlari, fuqorolar huquq va erkinliklari hamda ma'naviy qadriyatlarimiz asoslarini mustahkamlab kelmoqda.

Aslida demokratiya, huquq, qonun ustuvorligi, ma'naviyat, erkinlik tushunchalari o'zaro uyg'undir. Huquqiy demokratik davlat va fuqorolik jamiyati o'z huquq va erkinliklarini anglagan, yukask ma'naviyatli, erkin fuqorolar jamiyatidir. Bunday jamiyatda o'z haq-huquqlarini puxta biladigan, mustaqil fikrli, ijtimoiy faol, erkin shaxsni tarbiyalash ustuvor vazifa sanaladi. Mazkur vazifa aynan ta'lim va tarbiya orqali amalga oshiriladi. Chunonchi, konstitutsiyamizning 41-moddasida "Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir"- deb belgilab qo'yilgan.⁶ Mavjud qonunlar yoxud me'yoriy- huquqiy hujjatlar u yoki bu tarzda konstitutsiyaviy qoidalarni rivojlantiradi yoki unda belgilangan talablariga zid tarzda ishlab chiqilgan bo'lsa, ular bekor qilinishi shart. Birorta - me'yoriy- huquqiy hujjat Konstitutsiyasiga zid bo'lishi mumkin emas. Shu nuqtai nazardan, yangicha fikrlovchi erkin fuqoro, huquqiy faol shaxsni tayyorlash konsepsiyasini amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va uning mantiqiy davomi bo'lish Maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi qabul qilindi. Millatni taraqqiyotga boshlagan mazkur dasturlarni amalga oshirish natijasida yuksak ma'naviyatli, milliy va umumbashariy qadriyatlarni birdek o'zlashtirgan yangi avlod vakillari shakllanmoqda. Bugun davlatimiz va hukumatimiz qonundan kelib chiqqan holda biz yoshlardan ikki narsani :birinchidan, yuksak darajada zamonaviy bilimlarni egallab, huquqiy madaniyatli, zarur kasb egasi bo'lishni, ikkinchidan, mustahkam e'tiqod egasi bo'lishni ya'ni o'z Vatanimizga, Prezidentimizga, ota-onamizga, oilamizga, ilm dargohimizga muhabbatli ularga sodiq bo'lishni, turli oqimlarga qo'shilib ketmaslikni talab etmoqda.

---

⁵ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh: Toshkent 2001-yil 7- bet.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent 2015-yil

Насибахон Олтамишева, Мухриддин Бўриев
(Фергана, Узбекистан)

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Мақолада биринчи президентимиз И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида ҳалқимиз маънавиятини асраш ва юксалтириш, айниқса ёш авлоднинг қалби ва онгини турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан сақлаш ва ҳимоя қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Шу асар орқали глобаллашув жараёнининг моҳиятини очиб берганлиги ҳақида айтиб ўтилган

The article of the first President Islam Karimov "High spirituality is an invincible power" the preservation and development of the spirituality of the people, especially the younger generation from harmful ideas and ideologies and pays special attention to the protection. It works through the process of globalization had opened the evolving mentioned about.

Ҳозирги даврда жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёни минтақалар, ҳатто, айрим олинган мамлакатлар, миллатлар кесимида мураккаб, айтиш пайтда долзарб муаммоларни ечишни кун тартибига қўймоқда. Биринчи президентимиз “Юксак маънавият – энгилмас куч” асарида ҳалқимиз маънавиятини асраш ва юксалтириш, айниқса ёш авлоднинг қалби ва онгини турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан сақлаш ва ҳимоя қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратади.

Ҳозирги даврни “Кимдир уни юксак технологиялар замони деса кимдир тафаккур асри, яна биров ялпи ахборотлашув даври сифатида изоҳламоқда, албатта бу фикрларнинг барчасида ҳам маълум маънода ҳақиқат, рационал мағиз бор. Чунки уларнинг ҳар бири ўзида бугунги серкирра ва ранг-баранг ҳаётнинг қайсидир белги - аломатини акс эттириши табиий”, (110-бет) дейилади китобда.

Ислом Абдуганиевич Каримов давлат ва сиёсат арбоблари, файласуфлар ва жамиятшунос олимлар, шарҳловчи ва журналистларнинг ҳозирги даврга берган таъриф-хулосаларини инкор этмаган ҳолда, ҳозирги даврга лўнда ва чуқур мазмунга эга таърифни берди. Глобалл сўзининг мазмуни бутун ер юзини қамраб оладиган, деган маънони беради.

Дарҳақиқат, ҳозирги кунда иқтисодий, илмий-техника, сиёсат, мафкура соҳасида юз бераётган шиддатли ўзгаришлар ва ривожланишлар бутун дунёга дахлдор бўлиб, барча давлат ва мамлакатларни қамраб олади. Китобда глобаллашув феномени (ҳодиса)нинг оддий ва тушунарли таҳлили берилган. Ҳозирга пайтда ер юзининг қайси чеккасида қандай бир воқеа юз бермасин, одамзод бу ҳақида дунёнинг бошқа чеккасида туриб зудлик билан хабар топиши ҳеч кимга сир эмас. “Шу маънода глобаллашув - бу аввало ҳаёт суръатларининг бекиёс даражада тезлашуви демакдир”.

Глобаллашув жараёни табиий-биологик глобалл муҳитнинг шаклланишини ва шу билан бирга мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этмоқда.

Бугунги кунда ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва раванги нафақат яқин ва узок қўшнилар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан ҳамбарчас боғланиб бораёпти, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши мумкин эмас, акс ҳолда у тараққиётдан юз йиллаб орқада қолиши мумкин.

Асарда глобаллашув жараёнида давлатлар ва халқлар ўртасида интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликларнинг вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли кадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши каби ижобий томонлар илмий асослаб берилган.

Асарда, таъкидланганидек, ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда – эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин. Бу тарихий ҳақиқат, эзгу ғоя билан ёзув ғоя ўртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келган ва бу кураш давом этмоқда.

Глобаллашув жараёни ғоя ва мафкура майдонини тубдан ўзгартириб юборди. Глобаллашув жараёнининг яна бир ўзига хос хусусияти, жиҳати шундаки, ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир куралига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилмоқда.

Кураш мафкура майдонларига кўчган. Муаллиф таъкидлаганидек **“Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга” (113-бет).** Бунга ҳозирги кунда жаҳонда юз бераётган воқеа ва жараёнларнинг сабаб-оқибатларини кузатиш ва таҳлил қилиш билан ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ёшларимиз дунёқарашида, маънавий-руҳий оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуммиллий қадриятларга ҳурмат-эҳтиром туйғусини болалик пайтидан бошлаб шакллантиришимиз зарурлиги асарда таъкидланади.

Биринчи президентимиз ўз асарида таъкидлаганидек, авваламбор, ёш авлодимиз маънавий оламининг дахлсизлигини асраш учун тобора кучайиб бораётган бундай хатарларга қарши доимо сергак ва хушёр бўлиб таълим –тарбия жараёнини ташкил этишимиз даркор. Мафкуравий таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ва пухта ўйланган, илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия шакллари ва воситаларидан, жумладан, ахборот илғор педагогик ва технологияларидан унумли фойдаланишимиз зарурлигини давр тақозо этмоқда.

Бу ўринда Биринчи президентимизнинг мазкур асари мафкурафий қарашларимиз ва сиёсий онгимизни янада тўлдирган ҳолда, баркамол авлод тарбиясида, дастуриламал китоб бўлиб хизмат қилмоқда.

*Насибахон Олтамишева, И.Убайдуллаев
(Фергана, Ўзбекистан)*

IJTIMOIY MULOQOT JARAYONIDA SAMARALI TA'SIR SIRLARI

Мақолада инсонларнинг мулоқат жараёнидаги бир бирига самарали таъсир ўтказишнинг энг фаол усул ва услублари ёритилган. Ҳаётнинг турли жабхаларида дипломатия, педагогика, бизнес ва шу каби соҳаларда мулоқат жараёнининг самарали йўналишлари ёритилишга ҳаракат қилинди.

Article one of the people in the process of dialogue and attention to the delivery of the secrets of effective influence. They are different aspects of diplomatic, educational, business and trade, aimed at establishing an effective telecommunications rules.

Odamzod yaralibdiki u atrofida insonlar bilan muloqot qiladi. Biz har kuni boshqalar bilan suhbatlashishimiz, fikrlarimizni o'rtoqlashishimiz, qarorlar qabul qilishimizga to'g'ri keladi. Ba'zan bu muloqotlar natijasi ish faoliyatimizni, turmush tarzimizni, qo'yingki, butun hayotimizni o'zgartirib yuboradi. Bu o'zgarishlar bizga faqat naf keltirishi uchun hamsuhbatlarimizning fikrini o'z fikrimizga og'dirishimiz, unga ta'sir o'tkazishimiz zarur.

Hayotning turli jabhalarida, diplomatiya, pedagogika, biznes, savdo, oila va hokazo sohalarida samarali ta'sirning aniq bir qoidasi ishlab chiqilmagan. Lekin har xil vaziyatlarda har birimizga yordam bera oladigan bir necha fikrlarni quyida keltirib o'tmoqchiman. Bularni kishilarga haqorat qilmay va ranjitmay ta'sir o'tkazishni talab etadigan vaziyatlarda qo'llash mumkin.

Firma direktori yosh kotibasiga: “Bugun ajoyib ko'ylak kiyib, yanada maftunkor bo'lib ketibsiz”, deydi. Kutilmagan bu xushomaddan bechora qiz dovdirab qoladi. Shunda direktor davom

etadi: “Hijolat qilmang, buni sizga yoqimli bo’lishi uchun aytdim. Endi esa kelgusida tinish belgilariga jiddiyoq e’tibor berishingizni istardim”.

Bu bir muncha sodda, qoloq usul bo’lishi mumkin, biroq psixologik nuqtai-nazardan benazir edi. Ko’ngilli gap bilan boshlasangiz, yoqimsiz tanbehni qabul qilish ham yengilroq bo’ladi.

Sartarosh ham soqolni qirtishlashdan oldin yuzni ko’pik bilan yumshatib oladi. Mabodo, kishiga uni haqorat qilmay, ranjitmay ta’sir ko’rsatmoqchi bo’lsangiz gapni suhbatdoshingizning fazilatlarini samimiy e’tirof etib, maqtashdan boshlang.

Smena boshlig’i quyuv sexidan o’tib ketaturib, bir necha ishchining chekib turganiga ko’zi tushib qoldi. Buning ustiga ular “Chekilmasin” degan yozuvli taxtacha ostida tutatishar edi. Boshliq ularga taxtachani ko’rsatib: “Nima, o’qishni bilmaysanlarmi?!” deb do’q urgandir? Yo’q, u ishchilarning yoniga borib, o’zining sigarasidan ulashdi va: “Yigitlar, buni sexda chekmasangiz xursand bo’lardim”, dedi.

Ular bildilarki, qoidani buzganliklari boshliqqa ma’lum. Ammo bu haqda nafaqat bir so’z demagani, balki ularni ahamiyatli kishilar ekanliklarini his etishga majbur qila olganidan hayratga tushdilar. Demak, o’zgalarning xatosini to’g’ridan-to’g’ri emas, balki yordamchi vositalar bilan ko’rsatish kerak.

Mashxur psiholog Deyl Karnegi o’n to’qqiz yoshli jiyani Jozefinani o’ziga kotiba qilib ishga oladi. Dastlabki paytlar Jozefina yo’l qo’yayotgan xatolarga toqat qilolmay, uni tanqid qilishga chog’lanadi. Biroq: “Shoshma, Karnegi, shoshma! Sen Jozefinadan ikki marta kattasan. Tajribang esa ming bora ko’p. Qaysi aql bilan qizdan o’zingday fikrlash nuqtai nazarini talab qilmoqchisan? Sen o’n to’qqiz yoshingda qanday eding?” deb so’radi.

Deyl holisona o’ylab ko’rsa, Jozefinaning yoshida undan ko’proq xatolarga yo’l qo’ygan ekan. Shuning uchun ham u har safar qizning xatolariga duch kelganda tanbehni shunday boshlardi: “Sen xato qilding Jozefina, ammo men sening yoshingda yo’l qo’ygan xatolarchalik qo’pol emas, bu yoshingda mendan aqliroq bo’lgan ekansan...”.

Shunday qilib, avval o’z xatolaringiz haqida gapirib, keyin suhbatdoshingizni tanqid qiling.

Hech qachon birovga to’g’ridan-tog’ri buyruq bermaslik kerak. “Mana bu ishni qiling” yoki “bu ishni qilmang” degandan ko’ra maslahat solmoq yaxshiroqdir. Masalan, “mana bu ishni o’ylab ko’ring-chi”, “bu ishdan natija chiqadi deb o’ylaysizmi?”, “shu haqda fikringizni bilmoqchi edim”, “balki, buni boshqacha qilish mumkindir” singari.

Bir ishni bajarishni kishining o’ziga qo’yib berish kerak.

Bu usul kishiga o’z hatolarini tuzatish, o’z ahamiyatini his qilish imkoniyatini beradi. Unda e’tiroz emas, balki hamkorlik istagini uyg’otadi. Shunday qilib, suhbatdoshingizga buyruq emas, savol bering.

Odamlar taqdiriga mas’ul har bir kishi ularga o’z obro’larini saqlab qolishga imkon berishi kaerak. Buyuk shaxslar bu dunyoda shuning uchun ham buyuk bo’lganlarki, ular shaxsiy g’alabalari nashidasini surishga berilib ketmaganlar.

Masalan, 1922-yilda Turkiyada yunonlarni butunlay quvib chiqarish uchun Mustaf o Kamol Otaturk qattiq kurashib, g’alaba qozondi. Taslim bo’lganliklarini rasman ma’lum qilish uchun yunon generallari Trikupis va Dionis kelishganida Mustaf o Kamol ularni qabul qildi. Atrofdagilar mag’lub generallar sha’niga haqoratlar yog’dirayotgan bir paytda turk yo’lboshchisining xatti-harakati, gap-so’zida muzaffarlik ifodasi sezilmas edi.

“O’tiringlar janoblar,- dedi u generallarga,- charchagan bo’lsangiz kerak”. Keyin urushning borishini chuqur muhokama qilib bo’lganidan so’ng raqiblar dilidagi mag’lubiyat alamini yumshatishga urinib shunday dedi: “Urush-bu o’yin. Unda ba’zan yaxshi odamlar ham yutqazib qo’yishlari mumkin”.

Hatto zafar sharobidan sarmast Mustaf o Kamol ham kishilarga o’z obro’larini saqlab qolish imkonini bergan.

Hayvon o’rgatuvchilarning asrlar osha yashab kelayotgan bir usuli bor: o’rgatayotgan jonivorlarining jinday yutug’i uchun erkalab, ularga yo bir tishlam go’sht yoki qand beradilar, va ana shuning o’zi katta voqealarga poydevor bo’lardi.

Atrofimizdagilarga ta’sir ko’rsatishni istar ekanmiz, nega biz ham ana shu sog’lom fikr mohiyatidan kelib chiqib ish ko’rmaymiz? Nega kamchilik qidirish o’rniga maqtovning yordamiga

suyanmaymiz? Keling, arzimaz yutuqni ham maqtashni ortiqcha ish deb bilmaylik. Bu kishilarni kelgusi muvaffaqiyatlarga ilhomlantiradi.

Agar biz muloqotda bo'lgan kishilarimizda yashirinib yotgan hislatlarni anglash tuyg'usini uyg'ota olsak, ularning xulq-atvorini o'zgartirishdan ham ko'proq natijaga erishishimiz, ularni qaytadan yaratishimiz mumkin.

Oshirvordi, deb o'ylayapsizmi? Unda Garvard universitetining professori William James aytganlarini o'qing:

“Qanday bo'lishimiz kerakligiga qiyoslab ko'rsak, biz hali mudrab yotibmiz. Biz o'z jismoniy va aqliy imkoniyatlarimizning arzimaz qismidangina foydalanib kelyapmiz. Aytish mumkinki, inson o'z salohiyatidan ancha quyida yashamoqda. U odatda foydalanilmayotgan juda ko'plab turli qobiliyatlarga ega”.

Ha, siz turli qobiliyatlarga egasiz, ammo uni sezmaydiz, tabiiyki undan foydalanmaydiz. Shulardan biri- sizni sehrli maqtovlarga usta ekanligingizdir. Suhbatdoshingizni maqtab, uni ulkan ishlarga rag'batlantirish ana shu qobiliyatlardan biridir. Kishilarning kichik bir yutuqlarini ham qo'llab-quvvatlang, har bir muvaffaqiyatiga e'tibor qarating. “Baho berishda samimiy, maqtovdah sahiy bo'ling”.

Bolaga, eringiz(xotiningiz)ga, hodimingizga qaysidir ma'noda ahmoq yoki aqli noqisligini aytib ko'ring, uning hech narsaga iqtidori yo'qligi, qilayotgan ishi mutlaqo noto'g'riligini pisand qilib ko'ring-chi. Siz uni yetuklikka intilish yo'lidagi qiziqishlaridan mosuvo qilasiz.

Biroq buning aksini qo'llab, ya'ni rag'batlantirishda sahiy bo'lsangiz, suhbatdoshingiz oldida turgan vazifa uning uchun cho't emasdek taassurot uyg'otsangiz, uddasidan chiqishiga ishonishingizni yetkaza bilsangiz- u bu ishonchingizni oqlash uchun tun bo'yi mashq qilishdan ham toymaydi.

Har bir insonning o'z samarali ta'sir uslublari, sirlari bo'lishi mumkin. O'zaro insoniy munosabatlarda oddiygina hato qilib qo'ymaslik uchun ham bu uslublarni qo'llash zarur deb o'ylayman.

*Насибахон Олтамишева, Улугбек Эргашев
(Фергана, Ўзбекистан)*

ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Мақолада Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг ижтимоий адолат ва маънавият йўлида олиб борган доно сиёсатлари ҳақида фикр билдирилган, шунингдек, Ўзбекистонимизнинг янги Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг режаслаштирилган стратегик вазифаларини амалга оширишимиз кўрсатилган.

Article, the first President of Uzbekistan Islam Karimov took the path of social justice and spirituality wise policy statements, as well as Uzbekistan's implementation of the new president of strategic planning Sh.M.Mirziyoev.

Биринчи президентимиз Ислам Каримов ўз мамлакати истикболи ҳақида фикр юритар экан, “Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидадир деган эди. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар бўйи авайлаб-асраб келмоқда. Ўзликни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур бўлган шарт-шароит яратишдир”, деган эди.

Бу фикрдан англашиладики, биринчи президентимиз мамлакат куч-қудратини халқнинг маънавий камолотида кўради.

Маълумки, жамиятдаги барча ўзгаришлар, янгиланишлар тафаккур асосида амалга оширилади. Маърифатга эришиш, маърифатли бўлиш қанчалик машаққатли бўлмасин, у моҳият эътиборига кўра инсон ҳаётининг мазмунини ўзида мужассам этади. Маърифатли жамият маърифатли шахслардан таркиб топади. Бундай жамиятда соғлом ақл-идрок, соғлом фикр ва адолат устиворлик қилади. Адолатли жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик ишига рағбати кучли бўлади.

Халқимиз руҳига жароҳат етказган тоталитар тузумнинг ғайриахлоқий сиёсати асоратини кескин тугатиш мустақилликнинг илк кунлариданоқ ҳаётий заруратга айланди. Шунинг учун ҳам биринчи президентимиз Ислоҳ Каримов: “Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интиляпмиз. Адолатга интилиш – халқимиз маънавий-руҳий дунёсига ҳос энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиш, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиш керак”, деган масалани долзарб вазифа қилиб қўйганди. Айни пайтда Ўзбекистон раҳбари Ш.Мирзиёев мустақилликнинг мазмуни, унинг ижтимоий ҳаётимизда тутган ўрни ва истиқбол режаларини белгилаб олишда ўзига ҳос йўналишларни кўрсатиб берди.

Маънавиятни мафкуравий ақидалардан халос қилиш, миллий мафкурани шакллантириш ва ривожлантириш учун катта имкониятлар очилди. Энди асосий вазифамиз, биринчи президентимиз таъкидлаганидек, одамларимизни ана шу билимлар билан бойитиб, уларни маънавий жиҳатдан юксалишига, ўз ҳаётларини ўзлари яхши томонга ўзгартира олишларига бўлган ишончини мустаҳкамлашдан иборат. Миллатимизнинг маънавий ахлоқий ва маданий ютуқларини тиклаш, сақлаб қолиш, мустаҳкамлаб ва ривожлантиришга қаратилган изчил сиёсат юритилмоқда. Бу сиёсат Ўзбекистон халқининг қадимий маданияти тараққиёти учун ўзига ҳос демократик қафолат бўлиб хизмат қилади. Биринчи президентимиз Ислоҳ Каримовнинг бош мақсади – Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик, адолатли давлатни барпо этиш, инсонпарвар фуқаролик жамиятини вужудга келтириш, деб айтиб ўтган эди. Давлатимиз етакчиси маънавий ахлоқий ва юксалишни, халқимизнинг азалий турмуш тарзига айланган маърифат ва адолатни мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштиришнинг қафолати деб билди. Бу юртимизда фан, маданият, санъат ва адабиётни ривожлантириш билан бирга ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бозор муносабатларини жорий қилиш, таъбиот, маиший хизмат, соғлом авлод тарбиясидан тортиб кадрлар сиёсатига ҳам бўлган кўплаб соҳаларни қамраб олади.

Истиқлол бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш имконини беради. Улуғ аллома Носириддин Тусий ижтимоий адолатнинг учта асосий талаби мавжудлигини ва ужамиёт тараққиётини белгиловчи муҳим омил эканини алоҳида уқтирган эди: “Адолатнинг биринчи талаби аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлашдир. Иккинчи талабга кўра, эл-улуснинг ҳақ-ҳуқуқи тенг таъминланган ҳолда кишиларни хизматга тайинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиш лозим. Адолатнинг учинчи талаби эса барчанинг тенг фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришдаги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратишдан иборат”.

Зеро, буюк Соҳибқирон адолат ҳақида бежиз панд айтмаганлар. Чунки руҳий-маънавий соғлом жамиятда адолат устунлиги, қонун кучи, халқ фаровонлиги, инсонга эътибор ва барқарор ҳаёт амал қилади.

Аслида адолатнинг бир қанча мезонлари мавжуд – қонун устиворлиги, инсонпарварлик, фуқароларнинг бурч маъсулияти, қонунга ҳурмат ва итоатгўйлик, ҳақиқатгўйлик.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида амал қилувчи беш тамойилнинг бири ҳам қонун устиворлигидир. Бу қонун олдида барча фуқароларнинг тенглиги, қонуннинг барча кишиларга баробарлиги демакдир. Чунончи, Қомусимизнинг III боб, 15-моддасида Конституция ва Қонунларнинг устиворлиги сўзсиз тан олинади, деб белгилаб қўйилган.

Адолатнинг яна бир мезони – фуқароларнинг бурч ва маъсулияти бўлиб, унинг учун фуқаролар қонунлардан боҳабар бўлишлари, унга сўзсиз риоя қилишлари, бурч туйғусини ҳис этишлари зарур. Инсон ўзини англаб, тор шахсий манфаатлардан воз кеча олса, ўзига

юклатилган ижтимоий мажбуриятларни тушунса, демакки, ўз бурчини ҳалол адо эта бошлайди.

Масалан, ўзбек фарзанди учун Ватанни ҳимоя қилиш энг олий бурчдир. Шу сабабли унинг қалби, вужуди шу тупроқдан қувват, рух, куч олади, адолат учун, Ватан учун курашиш ҳам қарз, ҳам фарз ҳисоблайди.

Адолатга хос унсурлардан яна бири Инсонпарварликдир. Маълумки, инсон Аллоҳ томонидан борлиқ аро энг азизу муқаррам зот қилиб яратилган.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш тамойилларидан бири аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, инсонга, халққа бўлган эътибордир. Зеро, биринчи президентимиз раҳнамолигида кам таъминланган оилаларга, оналар ва болаларга, ногиронлар ва боқувчисини йўқотганларга моддий ва маънавий ёрдам берилиши, иқтидорли ёшларни давлат ҳисобидан хорижий ўқув юртларига билим олиш учун юборилиши инсонпарварликнинг ёрқин намуналаридир. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда” асарида кўрсатилган устивор йўналишларидан бири сифатида жамиятда – барқарорлик, адолатлилик, инсонпарварлик, тинчлик, мамлакат дахлсизлиги, яхлитлигини таъминлаш кўрсатиб ўтилган.

Маънавият жуда кенг қамровли, мазмундор тушунчадир. И.А.Каримов айтганидек, “Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир”. Зеро маънавият инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳиятидир. Соддарок айтганда, маънавият инсоннинг меҳр-мурувват, адолат, тўғрилиқ, софдиллик, виждон, орномус, ватанпарварлик, гўзалликни севиш, завқланиш, ёвузликка нафрат, ирода, матонат каби инсоний ҳислатлари ва фазилатларининг мажмуидир.

Шоир Румийнинг фикрича, маънавият тасаввуф таълимотининг асосидир. Инсоф нафсдан қутулиб, ўзликдан кечиб, фано орқали маънавиятга етишади.

Демак, маънавият шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатнинг инсон онги, ҳиссиёти ҳамда иродасидаги муштараклигидир.

Инсон руҳий оламидаги муайян ижобий, ижтимоий аҳамият эта оладиган фазилатларгина маънавий деб аталади. У жамиятда қарор топган ва инсон мавжудлигини таъминлайди, унинг ақлий ва ҳиссий, руҳий ва мафкуравий моҳиятидир.

Фикримизча, маънавиятнинг ўзаро боғлиқ бўлган объектив ва субъектив омиллари таркибан қуйидаги қисмлардан иборат.

- тарихий (миллатнинг тарихий хотираси ва ўзлиги);
- миллий-маънавий қадриятлар (урф-одатлар ва анъаналар);
- ақлий-интеллектуал (онг, тафаккур, адабиёт, маданият, санъат, фан, оммавий ахборот воситалари, таълим-тарбия тизими) ва бошқалар.
- руҳий-ахлоқий (виждон, орномус, адолат, эътиқод, ирода) ва бошқалар
- жамиятдаги иқтисодий ижтимоий, сиёсий, маънавий муҳит.

Маънавият орқали инсон табиат ва жамият билан бир бутунликка эришади ва уйғунлашади.

Ўзбек халқининг маънавияти жадвалда акс этганидек, аввало унинг тарихан босиб ўтган иқтисодий ижтимоий, сиёсий, маданий ривожланиш йўли билан белгиланади. Биринчи президентимиз И.Каримов бу ҳақда шундай деганди: халқимизнинг маънавий пойдевори жуда қадимий ва мустаҳкам. Буни ҳеч ким инкор қила олмайди. Тарихимиз неча-неча минг йилларга бориб тақалади. Моддий нарсалар одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маънавият унга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш – онгсиз ва руҳсиз маҳлуқларга хос. Маънавиятга интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлиши одамга хос фазилатдир.

Биз ана шу тамойил ва йўл-йўриқларни ҳаётимизнинг мазмун-мундарижасига айлантириш учун интиляпмиз. Энг муҳим гап шуки, бошлаган барча ислохотларимизнинг пировард мақсади битта – адолатли жамият барпо этиш.

Мафтуна Уринбоева, Абдулазиз Хусанжонов
(Фергана, Узбекистан)

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА МИССИОНЕРЛИК МОҲИЯТИ, ОҚИБАТЛАРИ ВА ОЛДИНИ ОЛИШ

Ушбу мақолада глобаллашув жараёнида миссионерлик моҳияти, ўзига хос хусусиятлари оқибатлари ва олдини олиниши илмий – назарий жиҳатдан таҳлил этилган.

Таянч иборалар: глобаллашув, миссионерлик, маънавий мерос, ахлоқий фазилят, ахлоқий дидактика, ижтимоий-сиёсий, “Библия”, ахборот оқими, ижтимоий иллат.

This article gives scientific and theoretical analysis on features of the missionary nature in the process of globalization and preventing the consequences of scientific and theoretical analysis.

Key words: globalization, missionary, spiritual heritage, moral dignity, moral didactic, social and political, "the Bible", flow of information, social illness.

Глобаллашув жараёни инсоният ҳаётининг барча жабҳалари, жумладан, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий, диний соҳаларига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Маълумки, бугунги кунда ахборот алмашинувининг ортиши, ахборот-технологияларини жадал равишда ривожланиши давлатлар ўртасида, халқлар ўртасида, турли динлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ришталарини ўрнатиш ва мустақамлашга хизмат қилмоқда. Интернет ва мобил алоқалар кенгайиб электрон ахборот алмашинуви жамият ривожини, инсон камолотига хизмат қилмоқда.

Афсуски, ушбу воситалар орқали тарғиб этилаётган ғоялар чоп этилаётган турли материаллар (матн, видео, аудио, фото) аксарият ҳолларда асрлар мобайнида шаклланиб келган динлар нуфузига салбий таъсир қилиб, ёшларни вайронкорлик руҳида тарбиялашга асос бўлмоқда. Замонавий воқелик диндан ғаразли мақсадлар йўлида фойдаланиш давом этиши баробарида у ўта нозик тус ва хатарли кўринишлар олаётганидан гувоҳлик беради. Турли шаклларда намоён бўлаётган миссионерлик ҳаракатлари бунга мисол бўла олади.

Глобаллашув шароитида эса у янгича шаклу-шамол ва кенг миқёс касб этиб, жамиятдаги барқарорлик ва тараққиётга таҳдид солмоқда.

Миссионерлик ҳақида гап кетар экан, аввало, ушбу тушунчани луғавий маъноларини тушуниб олиш муҳим аҳамиятга эгаллигини алоҳида қайд этиш лозим. Ушбу сўз латин тилидаги “missio” феълидан олинган бўлиб, “юбориш”, “вазифа топшириш”, миссионер эса “вазифани бажарувчи” деган маънони англатади. Турли луғатлар ва манбаларда миссионерликка кўплаб таърифлар берилган. Уларнинг деярли барчасида миссионерликка хос хусусиятлар тавсифланиши баробарида бу сўз асосан христиан дини билан боғланади.

Дарҳақиқат, дунёнинг диний манзараси қотиб қолган ўзгармас бир ҳодиса сифатида қараш керак эмас. Хусусан, бугунги кундаги ўзгаришлар ҳақида гап кетар экан қуйидагиларни алоҳида қайд этиш лозим. Шаклланиб бораётган динлар доирасида муайян ўзига хосликларга эга бўлган янги йўналиш ва секталарнинг пайдо бўлиши давом этмоқда. Мавжуд диний таълимотлар улардаги муайян қоидаларни давр талабига мослаштириб, бошқача айтганда модернизация қилиш жараёни ҳам давом этмоқда. Ҳозирги кунда ўз эътиқодини кенг ёйишга ҳаракат қилаётган бир қанча янги диний йўналишлар ва секталар мавжуд. Қуйида уларнинг баъзи бирлари ҳақида маълумотлар бериб ўтамыз.

Баптистлик (грекча – сувга ботирмоқ, сувга шўнғитиб чўқинтирмоқ) XVIII асрда Англияда вужудга келган протестант йўналишлардан бири. Баптистлик диний таълимоти асосида “Библия”нинг илоҳий нуфузини тан олиш, уни Муқаддас Рухдан руҳланган, нажот топиши ҳамда эътиқод ва ҳаётга нисбатан Худонинг иродасини билиш учун ягона, зарур ва етарли манба ҳисоблаш.

“Иего шоҳидлари” йўналишига Чарльз Тейз Россел (1852-1916) томонидан асос солинган. Йўналишнинг диний таълимоти унинг 7 томлик “Муқаддас Ёзувни ўрганиш” китобига асосланади. “Иего шоҳидлари” Учили ҳақидаги ақидани рад этадилар. Улар

Худони ўз шахсий исми бор, бу исм “Иегово” у барча нарсаларнинг асосий яратувчиси деб ҳисоблайдилар.

Халқаро “Қришнани англаш жамияти” асли Ҳиндистонлик Абҳай Чаран Де томонидан ташкил топган. Қришначилик (Вайшнавизм) одам қиёфасидаги худо Қришна (Вишну)га эътиқод қилишга асосланган. Ҳиндуийликнинг икки асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. У якка худоликка, яъни ягона ва мутлоқ худо Қришнани тан олишга асосланади.

Миссионерлик муассасалари йирик капитал ва ерларни тасарруфларига олиб, ўз мамлакатлари сиёсатини ўтказишда фаол иштирок этадилар. Ҳозирги кунда миссионерлар ўз ташкилий асосларини яратишда асосан интернетда ижтимоий тармоқлар, нашриётлар, хайрия ва нодавлат-нотижорат ташкилотлар мақомидан фойдаланмоқдалар. Айниқса интернет тармоғидаги миллий ва умуминсоний қадриятларга мутлақо мос келмайдиган турли материаллар яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва жаҳолат, рост ва ёлғон, ҳалол ва ҳаром ҳақидаги тасаввурларни ўзгартириб юбормоқда. Оқибатда оммавий маданиятнинг турли кўринишлари ёшлар орасида тобора кенг ёйилмоқда. Уларнинг онгида ўз эътиқодидан кечиш, эгосентризм, нигизм, андишасизлик, беҳаёлик, зўравонлик, лоқайдлик каби иллатларнинг илдиз отишига шароит яратмоқда. Бу эса мутахассислар тили билан айтганда “ўз тарихи, дини, қадриятларидан маҳрум илдизсиз индивидлар оммасини шаклланишига сабаб бўлиб жамиятни аномия (тартиб-қоида, қадриятларни йўқолиши) ҳолатига олиб бориш ҳавфини туғдирмоқда” [4, с. 50].

Ахборот йўналиши ҳамон ягона кенг, мазмунли, ранг-баранг узатилишига кўра тезкор бўлган бугунги кунда газета ва журналлар, уларга ҳос ҳусусиятлардан усталик билан фойдаланишга интилиш миссионерликни амалга оширишни муҳим бўғинига айланишини алоҳида қайд этиш лозим. Газета ва журналлар саҳифаларида кишиларни ўйлантираётган муаммоларга қайта-қайта мурожат қилиш, уларнинг маънавий-руҳий ва эътиқодий асосларини манфаатдорлик нуқтайи назардан батафсил таҳлил ва талқин қилиш мумкинлигини ҳам ёддан чиқармаслик лозим. Ҳозирги кунда муайян ғояларни, қарашларни яшин тезлигида оммалаштириш, кенг ёйишда радио ва телевидения, кино саънати орқали амалга ошириш йўлга қўйилмоқда. Интернетдаги миссионерлик мазмунидаги сайтлар таҳлили ундаги маълумотлар, тезкор ахборотлар ва янгиликларни бир вақтнинг ўзида бирнеча тилда ва миссионерлар учун фойдали бўлган йўналишда бериб борилишини кўрсатади. Бир қарашда миссионерларни сайтлардаги дастурлари инсоният равнақи дунёда тинчлик ўрнатиш, муҳтожларга беғараз ёрдам кўрсатилаётгандай туюлади. Аммо чуқурроқ назар ташланса, уларнинг барчасидан маълум, аксарият ҳолларда ғаразли мақсадлар кўзланаётгани аён бўлади. Бугунги кун воқеиблиги шундан дарак берадики, ҳозирда бутун башарият том маънода “ахборот асри”да яшамокдамиз. Зеро, ҳозирги замонда маълумот олиш ва ахборот алмашишнинг энг қулай усули интернет хизматлари бўлиб қолганлиги айтиш ҳақиқатдир. Ҳозирга келиб ахборот оқими шу қадар тезлашганки, бундан чорак аср илгари бундай катта ҳажмдаги ва кенг қамровдаги ахборот алмашинувини ҳаёлимизга ҳам келтира олмас эдик. Натижада бугунги кунда ахборот бир пайтнинг ўзида ҳам арзон, ҳам қиммат, ҳам қулай, ҳам ўта хавфли товарга айланиб бормоқдаки, гап ундан қачон ва қай мақсадларда фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолган. Ахборот оқимини тўсиш, унинг тарқалишини олдини олиш амалий жиҳатдан мумкин бўлмаганлиги боис, “ахборот асри” яратиб бераётган имкониятлар, афсуски, ИШИДчилар сингари ғаламис кучлар ва гуруҳлар учун ҳам жуда қўл келмоқда. Шу боис “ўргимчак тўри” дея ном олган интернет тармоқларида борган сари бузғунчи ва зарарли ғоялар тарғиботи ва террорга оид чақириқларнинг кўплаб учраётганлиги ҳам гўёки оддий ҳолга айланиб борапти. Шулар қаторида “Ироқ ва Шом ислом давлати” томонидан амалга оширилаётган хунрезликлар оммавий ахборот воситалари орқали, айниқса, интернет орқали кўп намоиш этилаётганлиги барчамизни ҳушёрликка чорлаши лозим. Чунки ушбу жангарилар ҳам ўзларининг кабиҳ мақсадлари йўлида интернетдан усталик билан фойдаланмоқдалар. Мазкур ғаламислар томонидан турлича алдамчилик,

кўзбўямачилик билан ишлаган, сохталаштирилган видеотасвирлари айрим гўр, илмсиз кишиларни ўз домига тортмоқда.

Нияти нопок бўлган бундай гуруҳларнинг қармоғига илиниб қолмаслик учун уларнинг тегишли интернетдаги сайтларида жойлаштирилган саҳифаларнинг асосий ноинсоний хусусиятларини яна бир бор эслатиб ўтиш жоиз деб ўйлаймиз:

-бу гуруҳлар ўзларини ягона тўғри йўлдан юрувчилар қилиб кўрсатиш учун зўр бериб уринишмоқда ва ўзларига эргашмаганларни эса кофирларга қўшишмоқда;

-имон келтирмаган ёки бошқа динга эътиқод қиладиган кишиларни душман деб ҳисоблашмоқда;

-улар ўз сайтларида ер юзида адолат ўрнатишнинг ягона йўли – ислом давлатини қуриш ва бунинг учун “ҳижрат қилиш” ва “жиҳод қилиш” ғояларини илгари сурмоқдалар;

-барча ҳолларда улар ўзларининг тўдабошиларини улуғлаб, бошқа барча олимларни қораламоқдалар, уларни ҳақоратлаб, ёмонотлиққа чиқармоқдалар;

-давлат ҳокимиятига нисбатан кишиларда норозилик кайфиятини уйғотиш ва айрим камчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали одамларни ваҳимага солишни мақсад қилиб олмақдалар;

-ўзларини гўёки халқ ташвишлари билан яшаётган қилиб кўрсатиш мақсадида уларнинг ташвишларига шерик қилиб кўрсатишга уринмоқдалар, бунда диний туйғулардан усталик билан фойдаланмоқдалар;

-ихтилоф чиқарадиган масалаларни ўз саҳифалари орқали ёритиб, одамларда ўз қарашлари тўғрилигига ишонч ҳосил қилишга уринмоқдалар.

Интернетдаги ҳар қандай хабар ҳам тўғри ва холис бўлавермаслигига барчамизнинг фаҳму фаросатимиз етганидек, диний ақидапарастлик гуруҳларининг Ислом динини нотўғри ва қабих мақсадларда талқин этишаётганликларини ҳам фарқлаш бугунги кунда барчамиз учун ўта муҳимдир. Жумладан, ИШИД сингари террорчиликни мақсад қилиб олган гуруҳларнинг ёшларимиз онгига кучли таъсир ўтказиш ниятидаги “Худо – идеализмиз, пайғамбар – дохийимиз, Қуръон – конституциямиз, жиҳод – воситамиз, дин ва Худо йўлида қурбон бўлиш – эзгу орзуимиз” каби сўзлардан иборат жарангдор шиорлари аслида сохта ниқоб бўлиб, эътиқод қароқчиларининг ов сиртмоқлари эканлигини ҳеч қачон унутмаслик зарур. Бу сиртмоқ муқаррар равишда ҳалокатга етаклаши табиийдир.

Виждон эркинлиги – фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслиги билан боғлиқ конституциявий ҳуқуқидир. Инсоннинг эътиқоди билан боғлиқ ҳуқуқи ва эркинликларини кафолатланиши билан бир қаторда унинг танлови давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Юртимизда қадим замонлардан Зардуштийлик, Буддавийлик, Яхудийлик, Насронийлик, Ислом каби динлар вакиллари тинч ва тотув яшаб келган. Диний бағрикенглик соҳасидаги давлат сиёсати бошқа давлатларга намуна бўла оладиган даражада десак муболаға бўлмайди. Бугунги кунда жуда кенг миқёс ва кўлам касб этган, инсон ва жамиятнинг тинч ва осуда ҳаёти, ҳамда тараққиётига таҳдид туғдираётган миссионерликка қарши курашиш, уни олдини олишга қаратилган чора-тадбирларда иштирок этиш ҳаммамизнинг фуқаролик бурчимиздир. Бу курашда И.А.Каримов таъкидлаганидек “Фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя. Жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ” лозим [2, с. 111].

Бефарқлик ижтимоий иллат сифатида оғир оқибатларни келтириб чиқариши ҳаётий тажрибадан маълум. Шундай экан, ҳар бир шахс халқининг эртанги куни, келажак авлодни комил инсон бўлиши ва юрт равнақига дахлдорман деб яшаши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
4. Саидов У.Маданият соҳасидаги глобаллашув жараёнлари ва маънавий таҳдидлар. – Т.: Академия, 2011. – 50 б.

Умидахон Усмонова
(Андижан, Узбекистан)

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ ТАРКИБ ТОПИШИДА АХЛОҚИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ЎРНИ

В данной статье рассматривается создание гражданского общества при рассмотрении этических и правовых вопросов взаимной гармонии мыслей.

Ключевые слова: право, этика, гражданское общество, национальные и общечеловеческие ценности, социальная справедливость и правовая система, правовые сознание.

In this article the role of morality and legal cultures in creation of civil society is analyzed and it's studying in system of values.

Keywords: law, ethics, civil society, national and universal values, social justice and the legal system, legal consciousness.

Ушбу мақолада фуқаролик жамиятини шакллантиришда ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятларнинг ўрни таҳил этилиб, қадриятлар тизимида кўриб чиқилган.

Keywords: ҳуқуқ, ахлоқ, фуқаролик жамияти, комил инсон, миллий ва умуминсоний қадриятлар, ижтимоий адолат, ҳуқуқий тизим, ҳуқуқий онг.

Юртимиз азал – азалдан миллий ва умуминсоний қадриятлар ривож топган маскан ҳисобланади. Бугунги кунгача ушбу юртда инсонлар миллий ва умумбашарий қадриятларга содиқ ҳолда истиқомат қилиб, маънавиятнинг мустаҳкам пойдеворини барпо этдилар.

Ушбу омил комил инсонни тарбиялашда, уларнинг одоб-ахлоқи ва ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда асосий омил бўлиб ҳисобланади. Жамиятни янгилашда мустақилликдан сўнг қайта тикланган қадриятларини эъзозлаш, миллий ифтихор туйғуларини тўла шакллантириш, миллий истиқлол ғояларига содиқ бўлиш алоҳида аҳамият касб этади.

Президент И.Каримов таъкидлаганидек, “Фақатгина биз танлаган босқичма-босқич, тадрижий ривожланиш йўли халқимиз кўзлаган эзгу ниятларга эришишга, замонавий демократик талабларга жавоб берадиган давлат, инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари энг олий қадрият бўлган, қонун устуворлигини таъминлайдиган жамият барпо этишга олиб келиши муқаррар”⁷.

Дарҳақиқат, янги жамият фуқароларининг янгича дунёқарашини шакллантиришда одоб-ахлоқ масалалари ва ҳуқуқий маданият муҳим ўрин тутди.

Янги жамият бунёдкори, энг аввало миллий ғоя ва истиқлол мафкурасига содиқ Ўзбекистон фуқаросидир. Янги жамият бунёдкори Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби тушунчаларнинг моҳиятини чуқур англаши лозим. Ана шу буюк ғоялар замирида янги жамият бунёдкорининг одоб-ахлоқи ва ҳуқуқий маданияти ўзининг мужассам ифодасини топиши лозим.

Мамлакатда фуқароларнинг ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда уларнинг ушбу соҳага оид ҳақ-ҳуқуқлари ҳар томонлама муҳофаза қилиниб, қўллаб – қувватланади. Буни бир қанча юридик манбаларда кўришимиз мумкин.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14-моддасига кўра, давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик

---

⁷ Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т.: Ўзбекистон. 2015. – Б.126.

принциплари асосида амалга оширади. Ушбу конституциявий норма одоб-ахлоқ ва ҳуқуқий маданият қоидаи сифатида ижтимоий адолатни ҳам ўз ичига қамраб олган. Ушбу ўринда ижтимоий адолатни ҳуқуқнинг кенг доирасини ўзида қамраб олгани ва унинг яхлит мазмунини ўзида акс эттирганини қўришимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 9-моддасида эса, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари кераклиги таъкидланган. Жамият ва давлат ижтимоий фаол, юксак ахлоқли ва қонунга итоаткор фуқароларни тарбиялашни бош вазифаси деб билади. Миллий ҳуқуқий тизимни фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига зид бўлмаган ахлоқий ва ҳуқуқий маданият қоидалари билан тўлдириб бориш қонунчилик фаолиятимизнинг ҳам бош мезонларидан биридир.

Ҳуқуқ назариясидан бизга маълумки, одоб-ахлоқ қоидалари ўз-ўзидан ҳуқуқ манбаси бўлиб ҳисобланмайди. Ушбу қоидалар агар муайян норматив ҳуқуқий ҳужжатда ўз аксини топсагина ҳуқуқ манбаси бўлиши мумкин. Бундай ҳолда одоб-ахлоқ қоидаи ҳуқуқ нормаси бўлиб тегишли ҳуқуқий муносабатга татбиқ этилиши лозим.

Фуқаролик жамиятини шакллантиришда нафақат қонунларнинг устуворлигини таъминлаш балки миллий одоб-ахлоқ қоидаларининг ижтимоий тартибга солувчи восита тарзда мавқеини ошириш янги жамият кишисини хушхуқли сифатида тарбиялашда ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ҳуқуқнинг ахлоқийлиги энг аввало этик-юридик талаб асоси бўлмиш адолат негизлари ифодаланганлиги билан тавсифланади. Одоб-ахлоқ ва ҳуқуқ шахсни тарбиялашда муҳим ўрин тутди. Шу сабабли, уларнинг мавжуд бўлиши ахлоқий мезон ва баҳолашни ҳам ўзига қамраб олади.

Ахлоқ ва ҳуқуқ бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиши билан бир қаторда, ҳар иккаласи ҳам мустақил умуминсоний ва миллий қадрият бўлиб ҳисобланади.

Биринчидан, ахлоқ, адолат, оқибат, меҳр-мурувват ва бошқа ахлоқий талаблар инсонга унинг онги, маънавий дунёси орқали унга ичидан таъсир кўрсатади. Ҳуқуқ эса ташқи тартибга солувчи восита бўлиб, норматив-ҳуқуқ тизимга муайян юридик тилда ёзилган қоидаларни ўзида мужассам этади.

Иккинчидан, ахлоқ-инсоннинг онгги билан боғлиқ бўлиб, уларнинг маънавий ҳаёти ва дунёқарошига таъсир этувчи восита бўлиб, мажбурий ташқаридан объектив ҳолда ифода этиш талаб этилмайди. Ҳуқуқ эса ижтимоий тартибга солувчи восита бўлиб ёзма ҳуқуқни ўзида акс эттиради.

Учинчидан, ахлоқнинг мазмуни энг аввало, инсонларнинг ўз (қилмиши) учун қарз, мажбурият, жавобгарлик қабиларда мужассам бўлади. Ҳуқуқ эса ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатларда, алоҳида шахсларнинг субъектив ҳуқуқларида намоён бўлади.

Ахлоқ ва ҳуқуқ бу иккита маънавий, ижтимоий тартибга солувчи восита сифатида жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди.

Ахлоқ кишилар ўртасидаги муносабатларни ижтимоий тартибга солувчи восита сифатида хизмат қилади.

Ўтмишдан маълумки, ҳар бир жамиятнинг ахлоқий талаблари мавжуд бўлиб ўзига хос ҳолда намоён бўлган. Ахлоқ қоидалари одатда ҳуқуқнинг умумий принципларини белгилайди. Ахлоқий нормалар жамият таъсири чоралари билан кафолатланади. Одоб-ахлоқ ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишда роли бекиёсдир. Президент И. Каримов эътироф этганидек, биз барча ислохотларни ҳаётга татбиқ этишда ўтмишимизни теран ҳис этиб, халқимизнинг руҳиятини, унинг тарихий ва миллий ўзига хос жиҳатларни, анъана ва урф – одатларни, Ўзбекистоннинг буюк халқи ўзининг кўп асрлик тарихи давомида тўплаган ажойиб фазилатларини имкон қадар инобатга олган ҳолда иш тутамиз. Ўтказилаётган ислохотларда миллий ва маҳаллий шарт-шароитни назарда тутиш, акс эттириш биз учун уларни муваффақиятли амалга оширишнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Ўтмишдан

сақланиб келаётган юксак инсоний фазилатлар кишилар одоб ахлоқида ҳам ёрқин намоён бўлади.

Имом Ал Бухорий хадисларида кўрсатилганидек, «инсонларга берилган фазилатларининг энг яхшиси ахлоқдир». Юсуф Хос Хожиб «Қутадғу-билик асари одоб-ахлоқ, илм маърифат, жамоат жойларида ўзини қандай тутиш, сўзнинг аҳамияти ва кадри, меҳмондўстлик қондаси, инсон маънавий оламининг кўп жиҳатлари ижтимоий тартибга солувчи восита сифатида баён этилган».

Ҳуқуқий онг билан ахлоқ бир-бири билан узвий боғлиқдир. Шу боис ҳуқуқий онг жамият онгини турли шаклларида ҳам ифодаланиши мумкин.

Гарчи, жамиятда ҳуқуқий маданият муҳим ўрин тутсада жамият аъзоси ҳуқуқ билан тартибга солинмаган қадриятларни, яъни маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари лозим. Янги жамиятни қуришда юксак одоб-ахлоқли кишиларни тарбиялаш муҳим масаладир. Чунки, одоб сабоқлари - ҳаёт сабоқлари деб бежизга айтилмаганлиги бунинг ёрқин исботидир.

Янги жамиятни қуришда унинг аъзолари ҳуқуқий ҳуққ атворга эга бўлиши ва одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этиши, улар ҳуқуқий маданиятини оширишга ҳам ёрдам беради. Янги жамият кишиларининг одоб-ахлоқи энг аввало, жамиятда кишининг ҳуққи, юриш-туриши ва ҳаёт фаолиятининг маҳсули сифатида намоён бўлади. Жамиятда кишиларнинг ҳуққи турли шаклларда бўлиб ҳуқуқий ҳуққ-атвор, одоб-ахлоқ жиҳатдан баҳоланиши мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, янги жамият фуқароларининг одоб-ахлоқ ва ҳуқуқий маданият қоидаларини ҳар бир шахс қалби ва онгига сингдириш миллий ўзини англашда муҳим аҳамият касб этиши баробарида мустақиллигимизни мустаҳкамлашга ва ҳар бир фуқаронинг қалби ва онгига миллий истиқлол ғоясини сингдиришга энг муҳими, ҳуқуқий фаол жамият аъзосини тарбиялашга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўзбекистон. 2015. – Б.126.
2. Абдулатипов Р.Г. Философ и правитель. Диалог о правлении. – СПб., Питер, 2004.
3. Гегель Г.В. Философия права. – М.: Мысль, 1990.
4. Гражданское общество и перспективы демократии. – М.: Логос, 1994.
5. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006.
6. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, сиёсий мафкуралар, сиёсий маданиятлар. – Тошкент: Шарқ, 1998.

*Улугбек Эргашев, Козимжон Қосимов
(Фергана, Ўзбекистон)*

ЁШЛАР ТАРБИЯСИ ВА ЭКОЛОГИК ДУНЁҚАРАШ

Мақолада тобора глобаллашиб бораётган экологик муаммоларни бартараф этишда ёшлар фаолиятининг ўрни, экологик онгни шакллантириш ҳамда юртимиз табиатини асраб-авайлаш масалалари ҳамда бу борада мамлакатимизда яратилаётган қонунчилик ҳақида фикр юритилади.

Таянч иборалар: экологик дунёқараш, экологик маданият, демографик муаммолар, трансчегаравий дарёлар, экоҳаракат, атроф-муҳит муҳофазаси, экологик тарбия, экологик қонунчилик.

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с глобализацией экологических проблем, их влияние на сознание и мировоззрение молодёжи; в ней также отражены вопросы формирования экологического сознания и рационального использования природных ресурсов страны. Авторами даётся обзор процесса формирования законодательной основы данной проблемы.

Ключевые слова: Экологическое мировоззрение, экологическая культура, демографическая проблема, трансграничные реки, экодвижение, охрана окружающей среды, экологическое воспитание, экологическое воспитание.

In this paper questions concerning the globalization of ecological problems, the in impact of youth consciousness and outlook, questions of formation of ecological conception and rational use of natural resources of the country are reviewed. In the article the observation of process of lovemaking formation is given.

Keywords: Ecological outlook, ecological culture, the demographic problem, trans boundary rivers, ecology movement, environmental protection, environmental education, environmental education.

Юртимиз мустақилликка эришган дастлабки кунларданок ёш авлод тарбиясига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратила бошланди. Натижада, оилада соғлом турмуш тарзини вужудга келтириш, она ва бола саломатлигини таъминлаш, таълим-тарбия самарадорлигини ошириш, урф-одатларимиз ва бошқа қадриятлар тизимида унут бўлган жиҳатларни қайта тиклаш қабиларга эътибор кучайтирилиши туфайли, ёш авлод дунёқарашининг муносиб шаклланишига катта замин яратилди. Бунда Республикамиз Президентининг “барча эзгу ниятларимизнинг марказида фарзандларимизни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан соғлом қилиб ўстириш, уларнинг бахту саодати, фаровон келажагини кўриш, дунёда ҳеч кимдан кам бўлмайдиган авлодни тарбиялаш орзуси туради. Айнан мана шундай ҳар томонлама етук авлодгина бугун ҳаёт олдимишга қўяётган ўта мураккаб, оғир синов ва қийинчиликларни енгиш, биз кўзлаган юксак марраларни эгаллашнинг энг асосий шарти эканини ҳаммамиз яхши тушунамиз”⁸ -дея таъкидлаган ўғитлари ўзига хос дастуриламал бўлди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жамият равнақи ва тараққиёти кўп жиҳатдан баркамол авлод тарбиясининг ҳар томонлама мукамал бўлишига боғлиқ. Худди шу боис, давлатимиз раҳбари, “агар биз ўз вақтида узоқни кўзлаб эртага ҳаётга кириб келаётган ёшларимизнинг чуқур билим ва касб-ҳунар эгаллаши учун замин яратмасак, уларни замон талаб қиладиган мутахассис кадрлар этиб тайёрламасак, бугунги кунда бутун дунёни қамраб олган молиявий-иқтисодий инқироз даврида юртимизда тинчликни сақлаб, иқтисодиётимизнинг барқарор ўсиш суръатларини таъминлашга эътиборни қаратмасак, халқимиз ҳаётининг тобора юксалишига эриша олмаган бўлар эдик”⁹ - деган фикрни алоҳида таъкидлаган эди. Шунинг учун мустақиллик йиллари мобайнида ушбу вазифаларга устивор йўналиш сифатида қаралмоқда.

Бугунги кунда Она табиатни ундаги экологик мувозанатни асраш дунё миқёсида энг муҳим ва долзарб муаммолардан бирига айлангани баркамол авлодни шакллантириш ва вояга етказишнинг ҳам муҳим тамойилларидан биридир. Бошқача қилиб айтганда, экологик муаммолар тобора глобаллашиб бораётган ҳозирга даврда она табиатни авайлаб-асраш масалаларида ёш авлод вакиллариининг безътибор бўлмаслигига эришиш лозим.

Шунинг учун юртимиз мустақилликка эришган дастлабки йилларданок она табиатни, экологияни асрашнинг ҳуқуқий пойдеворини яратиш ва мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилди. Ана шу мақсадда дастлаб Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-

⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.

⁹ Қаранг: ўша манба

моддасида “Фукарлар атроф табиий мухитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар” деб белгилаб қўйилди, 55-моддасида эса “Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир” – дея қафолатланди. Бу эса ўз навбатида ёш авлод вакиллариининг ҳукуқий онги ва маданиятини шакллантириш учун замин бўлиб хизмат қилади.

Экологик онг ва маданиятни шакллантириш, аслида умумбашарий аҳамиятга молик масаладир. Негаки, бугун экология муаммоси – глобал масалага айланган. Давлатимиз раҳбари 2010 йил 20 сентябрида БМТ Бош Ассамблеясининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган саммитидаги нутқида ҳам экология масаласига алоҳида эътибор қаратган эди. “Экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-мухитни асраб-авайлаш айниқса, ҳозирги аномал табиий ўзгаришлар шароитида Мингйиллик декларациясида белгиланган мақсадларга эришишда катта аҳамият касб этади. Орол фожиаси экология муаммоларига масъулиятсиз муносабатда бўлишнинг яққол мисолидир. Бир пайтлар ноёб ва гўзал денгизлардан бири бўлган Орол бир авлод ҳаёти давомида деярли қуриб ва йўқолиб бораётган сув ҳавзасига айланди”¹⁰, – деб таъкидлайди давлатимиз раҳбари ўз маърузасида. Бугун Оролбўйида нафақат экологик, балки дунё микёсида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар пайдо бўлди. Бу муаммони ижобий ҳал этиш эса, табиийки битта халқ ва давлатнинг иши эмас. Балки бунда жуда деганда Орол денгизи атрофида истикомат қилаётган халқлар ва давлатларнинг ҳамкорликдаги саъй-ҳаракатлари зарур. Қолаверса, бу муаммони ҳал қилишда жаҳон жамоатчилиги ҳам бош қўшиши лозим. Шундай экан барча ҳудудларда ёш авлод экологик онгини шакллантиришга долзарб масала сифатида қараш зарур. Ватан харитасини мактаб партасидаёқ қалбига жо этган ёш авлод онгида Орол денгизи ва унинг бугунги фожеаси ҳақидаги тасаввурларини чуқур ва тўлиқ дейиш қийин эмас. Узоқ асрлар мобайнида Марказий Осиёнинг дуру гавҳари ҳисобланган, унга ҳаёт бахш этган Орол денгизи бир пайтлар табиий захираларга бойлиги билан ажралиб тургани кекса авлод вакилларига яхши маълум. Оролбўйидаги гўзал табиат, бетакрор манзаралар илгари қай даражада бўлганини бугун жуда кам сонли кишилар тасаввур қиладилар. Бу ҳудуддаги ноёб ҳайвонот ва наботот олами барчани ўзига мафтун айлагани ва ҳозирда “Қизил китоб”га киритилган сайёқлар каби кўплаб, жониворлар, ноёб ўсимликлар ҳақидаги маълумотлар мазкур ўлканинг нақадар жаннатмакон бўлганлигидан дарак беради. Орол денгизига қуйиладиган Амударё ва Сирдарёни атоқли шоиримиз Ҳамид Олимжон “икки дарё ювар қоқилин” дея таърифлагани ва унинг тўлиқ Оролга тегишли эканлигини мактаб дарсликларидан севиб ўқимаган ўқувчи топилмаса керак.

Бугунги кунга келиб эса бу хавзадаги экологик вазият хавfli тус олгани, денгизнинг борган сари қуриб бораётгани, унинг ўрнидаги тузлиқлар атроф ҳудудларига тарқалиб, чўллашув жараёни авж олаётганлиги, маҳаллий аҳолининг тирикчилик манбаларидан маҳрум бўлиб бораётганлиги, барча муаммолар уларнинг соғлиги ва саломатлигига салбий таъсир кўрсатаётганлиги ташвишли холга айланмоқда. Амударё ва Сирдарёнинг ўзанлари бўйлаб айрим қўшни республикаларнинг хавfli гидроиншоотларни барпо этаётганлиги эса вазиятни янада кескинлаштирмоқда. Шунинг учун, бизнингча, Трансчегаравий дарёлар юқори қисмида йирик гидротехник иншоотлар қурилиши қандай хатарли оқибатларга олиб келиши мумкинлиги ҳақида матбуотда ёритилаётган мақолалар имкон қадар ёшларимизга кенгроқ етказилиши зарур.

Зеро, бундай маълумотлар уларда ўлкамиз табиати тўғрисидаги тушунча ва тасаввурларини бойитиш билан бирга, унга нисбатан меҳр туйғуларини шакллантириш учун ҳам хизмат қилади. Болаларга гўдаклигидаёқ муносиб тарбия берилар экан, эртақлар, турли куй-қўшиқлар замирида она табиатни асраб-авайлаш мавзуи алоҳида ўрин эгаллаб келган.

---

¹⁰ Қаранг: ўша манба

Чунки, табиатга меҳр – келажакка умид уйғотадиган муҳим омиллардан бири саналади. Сўнгги йилларда баркамол авлоднинг экологик онгини шакллантиришга қаратилган саъй-ҳаракатлар ҳам ўйлаймизки, ўз самарасини бераётир. Чунончи, мактаб, коллеж ва лицейларда, олий таълим муассасаларида ўтказилаётган бундай суҳбатларда экология муаммолари давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги алоҳида таъкидланмоқда. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси таркибида фаолият кўрсатаётган Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари қўмитаси ҳам фаолият кўрсатаётгани тўғрисида тегишли маълумотлар берилмоқда.

Маълумки, Миллий сайлов қонунчилигига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида Экологик ҳаракатга 15 депутатлик ўрни ажратилди. Экоҳаракат вакиллари юртимиз табиати ва аҳолисини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий баъзасини мустаҳкамлаш борасида муайян вазифаларни амалга ошираётгани сир эмас. Оммавий ахборот воситаларида ёритилаётган экоҳаракат фаолияти ҳам ёшлардаги қизиқишни тобора орттирмоқда.

Сўнгги йилларда экологик вазиятни яхшилаш, бу борадаги муаммоларни ижобий ҳал этиб бориш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган қатор қонунлар қабул қилинди. Хусусан “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”, “Чиқиндилар тўғрисида”, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Ер ости бойликлари тўғрисида”, “Ўрмон тўғрисида”, “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”, “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”, “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”, “Экологик экспертиза тўғрисида” каби қабул қилинган қонунлар ўзига хос ижтимоий воқеликка айланиб, бугунги ёшларда ҳам катта қизиқиш уйғотмоқда. Ўзбекистон экологик ҳаракати амалга ошираётган кенг қамровли ишларда жамоатчилик, жумладан, ёшлар ташкилотлари ҳам фаол иштирок этаётгани баркамол авлод онги ва маънавий оламига ижобий таъсир этиши шубҳасиздир.

Айни пайтда ёшларимизнинг экологик онги ва маданиятини ўстириш борасида амалга оширилаётган ишларнинг қамрови ва самарадорлиги барча жойларда ҳам талаб даражасида ташкилланыпти дейиш қийин. Айрим ҳолларда бу тадбирлар номига ўтказилаётган бўлса, баъзи жойларда эса таъсирчан ташкилланаётганлиги борасида фикрлар эътирозлидир. Кўп ҳолларда тадбирлар фақат бир хил тоифадаги тингловчилар иштирокида ташкилланмоқда. Уларнинг орасида экологик вазият ва муаммолар тўғрисида саёз ва юзаки тасаввур ва тушунчага эга бўлган воиз ва ташкилотчилар томонидан ўтказилаётганлари ҳам йўқ эмас. Ўсиб келаётган авлод онгида экологик дунёқарашни шакллантириш эса бугунги кундаги долзарб вазифалардан биридир. Чунки гап бутун инсониятнинг эртанги куни ва истиқболи тўғрисида бормоқда. Бу масалалар ечими эса вақт кутиб турмайди. Аксинча, бугунги ҳал этилган ҳар бир муаммо кишиларнинг келажакдаги фаровон турмушини таъминлашнинг тамойили бўлиб хизмат қилади. Бу вазифа экологик онг ва дунёқарашни шакллантириш билан боғлиқ бўлган муаммолар ечимига бугунги авлоднинг муносабати билан ҳам бевосита алоқадордир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир // Халқ сўзи, 2009 йил. – 6 декабрь.
2. Каримовнинг И.А. 2010 йил сентябрда бўлиб ўтган БМТ Бош Ассамблеяси ялпи мажлисидаги Мингйиллик декларациясига бағишланган маърузаси.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т., 1998.
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., 2012.
5. Фалсафа қомусий луғати. – Т., 2004.
6. Интернет. Расмий сайтлар.

Улугбек Эргашев, Ахмаджон Умурзаков
(Фергана, Узбекистан)

ТАСАВВУФДА МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ

Мақолада маънавий баркамол инсон тушунчаси ҳақида сўз юритилиб, сўфийликда инсоннинг комилликка интилиши, ўзини маънавий жиҳатдан юксалтириб бориши, руҳни поклаш ва инсонларга мудом оқилона муносабатда бўлиш масалалари теъран таҳлил этилади.

Таянч сўзлар: *комил инсон, тасаввуф, тарбия, шариат, ихлос, камтарлик, нафс.*

В статье рассматриваются вопросы воспитания гармонично развитой личности, ее духовного самоусовершенствования, анализируется ее душевное очищение и разумное отношение с людьми.

Ключевые слова: *гармонично развитая личность, мистика, воспитание, шариаты ислама, вера, скромность, искушение.*

The article deals with matters of upbringing harmoniously developed personality, his self-realization analyzed his mental purification and reasonable relationship with people.

Key words: *perfect person, mystics, upbringing, laws of islam, trust, modesty, temptation.*

Юртимиз истиклолга эришган дастлабки кунларданок мамлакатимизда баркамол шахс, комил инсонларни вояга етказишга алоҳида эътибор қаратилди. “Бугунги кунда ҳаётимизда том маънода тарихий аҳамиятга эга бўлган, дунё жамоатчилиги ҳақли равишда эътироф этаётган таълим-тарбия соҳасидаги кенг қўламли ислохотларимиз қандай катта натижалар бераётгани ҳақида ҳар қанча фахрланиб, ғурурланиб гапирсак арзийди, – деб таъкидлаган эди биринчи президентимиз Ислом Каримов – Ҳақиқатан ҳам, бундан 12 йил олдин бошланган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва 2004 йилда унинг таркибий қисми сифатида қабул қилинган Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий давлат дастури ижтимоий ҳаётимизда туб бурилиш ясади”¹. Дарҳақиқат, бундай саъй-ҳаракатларимиз натижасида барча ёшларимизнинг замонавий билимларга эга бўлиши эътиборга моликдир.

Таълим-тарбия жараёнида миллий қадриятларимиз қаторида тасаввуф илмига ҳам жиддий эътибор қаратилаётир. Мутахассислар фикрича, тасаввуф илми суфийлик тушунчаси билан ҳамохангдир. У муқаддас динимиз бўлган исломда инсонни руҳий ва ахлоқий жиҳатдан комиллик сари йўлловчи таъли-мот ҳисобланади. Тасаввуф сўзининг ўзаги ва мазмуни ҳақида олимлар турли фикр ва таҳминлар билдиришгани қатор адабиётларда қайд этилгандир. Улар орасида филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комиловнинг “Тасаввуф” деб номланган иккита китоби алоҳида ўрин эгаллайди. Биринчи ва иккинчи китоблардан иборат бўлган “Тасаввуф”да инсоннинг комилликка интилиши, ўзини маънавий жиҳатдан такомиллаштириб бориши, руҳни поклаши ва инсонларга мудом оқилона муносабатда бўлиши теран таҳлил этилади. Тасаввуф таълимотида Шарқ шеъриятига алоҳида эътибор қаратилади. Умрини олимлик, мураббий ва мударрисликка бахшида этган Нажмиддин Комилов ўз асарларида тасаввуф илмининг адабиёт, маънавият, миллий қадриятлар билан чамбарчас боғлиқ жиҳатларини ўзига хос маҳорат билан ёритганки, уни мутолаа қилган инсон қалбида комилликка, камолотга интилиш туйғулари жўш уриши табиий ҳолга айланади.

Тасаввуфнинг мазмун-моҳияти, луғавий маъносига эътибор қаратсак, уни айрим

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.

мутахассислар “суф” – “жун”, “пўстин” сўзидан олинган, дея талқин қиладилар. Маълумки, қадимдан таркидунё қилган зоҳидлар жундан тўқилган кийим ёки пўстин кийиб юришни одат қилганлар, бу билан улар башанг кийиниб юрувчи кимсалардан фарқли ҳаёт тарзини ўзларида намоён этган бўлиши мумкин. “Тасаввуф” ва “суфий” сўзлари 9-асрнинг бошларида яшаган . Абу Хошим Суфийдан бошлаб жорий этилгани ҳақида ҳам қатор манбаларда маълумотлар берилган. Ундан олдинги даврларда бу атама ўрнида “зуҳд” (яъни, “зоҳидлик”, “таркидунёчилик”), “тақводорлик”, “парҳезкорлик” каби сўзлари қўлланилган. Айрим тасаввуфчи олимларнинг фикрига кўра, саҳобалар, тобеинлар ва улардан кейинги аср кишиларида ҳидоят, ибодат, тақво ва зоҳидлик каби ҳис-туйғулар мужассам бўлган. Лекин ҳижратнинг 2-асри ва ундан кейинги даврга келиб, одамларнинг кўпчилигида мазкур хусусиятлар ўрнида дунёпарастлик, дин ишларига бепарволик, кибр ва риёкорлик каби салбий хусусиятлар пайдо бўла бошлагандан кейин обидлик ва зоҳидликни ихтиёр қилган бир гуруҳ кишилар тасаввуф ва суфийлик номи билан ажралиб чиққан эканлар. Ҳар бир даврда ҳам – ҳақиқат баҳсларда туғилади, деган ақида ўз ифодасини топиб, тасаввуф илми шу тарика тараққий этиб келгани ҳам аллақачон ўз ифодасини топгандир. Бинобарин, тасаввуф – ҳақиқат сари интилиш, одамлардан тамагирлик қилмаслик ва фақирликни ихтиёр этишдир, деган фикр замирида улкан маъно мужассам. Суфий бойлик истаб ўзини чарчатмас ва йўқотган бойлигига ачиниб, безовта бўлмаслик, деган фикр ҳам кўпчиликда катта қизиқиш уйғотган. Тасаввуф – қалбни соф тутмоқ, туғма заифлик ва нохуш ахлоқлардан фориғ бўлиб, ҳайвоний ва нафсоний туйғулар устидан ғалаба қилмоқ, деган куйма фикрлар замирида ҳам оламча маъно мужассам. Тасаввуф бир уй бўлса, шариат унга кирадиган эшикдир, деган таъриф ҳам эътиборга моликдир.

Инсонни комиллик сари бошловчи тасаввуф илми устида кўп йиллардан буён илмий тадқиқотлар, изланишлар олиб борилади. Тадқиқотчилар фикри ва хулосаларига кўра, тасаввуф таълимотидан кўзланган асосий мақсад – ислом шариати талабларини ҳам ихлос билан бажарган ҳолда зуҳд, тақво, камтарлик каби олижаноб фазилатларни ўзида мужассам этиб, нафсни поклаш йўли билан комил инсон даражасига эришишга ҳаракат қилишдан иборат.

Шуни айтиш жоизки, азалдан тасаввуф илмидан сабоқ берувчи шахс – муршид, пир, эшон, хўжа, мавло, мавлоно, маҳдум каби унвонлар билан таърифланган. Ўз навбатида тасаввуфдан сабоқ олувчи шахс – мурид, солиҳ, аҳли дил, аҳли ҳол, мутасаввиф деб аталгани яхши маълум.

Тасаввуф илмида олий мақомларга эришган соҳибкаромат пирлар – валий, авлиё, кутб, ақтоб, автод, чилтон, абдол, аброр, аҳрор, нуҷабо, нуқабо, сиддиқ каби инсонни улуғловчи сифатлар билан эъзозланган.

Ҳар бир таълимот замирида оддий инсонларгага албатта жиддий эътибор қаратилади. Тасаввуф аҳли баъзан ошиқ, фақир, ҳақир, дарвеш, қаландар, зоҳид, ориф, девона, аҳли муҳаббат, аҳли сулук, рижолул-ғайб, савдойи, гадо каби атамалар билан ҳам ифода этилгандир.

Айрим манбаларда қайд этилишича, тасаввуф истилоҳи асосида ижод этган шоирлар мажоз услубини танлаганлар. Шунинг учун ҳақиқат, мажоз, ташбех, истиора каби мантикий қоидалардан боҳабар бўлмаган китобхон Алишер Навоий, Фузулий, Атоийи, Умар Хайём каби мумтоз адабиёт намояндаларининг шеърлари моҳиятини тўла англаб етиши қийин кечиши ўз исботини топган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тасаввуф тариқатларининг инсоният маънавиятини юксалтиришга қўшиб келаётган беназир ҳиссаси бутун дунё халқи томонидан эътироф этилса-да, баъзан ислом оламида тасаввуфга салбий назар билан қараш ҳоллари ҳам учраб туради. Бундай тоифадаги кимсалар тасаввуфнинг тариқатлари, машойихлари ва кароматларини инкор этишга ҳаракат қиладилар. Чунончи, Бурхониддин ал-Бикойи (1406-1480) қаламига мансуб “Тасаввуф инқироzi”, Абдурахмон Димашқиянинг “Нақшбандия таҳлили” китоби ва бошқа манбаларда тасаввуфнинг барча тариқатлари ва уларга доир

асарлар ҳамда машойихлар қаттиқ танқид қилинган. Уларнинг фикрича, азиз-авлиёларнинг мақбара ва мазорларини зиёрат қилиш ширк деб ҳисобланар эмиш. Ваҳоланки, уларнинг бу даъво-лари шаръан асоссиз эканлигини диншунос олимлар ўз вақтида асослаб берганлар. Ислом ҳуқуқшунослигида, яъни шаръий кўрсатмаларни амалга татбиқ этишда 4 та фикҳий мазҳаб бўлганидек, тасаввуфда ҳам бир неча тариқатлар шаклланган. Жумладан, тайфурия, жунайдия, ҳакимия, қодирия, яссавийлик, маломатийлар, рифоия, кубровийлик, суҳравардийлик, чиштия, акбария, шозиия, бектошия, мавлавия, нақшбандия каби тариқатлар илм аҳлининг мудом эътиборида.

Юртимиз мустақилликка эришган дастлабки кунларданок биринчи президентимиз Ислом Каримов раҳнамолигида мамлакатимизда қадимий обидалар қаторида тасаввуф тариқатларини ўрганиш, унга доир асарларни таржима қилиш, атоқли машойихларнинг мақбараларини қайта қуриш ва таъмирлашга алоҳида эътибор қаратилган. Истиқлол йилларида қанчадан-қанча буюк аждодларимизнинг муборак номлари тикланиб, қабрлари зиёратгоҳларга айлантирилди. Илму маърифатда ёрқин из қолдиришган Ҳаким Термизий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Гиждувоний, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоуд-дин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Шайх Зайниддин, Занги ота, Шайх Хованди Тоҳур каби кўплаб тасаввуф тариқатларига мансуб комил инсонлар ҳаёти ва бой маданий мерослари ўрганилмоқда.

Буларнинг барчаси чинакам комил инсонларнинг камолга етишлари учун маънавий пойдевор бўлиб хизмат қилаверади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Комилов Н. Тасаввуф (1-2 китоб). – Т., 1999.
3. Жузжоний А. Ш. Тасаввуф ва инсон. – Т., 2001.
4. Ҳаққулов И., Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000.

ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Муҳайё Мамаджонова, Шахло Шеркузиева
(Наманган, Узбекистан)*

ТАХИР МАЗАЛИ МОДДАЛАР

Мақолада доривор ўсимликлар таркибидаги тахир мазали моддалар ҳақида сўз юритилади. Бу моддаларни организмга таъсири тўғрисида умумий маълумотлар келтирилган.

Аччиқ, тахир модда, ароматик тахир, тоза тахир, шилимшиқ тахир.

Bitter material of the plants is enumerated in this article. In this paper were given the general information of influences these compounds to organism.

Amara, Bitter material, Amara aromatica, Amara pura, Amara mucilaginosa.

Тахир мазали моддалар -Горечи (Amara) — асосан ўсимликларда азоттутмаган моддалар бўлиб, иштахани кўзғатувчи ва овқат ҳазм бўлишини енгиллаштирувчи моддалардир. Ўзининг тахир таъми билан сўлак, ўт безларини фаолиятини рағбатлантиради, панкреатик ва ошқозон шарбати фаолиятини эфир мойларига ўхшаб таъсир қилади. Фақат фарқи тахир мазали моддалар бу безлар секрециясини секин лекин барқарор, мустаҳкам стимуллайтиди. Доривор ўсимликларда тахир таъмли моддалар эфир мойлари билан биргаликда учрайди. Бундай тахир моддаларни «ароматик тахир моддалар» (Amara aromatica), «тоза тахир моддалар» (Amara pura) ва «шилимшиқ тахир моддалар» (Amara mucilaginosa) охиргиси фарқли шилимшиқ моддалар ҳамда бошқа полисахаридлар учрайди. Кўпинча тахир моддаларда агликонлар монотерпенларга тўғри келади ва уларни иридоидлар дейилади. Айримлари сесквитерпеноидлар, валепотриатлар ва бошқа моддалар ҳисобланади. Бундан ташқари таркибида азот атоми тутган тахир мазали моддалар ҳам бор. Булар терпеноидли алкалоидлардир (масалан, хинин, стрихнин). Охирги моддалар тоза тахир модда деб қаралмайди ва алкалоидлар билан биргаликда ўрганилади. Бунга сабаб уларнинг юқори токсиклиги ва организмга таъсири умуман бошқадир. Ўсимликдунёсидатахирмоддаларнингтарқалишидаиридоидлартопилишимухимхемотаксономик белги ҳисобланади. Улар ҳар хил ўсимлик органларининг хужайра шарбати таркибида бўлади. Улар кўпинча қуйидаги оилаларда: Вахтовые, Горечавковые, Норичниковые, Рўяндошлар, Зуптурумдошлар, Лабгулдошлар ва бошқаларда учрайди.

Иридоидлар – бу фитонутриенлардир. Улар ўсимликларда ҳосил бўлади ва кўпроқ усимликни инфекциядан сақланиш сабабчидир. Бу киши ва ҳайвон организмлари учун фойдали ўсимлик маҳсулоти бўлиб кенг таъсир спектрига эга. Доривор ўсимликларда учровчи иридоидлар кўпинча уларнинг фармакологик таъсири асоси ҳисобланади. Улар кенг биологик фаол активликка эга. Шу жиҳатдан юрак-томир, антиоксидант, антигепатотоксик, ўт ҳайдовчи, гипогликемик, оғриқ қолдирувчи, шамоллаш олдини олувчи, антимулаген, спазмолитик, шишга қарши, вирусга қарши, иммуномодуловчи ва ичакни суюлтирувчи таъсир намоён этади. Инсон ва ҳайвонларга иридоидлар ўзларининг нордон таъми билан дарак беради. Айрим ўсимликларда иридоидлар меваларда черника ва клюквада бўлади. Моринда цитрустлилида (нони) мева таркибида 14 хил иридоид аниқланган ва улар бу ўсимлик турли хил биологик фаоллигига сабабчидир. Кўпроқ бу моддалар ацетиласперулозид ва деацетиласперулозид кислоталардир. Уларнинг концентрацияси кўпроқ маданийлаштирилган мевали ўсимликларда бўлади. Текширишларда кўрсатилишича касаллик олдини олувчи ичимликлар сақлаш вақти асосан таркибидаги иридоидларга боғлиқ. Иридоидлар иккиламчи метаболитлар синфига кириб, ҳар хил ўсимликлар ва айрим ҳайвонларда, ҳашаротларда тарқалган. Булар изопрендан синтез бўлувчи монотерпенлардир ва кўпинча алкалоидлар синтезида оралик моддадир.

Иридоидларнинг асосий структураси бициклик структура бўлиб, таркибида циклопентан халқаси, олти аъзоли кислород тутган гетерохалқа билан аннелирланган – тетрагидропирандир. Кимёвий структурасига мисол, бу иридомирмецин – чумолилар Иридомирмекстомонидан ишлаб чиқувчи модда, шу сабабли иридоид номланиши пайдо бўлган. Циклопентан халқасида боғ узилиши натижасида секо-иридоидлар гуруҳ моддалар пайдо бўлади. Масалан амарогентин. Ўсимликларда иридоидлар гликозид шаклда бўлади ва кўпинча глюкоза билан боғланган. Умуман ўсимликларда иридоидларнинг синтез бўлиши уларнинг ўт ейдиган ҳайвон, ҳашаротлардан ҳимоя қилиш учун ва микроорганизмлар билан зарарланмаслик учун синтез бўлади. Шу сабабли каратиноид ёки флаваноидларга нисбатан иридоидли доривор ўсимликлар узоқ сақланганда, термик ишлов берганда барқарор ва парчаланмайди. Бактероцид ва антиоксидловчи хоссалари ҳисобида иридоидлар табиий консервант сифатида қўлланилиши мумкин. [2, 320 б]

Тахир мазали моддаларучил бўлади:

- тахир-ароматикхомашё, унда тахир моддалар ва эфир мойлари учрайди. Қуритилади 30–45 °С хароратда (масалан, аир томири 40 °С гача);
- тозатахир моддатутганхомашёлар. Қуритилади 40–60 °С хароратда;
- шилимшиқ моддалар билан биргаликда тахир мазали моддалар тутган хом ашё. Қуритилади 40–60 °С хароратда. Бунга Исландия цетрарияси, зуптурум ўсимликларкиради. Уларда иридоид гликозид аукубин аниқланган.

Кимёвий табиати бўйича тахир таъмли моддалар терпеноидлардир. Уларнинг бир қисми монотерпеноидлар (C_5H_8)₂, қолган қисми – сесквитерпеноидлардир (C_5H_8)₃. Улардан ташқари ди-ва тритерпеноидли тахир моддалар ҳам бор. Тахир мазали моддалар айниқса тритерпеноидлар кучли оксидланган ва молекуласида гидрокси-, карбокси-, эпокси-, эфир ёки лактон гуруҳлари тутати. Бундан ташқари камдан кам тахир таъмли моддалар эркин, агликон ҳолида учрайди, кўпинча тахир таъмли моддалар ўсимликлар хужайра ва тўқималарида гликозидланган шаклда, бундан ташқари терпеноидли агликонга углевод занжири боғланган бўлади, кислотали гидролизланганда узилади, оддий паст температура ҳолатида ҳам агликондан рН паст бўлганда шакар узилади. Чердак, ёки айвонларда қуритилган хом ашё сифати органолептик кўрсаткичлари орқали аниқланади, бунда унга қўшилиб келган эфир мойлар, ксантонлар, флаваноидлар ёки оддий экстрактив моддалар ҳам шархланади.

Масалан золототысячник зонтичный ўтида тахир моддалар эмас ксантон аниқланади, аччиы шувоқ ўтида ва қоқи томирида – экстрактив моддалар, игир ботқоқли томирида – эфир мойлар, ҳамда вахта трилистний баргларида – флаваноидлар суммаси аниқланади. тахир моддаларни сақлаш учун олинган доривор ўсимлик хом ашёси олдиндан $Ca(OH)_2$ эритмаси ёки $CaCO_3$ билан билан ишлов бериб кислота ва ферментлар нейтралланади.

Монотерпен тахир мазали гликозидларни иридоид гликозидлари дейилади.

Тахир мазали моддалар – иридоид ҳосилалари қуйидагиларга бўлинади:

- тоза иридоидлар (масалан логанин)
- секо-иридоидлар-циклопентан халқаси очилган иридиодлар (масалан секологанин, сверозид). [1, 776 б]

Айрим гуруҳ сифатида сесквитерпеноид таҳлил моддалар ажратилган. Улар гвойян лактон қатори билан кўрсатилади (масалан, артабсин, ахиллин)

Валериан оиласи иридоидлари ва лепотриатлар маълум (масалан, валерозидат).

Тахир таъмли моддалар – рангсиз кристалл ёки аморф моддаларди. 50–300 °С температурасида суюқланади, сув ва спиртларда яхши эрийди. Лекин сувда ёмон эрийдиган иридоидлар ҳам учрайди, яхши эритадиган суюқлик этилацетатдир. Бу моддалар гидрофил табиатли бўлгани учун, уни доривор ўсимликлардан ажратилишида сув ва сув-спиртли аралашмалар билан экстракция қилинади, бу экстрактлардаги липофил балласт моддалар тозаланиб, кейин хроматография орқали бўлинади.

Тахир таъмли моддалар гликозидлари сувда яхши эрийди, айниқса иссиқ сувда. Шу усул билан доривор ўсимликлардан олинади. Қуритилаётганда доривор ўсимлик хом ашёсидаги

гlikозидларда эфир боғлари парчаланеди, ҳосил бўлган агликонлар полимерланади ва қўнғир рангли бўялган моддалар ҳосил бўлади. Гидролитик ферментлар ва кислоталар таъсирида тахир моддалар молекуласида лактон халқаси парчаланеди. Бунинг натижасида бу моддалар уларга хос бўлган тахир таъмини йўқотади. Лекин бактерицид таъсири пайдо бўлади. Масалан ботқоқ зуптурумида катта миқдорда тахир таъмли моддалар гlikозидлар, тараксацерин ва тараксациклинларда лактон халқа очилиб аккубин ва иридоидальга айланиб кучли антибактериал эффектга эга бўлади. Давлат фармацевтик талабларга биноан тахир моддаларни органолептик (таъм) аниқлаш қуйидагича бўлади. Бунинг учун доривор ўсимлик хом ашёсининг 10% ли сувли экстракт олинади. Ундан 1 мл олиб, тахир таъм йўқолгунча 10 марта сув билан суюлтирилади. Доривор ўсимлик хом ашёда тахир таъм кўрсаткичи мавжуд, масалан қоқи томирида 1:600, стандарт сифатида (хинин тахир таъми кўрсатилган) 1:200000. Аниқ хулоса қилиш учун дегустацион комиссия 6 кишидан иборат бўлиши керак.

2. Тахир таъмли моддалар-иридоидлар яна псевдоиндиканлар ҳам дейилади. Улар кислотали муҳитда қўк ранг ҳосил қилиши айтилади. Иридоидларни аниқлаш учун сифат реакциялари Трим-Хилл бўйича ўтказилади, яъни сувли-спиртли эритмаларини қуйидаги аралашма билан аниқланади.

5мл H_2SO_4 + 10 ml 0,2% $CuSO_4$ + 100 ml CH_3COOH

Агар иридоид бўлса ҳаворанг пайдо бўлади.

3. Айрим вақтда носпецефиф гистокимёвий реакция ўтказилади, унинг учун ўсимлик хом ашёсини 3% эритмасидан олиб, этанол-глицерин- сувли эритма системасида аниқланади (1:1:1)

4. Тахир моддаларни аниқлашда хроматограммаларни Бэкон-Эдельман реактиви билан очилади (0,5г бензидин ва 10 мл сирка кислота 1090 мл этанолда) кейин хроматограмма қуриштиш шкафида (15 минут 110⁰С да сақланади). Хроматограммада сарик қўнғир ранглар пайдо бўлади.

Катта миқдорда иридоидлар доривор ўсимликларда бўлишини кислотали муҳитга келтириб қўк ранг пайдо бўлиши орқали аниқланади. Аниқ миқдорий иридоидларнинг хом ашёда бўлиши учун фотоколориметрик усул қўлланилади. Трим-Хилл ёки Бэкон-Эдельман реактиви таъсирида бўялган моддалар ҳосил қилинади. Тахир моддаларни қўллаганда адашган нерв (Nervus vagus) ни қўзғайди, у қоринга ва сўлак безлари билан боғланган. Шу сабабли панкреатик ва ошқозон шираси секрециси кучаяди, ҳамда ичак пересталтикаси кучаяди. Тахир моддалар кўпинча перораль майда дозаларда суюқ формалар (тиндирма, экстракт, дамлама) овқатдан олдин 20-30 минут олдин ичилади.

Катта дозалар қорин безлари секретор фаоллигини тўсади. Бундан ташқари тахир моддаларни ошқозонда язва яралар бўлганда ва ДПК да, без секрециялар кучли бўлганда қўлланилмайди.

Аукубин тахир модда гlikозид ва унинг ҳосилалари эффектив антибиотик ички қўлланиладиган модда ҳисобланади, у шамоллашни олдини олувчи, яратузатувчи, ўт ҳайдовчи, диуретик ва бошқа таъсирлар кўрсатади. [3, 78 б.]

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. К II. – Тошкент: “Наврўз нашриёти”, 2013. – 776 б.
2. Мухамадхонов С., Жонгуразов Ф. Ўсимликшуносликка оид русча-ўзбекча изоҳли лугат. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – 320 б.
3. Носаль М. А., Носаль И. М. Лекарственные растения и их применение в народе / Под ред. академика АН УССР В. Г. Дроботько. – К.: Госмедиздат УССР, 1959. – 78 б.

СИРЕК КЕЗДЕСЕТІН ЖЕР ЭЛЕМЕНТТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Қазіргі заманғы материалтанудың висмут қосылыстарына күн өткен сайын сұранысы артуда. Себебі, оның қасиеттері көпфункционалы. Жекелей алғанда, висмуттың (III) оксиді бар жүйелер жоғары өткізгіштер, пьезо-, сегнетоэлектрлер, катализаторлар, акустооптикалық заттар, радиокерамикалар, қатты электролиттер, фармацевтикалық препараттар, фотоматериалдар, пигменттер және тағы басқа заттар ретінде қолданылады. Аталған заттардың көбісін алу қатты фазалы химиялық реакцияларға негізделген. Бұл процестердің физико- химиялық негізін құрылым ерекшеліктерінің рөлі, массаны және зарядты тасымалдау механизмі, қатты заттардың реакциялық қабілеті туралы қазіргі заманғы көзқарастар құрайды. Құрамында висмуты бар материалдарды синтездеу режимін қалыптастыру тек синтездеудің кинетикалық параметрлерін, процестердің жүру механизмдерін, оларды алудың заңдылықтарын түбегейлі анықтағанда ғана жүзеге асады.

Құрамында висмуты бар қосылыстардың маңызды физико- химиялық қасиеттері көп болғандықтан және қатты фазалы реакциялардың ерекше белгілеріне байланысты қазіргі кезде висмут (III) оксиді қатысатын қатты фазалы реакцияларды зерттеуге үлкен қызығушылық туып отыр.

1986 жылы швейцар ғалымдары Беднорц және Мюллер ашқан күрделі оксидтердің аса өткізгіштік қасиет көрсетуі, ғалымдардың жаңа материалдарды ізденуіне жол ашты, соның ішінде (KBiO_3) калийдің висмутиті жүйесіндегі қосылыстар, осыған байланысты біз сирек жер элементтері – сілтілік жер – висмут оксиді жүйесіндегі күрделі висмутиттерде де сондай қасиеттер күту мақсатында $\text{CeO}_2 - \text{MeCO}_3$ (Ca) – Bi_2O_3 жүйесін физико – химиялық тұрғыда зерттеуді мақсат қылып қойдық.

Висмут оксиді (Bi_2O_3) – негіздік оксид. Ол минералды қышқылдардың сұйылтылған ерітінділерінде салыстырмалы жеңіл еріп, сәйкес тұздар түзеді. Бұл тұздар висмут қосылыстарын өндіруде кеңінен қолданылады. Сілті ерітінділерінде Bi_2O_3 іс жүзінде ерімейді, бірақ балқытылған күйінде ол қышқылдық қасиет көрсетеді, металдар оксидтерімен әрекеттесіп, екілік немесе одан да күрделірек оксидті қосылыстар түзеді. Көрсетілген қосылыстардың көпшілігі қызықты физикалық қасиеттерге ие.

Висмуттың (III) қосылыстары ХҮІІ ғасырда (magisterium bismuth) дәрілік заттар ретінде кең қолданысқа ие болған. Висмут (III) қосылыстарын диспептикалық синдромдарды азайтуда (олардың қабынуға қарсы қасиетіне байланысты) асқазан-ішек жолдарының әртүрлі ауруларында қолданылған.

200-ге жуық жылдар бойы ем жасау тәжірибесінде висмут препараттарының әртүрлі химиялық қосылыстары қолданылып келеді: субнитрат, субкарбонат және тағы басқа клиникалық тиімділігі жағынан, фармакокинетикасы жағынан айырмашылығы бар көптеген органикалық қосылыстары.

Антисептикалық және дәрілік зат ретінде медицинада органикалық лигандалары бар висмуттың мынадай тұздары кең қолданысқа ие: Десмол- $\text{BiOC}_7\text{H}_5\text{O}_3$ салицилат негізі, ДеНол- $\text{BiC}_6\text{H}_5\text{O}_7$ цитрат, Бисмутил- $\text{Bi}(\text{C}_6\text{H}_5\text{COO})_3$ бензоат, Дерматол- $\text{Bi}(\text{OH})_2\text{C}_7\text{H}_5\text{O}_5$ галлат негізі, Бисмоверол- $\text{Bi}(\text{OH})_2 \cdot \text{Bi}(\text{OH})\text{C}_4\text{H}_3\text{O}_6$ тартраты, Ксероформ- $\text{Bi}(\text{OH})_2 \cdot (\text{BiOH})\text{C}_{12}\text{H}_4\text{Br}_2\text{O}_6$ үшбромфенолят және тағы басқалары.

Соңғы жылдары висмут қосылыстары жартылай өткізгіштер технологиясында, радиоэлектроникада, рентгенскопияда, химиялық және фармацевтикалық өндірісте, медицинада кеңінен қолданысқа ие болып жүр. Оның ішінде висмут оксидтері және нитрат, сульфат, карбонат, фосфат, хлорид түріндегі висмут тұздары кең тараған.

Радиокерамика, жоғары өткізгіштер және жартылай өткізгіштер, катализаторлар, сенсорлар, фотоматериалдар, акустооптикалық сырлағыш заттар, реакторлық және ракеталық техника заттары және тағы басқалары ретінде қолданылуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрышев Н. Химия. – А., 2005.
2. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.:Өркен, 2007.

УДК 541.128.7:552.51

*Саят Мамешиова, Мөлдір Сматай
(Тараз, Қазақстан)*

ТАБИҒИ КӨМІРТЕКТІ МИНЕРАЛ ШУНГИТТІҢ КАТАЛИТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Мақалада табиғи көміртекті минералды шикізат шунгиттің каталитикалық сипаттамасы ұсынылған..

Кілт сөздер: көміртекті минерал, шунгит, сорбент, адсорбция.

In this article catalytic characteristic of natural carbon mineral shungit is suggested.

Keywords: carbon mineral, shungit, sorbent, adsorption.

Шунгит жыныстары - құрамы, құрылысы және түзілу қасиеттері бойынша ерекше табиғи қосылыс [1].

Шунгит жыныстарының кен орындағы орташа құрамы – 30% көміртек және 70% силикат. Шунгит жыныстары ерекше химиялық, физикалық, физика-химиялық және технологиялық қасиеттерімен бірге беріктілігінің, тығыздығының, химиялық тұрақтылығының және электрөткізгіштігінің жоғары болуымен сипатталады.

Шунгит минералының тығыздығы – 2,25-2,40 г/см³; кеуектілігі – 0,5-5%; сығу беріктілігі – 100-150 Мпа; серпімділік модулі – 0,31·10⁵ Мпа; электрөткізгіштік қасиеті - (1-3) × 10³ сим/м; жылу өткізгіштігі-3,8 Вт/м·К. Шунгиттің құрамында көміртек - 99% құрайды. Жылу беру қабілеттілігі 7500 кал. Шунгиттің күлінде ванадий, никель, молибден, мыс және т.б кездеседі. Қаттылығы 3,5 – 4,0 [2].

Шунгитті көміртегінің тотығу-тотықсыздану реакцияларындағы активтілігі жоғары. Активті көміртек пен силикаттың арасындағы белсенді жанасудан өзге, шунгит жыныстарын қыздырғанда кремнеземнің металдық кремнийге және кремний карбидіне дейінгі тотықсыздану реакциясы өте белсенді жүреді. Осыған байланысты, шунгит жыныстары ферроқұймалар, кремний карбиді өнеркәсібінде және элементтік фосфорды балқыту кездерінде тиімді шикізат болып табылады.

Шунгиттен диапазондық қасиеттері өте кең композиттер де алынуы мүмкін. Мысалы, машина құрылысын модернизациялау үшін жаңа мүмкіндіктер беретін қатты конструкциялық резеңкелерді (резинопластар), электр өткізгіш бояулары антистатикалық қасиеттері бар пластмассаларды, электрөткізгіш құрылыс материалдарын айтуға болады. Олар кәдімгі құрылыс материалдарының функцияларына электромагниттік сәулелерден экрандау қабілеттерін немесе қыздырғыштық қызметін енгізуге мүмкіндік берді [3].

Композициялық радиокөлегейлегіш шунгиттік материалдар электромагниттік энергияның 100 мГц-тен жоғары 100 дБ. төмен емес деңгейде әлсіреуін қамтамасыз етеді. Металдың материалдармен салыстырғанда, экологиялық артықшылықтары бар, яғни жердің магнит өрісін және резонанс құбылыстарының әсерінен аз ғана кернеудің туындауына мүмкіндік бермейді. Шунгиттік радиоэкрандар тұрғын үйлерде қолдануға мүмкіндігі бар.

Шунгиттік электрөткізгіш материалдар меншікті қуаты аз қыздырғыштар ретінде өртке қауіпсіздік, экологиялық тазалығына байланысты жылы едендер құрылысында және басқа жабдықтардың қыздыру беттерінде қолдануға болады. Шунгит жыныстарының сорбциялық, каталитикалық және бактерицидтік қасиеттері бар. Бұл қасиеттері ауыз су және бассейн суларын дайындауда сүзгі, органикалық синтездер процесінде катализаторлар ретінде қолданылады. Суды мұнай өнімдерінен тазартуда шунгит жыныстары активтенген көмірге жол бермейді және айтарлықтай арзан. Олар карьерлер, көлік жуатын, теміржолдарда және т.б. орындарынан шығатын ағынды сулардың бетін тазарту үшін ірі сүзгілерде қолданыс тапқан. Шунгиттік электродтар гальваникалық зауыттардан шыққан қалдықтардағы ауыр металдардың иондарын электротұндыруға қолданылады және осы металдарды өнеркәсіпке қайта енгізуге тиімді жол ашады.

Шунгиттік көміртек аморфты құрылысты, гравитациялауға қарсы тұрақты, термиялық процестеріндегі реакциялық қабілеті, сорбциялық және каталитикалық қасиеттері, электрөткізгіштігі жоғары және химиялық тұрақты қосылыс болып табылады [4].

Шунгит – құрылысы өзгеше зат. Жыныс матрицасы көміртек түзетін композиттен тұрады. Көміртектік матрицада жоғары дисперстік силикатты бөлшектер (10 мкм төмен) біркелкі тараған. Силикаттардың көміртекпен жанасу беті $10\text{м}^2/\text{г}$.

№	Элемент, компонент	Компоненттің формуласы	Массалық үлесі, %
1	Алюминий оксиді	Al_2O_3	4,05
2	Темірдің (III) оксиді	Fe_2O_3	1,01
3	Темірдің (II) оксиді	FeO	0,32
4	Калий оксиді	K_2O	1,23
5	Кальций оксиді	CaO	0,12
6	Кремний оксиді	SiO_2	36,46
7	Магний оксиді	MgO	0,56
8	Марганец оксиді	MnO	0,12
9	Натрий оксиді	Na_2O	0,36
10	Титан оксиді	TiO_2	0,24
11	Фосфор оксиді	P_2O_3	0,03
12	Барий	Ba	0,32
13	Бор	B	0,004
14	Ванадий	V	0,015
15	Кобальт	Co	0,00014
16	Мыс	Cu	0,0037
17	Молибден	Mo	0,0031
18	Мышьяк	As	0,00035
19	Никель	Ni	0,0085
20	Қорғасын	Pb	0,0225
21	Күкірт	S	0,37
22	Стронций	Sr	0,001
23	Көміртегі	C	26,26
24	Хром	Cr	0,0072
25	Мырыш	Zn	0,0067
26	Су	H_2O	0,78
27	Су	H_2O	1,40
28	Жағу кезіндегі шығыны (Потеря при прокаливании)	ППП	32,78

1-кесте. Сорбент ретінде қолданылатын шунгиттің химиялық құрамы

Силикатты және карбонатты шунгиттер бес фазадан тұрады: көміртек, кальцит, диоксид, кварц және мусковит. Шунгиттің екі түрінің бір-бірінен айырмашылығы негізінен олардың құрамындағы кальцит пен мусковиттің әртүрлі мөлшерлеріне байланысты.

Кеңес заманында шунгит жынысының көп мөлшері мен өндірістік игерілген жері Карелия Республикасы (Ресей Федерациясы). Шунгитті жыныстардан өндірістік игеру XX-шы ғасырдың 70 жылдары басталды. Геологтер мұндай құнды минерал Қазақстанда да бар екенін анықтады. Табиғатта шунгит таза күйінде кездеспейді. Ғалымдар Шығыс Қазақстан облысы аумағындағы Бақыршы алтын өндірісінен пайда болған қалдықтардың арасынан шунгитті кездестірген. Бұдан басқа Текелідегі қорғасын-мырыш зауытының өндірістік қалдықтарынан да шунгит өндіруге болады екен.

Қазақстанда шунгиттің Көксу мекеніндегі шунгит үлгілерінің екі түрлі модификациясы бар.

Қосылыстар		C	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
Құрамы,	Силикатты	10	60	10	6	1,5	5	0,5	2,5
Масс, %	Карбонатты	10	50	10	8	2,5	15	0,6	3,0

2-кесте. Көксу мекеніндегі шунгит үлгілерінің екі түрлі модификациясы

Жоғарыдағы кестеде силикатты және карбонатты Көксу шунгитімен жасалған спектральдық анализдерінің нәтижелері көрсетілген.

Көксу шунгитінің құрамында аз мөлшерде : Sr, CO, Zn, Y, Cu, Mo, Ba, Ni, Mn, V, т.б. элементтер бар.

Шунгит минералы-алюминий оксиді және кальций оксиді сияқты минералдардың күрделі қоспасы. Бұдан оның адсорбциялық қасиеттерінің жақсы екендігін болжауға болады. Шунгит жыныстары экологиялық таза минерал болып табылады және бұл оның құндылығын арттырады.

Алматы облысының Көксу мекенінде силикатты және карбонатты шунгиттердің қорын 2 миллион тоннаға бағаланды. Бұл елімізде өндіріліп жатқан жоғары сапалы сорбент өндірісін игерумен қатар, шетелден әкелініп жатқан тауарға тосқауыл болады.

Шунгит барлық белсенді заттармен, яғни, сулы суспензиялармен, фторопласттармен, каучуктермен, шайырлармен және цементтермен тағы басқалармен байланысады. Шунгитті қолдану кәсіпорындарының салыстырмалы – гигиеналық жағдайын да жақсартыады, яғни, аз тозаңданады.

Шунгит сонымен қатар аяқ киім резеңкелері мен резеңке техникалық бұйымдар жасауда да кең қолданылады. Көлік дөңгелегінің өнеркәсібі үшін резеңке қоспаларының құрамына техникалық көміртек пен ақ күйенің орнын шунгит ұнтақтарымен ауыстыруға болады. Шунгит каучукке де оңай енеді, полимерде таралуына аз энергия жұмсалады. Кремнийлі шунгиттің шойынға енетін үлесі 88,5%. Кремнийдің шойындағы мөлшерінің өсуінен кокстың алмасу коэффициенті артады. Шойын балқымасында 1 т шойынға 20 кг шунгит кетеді, метилді шойын балқымасында 1 т шойынға 100 кг шунгит кетеді [5].

Шунгиттердің ғажайып бактерицидтік қасиеттері шунгиттегі және шунгиттік пасталардағы судың тұндырмаларының емдік қасиеттері бар, көптеген ауруларды, атап айтқанда тері аллергиялық, гинекологиялық, бұлшық еттік және қан тамырлар ауруын тиімді емдейді. Оның аллергияларға қарсы және суық тиюге қарсы қасиеттерінің бар екендігі анықталады. Шунгитпен тазартылған судың тұндырмалары теріге профилактикалық жақсы әсер етеді, теріні тазартып, ажарландырады [6].

Мұнай құрамды науаны тазалау үшін шунгитті сорбциялық материалдар (шунгит Карелия орыны, Ресей) өндірістік жағдайда 1,5-2 есе көмірден арзан сыналған; ол жоғары эффективті қасиетті, тотығу-тотықсыздау процесінде фильтрлеуші элемент, сорбент, катализатор рөлінде және биологиялық майсыздандыру қасиетке ие.

Сонымен, шунгитті жыныстар халық шаруашылығының әртүрлі саласында перспективті шикізат болып табылады.

Қазақстан Республикасының алдына қойған өзекті мәселесі жергілікті ресурстарды пайдалана отырып инновациялық технологияны қолданудың нәтижесінде индустриалды дамыған жетекші елу елдің қатарына қосылудың бірден-бір жолы болып табылады.

Алматы облысы аумағында, Көксу жерінде силикатты және карбонатты шунгит қабатының кені бар. Кейбір мәліметтер бойынша, шикізат қоры 1 млрд. тонна шамасында. Сонымен қатар, Карелия кен орнындағы (Ресей) шунгит тәріздес Көксу шунгиті жүйелі зерттелмеді. Сондай-ақ, су тазарту мақсатында шунгит негізінде эффективті сорбенттерді өңдеу оның химиялық және минералды құрамын, композициялық электродтарды жасау үшін шунгитті жыныстардың беттік қасиетін олардың негізінде деталды зерттеуді қажет етеді.

Шунгиттің қыр-сырын жете зерттеген қазақстандық ғалымдар оның жер астынан шығатын ауызсуды тазартатын қасиеті бар екенін айтты. Шунгит ауыр металдарды бойына сорып, суды тазалайтын қасиетке ие минерал. Ауызсу – Қазақстан үшін өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан жерасты суларын тазартып, халықтың игілігіне жаратуда шунгитті кеңінен пайдаланудың маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Роискова Н.Н, Емельянова Г.И, Лунин В.В. Шунгитовый углерод и его модифицирование // Росс. химия. – 2004. – Т.48, №5. – С107-115.
2. Ковалевский В.В. Углеродистое вещество шунгитовых пород: структура, генезис, классификация // Автореферат дисс. на соискании ученой степ. ДГМН. – Сыктывкар, 2007.
3. Ковалевский В.В., Ковалевский В.В.Ропокова Н.Н., Рыбаков С.И. Шунгитовые породы корелинмногоцелевое сырье наукоемких технологиях // Развитие новых научных направлений и технологий освоения недр земли материалы юбилейной сессии отделение геофизики, геологии, геохимии и горных наук РАН, 2000. – С245-254.
4. Смирнов А.Д. Сорбционная очистка воды. Химия, 1982. – 167 с.
5. Понькина Н.А., Дюккиев Е.Ф. Сорбционная активность шунгитов. кн.: Минеральное сырье Карелии. – Петрозаводск, 1977. – С. 147-158.
6. Слисаренко Ф.Я. Физико-химические исследования и структура природных сорбентов. – Саратов, 1971. – 112 с.

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 616.61-089.07.08

*Салах Аллазов, Рушен Гафаров, Рустам Тоштемуров
(Самарканд, Узбекистан)*

**АСПЕКТЫ ХРОНИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ ПОЧЕК ПРИ АДЕНОМЭКТОМИИ
ПРЕДСТАТЕЛЬНОЙ ЖЕЛЕЗЫ**

Пиелонефрит и почечная недостаточность составляют до 40 % в структуре причин смерти больных доброкачественной гиперплазией предстательной железы. Для профилактики подобных осложнений актуальным является своевременное выявление хронической болезни почек в целях улучшения функции почек и профилактики прогрессирования почечной дисфункции при аденомэктомии простаты.

Ключевые слова: хроническая болезнь почек, аденомэктомия, гемостаз.

Pylonephritis and renal insufficiency make up to 40% in the structure of death causes in patients with benign prostatic hyperplasia. Timely detection of chronic kidney disease in order to improve kidney function and prevent the progression of renal dysfunction in prostate adenomectomy is relevant to prevent such complications.

Keywords: chronic kidney disease, adenomectomy, hemostasis.

Актуальность. Доброкачественная гиперплазия предстательной железы (ДГПЖ) или аденома предстательной железы – распространенное урологическое заболевание у мужчин пожилого возраста. Согласно литературным данным [3,7], она обнаруживается у 80-84% мужчин старше шестидесяти лет. Осложнения после открытой аденомэктомии встречаются в целом от 8,8% до 25% [6,7,8].

Хроническая болезнь почек (ХБП) занимает среди хронических неинфекционных болезней особое место, поскольку она широко распространена, сопровождается резким ухудшением качества жизни, высокой смертностью и в терминальной стадии приводит к необходимости применения дорогостоящих методов заместительной терапии – диализа и пересадки почки [11]. Ранние клинико-лабораторные признаки поражения почек часто имеют неярко выраженную картину, и не вызывают настороженности врача, особенно если речь идет о пациенте пожилого и старческого возраста. Начальные симптомы почечного заболевания рассматриваются как «возрастная норма». С целью преодоления этих трудностей Национальным Почечным Фондом США (National Kidney Foundation - NKF) при участии большой группы экспертов (комитет K/DOQI - Kidney Disease Outcomes Quality Initiative), включающей специалистов в области нефрологии, эпидемиологии, клинической лабораторной диагностики, в 2002 г. была предложена концепция хронической болезни почек, принятая в настоящее время во всем мире [13, 14]. ХБП – наднозологическое понятие, объединяющее всех пациентов с признаками повреждения почек и/или снижением функции, оцениваемой по величине скорости клубочковой фильтрации, которые сохраняются в течение 3 и более месяцев. Обструкция нижних мочевых путей, обусловленная, в частности, ДГПЖ относится к факторам риска развития ХБП.

Воспалительные осложнения и прогрессирование ХБП при аденоме предстательной железы занимают ведущее место среди причин летальных исходов [1, 2, 4, 9, 10]. Актуальным является не только выявление и устранение операционных почечных хирургических осложнений после аденомэктомии, но и определение стадии ХБП и риска прогрессирующего снижения функции почек.

Цель исследования. Изучить частоту встречаемости ХБП у больных при аденомэктомии предстательной железы и особенности данной патологии в зависимости от метода гемостаза ложа аденомы.

Материалы и методы. Все больные были разделены на 4 группы: 1-ая группа - произведена аденомэктомия с гемостазом путём тампонирувания ложа удалённой аденомы (n=38), 2-ая группа – гемостаз путём ушиванием ложа (n=20), 3-я группа - гемостаз низведением шейки мочевого пузыря (n=20) и 4-ая группа – гемостаз достигался применением 10%-ного настоя лагохилуса опьяняющего в качестве гемостатика местного действия (n=24). Стадию хронической болезни почек определяли на основании диагностических критериев ХБП по K/DOQI («Инициатива Национального почечного фонда США по улучшению исходов лечения при болезни почек») и KDIGO («Рекомендации по улучшению глобальных исходов при болезни почек»), в первую очередь путём определения скорости клубочковой фильтрации на основании уравнений CKD-EPI (Chronic Kidney Disease Epidemiology Collaboration).

Результаты. Критерии диагностики ХБП следующие:

- 1) наличие любых маркеров повреждения почек:
  - а) клиничко-лабораторных (в первую очередь, повышенной альбуминурии/протеинурии, подтвержденных при повторных исследованиях и сохраняющихся в течение не менее 3 месяцев;
  - б) необратимых структурных изменений почки, выявленных при лучевом исследовании (например, при УЗИ) или морфологическом исследовании почечного биоптата;
- и/или
- 2) снижение скорости клубочковой фильтрации (СКФ) до уровня < 60 мл/мин/1,73 м², сохраняющееся в течение трех и более месяцев.

Диагностика ХБП складывалась, таким образом, из двух составляющих: признаков повреждения почек и снижения СКФ (табл. 1).

Таблица 1. ХБП в зависимости от состояния функции почек и наличия маркеров повреждения

СКФ мл/мин/1,73 м ²	Маркёры повреждения почек	
	Есть	Нет
≥ 90	ХБП	Норма
60-89	ХБП	Группа риска
< 60	ХБП	ХБП

Больные с ХБП в соответствии с перечисленными выше диагностическими критериями были распределены по стадиям следующим образом: I стадия (признаки повреждения почек с нормальной или повышенной СКФ) – СКФ ≥ 90 мл/мин/1,73м² + маркёры повреждения почек, II стадия (повреждение почек с начальным снижением СКФ) - 60–89 + маркёры повреждения почек, III стадия (умеренное снижение СКФ) - 30–60 мл/мин/1,73м², IIIA стадия – 45-59 мл/мин/1,73м², IIIB стадия – 30-44 мл/мин/1,73м², IV стадия - 15–29 мл/мин/1,73м², V стадия - < 15 мл/мин/1,73м² или диализ.

Среди всего контингента больных распределение ХБП при аденомэктомии простаты было следующим: I стадия - 3 больных (2,9 %), II стадия – 17 (16,7 %), IIIA стадия - 8 (7,8 %), IIIB – 2 (1,9 %), IV стадия - 2 (1,9 %), V стадия – 2 (1,9 %).

Распределение встречаемости ХБП по группам больных: при тампонирувании ложа удаленной аденомы - 10 (9,8 %) больных с ХБП разных стадий, при ушивании ложа - 5 (4,9 %), наложении съёмных швов - 13 (12,7 %), применении лагохилуса - 6 (5,9 %).

Выводы. Таким образом, определение стадии ХБП после аденомэктомии предстательной железы позволяет своевременно проводить мероприятия, направленные на улучшение функции почек и профилактику прогрессирования ХБП. Частота встречаемости

ХБП оказалась наименьшей при гемостазе после аденомэктомии путём ушивания ложа аденомы и при использовании в качестве местного гемостатика настоя лагохилуса опьяняющего.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Азрильянт В.А. Пиелонефрит и почечная недостаточность как причины летальности при аденоме предстательной железы // Урология и нефрология. – 1973. – №6. – С.38-40.
2. Азрильянт В.А. Летальность при аденоме предстательной железы и пути ее снижения. Автореф. дис. канд. мед. наук. – М., 1974; 21.
3. Вейн А. Дж., Ровнер Э.С. Доброкачественная гиперплазия предстательной железы. Руководство по клинической урологии. 3-е изд. Под ред. Филипп М. Ханно, С. Брюс Малкович, Алан Дж., Вейн. – М.: ООО «Медицинское информационное агентство», 2006. – С. 274-294.
4. Братчиков О.И., Амбарян А.А., Шумакова Е.А., Хмарук А.П., Крюков А.А., Трифонов Е.Ю., Михайлов Д.В., Абдулжалил Шукри М.А. Этиологические и прогностические аспекты почечной недостаточности у больных аденомой предстательной железы // Урология. – 2010. – №1. – С.38-43.
5. Камалов А.А., Гуцин Б.Л., Дорофеев С.Д., Комлев Д.Л., Токарев Ф.В., Ефремов Е.А. Современные аспекты оперативного лечения доброкачественной гиперплазии предстательной железы // Урология. – 2004. – №1. – С. 30-35.
6. Коган М.И. Результаты лечения больных аденомой предстательной железы // Урология. – 2013. – №6. – С. 58-61.
7. Крюков А.А. Профилактика инфекционно-воспалительных и обструктивных осложнений оперативного лечения больных аденомой простаты. Автореф. дис. канд. мед. наук. – Саратов, 2012; 23.
8. Лопаткин Н.А. Об осложнениях аденомэктомии простаты и способах их лечения // Урол. и нефрол. – 1982. – №1. – С.3-9.
9. Макарон Д.И. О почечной недостаточности у больных аденомой предстательной железы. Автореф. дис. канд. мед. наук. – Челябинск, 1972; 21.
10. Родоман В.Е., Авдошин В.П., Андрюхин М.И. Нарушение функционального состояния почек у больных доброкачественной гиперплазией предстательной железы // Урол. и нефрол. – 1997. – №6. – С. 24-26.
11. Швецов М.Ю., Бобкова И.Н., Колина И.Б., Камышова Е.С. Хроническая болезнь почек и нефропротективная терапия. Методическое руководство для врачей (под редакцией проф. Шилова Е.М.). – М., 2012. – 83 с.
12. Ahmed M. Elshal, Ahmed R. El-Nahas, Tamer S. Barakat et al. Transvesical open prostatectomy for benign prostatic hyperplasia in the era of minimally invasive surgery: Perioperative outcomes of a contemporary series // Arab journal of urology. – 2013. – №11. – P. 362-368.
13. KDIGO 2012 Clinical Practice Guideline for the Evaluation and Management of Chronic Kidney Disease // Kidney International Supplement. – 2013. – №3. – P. 1–150.
14. K/DOQI Clinical Practice Guidelines for Chronic Kidney Disease: Evaluation, Classification, and Stratification // American Journal of Kidney Diseases. – 2002. – №39:2.
15. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.uroweb.ru

УДК 616-08.61-002.3.053

*Наргиза Ахмеджанова, Дилрабо Маматкулова, Нафиса Тураева,
Гулноза Рустамова, Исмаил Ахмеджанов
(Самарканд, Узбекистан)*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ ДИЗМЕТАБОЛИЧЕСКОГО ХРОНИЧЕСКОГО ПИЕЛОНЕФРИТА У ДЕТЕЙ

Проведено обследование 70 детей, больных хроническим дисметаболическим пиелонефритом (ХДП), в возрасте от 4 до 14 лет.

Ключевые слова: *эндогенная интоксикация, региональная лимфатическая антибиотикотерапия.*

We examined 70 children with chronic pyelonephritis dismetabolic (CDA), aged from 4 to 14 years.

Keywords: *endogenous intoxication, regional lymphotrop antibiotic therapy.*

Значительно возросла доля маломанифестных и латентных форм течения ренальной инфекции, протекающей на фоне дисметаболической нефропатии, что требует индивидуальных подходов к диагностике и ведению таких больных [5, 9]. Хронический дисметаболический пиелонефрит (ХДП) сохраняет высокий риск развития хронической болезни почек (ХБП) с формированием хронической почечной недостаточности (ХПН) и снижение качества жизни уже в детском возрасте [3, 4]. В среднем по России распространенность дисметаболической нефропатии (ДМН) составляет около 27-64% всех заболеваний мочевыделительной системы у детей; в практике педиатрии признаки обменных нарушений в моче встречаются практически у каждого третьего ребёнка [1, 2, 6]. В Узбекистане в структуре ДМН наиболее распространённой является оксалатная кристаллурия, на которую приходится 68–71%, 15% составляет уратурия, 9–10 % – фосфатурия и от 5 до 3 % цистинурия [7, 8].

Всё сказанное свидетельствует о том, что ХП сформированный на фоне ДМН у детей на сегодняшний день остаётся одной из самых актуальных проблем практического здравоохранения, решение которой имеет не только медицинское, но и социальное значение.

Целью работы является комплексная оценка клинических, биохимических показателей, парциальных функций почек и показателей эндогенной интоксикации при ХДП у детей после применения «почечного тюбажа».

Материалы и методы исследования. Нами обследованы 70 детей в возрасте от 4 до 14 лет. Больные были условно разделены на 4 группы в зависимости от метода лечения. В 1-ю группу вошли 18 больных, которые получали общепринятую терапию (в первые трое суток, обычно ампициллин в/м, после получения результатов бактериологического исследования-антибактериальный препарат в зависимости от чувствительности возбудителя). 2-я группа – из 15 больных, которым антибиотики вводились лимфотропным способом, 3-я – из 17 больных, получавших РЛТ в комплексе с канефроном, а 4-я группа – из 20 больных, которым применяли РЛТ+канефрон в сочетании с электрофорезом с эуфиллином («почечный тюбаж»). Исследования показателей ЭИ и ФСП проводились у всех детей до и после лечения.

Клубочковая фильтрация почек определялась по клиренсу эндогенного креатинина (Van Slayke), креатинин крови и мочи – по суммарному содержанию хромогенов, основанному на реакции ЯФФЕ (Е.Д.Пономарёва с соавт., 1969).

Осмолярность мочи определялась криоскопическим методом на аппарате ОМК-1, Ц-01. Количественное определение оксалатов в моче проводилось по Н.В. Дмитриевой (1966). Расчёт суточной экскреции оксалатов проводился по формуле:

$(\text{Кол-во перманганата калия (KMgO}_4) \times 0,63) - 0,1 \times \text{Д}/2 = \text{мг оксалатов в сутки}$, где: 0,63 – постоянный коэффициент; Д – диурез.

Определение молекул средней массы проводили по методу И.И. Жаденова (2002), общий белок крови определяли азотометрическим: классическим методом Кьельдаля (1883) и его модификации; общий альбумин измеряли флуоресцентным методом (Миллер Ю.А., Добрецов Г.Е., 1992). Математическую обработку полученных результатов проводили с использованием компьютерных статистических программ Excel.

Учитывая фармакокинетический эффект комплекса применяемых препаратов: новокаина, который является первой составной частью РЛТ, канефрона и эуфиллина мы назвали «почечный тюбаж».

Новокаин оказывает спазмолитическое действие на гладкую мускулатуру, что способствует улучшению микроциркуляции. Основным эффектом канефрона мочегонный, спазмолитический, который способствует выделению оксалатов из почечных лоханок. Эуфиллин расслабляет мышцы, понижает сопротивление кровеносных сосудов и расширяет их, понижает давление в системе почечной артерии, увеличивает почечный кровоток, оказывает диуретическое (мочегонное) действие.

Таким образом, сочетание новокаина введённого региональным лимфотропным методом, канефрона и электрофорез с эуфиллином («почечный тюбаж») увеличивает экскрецию солей из почечной ткани и ускоряет обратное развитие воспалительного процесса путём улучшения микроциркуляции.

Сравнительная оценка показателей эндогенной интоксикации и функционального состояния почек (ФСП), в зависимости от способа лечения, показала: у детей получавших общепринятую терапию (1-я группа), перед выпиской из стационара уровень СМ, общей концентрации альбумина (ОКА), а также ФСП практически не изменялся ($P_1 > 0,1$). Более положительные сдвиги показателей эндогенной интоксикации у больных мы выявили на фоне использования РЛАТ (2-я группа). Наблюдалось достоверное снижение уровня СМ, повышение ОКА ($P_1 < 0,001$) и достоверное повышение показателей клиренса по эндогенному креатинину ($P_1 < 0,001$), осмолярности мочи ($P_1 < 0,001$). Кроме того, отмечалось увеличение суточного диуреза ($P_1 < 0,001$), по сравнению с аналогичными показателями до лечения. В целом, использование РЛАТ у детей, больных вторичным ХП на фоне ДМН оказывало положительное влияние на показатели ЭИ и ФСП, в большей степени на уровень СМ и клиренса по эндогенному креатинину, но в меньшей степени на уровень оксалурии.

Таблица

Динамика показателей парциальных функций почек у больных с ХДП
в зависимости от метода лечения ($X \pm m$)

Показатель и	Здоровые дети	До лечения	После лечения			
			I группа (n=18)	II группа (n=15)	III группа (n=17)	IV группа (n=20)
СКФ, мл/мин.м ²	98,6±7,8	68,11±1,16 $P < 0,05$	71,0±2,3 $P_1 > 0,1$	78,8±1,6 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,001$	85,5±2,8 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,001$	89,6±2,5 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,001$
Осмолярн ость мочи, ммоль/л	1000±200	623,46±21,0 $P < 0,001$	680,8±40,2 $P_1 > 0,1$	813±23,8 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,001$	975,6±37,6 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,001$	983,3±36 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,001$
Суточный диурез, л/сут.	1,7±0,036	1,02±0,028 $P < 0,001$	1,03±0,05 $P_1 > 0,1$	1,41±0,05 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,01$	1,4±0,027 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,01$	1,6±0,025 $P_1 < 0,001$ $P_2 < 0,001$

Оксалури я, мг/сут.	25±2,4	43,8±2,6 P<0,001	33,3±3,8 P ₁ >0,1	29,09±1,06 P ₁ <0,001 P ₂ >0,1	27,3±0,5 P ₁ <0,001, P ₂ <0,05	25,3±0,8 P ₁ <0,001P ₂ <0,001

Примечание: P – достоверность различия между показателями здоровых и у детей с хроническим пиелонефритом. P₁ – достоверность различия между показателями до и после лечения. P₂ – достоверность различия между традиционной терапией и группой детей, получавших модифицированное лечение.

Больные 3-й группы получали канефрон помимо РЛАТ. Мы наблюдали положительную динамику всех изучаемых показателей ЭИ, но в меньшей степени ФСП в этой группе. Так, показатели ЭИ достоверно улучшились по отношению к соответствующим показателям до лечения и к показателям после общепринятого лечения (P₁<0,001, P₂<0,001). В данной группе нами было также выявлена положительная динамика показателей ФСП (P₂<0,001), которые улучшились по отношению к соответствующим показателям 2-й группы после комплексного лечения.

У больных 4-й группы получавших канефрон и электрофорез с эуфиллином помимо РЛАТ мы наблюдали положительную динамику всех изучаемых показателей как ЭИ, так и ФСП в этой группе. Так, показатели СМ, ОКА не только достоверно улучшились по отношению к соответствующим показателям до лечения и к показателям после общепринятого лечения (P₁<0,001, P₂<0,001), но и достигли уровня здоровых детей (P>0,1). В данной группе нами было также выявлено значительное улучшение всех показателей ФСП (P₁<0,001, P₂<0,01) и оксалурии (P₁<0,001, P₂<0,01), которые также приблизились к нормативам после применения «почечного тюбажа» (P>0,1).

Всё это позволяет предполагать высокую эффективность предложенных методов терапии при вторичном ХП у детей (РЛАТ + канефрон и РЛАТ + канефрон + электрофорез с 0,5% эуфиллином) в отношении показателей ЭИ и ФСП.

ВЫВОДЫ

1. При ХДП нарушается функциональное состояние почек, что требует изыскания новых подходов к лечению, направленных на уменьшение воздействия антибиотикотерапии на функции почек и с обязательным использованием канефрона.

2. В периоде обострения ХДП значительное снижение общего альбумина плазмы крови и повышение уровня СМ в плазме крови. Полученные результаты доказывают диагностическую значимость исследованных показателей ЭИ, что позволяет рекомендовать их, в том числе, и для оценки процедур детоксикации.

3. РЛАТ является высокоэффективным методом терапии ХДП, оказывает позитивное влияние на основные показатели функции почек и эндогенной интоксикации: СКФ, осмолярность мочи, уровень СМ, общий альбумин.

4. Применение канефрона в комплексе с РЛАТ при ХДП приводит к восстановлению показателей ЭИ и к относительному улучшению показателей ФСП.

5. Применение канефрона + электрофореза с 0,5% эуфиллином в комплексе с РЛАТ при ХДП является наиболее приемлемым методом терапии. Этот метод приводит к восстановлению показателей суточного диуреза, снижению оксалурии, оказывает положительное влияние на состояние СКФ, осмолярность мочи и показатели эндогенной интоксикации: уровень СМ, общий альбумин.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов А.А. Достижения и перспективы развития нефрологии детского возраста / Баранов А.А. // Вопросы современной педиатрии. – 2007. – №6. – С. 20-24.

2. Баранов А.А. Оценка состояния здоровья детей. Новые подходы к профилактической и оздоровительной работе в образовательных учреждениях / Баранов А.А. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008. – 432 с.
3. Вялкова А.А. Современные представления о тубулоинтерстициальных нефропатиях и концепция хронической болезни почек в педиатрической нефрологии / Вялкова А.А. // Педиатрия. – 2008. – Т. 87, №3. – С. 129-131.
4. Гендлин Г.Е. Ультразвуковое исследование почек: возможности и границы метода. / Гендлин Г.Е. // Клиническая нефрология. – 2009. – №2. – С. 17-25.
5. Голев Г.Д. Формирование регистра пациентов с додиализной стадией ХПН: первая оценка результатов / Голев Г.Д. // Нефрология и диализ. – 2009. – Т. 11, № 4. – С. 370-371.
6. Длин В.В. Дисметаболическая нефропатия, мочекаменная болезнь и нефрокальциноз у детей / Длин В.В. – М.: Оверлей, 2005. – 232 с.
7. Зайкова Н.М. Факторы риска и патогенетические механизмы формирования и прогрессирования рефлюкс-нефропатии у детей / Зайкова Н.М. // Рос. вестн. перинатол. и педиатр. – 2008. – №1. – С. 63-69.
8. Кузнецова Е.Г. Показатели макро- и микроэлементного состояния у детей с хроническим пиелонефритом и дисметаболической нефропатией / Кузнецова Е.Г. Автореф. дис. канд. мед. наук. – Иваново, 2007. – 22 с.

*Худайназар Бобожанов
(Ургенч, Узбекистан)*

СПЕЦИФИКА ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

В данной статье рассматриваются специфика перевода английских медицинских терминов.

Ключевые слова: *термин, терминология, медицина, перевод, макротерминосистема, парамедицина.*

This article describes the specifics of the translation of English medical terms.

Key words: *term, terminology, medicine, translation, macrotermsystem, paramedicine.*

Современная медицинская терминология – это система систем, или макротерминосистема. Вся совокупность медицинских и парамедицинских терминов, как отмечалось, достигает нескольких сотен тысяч. План содержания медицинской терминологии очень разнообразен: морфологические образования и процессы, характерные для организма человека в норме и при патологиях на различных стадиях их развития; болезни и патологические состояния человека; формы их течения и признаки (симптомы, синдромы), возбудители и переносчики болезней; факторы окружающей среды, влияющие положительно или отрицательно на человеческий организм; показатели гигиенического нормирования и оценки; методы диагностики, профилактики и терапевтического лечения болезней; оперативные доступы и хирургические операции; организационные формы оказания лечебно-профилактической помощи населению и санитарно-эпидемиологической службы; аппараты, приборы, инструменты и другие технические средства, оборудование, мебель медицинского назначения; лекарственные средства, сгруппированные по принципу их фармакологического действия или терапевтического эффекта; отдельные лекарственные средства, лекарственные растения, лекарственное сырье и т. д. [Барсукова, 2002: 1, 77].

Спрос на профессиональный медицинский перевод вызван достаточно хорошими методами лечения в западной медицине, а также кооперацией отечественных и зарубежных врачей. Большинство медикаментов, которые не имеют аналогов, производят в зарубежных

странах.

Основные виды медицинского перевода:

- Перевод фармацевтических документов;
- Перевод документации, регулирующей клинические исследования (договора, протоколы, карты регистрации и т.д.);
- Перевод каталогов, описаний, буклетов в сфере медицины;
- Перевод инструкций по применению медикаментов;
- Перевод инструкций по установке и эксплуатации медицинского оборудования;
- Перевод медицинских страховых договоров;
- Перевод научных статей и публикаций в различных разделах медицины.

Именно эти подсистемы являются объектами изучения в курсе латинского языка и основ медицинской терминологии [Гринев, 1998: 67].

Медицинские термины характеризуются такими особенностями как наличие дефиниции, максимальная абстрактность, моносемичность, отсутствие экспрессии и эмоциональной окраски, стилистическая нейтральность, соотнесенность со специальными понятиями и строгая логичность.

Для правильного перевода термина важно знать его словообразовательную и морфологическую структуру.

Основная их классификация по строению:

Простые термины состоящие из одного слова *ulcer*- язва;

Сложные, состоящие из двух слов, которые пишутся вместе или через дефис: *immunofluorescence method*- иммунофлюоресцентный метод;

Многокомпонентные термины, имеющие в своем составе три и более слов: *saccular aneurysm of aorta*- мешотчатая аневризма аорты;

Термины-словосочетания, состоящие из нескольких компонентов: *cerebellopontodorsal tract*- мозжечково-понтодорсальный путь.

При переводе текстов медицинской тематики следует обратить внимание на следующие моменты:

1) Использование транскрипции при переводе заболеваний и лекарственных препаратов.

Klaritin is allergy relief medicine.

Кларитин является противоаллергическим лекарством.

Lymphangioma-Лимфангиома

Lymphedema-Лимфедема

Metronidazole-Метронидазол

Sulfasalazine-Сульфазалазин

Hypertrophic cardiomyopathy-Гипертрофическая кардиомиопатия

Methylmethacrylate-Метилметакрилат

Pharmacomania-Фармакомания (пристрастие к лекарственным средствам)

2) Использование транскрипции при переводе медицинских терминов.

Antibiotic-Антибиотик

Narcotic-Наркотик (наркотическое средство)

Penicillin-Пенициллин (лечебный препарат из некоторых видов плесневого грибка)

Chlamidia-Хламидия

Stimulator-Стимулятор

Hematocrit-Гематокрит

Hemoglobin-Гемоглобин

Vitamin-Витамин (вещество, необходимое для нормальной деятельности организма)

3) Грамматические трансформации (антонимический перевод, грамматические замены).

Partial atrioventricular septal defect – неполная форма открытого атриовентрикулярного канала.

There is a mild intrahepatic biliary ductal dilatation.— Незначительное расширение внутрипеченочных желчных протоков.

В данной работе, нами была предпринята попытка выявить характерные особенности терминов, точнее медицинских терминов в общем понимании. Обнаружено, что медицинская субтерминосистема отражает определенную научную классификацию понятий, принятую в данной сфере науки.

Медицинский перевод - это перевод текстов и материалов из таких областей, как медицина, фармацевтика, биология, биохимия, экология, ветеринария, медицинская техника и др.

Таким образом, проделав достаточно подробное исследование в области медицинской терминологии и специфики ее перевода, мы подошли к логическому заключению.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Барсукова М.П. К вопросу изучения медицинского дискурса // Саратовский научно-медицинский вестник. – 2002: 1. – 77 с.
2. Термины и их функционирование: Межвузовский сборник / Под ред. В.Н. Немченко. – М., 1987. – 58 с.
3. Гринев С.В., Ермаков Е.С., Сорокина Э.А. О некоторых особенностях медицинской терминологии // Медицинская терминология и гуманитарные аспекты образования в медицинском ВУЗе. – Самара, 1998. – 104 с.
4. Большой медицинский словарь. Медицинские термины, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.medsrv.ru
5. О переводе медицинского текста. Самойлов Д.В. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.practica.ru/Articles/medical.htm>

УДК 616.4

*Наталя Іванченко, Ольга Шевченко
(Павлоград, Україна)*

ЦУКРОВИЙ ДІАБЕТ – НЕ ВИРОК, А СПОСІБ ЖИТТЯ

Цукровий діабет – це широко розповсюджене ендокринне захворювання, темпи зростання якого постійно збільшуються. Медичні працівники велику увагу приділяють ранній діагностиці та комплексному лікуванню гострих та хронічних ускладнень цукрового діабету. В даний час в сучасній ендокринології з'явилися нові, більш ефективні методи лікування цього захворювання, які все більше впроваджуються в лікувальну практику.

Ключові слова: цукровий діабет (ЦД), інсулін, глюкометр, гіпоглікемічна кома, гіперглікемічна кома.

Diabetes is a widespread endocrine disease that growth rate is constantly increasing. Medical workers are paying much attention to early diagnosis and complex treatment of acute and chronic complications of diabetes. Today new, more effective methods of treatment for this disease have appeared in modern endocrinology. And they are being introduced increasingly in medical practice.

Key words: diabetes, insulin, blood glucose meter, hypoglycemic coma, diabetic coma

Цукровий діабет – це хронічне ендокринне захворювання, зумовлене абсолютною або відносною інсуліновою недостатністю, воно є одним з найдавніших захворювань.

У стародавній писемності Китаю, Індії, Єгипту (1500 р. до н.е.) знаходять згадки про хворобу, при якій хворі виділяють «солодку» сечу. Визначення «цукровий діабет» введено

грецьким цілителем Аретеусом Каппадоцьким, який жив в 200 році до нашої ери і назвав дане захворювання *diabetes*, що означало «проходити крізь». Пізніше було добавлено слово *mellitus* – «цукор, мед».

Однак причина виникнення даного захворювання стала відома тільки в кінці минулого століття, коли лікарі провели експеримент по видаленню підшлункової залози у собаки. Після цієї операції у тварини розвинувся цукровий діабет. Причина стала відома, але пройшло, ще багато років, перш ніж в 1921 році в м. Торонто молодий лікар і студент медичного факультету виділив із підшлункової залози собаки речовину, яка знижувала рівень цукру в крові. Ця речовина була названа інсуліном, і в січні 1922 р. перший пацієнт з цукровим діабетом почав отримувати перші ін'єкції, що і врятувало йому життя.

На сьогоднішній день цукровий діабет залишається найпоширенішою ендокринною патологією та набув статусу неінфекційної епідемії ХХІ ст. За даними ВООЗ загальна кількість хворих на діабет у світі становить близько 250 млн. В Україні, на даний час, понад 1 млн. людей – хворі на цукровий діабет, і серед них 160-170 тис. одержують інсулін.

У Павлограді, місті, де знаходиться наш коледж, захворюваність ЦД вища ніж в цілому по Дніпропетровській області. Середній показник становить 414 на 10 тис. населення, в той час, як обласний показник не перевищує 363 на 10 тис. 859 пацієнтів у місті на сьогоднішній день отримують інсулін. За 2015 р. зареєстровано 132 нових випадки захворювання.

Ці факти не залишили байдужими студентів Павлоградського медичного коледжу, які на власні очі зіткнулися з пацієнтами, що знаходяться на лікуванні у відділеннях лікарень міста з приводу цукрового діабету та його ускладнень. Крім цього, в середньому 1-2 студенти на кожному курсі нашого закладу мають діагноз: цукровий діабет I типу. Дана проблема спонукала до відкриття в Павлоградському медичному коледжі «Школи діабетика».

Перш ніж розпочати роботу «Школи діабетика» студенти-гуртківці Павлоградського медичного коледжу дуже досконало вивчили дану проблему в усіх напрямках під контролем та за підтримкою міського ендокринолога, викладачів коледжу, та переконалися, що цукровий діабет у пацієнтів дебютує зі спраги (полідіпсії), збільшення добового діурезу (поліурії), підвищення апетиту (поліфагії), а в подальшому приводить до тяжких ускладнень, які можуть загрожувати життю [1, с. 58].

Гуртківці розподілились на декілька пошуково-дослідницьких груп.

I група вивчала основні причини, які приводять до розвитку ЦД, особлива увага приділялась спадковості, перенесеним захворюванням та особливостям харчування [2, с. 76].

II група дослідила основні клінічні ознаки цукрового діабету та його ускладнення, спираючись на історії хвороб пацієнтів, які, знаходились на лікуванні в терапевтичному, хірургічному, реанімаційному відділеннях та відділенні гемодіалізу, а також амбулаторні картки пацієнтів з ЦД [3, с. 47].

III група опрацювала інформацію, щодо сучасних глюкометрів, які наявні в аптечній мережі. Представлені моделі відрізняються розмірами, специфікою інтерфейса, показниками точності і функціональності. Було акцентовано увагу на тому, що основними критеріями при виборі є: надійність, точність, зручність, економічність експлуатації. Відмічено також, що деякі глюкометри, крім рівня глюкози в крові, дають змогу виміряти і рівень холестерину та тригліцеридів. Вся інформація була представлена у вигляді проекту «Сучасні методи діагностики цукрового діабету» з використанням відеоматеріалів.

IV група студентів вивчала сучасні напрямки в лікуванні ЦД, як I так і II типу, зокрема інсулінотерапію. Акцент було зроблено на сучасних інсулінах, їх різновидах та формах випуску, тому, що це є основний, на даний момент, метод лікування у разі ЦД I типу. Порушення дозування або раціону та режиму харчування при інсулінотерапії може призвести до гіпоглікемії або гіперглікемії. Тому в наш час термін «терапевтичне навчання» офіційно визначено ВООЗ і воно є обов'язковим елементом лікування ЦД будь якого типу. У відношенні пацієнтів з цукровим діабетом I типу, це перш за все, означає, що пацієнт повинен стати грамотним інсулінотерапевтом [4, с. 123].

Мета інсулінотерапії:

- нормалізувати обмін глюкози (ідеально – нормалізувати вміст глюкози в крові натще, не допускати після прийому їжі її надлишкового підвищення;
- оптимізувати дієту і підтримувати нормальну масу тіла хворого;
- підвищити якість життя хворого;
- проводити профілактику розвитку або звести до мінімуму судинні та неврологічні ускладнення діабету.

В своїй презентації гуртківці проаналізували переваги та недоліки сучасних медичних пристроїв для введення інсуліну, таких як: інсулінові шприці, інсулінові помпи, шприці-ручки. Акцентувалась увага на місцях і шляхах введення інсуліну в залежності від його виду [6, с. 19]. Було відмічено, що більшість пацієнтів, по можливості, віддають перевагу шприцу-ручці тому, що у неї:

- доза інсуліну встановлюється кроком в 1 ОД,
- гільза має більший обсяг і дозволяє рідше її міняти,
- дозування інсуліну виконується з більшою точністю, ніж в звичайних інсулінових шприцах;
- ін'єкція проходить непомітно і швидко;
- голки в шприці-ручці завжди тонші, ніж у самого якісного шприця.

Студенти звернули увагу на те, що помпи для введення інсуліну вводять ліки під високим тиском без ін'єкції, але багато діабетиків відмічають, що використання даного методу супроводжується дискомфортом і білью, ще сильнішими, ніж при ін'єкції. З цієї причини інсулінові помпи особливої популярності не набули.

Не зважаючи на те, який вид інструменту вибере пацієнт для введення інсуліну, конче потрібна строга дисципліна і відточування навичок ін'єкцій, що дає необхідні та ефективні результати при інсулінотерапії. Якщо хворий не застосовує адекватного лікування, не вміє правильно вводити дозу інсуліну - це веде до подальшого розвитку захворювання і появи маси ускладнень, які вкорочують життя хворого.

У група студентів досліджувала та аналізувала гострі та хронічні ускладнення цукрового діабету. Особливу увагу, в першу чергу, було звернуто на клінічні прояви гострих ускладнень: гіпо- та гіперглікемічної ком та на невідкладну долікарняну та лікарняну допомогу, а також на хронічні ускладнення, які призводять до зниження зору та слуху, підвищення артеріального тиску, наявності трофічних виразок та формування «діабетичної стопи» у таких хворих [5, с. 103].

Окрім того, були порушені питання новітніх методів лікування цукрового діабету такі як:

1. найсучасніші методики:

- лікування за допомогою стовбурових клітин є одним з найбільш перспективних методів у майбутньому, за його допомогою, можливо, медицина зможе повністю вирішити проблему порушення вуглеводного обміну. Суть інноваційного лікування полягає у вирощуванні β-клітин в лабораторних умовах;

- пересадка коричневого жиру, яка знижує потребу організму в інсуліні і нормалізує вуглеводний обмін за рахунок значного засвоєння молекул глюкози ліпідними клітинами бурого жирового прошарку;

- щеплення від діабету спеціальною вакциною, яка «вчить» власну імунну систему не знищувати β-клітини підшлункової залози.

2. використання нової апаратури:

- лазерного датчика для вимірювання глікемії від компанії Net Scientific, який всього за 30 секунд роботи визначає концентрацію глюкози в сироватці без проколювання пальця і забору крові;

- приладу для інтраназальних інгаляцій глюкагону;

- більш удосконалених моделей інсулінових pomp, які мають систему запобігання

засмічення трубочок апарату, самостійну підшкірну фіксацію голок;

- апарату «Магнітотурботрон», який збільшує кількість кисню в сироватці та знижує рівень глюкози крові.

Увесь матеріал, який представили пошуково-дослідницькі групи, студенти-гуртківці ретельно опрацювали на своєму першому підготовчому засіданні. Після цього було проведено засідання-конференцію за участю міського ендокринолога, викладачів та студентів коледжу, які зокрема страждають на цукровий діабет. На засіданні навчали пацієнтів з ЦД основам самоконтролю, знайомили з правилами поведінки при діабеті (раціональне харчування, режим дня і фізичні навантаження), з основними механізмами дії цукрознижуючих засобів, та приділялася увага профілактиці ускладнень [7, с.72].

Було відмічено, що підхід до лікування, раціону харчування, фізичних навантажень кожної людини повинен бути індивідуальним. Кожен діабетик повинен добре знати свій організм, знати як діє на нього той чи інший лікарський засіб, знати як швидко підвищується глюкоза крові після вживання певних продуктів. Пацієнт повинен розуміти причину і наслідки коливання цукру і вміти самостійно корегувати свій стан. Партнерство та співпраця з медичними працівниками – запорука успіху в досягненні компенсації цукрового діабету [8, с. 61].

На засіданні-конференції було передбачено: вимірювання цукру за допомогою глюкометра, вимірювання артеріального тиску, тренінги з інсулінотерапії, знайомство з сучасними ендокринологічними досягненнями, перегляд відеофільмів і ілюстрованих презентацій.

Аналізуючи результати проведеної роботи ми впевнилися, що даним захворювання страждає безліч людей, але при цьому вони ведуть нормальне життя та є повноцінними членами суспільства.

При належному відношенні до захворювання можна досягти практично всіх тих цілей, які перед собою ставить людина. В наш час це захворювання вже не є вироком, цукровий діабет - це не просто хвороба, а особливий спосіб життя. І навчитися бути повноцінними членами суспільства хворим на цукровий діабет допомагає «Школа діабетика».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Швед М. І. Клінічна ендокринологія в схемах і таблицях / М. І. Швед, Н. В.Пасечко, Л. П. Мартинюк. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2006. – С.57-73, 112-117, 169-187, 264-276, 285-287.
2. Зак К.П. Сахарный диабет. Имунитет. Цитокины. / К.П. Зак, Н.Д. Тронько, В.В. Попова, А.К. Бутенко. – К.: Книга-плюс, 2015. – С. 74-88, 112-202.
3. Дідов І.І. Алгоритми спеціалізованої медичної допомоги хворим на цукровий діабет. Методичні рекомендації / І.І. Дідов, Г.А. Мельниченко. – К.: Здоров'я, 2013. – С.46-75, 121-132.
4. Тронько Н.Д. Инсулинотерапия: вчера, сегодня, завтра./ Н.Д.Тронько, Л.К.Соколова, Е.И. Ковзун, И.П. Пастер. – К.: Медкнига, 2014. – С.122-192.
5. Удовиченко О.В. Диабетическая стопа. Практическое руководство / О.В.Удовиченко, Н.М.Грекова. – М.: Медицина, 2010. – С.34-51, 103-143, 232-237.
6. Тронько М.Д. Актуальні аспекти інсулінотерапії у пацієнтів із цукровим діабетом/ М.Д. Тронько, Ю.І. Караченцев, Л.К. Соколова, Н.О. Кравчун // Ендокринологія. – 2014 – №5. – С.17-20.
7. Ефимов А.С. Актуальные вопросы лечения сахарного диабета и его осложнений / А.С.Ефимов, Б.Н. Маньковский, Е.П.Костюк // Журн. АМН України. – 2000. – №3. – С.71-84.
8. Корж О. М. Сучасні напрямки профілактики цукрового діабету та його ускладнень./ О. М. Корж // Проблеми ендокринної патології. – 2012. – №9. – С. 60-64.

УДК 575.113 +612.015.1 +612.68

Руслан Козовий, Роман Шулепа
(Івано-Франківськ, Україна)

ЦИТОГЕНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ У ДОВГОЖИТЕЛІВ ПРИКАРПАТТЯ ХВОРИХ НА АРТЕРІАЛЬНУ ГІПЕРТЕНЗІЮ ТА ОСТЕОАРТРОЗ

Проведений аналіз основних цитогенетичних показників (частота та спектр хромосомних аберацій, асоціацій акроцентричних хромосом) у 264 довгожителів Прикарпаття. Отримані результати порівнювали між особами хворими на артеріальну гіпертензію (АГ) і остеоартроз (ОА), хворими тільки на АГ, хворими тільки на ОА і здоровими. Встановлено тенденцію різниці залежності цитогенетичних показників у досліджуваних групах від стану здоров'я довгожителів.

Ключові слова: артеріальна гіпертензія, остеоартроз, довгожителі, каріотип, хромосомні аберації, асоціації акроцентричних хромосом.

The analysis of major cytogenetic parameters (frequency and spectrum of chromosomal aberrations, associations acrocentric of chromosomes) 264 centenarians in the Carpathians was conducted. The results were compared between patients with arterial hypertension (AH) and osteoarthritis (OA) patients with AH, patients with OA and healthy patients. The tendency was established as: cytogenetical indexes depend on the health of centenarians.

Keywords: hypertension, osteoarthritis, centenarians, karyotype, chromosomal aberration, an association of acrocentric chromosomes.

Старіння властиве майже усім живим організмам і протікає на всіх рівнях організації живого: від молекулярно-генетичного до організового [1]. Згідно сучасних уявлень клітинної теорії старіння вагомими факторами є накопичення клітинних порушень, послаблення механізмів виживання і відновлення клітин і тканин. Найбільш частими серед них є спонтанні мутації в соматичних клітинах, зокрема структурні аберації хромосом. У багатофакторному процесі старіння останнім належить суттєва роль [2]. При дослідженні різних цитогенетичних і молекулярно-генетичних порушень у більшості випадків було встановлено, що частота їх виникнення збільшується із віком. Це стосувалося хромосомних аберацій (ХА) мікроядер, втрати теломерних повторів, мутацій в глікофориновому локусі, розривів ДНК [3-7], тощо.

Зміни каріотипу можуть вказувати на структурні порушення хромотипу, зумовлені екзо- та ендогенними чинниками, стан адаптивних можливостей організму тощо. Саме з таких позицій ми підходили до оцінювання частоти та спектру ХА, асоціацій акроцентричних хромосом (ААХ) у лімфоцитах периферійної крові довгожителів Прикарпаття.

Мета дослідження. Вивчення особливостей основних цитогенетичних показників (частоти та спектру хромосомних аберацій, асоціацій акроцентричних хромосом) у довгожителів Прикарпаття хворих на артеріальну гіпертензію (АГ) і остеоартроз (ОА) та здорових.

Для дослідження особливостей каріотипу створено вибірки з урахуванням стану здоров'я довгожителів: хворі на АГ другого ступеня та другої стадії та ОА другого ступеня (n=83), довгожителі хворі на АГ (n=76), довгожителі хворі на ОА (n=49) та відносно здорові (n=56). Проведення цитогенетичного аналізу довгожителів базувалося на дослідженні каріотипу лімфоцитів периферійної крові згідно стандартів [8]. Окрім ідентифікації хромосомних аберацій, вивчали кількість асоціацій акроцентричних хромосом (ААХ). Наявність ААХ оцінювали за критеріями, розробленими О.К. Фроловим і співавт. (1993) [9].

Результати та їх обговорення.

Цитогенетичний аналіз першочергово був проведений у довгожителів хворих на артеріальну гіпертензію, поєднану з остеоартрозом. Отримані результати порівнювали з такими у довгожителів без вищезгаданої патології. Середні показники частоти ХА були наступними: $(3,01 \pm 0,27)$ у довгожителів із АГ та ОА, а у здорових осіб – $(2,17 \pm 0,53)$. У довгожителів хворих на АГ або на ОА відмінності від частоти ХА в осіб контрольної групи (здорових довгожителів) були ще менш значущими, відповідно $(2,56 \pm 0,33)$ і $(2,45 \pm 0,27)$ відповідно. При порівнянні отриманих показників, виявлено тенденцію до збільшення частоти ХА залежно від стану здоров'я довгожителів. Так, у осіб із поєднаною патологією, а саме АГ і ОА частота ХА була більшою в 1,17 рази порівняно із такою у довгожителів хворих тільки на АГ і в 1,22 рази порівняно із такою у довгожителів хворих тільки на ОА, відповідно.

Нами реєструвалась індивідуальна мінливість частоти ХА серед обстежених довгожителів від 0,22 до 5,01 %.

Аналіз частоти ХА у осіб різної статі чотирьох груп достовірного статевих диморфізму не виявив. Однак, було діагностовано тенденцію до більшої частоти порушень хромосомного апарату в чоловіків-довгожителів.

При дослідженні ХА нами враховувались всі аберації хромосомного і хроматидного типів, які вірогідно можна розпізнати при груповому каріотипуванні на рівномірно пофарбованих препаратах метафазних хромосом.

Нестабільні хромосомні аберації (дицентрики, кільця, фрагменти) призводять до загибелі клітин, стабільні (транслокації, інсерції), як відомо, супроводжують онтогенез, а також можуть впливати на життєво важливі функції клітин. Подібна генетична нестабільність соматичних клітин передумовлює глибокий вплив на генну експресію, що призводить до генетичних та епігенетичних змін та в подальшому до дегенерації і атрофії клітин, тканин. Останнє є причиною старіння організму в цілому.

Отримані результати не суперечать багаточисельним цитогенетичним дослідженням, які були проведені Н. П. Бочковим та співавторами [10, 11]. Ними встановлено відсутність змін загальної кількості абераційних метафаз залежно від статі та віку людини. Проте після 80 років кількість фрагментів зростає, а кількість хроматидних обмінів зменшується. Це підтверджено науковими працями А. М. Чеботарьова [12], які пов'язують це з більш ефективним перебігом репараційних процесів у молодому віці.

При вивченні показника адаптивних можливостей та імуногенетичного статусу організму – асоціацій акроцентричних хромосом, достовірних статевих змін у всіх обстежених довгожителів не виявлено [13]. Відзначалися коливання кількості ААХ залежно від стану здоров'я. Встановлено, що середня частота клітин з ААХ у довгожителів хворих на АГ та ОА переважала таку в осіб без вищезгаданої патології.

При аналізі враховували всі можливі варіанти асоціацій між парами хромосом. Показник середньої кількості ААХ в одній клітині у довгожителів першої групи був більшим в 1,07 порівняно із таким у осіб із другої групи, в 1,32 порівняно із такою у осіб із третьої групи та в 1,75 рази ($p < 0,05$) із такою у осіб із четвертої групи (здорові довгожителі). Подібна тенденція збереглась при аналізі показника числа асоційованих хромосом в одній клітині.

Кількість асоційованих хромосом в одній клітині була мінливою і становила в здорових довгожителів $(1,80 \pm 0,31)$ та $(3,2 \pm 0,15)$ і $(3,8 \pm 0,18 \%)$ у осіб із АГ і ОА, відповідно. При порівнянні даного показника у довгожителів з коморбідною патологією виявлено його перевагу над таким у здорових довгожителів у 1,18 рази, що свідчить про знижений імуноцитогенетичний статус організму. Найчастіше зустрічались ААХ з двома та трьома асоційованими хромосомами, рідше з трьома, чотирма та п'ятьма.

Так, частота асоціацій, які включали дві та три акроцентричні хромосоми у довгожителів хворих на АГ і ОА складала $(80,93 \pm 1,01)$ і $(19,67 \pm 0,31) \%$. Асоціації, до яких входили чотири і п'ять акроцентричних хромосом, виявлялись в даній досліджуваній групі рідше, відповідно

($3,68 \pm 0,21$) і ($1,02 \pm 0,09$) %. У двох довгожителів хворих на АГ і ОА виявлено ААХ з шести хромосом ($0,03 \pm 0,01$) %. У довгожителів із другої, третьої та четвертої досліджуваних груп достовірних відмінностей цих показників не виявлено. Таким чином встановлено більша кількість цитогенетичних порушень (ХА, ААХ) у лімфоцитах периферійної крові довгожителів із захворюваннями на АГ та ОА порівняно із здоровими.

Висновки. Нами встановлена наступна особливість збільшення частоти ХА у довгожителів Прикарпаття: здорових < хворих на ОА < хворих на АГ < хворих на АГ і ОА. У спектрі ХА всіх обстежених переважали нестабільні хромосомні аберації. Виявлено тенденцію різниці показників ААХ у досліджуваних групах таку ж, як і при вивченні частоти ХА. Показник середньої кількості ААХ в одній клітині у довгожителів першої групи (довгожителів хворих на АГ і ОА) був більшим в 1,07 порівняно із таким у осіб із другої групи (довгожителів хворих на АГ), в 1,32 порівняно із такою у осіб із третьої групи (довгожителів хворих на ОА) та в 1,75 рази ($p < 0,05$) із четвертою групою (здорові довгожителі).

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку полягають у визначенні частоти поліморфних варіантів делецій генів системи детоксикації ксенобіотиків GSTT1 і GSTM1 у довгожителів, які сприяють адаптації організму до впливу різноманітних екзогенних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берестяна А.М. Роль мутагенних факторів в процесі старіння живих організмів / А.М. Берестяна, Д.М. Гродзинський // Науковий вісник Ужгородського університету (сер. Біолог.). – 2011. – Вип. 20. – С. 118-127.
2. Болтіна І.В. Вплив шкідливих чинників та хронічної патології на цитогенетичні показники лімфоцитів периферійної крові у людей різного віку / І.В. Болтіна // Пробл. Старения и долголетия. – 2008. – Т. 18, № 4. – С. 433-441
3. Harman D. Free radical theory of aging / D. Harman // Mutation Research. – 1992. – 275. – Р. 257-266.
4. Чеботарев А.Н. Закономерности хромосомной изменчивости соматических клеток человека // Вестник РАМИ. – 2001. – № 10. – С. 64-69.
5. Lindsey J. In vivo loss of telomeric repeats with age in humans / J. Lindsey, N.I. McGill, D.K. Green, H.I. Cooke // Mutation Research. – 1991. – 1991. – 256. – Р. 45-48.
6. Анисимов В.Н. Молекулярные и физиологические механизмы старения. – СПб.: Наука, 2003. – 468 с.
7. Чернюк Н. В. Значення генотипічних і фенотипічних маркерів для визначення спадкової схильності до розвитку хронічного обструктивного захворювання легень / Н. В. Чернюк // Буковинський медичний вісник. – 2008. – № 3. – С. 52-55.
8. Зерова-Любимова Т.Е., Горовенко Н.Г. Цитогенетичні методи дослідження хромосом людини: Методичні рекомендації. – К., 2003. – 24 с.
9. Фролов А.К., Арцимович Н.Г. Сохин А.А. Иммуноцитогенетика. – М.: Медицина, 1993. – 239 с.
10. Бочков Н.П. Наследственные болезни: национальное руководство / Под ред. Бочкова, Е.К. Гинтера, В.П. Пузырева. – М.: ГЕОТАР-Медиа, 2012. – 936 с.
11. Бочков Н.П. База данных для анализа количественных характеристик частоты хромосомных aberrаций в культуре лимфоцитов периферической крови человека / Н.П. Бочков, А.Н. Чеботарев, Л.Д. Катосова // Генетика. – 2001. – Т. 37, №4. – С. 549-557.
12. Чеботарев А.Н. Закономерности хромосомной изменчивости соматических клеток человека // Вестник РАМИ. – 2001. – № 10. – С. 64-69.
13. Багацкая Н.В. Особенности ассоциирования акроцентрических хромосом у больных ревматоидным артритом / Н.В. Багацкая, Е.В. Медзяновская // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Біологія. – 2011. – Вип. 11. – С.71-76.

ТЯЖЕСТЬ ТЕЧЕНИЯ ВНЕБОЛЬНИЧНОЙ ПНЕВМОНИИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СОПУТСТВУЮЩЕЙ ПАТОЛОГИИ

В статье рассмотрены вопросы внебольничной пневмонии зависимость ее течения от сопутствующих заболеваний. Это достаточно хорошо изученная проблема в развитых странах, но данные о ситуации с внебольничной пневмонией в Узбекистане практически отсутствуют. В связи с тем, что риски со стороны окружающей среды и восприимчивых групп населения и течения пневмонии на фоне сопутствующих заболеваний обнаруживаются по всему миру, вполне вероятно, что проблема недооценивается.

Ключевые слова: пневмония, внебольничная, отдаленные результаты, скорость оседания эритроцитов, сопутствующая патология.

Extra hospital pneumonia is the most well studies problem in the developed countries, but the data about situation with extra hospital pneumonia in the Republic of Uzbekistan is practically absent. Concerning that risks by environment and sensitive groups of population are determined worldwide, quite possibly that this problem is not underestimated.

Key words: pneumonia, extra hospital, erythrocytes sedimentation rate, accompanying pathology.

Внебольничная пневмония – острое заболевание, возникшее во внебольничных условиях (вне стационара, или диагностированное в первые 48 ч от момента госпитализации, или развившееся у пациентов, не находившегося в отделениях длительного медицинского наблюдения 14 суток более) и сопровождающееся симптомами инфекции нижних отделов дыхательных путей (лихорадка, кашель, выделение мокроты, возможно гнойной, боль в грудной клетке, одышка) и рентгенологическими признаками «свежих» очагово-инфильтративных изменений в легких, при отсутствии очевидной диагностической альтернативы [1, с. 18-19]. В большинстве развитых стран показатель смертности при пневмонии составляет 50-60:100 тыс. населения. Можно сказать, что эти данные представляются заниженными, поскольку пневмония не относится к числу заболеваний, подлежащих обязательной регистрации. Течение, тяжесть и прогноз внебольничной пневмонии зависит от многих факторов, включая степень тяжести заболевания, распространенность пневмонической инфильтрации, возраст и наличие сопутствующих заболеваний. Частота госпитализации больных внебольничной пневмонией в значительной степени зависит от организации системы здравоохранения и предпочтений врача, составляя от 15 до 42% [2, с. 30-59]. Общей тенденцией является переоценка врачом риска летального исхода внебольничной пневмонии и госпитализация пациентов с минимальным риском. В тех же случаях, когда госпитализация больного внебольничной пневмонии оправдана с медицинских позиций, показатели ожидаемой летальности колеблются от 4 до 37% (у лиц старших возрастных групп) [1, с. 28-29]. С учетом описанных особенностей патогенеза внебольничной пневмонии очевидно, что ее этиология в подавляющем большинстве случаев связана с микрофлорой верхних отделов дыхательных путей, состав которой зависит от внешней среды, возраста пациента, общего состояния здоровья и сопутствующей патологии. Классическими объективными признаками внебольничной пневмонии являются укорочение (тупость) перкуторного звука над пораженным участком легкого, локально выслушиваемое бронхиальное дыхание, фокус звучных мелкопузырчатых хрипов или крепитации, усиление бронхофонии и голосового дрожания. Впрочем, у части пациентов объективные признаки внебольничной пневмонии могут отличаться от типичных или отсутствовать вовсе, особенно

если заболевание протекает на фоне сопутствующей патологии – сахарного диабета или анемии (примерно у 20%). Данные клинического анализа крови не позволяют высказаться о потенциальном возбудителе внебольничной пневмонии, но могут сказать о степени тяжести внебольничной пневмонии [3, с. 109-119].

Актуальность темы. Высокой уровень одномоментной заболеваемости внебольничной пневмонией, преимущественно в варианте тяжелого и жизнеугрожающего течения в сочетании с сопутствующей патологией (75,4%), летальные исходы (6,7%), нанесение значительного ущерба здоровью населения. Проблема проявлений отдаленных результатов пневмоний приобретает сегодня все большую актуальность в связи с резко возросшим темпом и интенсивностью рабочей активности людей, повышением качества труда, а так же загрязнение окружающей среды и сопутствующей патологией тоже оставляет свой отпечаток на здоровье человека.

Тяжесть течения пневмонии в основном определяется клиническим состоянием больного и изменениями со стороны общего анализа крови – это лейкоцитоз, ускоренным СОЭ.

Цель. Изучить влияние сопутствующей патологии у больных на тяжесть течения и прогноза внебольничной пневмонии.

Материалы и методы. Нами было обследовано 50 больных в возрасте 21-90 лет с диагнозом внебольничная пневмония, различной степени тяжести, различными сопутствующими патологиями. Все больные находились на стационарном лечении в отделении пульмонологии ГМО №1, г. Самарканда. Больные были обследованы по стандарту: общий анализ крови, мочи, ЭКГ, рентген обследование, анализ мокроты. Среди обследованных 90% больных были с патологиями со стороны сердечнососудистой системы, с сахарным диабетом 10% больных, с заболеваниями печени 8% больных, с анемией 52% больных.

Результаты. По результатам исследования тяжесть пневмонии с сопутствующей патологией мы оценивали у больных по выраженности ускоренного СОЭ. Среди больных внебольничной пневмонией с сопутствующей патологией со стороны сердечнососудистой системы у 51% наблюдалось ускоренное СОЭ, среди больных с сопутствующим сахарным диабетом ускоренное СОЭ до 70 мм/ч у 60% больных наблюдалось ускоренное СОЭ, с заболеваниями печени у 50% больных наблюдалось ускоренное СОЭ.

Выводы. С практических позиций целесообразно выделять группы пациентов с внебольничной пневмонией с учетом возраста, сопутствующей патологии и тяжести заболевания. Между этими группами могут наблюдаться различия не только в этиологической структуре, но и в прогнозе заболевания [4, с. 243-250]. Разделение больных внебольничной пневмонией на амбулаторных (те, кого можно лечить в амбулаторно-поликлинических условиях) и стационарных (те, кто в силу тяжести основного заболевания или социальных условий нуждается в госпитализации) является принципиально важным. По результатам исследования больше 50% с сопутствующей патологией наблюдалось ускоренное СОЭ. В литературе данные о повышении СОЭ у больных с внебольничной пневмонией в среднем процентном соотношении не приводится. При лечении больных с внебольничной пневмонией, желательно учитывать сопутствующую патологию, так как это влияет на тяжесть течения заболевания, на отдаленные проявления и от этого зависит прогноз.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Чучалин А.Г., Синопальников А.И., Стручунский Л.С. и др. Внебольничная пневмония у взрослых: практические рекомендации по диагностике, лечению и профилактике // Клинический Микроб Антимикроб Химотер. – 2006. – №8. – С. 54-86.
2. Гогин Е.Е. Острые пневмонии. В кн.: Диагностика и лечение внутренних болезней: Руководство для врачей. В 3-х томах. Т.2. / Под ред. Ф.И.Комарова. – М.: Медицина, 1991. – С.30-59.

3. Metlay JP, Fine MJ. Testing strategies in the initial management of patients with community-acquired pneumonia // Ann Intern Med. – 2003. – №138. –Р. 109-118.
4. Fine MJ, Auble TE, Yealy DM, et al. A prediction rule to identify low-risk patients with community-acquired pneumonia // N Engl J Med. – 1997. – №336. – Р. 243-250.
5. Чучалин А.Г. Пульмонология. Белая книга. – М., 2003.
6. Синопальников А.И. Определение, классификация и эпидемиология внебольничной пневмонии. В кн.: Клинические рекомендации. Внебольничная пневмония у взрослых / Под ред. А.Г.Чучалина, А.И. Синопальникова. – М.: Издательство «Атмосфера», 2005. – С. 7-14.

УДК 616.31-002:615.4

*Нодира Мустафаева, Эркин Ибрагимов, Нигора Абсаламова
(Самарканд, Узбекистан)*

МЕТОДЫ УЛУЧШЕНИЯ ЛЕЧЕНИЯ ХРОНИЧЕСКОГО РЕЦИДИВИРУЮЩЕГО АФТОЗНОГО СТОМАТИТА

Наиболее распространенным заболеванием СОПР является ХРАС. Его частота в популяции колеблется от 5 до 50 %. В амбулаторных условиях обследовано 77 пациента с хроническим рецидивирующим афтозным стоматитом (ХРАС). Больные были разделены на две группы: 1 группа (29 пациентов) с традиционным лечением, 2 группа (48 пациентов) с комплексном лечением с препаратом «Phlogenzym». По результатам исследования применение препарата «Phlogenzym» для лечения ХРАС, является эффективным, так как проведенные исследования ферментов в крови с помощью биохимических и гемостазиологических исследований после курса лечения «Phlogenzym» свидетельствуют о позитивных и стабильных изменениях нормализации системы гемостаза.

Ключевые слова: *хронический рецидивирующий афтозный стоматит, препарат «Phlogenzym», биохимические и гемостазиологические исследования.*

Актуальность. В сборнике дермато-венерологической терминологии Б.Б.Ганичев приводит следующие синонимы: рецидивирующие хронические афты, хронический некротический стоматит, невротические язвы слизистой оболочки полости рта, хронические афтозные язвы, диспептические язвы, разъедающие язвы, возвратные афты, рубцующиеся афты, гигантские афты и др.(1,2).

В.А.Епишев (1972) в Узбекистане обнаружил рецидивирующий стоматит у 87,8 % больных, страдающих болезнями ЖКТ. Так у 60 % больных заболевание возникает на фоне поражения желудочно-кишечного тракта. Stanley (1973) наибольшую распространенность заболевания выявил у студентов (50 % обследованных). (3)

Установлено, что микрофаги (нейтрофильные гранулоциты) имеют неоднородную сложную рецепторную структуру (4) и содержат в цитоплазме биохимически активные вещества, которые играют важную роль в процессах иммунитета, в переваривании фагоцитируемых объектов и регенераторных процессах. Нейтрофилы воспринимают физико-химические свойства окружающей среды, с которой он контактирует. Это связано с наличием у нейтрофилов рецепторного аппарата (5).

Согласно современным представлениям цитофизиологии рецепции, внешнее раздражение нейтрофилов, сопровождается структурно-функциональными сдвигами в плазматической мембране, представляющей собой сложную ферментную систему, которая контролирует внутриклеточный гомеостаз и опосредует его изменения в ответ на внешние воздействия (6).

В результате стимулирующих воздействий полностью раскрываются функциональные возможности нейтрофилов (перестройка метаболизма, миграция, адгезия, поглощение, образование пищеварительных вакуолей, секреторная дегрануляция) (7,8).

Таким образом, под влиянием стимулирующих агентов происходит распад лизосом нейтрофилов, содержащих высокие концентрации различных гидролитических ферментов (9,10).

Цель исследования: Определить эффективность флогэнзима в комплексном лечении больных ХРАС с учетом формы и степени тяжести заболевания.

Материал и методы: нами в амбулаторных условиях обследовано 77 пациента с хроническим рецидивирующим афтозным стоматитом (ХРАС) на городском стоматологическом поликлинике. Больные были разделены на две группы: 1 группа (29 пациентов) с традиционным лечением, 2 группа (48 пациентов) с комплексным лечением с препаратом «Phlogenzym».

Возраст больных к моменту обследования составлял от 25 года до 60 лет (средний возраст $33,4 \pm 4,8$ лет). Давность заболевания у обследуемых составляла от 2 до 5 лет (средняя давность $5,4 \pm 3,1$ лет). В исследовании пациентов использовались стоматологические, клиничко-лабораторные и биохимические методы диагностики. Для контроля клинической эффективности лечения использовали: индекс Грина-Вермиллиона. Для определения состояния зубов использовали – индекс КПУ. Проводилась индексная оценка состояния гигиены полости рта по методу R.Stallarda с соавт. (1969). В работе использовали зубную формулу, рекомендованно. Первую группу проводили общее принятое лечение, в лечение которых входили местно-обезболивающая терапия (пиромекаин, лидокаин и др.), антисептическая обработка (хлоргексидин, фурацилин, перекись водорода и др.), обработка афт и язв ферментами (трипсином, лизоцимом и др.), применение эпителизирующих средств (масло облепихи, шиповника, витамины А,Е, метилурациловая мазь, солкосерил и др.). Из общего лечения назначались: десенсибилизирующая терапия, витаминотерапия, стимулирующая терапия. Из физиотерапевтических средств назначалась лазерная терапия.

Во вторую группу включены 48 пациентов которым, наряду с вышеперечисленным традиционным противовоспалительным методом лечения, с целью предупреждения возникновения рецидивов заболевания мы применяли системную энзимотерапию, обладающая противовоспалительным и иммуномоделирующим действием. Нами применен препарат «флогэнзим» (в одном драже содержится: панкреатин 100 мг, флогэнзим 60 мг, бромелаин 45 мг, линаза 10 мг, амилаза 10 мг, трипсин 24 мг, химотрипсин 1 мг, рутозид 50 мг). Применять надо натощак не менее чем за 30 мин до еды, запивать большим количеством жидкости (не менее 200мл), по одной драже 3 раза в сутки. Средний курс 8-10 процедур до наступления стойкого клинического выздоровления (нормализация гигиенических и биохимических признаков).

Результаты исследования:

Результаты лечения в группах мы оценивали на 10-е сутки лечения. Клиническая картина заболевания у пациентов с ХРАС после проведенного курса лечения препаратом «Phlogenzym» характеризовалась следующим образом: так, при фибринозной форме хороший эффект и значительное улучшение при традиционном методе получены у 9 (30,4%) больных, а при включении СЭТ в этой же форме эти результаты достигнуты у 15 (31,0%) больных. Совершенно другую картину мы наблюдаем при рубцующейся и деформирующей форме ХРАС, где особенно заметно улучшение эффективности лечения. Так при традиционном методе лечения хорошее и значительное улучшение получено у 6 (20,8%) больных, в то время как при включении СЭТ оно получено у 21 (43,4%) больных, что в 2 раза больше, чем при традиционном методе лечения, что указывает на то, что при данной форме заболевания местное применение ферментов не дает выраженного положительного эффекта, так как не происходит воздействие на патогенетические факторы ХРАС. Это воздействие достигается при применении системной энзимотерапии. Количество отрицательных результатов, куда мы отнесли и незначительное улучшение, также наглядно

указывает на несомненное уменьшение таких результатов при включении в комплексный метод лечения СЭТ. При фибринозной форме при традиционном методе лечения этот показатель составил -17,0%, при рубцующейся и деформирующей форме – 30,8%, а при включении СЭТ соответственно: - 4% и 20,3%. Явное уменьшение числа отрицательных результатов еще раз доказывает на целесообразность применения системной энзимотерапии СЭТ в комплексном лечении больных ХРАС, особенно при рубцующейся и деформирующей форме заболевания, при большой длительности течения заболевания и при наложении других сопутствующих хронически протекающих системных поражений. Клинически полученные результаты находят свое подтверждение и при проведении биохимических и гемостазических исследований, проведенных в динамике заболевания до и после лечения различными методами.

Ферментный препарат «флогэнзим» воздействует на различные клетки в достижении ими необходимой активности в иммунной системе, циркулирующих иммунных комплексов. Использование ферментного препарата при лечении различных форм афтозного стоматита позволило снизить уровень ЦИК в крови на 60%, тогда как при базисной терапии оно равнялось 26%. Наблюдаемая эффективность флогэнзима видимо, обусловлена с одной стороны разрушительным воздействием на ЦИК и образование фрагментарных форм, а также содействием в активном захвате ЦИК фагоцитирующими клетками крови путем посредничества присоединения рецепторов альфа-2 макроглобулина и усилением их клиренса. Вобэнзим влияет на продукцию и удаление цитокинов, индуцирует генерацию ИЛ-1 и ИЛ-2, блокируя их чрезмерную продукцию, обеспечивает инактивацию и удаление «опасных» цитокинов из поврежденной области. В наших исследованиях отмечено снижение активности лизосомальных ферментов, таких как ДНК-аза и РНК-аза. Последнее видимо, обусловлено усиленным синтезом естественных антипротеаз под влиянием Вобэнзима, которые образуют комплекс (антипротеаз+катепсин В) и тем самым инактивируют протеолитическое действие фермента и уменьшают воспалительную реакцию.

Под влиянием Флогэнзима происходит торможение избыточного количества адгезивных молекул и тем самым ингибируется чрезмерное образование и потребление фибрина. Прием флогэнзима быстро (в течение 10-14 дней) устранял нарушения внутрисосудистой активации тромбоцитов: показатели либо полностью нормализовались, либо приближались к нормальным значениям.

Вывод. Таким образом, результаты исследования свидетельствуют о перспективности практического применения препарата «Phlogenzym» для лечения ХРАС, так как, проведенные исследования ферментов в крови с помощью биохимического исследования после курса лечения с препаратом «Phlogenzym» свидетельствуют о позитивных и стабильных изменениях ферментов в крови.

ИСТОЧНИКИ ИЛИТЕРАТУРА

1. Баркаган З.С., Момот А.П., Черкашин Г.В., Лычев В.Г. Методика, толкование и клиническое значение теста склеивания стафилококков. Лабораторное дело. – 2004. – №11. – С.7-12.
2. Воробьев П.А., Дергач Е.В., ГеХРАСимов В.Б., Аксентьева М.В. Экономическая оценка эффективности применения Вазопростана при критической ишемии нижних конечностей // Тер. архив. – 2001. – №8. – С.59-63.
3. Камилов Х.П., Рустамова Д.А., Ходжиметов А.А. Применение энзимных препаратов в коррекции тромбоцитарно-эндотелиальных нарушений при хроническом рецидивирующем афтозном стоматите. Dentist (Казахстан). – 2006. – №2(4). – С.32-34.
4. Козар Е.Ф., Плющ М.Г., Самсонова Н.Н., Климович Л.Г. Состояние гемостаза у больных врожденными пороками сердца до и после хирургической коррекции // Тромбоз, гемостаз и реология. – 2001. – №2(6). – С.43-49.

5. Мазуров В.И., Лиля А.М., Сталов С.В. и др. Опыт применения энзимотерапии при некоторых заболеваниях внутренних органов // Цитокины и воспаления. – 2002. – Т.4, №3. – С.31-36.
6. Махсумова С.С., Йулдошханова О.С., Шукурова Г.Р. Применение препарата «Имудон» при заболеваниях слизистой оболочки полости рта // Stomatologiya. – 2000. – №2. – С.84-85.
7. Применение простагландина Е-1 при тяжелом течении / на поздних стадиях / облитерирующих заболеваний периферических артерий (ОЗПА) // Матер.Сателл.Симп. «Концепция консервативного лечения облитерирующих заболеваний периферических артерий простагландинами» Межд.союз.Ангиологов. 14 встреча Европейского отделения.24.05.2001.
8. Прикулс В.Ф. Фотофорез оксалиновой мази в комплексном лечении больных с хроническим рецидивирующим афтозным стоматитом. // Вопр. курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры. – 2000. – №6. – С.39-42.
9. Ушаков Р.В., Царев В.Н., Абакарова Д.С., Чухаджан Г.А. Применение адгезивных пленок Диплен-дента в стоматологии. Учебное пособие. УМО МзРФ. – М., 2003. – С.134.
10. Wada H., Gabazza E., Shiku H., Nobori T. Диагноз и лечение ДВС-синдрома // Тромбоз, гемостаз и реология. – 2000. – №3(7). – С.16-22.

УДК 616.314-002,089.27

*Шоира Содикова, Хосият Саттарова, Нигора Абсаламова
(Самарканд, Узбекистан)*

УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПРИЛЕГАНИЯ ПЛОМБ ПРИ РАЗЛИЧНЫХ УСЛОВИЯХ ЛЕЧЕНИЯ КАРИЕСА ЗУБОВ

Невылеченный кариес из эстетического недостатка переходит в разряд патологии, вызывающей тяжелый комплекс морфофункциональных нарушений: снижение качества питания человека, изменение эстетики лица и другие. В амбулаторных условиях обследовано 50 пациентов с кариесом. Больные были разделены на две группы: 1 группа (20 пациентов) с традиционным лечением, 2 группа (30 пациентов) – лечение кариеса с применением раббердама и препарата «Sensigel». По результатам исследования после лечения кариеса с применением раббердама и препарата «Sensigel», линейного регрессионного анализа спрогнозированы сроки предполагаемой разгерметизации при критическом значении электропроводности 2,1 мкА в определенных условиях. Так, при средней резистентности зубов к кариесу нарушение краевого прилегания наступит через 4,7 года, а при низкой – через 3,5 года с высокой вероятностью ($p=0,003$). При использовании раббердама разгерметизация ожидается через 5,6 года ($p=0,003$), а при использовании валиков в 1,7 раза быстрее (через 3,3 года, $p=0,004$). При лечении кариеса нарушение краевого прилегания предвидится спустя 4,5 года, при лечении пульпита и периодонтита – через 3,9 года ($p=0,004$).

Ключевые слова: раббердам, препарат «Sensigel», электропроводность.

В настоящее время лечение кариеса зубов сводится к иссечению патологически измененных тканей и замещению дефекта пломбировочным материалом. Современные методики восстановления дефектов твердых тканей зубов в основном направлены на герметичное заполнение кариозной полости материалами, преимущественно композиционными, с минимальной полимеризационной усадкой. При этом мало внимания уделяется проблемам, связанным с физиологией полости рта, не учитывается исходное состояние тканей зуба перед лечением, которое имеет немаловажное значение. Известно, что на сохранность композитных пломб влияют вид пломбировочного материала, уровень резистентности зубов к кариесу, состояние гигиены, наличие и выраженность воспаления

тканей пародонта, объем и класс кариозной полости, витальность пульпы, срок, прошедший с момента реставрации [1, 2, 3, 4, 5,].

При наиболее благоприятном сочетании среднего уровня устойчивости зубов к кариесу в витальном зубе пломбы со сроком службы до 1 года по критерию краевой адаптации - имели высокую оценку «А» в 92,8% случаев, по критерию анатомической формы в 100%, по критерию вторичный кариес – в 82,3% [6].

Для достижения хорошей фиксации композита, получения надежного краевого прилегания и высокой пространственной стабильности пломбы, предупреждения осложнений применяются различные технические приемы, которые условно можно подразделить на четыре группы: бондинг-техника, адгезивная и сэндвич-техника, а также метод слоеной реставрации [7, 8, 9].

Цель исследования.

Повышение качества лечения кариеса зубов при различных условиях пломбирования с использованием раббердама и реминерализирующей терапии на основе препарата «Sensigel».

Материалы и методы.

Нами в амбулаторных условиях обследовано 50 больных проходивших лечение в клиники «Сам Дента Медик» по поводу кариеса зубов и его осложнений. Больные были разделены на две группы: 1 группа (20 пациентов) с традиционным лечением, 2 группа (30 пациентов) лечение кариеса с применением раббердама и препарата «Sensigel».

Возраст больных к моменту обследования составлял от 20 года до 55 лет (средний возраст $33,4 \pm 4,8$ лет). Возраст больных к моменту обследования в подавляющем большинстве случаев соответствовал наиболее активному в социальном отношении периоду жизни человека.

В исследовании пациентов использовались гигиены полости рта по упрощенному индексу J.C. Сгеене, J.K. Vermillion (1964), зубная формула, коэффициент КПУ и метод лечения, электрометрический метод, результаты осмотра пломб по критериям J. Ruge с учетом изменения цвета, наличия трещин, сколов и вторичного кариеса. Лечение пациентов осуществляли при участии ассистента врача стоматолога методом «работы в четыре руки». После местного обезболивания (по показаниям) препаратами на основе артикаина. Препарирование кариозной полости с водяным охлаждением алмазными борами. Накладывали раббердам (в половине случаев). В полостях II-IV классов по Блеку использовали матричные системы. Промывали кариозную полость 2% раствором хлорамина, дистиллированной водой и высушивали. Проводили наложение лечебной (кальцийсодержащей прокладки Dycal по показаниям) прокладки на дно кариозной полости. Протравливали поверхность эмали и дентина гелем на основе 35% ортофосфорной кислоты в течение 30 и 10 секунд соответственно. Затем гель смывали струей воды и высушивали полость. Вносили композитный пломбировочный материал светового или химического отверждения в соответствии с инструкцией фирмы- производителя. В некоторых случаях вторую группу провели реминерализующую терапию с препаратом «Sensigel».

Результаты. В начале обследования интенсивность кариеса зубов у лиц со средним уровнем резистентности варьировала в пределах от 5 до 16 и составляла в среднем $9,2 \pm 1,0$. У пациентов с низкой кариесустойчивостью значения КПУ в среднем были значительно выше ($16,5 \pm 1,1$) и колебались от 12 до 23. Через полтора года при средней резистентности эмали прирост индекса КПУ в среднем составил 1,6, при низкой - 3,3, а при низкой после проведенной реминерализующей терапии - 1,8. Полученные данные свидетельствуют, о том, что применение глубокого фторирования позволяет снизить прирост интенсивности кариеса у пациентов с низкой резистентностью.

Витальное окрашивание (тест Е.В. Боровского – Л.А. Аксамит) выявило изменения на границе пломба-зуб в большем проценте случаев, чем предыдущий метод. Через 6 месяцев после лечения в 2,5-4,2% случаев у пациентов с низкой резистентностью наблюдалось окрашивание по краю пломбы. Через год в 4,2% отмечали проникновения красителя в линию

адгезии в группах I и II Б, что было в 2 раза реже по сравнению с группой II А при низкой резистентности без ремтерапии. Через полтора года положительный признак окрашивания наблюдали чаще у пациентов с низкой кариесрезистентностью эмали без РТ ($12,5 \pm 2,6\%$, $p > 0,05$). Таким образом, по данным субъективных методов оценки на всем протяжении исследования в целом сохранялась очень хорошее и хорошее состояние краевого прилегания пломб, вместе с тем отмечена тенденция к его ухудшению у пациентов с низкой резистентностью эмали.

У пациентов группы II Б после проведения комплекса РТ показатели электропроводности через 6 месяцев в среднем составляли $1,66 \pm 0,02$ мкА, а в дальнейшем значимо нарастали по сравнению с начальным периодом ($p < 0,01$), достигая $1,84 \pm 0,04$ и $1,88 \pm 0,05$ мкА через один и полтора года соответственно. При этом значения не превышали критического уровня, свидетельствующего о нарушении краевого прилегания.

Анализ показателей электропроводности с учетом взаимного влияния исследуемых факторов выявил следующие закономерности. В I группе при пломбировании зубов значения силы тока при использовании раббердама в витальных и девитальных зубах были сходными сразу после лечения и с течением времени изменялись практически одинаково. Так, в первую неделю показатели находились в пределах от $0,76 \pm 0,01$ до $0,85 \pm 0,02$ мкА, через год наблюдалось их значимое увеличение в среднем в 1,8 раза, при этом показатели электропроводности соответствовали нормальной остаточной краевой проницаемости. Через полтора года показатели также не достигали критических цифр, свидетельствующих о разгерметизации пломбы ($1,27 \pm 0,04$ мкА в витальных и $1,76 \pm 0,04$ мкА в девитальных зубах).

Наиболее низкие коэффициенты пофакторного снижения оценки качества пломбирования через полтора года отмечались в условиях абсолютной изоляции: при средней кариесрезистентности – 0,263, при постановке фотокомпозита – 0,325, на витальных зубах – 0,396. Эти показатели были соотносимы с таковыми при использовании ватных валиков уже в более ранние сроки через 6 месяцев: при низкой кариесрезистентности – 0,400, при постановке химиокомпозита – 0,267, на девитальных зубах – 0,231. Результаты анализа позволяют сделать вывод о необходимости дифференцированного подхода к определению сроков повторного осмотра с целью своевременной коррекции реставрации. При любой комбинации исследуемых факторов прилегание пломбы ухудшается с увеличением срока ее службы. Вместе с тем наиболее благоприятным условием качественного краевого прилегания является пломбирование зуба с жизнеспособной пульпой светоотверждаемым композитом в условиях абсолютной изоляции раббердамом у лиц со средним уровнем кариесрезистентности, что позволяет проводить осмотр через 1,5 года. Наиболее неблагоприятным для краевой адаптации пломбы является сочетание низкой резистентности эмали витального зуба с химическим композитом, поставленным в условиях изоляции ватными валиками, что требует раннего контрольного осмотра (через 6 месяцев). Дифференцированный подход к коррекции пломб в рекомендуемые сроки экономически эффективнее, чем устранение разгерметизации в более поздний период. В заключении следует отметить, что наиболее значимыми условиями пломбирования кариозных полостей являются: способ изоляции рабочего поля, затем резистентность эмали, менее значима – жизнеспособность пульпы зуба. Для ранней диагностики разгерметизации с целью своевременной экономически эффективной коррекции пломб рекомендован дифференцированный подход к срокам повторного осмотра: пациентам с низкой резистентностью при изоляции ватными валиками через 6 месяцев, при средней резистентности и относительной изоляции зубов – через 1 год, в остальных случаях (в условиях изоляции раббердамом, независимо от уровня резистентности) – через 1,5 года после лечения.

Выводы. В течение 1,5 лет наблюдения электрометрические показатели качества краевого прилегания пломб выше в 2 раза у пациентов со средней кариесрезистентностью, чем с низкой. При низкой устойчивости эмали зубов к кариесу, а также в полостях V класса по Блеку разгерметизация пломб наблюдается в более ранние сроки (через 1 год после

лечения). Глубокое фторирование эмали при низкой резистентности существенно повышает качество лечения кариеса. По данным электрометрии краевая адаптация композитных пломб к эмали при использовании раббердама в среднем на 20% лучше по сравнению с изоляцией ватными валиками, при которой через 1 год отмечаются явления разгерметизации. Электропроводность твердых тканей витальных зубов на границе с пломбой через 1,5 года на 10% ниже, чем депульпированных, при этом нарушение краевого прилегания пломб отмечается через 1 год только при восстановлении зубов, ранее пролеченных резорцин-формалиновым методом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. Избранные разделы / Е.В. Боровский. – М. : АО "Стоматология", 2005. – С. 59-85.
2. Дмитриева Л.А. Терапевтическая стоматология : учеб. пособие / Под ред. Л.А. Дмитриевой. – М.: МЕДпресс-информ, 2003. – 894 с.
3. Кибенко И.М. Раббердам – система полной изоляции рабочего поля. Компоненты системы / И.М. Кибенко // ДентАрт. – 2005. – № 4. – С. 30-40.
4. Кинг П.А. Адгезивные техники / П.А. Кинг // ДентАрт. – 2001. – № 3. – С. 47-51.
5. Николаенко С.А. Исследование адгезии к дентину при препарировании различными борами / С.А. Николаенко, Р. Франкенбергер // Институт стоматологии. – 2003. – № 1. – С. 30-31.
6. Недосеко В.Б. Оценка возможных негативных факторов при эстетической реставрации зубов, ранее леченных с применением резорцин-формалинового метода / В.Б. Недосеко, М.О. Нагаева // Тр. VII Всерос. съезда стоматологов. – М., 2001. – С. 74-77.
7. Николаенко С.А. Влияние техники нанесения композита на адгезию к дентину в полостях I класса / С.А. Николаенко // Стоматология сегодня. – 2003. – 4.1. – С.35-37.
8. Образцов Ю.А. Стоматологическое здоровье: сущность, значение для качества жизни, критерии оценки / Ю.А. Образцов // Стоматология. – 2006. – №4. – С. 41-43.
9. Радлинский С. Реставрация контактных поверхностей верхних передних зубов / С. Радлинский // ДентАрт. – 2008. – № 1. – С.34-48.
10. Рединова Т.Л. Клинические и электрометрические критерии вторичного и рецидивирующего кариеса зубов / Т.Л. Рединова, Е.В. Зайнуллина // Клиническая стоматология. – 2007. – № 2. – С. 14-16.

УДК 616.61-002.2-039.71

*Элеонора Ташкенбаева, Дилрабо Хайдарова, Гульбахор Маджидова,
Санжар Рахимов, Анваржон Дустов, Тимур Багиров
(Самарканд, Узбекистан)*

ВЛИЯНИЕ ФАКТОРА РИСКА НА РЕЗУЛЬТАТЫ ПРОВЕДЕННОЙ ТРОМБОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРАПИИ БОЛЬНЫМ ОСТРЫМ КРОНАРНЫМ СИНДРОМОМ С ПОДЪЕМОМ СЕГМЕНТА ST

Ключевые слова: ишемической болезни сердца, ОКС, тромбозис, стрептокиназа.

Key words: coronary artery disease, acute coronary syndrome, thrombolysis, streptokinase.

Заболевания сердца и сосудов считаются главной причиной снижения трудоспособности и летальных исходов во всем мире. По оценкам Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ), ежегодно в мире от сердечно-сосудистых заболеваний (ССЗ) погибают более 17 млн. человек, из них вследствие ишемической болезни сердца (ИБС) – более 7 млн. Стратификация степени риска развития осложнений при ОКС позволяет определиться с прогнозом для больного и назначить наиболее рациональное лечение для него. Тактика

ведения больных с высоким промежуточным и низким риском отличается и требует от врача четкого понимания роли современных диагностических методик в своевременном и точном определении степени риска и применения правильного алгоритма действий для последующего лечения больного.

Алгоритм действий должен включать тромболизис, ангиопластику или стентирование коронарных сосудов, при наличии элевации сегмента ST. При ее отсутствии, но наличии клиники ОКС следует начать лечение с аспирина, клопидогреля, гепарина, β -блокаторов, нитратов. Следующим шагом является определение степени риска. При высоком риске назначаются блокаторы гликопротеиновых рецепторов и коронаровентрикулография, по результатам которой проводится то или другое реканализационное вмешательство. Низкий риск требует повторного определения тропонина одного из основных маркеров развития некроза миокарда. При позитивном результате лечение проводят так же, как и больным с инфарктом миокарда, при негативном – необходимо наблюдение за больным в динамике.

Другая актуальная сторона данной проблемы – это сочетание различных болезней у одного пациента. Полиморбидность характерна для пациентов старших возрастных групп, возраст которых превышает 60 лет.

Цель исследования. Оценить влияние факторов риска на исход заболевания у больных ОКСпST стрептокиназой 1,5 млн МЕ. и традиционным лечением.

Материалы и методы. Проведено ретроспективное исследование историй болезни пациентов с ОКСпST за 2014 – 2016 гг., которые в экстренном порядке доставлены бригадами скорой помощи в СФРНЦЭП, в отделение кардиореанимации для проведения тромболитической терапии (ТЛТ) стрептокиназой 1,5 млн. МЕ.

В группу обследования и лечения были включены больные, у которых заболевание возникло в первые 2-6 ч от начала ангинозных приступов, не купирующихся, несмотря на проводимую антиангинальную терапию. На ЭКГ регистрировались транзиторные изменения: элевация сегмента ST, увеличение степени инверсии зубца T, различные нарушения ритма и проводимости.

Диагноз НС верифицировался согласно классификации E. Braunwald в соответствии с критериями Канадской классификации (1987) и рекомендациями (ВНОК РФ- 2009) на основании типичных клинических проявлений стенокардии с учетом данных анамнеза, наличия факторов риска, результатов ЭхоКГ. Важное значение имели результаты ретроспективных исследований.

Тромболизис проводился по стандартным схемам, и в дальнейшем больным проводились традиционные методы лечения: инфузия нитроглицерина в первые сутки болезни, антиагреганты, антитромбоцитарная и антикоагулянтная терапия, бета-блокаторы, ингибиторы АПФ, статины. Ферментативная диагностика: тропонины I, МВ-фракции креатинфосфокиназы (МВ-КФК).

Пациенты были разделены на две группы, I группа получала ТЛТ–стрептокиназой 1,5 млн. МЕ, II группа больные получавшие традиционную терапию. Количественные данные представлены в виде среднего и стандартной ошибки среднего ($M \pm m$), обработка результатов методами непараметрической статистики, применялись критерии Вилкоксона и Манна-Уитни. Статистически значимыми считали различия при $p \leq 0,05$.

Результаты и обсуждение. В группах I и II включено 73 и 66 пациентов, из них мужчин – 41 (56,1%) и 42 (63,6%), женщины – 32 (43,9%) и 24(36,4%) соответственно, $p = 0,2$. Во II группе отмечался более старший возраст, чем в I – $69,8 \pm 0,5$ и $69,6 \pm 0,5$ соответственно, $p = 0,1$. Причем, эта тенденция наблюдается и у мужчин и у женщин.

У всех больных отмечено две и более сопутствующей патологии. У больных в группах I и II – ишемическая болезнь сердца (ИБС), перенесенный инфаркт миокарда – 17 (23,3%) и 21 (31,8%), хроническая сердечная недостаточность (ХСН) ПА – 60 (83,4%) и 58 (88%), ПБ – 13 (16,6%) и 8 (12%) по New York Heart Association (NYHA), пороки сердца – 9 (12,3%) и 11 (16,6%), межгрупповые различия были статистически незначимы.

Пациенты с повторными инфарктами были старше по возрасту, чем впервые поступившие с острым инфарктом миокарда (ОИМ), статистически значимые различия у мужчин в группе I ($p = 0,02$) и II ($p = 0,05$), больные в группе I с ХСН ІІБ старше ХСН ІІА $p = 0,02$. В группе I больше было больных с ожирением, чем в II – 12 (16,5%) и 6 (9,0%) соответственно, $p = 0,049$, женщин чаще страдали ожирением, чем мужчины и в I ($p = 0,006$) и во II ($p = 0,009$). Дислипидемии больше во II, чем в I – 15 (23,0%) и 10 (15,1%) соответственно, $p = 0,053$.

В группе I и II передний – 36 (49,3%) и 31 (46,9%), задний – 31 (42,4%) и 32 (48,4%), циркулярный 4 (5,4%) и 3 (4,5%) статистически не значимые межгрупповые различия. В группе I – 2 (2,7%) пациента с боковым ИМ. Класс тяжести у всех больных оценивался по Killip. Класс Killip III в I – 8 (11%) и II – 9 (13,6%) пациентов. Как показали результаты исследования в I и II имели место: перикардит – 15 (20,5%) и 12 (18%), $p = 0,5$; ранняя постинфарктная стенокардия – в I и II – 6 (8,2%) и 5 (7,5%), $p = 0,9$. В 4 – 7% повторная ишемия приводит к развитию повторного ИМ. В I и II – 8 (11%) и 11 (16,6%), $p = 0,2$. В I и II развитие кардиогенного шока наблюдалось у 8 (11%) и 9 (13,6%), $p = 0,4$. Проявление острой левожелудочковой недостаточности – в I и II соответственно 12 (16,4%) и 8 (11%), $p = 0,2$.

Среди умерших пациентов в обеих группах на первое место, по частоте встречаемости, выступила гипертоническая болезнь (ГБ) и дисциркуляторная энцефалопатия, которая отмечалась у больных.

ИБС, перенесенный ИМ в I и II – 2 (13,3%) и 3 (21,4%) $p = 0,6$. Сахарный диабет повышает риск развития ИБС в 2 – 4 раза, причем у женщин в большей степени, чем у мужчин. При использовании различных фибринолитических препаратов смертность от инфаркта миокарда среди больных с сахарным диабетом снижается так же, как и среди больных без диабета [9, 11]. В клинических испытаниях фибринолитиков при инфаркте миокарда, В этих испытаниях у больных с диабетом не наблюдалось увеличения частоты тяжелых кровотечений или инсульта [8, 9, 11]. Однако в эпоху тромболиза внутривенная смертность среди больных с сахарным диабетом остается в 1,5–2 раза выше, чем среди больных без диабета. В исследовании внутривенная смертность после инфаркта миокарда была почти вдвое выше у больных с диабетом; у этих больных чаще наблюдалась застойная сердечная недостаточность, а частота клинически подтвержденного повторного инфаркта была в 2 раза выше [9]. Аналогичные результаты получены в других крупномасштабных исследованиях [8, 10,]. И если, клинически верифицированный диагноз сахарный диабет в нашем исследовании I и II – 2 (13,3%) и 3 (21,4%) случаев, $p = 0,5$, то гипергликемия выявлена у всех умерших пациентов в I и II.

В многочисленных эпидемиологических исследованиях доказано, что между повышенными уровнями в плазме крови общего холестерина, холестерина (ОХС) липопротеинов низкой плотности (ХС ЛПНП) и риском развития атеросклероза и ИБС имеется четкая положительная корреляция, тогда, как с уровнем холестерина липопротеинов высокой плотности (ХС ЛПВП) корреляция отрицательная, т.е. их повышенный уровень можно считать фактором антириска [4]. Риск развития ИБС, связанные с повышенным уровнем ОХС более выражены у молодых (< 55 у мужчин, < 65 у женщин) против старых, что составляет в 2,5 раза выше у молодых против старых [10]. Учитывая рекомендации ВНОК от 2009 г., оптимальные значения общего холестерина плазмы для больных с документированным атеросклерозом, лиц высокого и очень высокого риска осложнений атеросклероза. В нашем исследовании в I и II группах отмечалась гиперхолестеринемия – $4,45 \pm 0,19$ и $4,88 \pm 0,39$ соответственно, $p = 0,5$.

Выводы

Таким образом, факторы риска такие, как гиперхолестеринемия, отягощенная наследственность по сердечно-сосудистым заболеваниям являются предикторами ухудшающими прогноз заболевания независимо от применяемого тромболитического препарата.

Сочетание сахарного диабета и гипертонической болезни у пожилых пациентов с ОКСпST в группах при тромболизе стрептокиназой в дозе 1,5 млн. МЕ утяжеляют состояние больного, и это может привести к летальному исходу.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сердечно-сосудистая хирургия / Л.А. Бокерия, Р.Г. Гудкова. – М.: НЦССХ им. А.Н. Бакулева РАМН, 2000. – С. 4-6.
2. Всероссийское научное общество кардиологов. Национальные клинические рекомендации. Сборник / Под ред. Р.Г. Оганова. – М.: Изд-во «Силиция-Полиграф», 2009. – С.416-500.
3. Проблемы сердечно-сосудистых заболеваний в Российской Федерации и возможности их решения/ Р.Г.Оганов, Г.Я.Масленникова // Рос. кардиолог. журн. – 2000. – №4. – С.7-11.
4. Аминов А.И., Хаитов С.Ш., Кенжаев С.Р., Пулатов О.Я. Эффективность Кверцетина в профилактике негативных последствий реперфузионной терапии у больных острым коронарным синдромом с элевацией сегмента ST // Врач-аспирант. – 2012. – №1.1(50). – С. 165-172.
5. Сидоренко Б.А. Тромболитики и восстановление коронарного кровотока при инфаркте миокарда // Кардиология. – 1997. – №8. – С.57-67.
6. Чазов Е.И. Проблемы первичной и вторичной профилактики сердечнососудистых заболеваний // Тер. архив. – 2002. – Т.74, №9. – С.5-8.
7. Чазова И.Е. Артериальная гипертония и атеросклероз. Руководство по атеросклерозу и ишемической болезни сердца / Под ред. акад. Е.И. Чазова, член-корр. РАМН В.В. Кухарчука, проф. С.А. Бойцова. – М.: Медиа Медика, 2007. – С.128-143.
8. Оганов Р.Г. Факторы риска и профилактика сердечно-сосудистых заболеваний // Качество жизни. – 2003. – №2. – С.21-27.
9. Варисханова С.Ф. Особенности метаболизма оксида азота у больных острым коронарным синдромом с элевацией сегмента ST // Врач-аспирант. – 2011. – №6.2(49). – С. 367-375.
10. Низомов А.А., Пулатов О.Я. Влияние N-ацетилцистеина на активность воспаления у больных острым коронарным синдромом // Врач-аспирант. – 2011. – №5.2(48). – С. 261-266.
11. Труфанов К.В., Ракита Д.Р., Гусарова И.Н., Никифорова Л.В. Определение сывороточной концентрации матриксной металлопротеиназы-9 у пациентов с острым коронарным синдромом // Врач-аспирант. – 2012. – №4.3(53). – С. 449-454.

УДК 616.61-002.2-039.71

*Элеонора Ташкенбаева, Дилрабо Хайдарова, Фарида Хасанжанова,
Зарина Насырова, Гулнора Абдиева, Хасан Усмонов
(Самарканд, Узбекистан)*

ВЛИЯНИЕ ЭНДОТЕЛИАЛЬНОЙ ДИСФУНКЦИИ И НАИБОЛЕЕ НЕБЛАГОПРИЯТНЫЕ ФАКТОРЫ РИСКА НА РАЗВИТИЕ НЕСТАБИЛЬНОЙ СТЕНОКАРДИИ

Ключевые слова: эндотелиальной дисфункция, ишемической болезни сердца, оксид азота.

Key words: endothelial dysfunction, coronary artery disease, nitric oxide.

Актуальность. Сердечно-сосудистые заболевания, обусловленные атеросклерозом, во многих странах мира представляют одну из важных социально-экономических проблем ввиду высокой заболеваемости, стойкой инвалидизации и смертности трудоспособного населения, что наносит колоссальный ущерб обществу. В последние десятилетия активно

изучается иммунопатогенез ишемической болезни сердца (ИБС). В последние годы признается роль эндотелиальной дисфункции (ЭД) как пускового механизма ишемической болезни сердца (ИБС). Оксид азота (NO) – основной медиатор сосудистого эндотелия, который оказывает вазодилатирующий эффект, уменьшает адгезию тромбоцитов и лейкоцитов, пролиферативные процессы в сосудистой стенке и регулирует целый ряд важных физиологических функций организма [3]. Дефицит NO при ЭД приводит к преобладанию действия вазоконстрикторов, тромбоксана A₂, серотонина и усилению адгезии тромбоцитов [1]. Этим факторам в патогенезе ИБС придается решающее значение [7]. Ряд авторов полагают, что нарушение метаболизма NO и связанный с этим фактор эндотелиальной дисфункции служат ранним проявлением атеросклероза и предшествуют ангиопатическим проявлением ССЗ [9].

По результатам популяционных исследований, во многих высокоразвитых странах мира прослеживается отчетливая тенденция к увеличению частоты ГУ и росту заболеваемости, связанной с нарушением пуринового обмена [265]. Частота ГУ составляет 18-28% и одинаковой степени встречается как у детей, так и у взрослых.

Цель исследования. Выявить наиболее неблагоприятные ФР и изучить влияние сосудодвигательной функции эндотелия на развитие нестабильной стенокардии.

Материалы и методы. В исследование были включены 181 больных, с нестабильной стенокардии госпитализированных в отделении кардиореанимации СФ РНЦЭМП, средней возраст составил у мужчин 55,8 у женщин 64,8 из них мужчины 101, женщины 80. Большинство больных поступили в стационар до 2 часов. По данным ЭхоКГ с ФВ ЛЖ более 39% было 47,6% больных, от 39-55% ФВ 52,4%.

Результаты и обсуждение. Для формирования группы повышенного риска, которые наиболее неблагоприятно влияли на развитие.

Оценена распространенность НС у лиц с отягощенной и неотягощенной наследственностью по ССЗ. У 26 человек (35,1%) из группы лиц с отягощенной наследственностью (74 человек) диагностирована НС. У лиц с неотягощенной наследственностью (112 человек) НС выявлена у 30 человек (26,7%).

Частота выявления НС отличалась у лиц с отягощенной и неотягощенной наследственностью по сердечнососудистым заболеваниям.

Проанализирована распространенность НС у лиц с повышенным и нормальным индексом массы тела (ИМТ). У 44 человек (36,7%) из группы пациентов с повышенным ИМТ (120 человек) и у 12 человек (18,2%) из группы пациентов с нормальным ИМТ (66 человек) была диагностирована НС.

Из этого следует, что у лиц с повышенным ИМТ встречаемость НС была статистически значимо чаще по сравнению с лицами, имеющими нормальный ИМТ ($p=0,008$). Отношение шансов развития НС у лиц с избыточной массой тела и ожирением в 2,6 раза выше ($ДИ=1,19-5,77$) по сравнению с пациентами с нормальным весом.

Анализ распространенности ББИМ 1 типа у лиц с различным уровнем холестерина показал, что у 38 человек (35,2%) из группы пациентов с гиперхолестеринемией (53) и у 18 человека (23,5%) из группы пациентов с нормальным уровнем холестерина (80 человек) выявлена асимптомная ишемия миокарда.

Общеизвестно, что липиды участвуют в патогенезе атеросклероза, однако основное значение принадлежит не столько количественным изменениям, а дислипидотеидемиям и модификации липопротеидов низкой плотности, придающей им проатерогенные свойства и способствующей атерогенному повреждению сосуда [7].

Проведена оценка распространенности НС среди курящих и некурящих пациентов. У 42 человек (38,2%) из группы курящих пациентов (110) и у 14 человек (18,4%) из группы некурящих пациентов (76) диагностирована НС.

Из этого следует, что НС среди курящих выявлялась статистически значимо чаще чем среди некурящих ($p=0,004$). Отношение шансов развития НС у курящих в 2,7 раза выше ($ДИ=1,30-5,83$) по сравнению с некурящими пациентами.

Вывод. Таким образом, результаты исследование показали что наиболее неблагоприятные воздействие на развитии НС являются факторы риска, такие как возрастной в частности у мужчин старше 42 лет при наличие повешенного индекса масса тела, ожирения, курение; артериальная гипертензии отмечается выраженная дисфункция эндотелия.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Болдуева С.А., Шабров А.В., Леонова И.А. Прогнозирование и профилактика внезапной кардиальной смерти у больных, перенесших инфаркт миокарда // Кардиоваскулярная терапия и профилактика. – 2008. – Т.7, № 3.
2. Диагностика и лечение стабильной стенокардии. Российские рекомендации (второй пересмотр) // Кардиоваск. терапия и профилактика. – 2008. – №6 (прил. 4). – 40 с.
3. Зорин Н.А., Зорина В.Н., Зорина Р.М., Левченко В.Г. // Клин. лаб. диаг. – 2004. – №11. – С.18-22.
4. Зыков К.А., Нуралиев Э.Ю., Казначеева Е.И., Кузнецова Т.В., Яровая Е.Б. и др. Динамика воспалительного процесса у больных с острым коронарным синдромом и стабильной стенокардией. Сообщение II. Биохимические, иммунологические и клинические аспекты // Кардиологический вестник. – 2011. – №1. – С. 23-32.
5. Иванова О.В., Рогоза Т.В., Балахонова Г.Н. Определение чувствительности плечевой артерии к напряжению сдвига на эндотелии как метод оценки состояния эндотелийзависимой вазодилатации с помощью ультразвука высокого разрешения у больных с артериальной гипертонией // Кардиология. – 1998. – №3. – С. 37-41.
6. Кумскова Е.М. Механизмы атерогенной модификации липопротеидов низкой плотности карбонильными соединениями: Автор. дис. д-ра мед. наук. – М., 2012.
7. Кухарчук В.В., Зыков К.А., Масенко В.П., и др. Динамика воспалительного процесса у больных острым коронарным синдромом и больных со стабильной стенокардией. Сообщение I. Биохимические и иммунологические аспекты // Кардиологический вестник. – 2007. – №2. – С.3-13.
8. Патеюк И.В. Особенности безболевого ишемии миокарда и нарушений ритма при различных типах ремоделирования левого желудочка // Медицинский журнал. – 2007. – №4. – С. 90-91.
9. Плотнокова М.Р. Безболевая ишемия миокарда и дисфункция эндотелия при нестабильной стенокардии: Автореф. дис. канд. мед. наук. – Челябинск, 2009.

УДК 616.61-002.3.-002.2-039.71.

*Элеонора Ташкенбаева, Фариди Хасанжанова,
Дилшод Тогаев, Фарзона Кадырова, Бахтиёр Курбонов,
Мохинур Олмосова, Наргиза Мухаммадиева
(Самарканд, Узбекистан)*

КОРРИГИРУЮЩАЯ ТЕРАПИЯ АЛЛОПУРИНОЛОМ И L-АРГИНИНОМ В КОМПЛЕКСНОЙ ТЕРАПИИ У БОЛЬНЫХ С ПРОГРЕССИРУЮЩЕЙ СТЕНОКАРДИЕЙ НАПРЯЖЕНИЯ С БЕССИМПТОМНОЙ ГИПЕРУРИКЕМИЕЙ

Актуальность. Одним из основных патофизиологических механизмов развития ишемической болезни сердца (ИБС) является нарушение функциональной активности сосудистого эндотелия и его структурной цельности [1,2,3,5]. По мере исследования разнообразных функций эндотелия сформировалось понятие эндотелиальной дисфункции, под которой понимают неадекватное (повышенное или пониженное) образование в эндотелии биологически активных веществ [4,5,6,7]. Эндотелиальная дисфункция является неизменным патогенетическим звеном ряда заболеваний, ее предопределяющее значение

убедительно показано в развитии сердечно-сосудистых заболеваний. Основными лабораторными маркерами эндотелиальной дисфункции являются снижение секреции NO, простаглицлина, увеличение синтеза эндотелина-1 [8]. Одним из самых путей реализации взаимосвязи ишемической болезни сердца (ИБС) и гиперурикемия (ГУ) является дисфункция эндотелия [7]. Он служит одновременно мишенью и медиатором патологических процессов, изменение функции эндотелия наблюдается, как правило, на начальных этапах формирования заболеваний сердечно-сосудистой системы [9]. Вышеизложенное позволяет заключить, что разработка методов лечения, поиск новых подходов к коррекции метаболических расстройств с учетом развития бессимптомной формы ГУ у больных с сердечно-сосудистыми заболеваниями остается актуальной проблемой [5].

Цель исследования: Оценить эффективность аллопуринола и L-аргинина лечение больных с прогрессирующей стенокардией напряжения и бессимптомной ГУ.

Материалы и методы исследования: В исследование включены 116 больных, из них 61 (52,5%) мужчин и 52 (44,8%) женщин в возрасте от 38 до 65 лет (средний возраст $55,6 \pm 4,8$ года) с диагнозом ИБС с прогрессирующей стенокардией напряжения. Диагноз нестабильной стенокардии устанавливали на основании общепринятых критериев: наличие приступов в грудной клетке в покое и при физической нагрузке, данных ЭКГ. Унифицированным методом определяли уровень мочевой кислоты (МК), креатинина, мочевины, общий холестерин, триглицерид, глюкозу в крови, скорость клубочковой фильтрации (СКФ), экскреция МК с мочой. А также определяли в крови уровень оксид азота (NO), эндотелиальной NO синтазу (eNOS), нитроредуктазу (НР) и содержанием пероксинитрита (ONOO^-).

В зависимости от проведенного лечения больные были разделены на три группы: 1-ю составили 36 (31%) пациента, которые получали традиционную терапию; во 2-ю и 3-ю группы включены по 40 (34,4%) пациентов, которые в комплексе со стандартным лечением получали - препарат L-аргинин по 100 мл в сутки в/в капельно в течение 5 дней, и/или аллопуринол по 0,1-0,2 г/сут курсом до 3 месяцев.

Анализ проведенных исследований показал, что к концу 3-х месячного курса лечения, приступы купировались и больше не возобновились у 6 (26,1%) больных из 1 группы, у 23 (92,0%) и 20 (80,0%) больных 2-й и 3-й групп. У 5 (21,7%) больных 1 группы характер приступов не изменялся.

Приступы стенокардии сократились – у 9 (39,1%) больных 1 группы и у 2 (8,0%) больных из 2 группы и 5 (20,0%) больных 3-й группы. В 1 группе – у 1 (4,3%) больного после 3-х месячной терапии приступ прогрессирующей стенокардией напряжения протекал по типу острого коронарного синдрома (ОКС), который был купирован.

Увеличение экскреции с мочой МК – на 9,4 ($P < 0,05$), 20,0 и 18,4% ($P < 0,001$), снижение в крови креатинина – на 15,8 ($P < 0,05$), 27,7 и 26,1% ($P < 0,01$), глюкозы – на 19,5 ($P < 0,05$), 30,4 и 22,4% ($P < 0,01$), на фоне относительного возрастания показателя скорость клубочковой фильтрации (СКФ) – на 1,2 ($P < 0,1$), 4,3 ($P > 0,05$) и 7,7 ($P > 0,01$)%, соответственно. Одновременно в крови снижались количества атерогенных фракций холестерина ($\text{ХС}_{\text{общ}}$) – на 10,4 ($P < 0,05$), 22,5 ($P < 0,05$) и 17,6% ($P < 0,01$), триглицерид (ТГ) – на 6,0 ($P < 0,1$), 25,3 ($P < 0,05$) и 18,9% ($P < 0,01$). На фоне улучшения показателей пуринового, азотистого обмена и липидного обмена отмечают позитивные сдвиги в обмене NO-системы в мембранах эритроцитов.

Чтобы обосновать важность ГУ в механизмах развития эндотелиальной дисфункции у больных прогрессирующей стенокардией напряжения нами проведен корреляционный анализ между уровнем МК крови и показателями, характеризующими состояние NO-системы в мембранах эритроцитов. До лечения повышенный уровень МК коррелировал со снижением NO ($r = -0,73$, $P < 0,001$) и eNOS ($r = -0,84$, $P < 0,001$), высокой активностью НР ($r = +0,96$, $P < 0,001$) и содержанием ONOO^- ($r = +0,98$, $P < 0,001$). Следовательно, высокий уровень МК крови является важным фактором эндотелиальной дисфункции и развития

нестабильной стенокардии.

Важно подчеркнуть, что у больных 1-й группы сохранялась прочная корреляционная связь МК крови с уровнем NO, eNOS, HP и ONOO⁻ соответственно $r=-0,58$; $-0,61$; $+0,70$ и $0,83$ ($P<0,001$), тогда как во 2-й и 3-й группах она ослабевала, и в конце 10-х суток лечения составила $r=-0,29-0,19$ и $-0,30-0,16$; $0,25-0,17$ и $+0,31-0,16$ соответственно.

Рассматривая вопрос клинической эффективности между сравниваемыми группами нами выявлено, что по сравнению с 1-й группой эффективность общепринятой терапии при дополнительном назначении в комплексное лечение аллопуринола (3 группа) повысилась – на 50,8%, а при дополнительном назначении препарата L-аргинина (2 группа) – на 55,0%, т.е. повышению эффективности общепринятой традиционной терапии препарат L-аргинина оказался несколько выше, чем аллопуринол – на 4,2%.

Заключение: таким образом, аллопуринол, а еще в большей степени L-аргинин достоверно снижают уровень в крови МК, которая является одной из основных причин выраженного нарушения эндотелиальной дисфункции, развития прогрессирующей стенокардией напряжения. Кроме того, аллопуринол и L-аргинин увеличивают СКФ и выведение из организма МК, способствуют уменьшению в крови глюкозы, что имеет принципиальное значение при лечении больных с метаболическим синдромом (МС).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Агеев Ф.Т. Роль эндотелиальной дисфункции в развитии и прогрессировании сердечно-сосудистых заболеваний // Сердечная недостаточность. – 2003. – 1(4) – 22-5.
2. Марков Х.М. Кардиология. – 2005. – 45(12). – 62-72.
3. Мартынов А.И., Аветяк Н.Г., Акатова Е.В. и др. Российский кардиологический журнал. – 2005. – 4. – 94-8.
4. Петрищев Н.Н. Дисфункция эндотелия. Причины, механизмы, фармакологическая коррекция. – СПб., 2003.
5. Ташкенбаева Э.Н., Аляви А.Л., Тагаев Д.Х. Бессимптомная гиперурикемия: патогенетические аспекты, клиника, прогнозирование и коррекция». – Ташкент: «ФАН» АНРУз, 2014. – С. 6-12.
6. Boss C.J., Balakrishnan B., Blann A.D., Lip G.Y.H. The relationship of circulating endothelial cells to plasma indices of endothelial damage/dysfunction and apoptosis in acute coronary syndromes: implications for prognosis // J.Thromb. Haemost. – 2008. – 6 (11). – 1841-50.
7. Deanfield J.E., Halcox J.P., Rabelink T.J. Endothelial function and dysfunction: testing and clinical relevance // Circulation. – 2007. – 115(10). – 1285-95.
8. Kvietys P.R., Granger D.N. Am. J. Physiol. Gastrointest. Liver Physiol. 2007. – 273. – 1189-99.
9. Togaev D.X., Tashkenbaeva E.N., Alyavi A. Serum Markers of Apoptosis in Adults with Asymptomatic Hyperurikemia // IJBM International Journal Biomedicine. – 2014. – P.27-30.
10. Togaev D.X., Tashkenbaeva E.N., Ziyadullayev Sh.Kh. Kadirova F.Sh. Relation of Polymorphism Gene Urat-1 with Coronary Heart Disease Associated Asymptomatic Hyperurikemia in Uzbek Population // American Journal of Medicine and Medical Sciences. – 2016. – P 92.

УДК 618.2.4:616-006.36

*Нигина Тоджиева, Нодира Закирова,
Зарина Базарова, Анвар Хамракулов, Мохигул Джумаева
(Самарканд, Узбекистан)*

ОБЕДНОСТИ ТЕЧЕНИЯ БЕРЕМЕННОСТИ И РОДОВ У ЖЕНЩИН С МИОМОЙ МАТКИ

Миома матки является одним из наиболее часто встречающихся доброкачественных опухолевых заболеваний женской половой системы и оказывает значительное неблагоприятное влияние на репродуктивное здоровье женщины. В 20% случаев миома может быть представлена единичным узлом, в 80%-множественными узлами.

Ключевые слова: миома матки, беременность, роды.

Hysteromyoma is one of the most common benign tumor diseases of the female reproductive system, and has a significant adverse effect on the reproductive health women. In 20% of cases, fibroids can be represented by a single node 80% - in many nodes.

Keywords: hysteromyoma, pregnancy, birth.

По данным ряда авторов, сочетание миомы матки с беременностью колеблется в пределах от 0,5% до 6% случаев [1,5]. Исследования, проводимые в последние годы, указывают на тенденцию к «омоложению» данной патологии, возрастает число женщин, страдающих миомой матки в возрасте до 30 лет, то есть в активном репродуктивном периоде [1,5].

Так, при беременности нередко отмечается быстрый рост опухоли, некроз узла. Беременность сопровождается угрозой прерывания в различные сроки беременности, самопроизвольными абортами, преждевременными родами, фетоплацентарной недостаточностью (ФПН), возможно отслойка плаценты, синдром задержки развития плода (СЗРП), хроническая гипоксия плода, аномалии положения и предлежания плода, нарушение питания и некроз миоматозных узлов [3,8].

Одним из ведущих факторов патогенеза ФПН у женщин с миомой матки, являются гемодинамические нарушения в системе «мать-плацента-плод», при которых плацентарный кровоток снижается почти вдвое за счет недостаточного поступления крови и затруднения ее оттока из межворсинчатого пространства [3,8].

Роды и послеродовый период у беременных с миомой матки нередко осложняются несвоевременным излитием околоплодных вод, слабостью и дискоординацией родовой деятельности, ранними послеродовыми кровотечениями и субинволюцией матки [2,4]. Узлы миомы могут привести к неправильному положению и предлежанию плода, создать механическое препятствие в родах. К особенностям ведения родов через естественные родовые пути, у женщин с миомой матки, относятся: применение спазмолитиков на протяжении активной фазы I-го периода родов, ограничение использования родостимуляции с помощью окситоцина, проведение профилактики гипоксии плода в родах, профилактика кровотечения в последовом и раннем послеродовом периодах с помощью метилэргометрина [1,8,10].

В большинстве случаев при наличии небольших узлов миомы, расположенных в теле матки беременность протекает благоприятно. Метод родоразрешения выбирается индивидуально. Однако в ряде случаев при больших и гигантских узлах, при атипичном их расположении (шеечным, перешеечным), при деформации полости матки узлами, некрозе узла возникает необходимость хирургического вмешательства при беременности [7,9].

В настоящее время благодаря внедрению в практику УЗИ обследования отмечен рост частоты миомы матки, которая у беременных достигает до 7%. По данным УЗИ незначительное увеличение размеров миомы наблюдается в первом и втором триместрах, а в третьем все миомы становятся меньше. Это связано с гормональными изменениями, которые происходят в организме женщины, также и механическими изменениями – увеличение и растяжение мышечной оболочки матки и интенсификация кровотока в стенке матки [3,6].

В настоящее время, в литературе имеются данные о клиническом течении беременности и ведении родов у женщин с миомой матки, но недостаточно изучены вопросы профилактики осложнений и исхода беременности у пациенток с миомой матки на этапе ее планирования, во время уже имеющейся беременности, что имеет важное практическое значение как в прогнозе ожидаемых осложнений беременности, так и в определении тактики при планировании беременности.

Цель исследования: Изучить особенности течения беременности и родов у женщин с миомой матки.

Материал и методы исследования: Проведен анализ 30 историй родов женщин с миомой матки, родоразрешившихся в клинике СамМИ за период с 2015-2017гг. Возраст женщин варьировал от 30 до 39 лет, составляя в среднем $33,5 \pm 1,99$ лет. Среди них 7(23,3%) – первородящие, 23(76,6%) -повторнородящие.

Результаты: Анализ историй родов показал, что наибольшее количество беременных было в возрасте от 30 до 33 лет. У 9 (30%) женщин миома матки обнаружена до беременности, у 20 (66,6%) женщин – в ранние сроки гестации, у 1(3,3%)- во время операции кесарева сечения. У 8 (26,6%) женщин имело место сопутствующая экстрагенитальная патология, среди которой превалировала анемия. Анализ репродуктивной функции показал, что исход предыдущих беременностей у пациенток закончился: срочными родами у 21(70%) женщины, самопроизвольным прерыванием беременности у 7(23,3%) женщин, искусственным абортom у 2(6,6%) женщин. Угроза прерывания беременности отмечалась в 22 (73,3%) случаях. Исходом текущей беременности, у женщин с миомой матки, явились: самопроизвольные роды – у 23(76,6%) женщин, оперативное родоразрешение – у 7(23,3%) женщин. Осложненное течение самопроизвольных родов у женщин с миомой матки отмечалось в 9 (39%)случаях, среди них преждевременное излитие околоплодных вод – у 6 (66,6%), дискоординация родовой деятельности – у 2 (22,2%), гипотоническое кровотечение у – 1 (11,1%) женщины. В 4 (13,3%) случаях выполнена консервативная миомэктомия, в 1(3,3%) случае – субтотальная гистерэктомия без придатков, в 1(3,3%) случае – тотальная гистерэктомия с обеими придатками. Показаниями для операции кесарева сечения служили: ОАГА – 57%, несостоятельность рубца-28,5%, частичное предлежание плаценты – 14,3%, макросомия плода – 42,8%, дистресс плода – 14,3%. Показаниями для субтотальной и тотальной гистерэктомии матки служила интрамуральная миома матки размером 100-150 мм. Оценка новорожденных по шкале Апгар- $7,52 \pm 0,21$ балла. Размер миоматозных узлов был от 10 до 150 мм. Средняя кровопотеря при самопроизвольных родах - 250 ± 30 мл, при операции кесарева сечения без расширения объема операции - 650 ± 20 мл, с расширением операции - 820 ± 20 мл.

Выводы: 1. Течение беременности и родов у женщин с миомой матки представляет определенный риск для плода и матери. У женщин с миомой матки отмечается высокий показатель угрозы прерывания беременности – в 22(73,3%) случаях, и самопроизвольное прерывание беременности – в 7(23,3%) случаях.

2. Исходом текущей беременности, у женщин с миомой матки, явились: самопроизвольные роды – у 23(76,6%) женщин, оперативное родоразрешение – у 7(23,3%) женщин.

3. Новорожденные, рожденные от матерей с миомой матки требуют пристального ухода в неонатальном периоде.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Айламазян Э.К. Гинекология. – Санкт-Петербург, 2013. – 2-е изд. – С. 133-139.
2. Клиническая гинекология: Избранные лекции / Под ред. В.Н.Прилепской. – М.: МЕДпресс-информ, 2007. – С. 315-324.
3. Клиническая онкогинекология: Руководство для врачей / Под ред. В.П.Козаченко. – М., 2005.
4. Кондриков Н.И., Патология матки. – М.: Практическая медицина, 2008.
5. Кулаков В.И., Шмаков Г.С. Миомэктомия и беременность. – М., 2001. – С. 344.
6. Закаблуква С.В. Состояние эндометрия у больных с простой и пролиферирующей миомой матки: Автореф.дисс.... канд.мед. наук. – М., 2005.
7. Петракова С.А., Буянова С.Н., Мгелиашвили М.В. Возможности миомэктомии в коррекции репродуктивного здоровья женщин с миомой матки // Российский вестник акушера гинеколога. – 2009. – №1. – С.30-34.
8. Подзолкова Н.М., Коренная В.В., Колода Ю.А. Миома матки // ГЭОТАР-Медиа-2015.
9. Pisco J.M. The Outcome of Pregnancy Following Uterine Fibroid Embolizaitaion / J.M. Pisco, M. Duarte, T. Bilhim // SIR 35 th Annual Scientific Meeting. – 2010. – March 13-18. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.SIRmeeting.org.
10. Willengsen W.N. Fibroids and fertility / W.N. Willensen // Ned. Tijdschr. Geneesk. – 2010. – Vol. 144, №17. – P.789-791.

УДК 618.14:615.765

*Нигина Тоджиева, Фотима Закирова,
Наргиз Шавази, Зарина Базарова
(Самарканд, Узбекистан)*

ОПТИМИЗАЦИЯ ЛЕЧЕНИЯ ГИПЕРПЛАСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ЭНДОМЕТРИЯ

Гиперпластические процессы эндометрия (ГПЭ) – чрезвычайно важная, сложная и многогранная проблема практической гинекологии. Это связано с тем, что данная патология относится к числу пролиферативных процессов и при длительном течении без лечения может явиться фоном для развития рака эндометрия.

Ключевые слова: гиперпластические процессы эндометрия, КОК, менопауза.

Endometrial hyperplasia is a vital, complex and multi-faceted problem of practical gynecology. This is due to the fact that this pathology is related to the proliferative processes and without treatment in prolonged duration, it can be a ground for the development of endometrial cancer.

Keywords: endometrial hyperplastic processes, COC, premenopause.

Гиперплазия эндометрия (ГЭ) является наиболее частой формой патологии слизистой оболочки матки и трактуется как нефизиологическая пролиферация эндометрия, сопровождающаяся структурной перестройкой железистого и, в меньшей степени, стромального компонента ткани [5,7].

В структуре гинекологической патологии ГПЭ встречаются с частотой 15-40% [5,7]. Частота ГПЭ варьирует в зависимости от ее формы и возраста женщины от 10 до 30% [3,5]. Наиболее часто ГПЭ выявляют в возрасте 45-55 лет [3,4,5]. По мнению некоторых авторов, ГПЭ встречаются у 50% пациенток, находящихся в позднем репродуктивном и перименопаузальном периоде [4,7].

Согласно общепринятой точке зрения, ведущая роль в развитии ГПЭ принадлежит избыточной эстрогенной стимуляции, сочетающейся с недостаточностью прогестеронового

воздействия. И, хотя появился ряд новых фактов, лежащих за пределами такой точки зрения, эстрогенная концепция, тем не менее, до сих пор сохраняет ведущее значение [3,6,8]. Эндометрий представляет собой гормонально-зависимую структуру, обладающую способностью не только к циклическому обновлению почти всего клеточного состава, но и к определенному реагированию на все изменения гормонального статуса на уровне целого организма [8,10].

Анализ данных литературы свидетельствует о том, что на сегодняшний день используются различные методы и подходы к лечению ГПЭ – удаление патологически измененного эндометрия, гормональная терапия и оперативное лечение.

Лечебная тактика при наличии ГПЭ вырабатывается после морфологической верификации диагноза. Одним из наиболее распространенных методов лечения ГПЭ без атипии остается проведение гормональной терапии [1,6,9]. Лечение ГПЭ должно быть поэтапным, комплексным, воздействующим на заинтересованные звенья репродуктивной системы, а так же дифференцированным в зависимости от возраста пациентки, характера патологического процесса в эндометрии и сопутствующей патологии [2,5]. В последние годы все больше завоевывают методы лечения, вызывающие минимум побочных явлений.

Длительная история – более 50 лет – применения КОК, особенно последнего поколения, свидетельствует не только об их высокой лечебной эффективности, но и дополнительных положительных эффектах. Известно, что использование КОК в течение 12 мес. уменьшает риск развития рака эндометрия на 50% [3,8]. Под влиянием КОК эндометрий подвергается быстрой регрессии в пролиферативной фазе, в нем появляется преждевременная секреторная трансформация желез, в строме отмечается децидуоподобная трансформация. Наблюдаемые изменения эндометрия обусловлены влиянием прогестинов, входящих в состав КОК. Эстрогенный компонент КОК представлен этинилэстрадиолом. С целью лечения ГПЭ используются низкодозированные монофазные препараты. Наиболее частыми симптомами гиперплазии эндометрия являются аномальные маточные кровотечения, и поэтому задача хорошего контроля цикла ставится наравне с профилактикой рецидива гиперпластического процесса. Обеспечение адекватного контроля цикла достигается при использовании низкодозированных КОК по сравнению с микродозированными препаратами [3,8].

Таким образом, для лечения ГПЭ и регуляции МЦ целесообразно использовать монофазные низкодозированные КОК, содержащие прогестин, который обладает выраженным антипролиферативным действием.

Целью исследования явилось совершенствование методов лечения гиперпластических процессов эндометрия в пременопаузе с учетом клинко-морфологических данных.

Материал и методы исследования. Было проведено комплексное клинко-лабораторное обследование и лечение 30 пациенток с гиперпластическими процессами эндометрия в пременопаузальном периоде. Критерий отбора в исследовании – гистологически верифицированный диагноз гиперплазии эндометрия без атипии. После получения результатов патоморфологического исследования больным с гиперпластическим процессом эндометрия был назначен комбинированный низкодозированный монофазный оральный контрацептив Мидиана в пролонгированном режиме – в течение 6 месяцев непрерывного режима, начиная от дня РДВ. Наблюдение за больными проводилось в течение 1 года. Осуществляли мониторинг клинко-лабораторных показателей: оценивали динамику массы тела больных, показатели АД, морфологический контроль состояния слизистой полости матки проводили после 6-месяцев приема Мидиана, выполняли биопсию эндометрия. Эхографический контроль толщины эндометрия осуществляли через 3, 6 и 12 мес. Контрольную группу составили 30 женщин пременопаузального возраста, которым планировалось назначение заместительной гормональной терапии. Данным пациенткам биопсия эндометрия выполнялась с целью исключения его патологии. Средний возраст пациенток основной группы составил $45,5 \pm 1,99$ лет, контрольной группы - $46,8 \pm 1,75$ лет, что свидетельствует о сопоставимости женщин исследуемых групп по возрастному цензу.

Результаты исследования. На фоне приема КОК Мидиана через 6 мес. олигоменорея установлена у 18 (64,2%) пациенток. К концу года олигоменорея диагностирована у 24 (85,7%) обследованных. Кроме того, в ходе исследования убедительно доказано, что КОК Мидиана оказывает положительное влияние на симптомы ПМС, которые снижают качество жизни пациенток с ГПЭ. Основу оценки клинической эффективности гормональной терапии составили критерии устранения основных симптомов заболевания. Динамика жалоб отражена в таблице 1.

Таблица 1.

Основные жалобы пациенток до и в процессе гормонального лечения

Жалобы	До лечения	Через 6 мес. после лечения
Меноррагии	17(56,7%)	1(3,6%)
Метроррагии	13(43,3%)	-
Боли внизу живота	11(36,7%)	-
Пред- и постменструальные выделения	8(26,7%)	4(13,3%)
Олигоменорея	4(13,3%)	18 (64,2%)
Аменорея	-	5(17,9%)
Вазомоторные и эмоционально-вегетативные симптомы	2(6,7%)	-

Во время приема КОК Мидиана масса тела снижалась и далее стабилизировалась. В среднем к 3-му месяцу приема у 43% больных масса тела снижалась на 0,5 кг и более, через 6 мес приема снижение массы тела (которая сохранялась в течение года) на 1–2 кг выявлено у 9 (32,1%) пациенток. Таким образом, антимицералокортикоидная активность дроспиренона позволяет стабилизировать массу тела и не допускать ее повышения у пациенток с ГПЭ.

Дополнительным результатом антимицералокортикоидного эффекта дроспиренона является стабильность АД. Динамический контроль за АД на фоне приема КОК Мидиана выявил тенденцию к его снижению у 9 (60%) из 15 имевших стабильное повышение АД до начала лечения.

При ультразвуковом исследовании, выполненном через 3 месяца и после окончания курса лечения, средняя величина М-эхо пациенток исследуемых групп составила через 3 месяца от начала терапии $2,42 \pm 0,77$ мм, что достоверно отличалось от аналогичных показателей до лечения - $11,71 \pm 2,51$ мм. Ультразвуковое исследование, выполненное после окончания курса лечения, не выявило эхоскопических признаков гиперпластического процесса слизистой оболочки матки. Пациенткам, получавшим гормональное лечение, исследование выполнялось на 30-35 день после отмены препарата. Средние значения М-эхо не превышали нормативных показателей и составили $3,11 \pm 0,99$ мм.

Для оценки эффективности проведенной терапии через 6 мес применения КОК Мидиана было выполнено гистологическое исследование образцов ткани эндометрия, полученных путем биопсии эндометрия. Выявлено, что через 6 мес применения препарата морфологические признаки гиперплазии эндометрия отсутствовали у 27 (96,4%) пациенток, при этом у 1 (3,6%) женщины определялись очаги гиперплазированного эндометрия.

Учитывая сохраняющиеся жалобы на меноррагии, у 1(3,6%) пациентки с гиперпластическим процессом эндометрия в возрасте 47 лет, лечение было расценено как неэффективное. Через 6 месяца от начала курса лечения ей была выполнена повторная биопсия эндометрия, подтвердившая персистенцию гиперпластического процесса эндометрия исходного морфологического варианта. Учитывая полученные данные, пациентке была предложена экстирпация матки.

Следует отметить, что мы не выявили серьезных побочных эффектов и случаев непереносимости используемой терапии. У большинства пациенток переносимость гормональных препаратов была хорошей. Среди побочных эффектов гормональной терапии отмечали кровотечения прорыва. На фоне применения Мидианы они были отмечены у 6-х больных (21,4%). При этом средняя длительность кровотечений прорыва была $4,9 \pm 0,2$ дней. Объем кровотечений прорыва был скудным, что не привело к отмене терапии.

Выводы. 1. Основными клиническими проявлениями ГЭ у женщин в перименопаузе явились: меноррагии (56,7%), метроррагии (43,3%), боли внизу живота (36,7%), пред- и постменструальные выделения (26,7%), вазомоторные и эмоционально-вегетативные симптомы (6,7%).

2. У больных с ГЭ применение КОК Мидиана в пролонгированном режиме (63 дважды) является эффективным методом для достижения терапевтического эффекта (82,1%) и предупреждения клинического рецидивирования. Морфологическое рецидивирование имело место в 3,6% случаев.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бекбаулиева Г.Н., Файзуллаева Ш.О. Эффективность гестагенов у женщин репродуктивного возраста с гиперпластическими процессами эндометрия и метаболическими нарушениями // Медицинский журнал Узбекистана. – 2014. – №1. – С.11-13.
2. Кузнецова И.В. Гиперпластические процессы эндометрия. – М., 2009. – С.48.
3. Саркисова В.В., Абдурахманова К.Н. Роль гормональных препаратов в терапии гиперпластических процессов эндометрия и в частности при миоме матки // Вестник врача. – 2014. – №1. – С.167-168.
4. Саркисова В.В., Джуманов Б.А., Исроилова Г.П. Анализ репродуктивного и соматического здоровья женщин, госпитализированных по поводу гиперплазии эндометрия и маточных кровотечений // Вестник врача. – 2014. – №1. – С.169-170.
5. Сидорова И.С., Унанян А.Л. и др. Гиперпластические процессы эндометрия: особенности клиники и терапии // Врач. – 2011. – №3. – С.40-42.
6. Шарапова О.В., Осипова А.А., Самойлова А.В. и др. Гормональный статус женщин с гиперпластическими процессами эндометрия // Пробл. репрод. – 2006. – Т.12, № 3. – С.31-36.
7. Шешукова Н.А., Макаров И.О., Фомина М.Н. гиперпластические процессы эндометрия: этиопатогенез, клиника, диагностика, лечение // Акуш.и гин. – 2011. – №4. – С. 16-21.
8. Gallos I.D., Shehmar M., Thangaratinam S., Papapostolou T.K., Coomarasamy A., Gupta J.K. Oral progestogens vs levonorgestrel-releasing intrauterine system for endometrial hyperplasia: a systematic review and meta-analysis. Am.J. Obstet.Gynecol. – 2010; 203:547; P.1-10.
9. Kim J.J., Chapman-Davis E. Role of progesterone in endometrial cancer. Semin. Reprod. Med. – 2010; 28(1): 81-90.
10. Reed S.D., Newton K.M., Garcia R., Allison K. et al. Complex hyperplasia with and without atypia clinical outcomes and implications of progestin therapy. Obstet. Gynecol. – 2010; 116(2 Pt 1): 365-373.

УДК 616.127-005.8:616-08

*Юлдуз Шарапова, Сухроб Элламонов, Зарина Насырова,
Элеонора Таишкенбаева, Гульбахор Маджидова
(Самарканд, Узбекистан)*

ОПТИМИЗАЦИЯ ЛЕЧЕНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАННЕЙ РЕАБИЛИТАЦИИ БОЛЬНЫХ ОСТРЫМ ИНФАРКТОМ МИОКАРДА

Инфаркт миокарда представляет серьезную медико-социальную проблему, так как является одной из наиболее частых причин инвалидизации и смертности населения трудоспособного возраста. Реабилитация больных ОИМ имеет физический, психологический и профессиональный аспекты и представляет собой комплекс медицинских и социальных мероприятий, направленных на восстановление здоровья и трудоспособности пациентов.

Ключевые слова: *инфаркт миокарда, L-карнитин, физическая реабилитация.*

Myocardial infarction is a serious medical and social problem as it is one of the most common causes of disability and mortality in the working age population. The rehabilitation of patients has physical, psychological and professional aspects and is a complex of the medical and social measures sent renewal of health and ability to work of patients.

Key words: *myocardial infarction, L- carnitine, physical rehabilitation.*

Актуальность. Острый инфаркт миокарда (ОИМ) представляет серьезную медико-социальную проблему, так как является одной из наиболее частых причин инвалидизации и смертности населения трудоспособного возраста. К настоящему времени накоплен огромный фактический материал, свидетельствующий о полиморфизме ОИМ. Эффективное восстановительное лечение больных острым инфарктом миокарда (ОИМ) является серьезной медицинской и социально-экономической проблемой. Реабилитация больных ОИМ имеет физический, психологический и профессиональный аспекты и представляет собой комплекс медицинских и социальных мероприятий, направленных на восстановление здоровья и трудоспособности пациентов [6, с.505, 9, с.12-15].

Одним из эффективных кардиопротективных средств является L-карнитин, способный нормализовывать тонус сосудистой стенки, улучшать утилизацию кислорода, повышать толерантность к физической нагрузке, увеличивать фракцию выброса [5, с.13-15], снижать темпы некротизации ишемизированного миокарда [7, с.54-57]. В связи с этим актуальным является разработка методов ранней физической реабилитации больных ОИМ на фоне приема кардиопротективных препаратов, в частности L-карнитина. Однако комплексных клинических исследований, посвященных сочетанному применению ранних физических тренировок и препарата L-карнитина, у больных ОИМ не проводились. Влияние на метаболические процессы в сердечной мышце посредством L-карнитина является одним из вариантов снижения частоты осложнений и смертности среди пациентов, перенесших острый инфаркт миокарда. При ишемии содержание в миокарде L-карнитина резко снижается, и прием препаратов L-карнитина позволяет восстановить его необходимый уровень в сердечной мышце, что положительно влияет на метаболизм и функцию левого желудочка (ЛЖ) [2, с.1352-1355]. Более того, метаанализ 4-х исследований, в которых L-карнитин сравнивали с плацебо, показал что L-карнитин достоверно снижал скорость постинфарктного увеличения объема ЛЖ в течение первого года после ОИМ [1, с.58-65, 3, с. 69-72]. Наряду с медикаментозной коррективкой также важно ранние реабилитационные мероприятия, что благоприятно влияет на исход заболевания. Для определения тактики реабилитационных мероприятий выделяют четыре класса клинической

тяжести ОИМ. В основу подразделения ОИМ на классы клинической тяжести положены размеры некроза, тяжесть осложнений, возраст, наличие сопутствующей патологии. Однако существуют разногласия по поводу сроков начала ФТ, их интенсивности и темпов наращивания нагрузки. Этот вопрос приобретает еще большую значимость в связи с отмечающейся тенденцией к сокращению сроков пребывания больных ОИМ в стационаре. Важным является регламентирование времени проведения физической реабилитации, разработка критериев назначения и оценка эффективности ранних физических тренировок. Поэтому проблема ранней физической реабилитации (РФР), критериев ее назначения и эффективности является весьма актуальной [4, с.31-34, 8, с.35-38].

Цель работы

Определить эффективность ранней физической реабилитации больных острым инфарктом миокарда на фоне приема кардиопротективного и метаболического препарата L-карнитина.

Материалы и методы исследования. Был проведен анализ 87 случаев острого инфаркта миокарда, которые проходили лечения в Самаркандском филиале РНЦЭМП в остром периоде заболевания и продолжили лечения в специальных стационарах по месту жительства, где проходили раннюю реабилитацию в 2015-2016 годах. Больные распределялись в трех группах: в первую группу вошли больные получившие традиционную терапию и ЛФК, во вторую группу вошли больные получившие традиционную терапию и препарат L-карнитин. Третья - контрольная группа состоит из практически здоровых людей. Диагноз был выставлен на основании клинических данных, данных динамических ЭКГ - исследований и лабораторных показателей (ОАК, время свертывания, протромбиновый индекс, протромбиновое время, МВ-КФК, тропонин).

Полученные результаты.

При проведении контрольных велоэргометрических проб перед выпиской из стационара у пациентов 2 группы выявлено достоверное увеличение уровня пороговой мощности в 2,8 раза ($p < 0,001$) по отношению к исходным данным. К 4 мес уровень пороговой мощности увеличился в 3,3 раза по отношению к исходным данным и был равен $97,50 \pm 5,70$ Вт, к 6 мес - был больше исходного в 3,1 раза и составил $91,51 \pm 4,93$ Вт ($p < 0,001$)

Отмечался достоверный прирост объема выполненной работы и продолжительности нагрузки уже к периоду выписки из стационара и сохранялся ко 2, 4 и 6 мес наблюдения. Значение величины общей выполненной нагрузки к окончанию наблюдения возросло в 6,5 раз по отношению к исходным данным и было равным $680,43 \pm 43,76$ Вт ($p < 0,001$)

Общая продолжительность нагрузки к 6 мес наблюдения увеличилась по сравнению с начальными значениями в 2 раза ($p < 0,001$). Продолжительность восстановительного периода достоверно уменьшилась к моменту выписки из стационара. При последующем наблюдении отмечалось дальнейшее уменьшение продолжительности восстановительного периода: к 4 мес она снизилась в 1,9 раз ($p < 0,001$) по отношению к исходным данным и сохранилась на этом уровне к 6 мес от начала ОИМ.

Заключение.

Ранняя физическая активизация, назначение адекватных программ физических тренировок, начиная со стационарного этапа лечения, являются неотъемлемой частью современной реабилитации больных острым инфарктом миокарда (ОИМ), способствуя интенсификации восстановительных процессов в миокарде. Все выше сказанное способствует сокращению сроков пребывания больных ОИМ в стационаре. Положительный эффект физических тренировок может быть усилен путем применения средств, повышающих устойчивость миокарда к гипоксии за счет воздействия на метаболизм кардиомиоцитов препаратом L-карнитина.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Astashkin E. I., Glezer M. G. Role of L-carnitine in energy metabolism cardiomyocytes and treatment of diseases of cardiovascular system. *Cardiology and cardiovascular surgery*, 2012, 6,2:58–65. Russian (Асташкин Е. И., Глезер М. Г. Роль L-карнитина в энергетическом обмене кардиомиоцитов и лечении заболеваний сердечно-сосудистой системы // Кардиология и сердечно-сосудистая хирургия. – 2012, 6,2:58–65.
2. Bai YY, Sun L, Liu JH, Sun RT. L-Carnitine and cardiovascular disease: from basic science to clinical application // *Cardiology*. – 2009;114(1S):128. Martina B, Zuber M, Weiss P, Burkart F, Ritz R. Anti-arrhythmia treatment using L-carnitine in acute myocardial infarct [in German] // *Schweiz Med Wochenschr.* – 1992;122(37):1352-1355
3. Semigolovskiy N. Yu., Vertsinskiy E. K., Azanov B. A. et al. Experience application of infusion of the domestic product of the left-carnitine deficiency syndrome small release of patients with acute myocardial infarction // *Bul. Bakulev them. A. N. Bakuleva RAMS.* – 2012; 3:69–72. Russian (Семиголовский Н. Ю., Верцинский Е. К., Азанов Б. А. и др. Опыт применения инфузионного отечественного препарата левокарнитина при синдроме малого выброса у больных острым инфарктом миокарда // Бюлл НЦССХ им. А. Н. Бакулева РАМН. – 2012; 3:69–72).
4. Алейникова Л.И., Колесова Г.П., Черняк В.Л. Дозированные физические нагрузки в ближайшем постинфарктном периоде // *Кардиология*. – 1982. – № 7. – С. 31-34.
5. Алекберов Э.З. Критерии назначения физических тренировок больным острым инфарктом миокарда с разной реакцией на ранние нагрузочные пробы // *Кардиология*. – 1988. – №11. – С. 13-17.
6. АлпертДж, Фрэнсис Г. Лечение инфаркта миокарда. – М.: Практика, 1994. – 505 с.
7. Видимски И. Реабилитация пациентов, перенесших инфаркт миокарда. Превентивная кардиология. Пер. с чеш. – Киев: Здоров'я, 1986. – С. 281-286.
8. Маргазин В.А., Бритвенков А.В., Смирнов Ю.И., Маркова Н.Г. Влияние лечебной гимнастики на кровообращение и физическую работоспособность больных инфарктом миокарда // *Вопросы курортологии*. – 1984. – № 2. – С. 35-38.
9. Попереч Н.Б. Особенности гемодинамики у больных инфарктом миокарда при использовании наиболее распространённых программ реабилитации // *Кардиология*. – 1986. – № 9. – С.12-15.
10. Темкин И.Б. Упражнения в изометрическом режиме при болезнях органов кровообращения. – М.: Медицина, 1977. – С.6-127.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

ӘОЖ 11(123.2)

*Ақмаржан Байтханова, Нұркелді Тұрғанбеков, Әлімжан Тұрсын
(Шымкент, Қазақстан)*

ЖЫЛҚЫДА КЕЗДЕСЕТІН АУРУЛАР ЖӘНЕ ОНЫ ЕМДЕУ ЖОЛДАРЫ

Жылқы аурулары – жұқпалы, жұқпайтын және құрт аурулары болып бөлінеді. Жұқпалы ауруларға: маңқа, сақау, сарып, құтыру, делбе, жамандау, сіреспе, жегі, күл, т.б. жатады.

Жұқпайтын ауруларға: желінсау, боғмала, қыршаңқы, буын-құрт, өлі тию, жауыр, жем түсу, кашақ, өкпе ісіну, т.б. жатады.

Құрт ауруларына: киенкі, қарақаптал, су ауру, қотыр, ішек-құрт аурулары, т.б. жатады.

Көнеден бері мал шаруашылығымен айналысып келген қазақ жылқының дерт-дербезін тани білген оны емдеуге шебер болған. Қазіргідей дәрі-дәрмек тапшы, ветеринарлық медицина дамымаған заманда қазақтар жылқы түлігін өздері емдеп-сауықтырып, аурудан айықтыра алатын қабілеті болған.

Сілікпе дерті. Шектен тыс шөлдегендіктен жылқы «сілікпе» дертіне шалдығады. Таңдайын тарта есінеп, желге ауызын тосады. Ауыздығын шайнап, ішін тартып күрсінеді, танау қуысы қуқылданып, қуырылып, қатпар түседі. Дүркін-дүркін аяқ астын тарпып иіскейді. Көзінен былшық аралас жас ағады. Екі бүйірін соғып, ауызы кеберсіп, тер басады. Сілікпеге ұрынған жылқы жағы қарысқандықтан су жұта алмайды, жұтқан суы танауынан ағып кетеді. Бұндай жағдайда оны емдемесе жылқы өледі.

Емдеу тәсілі. Шөлдеген жылқыны судың басына (құдық, бұлақ, бастау, өзен, т.б.) әкеліп жел жаққа тұрғызып, алдымен судың салқын самалына соқтырады. Одан кейін денесіне су шашып, салқындаған соң күретамырынан аздап қан алады. Бұдан кейін жылқының аузына қамшының сабын жүгіртіп шөпжұлар маңдай тістерін қозғап, жағының қарысқанын ашады. Шаралар дұрыс атқарылса жылқы су ішеді. Бірақ қатты шөлдеген жылқыны қанғанша суаруға болмайды. Шала суарып судың басына басы суға жетпейтіндей етіп байлап қойған дұрыс.

Кесе басу. Белгісі. Атпен кенет тұра шапқанда немесе қарғығанда, оқыс секірткенде жылқы табиғи қозғалысынан жаңылып артқы аяғымен алдыңғы аяғының өкшесін, шашасын немесе шідерлігін басып алады. Егер кесе басқан жылқы тағалы болса, өте ауыр зақымданады. Қатты зақымданған жағдайда – жерсоғары, өкшесі, тақыр бақайы немесе шідерлігі дереу ісінеді. **Емдеу тәсілі.** Езілген тұзға түйенің шудасын малып сорбақта немесе ермен ерітіндісін тартады. Екі тәулік өткен соң немесе ісігі қайтқан кезде суыр болмаса мәліннің майын тартады. Орауышты күн сайын жаңалап отырған жөн. Егер іріндеп, көлкілдесе шабақтап іріңін шығару керек.

Шеге тию. Белгісі. Атты тағалаған кезде шегені дұрыс қаға білмегендіктен, тәжірибесіздіктен, орашалақтықтан аттың тұрасына шеге тиеді. Шеге тию дегеніміз – таға шегесі тұраны жанап дүмпіп өтуі. Шеге тигеннің белгісі ат қатты тыпырлайды. Шегені суырып алғанда орнынан қан шығады. Шеге тиюден жарақат алған жылқы тұрғызғанда аяғын ақсап басады.

Емдеу тәсілі. Тиген шегені қолма-қол суырып алып тастап, үңірейген орнына сақар (алаботаның қайнатылған күлі) тығып, тұяқты бітеулейді. Егер шегеден уыт қалмаған болса дереу жазылып кетеді. Ал, шегеден уыт қалып асқынған жағдайда шегенің орнын ойып тұрадағы іріңді, бұзылған қанды тазалап орнына тағы да қара сабын тығып емдейді.

Сырға таю. Белгісі. Жылқы жайбарақат аяндап келе жатып немесе бүлкілдеп желіп келе жатып та аяғының (тұяғының) ұшымен басып алған кезде тобығы орнынан қозғалып немесе тайып кетеді. Мұны «сырға таю» деп атайды. Сырғасы тайған ат артқы аяғынан шойнаңдап қалады. Тұрғанда ауру аяғын көтеріп, сау аяғына салмақ салып тұрады.

Емдеу тәсілі. Сау аяғының бақайынан арқан байлап қуалап желдіреді. Желіп бара жатқан кезде арқанды ірке тартады. Сол кезде ауру аяқпен жер тіреп, салмақ салып, дұрыс басуға мәжбүр болады, әрі осы кезде сырғасы да орнына түседі.

УДК 631.526.3:635.918

Іванна Гаврись
(Київ, Україна)

СОРТОВИВЧЕННЯ АЛЬСТРЕМЕРІЇ ЗА ВИРОЩУВАННЯ У ПЛІВКОВИХ ТЕПЛИЦЯХ

Проведена оцінка господарсько-біологічних показників сортів альстремерії в умовах плівкових ґрунтових теплиць. Наведено порівняльну характеристику та динаміку урожайності різних сортів альстремерії.

Ключові слова: альстремерія, сорт, декоративність, урожайність.

The evaluation of the economic and biological indicators alstroemeria varieties in terms of film greenhouses soil. Comparative characteristics and yield dynamics of different varieties of foreign breeding alstroemeria are shown.

Key words: alstroemeria, sort, ornamental, crop capacity.

Одним із напрямів використання закритого ґрунту є вирощування квітів на зріз для складання букетів та прикрашання інтер'єрів. Квіти, як прекрасне творіння природи, задовольняють естетичні потреби людини, виховують любов до прекрасного, діють цілюще на настрій, самопочуття, приносять відчуття щастя.

Для виробників квітів перевагою вирощування альстремерії є її висока рентабельність, що сприяє швидкому поверненню інвестицій, великий попит споживачів та великі врожаї впродовж року. Після висадки альстремерію збирають вже через 3 місяці, в той час як, наприклад, герберу – лише через два роки [2]. Альстремерії стрімко набувають широкої популярності у флористів за незвичайне забарвлення, красиві квітки, довгі і міцні квітконоси, довгий період цвітіння, стійкість у зрізі [1].

Квітникарство за напрямом альстремерії в Україні набуває широкого розвитку завдяки постачанню іноземними країнами живцевого матеріалу нових продуктивних сортів, адже дана квітка є однією з основних культур для зрізу.

Важливим елементом технологічного процесу для тепличних господарств є вибір сорту, адже закладання куців проводять 1 раз на 4 роки. Головним критерієм, яким керуються господарства при виборі сортів є попит на ринку. Тому метою нашої роботи було: дослідити ріст, розвиток, продуктивність та економічний ефект вирощування різних сортів альстремерії в умовах плівкових теплиць.

Об'єктом дослідження слугували 5 сортів альстремерії нідерландської селекційної компанії «Кьонст»: Тропікана (контроль) – квіти помаранчевого кольору, Б'янка – ніжно-білого кольору, Олімпія – фіолетового кольору, Айп – жовто-гарячого кольору та сорт Наполі – кольору бордо.

Дослідження проводили у 2014–2015 рр. у плівковій ґрунтовій теплиці. Досліди закладали відповідно до методики, прийнятої для закритого ґрунту: схема садіння – дворядна (50+50)*40 см; субстрат – суміш торфу, перліту, хвої; спосіб розміщення рослин – у шаховому порядку; густота садіння – 3,5 шт./м²; дослід проводили у чотирикратній повторності.

Результати досліджень. Садіння розсади проводили 25 листопада 2014 року. У другій декаді січня з'явилися перші квітконоси. Цвітіння почалось у першій декаді березня. Більш ранніми виявились сорти Олімпія і Наполі – бутони зазначених сортів розкрилися 2-го березня, випередивши контроль на 2 доби, а сорт Айп – на 9 діб.

Сорти різнилися за швидкістю росту і розвитку. Так, період від висаджування розсади до повного формування квітки у сортів Олімпія і Наполі становив 98 діб, а сорту Айп – 107 діб.

Характеризуючи квітки альстремерії слід зазначити, що у сорту білого кольору Б'янка діаметр квітки дорівнював 7,3 см, що було найбільшим серед досліджуваних сортів. Найменшим діаметром квітки відзначився сорт Наполі, ширина її склала лише 5,6 см.

Впродовж 2-ох років досліджень відмічали 4 хвили цвітіння альстремерії та дещо відмінну урожайність сортів (табл. 1). Масовості цвітіння набувало двічі за рік: навесні – у квітні і восени – у вересні. В усі хвили відмічали однакову тенденцію: найшвидше надходила продукція від сортів Олімпія і Наполі. Спостереження за динамікою урожайності показало підвищення кількості продукції з кожною хвилею цвітіння. В загальному за два роки урожайність зростає від 80 до 170 квіток з м² за одну хвилю цвітіння, залежно від сорту.

Таблиця 1

Загальна урожайність сортів альстремерії, 2014-2015 рр.

Сорт	Урожайність за I рік вегетації		Урожайність за II рік вегетації	
	шт./м ²	% до контролю	шт./м ²	% до контролю
Тропікана (К)	195	100	310	100
Б'янка	190	97	240	77
Олімпія	190	97	260	84
Айп	200	102	290	94
Наполі	210	108	300	97
НІР ₀₅	11,3		23,6	

За два роки вегетації у сорту Наполі загальна врожайність була найвищою і склала 510 шт./м², що істотно перевищило контроль. Найменшу урожайність спостерігали у сорту білого кольору Б'янка – 430 шт./м².

Висновки. Серед досліджуваних варіантів найшвидше вступали у фази бутонізації та цвітіння сорти Олімпія і Наполі. Найбільшим діаметром квітки відзначились сорти Б'янка, Олімпія та Айп.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Висящева Л.В. Промышленное цветоводство / Л.В. Висящева, Т.А. Соколова. – М.: Агропромиздат, 1991. – 368 с.
2. Хемрік Д. Довідник квіткових культур. Виробництво (Ч. 2) / Д. Хемрік. – США, Іллінойс, Ball Publishing, 2003. – 724 с.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ

*Нурлан Абилдаев, Галымжан Тасболат, Дәулет Өтеміс
(Кызылорда, Казахстан)*

**МҰНАЙ ӨНДІРУГЕ АРНАЛҒАН БАТЫРМАЛЫ СОРҒЫ ЖАБДЫҚТАРЫН
ЖӨНДЕУДІҢ ЖІКТЕМЕСІ**

Қазіргі уақытта мұнай өндіру саласында қабат флюидтерін өндірудің электрлік орталықтан тепкіш сорап қондырғыларын (орысша – УЭЦН) қолдануға негізделген механикаландырылған тәсілі кен таралуда, бұл ұңғымалар шығымы жоғары (>40 тн/тәу) және орташа ($10 \leq Q_m \leq 40$ тн/тәулік) болатын жағдайда аталмыш қондырғыларды қолданудың жоғары экономикалық тиімділігімен байланысты.

Ұңғымаларды механикаландырылған өндірудің басқа тәсілдеріне қарағанда электрлік орталықтан тепкіш сорап қондырғылары (УЭЦН) жоғары тиімді болып табылады, бірақ УЭЦН түйіндерін жинақтауға ұңғыма конструкциясынан пайда болатын шектеулер мен шарттарға байланысты, оларға электрқозғалтқыштар мен сораптардың пайдаланылуы және жөндеуімен қоса орын алатын бірқатар бұзылулар тән болады [1, 2];

– оқшаулаудың кедергісінің төмендеуі (кабельдік желі денесі, я болмаса батырмалы электрқозғалтқыштың статорының орамасында пайда болады)– қабат сұйықтығында механикалық қоспалардың бар болуына байланысты пайдаланудың ауыр шарттары, қабаттық флюидтің агрессиялығы, температуралық әсер ету себептері болып табылады, бұл өз кезегінде батырмалы жабдықтардың істен шығуына әкеледі;

– жұмыс органдарының кептеліп қалуы (бастапқы себебі сораптық агрегаттың ағынды бөлігінің бөлімшелерінің бітеліп қалуы, жұмыс органдарының өлшемдерінің бұзылуы болып табылуы мүмкін), бұл батырмалы электрқозғалтқышта (орысша – ПЭД) ток сипаттамаларының номиналды мәндерінің жоғарылауын шақырады, сондай – ақ мүмкін болатын салдары шлицалық муфтаның зақымдануына әкеледі (біліктің бұралуы және сынуы);

– ПЭД корпусынан жылуды әкетудің жеткіліксіз жылдамдығы, бұл температуралық режимнің бұзылуына әкеледі (ПЭД орамасының деградациясы, ПЭД ішкі қуыстарында диэлектрлік майдың қасиеттерінің өзгеруі), және салдары ретінде кабельдік ұзартқыштың зақымдануы, не болмаса кабельдің негізгі құрылыстық ұзындығының зақымдануы, оқшаулаудың бұзылуы, ПЭД статоры орамаларында токтардың дисбалансының пайда болуы;

– ағынды бөліктегі сораптық агрегаттың бөлімшесінің және кіріс модулінің (газсепараторы) шөгінділерімен бітелуі немесе еріген газдың еркін газ фазасына бөлініп шығуы (себебі, қабаттық флюидте механикалық қоспалар, ерітілген тұздардың бар болуымен байланысты пайдаланудың ауыр шарттары болып табылады). Салдары сораптық агрегаттың беруінің төмендеуі, я болмаса газ тығынының түзілуімен («берудің үзілуі») флюид тасқынының бүтіндігінің бұзылуы болып табылады.

Қазіргі уақытта сораптық жабдықтарды жөндеу бойынша барлық қызмет көрсететін компаниялар батырмалы және жерүсті жабдықтарын жөндеудің ұқсас технологиясына, жөндеу үшін қолданылатын стандартты емес жабдықтарға ие.

Мұнай өндіру үшін арналған батырмалы электрқозғалтқыштар мен ЭЦН жөндеу жұмыстарының түрлерінің егжей – тегжейлі жіктемесі 1 кестеде келтірілген.

1 – кесте. Мұнай өндіруге арналған батырмалы электрқозғалтқыштар мен ЭЦН жөндеу жұмыстарының түрлері

№	Жабдықтарды жөндеу түрі	Дефектация критерийлері	Орындалатын жұмыстар
Батырмалы электрқозғалтқыштарды жөндеу			
1	Техникалық күйі бойынша жөндеу	$R_{окшау.ПЭД} 1000 \text{ МОм}$, май қоспаларсыз таза	ПЭД бұзбай, өкше түйінінің күйін бақылау
2	Ағымдағы жөндеу	$R_{окшау.ПЭД} 100 \text{ МОм}$, статордың тозуымен зақымдануының жоқтығы, май лас	Бұзу, жуу, кептіру, тетіктерді дефектациялау, жинау, тестілеу
3	Күрделі жөндеу(1– түрі)	$R_{окшау.ПЭД} 100 \text{ МОм}$, статордың тозуымен зақымдануының жоқтығы, фазалардың эл. кедергісінің қиғаштануы , майда күйе және жану іздері бар	Бұзу, ораманы бұзу, жуу, кептіру, тетіктерді дефектациялау, статорды орау және сіндіру, жинау, тестілеу
4	Күрделі жөндеу (2 – түрі)	$R_{окшау.ПЭД} \leq 100 \text{ МОм}$, статордың тозуымен зақымдануы, фазалардың эл. Кедергісінің қиғаштануы , статорлық темірдің ойықтарының бітелуі	Бұзу, ораманы бұзу, шихтаға бұзу, жуу, шихталау, жуу, кептіру, тетіктерді дефектациялау, статорды орау мен сіндіру, жинау, тестілеу
Электр орталықтан тепкіш сораптарды жөндеу			
1	Техникалық күйі бойынша жөндеу	60 тәуліктен кем жұмыс істеуі немесе зауыттық кепілдемесі барлары	ЭЦН бұзбай, өкше түйінінің күйін бақылау
2	Күрделі жөндеу	Техникалық күйі бойынша жөндеу критерийлеріне жатпайтын қалған барлық ЭЦН	Бұзу, жуу, тетіктерді дефектациялау, жинау, тестілеу

Мамандар тәжірибесі негізінде батырмалы электр қозғалтқыштар-ды жөндеуді төрт түрге жіктеуге болады [3]:

1. Техникалық күйі бойынша жөндеу – жөндеудің бұл типіне қатысты критерий ретінде оқшаулаудың 1000 МОм асатын кедергісі болып табылады, май таза. Бұл жағдайда тек қана өкше түйінінің күйін бұзусыз бақылау, тестілеу және гидросынақтар ғана жүргізіледі.

2. Ағымдағы жөндеу – жөндеудің бұл типіне қатысты критерий ретінде оқшаулаудың 100 МОм асатын кедергісі болып табылады. Статор мен тетіктерді бұзу, жуу, статорды кептіру, тетіктерді дефектациялау, жинау, тестілеу және гидросынақтар жүргізіледі.

3. Күрделі жөндеу (1– түрі)–жөндеудің бұл типіне қатысты критерий ретінде оқшаулаудың 100 МОм кем кедергісі, **фазалар перекосы** болып табылады.Бұзу, Ораманы бұзу, ажырату, статорды жуу, тетіктерді дефектациялау, статор орамасын орау мен сіндіру, жинау, тестілеу және гидросынақтар жүргізіледі..

4. Күрделі жөндеу (2 – түрі)– жөндеудің бұл типіне қатысты критерий ретінде оқшаулаудың 100 МОм кем кедергісі, **фазалар перекосы**, статорлық темірдің ойықтарының бітелуі, статор корпусының зақымдануы (коррозия, бұранда және т.с.с.)болып табылады. Ораманы бұзу, ажырату, статорды жуу, статорды кептіру, тетіктерді дефектациялау, статор орамасын орау мен сіндіру, жинау, тестілеу және гидросынақтар жүргізіледі.

Сондай – ақ ЭЦН жөндеуді келесідей екі түрге жіктеуге болады:

1. Техникалық күйі бойынша жөндеу – жөндеудің бұл типіне қатысты критерий ретінде 60 тәуліктен кем жұмыс істеуі немесе зауыттық кепілдемесі барлығы болып табылады. Тек қана өкше түйінінің күйін бұзусыз бақылау, тестілеу және консервация ғана жүргізіледі. Бұзу, жуу, тетіктерді дефектациялау, жинау, тестілеу және консервация жүргізіледі.

2. Күрделі жөндеу – техникалық күйі бойынша жөндеу критерийлеріне жатпайтын қалған барлық ЭЦН. Жөндеу технологиясындағы тағы да бір қызықты жайт белгілі бір тетіктің, материалдың жарамдылығын анықтау критерийлері болып табылады. УЭЦН жөндеуінің жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін, жабдықтарды жөндеудің жақсы қойылған технологиясы мен оқыту үдерісінен басқа жабдықтардың, келіп түсетін қосалқы бөлшектердің кіріс бақылауына үлкен ынта қою қажет.

Қорытындылар

Әрбір жылда батырмалы және жер үсті жабдықтардың жөндеуінің технологиясы қиындауда, УЭЦН тетіктері мен материалдарын жарамсыздық критерийлері анығырақ баяндалып және егжей – тегжейленеді, сондықтан жөндеу технологиясын жас мамандарға сапалы жеткізу үшін мамандарды даярлау бойынша курстар жасау қажет. Сондай – ақ төмендегіні атап өту қажет, бұрын пайдаланылған сораптық жабдықтардың сапалы жөнделуінен ұңғымадағы батырмалы жөндеу сораптарының қызмет мерзімі және жаңа УЭЦН сатып алуға шығындардың үнемделуі ұлғаяды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрсұлтанов Ғ.М., Абайұлданов Қ.Н. Мұнай және газды өндіріп, өңдеу: Оқулық. – Алматы: Альманах, 2012. – 464 б.
2. Кучумов Р.Р. Определение оптимальных значений показателей надежности нефтепромысловых систем // Изв. вузов. Нефть и газ. – Москва, 1997. – №6. – С. 110.
3. Кучумов Р.Я., Нурбаев Б., Кучумов Р.Р. Моделирование надежности нефтепромысловых систем и ремонтно-изоляционных работ в осложненных условиях. – Тюмень: Изд-во «Вектор-Бук», 1998. – 224 с.
4. Медведев С. Производство ремонта ЦБПО ЭПУ // Нефтегазовая Вертикаль. – Москва, 2014. – №7. – С. 62-66.

УДК 664.68:613.292

*Ірина Антонюк, Анжеліка Медведєва
(Київ, Україна)*

ТЕХНОЛОГІЯ ДЕСЕРТУ ПІДВИЩЕНОЇ БІОЛОГІЧНОЇ ЦІННОСТІ

У статті розглянуто можливість використання гарбузового пюре, льняного борошна та цистозіри в технології десерту «Романтик» із метою підвищення харчової та біологічної цінності. Доведено, що використання цих добавок покращує нутрієнтний, зокрема мікроелементний, склад розробленої страви.

Ключові слова: гарбузове пюре, льняне борошно, цистозіра, десерт, біологічна цінність.

In the article possibility of the use of pumpkin puree, flax flour and cistoziri, is considered in technology of dessert of «Romantik» with the purpose of increase of food and biological value. It is well-proven that the use of these additions improves microelement composition of the developed food.

Key words: pumpkin puree, flax flour, cistozira, dessert, biological value.

Відомо, що якість харчування відіграє роль найважливішого чинника адаптації організму до сучасних умов існування зростаючого чужорідного навантаження. Це пов'язано з двоякою роллю харчового раціону. З одного боку, до 95% загального об'єму ксенобіотиків надходить в організм аліментарним шляхом, що підкреслює необхідність та значущість контролю безпеки продовольчої сировини та харчових продуктів на всіх етапах їх отримання, переробки та реалізації. З іншого боку, саме харчові речовини забезпечують реалізацію захисно-адаптаційних механізмів: вони на всіх етапах метаболізму вступають в безпосередній конкурентний (або синергічний) контакт із чужорідними речовинами та використовуються організмом для підтримання стійкої роботи гомеостатичних систем. Становлення адаптаційної резистентності можливе лише при бездефіцитному надходженні всіх незамінних субстратів, представлених людині у вигляді нутрієнтного раціону [1].

Сучасна людина увійшла у XXI ст. з кризою в харчуванні. Причин кризи багато, але перша і головна полягає в тому, що людство шляхом промислової індустрії звільнило природні сировинні ресурси від цінних для здоров'я складових, передусім, мікронутрієнтів. Так, при виробництві борошна внаслідок видалення алеїронового шару втрачаються цінні вітаміни та мінеральні речовини, при виробництві рафінованих рослинних олій відбувається звільнення від цінних фосфоліпідів.

Друга причина дефіциту мікронутрієнтів полягає у способі життя сучасної людини, перш за все дітей, особливо це стосується цивілізованих країн. Фізичне навантаження сучасної людини різко зменшилось і у зв'язку з цим знизилась потреба у висококалорійних раціонах. Середня калорійність добового раціону знизилась, тому потреба в макронутрієнтах: білках, жирах, вуглеводах, харчових волокнах також зменшилась, а потреба в мікронутрієнтах, тобто вітамінах, мінеральних речовинах залишилася сталою. Все це вказує на те, що раціони харчування з традиційних продуктів не можуть задовольнити потреби дітей та дорослих у необхідній кількості нутрієнтів [2].

Дві третини території України є зоною природного дефіциту йоду. Ця проблема – одна з найактуальніших в охороні здоров'я населення країни, передусім дітей. Навіть незначна нестача цього мікроелементу під час вагітності здатна спричинити у подальшому соматичні та нейропсихічні розлади у дитини. Материнський організм є єдиним джерелом йоду для плода, у зв'язку з чим достатнє йодне забезпечення вагітної жінки набуває особливого значення. Дефіцит йоду, який відчуває дитина внутрішньоутробно і в перші роки життя, є причиною зниження в майбутньому її інтелекту на 10-15 пунктів коефіцієнту IQ. Тому питання діагностики, профілактики та лікування йоддефіцитних захворювань мають важливе значення, і стосуються не тільки лікарів, а всього суспільства [3].

Світовий та вітчизняний досвід засвідчує, що найбільш ефективним і доцільним з економічної, соціальної і технологічної точок зору заходом кардинального вирішення проблеми є розробка і налагодження виробництва різноманітних спеціальних харчових продуктів, додатково збагачених дефіцитними (в раціонах харчування) нутрієнтами. При цьому, недоцільно збагачувати продукт лише одним, найбільш дефіцитним нутрієнтом [4].

Метою наших наукових досліджень є обґрунтування та розроблення технології десерту підвищеної харчової та біологічної цінності з використанням гарбузового пюре, льняного борошна та порошку цистозіри (морської водорості, як джерела органічного йоду та його синергістів).

Об'єкт дослідження – технологія десерту з використанням гарбузового пюре, льняного борошна та порошку цистозіри. Десерт являє собою кошик із пісочного тіста, заповнений кремом, прикрашений збитими вершками та корицею. Додатки вводилися у кремову складову десерту.

Предмет дослідження – гарбузове пюре, льняне борошно, порошок цистозіри (ТУ У 23193636. 001 – 97), модельні композиції кремових мас.

Методи дослідження – органолептичні, фізико-хімічні, біохімічні; методи планування експерименту і математичної обробки експериментальних даних на основі комп'ютерних технологій, повторність дослідів – п'ятикратна.

Вміст мінеральних речовин визначали атомно-абсорбційним методом на спектрофотометрі Techtron-AA-4 (Австрія).

Вміст йоду додатково визначали методом інверсійної вольтамперометрії (прилад АВА-3). Дослідження здійснюються за атестованими методиками виконання вимірювань, контроль якості проводиться на основі міжнародних стандартів якості та підтверджується порівняльними міжлабораторними випробуваннями [5].

Із метою покращення харчової та біологічної цінності десерту в якості добавок було обрано гарбуз, льняне борошно та порошок цистозіри.

У кулінарії м'якоть гарбуза використовується для приготування супів, пирогів, хліба і десертів. Сушене або обсмажене гарбузове насіння використовується як доповнення до салатів, сухих сніданків або в якості легкої закуски.

Насичений оранжевий колір гарбуза свідчить про те, що гарбуз буквально наповнений антиоксидантами і β -каротином (який перетворюється на вітамін А в нашому організмі). Регулярно вживаючи в їжу значну кількість β -каротину, ми допомагаємо нашому організму краще протистояти деяким видам раку, серцевим захворюванням і процесам старіння.

Льняне борошно при введенні його в раціон харчування, перш за все, нормалізує роботу шлунково-кишкового тракту. Ця його властивість пов'язана з великим вмістом у льняному борошні цінних харчових волокон, що стимулюють перистальтику кишечника. Крім того, льняне насіння, з якого виробляють борошно, багато антиоксидантами, що поліпшують стан мікрофлори кишечника. Завдяки наявності цінної поліненасиченої жирної кислоти Омега-3 і через підвищений вміст калію, льняне борошно як компонент харчування, може перешкоджати розвитку ряду серйозних захворювань серцево-судинної системи. Лігнано, що містяться в насінні льону, з якого отримують льняне борошно, здатне пригнічувати ріст і поширення ракових клітин на початковій і середній стадії онкологічних захворювань.

Завдяки невисокому вмісту вуглеводів, льняне борошно при введенні його в раціон харчування дозволяє уникнути ожиріння і сприяє нормалізації ваги. Дуже корисне це борошно й для хворих на цукровий діабет 1-го і 2-го типу. Воно не тільки сприяє зниженню рівня цукру в крові, але і покращує обмінні процеси в організмі [6].

У морях України є великі запаси бурої водорості – цистозіри. Не вдаючись детально в аналіз хімічного складу, відзначимо, що 1 г (на суху речовину) її забезпечує добову потребу в йоді, марганці, селені, кобальті. Вміст йоду (75-175 мг/100 г), селену (65-95 мг/100г), заліза (15-30 мг/100г) та інших мікроелементів ставить цистозіру за цими показниками на перше місце серед харчових продуктів України. Крім того, у її складі багато полісахаридів – альгінової кислоти, фукоїдину, йодовмісних амінокислот і вітамінів.

Для приготування гарбузового пюре використовували стандартну технологію. Гарбузову м'якоть очищують, відварюють та пропускають через протирочну машину. У розробленій рецептурі було вирішено замінити частину молока на гарбузове пюре.

Льняне борошно додається замість частини жовтків яєць для підвищення густини кремової маси та покращення фізико-хімічних і біологічних показників. Оскільки, при тепловій обробці або тривалому зберіганні страви кількість йоду втрачається від 20 до 80%, вважаємо за доцільне використовувати дієтичну добавку – порошок цистозіри – без застосування теплової обробки. Порошок цистозіри вводили у кількості 0,5% від маси крему (цієї кількості достатньо, аби забезпечити добову потребу в йоді та селені при споживанні 100 г крему); добавку вводили після закінчення теплової обробки, аби зберегти максимальну кількість йоду та селену, оскільки ці мінеральні речовини швидко руйнуються під дією високих температур.

Із метою визначення раціональної кількості гарбузового пюре та льняного борошна було розроблено модельні композиції крему із різним процентним співвідношенням добавки

гарбузового пюре (20%, 40%, 60% від маси молока) та льняного борошна (6,7%, 13,3%, 20% від маси жовтків). Основним фактором при визначенні кількості добавки була органолептична оцінка готової страви.

На підставі отриманих даних визначено, що раціональна кількість добавки гарбузового пюре становить 20% від маси молока, льняного борошна – 6,7% від маси жовтків.

Розроблено технологічну схему виробництва десерту «Романтик» із використанням гарбузового пюре, льняного борошна та порошку цистозіри (рисунк). На порцію подається два кошика, заповнених кремом із вищезазначеними добавками, загальною вагою 100 г.

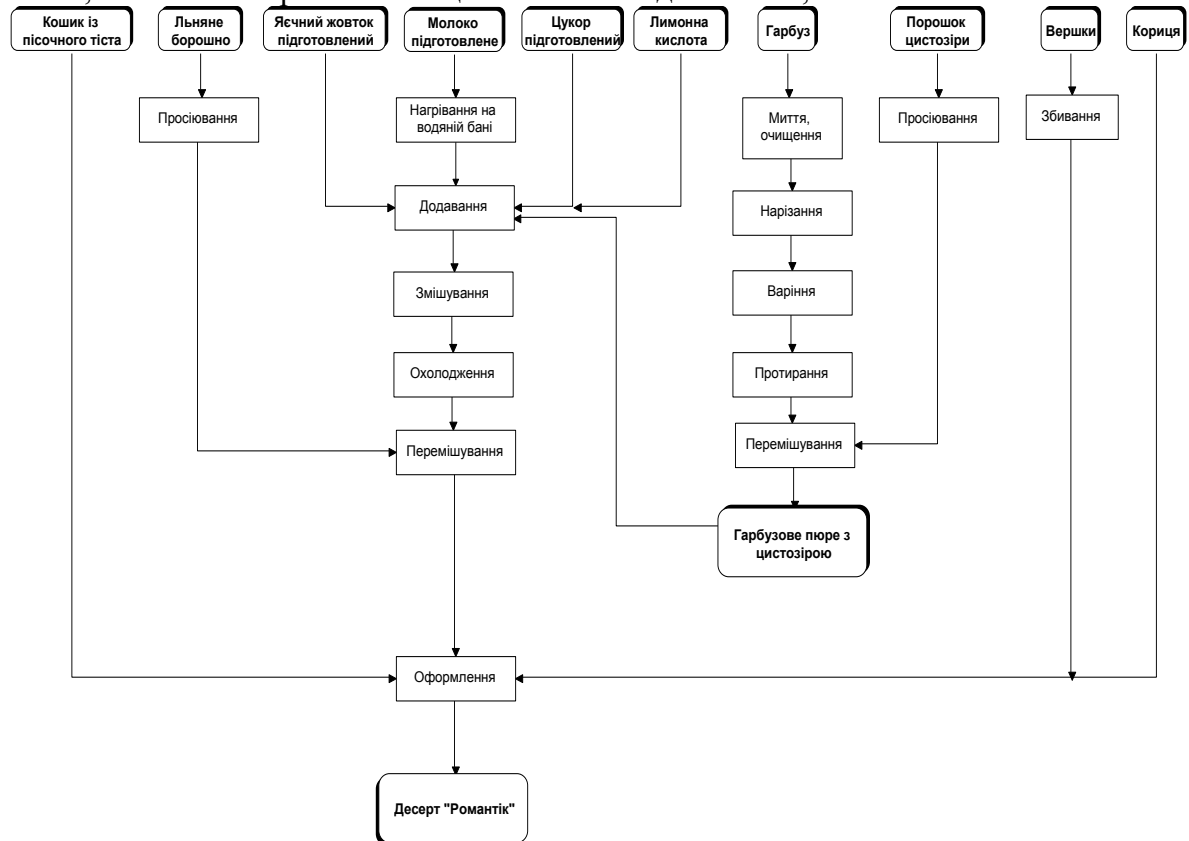

Рис. Технологічна схема виробництва десерту «Романтик» із гарбузовим пюре, льняним борошном та порошком цистозіри

Запропонований спосіб виробництва десерту з гарбузовим пюре, льняним борошном та порошком цистозіри дає новий результат: дозволяє отримати страви з покращеними смаковими властивостями, підвищеної харчової та біологічної цінності. Так, дослідний зразок (2 пісочних кошика з кремом загальною вагою 100 г) забезпечує добову потребу у Магнії – на 20%, Кальції – на 49%, Калії – на 39%, Йоді та Селені – на 60%. Також суттєво зростає вміст харчових волокон, покращується вітамінний та амінокислотний склад розробленої страви. Соціальний ефект від впровадження розробленої нової страви полягає у забезпеченні населення продуктами оздоровчого харчування.

Проведені експериментальні дослідження свідчать про доцільність використання гарбузового пюре, льняного борошна та порошку цистозіри у технології виробництва десерту. Цю страву можна рекомендувати всім верствам населення з метою профілактики йоддефіцитних захворювань, а також аліментарних захворювань і різноманітних хвороб кишечника, жовчного міхура тощо. Розроблений десерт буде дуже корисним для забезпечення добової потреби у йоді та селені критичних верств населення, що потребують додаткових зусиль (вагітні, жінки-годувальниці, діти та підлітки, хворі на гіпертонію, нефрози та ін. захворювання), яким рекомендується обмежене вживання кухонної солі, у т.ч. йодованої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смоляр В. І. Основні тенденції в харчуванні населення України / В. І. Смоляр // Проблеми харчування. – 2007. – № 4 (17). – С. 5-10.
2. Корзун В. Н. Вимоги до якості харчування населення в умовах екологічного неблагополуччя / В. Н. Корзун // Екологічний вісник. – 2006. – №6 (40). С. 10-14.
3. Микронутриенти в питанні здорового и больного человека / [Тутельян В. А., Спиричев В. Б., Суханов Б. П., Кудашева В. А.]. – М. : Колос, 2002. — 424 с.
4. Нові підходи у вирішенні проблеми ліквідації йоддефіцитних захворювань / Корзун В. Н., Парац А. М., Бруслова К. М. та ін. // Проблеми харчування. – 2004. – № 3. – С. 21-25.
5. Tomcik P. Voltammetric determination of iodide by use of an investigated microelectrode array. / Tomcik P., Bustin D. // Fresenius J. Anal. Chem. – 2001. – V.371. – P.362 – 364.
6. Коденцова В. М. Витаминно-минеральные комплексы и обогащенные пищевые продукты: роль в обеспечении организма витаминами и минеральными веществами / В. М. Коденцова, О. А. Вражесинская // Режим доступа: http://journal.microelements.ru/microelements_of_midicine/2009_3-4/7-22_2009.pdf.

*Анна Рєпіна
(Суми, Україна)*

СУЧАСНІ БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ДЛЯ ОЗДОБЛЕННЯ ФАСАДІВ

Прогрес технологій в будівництві. Біомімікрія – дослідження і використання багаторічного досвіду природи в архітектурі

Ключові слова: біомімікрія, архітектура, будівництво, ЕТФЕ, скло.

The progress of technology in construction. Biomimicry- study and experience of nature in architecture

Key words: biomimicry , architecture, construction, ETFE, glass.

Технічний прогрес ніколи не стоїть на місці. Людство постійно рухається, вдосконалюючи себе та середовище в якому живе. Ми створені так, що прагнемо до удосконалення. Не є секретом і те, що нас підштовхує до відкриттів один з найбільших недоліків людства – **лінь**. Ми постійно спрощуємо своє життя, допомагаємо самі собі винаходами, які дозволяють покращити рівень життя. Це природний інстинкт до збереження калорій. Навіщо організму витрачати енергію більшу за ту яка потрібна? Даний інстинкт закладений в нас природою, він в нашому ДНК. Молекулярна структура кожного організму заворює своєю унікальністю та функціональністю. Але до цього повернемося пізніше.

Як вже було вище сказано, прогрес не стоїть на місці і торкається усіх сфер діяльності. Будівництво не обійшло стороною. Ще з часів коли люди вийшли з печер і почали створювати перші «споруди», постійно удосконалювалися , як методи так і матеріали будівництва. Сучасний світ не перестає нас дивувати і привносить нові ідеї.

Архітектура стає складнішою, намагаючись відповісти на безліч викликів: технологічних, соціально-економічних і культурних. Вона перетворюється в мультидисциплінарний майданчик. Інженерна основа завжди була утилітарною частиною професії, але зараз взаємодія відбувається на більш тонкому рівні. Складні моделі створюються для вирішення певних проектних завдань – таких, як, наприклад, зниження ваги конструкції будівлі.

На створення нових будівельних матеріалів підштовхує нас:

- Прогрес;
- Нові умови клімату;
- Допитливість;
- Жага до створення прекрасного;
- Гроші;

Тепер хотілося б повернутися до природи. Ми біологічні істоти і тому живемо в симбіозі з навколишнім середовищем. Люди не може існувати без води, сонця та інших природних ресурсів. Споглядаючи на природу, надихаємося на створення унікальних винаходів. Таких, як літак (прототип птахи), ехолокація та інше.

Дане застосування не обійшло й будівництво. Я почну з прикладу. Павук виробляє шість різних видів шовку, які скручуються у волокно більш міцне, ніж будь-яке волокно, вироблене людиною. Схоже на дане тільки – арамідне волокно. Але для його виготовлення потрібно:

- Висока температура
- Високий тиск
- Сильне забруднення навколишнього середовища.

Хоча павуку потрібно лише:

- Мертві мухи;
- Вода;
- Звичайна температура і тиск.

Якщо ми будемо придивлятися до природи, то зможемо використовувати менше енергії та витрат (гроші, природні ресурси). Для цього існує наука – **БІОМІМІКРІЯ** основною метою якої є досліджування і використання природних механізмів.

БІОМІМІКРІЯ(від грец. *bios* – життя і *mimesis* – наслідування) – це наука, що досліджує принципи життя природи і запозичені у неї найбільш цікаві та творчі рішення для застосування в самих різних областях науки і техніки, що використовує природні механізми як зразок для створення інноваційних рішень.

В сучасній промисловості біомімікрія є абстрактним дизайном, що використовують природні та біологічні зразки у якості джерела для натхнення при розробці архітектурних та інженерних конструкцій. Американські будівельні фахівці вважають, що нові розробки в цьому напрямку вказують на те, що в їх країні все більша увага приділятиметься запровадженню природних елементів на фасадах і не тільки.

Ця унікальна система часто допомагає людям знаходити технічні рішення, основані на випробуваннях природи протягом багатьох років. Саме наслідування природі допомагає відкривати все більше.

В будівництві на даний момент дуже часто використовується біомімікрія, як фундамент для нових відкриттів. Розглянемо ряд принципів примінення даної науки в оздобленні та виготовленні фасадів.

На даний час багатьох турбує питання: Що може замінити скло? Зробити фасад більш легким? Відповіддю на дані запитання є матеріал **ETFE**.

ЕТФЕ (ETFE) – це полімерний матеріал нового покоління, сополімер етилену та тетрафторетилену. Ці структурні одиниці в ланцюзі полімеру, надають йому кращі властивості. Найближчі до ЕТФЕ матеріали, що міцно ввійшли в наше життя це – поліетилен і тефлон.

Простими словами це світлопрозора термоізолююча плівка, яка застосовується для створення незвичайних архітектурних форм. Даний матеріал є альтернативою скла. У конструкції **ЕТФЕ** практично нема обмежень по розміру та формі, це дає більший розмах для ідеї архітектора. Вона є більш економною, під час установки та експлуатації. Важить в 100 раз менше за скло, що дозволяє використовувати меншу кількість металу і впливає на

швидкість монтажу. Вага не перевищує 5 кг на 1 кв.м. При пошкодженнях плівка ремонтується на місці, вона легка в демонтажі та заміні. Її не потрібно мити, дощ змиває 99% пилу та бруду. Матеріал блокує інфрачервоні промені, поверхня під плівкою не нагрівається. Пропускає 83-88% ультрафіолетового проміння. На поверхню можна нанести різний рисунок, що дає великий спектр можливостей для архітектора. Крім цього можливо додати до складу фотогальванічні елементи, за допомогою напilenня на верхній шар полімера спеціальної речовини, яка допомагає перетворити сонячну енергію в електричну, що зменшить витрати на електроенергію.

Щоб забезпечити потрібний рівень теплоізоляції, в пневмолінзі під низьким тиском надходить повітря. Ця технологія ідеальна для використання в умовах з сейсмічною активністю, а також в районах з високим вітровим та сніговим навантаженням – навіть при ступені деформації 200-300% полімер зберігає свою форму і не руйнується. Повітря між шарами ЕТФЕ, стикаючись, компенсує тимчасові навантаження, зменшуючи сумарне навантаження на конструкцію споруди.

Даний матеріал виготовляється на заводах Німеччини та США (DuPont). Плівка відповідає вимогам пожежної безпеки, а саме є само затухаючою, не виділяється газ. ЕТФЕ достатньо міцний, однак він вразливий до точкового впливу, тому його краще використовувати на покрівлі – подалі від людського впливу. Тому можна виправдати використання багатошарових конструкцій.

Технологія **ЕТФЕ** екологічна і є енергозберігаючою.

Як відмінний будівельний матеріал ЕТФЕ стали сприймати після будівництва британського центру вивчення екології Eden Project. Ажурний дах двох гігантських будівель схожий на бджолині стільники, кожний осередок яких представляє собою багатошарову пневмолінзу з ЕТФЕ.

Його можна застосовувати майже у всіх видах споруд.

По багатьом показникам даний матеріал є революцією в архітектурі та будівництві.

Слідуючи темі скла, можна згадати про ще один різновид **ORNILUX**.

Ідея **Ornilux** – класичний приклад біомімікрії в дизайні: людині при будь-якому освітленні скло здається абсолютно прозорим, птахи бачать тонкий малюнок-павутину, що відбивається в UV-промені, і облітають будівлю. Цю ж стратегію захисту використовують павуки кругопряди: вони зацікавлені в тому, щоб дрібні комахи заплутувалися в прозорих нитках, але великі птахи їх тільки рвуть. Павутина відображає ультрафіолет з допомогою білих атласних зигзагоподібних орнаментів – ліній, спіралей і кульок, вкраплених в сріблясту сітку. Даний матеріал показує як, можна взаємодіяти людині та природі. Це допомагає птахам не травмуватися, ні яким чином не впливаючи на естетичні характеристики конструкції.

З виходом на ринок скла, захищаючого птахів від зіткнення, стало можливим безпечно скління висотних будинків. Дане скло може бути, як сонцезахисним так і енергозберігаючим.

Німецька компанія Arnold Glass спільно з Інститутом орнітології Макса Планка в 2006 році придумала, як вирішити це завдання в оформленні будівель. Зараз скло-павутину використовують по всьому світу; у Німеччині число нещасних випадків з птахами впала на 76%. Тільки в Північній Америці щорічно гине більше 100 мільйонів птахів, врізаючись в будинки і автобусні зупинки.

Постійне тестування та розвиток ORNILUX є пріоритетним і включає нові матеріали, моделі, конфігурації і технології.

Раз я почала розглядати проблеми екології, можна розповісти про забруднене повітря і як вирішити дану проблему за допомогою будівництва.

В багатьох містах мільйонниках гостро стоїть питання смогу (забруднення повітря). Це актуальна проблема і на її вирішення вже вкладено багато коштів.

Архітектори з берлінського бюро Elegant Embellishments знайшли рішення, як знизити кількість вихлопних газів у повітрі. Головною ціллю учасників було допомогти розробникам

вивести форми для нових технологій, котрі працюють на молекулярному рівні. Команда запустила в виробництво повітроочисні модулі виконані з Prosolve370e. Модулі містять в собі діоксин титана (tio₂), який при контакті з сонячним промінням запускає процес очищення повітря. Він може нейтралізувати оксид азоту, оксид сірки і друге забруднення. Нова технологія полегшує фільтрацію світла конденсацію повітря, що знижує економічні затрати на обслуговування будівлі.

Сама форма панелей декоративна, що дозволяє створювати неповторний фасад. Конструкція легка та пластична. Даний продукт є екологічно безпечним та інноваційним.

Першою будівлею, на якій була застосована дана технологія, стала лікарня Torre de Especialidades, Hospital Manuel Gea Gonzalez у Мексиці (м. Мехіко). Так як, дана територія має найбільш забруднене повітря, через перенаселення і велику кількість машин, дана подія викликала масу позитивних відгуків у місцевих жителів та в пресі.

Також хотіла б згадати про дослідження в області технології виконання фасадів.

Інститут обчислювального дизайну та Інститут будівельних структур і структурного дизайну разом із студентами побудували павільйон для дослідження і навчання в області біомімікрії. Дерев'яна структура «ракушка» створена завдяки спостереженню за скелетом плоского морського їжа. Прообразом стала велика модульна система з полігональних пластин, з'єднаних між собою.

Для даного виду конструкції використовують фанерні пластини товщиною всього 6.5 мм. Вони такі тонкі, через форму пластин.

Даний принцип підходить для дуже легких, міцних конструкцій. Також це дає змогу використовувати безліч комбінацій, не жертвуючи при цьому міцністю і площею споруди.

І останній принцип: металеві «пір'я» на фасаді, які реагують на зміни навколишнього середовища і регулюють власну тінь. Даний варіант був створений по принципу м'яз ссавців. Навчитися скоординувати свої дії відносно змін навколишнього середовища - означає навчитися будувати повністю замкнуті на собі квартали, самостійно провітрюватися, освітлюватися, і перероблювати сміття з будинків.

Прикладом даного методу є будівля Q1. На ньому прикріплені 400 тис. металевих «пір'їн». Вони рухаються відносно умов навколишнього середовища. Елементи можуть повністю закривати пластини, захищаючи фасади від прямих сонячних променів. Рухаючись протягом доби, регулюють рівень вентиляції всередині будівлі. Саморегулюючі системи є результатом спостережень за скорочення м'язів.

Я навела декілька прикладів того, як в наш час взаємодія природи з людиною «народжує» симбіоз функції та краси. Дані системи дозволяють полегшити життя людей та допомогти природі. В наш час нові технології рухаються з неймовірною швидкістю. Сучасні матеріали виконують такі функції, які 30 років тому вважалися неможливими, що дає архітекторам більший простір для ідей. У природи є багато секретів та тайн існування, виживання, оптимізації. Вчені зараз на шляху к найбільш гармонійній взаємодії с природою

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біомімікрія: мудрість природи в допомогу інженерам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://facepla.net/index.php/the-news/nature-news-mnu/1734>
2. Дизайн від природи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://surfingbird.com/surf/birh85D26#!/category>
3. ЕТФЕ – нове слово в архітектурі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forums.playground.ru/talk/etfe_novoe_slovo_v_arhitecture-569333/
4. Prosolve// інтернет ресурси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prosolve370e.com/>
5. Скління споруд стане безпечним для птахів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oknamedia.ru/spage-publish/section-news/detail-46082.html>

НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

У роботі наведено результати огляду міжнародних стандартів України, які визначають вимоги та настанови щодо використання систем енергетичного менеджменту (систем управління енергетичною ефективністю (CSEE)).

Ключові слова: національні стандарти, енергетичний менеджмент, енергозбереження.

The article presents the results of the review of international standards of Ukraine that establishing requirements and guidelines for the use of energy management systems (control systems and energy efficiency (CSEE)).

Keywords: national standards, management of energy, energy conservation.

Вступ. На сучасному етапі розвитку держави одним з основних перешкод масштабної реалізації політики енергоефективності є відсутність національних стандартів та мотивації щодо розробки та впровадження енергоефективних інноваційних технологій. Особливе значення сьогодні набуває поєднання інноваційної стратегії та стратегії енергоефективності, необхідність інноваційного оновлення як засіб конкуренції та виживання в ринкових умовах на світовому рівні. Управління підприємством/організацією в контексті інноваційної моделі економіки має бути спрямоване на забезпечення його розвитку через використання відповідних інноваційних механізмів, тобто запровадження стандартів.

Метою статті є огляд національних стандартів України в сфері енергозбереження.

Результати досліджень. На даний час в Україні відомі такі стандарти:

1) ДСТУ 4472:2005 «Енергозбереження. Системи енергетичного менеджменту. Загальні вимоги».

Стандарт встановлює загальні вимоги до:

- системи енергетичного менеджменту в цілому;
- функцій системи енергетичного менеджменту;
- підготовки персоналу служби енергетичного менеджменту;
- складників системи енергетичного менеджменту;
- діяльності керівництва виробничої системи під час впровадження та функціонування системи енергетичного менеджменту;
- проведення внутрішнього енергетичного аудиту;
- проведення моніторингу і здійснення коригувальних дій у сфері енергозбереження;
- аудиту системи енергетичного менеджменту та до критеріїв його проведення.

Цей стандарт поширюється на діяльність, пов'язану з організацією робіт зі створення та функціонування системи енергетичного менеджменту у виробничих системах.

Цей стандарт використовують у своїй діяльності юридичні та фізичні особи у сфері енергозбереження, в організації робіт щодо створення та функціонування систем енергетичного менеджменту.

В основу методології побудови системи енергетичного менеджменту, наведеної в цьому стандарті, покладено методології системи менеджменту якості продукції та системи екологічного управління, що викладено в міжнародних стандартах ДСТУ ISO 9001N2001, ДСТУ ISO 14001N97, ДСТУ ISO 14004N97, ДСТУ ISO 19011N2003, а також методологія побудови автоматизованих систем управління, що викладено в стандартах ГОСТ 24.103N84, ГОСТ 24.104N85.

2) ДСТУ 4713:2007 «Енергозбереження. Енергетичний аудит промислових підприємств. Порядок проведення та вимоги до організації робіт».

Цей стандарт установлює вимоги до організації робіт та порядку проведення енергетичного аудиту промислових підприємств.

Цей стандарт визначає:

- мету та завдання енергетичного аудиту;
- основні етапи проведення енергетичного аудиту;
- вимоги до організації робіт з енергетичного аудиту;
- вимоги до збирання та аналізу інформації про об'єкт енергетичного аудиту;
- вимоги до розробки рекомендацій щодо впровадження енергоощадних заходів, їх техніко-економічного обґрунтування та оцінення їх впливу на довкілля;
- вимоги до складання звіту за результатами енергетичного аудиту.

Стандарт призначено використовувати юридичними та фізичними особами у їх діяльності в галузі енергозбереження, під час організації робіт та проведення енергетичних аудитів.

3) ДСТУ 4715:2007 «Енергозбереження. Системи енергетичного менеджменту промислових підприємств».

Склад та зміст робіт на стадії впровадження системи енергетичного менеджменту. Цей стандарт визначає склад та зміст робіт на стадіях розроблення та впровадження системи енергетичного менеджменту на промисловому підприємстві.

Цей стандарт встановлює вимоги до:

- послідовності робіт щодо розроблення та впровадження системи енергетичного менеджменту;
- проектної та експлуатаційної документації.

Цей стандарт рекомендовано застосовувати юридичним та фізичним особам у їхній діяльності у сфері енергозбереження, в організації робіт щодо створення та функціонування систем енергетичного менеджменту.

Процес розроблення та впровадження СЕНМ є сукупністю упорядкованих за часом взаємопов'язаних, об'єднаних у стадії та етапи робіт, виконання яких необхідно і достатньо для створення СЕНМ, яка відповідає вимогам ТЗ на її створення.

4) ДСТУ 5077:2008 «Енергозбереження. Системи енергетичного менеджменту промислових підприємств. Перевірка та контроль ефективності Функціонування».

Цей стандарт встановлює загальні вимоги до:

- порядку проведення перевірки ефективності функціонування СЕМ;
- організації контролю ефективності функціонування СЕНМ;
- критеріїв перевірки ефективності функціонування СЕНМ;
- порядку визначення рівня ефективності функціонування СЕНМ;
- кваліфікації аудиторів.

Цей стандарт поширюється на СЕНМ промислових підприємств і стосується питань організування, проведення перевірки та контролю ефективності їх функціонування.

Цей стандарт рекомендовано застосовувати юридичним та фізичним особам у їхній діяльності, пов'язаній з організуванням та проведенням перевірки та контролю ефективності функціонування СЕНМ промислових підприємств.

Метою проведення перевірки та контролю ефективності функціонування СЕНМ є вироблення оптимальних управлінських рішень та розроблення рекомендацій щодо підвищення рівня ефективності функціонування СЕНМ.

До основних завдань, що вирішуються під час проведення перевірки та контролю ефективності функціонування СЕНМ, належать:

- забезпечення дотримання вимог НД у сфері ЕМ;
- розроблення рекомендації щодо підвищення рівня ефективності функціонування СЕНМ;

- удосконалення механізму контролю ефективності функціонування СЕНМ з боку керівництва підприємства;
- визначення рівня забезпеченості СЕНМ людськими, технічними та фінансовими ресурсами;
- розроблення рекомендацій щодо організації навчання, перепідготовки і підвищення кваліфікації персоналу підприємства у сфері енергоощадження;
- розроблення заходів стимулювання та інформування персоналу підприємства щодо раціонального використання ПЕР;
- координація робіт, спрямованих на запобігання зниження ефективності функціонування СЕНМ;
- підготування СЕНМ до сертифікації.

Основними принципами, на яких ґрунтується проведення перевірки та контролю ефективності функціонування СЕНМ, є:

- наукова обґрунтованість та об'єктивність висновків за результатами проведення перевірки та контролю ефективності функціонування СЕНМ;
- комплексність оцінювання відповідності СЕНМ відповідному рівню ефективності функціонування;
- відповідальність аудиторів, керівництва та персоналу підприємства за організацію, порядок та якість проведення перевірки та контролю ефективності функціонування СЕНМ;
- компетентність, об'єктивність та незалежність аудиторів під час проведення ними перевірки та контролю ефективності функціонування СЕНМ тощо.

До основних об'єктів, які підлягають перевірці та контролю, належать:

- організаційна структура служби ЕМ;
- система обліку та контролю ПЕР;
- матеріально-технічне забезпечення СЕНМ;
- навчально-методичне забезпечення СЕНМ;
- інформаційне забезпечення СЕНМ тощо.

Основними етапами проведення перевірки ефективності функціонування СЕНМ є:

- організаційно-підготовчий;
- збирання інформації;
- оброблення та аналіз інформації;
- розроблення коригувальних заходів щодо підвищення рівня ефективності функціонування СЕНМ;
- складання звіту за результатами перевірки;
- оприлюднення результатів.

5) *ДСТУ ISO 50001:2014 «Енергозбереження. Системи енергетичного менеджменту. Вимоги та настанови щодо застосування. (ISO 50001:2011, IDT) (ISO 50001:2011(E) «Energy management systems — Requirements with guidance for use»))».*

Цей стандарт є письмовим перекладом ISO 50001:2011(E) «Energy management systems – Requirements with guidance for use» (Системи енергоменеджменту. Вимоги та настанова щодо використання). Технічний комітет, відповідальний за цей стандарт – ТК «Енергозбереження».

Стандарт містить вимоги, які відповідають чинному законодавству України. До стандарту внесено такі редакційні зміни:

- слова «цей міжнародний стандарт» замінено на «цей стандарт»;
- структурні елементи стандарту: «Титульний аркуш», «Передмову», «Національний вступ», першу сторінку, «Терміни та визначення понять» і «Бібліографічні дані» – оформлено згідно з вимогами національної стандартизації України;
- з «Передмови» до ISO 50001 у цей «Національний вступ» узято те, що безпосередньо стосується цього стандарту;

- позначення одиниць фізичних величин відповідають серії стандартів ДСТУ 3651:1997 Метрологія. Одиниці фізичних величин.

Міжнародний стандарт ISO 50001:2011 розроблено згідно з правилами, наведеними в ISO/IEC Directives, Part 2.

Цей стандарт установлює вимоги щодо розроблення, впровадження, підтримання в робочому стані та поліпшення системи енергетичного менеджменту, що призначена надати організації можливість реалізувати систематизований підхід до досягнення постійного підвищення рівня енергетичної ефективності, охоплюючи використання та споживання енергії (енергетичних ресурсів).

Цей стандарт установлює вимоги до процесів використання і споживання енергетичних ресурсів, охоплюючи вимірювання, документацію та звітність, проектування та методики проведення закупівель, пов'язані із забезпеченням виробничої діяльності організації необхідним устаткуванням, системами, процесами і персоналом, які визначають результати діяльності організації у сфері управління енергоефективністю.

Цей стандарт застосовують до всіх параметрів, що впливають на рівень енергетичної ефективності, який організація може відстежувати завдяки моніторингу та на який вона спроможна вплинути. Цей стандарт не визначає конкретних критеріїв щодо енергетичної ефективності.

Цей стандарт розроблено для незалежного використання, однак його можна узгоджувати чи інтегрувати з іншими системами менеджменту. Цей стандарт може застосовувати будь-яка організація, яка бажає забезпечити відповідність своєї діяльності проголошеній енергетичній політиці та бажає продемонструвати це іншим сторонам. Цю відповідність підтверджують або за допомогою самооцінки та декларування про відповідність самою організацією, або за допомогою сертифікації системи енергетичного менеджменту зовнішньою (сторонньою) організацією.

Висновки. Отже, підводячи підсумок викладеному вище можна стверджувати, що перед підприємствами України, які є найбільшими споживачами енергетичних ресурсів гостро стоїть проблема ефективного управління їх енергетичними господарствами. Одним із нових інноваційних підходів у вирішенні цих проблем є впровадження систем енергоменеджменту в діяльність підприємств, що вже тривалий час успішно використовується в зарубіжній практиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Посібник з муніципального енергетичного менеджменту / Є.М.Іншеков, Є.Є.Нікітін, М.В.Тарновський, А.В.Чернявський. – К.: Поліграф плюс, 2014. – 238 с.
2. ISO 50001: цілі стандарту та перспективи його впровадження в Україні / Денисюк С.П. – К.: ЮНІДО, 2015. – 104 с.
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://energy.oblrada.dp.ua/wp-content/uploads/2015/01/8.pdf>

ДІЛОВА ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ТЕХНІКІВ-БУДІВЕЛЬНИКІВ

У статті розглядаються питання теорії та методики використання ділової гри при викладанні дисципліни «Технологія і організація будівельного виробництва» як одного із засобів формування професійної компетентності молодших спеціалістів техніків-будівельників.

Ключові слова: ділова гра, активні методи навчання, виробничі ситуації, компоненти ділової гри.

Keywords: business game, active learning, production situation, the components of the business game.

Ринкові відносини в економіці різко підвищують вимоги до професійної підготовки й використанню фахівців середньої кваліфікації. Вони по новому висвічують роботу фахівця на виробництві, його місце й роль в економіці, змушують якісно поліпшити професійну підготовку випускників.

На сьогоднішній день середні спеціальні заклади залишаються значною мірою консервативними в змісті й методах навчання. Домінує авторитарний стиль спілкування педагогів з учнями. Природно при таких обставинах виконання соціального замовлення на «якісного» фахівця не може бути «якісним». Кваліфікований фахівець відрізняється не тим, що працює більше, а тим, що працює інакше й, виконуючи роботу краще, затрачає набагато менше праці й часу, ніж непрофесіонал.

Основним у навчанні такого фахівця є не оволодіння якоюсь сумою конкретних знань і навичок, а виховання культури професійного мислення й професійної інтуїції.

На жаль, у практиці викладання спеціальних предметів поширені установки на механічні справи й завдання.

Тому особлива увагу слід звернути на те, щоб зацікавити учнів предметом, навчити виділяти в майбутній роботі головне, вирішувати будь-які виробничі проблеми.

Однієї з найбільш ефективних форм підготовки фахівців стають ділові ігри й уроки з конкретними діловими ситуаціями.

Гри дають можливість моделювати типові виробничі ситуації, у ході яких її учасники ведуть напружену розумову роботу, колективно шукають оптимальні рішення, використовуючи теоретичні знання й власний практичний досвід.

Ця форма дозволяє з'єднати знання з передумови дій у самі дії. Ділові ігри, розроблені на конкретних ситуаціях, уводять учнів у сферу виробничої діяльності, виробляють у них здатність до критичної оцінки діючого виробництва, до вміння знаходити рішення по його вдосконалюванню і є потужним стимулом активізації самостійної роботи учнів по придбанню професійних знань і навичок. Практичні навички, що здобуваються в процесі ділової гри, дозволяють молодому фахівцеві уникнути помилок, які можливі при переході до самостійної трудової діяльності.

Виходячи з вищесказаного видно, наскільки актуальним у наш час є розвиток використання ділових ігор у навчанні.

Освітня функція ділової гри дуже значима, оскільки ділова гра дозволяє задати в навчанні предметний і соціальний контексти майбутньої професійної діяльності й тим самим змоделювати більш адекватні в порівнянні із традиційним навчанням умови формування особистості фахівця.

У діловій грі «навчання учасників відбувається в процесі спільної діяльності. При цьому кожен вирішує своє окреме завдання у відповідності зі своєю роллю й функцією. Спілкування в діловій грі – це не просте спілкування в процесі спільного засвоєння знань, але першою справою – спілкування, що імітує, відтворює спілкування людей у процесі реальної досліджуваної діяльності. Ділова гра – це не просто спільне навчання, це навчання спільної діяльності, умінням і навичкам співробітництва».

Основою розробки ділової гри є створення імітаційної й ігрової моделей, які повинні органічно накладатися одна на одну, що й визначає структуру ділової гри.

Розглянемо кожний елемент цієї структури.

Імітаційна модель відбиває обраний фрагмент реальної дійсності, який можна назвати прототипом моделі або об'єктом імітації, задаючи предметний контекст професійної діяльності фахівця в навчальному процесі.

Ігрова модель є фактично способом опису роботи учасників з імітаційною моделлю, що задає соціальний контекст професійної діяльності фахівців.

Педагогічні цілі

дидактичні:

- закріплення системи знань в області конструювання ділової гри (ДГ);
- виробіток системних умінь по конструюванню й методичному опису гри;
- обмін досвідом створення ДГ;
- удосконалювання навичок прийняття колективних рішень;
- розвиток комунікативних умінь різного роду.

виховні:

- породження творчого мислення;
- виробіток установки на практичне використання ДГ;
- виховання індивідуального стилю поведінки в процесі взаємодії з людьми;
- подолання психологічного бар'єра стосовно форм і методів активного навчання.

Ігрові цілі

- розробка варіантів проекту ДГ;
- демонстрація розроблювачам прийомів створення ігрового контексту.

У навчальному процесі ділову гру використовую з метою закріплення знань, умінь і навичок, яких студенти набувають у процесі лекційних і практичних занять, а також самостійної роботи. Відомо, що ділові ігри, як і будь-які ігри, ґрунтуються на двох властивостях людини – інтелекті й пристрасті. Цінність і характер ігор визначаються співвідношенням першого й другого. При повному зникненні інтелекту або пристрасті немає й самої гри. У розглянутій нижче вправі ігрова (жагуча) складова не уступає інтелектуальній.

В 1-му турі представляю командам картки з описом будівельних процесів або операцій. Тут же зазначена ціна технології: 1,3,5 балів.

По черзі відповідно до номера команди, який визначається по жеребу, пропоную капітанам команд назвати номер процесу, вибираю відповідну картку, зачитую текст. Капітан або будь-який член команди може дати відповідь. Відповідь дається після команди: «Час пішов». Право на відповідь одержує гравець, першим, що підняв руку. Якщо відповідь правильна – команда одержує зазначене число балів і право називати наступний номер процесу. Якщо відповідь неправильна, команда втрачає права відповідати на запитання один цикл, а право назвати номер процесу переходить до наступної по номеру команди.

Тур триває доти, поки не будуть названі всі види робіт і процесів.

До II тура гри допускаються дві команди, що набрали більше число балів у попередньому турі. В II турі командами проводяться «торги» за право вгадати технологію. Перед торгами ведучий дає підказку.

Технологія може бути вгадана з 10, 9, 8, 7 або 6 слів. Починає торги капітан команди, що має більшу кількість балів. Прийменники, цифри, одиниці виміру не входять до числа слів.

Право відповіді одержує команда, капітан якої виграв торги.

Для активізації їх ролі й більш повної оцінки всіх учасників паралельно з «торгами» проводиться «гра із глядачами». Суть цієї гри полягає в тому, що команди, не що брати участь у торгах, дають відповідь у писемній формі до відповіді учасника торгів. При правильній відповіді команда одержує бал, при неправильній відповіді – мінус 1 бал. Місця команд розподіляються по кількості набраних балів.

Приклади завдань:

I тур. Кам'яна кладка виконується при негативній температурі зовнішнього повітря з каменів, очищених від снігу й полою, на підігрітому розчині пластичної консистенції. (Кладка методом заморожування).

II тур. Матеріал приклеюють шляхом оплавлення мастичного покриття з нижньої сторони гарячим повітрям, інфрачервоними променями або полум'ям пальників. (Улаштування покрівлі з наплавленого руберойду).

З блоку модулів «Будівельно-монтажні роботи на будівельному майданчику» проводжу семінарське заняття у формі ділової гри, спрямоване на контроль, узагальнення та систематизацію знань студентів.

За два тижні до заняття група розділяю на 4 команди по 5-6 студентів. З метою наближення до практики в командах робиться поділ функцій між членами («призначення на посади»), з урахуванням індивідуальних особливостей і переваг кожного студента: головний інженер; механік; інженер по ТБ і ОП; технологи з різних видів робіт. Студентам дається завдання в ході підготовки до семінарського заняття повторити усі теми блоку модулів «Будівельно-монтажні роботи на будівельному майданчику», враховуючи кожен свої функції в команді.

Кожна команда розташовується за окремим столом, студенти мають картки із зазначенням посади.

Заняття складається з наступних етапів:

I. Виконання тестових завдань.

Приклад. Додавати воду на місце укладання бетонної суміші для відновлення або збільшення її рухливості:

- а) можна;
- б) можна, але ретельно перемішуючи суміш;
- в) можна, але не більш зазначеного в супровідних документах;
- г) забороняється.

II. Розгляд виробничих ситуацій.

Приклад. Раптово почалася гроза при виконанні кам'яних робіт.

Очікувана відповідь. Кладка ділянок стін завершується ступінчастою штрабою, ящики з розчином закриваються від дощу подручними матеріалами, будівельники ховаються в побутових приміщеннях.

III. Складання переліку будівельно-монтажних робіт на будівництво 4 типів будівель (по 1 на кожну команду).

IV. Розпізнавання, пошук причин виникнення, шляхів усунення помилок, яких припустилися фахівці під час будівництва (за реальними фотографіями).

Очікувана відповідь. Кран розташований занадто близько від місця монтажу, не задіяний передній лівий аутригер.

V. Обговорення КТУ.

Висновки. Специфіка навчальних можливостей ділової гри як методу активного навчання в порівнянні із традиційними іграми полягає в наступному:

- Гра дозволяє радикально скоротити час нагромадження професійного досвіду;
- Гра дає можливість експериментувати з подією, пробувати різні стратегії вирішення поставлених проблем і т.д.

- У діловій грі «знання засвоюються не про запас, не для майбутнього застосування, не абстрактно, а в реальному для учасника процесі інформаційного забезпечення його ігрових дій, у динаміку розвитку сюжету ділової гри, у формуванні цілісного образу професійної ситуації»;

- Гра дозволяє формувати «у майбутніх фахівців цілісна вистава про професійну діяльність у її динаміку»;

- Ділова гра дозволяє придбати соціальний досвід (комунікації, прийняття рішень і т.п.)

У дидактику в останні роки вимога активного засвоєння знань учнями, висунуте ще прогресивними вчителями минулого, одержало наукове обґрунтування, набув характер закону розвитку активності й самостійності учнів у пізнавальній діяльності. Реалізація цього закону вимагає розробки й нових активних методів навчання.

Освітня функція ділової гри дуже значима, оскільки ділова гра дозволяє задати в навчанні предметний і соціальний контексти майбутньої професійної діяльності й тим самим змодельовати більш адекватне в порівнянні із традиційним навчанням умови формування особистості фахівця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беленька Г.В. Інтерактивні прийоми викладання навчальної дисципліни у вищій школі. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001.

2. Вахрушева Т.Ю. Інтерактивні технології навчання як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності. – К., 2007.

3. Аніщенко О.В. Сучасні педагогічні технології: курс лекцій. Навч. посіб. / О.В. Аніщенко, Н.І. Яковець; За заг. ред. Н.І. Яковець. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2005. – 215 с.

4. Носач І. Ділові ігри як основа інтерактивного модуля курсу інтерактивних фахових дисциплін з напрямку “Економіка” // Молодь і ринок. – 2008. – №5. – С. 148–152.

УДК 621.341.572

Ігор Філін, Юрій Ніколаєнко, Анатолій Маляр
(Кам'янське, Україна)

ЗМЕНШЕННЯ ГАРМОНІК В НАПРУЗІ ІНВЕРТОРА СИСТЕМИ КЕРУВАННЯ ЧП-АД

У статті представлений метод зменшення гармонік в напрузі інвертора який живить асинхронний двигун . Метод дозволяє уникнути вібраційні прискорення в двигуні, які виникають в наслідок впливу вищих гармонік.

Ключові слова: частотний перетворювач, гармоніки, асинхронний двигун, система керування, вібраційний момент.

The article presents a method of reducing harmonics in voltage inverter which feeds the induction motor. The method avoids vibration acceleration engine which arise as a result of the impact of higher harmonics.

Key words: frequency converter, harmonics, induction motor, control system, vibration moment.

Вступ. Керування асинхронними двигунами в системах ЧП-АД здійснюється двохполуперіодною напругою живлення. Найбільш простою реалізацією живлення є напруга у вигляді прямокутних двополярних імпульсів. Найскладнішою - у вигляді синусоїди. Правильну синусоїдальну форму забезпечити фактично неможливо, тому практично використовують форму напруги живлення, наближену до синусоїди. Пристрій, що формує напруга живлення двигунів, називається інвертором. Інвертори зазвичай реалізуються на напівпровідникових приладах, наприклад транзисторах. Транзистори використовуються в режимі стрибкоподібної зміни їх опору, тому вихідна напруга інвертора має круті фронти. При розкладанні в ряд Фур'є вихідної напруги з вертикальними фронтами матиме місце повний натуральний ряд непарних вищих гармонійних складових, крім основної, або той же ряд, за винятком гармонік, кратних трьом [1]. Амплітуди складових ряду Фур'є обернено пропорційні порядку (номеру) гармонійних складових. Його сума обернено пропорційна кількості гармонійних складових.

Якщо фронти вихідного напруги будуть реалізовані у вигляді лінійної функції, то кількість гармонійних складових, що входять в розкладання Фур'є лінійної функції і роблять істотний вплив на вихідну напругу, буде значно менше, тому що величина цієї суми ряду буде обернено пропорційна квадрату порядку (номера) гармонійних складових. Якщо вихідна напруга інвертора містить n гармонік, то в двигуні створюється n^2 крутих і вібраційних моментів, в тому числі: один основний корисний, $(n-1)$ - рухових моментів і (n^2-n) - вібраційних моментів [2]. Вібраційні моменти не залежать від моменту навантаження і можуть бути значними за величиною. Серед (n^2-n) вібраційних моментів найбільшими є моменти, утворені струмом вищих гармонійних складових і ЕРС основної гармоніки. Віброприскорення, створюване вібраційними моментами, залежить від моментів інерції статора і ротора двигуна і поряд з підвищеним зносом підшипників створює структурний шум, легко розповсюджується по металу і воді. Тому в окремих випадках виникає проблема прибрати цей шум.

Постановка завдання: зниження вібраційного прискорення електродвигуна, керованого $3n$ -фазним інвертором, що допускає підключення фільтра низької частоти (ФНЧ) без небезпечних резонансних збільшень силового струму, а також зменшення трудовитрат при попередніх розрахунках вібраційних характеристик.

Результати роботи. Відомий метод усунення вищих гармонійних складових напруги прямокутної форми, заснований на введенні "перерізів" через кути комутації $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots$,

αm на інтервалі $\alpha m < \pi/2$ прямокутної напівхвилі [3]. Кількість вводяться кутів m дорівнює кількості виключаються гармонік. Знаходження кутів проводять шляхом вирішення рівняння:

$$U_i = \left[1 - 2 \sum_{i=1}^{m+1} (-1)^{i+1} \cos i \alpha_1 \right] 4 / \pi_i \approx 0$$

Для виключення m гармонік необхідно скласти m трансцендентне рівнянь з $m + 1$ невідомими і вирішити цю систему (як правило, машинним способом і методом ітерацій), задавши попередньо похибка при мінімізації функції. Наприклад, якщо система управління повинна видати 8 пар перерізів в напрузі живлення з великою точністю - до 4-го знаку після коми, то в систему управління треба ввести тактовий генератор з дуже високою частотою, близько 100 МГц. Практично це неможливо, тому що сигнал з такою частотою "тече" по ємнісним зв'язкам між провідниками, що породжує міжканальну перешкоду і збій в роботі системи управління, а значить відмова інвертора.

Цей недолік можна усунути якщо ввести комбінований спосіб пригнічення гармонійних складових:

а) зробити виняток методом введення "перерізів" кількох пар великих гармонік (наприклад, 5, 7, 11, 13);

б) вищі гармоніки пригнітити методом широтно-імпульсної модуляції (ШІМ): на наявну криву сигналу накласти модулюючи імпульси трикутної форми, які в поєднанні з регулюючою постійною напругою дозволять звузити або розширити тривалість імпульсів ШІМ. Таким чином, можна забезпечити форму вихідної напруги, значно наближену до синусоїди.

Зниження вібраційного прискорення електродвигуна, керованого вихідним напругою з 3n-фазного інвертора, полягає в формуванні трапецієподібної напруги живлення з накладенням широтно-імпульсної модуляції для зниження рівня вищих гармонійних складових. Це досягається тим, що на бази швидкодіючих транзисторів інвертора подають сигнали трапецієподібної форми з позитивними. і негативними півхвилями, причому на висхідну лінійну ділянку доводиться 30° напівхвилі, на постійну ділянку – 120° та на спадну лінійну ділянку – 30° . Крім того, широтно-імпульсна модуляція застосовується тільки на 30° -них висхідних і низхідних лінійних ділянках. Графік вихідної напруги інвертора зображений на рис.1

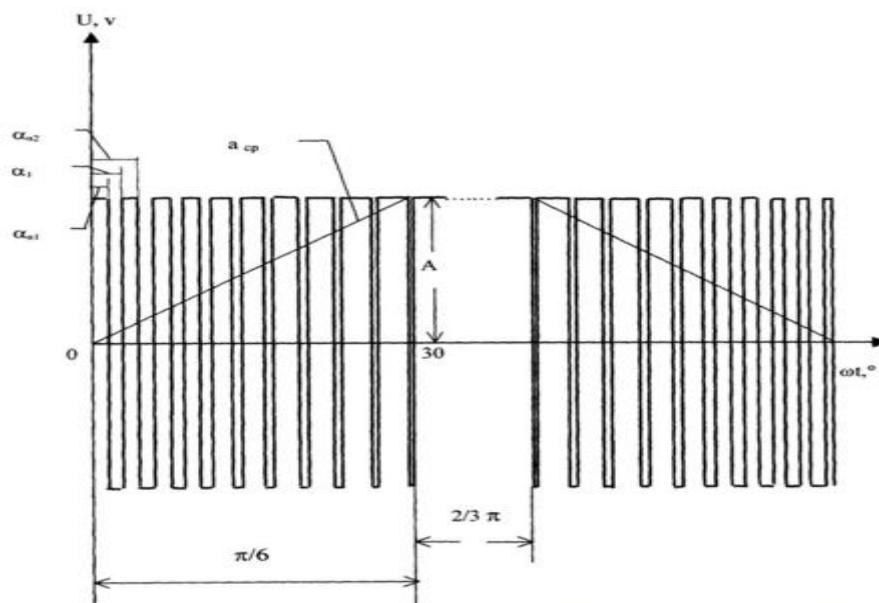

Рис. 1. Графік вихідної напруги інвертора

Ці заходи призводять до того, що середнє значення різниці потенціалів між фазами на виході інвертора змінюється за законом трапеції з 60°-ною вихідною частиною лінійної напруги, 60°-ною частиною постійної напруги і 60°-ною низхідною частиною лінійної напруги.

Таким чином досягається бажана мета:

1) Вищі гармонійні складові зменшуються обернено пропорційно квадрату номера (порядку).

2) Низькі рівні гармонійних складових дозволяють застосувати фільтр низької частоти (ФНЧ) без збільшення струмів до неприпустимих значень по шуму рівнів або аварійних значень.

3) Розрахунок гармонійних складових спрощується: немає необхідності в рішенні великої системи трансцендентних рівнянь на ЕОМ і в застосуванні методу ітерацій. Для розрахунків досить використовувати калькулятор, який має в арсеналі операції додавання, віднімання, знаходження значень тригонометричних функцій ($\cos \Phi$).

Висновки: Використання трапецієподібної напруги живлення з накладенням широтно-імпульсної модуляції дозволяє знизити рівень вищих гармонійних складових і як наслідок зменшити вібраційні прискорення асинхронного електродвигуна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бедфорд, Р Хофт. Теория автономных инверторов. – М.: Энергия, 1969.
2. Largiadier Hans. Gesichtspunkte fur die Bemessung umrichter gespeister Asynchronmotoren fur die Traktion. «Brown Boveri Mitt», 1970.
3. Hasmukh S Patel und Richard G Hoft/ Generalized Techniques of Harmonic Elimination and Voltage Control in Thyristor - Inverters. Part I - Harmonic Elimination IEEE Trans. on Appl. 1973, №3.

УДК 666.98

*Берик Шабакоев, Муханбет Тапишев, Аяжан Кайырлы
(Уральск, Казахстан)*

ТӨЗІМДІЛІГІ ЖОҒАРЫ ТЕМІРБЕТОН БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ӘР АЛУАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ САЛАСЫМЕН, САПАСЫН БАҚЫЛАУҒА ШОЛУ

Мақалада темірбетон конструкцияларының әр алуандылығы, қолдану саласы, сапасын бақылау әдістеріне қысқаша шолу жасалған.

Кілт сөздер: бетон, сапа, сына.

The diversity of steel concrete production and testing methods is represented in this article.

Key words: concrete, quality, testing

Қазір бетон және темірбетон неше түрлі үй және ғимараттарды тұрғызу үшін кеңінен қолданатын материалдар мен бұйымдар. Бұдан басқа уақытта да, олар құрылыстың барлық сатысында ең көп қолданылатын маңызды материалдар, бұйымдар және конструкциялар болып қала беруінде күмән жоқ. Сейсмикалық жағдайда жұмыс істейтін төзімділігі жоғары құрастырмалар мен бұйымдар дайындау үшін пайдалану сенімділігі жоғары және ұзақ мерзімін қамтамасыз ететін тез қататын бетондар өндірісінің жаңа ресурс пен энергияны үнемдеуші технологияларын әзірлеу маңызды мәселелер болып келеді.

Мақалада темірбетон конструкцияларының әр алуандылығы, қолдану саласы, сапасын бақылау әдістеріне қысқаша шолу жасалған.

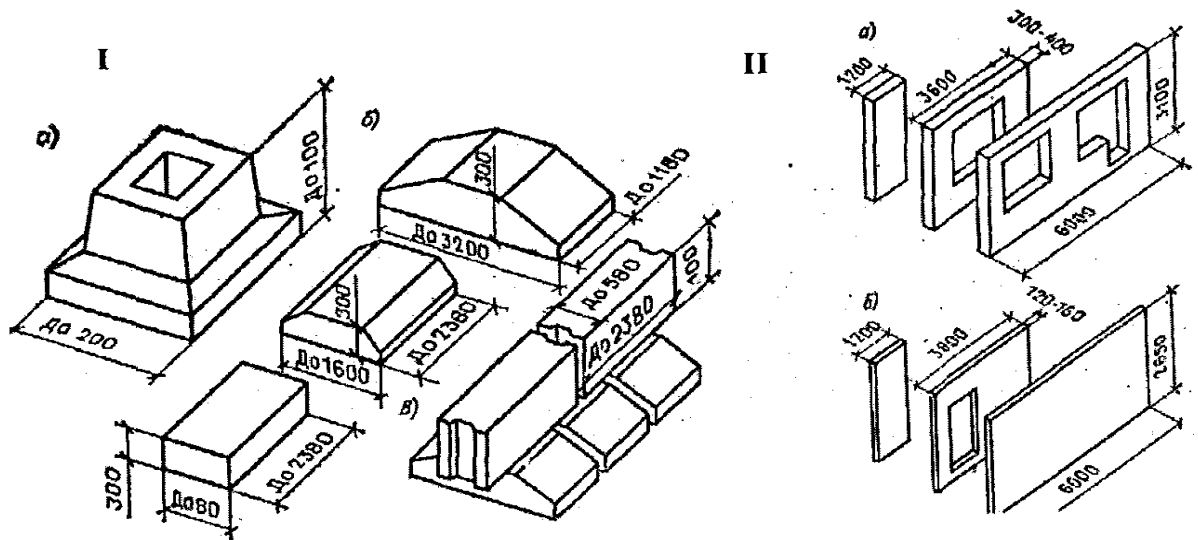
Азаматтық үйлер құрылысына арналған темірбетон бұйымдары ірге тастар үшін іргетастық блоктарды қадаларды пайдаланады. Қабырғалар астына текше (ленталық)

іргетастарын трапеция түріндегі (іргетас ені 0,6/0,8 м) жеке блоктардан орындайды. келтірілгендей, блоктар ұзындығы 0,78 / 2,38 м, биіктігі 30/50 см, массасы 0,5/4 т., Блоктарды М150 - М300 ауыр бетондардан жасайды. Жертөле қабырғаларын М100 - М150 ауыр бетондардан жасалынған бүтін немесе қуысты блоктардан орындайды, олардың ұзындығы 2,5 м, биіктігі 70 см, ені 50 см дейін, құрыш торларымен арматураланған болады. Блоктардың көлденең бүйірлерінен тік ойықтар қалдырады. Бұларын блоктарды тиісті жеріне орналастырғаннан соң, ерітіндімен немесе бетонмен толтыра конструкцияны біртұтастайды.

Бағана астына арналған іргетастар маркалары М200/М300 ауыр бетоннан жасалынған массалық элементтер - астыңғы (табаны) жазық. Оларды нығыздалынған жерге немесе дайындалған бетон үстіне орнатады, үстіңгі бетіне бағананы (тіректі) кигізу үшін арнаулы ұя - стакан типтес құрылым отырғызады. Темірбетон бағанасын жақтары 30 см төрткілдік (квадраттық) қимасымен, ұзындықтары 20 м дейінгі ұзындық элемент түрінде шығарады.

Ригельдерді 6 м аралық үшін кәдімгі және алдын - ала кернеуленген арматурасымен жасайды., ал 9 м аралыққа - тек қана алдын – ала кернеуленген арматурамен жасалынады.

Сурет 1. Азаматтық үйлер құрылысында қолданатын кейбір темірбетонбұйымдары: I – іргетас элементтері: а – сатылық іргетас блогі; б – жертөле қабырға блогі; в – бағана астына іргетас; II – тұрғын үй панельдері: а-сыртқы қабырға панельдері; б- ішкі қабырға панельдері

Үлкен аралықтар үшін 2Т типтегі ұзындығы 15 м дейін, ені 3 м дейін және биіктігі 60 см болатын қабырғалы плиталар шығарылады. Бұл плиталарды жасауға маркалары М200 - М400 бетонды, алдын-ала кернеуленген немесе кәдімгідей арматураны қолданады. Плиталармен қатар бөлмеге жамылдық панельдерін де жасайды, бұларда бүтін, қуысты және қабырғалы болулары мүмкін.

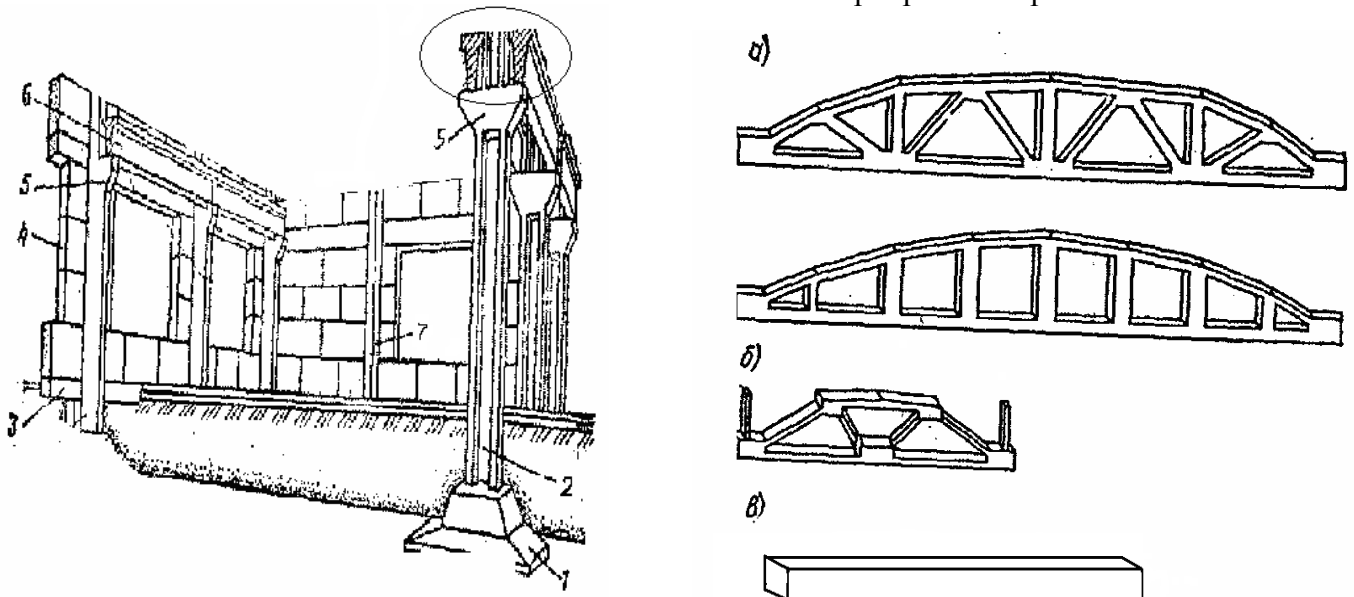
I суретте көрсетілгендей, тұрғын және қоғамдық үйлер жабындықтары тұтас қимадағы, қуыс денелі, қабырғалы плиталардан болулары мүмкін. Көпқуысты плиталар цилиндрлік қуыстарымен ұзындығын 6 м, енін 2,4 м және қалыңдығын 22 см немесе ұзындығын 9/12 м, енін 1,5 м және қалыңдығын 30 см параметрінде жасалынуы мүмкін. Қабырғалы плиталарды II - тәріздегі қимасында ұзындығын 8.8 м. енін 1.5 м биіктігін 40 см етіп жасайды.

Өндірістік ғимараттары үшін темірбетон конструкциялары.Өнеркәсіптік ғимараттарына азаматтық үйлер құрылысындағы темірбетон номенклатурасына ұқсас бұйымдары мен конструкцияларын қолданады, бұлар тек өлшемдерімен, арматурасымен және пішіндерімен ерекшеленеді. Өнеркәсіптік ғимараттары бірқабатты, бір–және көпаралықтықтары, биіктігі 3,6-18 м көпқабаттылар болулары мүмкін.

Биіктігі 10,8 м және жүккөтерімдігі 20 т дейінгі крандары бар үйлер үшін қимасы тікбұрышты 40х60, 40х80 және 50х80 см және биіктігі 4,5 - 11,8 м темірбетон бағаналарын

жасайды; биіктігі (құрылыс конструкциясы астына дейінгі 10,8/18 м жүккөтерімдігі 50 т дейінгі көпірлік крандары бар үйлер үшін - екітармақты (двухветровые), ұзындығы 11,85 - 19,35 м, кранастындағы бөлігінің қимасы 40x100 және 60 – 190 см бағаналар жасалынады. Қолданылатын бетон маркалары М300 - М500. Массасын төмендету мақсатында алдын - ала кернеуленген, қимасы екітавролық және сақиналық бағаналар жасалынып практикада қолданылуда. Бірқабатты үйлер үшін, (сурет 1.1.) көрсетілгендей, темірбетон іргетастық блоктары және арқалары, итарқа және итарқа асты аркалықтары, фермалары, жамылтқы плиталары және қабырға панельдері шығарылады. Іргетастық аркалықтарын бағаналары 6 және 12 м қадамдарындағы ішкі және сыртқы қабырғалары астына қолданады. Тиісінше ұзындығы 5,95 және 11,96 м қимасы трапеция тәрізді немесе тавролық түріндегі арқаларды кернеуленбеген немесе алдын - ала кернеуленген арматурасымен жасайды.

Крансаты арқаларын алдын - ала кернеулеп, тавролық қимасымен ұзындығы 5,95 м және екітавролық қимасымен ұзындығы 11,95 м маркалары М 400- М600 бетоннан жасайды. 6 м аралық үшін - арқа биіктігі 80 см текше ені 60 см және қалыңдығы - 12 см. Қабырға қалыңдығы 20 см, үстіне қарай қалыңдалуы 25 см және таянышында 30 см дейінгі қалыңдалуы болатын - конструкциялары да пайдаланады. 12 м аралық үшін-арқа биіктігі 120 см үстіңгі текше ені 65 және төменгі текше ені 34 см. Кранасты рельстерді бекіту үшін арқалар текшелерінде крандық жүкті беру үшін құбырлар кесінділері бекітілген ұзындығы 75 см тесіктері орналастырылған.

Сурет 1.1а) Бірқабатты өнеркәсіптік ғимараттың бір бөлігі: б) Итарқа түрлері (а) Итарқалық және итарқа астылық; (б) фермалар; (в) арқалар. 1 – іргетастары; 2 – ішкі бағана қатары; 3 – іргетастық аркасы; 4 – қабырға элементі; 5 – бағана консоли; 6 – кранастылық арқа; 7 – жамылтқы арқа.

Инженерлік ғимараттар құрылысының темірбетон бұйымдары. Арналулары бойынша әртүрлі инженерлік ғимараттар құрылысына да типтік темірбетон бұйымдары мен конструкцияларын қолданады. Көлік құрылысы үшін алдын-ала кернеуленген шпалдарды, маркасы М500 бетоннан және түйіспелік (контактылық) желілер тіректерін, маркасы М400 және аязға тұрақтылық маркасы F100-F200 бетоннан жасайды.

Түйіспелік желілер тіректерін көпшілігінде құбырлық қимада және екітавролық және швеллерлік типте торлық қабырғаларымен жасайды. Автожол және әуежайлары үшін маркалары М 300 және М 150 бетондардан жасалынған мөлшері 1,75 x 3 м және қалыңдығы 13-17 см дейінгі алдын-ала кернеуленген плиталарды пайдаланады. Көпірлер үшін көпірлер тірегіне бағаналарды және тиімді қимасы (қос Т және тавролық және т.б) алдын - ала кернеуленген аралық құрылымдарды (пролетного строения) қолданады. Метрополитен

немесе басқа түрлі туннельдер үшін тюбингтерді, туннельдерді өңдеуге блоктар, кабырға блоктарын, бағаналарын және метрополитен станциясына жабындық блоктарын зауыттарда шығарады. Бұл бұйымдар маркалары М200-М400 ауыр бетоннан алдын-ала кернеулендіре немесе кәдімгідегідей арматуралануымен жасалынады.

Су шаруашылығына арналған ғимараттар үшін бетон және темірбетон құбырларын қолданады. Диаметрі 10-60 см және одан үлкен, ұзындығы 1-2 м құбырларды арнаулы технология бойынша жасайды. Оларды қысымсыз су ағызар және канализациялар желілерін төсеу үшін қолданады. Диаметрі 50-120 мм және одан үлкендеу, ұзындығы 4/6 м құбырларын дірілдетумен, центрифугалаумен, престоумен жасайды. Оларды арнаулы бойынша қысымсыз және қысымдық құбырлар деп жіктейді.

Бетонды механикалықәсерлі аспаппен қиратпай сынау тәсілдері. Осы жерде материалдардың және бұйымдардың мықтылық шектерін анықтау үшін стандарт ережесі бойынша жасалған арнаулы үлгілерді немесе дайын бұйымдарды толық қирағанға дейін қысу, ию немесе созу күштеріне сынау тәсілдері қолданады. Бізге белгілі, бұл қирата сынау тәсілдері өте баяу жүргізіледі және көп еңбек сіңіруді қажет етеді. Оның үстіне үлгілердің мықтылық шектері дайын конструкция немесе бұйым мықтылықтарын сонша дәл көрсете алмайды. Сондықтан, кейінгі жылдары ішінде құрылыс индустриясында қиратусыз сынау тәсілдері кең қолданып келеді. Бұл тәсілдер бойынша конструкцияларды және бұйымдарды жасау процестерінде немесе үйлердің және ғимараттардың құрамында сынау арқылы олардың мықтылық қабілеттерін анықтайды. Қолданатын аспаптардың әрекет принциптеріне байланысты бұл тәсілдер екі үлкен топқа бөлінеді: бетонды механикалық әсерлі аспаппен қиратпай сынау; бетонды физикалық тәсілмен қиратпай сынау. Бетон мықтылығы мен қиратусыз сынау тәсілінің көрсеткіші арасындағы қатынасты тәжірибе жүзінде анықтайды. Ол үшін үлгілерді алдымен механикалық әсерлі аспаппен, одан кейін, бірден қиратқанға дейін сынап, мықтылық шектерін анықайды. Үлгілерді екі тәсіл бойынша сынағандағы көрсеткіштері арасындағы байланыстар қисық немесе түзу сызықты градуирланған график болып шығады.

Аязға төзімділігі бойынша бетон маркасын анықтау, жылдамдатылған әдіс. Аязға төзімділігі бойынша бетон маркасы ГОСТ 10060-2002 бойынша бақыланады. Аязға төзімділікке бетонды сынау үшін үлгі кубтарды пайдаланады. 21 негізгі және 6 бақылау үлгілерін дайындайды. Бетонның бақылау үлгілері беріктікке сынау алдында ал негізгі үлгілер қатыру алдында $(18 \pm 2)^{\circ}\text{C}$ температурадағы ауамен қанықтырады.

Үлгілерді қанықтыру үшін олардың биіктігі $1/3$ 24 сағатқа сұйықтыққа салады, содан кейін сұйықтық деңгейін $2/3$ биіктігіне дейін арттырады және содан кейін үлгілерді толығымен сұйықтық үлгілер көлемі үлгілер шегінен 20 мм кем емес деңгейде болатындай етіп 48 сағ. қояды.

Бақылау үлгілерді ваннадан алғаннан 4 сағ. кейін 10 180 МЖСТ бойынша сығымдауға сыналады. Негізгі үлгілерді мұздатқыш камераға орнатады және камера торлы сөрелеріне үлгілер мен жоғарғы сөрелер арасындағы қашықтықтың 50мм –ден кем болмайтындай етіп орналастырады. Мұздату бастауы болып камерада -16°C температурасының орнатылу уақыты есептеледі. Ауыспалы мұздату мен еріту үнемі саны – 75. Үлгілерді 1 кестеде көрсетілген тәртіп бойынша сынайды.

1 кесте. Сынау тәртібі

Үлгі өлшемі, мм	Сынау режимі	Температура $^{\circ}\text{C}$
	мұздату	
	мұздату	
	Уақыт, кем емес, сағ	
Өнім	3,5	Минус 18 ± 2
Еріту уақыты, сағ. $3,0 \pm 0,5$	Температура $^{\circ}\text{C}$ 18 ± 2	

Улгілер мұздатылғаннан кейін (18 ± 2) °C температурада сулы ваннада ерітіледі. Үлгілерді үлгілердің жоғарғы бөлігінде су 50мм кем болмайтындай етіп орналастырады негізгі үлгілерді ваннадан алғаннан 4 сағ. кейін 10180-2012 бойынша сынуға сынайды.

Аязға төзімділігі бойынша бетон маркасын талап етілетін сәйкес деп, егер негізгі үлгілерді сығуға беріктігінің орташа мәні белгіленген ауыспалы мұздату мен еріту циклдерінен кейін бақылау үлгілерінің орташа беріктігімен салыстырғанда 5 пайыз азаймаған жағдайда есептеледі.

Сәйкестікті растау тәртібі өкілді сынау зертханасында нормативті-техникалық құжаттар талаптарына сәйкестігін сынауды қарастырады. Сынау бес өлшем бойынша жүргізіледі: үлгі-кубтың қысуға төзімділігі бойынша, үлгі-кубтардың аязға төзімділігі бойынша, бетон қоспасының қолайлы жаймаласуы бойынша, үлгі-кубтардың су өткізбеушілігі бойынша және бетон қоспасының орташа тығыздығын анықтау бойынша жүргізіледі.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕРТІЗІМІ

1. Сатеков Б. Табиғи және жасанды құрылыс материалдары мен бұйымдары. – Тараз, 2007. – 285 с.
2. ГОСТ 10060-2002 Бетоны методы определение морозостойкости.

УДК 656.132

*Євгенія Шапенко
(Київ, Україна)*

ДОСЛІДЖЕННЯ НАПРУЖЕНОСТІ ПРАЦІ ВОДІЇВ МІСЬКОГО ПАСАЖИРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ

Вимірювання напруженості трудової діяльності водіїв необхідно для правильного рішення психофізіологічної і соціальної задач раціональної організації праці водіїв. Це питання є досить важливим, оскільки відсутність вимірювання та обліку складності негативно впливає на раціональність: маршрутів, регламентації режимів праці і відпочинку водіїв, кваліфікованого розподілення праці, визначення об'єктивних розмірів трудової участі, в тому числі при нарахуванні та розподіленні заробітної платні.

Ключові слова: міський пасажирський транспорт, напруженість роботи водіїв, категорії маршрутів міського пасажирського транспорту, складність маршруту міського пасажирського транспорту, міські таксомоторні маршрути.

The measurement of intensity of work the drivers necessary for proper decision psychophysiological and social problems of the rational organization of work drivers. This question is important because the lack of measurement and accounting complexity negative impact on rationality, routes, modes of regulation of work and rest of drivers, skilled labor distribution, the definition of the objective size of labor force participation, including in the calculation and distribution of wages.

Keywords: urban passenger transport, the tension of the drivers, a category of public passenger transport routes, route complexity of urban transport, urban taxi routes.

Необхідним в оцінці напруженості роботи водіїв міського транспорту є проведення категорювання [1, с. 102] по всім досліджуваним автобусним маршрутам та присвоєння водіям, що працюють на них, певної грошової винагороди, в залежності від категорії маршруту. Проведеними дослідженнями напруженості роботи та особливостей робочого часу водіїв та розробкою методики режимів праці і відпочинку водіїв на міських автобусних маршрутах було визначено умови для встановлення регламентованих перерв на основі

показника фізичної роботи та енерговитрат водіїв, що необхідні для управління автобусом. [2, с. 44].

Під час експериментального дослідження було отримано вихідні дані для розрахунку складності роботи водіїв на міських автобусних маршрутах.

На основі проведеної кластеризації [3] та зібраної інформації про міські таксомоторні маршрути проведено розрахунок напруженості роботи водіїв на маршрутах міського пасажирського транспорту на основі алгоритмічного описання їх діяльності, а також порівняння напруженості роботи водіїв при виконанні різних операцій по управлінню автобусом на досліджуваних маршрутах.

Для автоматизації процесу розрахунку напруженості роботи водіїв та з метою моделювання процесу визначення напруженості роботи водіїв на міських автобусних маршрутах розроблено програмне забезпечення – Програмний комплекс «Визначення складності маршруту» [4].

Програмний комплекс «Визначення складності маршруту» має у своєму складі:

- програмний модуль на алгоритмічній мові програмування;
- перелік типових ситуацій на маршруті;
- результуючі дані системи.

Послідовність дій користувача після запуску програмного модулю наступна:

1. Користувач створює файл з описом транспортних ситуацій на міському автобусному маршруті.
2. Користувач завантажує файл з описом транспортних ситуацій у програмний модуль.

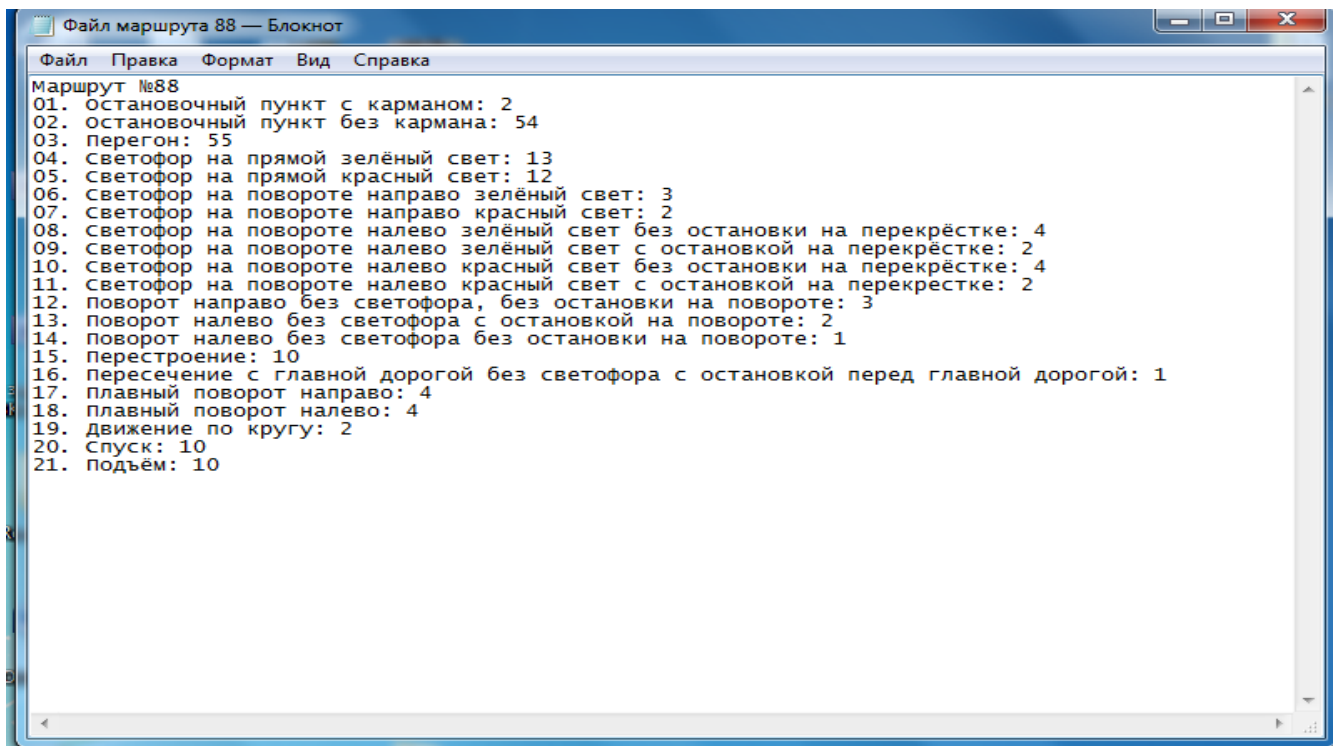

Рис. 1. Файл з описом транспортних ситуацій

3. Користувач створює файл з переліком елементарних дій водія міського автобусного маршруту.

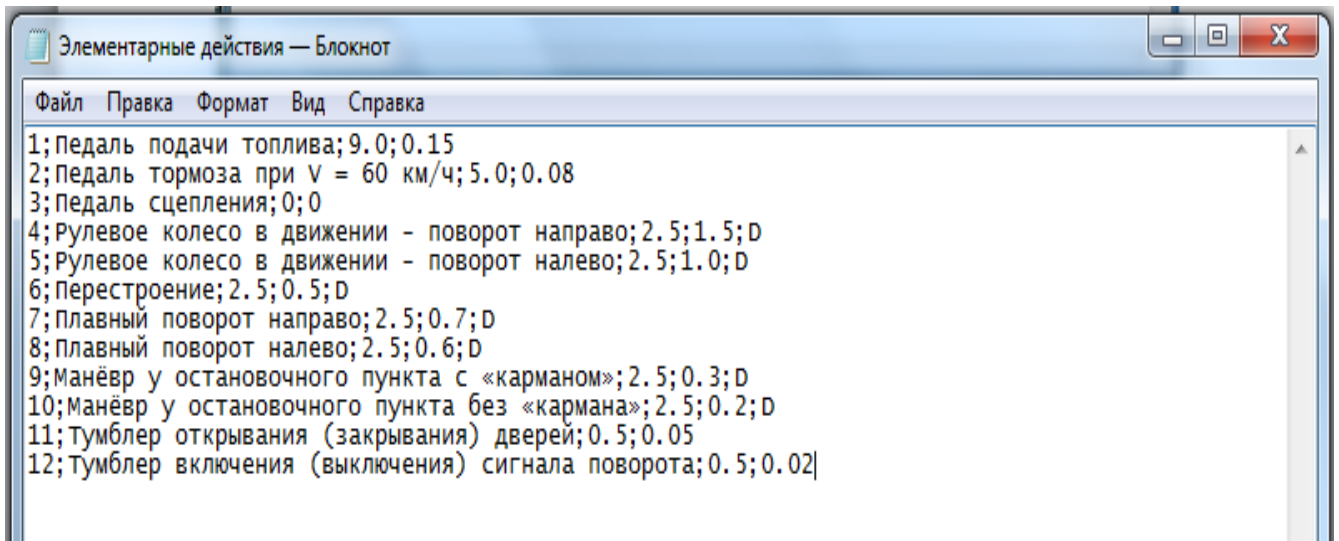

Рис. 2. Файл з переліком елементарних дій водія міського автобусного маршруту

4. Після заповнення даних натискається активна кнопка «Розрахувати», активація якої дозволяє обчислити складність роботи водія на маршруті міського пасажирського транспорту та величину його фізичної роботи.

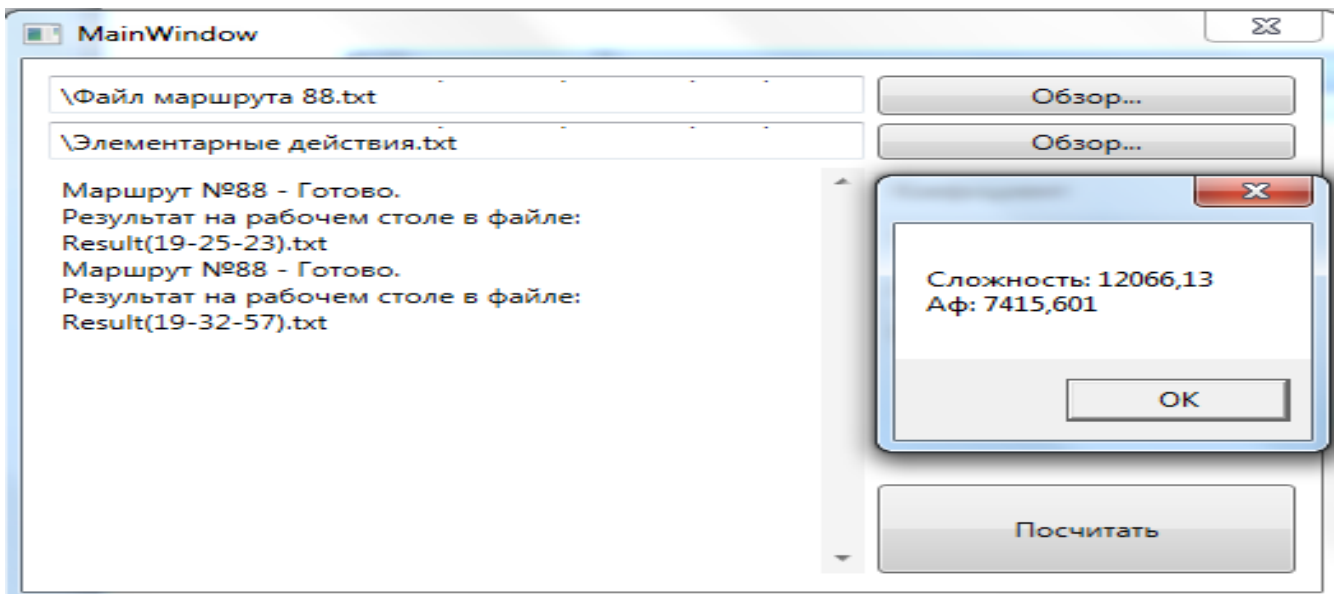

Рис. 3. Файл з результатами розрахунків програмного модулю.

5. Результати розрахунків автоматично формуються програмним модулем, після чого відображаються у файлі на робочому столі.

Комп'ютерна програма містить послідовність інструкцій, що визначають процес розрахунку напруженості та фізичної роботи водіїв міського пасажирського транспорту. Дана програма була створена у фреймворці Spring на мові програмування Java.

Отже, завданням програмного продукту є впорядкування та систематизація розрахунку, з метою вирішення завдання оцінки напруженості роботи водіїв міських автобусних маршрутів.

Оскільки напруженість трудової діяльності водіїв на ділянках робочої зони має специфіку вимірювання, характерну для праці робочих інших масових професій (ремонтних робочих, механізаторів, вантажників та ін.) то, саме тому вимірювання професійної

напруженості праці водіїв повинно зводитися до виміру напруженості трудової діяльності по управлінню автобусом.

Дослідження складності праці водіїв міського пасажирського транспорту необхідне для вирішення таких проблем організації праці як:

- раціоналізація трудових навантажень і нормування праці на різних категоріях міських автобусних маршрутів;
- створення раціональних умов праці водіїв;
- регламентація режимів праці і відпочинку водіїв міського пасажирського транспорту;
- організація оплати праці та об'єктивне встановлення надбавок за складність праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шапенко Є. М. Категорування автобусних маршрутів міського пасажирського транспорту / Євгенія Миколаївна Шапенко // Друга Всеукраїнська науково-практична конференція "Автобусобудування та пасажирські перевезення в Україні": тези доповідей. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. – №2. – С. 112.
2. Поліщук В. П. Розробка методики режимів праці і відпочинку водіїв на маршрутах міського пасажирського транспорту / В. П. Поліщук, Є. М. Шапенко // Технологический аудит и резервы производства. – 2016. – №2. – С. 58.
3. Шапенко Є. М. Літературний письмовий твір науково-технічного характеру "Розробка методу визначення складності маршруту міського пасажирського транспорту", 2015.
4. Шапенко Є. М. Комп'ютерна програма "Визначення складності маршруту", 2014.

**ОХОРОНА ПРАЦІ І БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ /
ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

УДК 331.45(0.75.8)

*Надія Ільницька
(Дрогобич, Україна)*

ВИМЕРЛА МОВА В УСТАХ НАРОДУ – ВИМЕР І НАРОД

У статті розглянуто мову як атрибут, одну із ознак властивостей людини. Доведено, що мова кожної нації повинна зберігатися народом на рівні свідомості і підсвідомості, на рівні особистої та колективної моралі, на рівні звичаєвого і державного права, на інстинктивно-рефлекторному рівні, а також, що мова творить думку і культуру народу. Із статті зрозуміло, що втрата рідної мови призводить до деградації людини і народу в цілому.

Ключові слова: мова, народ, нація, генетичний код, берегти рідну мову, чарівний ключ до вічності.

The article studies language as an attribute and one of the main characteristics of a person. The author reports that the language of each nation has to be protected by the people at level of consciousness and sub- consciousness, personal and collective morals, common and public law, and at the instinctive-reflex level. The paper shows that the language creates the thought and culture of the nation. The author proves that the loss of mother tongue causes degradation of a person in particular and the nation in general.

Key words: language, nation (народ, нація), genetic code, to protect the mother tongue, magis key to eternity.

Психіка людини тісно пов'язана з безпекою її життєдіяльності. Психіка людини проявляється у таких видах: психічні явища, психічні процеси, психічні стани, психічні властивості. Властивості людини класифікують за трьома основними ознаками: атрибути, риси, якості. Один з основних атрибутів – це мова. Мова властива тільки людині, тобто людина є єдиною істотою на планеті Земля, яка володіє мовою. Кожен народ, кожна нація має свою мову. Роль рідної мови в житті людини величезна. Питання мови в Україні складне. Навколо мови постійно відбувається боротьба протягом багатьох століть. У 1995 році в Україні побував китайський філософ і мудрець Ці Он. Він вивчав історію і культуру нашого народу. Покидаючи Київ, залишив для українців своєрідний маніфест, духовну настанову, план дій. Цитую в перекладі за тодішньою публікацією в «Интересной газете»:

«Українці! Космос послав вам грізне попередження – Чорнобиль, але ви так нічого і не зрозуміли. Як і століття тому, ви продовжуєте мавпувати й шукати істину в чужих землях; ви, знайшовши рятівну незалежність, продовжуєте перебувати в духовному рабстві. І якщо три століття тому умами вашої інтелектуальної еліти володіла Варшава, то сьогодні її погляди звернені на Москву чи ще далі – за океан, на Нью-Йорк ... Як і раніше, ви люто нехтуєте і знищуєте все рідне і материнське: мову, культуру, звичаї і звички. А ваша ж мова – це чарівний ключ до вічності, своєрідний звуковий пароль "Сезам", за допомогою якого ви зможете відкрити потайні двері Всесвіту. Невже ви досі не звернули увагу на те, що підкорені кимось народи, що користуються в побуті нерідними мовами, складають країни так званого третього світу – Африканський континент, Латинська Америка. Якщо сон розуму триватиме – вас чекає сумна доля – тих, що відреклися від Великого Материнського Начала – спочатку духовна, а потім повільна, тягуча віками, фізична смерть. Вихід один – нарешті припинити займатися самогубством. Ви, українці, повинні нарешті подолати згубну для вас тягу московської цивілізації і вийти на власну орбіту з центром тяжіння в Києві... Не

сподівайтесь на добробут і процвітання вашої країни до тих пір, поки в Полтаві і Харкові, Черкасах і Запоріжжі звучить неукраїнська мова ... " Що ж, краще не скажеш. Залишається тільки дивуватися, як людина "зі сторони" дала такий точний аналіз нашої дійсності. Коли ж у нас з'явиться своя мудрість?

«Тож чому кожній успішній нації і кожній нормальній людині зокрема дано так свято берегти свою мову – на рівні свідомості і підсвідомості, на рівні особистої та колективної моралі, на рівні звичаєвого і державного права, на інстинктивно – рефлекторному рівні, тощо? Які причини?» [2, с. 58]. Для відповіді на це запитання насамперед розглянемо такі функції мови: комунікативну (мова як засіб спілкування); гносеологічну (пізнавальну); експресивну (енергетично-почуттєво-емоційну); творчу, зокрема мислетворчу; номінативну (називну); ідентифікаційну; культурогенеративну; естетичну.

Доведено, що у названих функціях мови втілені найважливіші психоемоційні, когнітивні (пов'язані із свідомістю) механізми розвитку людини та нації. Із сказаного вище пам'ятаємо, що мова основна ознака – атрибут психологічних властивостей людини, іншими словами – мова тісно пов'язана із психікою людини. Для кращого розуміння цього питання розглянемо психіку людини, яка оперує не своєю національною мовою. Наприклад, якщо б вірменин вирішив, що йому «удобнее» користуватися в'єтнамською мовою і почав на своїй землі вєтнамізувати своїх дітей. Тут розглянемо декілька функцій мови.

Розглядаючи комунікативну функцію мови, звернемо увагу на словесний запас середньостатичного російськомовного українця (вірменина, узбека) порівнюючи з рідномовним росіянином, українцем (вірменином, узбеком). Дослідження показали, що словесний запас російськомовного росіянина і україномовного українця приблизно однаковий, а російськомовного українця у порівнянні з ними у кращому разі сягає 75% [2, с. 62]. І це зрозуміло, адже російськомовний українець свою російську мову змушений «перекодовувати» з рідної української, навіть якщо він впевнений у своїй абсолютній російськомовності.

Чи може чужа мова виконувати пізнавальну функцію? Звичайно, ні, бо щоб пізнати нове, потрібно спиратися на вже пізнане, а це пізнане обов'язково спирається на звичаї і традиції народу. Доктор Л.Пархонюк, дослідивши це питання, довела, що використання нерідної національної мови впливає негативно в пізнавальному, а найбільше в морально-етичному плані на народ і на особистість зокрема.

Чужа мова не може повністю виконувати і енергетично-почуттєво-емоційну функцію, «бо національний характер, біоенергетика, темперамент, психоемоційний спектр є унікальними для кожного народу» [2, с. 59] і втілені тільки в його мові. Яскравим прикладом є діяльність багатьох письменників і поетів, яких називають російськими, бо вони творили російською мовою, зокрема, М. Гоголь. Цей талановитий письменник російською мовою писав про запорожців, Дніпро і інші речі, пов'язані з Україною, він писав про любиму Русь, вважаючи її Росією. Його єство роздирали протиріччя через нерозуміння того факту, що душа його була українською.

Розглядаючи творчу і культурогенеративну функції мови, згадаємо видатного мовознавця О.Потебеню, який в своїй праці «Мова і народність» довів, що мова творить думку, а також мова творить культуру народу. Якщо мова, якою розмовляє і творить людина, є її рідною мовою, така людина черпає в ній сили; вона є повноцінною творчою особистістю. Найкращі композитори, письменники та інші творчі особистості – це люди, сформовані в рідномовному середовищі.

Ідентифікаційна функція розкривається згідно з висловом Г.Сковороди: «Кожен повинен пізнати свій народ і в народі пізнати себе. Якщо ти українець, будь ним... Ти француз? Будь французом. Татарин? Татарствуй! Все добре на своєму місці і своєю мірою. І все прекрасне, що чисте, природне, тобто непідробне». Втрачаючи мову свого народу, людина втрачає свій народ, а народ втрачає цю людину. «Втрата ріднонаціональної мови – суть денаціоналізації...» [2, с. 60]. «Нації не вмирають від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову»

(Л.Булаховський). Денаціоналізована людина втрачає зовсім або значно послаблює національну свідомість і гідність, а також пов'язаний з ними патріотизм [2, с. 60]. Як приклад багато російськомовних українців не є патріотами України. Вони вболівають за Росію. «Втрачаючи національну гідність, така людина позбавляє основи гідність особисту, дестабілізуючи її, роблячи більш вразливою до негативу» [2, с. 61].

Для прикладу. На майдані у листопаді-лютому 2014 р. українці показали свою національну гідність. Це було потужним посилом для суспільства. В результаті навіть ті, хто в житті не послуговувався українською мовою, стали розмовляти українською, тому що вони відчули – розмовляти українською – престижно, це – мова борців, мова героїв.

Зрозуміло, що в денаціоналізованих людей одночасно відсутні і моральні цінності і моральні табу. Не дивно, що Україна з її російськомовними українцями займає перші місця із захворювань на СНІД, з наркоманії, бандитизму і т.д., тому що єдиний «смісл життя» – красти, споживати, «ловити кайф», збагачуватися. «Великий О.Потєбєня сто років тому передбачив причини і наслідки наших проблем, дослідивши, що денаціоналізація «зводиться до поганого виховання, до моральної недуги: на неповне використання наявних засобів сприймання, засвоєння чи ослаблення енергії думки, на гидоту запустіння на місці витіснених, але нічим не замінених форм свідомості, на ослаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, що замінюються лише кволим зв'язком із чужими, на дезорганізацію суспільства, аморальність, спідлення» [2, с. 61]. Згадаймо, якими залишили після себе Маріїнський парк Києва антимайданівці і це тільки один приклад, що свідчить про втрату культури поведінки людей, прагнення до нищення створеного іншими.

Естетична функція. Виникає запитання, чи є російська або будь-яка інша мова конкретної особи з домішками, інтонаціями, акцентом і т.д. української чи будь-якої іншої такою ж естетично цілісною російською мовою? У відповідь на це запитання А.П. Мовчан чітко сказав: «Слово творить світ, спотворене слово спотворює його» [2, с. 61]. І це відчувається на вулицях Донецька, Кривого рогу і інших міст та сіл. Та тут є важлива проблема, що дуже ревно і непродумано борючись за мову, приносимо шкоду саме тим, що люди, які може б і заговорили українською, бояться, що вони не зможуть розмовляти правильно і вирішують краще «не коверкати» мову.

Номінативна (називна) функція мови. «Кожен народ називає, позначає предмет чи явище так, як він його відчуває, сприймає». «Різні мови – це не різні позначення одного й того самого предмета, а різні бачення його», – писав ще В. фон Гумбольдт. [2, с. 62]. Тому українське «дружина» – це не зовсім російське «жена», наше «ліжко» – не зовсім те, що російська «кровать» і т.д.

Часто слово позначає подію або цілу історичну епоху народу. В мові кожного народу відображені властиві лише йому особливості культурно-історичної долі, світобачення, світовідчуття, світосприйняття і світотворення. Для прикладу. Деякі люди середнього покоління говорять саме так, як говорили їхні батьки і не погоджуються змінювати слова. Тут проявляється не якась незрозуміла впертість, а саме на підсвідомому рівні вони зберігають генетично заковане світобачення, що проявляється в конкретних словах. Це має свій сенс, адже з нашої мови зникає цілий ряд слів, через те, що молоде покоління їх не вживає і уже не знає.

«Мова – явище космічне», – писав П.Мовчан. Але вона – явище іще й генетичне. Генофонд кожного народу формувався одночасно з особливостями його питомої ментальності, темпераменту, вищої нервової діяльності. І – мови. Ці особливості закладалися в генах, а психоемоційно, біоенергетично втілювалися в мові та визначалися в тому числі й унікальними для даного ареалу хімічними, фізичними властивостями довкілля. Особливо – характером взаємодії космічної енергії з рельєфом даної місцевості. знову ж таки, неповторним для кожного етносу ...» [2, с. 63].

Ян Парандовський, видатний гуманіст, дослідив, що дитина починає розуміти і говорити так рано тому, що успадковує від батьків та попередніх поколінь цю здатність. Тому, якщо

людина не розмовляє рідною мовою, вона втрачає сама, втрачають її нащадки «багатовікові надбання рідного народу: історію, культуру, звичаї, генетичну інформацію». Тому вона мусить починати все спочатку, бо не може реалізувати цілком свої природні здібності, стає неповноцінною [2, с. 63].

Як висновок слід зауважити: «Втрата рідної національної мови, денаціоналізація (чи то русифікація, чи американізація тощо) є передумовою і механізмом деградації людини і народу». Ця втрата суперечить самій природі людини і закономірностям її розвитку. Базова функціональна сфера людини – це мова. Якщо вона виконує усі належні їй функції, людина і нація – повністю функціональні. І цією базовою мовою може бути тільки національна мова. «В іншому випадку, така людина і нація самі собі створюють штучні перепони до прогресу і ніколи не реалізують себе повністю» [2, с. 63]. «Насаджуючи» іншому народу свою мову, легко завоювати без пострілів цей народ і його державу. Адже мова – це дух народу, душа народу, його генетичний код. Там, де розквітає національна мова, – нація є успішною.

Мова – також важливий державотворчий фактор. Найточніше це висловили ще древні римляни: «чия мова – того і влада...» Отже, відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову – і він ніколи вже більш не створить її; вимерла мова в устах народу – вимер і народ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Степанишин Б. Генетичний код нації, або Мова про мову // Вітчизна. – 2002. – № 5-6. – С. 123-130.
2. Гонський В. Людина і нація. Час воїнів. – К.: Основа, 2012.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдиева Гулнора Алиевна – резидент магистратуры 3 курса кафедры внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Абилдаев Нурлан Алимханович – кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры нефтегазового инжиниринга Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

Абилькасенова Альмира Самарбековна – воспитатель детского сада «Айголек» при СПШ №9 г. Зырян Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Зырян, Казахстан)

Абрамян Тетяна Володимирівна – викладач економічних дисциплін Слов'янського хіміко-механічного технікуму (Слов'янськ, Україна)

Абсаламова Нигора Фахриддиновна – преподаватель кафедры стоматологии №2 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Азамжонов Хуршидахон Нозимжон кизи – студентка 3 курса факультета иностранных языков Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Айтмуратова Перхан Генжебаевна – преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Акрамова Дилнозахон Нуманжановна – магистр английского языка и литературы Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Аллазов Салах Аллазович – доктор медицинских наук, профессор курса урологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Альжанов Айтуган Кайржанович – кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Анарбоева Ирода Ориповна – старший преподаватель кафедры французского языка и литературы Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Антонюк Ірина Юрійвна – кандидат технічних наук, доцент кафедри технології і організації ресторанного господарства Київського національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)

Арыстамбаева Светлана Андреевна – кандидат философских наук, доцент кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Аскарова Несібелі – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Ахмеджанов Исмаил Ахмеджанович – доктор медицинских наук, профессор кафедры детской хирургии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ахмеджанова Наргиза Исмаиловна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры педиатрии №3 и медицинской генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бабаева Дильбар Хабибжановна – кандидат филологических наук, заведующая кафедрой языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Багиров Тимур Фахриддинович – резидент магистратуры 2 курса кафедры внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Баеза Эстрада Хосе Умберто – магистрант 1 курса филологического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Базарова Зарина Зафаровна – резидент магистратури I года обучения кафедры акушерства и гинекологии клиники Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Байкулов Азим Кенжаевич – преподаватель кафедры биохимии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Баймурат Молдир Рзадиновна – магистрант I года обучения кафедры информатики и образования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Байтлесова Лаура Ильясовна – кандидат химических наук, доцент кафедры экологии и биотехнологии Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан)

Байтханова Акмаржан – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Балковой Илья Сергеевич – студент 3 курса тренерского факультета Национального университета физического воспитания и спорта Украины (Киев, Украина)

Баранік Катерина Павлівна – викладач кафедри методики та практики викладання іноземної мови, кафедри східних мов та міжкультурної комунікації Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Батурін Олександр Іванович – старший викладач кафедри програмування та математики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Севєродонецьк, Україна)

Батыров Галымжан Батырович – магистрант 1 курса специальности «6M011100 – Информатика» Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Бейбіт Әлия – магистрант кафедры физики и математики Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

Бейсенбаева Молдир Садыбековна – магистрант 1 курса кафедры изобразительного искусства и дизайна Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Білецька Ірина Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Бобожанов Худайназар Ражабович – старший преподаватель кафедры пропедевтики внутренних болезней, внутренних и кожно-венерических болезней Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Бойко Алина Алексеевна – студентка 2 курса факультета гражданской инженерии и экологии Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры (Днепр, Украина)

Бойко Леся Михайлівна – викладач ДВНЗ «Дрогобицький механіко-технологічний коледж» (Дрогобич, Україна)

Бойченко Сергій Володимирович – старший викладач кафедри футболу Національного університету фізичного виховання і спорту України (Київ, Україна)

Бокша Наталія Іванівна – аспірант I року навчання кафедри теорії та методики початкової освіти Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Болысбаев Даулетхан Сейтмаханович – кандидат философии, доцент кафедры изобразительного искусства и дизайна Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Бондаренко Галина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Бордюк Володимир Миколайович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри документальних комунікацій та бібліотечної справи Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Ботирова Мафтунахон Акмал кизи – студентка 2 курсу факультета іностраних мов Андижанського державного університету (Андижан, Узбекистан)

Бўриєв Мухриддин – преподаватель кафедри общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Войналович Людмила Петрівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри англійської мови Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

Волощинська Світлана Станіславівна – кандидат біологічних наук, викладач Ковельського промислово-економічного коледжу Луцького національного університету (Ковель, Україна)

Гаврилянчик Наталія Іванівна – викладач кафедри геодезії та землеустрою Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Гаврись Іванна Любомирівна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри закритого ґрунту Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Галай Олена Валентинівна – викладач кафедри англійської мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Гандзюк Людмила Петрівна – викладач Комунального вищого навчального закладу «Тульчинське училище культури» (Тульчин, Україна)

Гафаров Рушен Рефатович – магистр, преподаватель курса урологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Герасимук Ольга Василівна – студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Гончарук Андрій Іванович – викладач кафедри футболу Національного університету фізичного виховання і спорту України (Київ, Україна)

Горбачёва Татьяна Ивановна – студентка 4 курсу факультета психології і педагогіки Гомельського державного університету імені Ф.Скорины (Гомель, Беларусь)

Городинський Сергій Ілліч – старший викладач кафедри внутрішньої медицини, фізичної реабілітації та спортивної медицини Буковинського державного медичного університету (Чернівці, Україна)

Горох Галина Сергіївна – викладач кафедри пісенно-хорової практики та постановки голосу Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Грибан Галина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри світової літератури та викладання філологічних дисциплін Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

Гринчак Олександр Васильович – кандидат технічних наук, доцент кафедри економічної кібернетики та інформаційних систем Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

Данча Любов Іванівна – аспірант II року навчання кафедри теорії і методики журналістської творчості Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (Рівне, Україна)

Дехтяренко Альона Володимирівна – студентка 4 курсу факультету біотехнології та екологічного контролю Національного університету харчових технологій (Київ, Україна)

Джумагалиєва Самал Сериккалиєвна – магистрант 2 курсу факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Джумаева Мохигул Низомитдиновна – студентка 6 курса медико-педагогического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Длугоборська Людмила Вікторівна – викладач кафедри економічної кібернетики та інформаційних систем Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

Довженко Лариса Василівна – завідувач відділення, викладач-методист, викладач вищої кваліфікаційної категорії КВНЗ «Житомирський базовий фармацевтичний коледж імені Г.С.Протасевича» Житомирської обласної ради (Житомир, Україна)

Долинна Аліна Сергіївна – студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Дустов Анваржон Азимбоевич – резидент магистратури 1 курса кафедри внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Дыбыспаева Нуржамал Шарабаевна – старший преподаватель кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Дьерке Гейза Гейзович – аспірант III року навчання кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

Екибаева Нинель Амантурлиевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры ТПИЯ Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Ёрова Сайёра Каримовна – преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Жалгасбекова Жупар Кыдыровна – кандидат физико-математических наук (PhD), профессор кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Жалолова Мукаддас Баходировна – магистр английского языка и литературы Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Жампеисова Назерке Асетовна – студентка 4 курса кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Жасұзакова Жазира – преподаватель кафедры химии и биологии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Жиенбаева Динара – преподаватель кафедры филологии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Жиреншина Кульшат Ауганбаевна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Жумаев Сарварбек Сойибжон огли – студент 2 курса Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Жумамуратова Рамиза Адилевна – преподаватель кафедры теории и практики перевода Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Жуманиязов Атабай Жуманиязович – профессор кафедры немецкого и французского языков Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Жуманиязова Насиба – магистрант 2 курса специальности “Лингвистика (английский язык)” Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Жүнісова Майра – преподаватель кафедры химии и биологии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Заїка Раїса Іванівна – спеціаліст вищої категорії, викладач іноземної мови за професійним спрямуванням ДВНЗ «Маріупольський будівельний коледж» (Маріуполь, Україна)

Закирова Нодира Исламовна – доктор медицинских наук, профессор, заведующая кафедрой акушерства и гинекологии клиники Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Закирова Фотима Исламовна – кандидат медицинских наук, преподаватель кафедры акушерства и гинекологии клиники Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Зборовська Ольга Павлівна – студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Зияева Хамидахон Абдураимовна – преподаватель английского языка кафедры грамматики английского языка Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Ибрагимов Эркин Касимович – преподаватель кафедры стоматологии №2 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ибрагимова Дилбар Садуллаевна – преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Иваненко Елизавета Васильевна – студентка 4 курса факультета психологии и педагогики Гомельского государственного университета имени Ф.Скорины (Гомель, Беларусь)

Игамова Иноят Сулейманова – старший преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ирбутаева Нигора Дилшодовна – преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Исмаилов С.И. – преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Іванченко Наталя Олександрівна – викладач вищої категорії, викладач дисципліни «Медсестринство у внутрішній медицині» Павлоградського медичного коледжу (Павлоград, Україна)

Ільницька Надія Дмитрівна – викладач II категорії предмету «Безпека життєдіяльності» ДВНЗ «Дрогобицький механіко-технологічний коледж» (Дрогобич, Україна)

Іщенко Людмила Валентинівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Кабулова Гулрухсор Улугбековна – магистрант 2 курса специальности “Лингвистика (английский язык)” Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Кадырова Фарзона Шухратовна – студентка 6 курса медицинского педагогического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Кайырлы Аяжан Кадыржанкызы – преподаватель кафедры экологии и биотехнологии Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан)

Калибекова Бактыгүл – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Каримова Райхон Каримовна – преподаватель кафедры точных и естественных наук Сиябского медицинского колледжа (Самарканд, Узбекистан)

Каримова Светлана Тургуновна – преподаватель кафедры гуманитарных и общественных наук Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Карманов Микола Іванович – спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, викладач загальнотехнічних дисциплін циклової комісії програмування, комп'ютерних та електронних технологій відділення комп'ютерної техніки Северодонецького хіміко-механічного технікуму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Северодонецьк, Україна)

Карпенко Лариса Іванівна – викладач англійської мови Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Боярський коледж екології і природних ресурсів» (Боярка, Україна)

Кобан Марина Александровна – кандидат технических наук, доцент кафедри теории и экономической политики Молдавской экономической академии (Кишинёв, Молдова)

Кобулов Уткирбек Пазлидинович – преподаватель кафедры французского языка и литературы Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Козовий Руслан Васильович – кандидат медичних наук, доцент кафедри медичної біології з курсом медичної генетики ДВНЗ «Івано-Франківський національний медичний університет» (Івано-Франківськ, Україна)

Колісніченко Ангеліна Іванівна – викладач кафедри англійської мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Колотило Ольга Іванівна – викладач вищої категорії, викладач циклової комісії гуманітарних та суспільно-природничих дисциплін Вижницького коледжу прикладного мистецтва імені В.Ю.Шкрібляка (Вижниця, Україна)

Комісаренко Людмила Михайлівна – викладач I категорії, викладач математики циклової комісії інформаційних технологій та фізико-математичних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Боярський коледж екології і природних ресурсів» (Боярка, Україна)

Костарев Александр Сергеевич – кандидат биологических наук, доцент кафедры экологии и биотехнологии Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан)

Кривда Валентина Савівна – викладач кафедри дошкільної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Крилова Людмила Павлівна – вчитель математики вищої кваліфікаційної категорії ЗОШ I-III ступенів №51 м. Маріуполь (Маріуполь, Україна)

Кувандикова Дилора Кулмаматовна – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики в сфере ИКТ Ташкентского университета информационных технологий (Ташкент, Узбекистан)

Куліш Наталія Миколаївна – старший викладач кафедри внутрішньої медицини, фізичної реабілітації та спортивної медицини Буковинського державного медичного університету (Чернівці, Україна)

Кульбакова Жанна Николаевна – старший преподаватель кафедры математического анализа Гомельского государственного университета имени Ф.Скорины (Гомель, Беларусь)

Курбонов Бахтиёр Баходирович – студент 6 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Кусепова Гульзат Тунгушбаевна – магистрант I года обучения кафедры теории и практики иностранного языка Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Кучер Олександр Олександрович – аспірант I року навчання кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

Қалдарова Мира Жорабекқызы – старший преподаватель кафедры вычислительной техники и программного обеспечения Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина (Астана, Казахстан)

Қаниева Күлсара – преподаватель кафедры общественно-гуманитарных дисциплин Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Қаршибаева Улжан Давировна – доктор филологических наук, профессор кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Қосимов Қозимжон Исоқович – преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Құрбанова Гүлнар – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Лаврешов Андрій Юрійович – кандидат наук з державного управління, докторант Донецького державного університету управління (Маріуполь, Україна)

Лактионова Ольга Ефимовна – кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и банковского дела Приазовского государственного технического университета (Мариуполь, Украина)

Літвінова Еwelіна Сергіївна – студентка 3 курсу факультету початкової освіти та філології КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (Харків, Україна)

Луценко Дарина Валеріївна – студентка 3 курсу відділення «Лабораторна діагностика» КВНЗ «Житомирський базовий фармацевтичний коледж імені Г.С.Протасевича» Житомирської обласної ради (Житомир, Україна)

Любима Аліна Євгеніївна – викладач інформаційних дисциплін циклової комісії інформатики, програмування та комп'ютерної техніки Київського державного коледжу туризму і готельного господарства (Київ, Україна)

Маджидова Гульбахор Толибовна – преподаватель кафедры внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мазурова Анастасія Володимирівна – аспірант III року навчання кафедри соціально-економічної географії і регіоналістики Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Майлыбаева Айман Джадгереевна – кандидат физико-математических наук, преподаватель кафедры информатики Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Малаева Фариза – преподаватель кафедры истории и географии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Малоок Ірина Анатоліївна – студентка 4 курсу фінансового факультету Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Маляр Анатолій Анатолійович – студент 4 курсу кафедри електротехніки та електромеханіки Дніпровського державного технічного університету (Кам'янське, Україна)

Мамаджонова Мухайё Юсубжонова – старший преподаватель кафедры химии Наманганского государственного университета (Наманган, Узбекистан)

Мамажонова Мавжуда Абдуллаевна – старший преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Маматкулова Дилрабо Хамидовна – кандидат медицинских наук, преподаватель кафедры педиатрии №3 и медицинской генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мамешова Жансауле – преподаватель кафедры химии и биологии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Мамешова Саят Алишериевна – магистр химии, старший преподаватель кафедры химии и химической технологии Таразского государственного университета имени М.Х.Дулати (Тараз, Казахстан)

Мамурова Нигора Нормуратовна – преподаватель кафедры внутренней медицины №4 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мандра Наталія Георгиевна – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры финансов и банковского дела Приазовского государственного технического университета (Мариуполь, Украина)

Мансуров Шохрух Вафоевич – студент 312 группы лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мансурова Нигора Абдухамидовна – преподаватель кафедры иностранных языков Самаркандского автодорожного колледжа (Самарканд, Узбекистан)

Масловська Марія Володимирівна – старший викладач кафедри видавничої справи, основ журналістики та редагування Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

Маткаримов Ахмаджон Касимбаевич – магистрант 2 курса специальности “Лингвистика (английский язык)” Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Махкамова Комила Тухтамишовна – преподаватель Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Маъмуров Бахтиёр Холматжанович – старший преподаватель кафедры технологии почтовой связи Ташкентского университета информационных технологий (Ташкент, Узбекистан)

Медведєва Анжеліка Олександрівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри технології і організації ресторанного господарства Київського національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)

Мельничук Марія Олегівна – студентка 5 курсу Інституту енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені І.Сікорського» (Київ, Україна)

Микула Еріка Богданівна – аспірант II року навчання кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

Мирзаева Вазирахон Муроджон кизи – магистрант 1 курса Государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Михайлишина Любов Василівна – кандидат економічних наук, викладач кафедри економічної кібернетики та інформаційних систем Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

Могилко Юлія Олексіївна – викладач кафедри мов і цивілізацій Далекого Сходу Київського національного лінгвістичного університету (Київ, Україна)

Муминов Гуломжон Мадаминович – доктор физико-математических наук, доцент кафедры математики Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Муратова Саодат Кадириновна – преподаватель кафедры стоматологии №2 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мусина Нургайша Фазылгаламовна – старший преподаватель кафедры вычислительной техники и программного обеспечения Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина (Астана, Казахстан)

Мусирмонов Самариддин Исмоил ўғли – студент 3 курса экономического факультета Ташкентского университета информационных технологий (Ташкент, Узбекистан)

Мустафаева Нодира Хурshedжоновна – магистр кафедры стоматологии №2 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мухамедин Сагат – доктор технических наук, профессор кафедры физики и математики Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

Мухаммадиева Наргиза Умурзаковна – студентка 6 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мырзабаева Динара – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Нажимова Гуяим Батыржановна – преподаватель кафедры английского языка и литературы Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Назаров Пулат Журамуродович – кандидат педагогических наук, доцент кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Насырова Зарина Акбаровна – резидент магистратуры 2 курса кафедры внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Небесаева Жадыра – преподаватель кафедры химии и биологии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Ніколаєнко Юрій Володимирович – студент 4 курсу кафедри електротехніки та електромеханіки Дніпровського державного технічного університету (Кам'янське, Україна)

Норматов Азаматбек Абдухалилович – преподаватель кафедры французского языка и литературы Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Нормурадова Насиба Сайдуллаевна – преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Носирова Дилдора Эркиновна – магистр 2 курса обучения по направлению «Терапия» Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Нурбекова Гульмира Фазылгаламовна – старший преподаватель кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Нурсалова Мира Кусмановна – преподаватель начальных классов СШ №9 г. Зырян Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Зырян, Казахстан)

Нурсалова Нургуль Кусмановна – преподаватель начальных классов СШ №9 г. Зырян Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Зырян, Казахстан)

Нұрғали Абылай Ералыұлы – студент 4 курса кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Олимов Ойбек Қутлимурод ўғли – преподаватель английского языка кафедр грамматики английского языка Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Олмосова Мохинур Бахтиёровна – студентка 6 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Олтамишева Насибахон Гуламжоновна – преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Омаш Салима Болатқызы – магистрант 2 года обучения кафедры регионоведения Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Отарбаева Роза Чамойовна – преподаватель начальных классов СШ №9 г. Зырян Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Зырян, Казахстан)

Өндірқан Амангүл – преподаватель музыки СШ-лицея №22 г. Семей Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Семей, Казахстан)

Өтеміс Дәулет – студент 1 курса магистратуры политехнического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

Пастух Альбіна Олегівна – студентка 4 курсу Навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Пелешук Ігор Володимирович – аспірант II року навчання кафедри політології Львівського національного університету імені І.Франка (Львів, Україна)

Передереева Елена Андріївна – студентка 5 курсу обліково-фінансового факультету Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (Вінниця, Україна)

Петренко Ольга Вадимівна – студентка 5 курсу Інституту енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені І.Сікорського» (Київ, Україна)

Петрова Надежда Петровна – старший преподаватель кафедры иностранных языков УО «Могилевский государственный университет имени А.А.Кулешова» (Могилев, Беларусь)

Пиж'янова Наталія Володимирівна – викладач кафедри музикознавства та вокально-хорових дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Пітей Наталія Анатоліївна – аспірант I року навчання кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

Плисюк Віталій Вікторович – студент 3 курсу факультета права Белорусского государственного экономического университета (Минск, Беларусь)

Погуляева Анна Геннадьевна – старший преподаватель кафедры общей физики Могилевского государственного университета имени А.А.Кулешова (Могилев, Беларусь)

Поліщук Олена Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Полуда Світлана Нестерівна – старший викладач кафедри легкої промисловості та професійної освіти Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Попиченко Світлана Сергіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Попова Алла Іванівна – аспірант I року навчання кафедри теорії та методики початкової освіти Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Потапський Юрій Васильович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри геодезії та землеустрою Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Раджабов Озод Сатторович – начальник Научно-исследовательского отдела Ташкентского университета информационных технологий (Ташкент, Узбекистан)

Рахимов Санжар Косимович – резидент магистратуры 1 курса кафедры внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Рахимова Шодия Шухрат кизи – магистрант 2 курса специальности “Лингвистика (английский язык)” Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Рахматова Сунбула Ахмаджоновна – преподаватель кафедры языков Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Рєпіна Анна Юрійівна – студентка 4 курсу архітектурного факультету Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)

Рижук Людмила Федорівна – викладач вищої кваліфікованої категорії, викладач-методист Олександрійського медичного училища Кіровоградської облдержадміністрації (Олександрія, Україна)

Родненко Катерина Вячеславівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Розбицька Тетяна Вікторівна – аспірант I року навчання кафедри стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Романенко Катерина Анатоліївна – викладач кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Романенко Людмила Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Романюк Володимир Леонтійович – кандидат біологічних наук, доцент кафедри загальної психології та психодіагностики, завідувач лабораторії психофізіології та клінічної психології Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Рузметов Хамид Каландарович – кандидат філологічних наук, преподаватель кафедри німецького і французького мов Ургенського державного університету (Ургенч, Узбекистан)

Рустамова Гульноза Рустамовна – преподаватель кафедри педіатрії №3 і медичної генетики Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Саидова Камола Ильхомжановна – преподаватель кафедри мов, педагогіки і психології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Саидова Лолахон Махаммаджоновна – преподаватель кафедри французької мови і літератури Андижанського державного університету (Андижан, Узбекистан)

Сайфиев Жўрабек Нарзулло ўғли – студент 3 курсу економічного факультету Ташкентського університету інформаційних технологій (Ташкент, Узбекистан)

Салыбекова Светлана – завідувача відділенням «Технологій», преподаватель Шымкентського аграрного коледжу (Шымкент, Казахстан)

Саньков Петр Николаевич – кандидат технічних наук, доцент кафедри архітектури Придніпровської державної академії будівництва і архітектури (Дніпр, Україна)

Сапаева Дилфуза Нарбаевна – магістрант 2 курсу спеціальності “Лінгвістика (англійська мова)” Ургенського державного університету (Ургенч, Узбекистан)

Сапарбаевна Гуландом Машариповна – старший преподаватель кафедри англійської мови і літератури Ургенського державного університету (Ургенч, Узбекистан)

Сапарбекова Гулбану – преподаватель кафедри агрономії Шымкентського аграрного коледжу (Шымкент, Казахстан)

Сатенова Гүлмира – преподаватель кафедри ветеринарії Шымкентського аграрного коледжу (Шымкент, Казахстан)

Сатқанбаева Гүлдана – преподаватель кафедри філології Шымкентського аграрного коледжу (Шымкент, Казахстан)

Саттарова Хосият Юсуфовна – преподаватель кафедри стоматології №2 Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Саурбекова А.Л. – преподаватель кафедри філології Вищого коледжу нових технологій (Шымкент, Казахстан)

Сейдалиева Марал – преподаватель кафедри агрономії Шымкентського аграрного коледжу (Шымкент, Казахстан)

Сейтова Дамегуль Утарбаевна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови і літератури Каракалпакського державного університету імені Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Сиддиков Жахонгир – преподаватель Андижанського державного університету імені З.М.Бобура (Андижан, Узбекистан)

Сіряченко Юлія Олександрівна – викладач-спеціаліст, викладач іноземної мови циклової комісії суспільно-філологічних дисциплін техніко-економічного відділення Сєвєродонецького хіміко-механічного технікуму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Сєвєродонецьк, Україна)

Сліпенко Вікторія Олександрівна – викладач кафедри іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Сматай Молдир Ержановна – студентка 4 курсу технологічного факультету Таразського державного університету імені М.Х.Дулати (Тараз, Казахстан)

Советов Коракул Ташанович – кандидат біологічних наук, доцент кафедри біохімії Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Содикова Шоира Амридіновна – магістр кафедри стоматології №2 Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Соколов Анатолій Анатолійович – старший викладач кафедри фізичного виховання та безпеки життєдіяльності Одеського національного економічного університету (Одеса, Україна)

Солижонов Жяхонгир Давронжон угли – студент 4 курсу економічного факультета Ташкентського університету інформаційних технологій (Ташкент, Узбекистан)

Солтис Анастасія Ігорівна – студентка 4 курсу факультету економіки і права Київського національного лінгвістичного університету (Київ, Україна)

Сорока Володимир Андрійович – старший викладач кафедри гімнастики Дніпропетровського інституту фізичної культури і спорту (Дніпро, Україна)

Сорока Олена Ігорівна – старший викладач кафедри гімнастики Дніпропетровського інституту фізичної культури і спорту (Дніпро, Україна)

Соткинбоев Мухсинбек Пулатжон угли – студент 1 курсу факультету комп'ютерного інжиніринга Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Ступнік Ольга Олександрівна – викладач комісії технологічних та розрахунково-конструкторських дисциплін ДВНЗ «Маріупольський будівельний коледж» (Маріуполь, Україна)

Стус Ольга Богданівна – студентка 1 року навчання магістратури філологічного факультету Університету Казимира Великого в Бидгощі (Бидгощ, Польща)

Султанова Нургуль Камільевна – кандидат педагогічних наук, асоційований професор, завідувача кафедрою музичного освіти Державного університету імені Шакарима г.Семея Східно-Казахстанської області Республіки Казахстан (Семей, Казахстан)

Суннатуллаєв Умид – студент 2 курсу будівельного факультету Ферганського політехнічного інституту (Фергана, Узбекистан)

Сухенко Владислав Юрійович – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Сыздыкова Назгуль Кабдрахмановна – магістрант 2 курсу факультету інформаційних технологій Євразійського національного університету імені Л.Н.Гумілева (Астана, Казахстан)

Тапишев Муханбет Саламатович – викладач кафедри екології і біотехнології Західно-Казахстанського інноваційно-технологічного університету (Уральськ, Казахстан)

Тасболат Галымжан Жумабекович – студент 2 курсу магістратури політехнічного факультету Кизилординського державного університету імені Коркыт Ата (Кизилорда, Казахстан)

Ташкенбаєва Елеонора Негматовна – доктор медичних наук, доцент, завідувача кафедрою внутрішніх хвороб №2 Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Тетеріна Світлана Миколаївна – кандидат технічних наук, доцент кафедри біотехнології і мікробіології Національного університету харчових технологій (Київ, Україна)

Тиштибекова Шынар Тлеугабыловна – студентка 2 курсу магістратури кафедри регіоніведення факультету міжнародних відносин Євразійського національного університету імені Л.Н.Гумілева (Астана, Казахстан)

Ткаченко Александр Анатольевич – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Тогаєв Дилшод Хидирназарович – соискатель кафедри внутрішніх хвороб Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Тоджиева Нигина Искандаровна – преподаватель кафедры акушерства и гинекологии клиники Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Толеубеков Талант Мейрашович – магистрант I года обучения кафедры информатики и образования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Толыбай Мырзағали – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Тоштемиров Рустам Равшанович – студент 4 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Төлеуова Гүлжан – преподаватель кафедры филологии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Тронза Ганна Василівна – викладач комісії опоряджувальних та архітектурно-будівельних дисциплін ДВНЗ «Маріупольський будівельний коледж» (Маріуполь, Україна)

Туйчиева Зулфияхон Абдулхамид кизи – студентка 2 курса факультета педагогики, психологии и дефектологии Кокандского государственного педагогического института (Коканд, Узбекистан)

Тулепбергенова Жанна – преподаватель кафедры химии и биологии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Тулеубаева Бахыткуль Бахытжановна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Тураева Нафиса Омоновна – преподаватель кафедры педиатрии №3 и медицинской генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Туракулова Замирахон Алимджановна – преподаватель кафедры языков Андижанского государственного университета имени З.М.Бобура (Андижан, Узбекистан)

Тургунов Бекзод Абдивоситович – преподаватель Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Турдахматов Абдулазиз Абдусаломович – магистрант Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Тўхтаматова Умидахон Баходировна – преподаватель английского языка кафедры грамматики английского языка Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Тўрғанбеков Нұркелді – студент 3 курса ветеринарного факультета Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Тұрлыбаева Эльмира – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Тұрсын Әлімжан – студент 3 курса ветеринарного факультета Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Убайдуллаев И. – преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Улан Алина Николаевна – преподаватель кафедры истории и теории олимпийского спорта Национального университета физического воспитания и спорта Украины (Киев, Украина)

Умаров Х.Т. – старший преподаватель кафедры языков Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Умурзаков Ахмаджон Махаматович – преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Ураков Шокир Улашович – старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

- Уринбоева Мафтуна Содиковна** – старший преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)
- Усмонов Хасан Улугбек угли** – студент 6 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Усмонова Умидахон** – преподаватель педагогического факультета Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)
- Філін Ігор Вячеславович** – викладач кафедри електротехніки та електромеханіки Дніпровського державного технічного університету (Кам'янське, Україна)
- Фомін Володимир Вікторович** – кандидат педагогічних наук, докторант кафедри початкової, дошкільної та професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди (Харків, Україна)
- Фордунь Сергій Якович** – вчитель II категорії, вчитель фізики Лесяківської ЗОШ I-III ступенів Монастирищенського району Черкаської області (Україна)
- Хайдарова Дилрабо Давроновна** – преподаватель кафедры внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Хамдамова Райхона Хамидовна** – студентка 6 курса педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Хамракулов Анвар Фарходович** – резидент магистратуры 3 года обучения кафедры акушерства и гинекологии клиники Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Хасанжанова Фарида Одыловна** – преподаватель кафедры внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Хмельова Вікторія Володимирівна** – викладач ЦПК професійної і практичної підготовки КЗОЗ «Вовчанський медичний коледж» Харківської обласної ради (Вовчанськ, Україна)
- Хмурович Вікторія Владимировна** – старший преподаватель кафедры общей физики Могилевского государственного университета имени А.А.Кулешова (Могилев, Беларусь)
- Холмирзаев Нодиржон Низомжонович** – преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)
- Холмирзаева Гулжахон Ибрагимжон кизи** – магистрант 2 курса по специальности «Дифференциальные уравнения» Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)
- Хусанжонов Абдулазиз Солижон угли** – студент 4 курса кафедры наземных транспортных средств и их эксплуатации Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)
- Шабakov Берик Ерланович** – преподаватель кафедры экологии и биотехнологии Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан)
- Шавази Наргиз Нуралиевна** – преподаватель кафедры акушерства и гинекологии клиники Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Шапенко Євгенія Миколаївна** – викладач кафедри транспортних систем та безпеки дорожнього руху Національного транспортного університету (Київ, Україна)
- Шарапова Юлдуз Шамсиддиновна** – магистрант 1 курса обучения по специальности «Кардиология» кафедры внутренних болезней №2 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Шевченко Андрій Юрійович** – викладач кафедри футболу Національного університету фізичного виховання і спорту України (Київ, Україна)
- Шевченко Ольга Григорівна** – викладач вищої категорії, викладач дисципліни «Анестезіологія та реаніматологія» Павлоградського медичного коледжу (Павлоград, Україна)
- Шевчук Тетяна Миколаївна** – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Шенгелая Давид Бадрієвич – студент 4 курсу факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Шеркузієва Шахло Иброхимали қизи – магістарнт 2 курса факультета естественных наук Наманганского государственного университета (Наманган, Узбекистан)

Шодикулова Азиза Зикирьяевна – преподаватель кафедры языков Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Шойбекова Құралай – преподаватель кафедры ветеринарии Шымкентского аграрного колледжа (Шымкент, Казахстан)

Шоханова М.Қ. – преподаватель кафедры филологии Высшего колледжа новых технологий (Шымкент, Казахстан)

Шукурова Нодири Тиллаевна – преподаватель кафедры стоматологии №2 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Шукурова Рамина Джалолитдиновна – преподаватель Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Шулепа Роман Володимирович – лікар Комунального закладу «Прикарпатський клінічний онкологічний центр» (Івано-Франківськ, Україна)

Шуляк Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Шындалиев Нуржан Тажибаевич – кандидат педагогических наук, и. о. доцента кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Элламонов Сухроб Нугманович – магистрант 1 курса обучения по специальности «Кардиология» кафедры внутренних болезней №2 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Эргашев Улуғбек Адхамович – преподаватель кафедры общественных наук Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Эргашова Шохиди Улмасовна – преподаватель кафедры языков, педагогики и психологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Эрметова Жамила Исмаиловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка и литературы Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Юринець Ніна Василівна – спеціаліст вищої категорії, учитель української мови і літератури ЗОШ I-II ступенів с. Верба Володимир-Волинського району Волинської області (Україна)

Юсупова Максуда Умиджановна – магистрант 2 курса специальности “Лингвистика (английский язык)” Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Яловенко Ольга Вікторівна – викладач кафедри англійської мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, здобувач кафедри прикладної лінгвістики Черкаського державного технологічного університету (Умань, Україна)

Ясінецька Ірина Анатоліївна – доктор економічних наук, завідувач кафедри геодезії та землеустрою Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Азим Байкулов, Коракул Советов, Шохрух Мансуров*
ПОКАЗАТЕЛИ СИСТЕМЫ ГЕМОСТАЗА У ЖИВОТНЫХ
В ДИНАМИКЕ МЕТАБОЛИЧЕСКОГО СИНДРОМА 3

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

- Анастасія Мазурова*
ПОЗИЦІОНУВАННЯ МІСТА ХАРКОВА СЕРЕД НАЙБІЛЬШИХ МІСТ УКРАЇНИ 6

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

- Алина Бойко, Петр Саньков*
ПРОБЛЕМА МУСОРНЫХ СВАЛОК И ПУТИ УТИЛИЗАЦИИ МУСОРА 9
- Александр Костарев, Лаура Байтлесова, Берик Шабакоев*
БИОСФЕРА, ТЕХНОСФЕРА И СТАНДАРТЫ ИСО 13
- Марія Мельничук*
ВПЛИВ ВІДКРИТОГО ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН
НА ҐРУНТОВИЙ ПОКРИВ 15
- Марія Мельничук*
ЗАСТОСУВАННЯ ХІМІЧНОЇ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ
ПІД ЧАС АНАЕРОБНОЇ ОБРОБКИ БІОМАСИ 18
- Ольга Петренко*
АНАЛІЗ ВПЛИВУ ОРГАНІЧНИХ ВІДХОДІВ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ 22
- Ольга Петренко*
ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ ПІСЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ОБРОБКИ
ОСАДІВ НА БОРТНИЦЬКІЙ СТАНЦІЇ АЕРАЦІЇ 25
- Світлана Тетеріна, Альона Дехтяренко*
АНАММОХ БАКТЕРІЇ ТА ЇХ КОНГЛАМЕРАТИ ЯК ПЕРСПЕКТИВА
В ГАЛУЗІ БІОЛОГІЧНОГО ОЧИЩЕННЯ ВОДИ 27

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

- Катерина Родненко*
ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
ДЛЯ АКТИВІЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МЕЖАХ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 30

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

- Андрій Лаврешов*
ФІСКАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ 33

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

- Олександр Гринчак, Людмила Длугоборська, Любовь Михайлишина*
ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ПЛОДОЯГІДНОЇ ГАЛУЗІ 37
- Marina Coban*
ASPECTE ALE AFACERILOR ÎN ȚĂRILE UNIUNII EUROPENE
ÎN ECONOMIA DIGITALĂ 41
- Дилора Кувандикова*
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОЗДОРОВЛЕНИЯ
ФИНАНСОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ 45
- Ірина Малоок*
ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ БЮДЖЕТНОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ 47

<i>Наталья Мандра, Ольга Лактионова</i> ЦЕНТР УСЛУГ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСАМИ И СТРАХОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО БИЗНЕСА	50
<i>Бахтиёр Маъмуров, Журабек Сайфиев, Жахонгир Солижонов</i> ИННОВАЦИОННАЯ ЛОГИСТИКА В ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	54
<i>Олена Передеревса</i> АНАЛІЗ ОПЕРАЦІЙ З ОСНОВНИМИ ЗАСОБАМИ ПІДПРИЄМСТВА	56
<i>Озод Раджабов, Жўрабек Сайфиев, Самариддин Мусирмонов</i> АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТ ШАКЛЛАНАЁТГАН ДАВРИДА ЭЛЕКТРОН ХИЗМАТЛАРНИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ	62
<i>Вікторія Сліпенко</i> СПОСОБИ ПІДТРИМКИ РОЗВИТКУ МОЛОДІЖНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	64
<i>Ірина Ясінецька, Юрій Потапський, Наталія Гаврилянчик</i> ІННОВАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	67
ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА	
<i>Любов Данча</i> ПОНЯТІЙНА МЕДІА ПРАВОВА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ІНФОРМАЦІЇ: ЗМІСТОВИЙ І ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА / СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА	71
<i>Светлана Каримова, Мухсинбек Соткинбоев</i> РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ	75
СОЦІОЛОГІЯ / СОЦИОЛОГИЯ	
<i>Галина Бондаренко</i> НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА ІСТОРІЯ / ИСТОРИЯ	78
<i>Ольга Герасимук</i> ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬКОВИЧ – ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ВОЛИНСЬКИЙ	80
<i>Аліна Долинна</i> БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ З ТАТАРАМИ І ТУРКАМИ У ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ МАРТИНА ПАШКОВСЬКОГО	82
<i>Ольга Зборовська</i> СИСТЕМА СИМФОНІЇ МІЖ ЦЕРКВОЮ ТА ДЕРЖАВНОЮ ВЛАДОЮ РУСІ (X – XII СТ.)	85
<i>Нодиржон Холмирзаев, Ахмаджон Умурзақов</i> АМИР ТЕМУРНИНГ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ ЖАРАЁНИДАГИ РОЛИ КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГИЯ	88
<i>Мавжуда Мамажоновна, Умид Суннатуллаев</i> ШАХСНИНГ СОҒЛОМ ТУРМУШ СОҲАСИДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ	91
ПОЛІТОЛОГІЯ / ПОЛИТОЛОГИЯ	
<i>Салима Омаш</i> ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АҚШ-ТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ РЕТІНДЕ МҰНАЙДЫҢ РӨЛІ	94
<i>Ігор Пелешук</i> ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ РАННЬОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ У ПРОЦЕС ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	97

Наталія Питей

АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ ВПРОДОВЖ ДРУГОГО ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ТЕРМІНУ БАРАКА ОБАМИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ 101

Shynar Tishtibekova

CHINA'S ENERGY STRATEGY IN CENTRAL ASIA 108

Нодиржон Холмирзаев

МАЇНАВИЙ ТАХДІД ЁХУД ІНТЕРНЕТ ТАРМОҒИНІНГ САЛБІЙ ТАЪСИРЛАРИ 111

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Виталий Плисюк

ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ КОДЕКС КАК ИСТОЧНИК ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ 114

Анастасія Солтис

ПРАВА СПОЖИВАЧІВ ПРИ ПРИДБАННІ ПРОДУКЦІЇ У КРЕДИТ 116

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО / ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Галина Горох

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ У ХОРОВОМУ МИСТЕЦТВІ РІВНЕНЩИНИ 1920–1930-Х РР. 118

Гейза Дьерке

ОБРАЗНО-СТИЛЬОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НЕОФОЛЬКЛОРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РР. 121

Ольга Колотило

ХУДОЖНЄ РІЗЬБЛЕННЯ ДЕКОРАТИВНО-ВЖИТКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РІЗЬБИ ПО ДЕРЕВУ 124

Олександр Кучер

УЖГОРОДСЬКЕ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВЕ УЧИЛИЩЕ ЯК ОСЕРЕДОК ІНТЕГРАЦІЇ НАРОДНИХ ТРАДИЦІЙ У ПРОФЕСІЙНЕ ХУДОЖНЄ РІЗЬБЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. 128

Еріка Микула

ПРОБЛЕМА ОБРАЗНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У ХУДОЖНЬО-КРИТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ 1930-Х – ПОЧАТКУ 1940-Х РР. 130

Наталія Піж'янова

ХОРОВІ КАНТИ І ПСАЛЬМИ У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ П.ДЕМУЦЬКОГО 133

ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГИКА

Альмира Абилькасенова

СЕНСОРНОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА 137

Тетяна Абрамян

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ АКТИВНИХ ФОРМ РОБОТИ НА ЗАНЯТТЯХ З ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН 140

Несібелі Асқарова, Гүлнар Құрбанова

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ-ТӘСІЛДЕРІ 144

Даулетхан Болысбаев, Молдир Бейсенбаева

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ТВОРЧЕСКИХ КОМПОЗИЦИЯХ 145

Володимир Бордюк

СУТНІСТЬ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ 148

Світлана Волощинська

ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ 152

Олена Галай ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УМАНСЬКИХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ КУЛЬТУРИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ СТОСУНКІВ	154
Майра Жунісова, Жадыра Небесаева БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	156
Людмила Іщенко УДОСКОНАЛЕННЯ ЗМІСТУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	158
Күлсара Қаниева, Фариза Малаева МҰҒАЛІМНІҢ ЖАҢА САБАҚҚА ДАЙЫНДАЛУЫ	161
Mykola Karmanov, Oleksandr Baturin, Yuliya Siryachenko ACADEMIC COMPETITION AS ONE OF THE FORMS OF KNOWLEDGE ASSESSMENT OF STUDENTS AND PERFECTION OF THE TEACHING QUALITY	162
Лариса Карпенко МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВІДКРИТОГО ЗАНЯТТЯ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ	164
Людмила Комісаренко ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН МАТЕМАТИЧНОГО ЦИКЛУ	168
Людмила Крилова, Аліна Любима АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ	172
Саодат Муратова, Нодира Шукурова ПРИМЕНЕНИЕ РОЛЕВЫХ ИМИТАЦИОННЫХ ИГР НА КАФЕДРЕ ТЕРАПЕВТИЧЕСКОЙ СТОМАТОЛОГИИ	176
Динара Мырзабаева, Бактыгүл Калибекова ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	179
Мира Нурсалова, Нургуль Нурсалова РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШИХ КЛАССОВ	180
Роза Отарбаева РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ДИАЛОГОВОЕ ОБУЧЕНИЕ	184
Альбіна Пастух РОЗВИТОК НАВИЧОК ЧИТАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ОСНОВА ЯКІСНОГО ЗАСВОЄННЯ ЗНАНЬ	187
Олена Поліщук, Валентина Кривда ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ: ПРОВІДНІ ПРИНЦИПИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ	190
Світлана Полуда, Алла Попова, Наталія Бокша ПЕРСПЕКТИВИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТИВАННЯ В ГАЛУЗІ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОФЕСІЙНУ ПІДГОТОВКУ ФАХІВЦІВ ГАЛУЗІ	194
Світлана Попиченко ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ВИХОВАТЕЛЯ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	196
Людмила Рижук РОЗВИТОК РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ	199

Катерина Романенко ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	203
Людмила Романенко МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІНТЕРЕСУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	206
Світлана Салыбекова ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ	209
А.Саурбекова, М.Шоханова МЕКТЕПТЕРДЕ ҮШТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	211
Марал Сейдалиева, Гулбану Сапарбекова ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС САБАҚТАР	212
Жахонгир Сиддиков YANGI PEGAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA UNING ISTIQBOLLARI	213
Ольга Ступнік РОЗВИТОК ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ОПОРНИХ КОНСПЕКТІВ, БЛОК-СХЕМ НА ЗАНЯТТЯХ З ДИСЦИПЛІНИ «ОСНОВИ РОЗРАХУНКУ БУДІВЕЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ»	215
Нургуль Султанова, Альмира Абилькасенова, Амангул Өндірқан ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ КОММУНИКАЦИОННОСТИ НА УРОКАХ МУЗЫКИ	218
Назгуль Сыздыкова РОЛЬ И МЕСТО КУРСА «КОМПЬЮТЕРНАЯ ГЕОМЕТРИЯ» В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	222
Гүлжан Төлеуова, Динара Жиенбаева ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ	226
Мырзағали Толыбай, Гүлмира Сатенова МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	227
Жанна Тулепбергенова, Гүлдана Сатқанбаева ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	228
Володимир Фомін СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ЗАКЛАДИ СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДЛЯ ГЛУХОНІМИХ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)	230
Вікторія Хмельова РОЛЬ ПРОФЕСІЙНО-ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ У ФОРМУВАННІ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МОЛОДШИХ МЕДИЧНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ	234
Тетяна Шевчук СИНЕРГЕТИЧНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО ВЛАСТИВОСТІ ПОЛІМЕРНИХ МАТЕРІАЛІВ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	237
Құралай Шойбекова, Эльмира Тұрлыбаева ОРТА МЕКТЕПТЕ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘДІС - ТӘСІЛДЕРІ	240
Нуржан Шындалиев, Гульмира Нурбекова, Нуржамал Дыбыспаева ҚЫЗМЕТІНЕ ҚАРАЙ WEB ПОРТАЛДАРДЫ ТАЛДАУ	241
Ніна Юринець СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ – УКРАЇНСЬКА СВІТЛИЦЯ	244
ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ	
Татьяна Горбачёва ПРОЯВЛЕНИЕ АЛЕКСИТИМИИ У СТУДЕНТОВ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	249

<i>Лариса Довженко, Дарина Луценко</i> ПОГЛЯД НА РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ЧИННИК ОПОРУ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЯХ	252
<i>Елизавета Иваненко</i> СПЕЦИФИКА ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ У СТУДЕНТОВ	254
<i>Володимир Романюк</i> КОНФЛІКТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ	258
<i>Александр Ткаченко</i> ПЕРВОПРИЧИНА ЖИЗНИ ЛИЧНОСТИ: ПОПЫТКА НАУЧНОГО ОСМЫСЛЕНИЯ	260
<i>Зулфияхон Туйчиева</i> БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАР ЎҚУВ ФАОЛИЯТИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ	263
СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
<i>Galimzhan Batirov, Aiman Maylibayeva</i> ABOUT USE OF ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN TEACHING INFORMATICS AT SCHOOL	267
<i>Леся Бойко</i> ОРГАНІЗАЦІЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ ПРИ РОБОТІ З МАТРИЦЬМИ МООВОЮ ПРОГРАМУВАННЯ ПАСКАЛЬ	268
<i>Самал Джумагаалиева, Айтуган Альжанов</i> THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN INCLUSIVE EDUCATION	272
<i>Жупар Жалгасбекова, Назерке Жампеисова</i> РОЛЬ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ	274
<i>Жупар Жалгасбекова, Абылай Нұргали</i> КОМПЬЮТЕРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ	277
<i>Нургайша Мусина, Гульмира Нурбекова, Мира Қалдарова</i> СОЗДАНИЕ САЙТА – СОЗДАНИЕ ВАШЕГО ВИРТУАЛЬНОГО ОФИСА	279
<i>Анна Погуляева, Виктория Хмурович</i> ПРИМЕНЕНИЕ ВИРТУАЛЬНОГО ПЛАНЕТАРИЯ STELLARIUM ПРИ ИЗУЧЕНИИ ОСНОВ ПРАКТИЧЕСКОЙ АСТРОНОМИИ	282
<i>Талант Төлеубеков, Молдир Баймурат</i> ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БІЛІМДЕРІН EV3 MINDSTORMS РОБОТТАРЫ АРҚЫЛЫ МЕНҒЕРУ	286
<i>Bekzod Turgunov, Abdulaziz Turdahmatov</i> ANALYSES OF ROUTING ALGORITHM IN THE IP NETWORK	289
<i>Шокир Ураков, Райхона Хамдамова, Райхон Каримова</i> МОДЕЛИ И МЕТОДЫ ПРИНЯТИЯ КОЛЛЕГИАЛЬНЫХ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В МЕДИЦИНЕ	291
<i>Нуржан Шындалиев, Гульмира Нурбекова, Нуржамал Дыбыспаева</i> ҚҰРЫЛҒЫЛАРДА ЖӘНЕ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕДЕ АҚАУ БОЛҒАНДАҒЫ ҚАТЕЛЕР	295
ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Әлия Бейбіт, Сағат Мухамедин</i> ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУ	299
<i>Жанна Кульбакова</i> О ВЗАИМОСВЯЗИ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ	300

<i>Гуломжон Муминов, Гулжахон Холмирзаева</i> ПОЛУЧЕНИЕ ИНТЕГРАЛЬНЫХ НЕРАВЕНСТВ НЕХАРИ И ПОКОРНОГО С ВВЕДЕНИЕМ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ	304
<i>Сергій Фордунь</i> БІОМЕХАНІКА І ФІЗИКА ЯК НАУКОВА ОСНОВА У РОЗВИТКУ КОРЕЙСЬКОГО БОЙОВОГО МИСТЕЦТВА «ТАЕКВОН-ДО»	307
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ	
<i>Сергій Городинський, Наталія Куліш</i> ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІЙ СТУДЕНТІВ У ФІЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ	311
<i>Анатолій Соколов</i> ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СТАНУ ТА ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕННОСТІ СТУДЕНТІВ З ВИКОРИСТАННЯМ МАРКЕРІВ ЗДОРОВ'Я	314
<i>Володимир Сорока, Олена Сорока</i> МЕТОДИКА СПЕЦІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЮНИХ ГІМНАСТОК З УРАХУВАННЯМ ВІКОВОЇ ДИНАМІКИ ШВИДКІСНО-СИЛОВИХ ЯКОСТЕЙ	317
<i>Олена Сорока, Володимир Сорока</i> ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНКИ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ	321
<i>Алина Улан, Илья Балковой</i> АНАЛИЗ ПРАКТИКИ УЧЕТА МОТОРНОЙ АСИММЕТРИИ В ФУТБОЛЕ В ПРОЦЕССЕ МНОГОЛЕТНЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СПОРТСМЕНОВ	325
<i>Андрей Шевченко, Андрей Гончарук, Сергей Бойченко</i> ОСОБЕННОСТИ ТРЕНИРОВОЧНОЙ И СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОМ ФУТБОЛЕ УКРАИНЫ	328
ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Hurshidaxon Azamjonova</i> TEACHING FOREIGN LANGUAGES THROUGH INTERNET	332
<i>Перхан Айтмуратова, Нигора Ирбутаева, Насиба Нормурадова</i> ОБУЧЕНИЕ И ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ ВО ВНЕАУДИТОРНОЙ РАБОТЕ	334
<i>Dilnoza Akramova</i> COMPOUND WORDS IN LITERARY TRANSLATION	337
<i>Iroda Anarboyeva, Maftunahon Botirova</i> TURLI TIZIMLI TILLARDA FE'L REPREZENTASIYASINING QIYOSIY TAHLILI	339
<i>Иродахон Анорбоева, Уткирбек Кобулов</i> НУТҚ ЗАНЖИРИ ВА ТАКРОРИЙ НОМИНАЦИЯ	341
<i>Дильбар Бабаева</i> ТАРЖИМА ЖАРАЁНИДА МУАЛЛИФ УСЛУБИНИ САҚЛАШ МУАММОЛАРИ (С.АЙНИЙНИНГ «СУДХУРНИНГ ЎЛИМИ» ҚИССАСИ МИСОЛИДА)	345
<i>Екатерина Бараник</i> КОНЦЕПТ СЕРДЦЕ/HEART КАК СОСТОВЛЯЮЩАЯ ДРУГИХ КОНЦЕПТОВ	347
<i>Ірина Білецька</i> МЕТАФОРА ТА ПОРІВНЯННЯ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ КУЛЬТУРНОЇ ТЕМАТИКИ	350
<i>Людмила Войналович</i> МОДАЛЬНІ ДІЄСЛОВА ДЛЯ ВИРАЖЕННЯ НЕОБХІДНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ	353

Людмила Гандзюк НОРМАТИВНІСТЬ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ВИКЛАДАЧА ВНЗ	356
Галина Грибан ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК У ВИВЧЕННІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ	359
Muqaddas Jalolova LINGUOCULTUROLOGICAL FEATURES OF COMPOUND WORDS IN ENGLISH AND UZBEK	363
Кульшат Жиренишина, Бахыткуль Тулеубаева МОЛОДЕЖНЫЙ ЯЗЫК ГЕРМАНИИ	365
Атабай Жуманиязов, Шодия Рахимова INSON QIYOFASIGA MONANDLIK ASOSIDA YASALGAN BAHUVRIHILAR	368
Раїса Заїка МОТИВАЦІЯ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ІНТЕРЕСУ ДО ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У НЕПРОФІЛЬНИХ ВНЗ	371
Hamida Ziyayeva USING JIGSAW READING ACTIVITIES TO INCREASE LEARNERS' MOTIVATION TO READ	376
С.Исмаилов, Иноят Игамова, Сайёра Ёрова ТАРЖИМАДА СЕМАНТИК ТРАНСПОЗИЦИЈАНИНГ ИФОДАСИ	377
Gulruxsor Kobulova SHEKPIR DAVRIDA INGLIZ TILI STILISTIKASI	379
Улжсан Каршибаева, Дилбар Ибрагимова, Камола Саидова РОМАНТИЗМНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	381
Ангеліна Колісніченко МОВНА ГРА У КОНТЕКСТІ РІЗНИХ ТИПІВ ГУМОРИСТИЧНОГО ДИСКУРСУ	384
Гульшат Кусенова, Нинель Екибаева, Светлана Арыстамбаева PECULIARITIES OF VOWELS' PRONUNCIATION IN ENGLISH	386
Evelina Litvinova ANALYZING THE LANGUAGE OF ADVERTISEMENTS: ENGLISH TO MOTIVATE	390
Марія Масловська ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА У 80-90 РОКАХ XIX СТОЛІТТЯ	392
Комила Махкамова, Рамина Шукурова THE INFLUENCE OF USING MATERIALS ON LISTENING	396
Вазирахон Мирзаева, Азаматбек Норматов ETUDE DU VERBE DE PERCEPTION VISUELLE «VOIR» DANS LES TEXTES LITTERAIRES FRANÇAIS-OUZBEKS	397
Юлія Могилко ТЕМАТИКА СУЧАСНОЇ КОРЕЙСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА КОРЕЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ	399
Пулат Назаров, Перхан Айтмуратова, Шохида Эргашова DEUTSCHE PHRASEN MIT GELD UND WÄHRUNGEN	402
Надежда Петрова ТРАДЫЦЫЙНАЯ ДУХОЎНАЯ КУЛЬТУРА БЕЛАРУСАЎ У НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЙ СЕМАНТЫЦЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ	404
Сунбула Рахматова, Насиба Нормурадова, Нигора Мансурова ТАЛАБАЛАРНИНГ ОГЗАКИ НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА УЧРАЙДИГАН ХАТОЛАР ВА УЛАРНИ ТЎҒРИЛАШ	408

<i>Хамиджон Рузметов, Дилфуза Сапаева</i> ПОНЯТИЕ АНТИГЕРОЯ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ	410
<i>Лолахон Саидова</i> ҲОРИЖИЙ ТИЛ ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ УСУЛЛАРИ	413
<i>Gulandom Saparbaeva, Nasiba Jumaniyazova</i> SIMILARITIES OF ATTRIBUTE AND APPPOSITION IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES	415
<i>Дамегуль Сейтова, Рамиза Жумамуратова, Гулям Нажимова</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	418
<i>Olha Stus</i> DIE RÜCKKEHR DER SPRACHE DER NAZIS IN DER ZEIT DER FLÜCHTLINGSKRISE	421
<i>Замирахон Туракулова</i> THE OBJECT OF TEACHING SPOKEN LANGUAGE	423
<i>Umida To'xtamatova, Oybek Olimov</i> TEACHING FOREIGN LANGUAGES AND TYPES OF COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES	425
<i>Х.Умаров, Сунбула Рахматова, Насиба Нормурадова</i> АДАБИЙ НОРМА ВА ОККАЗИОНАЛИЗМНИНГ ВАЗИФАЛАРИ	427
<i>Давид Шенгеля</i> РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НАУКИ НА РОЗВИТОК КОМІЧНОГО	429
<i>Азиза Шодикулова</i> ТИПЫ СИНТАКСИЧЕСКОЙ СВЯЗИ И СРЕДСТВА ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	431
<i>Світлана Шуляк</i> НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРНІ СИМВОЛИ В ЗАМОВЛЯННЯХ	434
<i>Jamila Ermetova, Ahmadjon Matkarimov</i> LINGUA CULTURAL PECULIARITIES OF ENGLISH FOLK SONGS AND UZBEK “LAPAR” AND THEIR COMPARATIVE ANALYSIS	436
<i>Максуда Юсупова</i> КЛАССИФИКАЦИЯ ИНТЕНСИФИКАТОРОВ И ТИПЫ УСИЛЕНИЯ	439
<i>Ольга Яловенко</i> ІНДІЙСЬКИЙ КУЛІНАРНИЙ КОД У ПОВІСТІ Д. ЛАГІРІ «ХЕМА І КАУШИК»	441
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	
<i>Baeza Estrada Jose Humberto</i> THE EMEREGENCE OF PHILOSOPHY IN RELATION TO SCIENCE AND THEIR INTRINSIC CONNECTION	445
<i>Sarvarbek Jumayev</i> YOSHLARNI HUQUQIY MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH DEMOKRATIK HUQUQIY DAVLATNING ASOSI	447
<i>Насибахон Олтмишева, Мухриддин Бўриев</i> ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ ТЎҒРИСИДА	449
<i>Насибахон Олтмишева, И.Убайдуллаев</i> ЎТМОЎ МУЛОҚОТ ЖАРҲОНИДА САМАРАЛИ ТА’СИР СИРЛАРИ	450
<i>Насибахон Олтмишева, Улугбек Эргашев</i> ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ	452

<i>Мафтуна Уринбоева, Абдулазиз Хусанжонов</i> ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЖИТТЯ І МІСЬКО-СЕЛІСЬКА МІСІОНЕРСЬКА РОЛІСТЬ ОКІБАТЛАРИ ВА ОЛДИНИ ОЛИШ	455
<i>Умидахон Усмонова</i> МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ ТАРКИБ ТОПИШИДА АХЛОҚИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ЎРНИ	458
<i>Улугбек Эргашев, Козимжон Қосимов</i> ЁШЛАР ТАРБИЯСИ ВА ЭКОЛОГИК ДУНЁҚАРАШ	460
<i>Улугбек Эргашев, Ахмаджон Умурзақов</i> ТАСАВВУФДА МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ	464
ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Муҳайё Мамаджонова, Шахло Шеркузиева</i> ТАХИР МАЗАЛИ МОДДАЛАР	467
<i>Жансауле Мамешова, Жазира Жасұзақова</i> СИРЕК КЕЗДЕСЕТІН ЖЕР ЭЛЕМЕНТТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ	470
<i>Саят Мамешова, Мөлдір Сматай</i> ТАБИҒИ КӨМІРТЕКТІ МИНЕРАЛ ШУНГИТТІҢ КАТАЛИТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ	471
МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	
<i>Салах Аллазов, Рушен Гафаров, Рустам Тоштемуров</i> АСПЕКТЫ ХРОНИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ ПОЧЕК ПРИ АДЕНОМЭКТОМИИ ПРЕДСТАТЕЛЬНОЙ ЖЕЛЕЗЫ	475
<i>Наргиза Ахмеджанова, Дилрабо Маматкулова, Нафиса Тураева, Гулноза Рустамова, Исмаил Ахмеджанов</i> СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ ДИЗМЕТАБОЛИЧЕСКОГО ХРОНИЧЕСКОГО ПИЕЛОНЕФРИТА У ДЕТЕЙ	478
<i>Худайназар Бобожанов</i> СПЕЦИФИКА ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ	481
<i>Наталя Іванченко, Ольга Шевченко</i> ЦУКРОВИЙ ДІАБЕТ – НЕ ВИРОК, А СПОСІБ ЖИТТЯ	483
<i>Руслан Козовий, Роман Шулепа</i> ЦИТОГЕНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ У ДОВГОЖИТЕЛІВ ПРИКАРПАТТЯ ХВОРИХ НА АРТЕРІАЛЬНУ ГІПЕРТЕНЗІЮ ТА ОСТЕОАРТРОЗ	487
<i>Нигора Мамурова, Дилдора Носирова</i> ТЯЖЕСТЬ ТЕЧЕНИЯ ВНЕБОЛЬНИЧНОЙ ПНЕВМОНИИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СОПУСТВУЮЩЕЙ ПАТОЛОГИИ	490
<i>Нодири Мустафаева, Эркин Ибрагимов, Нигора Абсаламова</i> МЕТОДЫ УЛУЧШЕНИЯ ЛЕЧЕНИЯ ХРОНИЧЕСКОГО РЕЦИДИВИРУЮЩЕГО АФТОЗНОГО СТОМАТИТА	492
<i>Шоира Содикова, Хосият Саттарова, Нигора Абсаламова</i> УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПРИЛЕГАНИЯ ПЛОМБ ПРИ РАЗЛИЧНЫХ УСЛОВИЯХ ЛЕЧЕНИЯ КАРИЕСА ЗУБОВ	495
<i>Элеонора Ташкенбаева, Дилрабо Хайдарова, Гульбахор Маджидова, Санжар Рахимов, Анваржон Дустов, Тимур Багиров</i> ВЛИЯНИЕ ФАКТОРА РИСКА НА РЕЗУЛЬТАТЫ ПРОВЕДЕННОЙ ТРОМБОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРАПИИ БОЛЬНЫМ ОСТРЫМ КОРОНАРНЫМ СИНДРОМОМ С ПОДЪЕМОМ СЕГМЕНТА ST	498

<i>Элеонора Ташкенбаева, Дилрабо Хайдарова, Фарида Хасанжанова, Зарина Насырова, Гулнора Абдиева, Хасан Усмонов</i>	
ВЛИЯНИЕ ЭНДОТЕЛИАЛЬНОЙ ДИСФУНКЦИИ И НАИБОЛЕЕ НЕБЛАГОПРИЯТНЫЕ ФАКТОРЫ РИСКА НА РАЗВИТИЕ НЕСТАБИЛЬНОЙ СТЕНОКАРДИИ	501
<i>Элеонора Ташкенбаева, Фарида Хасанжанова, Дилшод Тогаев, Фарзона Кадырова, Бахтиёр Курбонов, Мохинур Олмосова, Наргиза Мухаммадиева</i>	
КОРРИГИРУЮЩАЯ ТЕРАПИЯ АЛЛОПУРИНОЛОМ И L-АРГИНИНОМ В КОМПЛЕКСНОЙ ТЕРАПИИ У БОЛЬНЫХ С ПРОГРЕССИРУЮЩЕЙ СТЕНОКАРДИЕЙ НАПРЯЖЕНИЯ С БЕССИМПТОМНОЙ ГИПЕРУРИКЕМИЕЙ	503
<i>Нигина Тоджиева, Нодира Закирова, Зарина Базарова, Анвар Хамракулов, Мохигул Джумаева</i>	
ОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ БЕРЕМЕННОСТИ И РОДОВ У ЖЕНЩИН С МИОМОЙ МАТКИ	506
<i>Нигина Тоджиева, Фотима Закирова, Наргиз Шавази, Зарина Базарова</i>	
ОПТИМИЗАЦИЯ ЛЕЧЕНИЯ ГИПЕРПЛАСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ЭНДОМЕТРИЯ	508
<i>Юлдуз Шарапова, Сухроб Элламонов, Зарина Насырова, Элеонора Ташкенбаева, Гульбахор Маджидова</i>	
ОПТИМИЗАЦИЯ ЛЕЧЕНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАННЕЙ РЕАБИЛИТАЦИИ БОЛЬНЫХ ОСТРЫМ ИНФАРКТОМ МИОКАРДА	512
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
<i>Ақмаржан Байтханова, Нұркелді Тұрғанбеков, Әлімжан Тұрсын</i>	
ЖЫЛҚЫДА КЕЗДЕСЕТІН АУРУЛАР ЖӘНЕ ОНЫ ЕМДЕУ ЖОЛДАРЫ	515
<i>Іванна Гаврись</i>	
СОРТОВИВЧЕННЯ АЛЬСТРЕМЕРІЇ ЗА ВИРОЩУВАННЯ У ПЛІВКОВИХ ТЕПЛИЦЯХ	516
ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ	
<i>Нурлан Абилдаев, Галымжан Тасболат, Дәулет Өтеміс</i>	
МҰНАЙ ӨНДІРУГЕ АРНАЛҒАН БАТЫРМАЛЫ СОРҒЫ ЖАБДЫҚТАРЫН ЖӨНДЕУДІҢ ЖІКТЕМЕСІ	518
<i>Ірина Антонюк, Анжеліка Медведєва</i>	
ТЕХНОЛОГІЯ ДЕСЕРТУ ПІДВИЩЕНОЇ БІОЛОГІЧНОЇ ЦІННОСТІ	520
<i>Анна Репіна</i>	
СУЧАСНІ БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ДЛЯ ОЗДОБЛЕННЯ ФАСАДІВ	524
<i>Тетяна Розбицька, Владислав Сухенко</i>	
НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ	528
<i>Ганна Тронза</i>	
ДІЛОВА ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ТЕХНІКІВ-БУДІВЕЛЬНИКІВ	532
<i>Ігор Філін, Юрій Ніколасенко, Анатолій Маляр</i>	
ЗМЕНШЕННЯ ГАРМОНІК В НАПРУЗІ ІНВЕРТОРА СИСТЕМИ КЕРУВАННЯ ЧП-АД	536
<i>Берик Шабаков, Муханбет Тапишев, Аяжан Кайырлы</i>	
ТӨЗІМДІЛІГІ ЖОҒАРЫ ТЕМІРБЕТОН БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ӘР АЛУАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ САЛАСЫМЕН, САПАСЫН БАҚЫЛАУҒА ШОЛУ	538

Євгенія Шапенко

ДОСЛІДЖЕННЯ НАПРУЖЕНОСТІ ПРАЦІ ВОДІЇВ
МІСЬКОГО ПАСАЖИРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ

542

**ОХОРОНА ПРАЦІ І БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ /
ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Надія Льницька

ВИМЕРЛА МОВА В УСТАХ НАРОДУ – ВИМЕР І НАРОД

546

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

550

Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 22. – 577 с.

Враховуючи свободу наукової творчості, редколегія приймає до друку публікації та статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, правильність фактів і посилань, достовірність матеріалів несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих у збірнику матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на **«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»**.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст.

Адреса оргкомітету: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30 (к. 203), тел. 093 056 94 96

Матеріали конференції розміщені на сайті: <http://confscience.webnode.ru>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаєнко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаєнко

Підписано до друку 15.03.2017 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 48,8.

Виробник ФОП Лукашевич О.М., свідоцтво про державну реєстрацію
№23580000000002997 від 12.10.2011 р.
08400, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Покровська, 49, к. 12

